

K 443 553
3

ბერძენიშვილი

ქართული
ნაციონალური
ბიბლიოთეკა

საქართველოს ისტორიის საკითხები

I

თბილისი

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

Институт истории им. Ш. А. Джавахидшвили

Н. А. Бердзенишвили

Вопросы истории Грузии

КНИГА

I

Историческая география

Издание Академии наук Грузинской ССР

ТБИЛИСИ 1964

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის

ფ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის

ნ. ბერძენიშვილი

საქართველოს ისტორიის საკითხები

ფიგნი

I

ისტორიული გეოგრაფია

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა

თბილისი 1964

კ-113553
3

90 (c 41)
911 (47. 922)
ზ 571

რედაქტორი დ. შერევაძე

სკმ-2000
ფინანსური

საქართველოს
პარლამენტის
ეროვნული
ბიბლიოთეკა

წინასიტყვაობა

„საქართველოს ისტორიის საკითხების“ ამ ჩემს პირველ წიგნს ქვესათაურად (ე. ი. საკუთრივ) „ისტორიული გეოგრაფია“ ჰქვია. წიგნის ასეთი სათაური ზოგადად შესაფერისია, ოღონდ საჭიროა განმარტება.

ისტორიულ გეოგრაფიაზე, როგორც სამეცნიერო დისციპლინაზე, ავტორს იმთავით რაიმე გარკვეული მთლიანი წარმოდგენა არ ჰქონია. ამდენადვე მისი ისტორიულ-გეოგრაფიულ მივლინება-მოგზაურობანი საამისოდ გეგმისიერი თავიდანვე, ბუნებრივია, ვერ იქნებოდა.

იმ დროს ახალგაზრდა ისტორიკოსთა შორის გარკვევით ფეხმოკიდებული იყო კრიტიკული დამოკიდებულება წინა თაობის მიერ გაწეული ამ რიგის სამუშაოთა მიმართ: მეტად ვიწრო გვეჩვენებოდა „ისტორიულ-არქეოლოგიურ მოგზაურობაში“ და სხვა ასეთ ნაშრომებში მათ მიერ მომარჩვებული თვალსაწიერი. ვცდილობდით ამ თვალსაწიერის გაფართოებას, ველზე ისტორიის რთული ნაკვალევის აღმოჩენას...

თითოეული მივლინება-მოგზაურობა ახალი მოვლენებით (და ამის შესაფერისი ფაქტებით) თანდათან ავსებდა და სრულყოფდა ავტორის წარმოდგენას ამა თუ იმ მხარის (ქვეყნის) ისტორიულ გეოგრაფიაზე, ვიდრე, ბოლოს, ყველაფერი ეს გარკვეულ მეცნიერულ ცოდნად (სისტემად) არ შეუმუშავდა მას.

ზოგადი სიტყვა ისტორიულ გეოგრაფიაზე, როგორც სამეცნიერო დისციპლინაზე, სულ უკანასკნელად ითქვა, ხოლო მისი თეორიულ-მეცნიერული დაკონკრეტება დღესაც გრძელდება.

წინამდებარე წიგნი, ამრიგად, მიზნად ისახავს იმის ჩვენებას, თუ მეთოდოლოგიურად და ქრონოლოგიურად როგორ თანდათანობით შეუმუშავდა ავტორს მეცნიერული წარმოდგენა ისტორიულ გეოგრაფიაზე, როგორც ისტორიის დამხმარე სამეცნიერო დისციპლინაზე.

ამითაა გამართლებული, რომ ავტორს: 1) ეს სამუშაოება „საქართველოს ისტორიის საკითხების“ წრეში შემოაქვს და 2) რომ ავტორს ყველა ამ ხასიათის სამუშაო კი არ შემოაქვს თავის წიგნში, რიულ გეოგრაფიაში“, არამედ ხსენებული მიზნისათვის დაკავშირებით შერჩეული.

აქ წარმოდგენილ ნაშრომთა დიდი უმრავლესობა პირველად ქვეყნდება, დაწერილია კი ისინი დიდი ხნის წინ, 1932—1951 წლებში. სრულიად ბუნებრივია, რომ ასეთ ნაშრომებში მოცემული ზოგიერთი მეცნიერული დასკვნა დღეს თვით ავტორს არ აკმაყოფილებს. მიუხედავად ამისა, ავტორი არ ცდილობს მათ გასწორებას. ასეთი ოპერაცია მოშლიდა ამ წიგნის პირდაპირ მიზანს: იმის ჩვენებას, თუ როგორ თანდათან შეუმუშავდა და ჩამოუყალიბდა ავტორს მეცნიერული წარმოდგენა ისტორიულ გეოგრაფიაზე. შეცდომებიც და მიღწევანიც ამ პირობებში თანაბრად საინტერესოა მკითხველისათვის.

სამწუხაროდ, ავტორმა ვერც ამ წიგნში მოახერხა ისტორიულ გეოგრაფიაზე თავისი დასრულებული საბოლოო სიტყვა ეთქვა და ძირითადი შრომა მეცნიერების ამ დარგში (—„ქვეყანა“) მას ახლაც ცალკე გამოსაქვეყნებლად რჩება...

ამ წიგნში წარმოდგენილი ყველა ნაშრომი ერთ პრინციპზე აგებული არაა. მასალაც ერთნაირი პროპორციით არაა მოტანილი (ზოგჯერ ამ მხრით გადამეტებული ნებისმიერობაც შეინიშნება). ეს გასაგებია: იმათვით ერთი მთლიანი, მტკიცედ შემუშავებული სახელმძღვანელო გეგმა, როგორც შევნიშნე, ავტორს არ ჰქონია.

საერთო და გამაერთიანებელი ამ ნაშრომებში ისაა, რომ ყველა ისინი ჩვენში ისტორიული გეოგრაფიის სამეცნიერო დისციპლინის ჩამოყალიბების ჩვენებას ემსახურებიან დამოუკიდებლად იმისგან. თუ რომელ კერძო მიზანს ითვალისწინებს ზოგიერთი მათგანი (მაგალითად, 1932 წლის ექსპედიციის მიზანი იყო ძველი სავაჭრო-სამომოსვლო გზების მოხილვა, ჯავახეთის 1933 წლის ექსპედიცია მიზნად ისახავდა ეპიგრაფიკული მასალის შემოწმებას და სხვა სიძველეთა აღრიცხვას, ხოლო „ბორჯომის ზეობა“ 1947 წლისა არის შთაბეჭდილებათა დღიური ავტორისა, რომელიც ავარაკობისას ისტორიულ-გეოგრაფიულ დაკვირვებებსაც აწარმოებდა).

რა თქმა უნდა, აჯობებდა, რომ ყველა ეს ჩემი „მოგზაურობანი“ მაშინვე დაბეჭდილიყო, როცა ისინი იწერებოდნენ, მაგრამ ამაში ბრალი მხოლოდ ავტორს არ ეკისრება მთლიანად, არც იმის ბრალს ვკისრულობთ, რომ ზოგი ნაშრომი დაუსრულებელია. ამასაც ავტორი საგან დამოუკიდებელი საკმაო მიზეზი ჰქონდა.

და ბოლოს, ცოდვა აღიარებული სჯობია, ავტორი დიდი მანერა
აღარ ფიქრობდა, რომ მას ამ ნაშრომთა გამოქვეყნების პირობებში
ექმნებოდა (ამიტომაც ის მათ არც უფრთხილდებოდა და არც უფრო
საჩვეუვნებლად ამზადებდა).

და მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ისტორიული გეოგრაფია ჩვენში
ცალკე სამეცნიერო დისციპლინად გამოიკვეთა, ამ ნაშრომებს დამა-
ტებითი, ახალი შინაარსი შეეძინა და მათი გამოქვეყნებაც (ამ ახალი
დისციპლინის შემოღების ისტორიის გასაშუქებლად) ყოვლად საჭი-
რო გახდა.

ნ. ბერძენიშვილი

ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიცია 1932 წელს

(დღიური)*

გასულ წელს საქართველოს მუზეუმის მიერ მივლინებული ვიყავი სოფელ წითელქალაქში. ჩემი მივლინების ამოცანა ისტორიულ-არქეოლოგიური კვლევა არ იყო, მაგრამ მე სპეციალური დავალების გვერდით ასეთი მუშაობაც გავწიე. ისტორიულ-არქეოლოგიური თვალსაზრისით მოვიხილე „სათარხნო“. ასეთი შესწავლისას მე ბუნებრივად მივაღწეე კლდეკარის საკითხს. ამან კი თავის მხრით კლდეკარზე მიმავალ გზების შესწავლის საკითხი წარმოშო. გონებაში ამოცანა გავაფართოვე და საქართველოს გზების ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლა განვიზრახე. სათარხნოს შესწავლისას გამოყენებული მეთოდი („წარმოებითი გეოგრაფია“—გზები) მეტად ნაყოფიერად და საინტერესოდ მეჩვენა და გადავწყვიტე შემდგომი ზაფხულები ასეთ მუშაობას მოვანდომო (ამ მეთოდით მუშაობა ჩერკიდევ გურიის დავიწყებული შარშან სათარხნოში მოსვლამდის). საქართველოს მუზეუმის სამუშაო გეგმაში შევიტანე კიდევაც ასეთი მუხლი ჩვენი განყოფილებიდან. გეგმა დაამტკიცებულ იქნა, მაგრამ „უსახსრობის“ გამო მუზეუმმა ექსპედიცია ვერ მოგვიხერხა. გეოგრაფიულ საზოგადოებას მივმართე: განსვ. შოთა მკელაძე ასეთ რამეს დიდი ხალისით ხვდებოდა. აქაც ვერ მოხერხდა: აღმოჩნდნენ „პრინციპიალურად“ წინააღმდეგნი, და ისევ საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული საზოგადოების მცირე დანაუნჯი გამოვიტანეთ. იროდიონ სონღულაშვილმა გვიშველა.

9. VIII. დილით ადრე სურამში ვართ. სურამს სძინავს. სიმონ ყაუხჩიშვილი მოხერხებული კაცია. სასტუმრო გაახსენდა. წავედით. გამოვიძინეთ. სიმონ ჯანაშია მოვნახეთ. ასე გვქონდა დათქმული. აღ-

* ქვეყნდება პირველად.

მასკომს ვეწვიეთ. თავმჯდომარემ რიზი შეგვინელა, დახმარება „ქერა“ აღმოგვიჩინა. ბაზარში მეურმე ვიჭირავეთ. ჩვენი ტვირთი დაუღდეთ და წითას წავედით. სოფელი ფონა დღეს საზღვარია იმერეთისა და ქართლის შორის. ფონა ორია: ზედა ფონა და ქვედა, ზედა ფონაში რეკელაც ჰქვია. ფონაში დღემდის დაცული „ზასტავას“ ნანგრევები გვიჩვენებს, თუ სად გადმოდიოდა ძველი შარაგზას სურამზე. უცნაურია მხოლოდ, რომ „ზასტავა“ აქ ფონაშია. საზღვარი განა აქ იყო? ქუთაისის გუბერნიის კი, მაგრამ ქართლის არა. წითა და მისი მიმდგომი ქართლის აბაშიძეთა ხელში იყო XVIII საუკუნეში. ასეა თუ ისე ერთი ცხადია: სურამში შემომავალი გზა დასავლეთ საქართველოდან ერთ-ერთი ეს იყო. სურამი—ფონა—წითა—ნებოძირი და ჩხერიმელას პირით.

ნებოძირი იმითომ ეწოდა, რომ აქ განშტოვდებოდა მთავარი გზა იმერეთიდან, რომელთაგან ერთი წითა-სურამზე მიდიოდა, ხოლო მეორე ქვიშხეთ-გალამახარში: ხცისი—წრომი—ახალსოფელი, ქარელი—ხვედურეთი? წითიდან სურამში მეორე გზაც უნდა ყოფილიყო: წითა—მთის გადალახვით სამხრეთ აღმოსავლეთ: სავანისუბანი — ტეძერი—ბეკამი—ვარდისუბანი — სურამი.

მესამე გზა სურამში დასავლეთ საქართველოდან ეს იყო: რიკოთის გადმოსავლით: სურამი — ჩუმათელეთი—რიკოთის გადასავალი—ნადაბური—ძირულას ხეობა — ამაშუკეთ-უბისა — შროშა...

წითაში სოფლის რწმუნებულმა ვინმე მახაირობულოს სახლში მიგვიჩინა ბინა (მახაირობულო გაქართველებული ბერძენია ხუთი პატარა შვილით). ადგილობრივი მასწავლებლის ოთახში, იატაკზე გავიშალეთ. შუა ღამეს ვიღაც ქალი მოადგა ოთახს როგორც თავისას. შიგის მასწავლებელი ეგონა. საბედნიეროდ მატარებელი ჩქარა უნდა მოსულიყო. წავედით.

დილით ადრე შორაპანში ვიყავით. მატარებლიდან ვაკვირდებით ჩხერიმელას ნაპირებს. აქა-იქ ემჩნევა შარაგზის კვალი. ზოგან საკმაოდ დაცული, ეს შეიძლება XIX საუკუნისა იყოს. მაგრამ უეჭველია აქ უძველესიდან გადიოდა ერთი მთავარი გზა. აქა-იქ მთებზე ჩანს ციხეები (ჩხერიმელას სამხრეთ შენაკადზეა ბორი...). წითაში უზომო ჰამამ ბედი მაწყევლინა. შორაპნის ციხეზე უკვე ავადა ვარ. შორაპანი ტიპიური ძველი ქალაქია (არქეოპოლისი, ქუთაისი, შორაპანი, სამშვილდე, ღმანისი, ახალქალაქი—ყველა ნახევარკუნძულები ერთი ან ორი მდინარის მიერ შექმნილნი)—„ხერსონეზოს“ ძირულა—ყვირილასი. ციხე საკმაოდ მოზრ-

დილი (დაახლ. ორი დღიური ფართობი). კედლების რამდენიმე ნაწილი წყობა ამჟღავნებს სხვადასხვა ეპოქას... ციხის შიგნით ნაშენობები, აკროპოლისი? გვირაბი ყვირილაზე. ეს ციხე, ისე როგორც მთელი დე—ახალციხე—დმანისის ციხეები ქალაქის დამცველი ციხე-იქნა. გზაზე ეღობებოდა ქალაქში შემსვლელს და ციხის გავლის გარეშე ქალაქში არ შეისვლებოდა. მოსახლეობა, რა თქმა უნდა ქალაქის (ე. ი. ციხით და მდინარეებით გარშემოზღუდულ ადგილის) გარეთაც იყო, აქვე, მაგრამ ეს გარეუბანი იყო და მაშასადამე დაცვას მოკლებული. შიშინაობისას ისინი ქალაქში შედიოდნენ. შორაპანში უეჭველია მართო მდინარის გზა (რიონ—ყვირილა) არ მოდიოდა. აქ ქუთაისიდანაც მოდიოდა შარავზა. ამას ამტკიცებს ძველი ხიდის ნანგრევები ჩოლაბურზე (?). უნდა ვიფიქროთ აქვე—შორაპანში შემოდის გზა გაღმამხრიდან, რომელიც აქედან წასული გაივლიდა კვალით—სვირ—აჯამეთს და რიონის მარცხენა ნაპირით (ვარდციხე—ვანი—გომი)—მიიმართებოდა შავი ზღვისაკენ. მეორე მხრით შორაპნიდან გზა აღმოსავლეთისაკენ შტოვდებოდა: 1. ძირულა ჩხერიმელის პირით, ძირულის პირით. 2. და ყვირილის პირით. ამრიგად, შორაპანი ფრიად მნიშვნელოვანი ადგილი ჩანს, სადაც 5—6 მიმართულებით გზა იყრიდა თავს. რა თქმა უნდა, შორაპნის ციხეს, ისე როგორც სხვა ციხეებს დღეს არავითარი დაცვა არ აქვს. ციხეში მოწყობილია მოსახლეობა. შიგვე არის ზესტაფონის წყალსადენის აუზი.

ციხეზე ერთი საათის ყოფნის შემდეგ სადგურში დავბრუნდით და საბარგო მატარებლით ზესტაფონს ჩავედით, რომ იქიდან ტელეფაში წავიდეთ. ზესტაფონში უკვე ჩემი ავადყოფა იქამდის გაძლიერდა, რომ საჭირო ხდება ფიქრი უკან თბილისში დაბრუნებაზე. რაედენ ჭულელისას ბინა გავიჩინეთ. თვით რაედენი იშვიათი სტუმართმოყვარე ინტელიგენტია. ის სვირელია.

მისი მონათხრობიდან: ჭულელები, წაქაძენი და კაპანაძენი ერთი მამის შვილები არიან. ეტიმოლოგიები: ერთს ძმას ჭუნჭულურას უძახოდენ, მისგან ჭულელები წარმოსდგენ, მეორე წაქეჭამიასაგან წაქაძენი, მესამესაგან კაპანაძენი. დღესაც კი ამათ შორის ქალი არ გათხოვდებოდა.

„სვირი საბატონო არ ყოფილა. თავისუფალი იყო“ (ცდება: სვირი საეკლესიო იყო, უმთავრესად, და სამეფო; სვირს XIX საუკუნეში ელიზბარ ერისთავი დავობდა). XIX საუკუნეში ასეთი გლეხები ხომ სახაზინონი შეიქმნენ. აქედან წარმოდგა შეხედულება, თითქო ისინი არასოდეს საბატონონი არ ყოფილან. „აბაშიძემ სვირის ეკ-

ლესიაზე თავისი დედის დასაფლავება მოისურვა. სვირელუმმა ლე-
ლები გააზრახეს. ქალებმა აბაშიძის მკვდარი ხევეში გადაუშვეს. აბა-
შიძემ თავისი მიცვალებული წამოიღო და სადგური სვირელუმის
იქ ტყეში დასაფლავა. იქ გაიჩინა სასაფლაო. (ფეოდალის დედის
სათემო ეკლესიის გალავანში დასაფლავებაში სვირელუმმა ფეოდა-
ლის პრეტენზიები დაინახეს თვით სოფელზე).

„თურმე მეფემ აზნაურებს მისცა სვირი. ეს ამბავი ხალხისათვის
მღვდელს უნდა გამოეცხადებია. მან წინასწარ დაარიგა ხალხი.
წირვის შემდეგ მე გამოგიცხადებთ, რომ თქვენ აზნაურებზე ხართ
გადაცემული, ჭვართ და კურთხევით მორჩილებისკენ მოგიწო-
დებთ.. თქვენ კი ჯერ მე მცემთ და მერე აზნაურები იფრინებთ. და
როცა წირვის შემდეგ მღვდელმა მეფის წყალობა ხალხს გამოუც-
ხადა, ხალხი მისცივდა მღვდელს და სცემა მას. აზნაურები, რომ-
ლებიც იქვე იყვნენ, კეტებით და ქვებით იფრინეს და მანამდე სდიეს,
სანამ ყვირილას არ გადმოაცილეს. აზნაურები წავიდნენ, მეფეს
მოახსენეს: ამ ქვეყანას ჩვენ ვერ ვებატონებითო. მერე იგი ღვდელი
დაიჭირეს და გადაასახლეს (ჩანს, აქ ორი ამბავია არეული: ძველი
და XIX საუკუნისა). სვირელუმს დიდი ბრძოლა ჰქონდათ მომიჯნავე
ფეოდალ გიორგი ამილახოვთან ცხერის სამოვრის თაობაზე...“ (ვერ-
ჩავიწერე ავადმყოფობის გამო).

სვირი, როგორც ჩანს, საინტერესო ადგილია: ის, როგორც ცნო-
ბილია, სათავადაზნაურო არ ყოფილა. ჯერ საეკლესიო-სამეფო და
XIX საუკუნეში სახელმწიფო იყო. ბატონებს (ფეოდალებს), ჩანს,
ჰქონდათ სურვილი სვირის ხელში ჩაგდებისა. სვირელუმს კარგად
ესმით საფრთხე და გამუდმებით ფრთხილობენ. უნდა ვიფიქროთ, იქ
სხვა საინტერესო გადმოცემებიც აქვთ კლასობრივი ბრძოლის შე-
სახებ. ფრიად საინტერესოა რაედენ ჯუღელის დაკვირვება, რომ სვი-
რელები ურთიერთობაში უზრდელები და უხეშები არიან („თქვენო-
ბით მიმართვა არც კი აქვთ“). ეს საინტერესო მოვლენა საჭიროა შე-
სწავლილ იქნას: ჩვენში მოიპოვება აზნაურულ ბუდეებს მოშორე-
ბული სოფლები, საჭიროა მათი „ზრდილობის“ შედარება სააზნაუ-
რო სოფელთა გლეხების „ზრდილობასთან“ (ეს მოვლენა მე სხვა-
განაც შემიმჩნევია).

ლამე რაედენისას გავატარეთ. დილას სიცხემ ოდნავ მიკლო და
გადავწყვიტეთ გზის გაგრძობა. მთელს ზესტაფონში ერთი ეტლია:
ვასო კორტის. გაურიგდით, უკეთ: რაც მოითხოვა, მივეცი, სხვა გზა
არ იყო. ბევრი ვანამუსეთ, მაგრამ ფულის ქერის ფასობაზე გადატა-
ნით ვასო კორტმა „დაგვარწმუნა“, რომ ის სავსებით სინდისიერად

იქცევა, როცა ზესტაფონიდან ტელეფამდი 150 მანეთად მდის. ტელეფასკენ გაუარეთ ფერო-მშენს. ვეებერთელა წამოწყებუნი დედუნი მნიშვნელობის საქმე. ცოტა ქვემოთ ცნობილი სანერგე. მასწავლებელმა ახსოვს სტაროსელსკი. გვიჩვენებს სახლს, სადაც ის ცხოვრობდა...

ვეებერთელა ზვარი. არა ჩანს, რომ მოვლილი იყოს. სამწუხარო მოვლენაა: ყველაფერს „სახელმწიფოს“, „საერთოს“, „ჩვენსას“, ყველაფერს „არა ჩემსას“ ასე სჭირს. დიდია გლეხური კერძომესა-კუთრული სულის წინააღმდეგობა... გაუვლით დაბლა საქარას, არგ-ვეთას (და არა „არგვეთს“), გადავდივართ ჩოლაბურს და მდინარე ჩხარის ნაპირით ჩრდილოეთისაკენ მივდივართ, შუა თერჯოლაში „ბაზრის“ ნამყოფი. დღეს კოოპერატივი და აფთიაქი ლა საქმიანობენ. „დუქნები“, ჩანს, დიდხანია დაკეტილია. მრავალია ესლა საქართვე-ლოში ეს წყალდაწყვეტილი თევზებივით მცვდარი დუქნები. ისინი თან გადაყვნენ წარსულ სამეურნეო სისტემას... ერთი სამიკიტნო გა-დარჩენია ამ ქარიშხალს... ვასო კორტმა იცის, სად უნდა შეასვენოს ცხენები... სამიკიტნოდან გამოდის ვილაც ცალთვალა, გურული ჩი-ჩილაკის მსგავსი გრძელი თეთრი წვერით და ბაბუის ლოყებით, გულგაღებლი. მოდის ეს მომღიმარი გულკეთილი კიკლოპი და ვა-სოს თხოვს უცხო სტუმრები დაუპატიჟოს. აქ უარი არ გადის და ორივე სიმონი სამიკიტნოს დაზვასთან იგემებენ ზემოიმერეთის სია-მაყეს.

შუა თერჯოლიდან აღმოსავლეთისაკენ წავედით, მდ. ჩხარზე გავედით და ტელეფას აღმართს შეუდექით. ქვემოთ, სამხრეთით, მოჩანს ღვანკითი, რომლის უშუალო გაგრძელებას ტელეფა წარმო-ადგენს. ღვანკითში ვასო კორტს ღირსშესანიშნავად მიაჩნია გვიჩვე-ნოს ბაგრატიონის ნაბუდარი. „გვარიც გადიეთაო, ამბობენ, ჩეკი-შვილად დაიწერაო, — დიდი მემამულე იყო. აი იქ იყო სასახლე, ყოველ დღე რამოდენიმე ხარი იცვლოდა იქ... აზნაურები, თავადი-შვილები სულ იქ ეყარნენ“... და გვიჩვენებს შორს მადლობზე, სადაც მოჩანს „სასახლის“ აგრერიგად დამახასიათებელი ვეებერთელა მუ-ზის თუ ცაცხვის ხეები. იქვე დგას საკმაოდ მოზრდილი სახლი. „ახლა მისიანი იქ აღარავინაა...“ აბოლოებს კორტი.

გარშემო სოფლებში ტელეფა ყველაზე მაღალია. განსაკუთრე-ბით ის ადგილი, სადაც ეკლესია დგას ან კიდეც — ექვთიმე ცქი-

ფურიშვილის სახლი. მეეტლემ კოლმეურნეობის კანცელარიასთან გააჩერა თავისი ეტლი. არავინაა. ეს კანცელარიაც ულახურად მშენებულ ქოხია. მეეტლემ ჩქარა მოგვიყვანა ერთი მოხუცი, რომელმაც ბინის მოუწყობლობით მოიბოდიშა... ჩვენ გაუადვილეთ: ყველაფერი საკუთარი გვაქვს, მხოლოდ ჰერქვეშ მიღებას ვთხოვთ. გაგვიძღვა. 70 წლის მოხუცი. ჯანსაღად გამოიყურება. „შვილის დაღუპვამ გამტეხა, 16 წელია მას შემდეგ რაც ის ომში დამღუპა, თვარა კიდევ უკეთესად ვიქნებოდი“ — „კაცო, როგორ მოიყვანე აგი უცხო სტუმრები, ყელამდი ნაგავში ვართ“ — „გაჩუმდი ქალო, აგენი ისეთი უზღელი სტუმრები არ გახლავან, რომ მუშაკაცი ამისთანეზა დაძრაზონ“ — მოუჭრა ექვთიმემ აღშფოთების სიტყვა ცოლს, რომელიც სახლის აივანზე ახლად მოკრეფილ ლობიოს საზამთროდ შესაწახავად არჩევდა. ჩვენი ბარგი დავალაგეთ და „ციხეზე“ წასვლა დავაპირეთ — ზორვეთში — (მომიჯნავე სოფელი აღმოსავლეთით) — ციხის არსებობის შესახებ ჩვენ ზესტაფონშივე გვითხრეს. აქაურმა განათლების განყოფილების გამგემ, პედ. ინსტიტუტის კურსდამთავრებულმა გვამცნო, რომ იქ მეტად საინტერესო ციხეა... „აი ის ციხე, სადაც ციციშვილმა გლეხები ამოხოცა; ეს ჩვენ გიგო ნათაძემ გაგვაცნო წელს“... „აშკარაა მსმენელს აურევია საციციანოს (ქართლის) ძოვრეთი იმერეთის ზორვეთთან... ჩვენ განსაკუთრებით გვინტერესებს ამ „ციხის“ ნახვა. შეიძლება ტელეფას ციხე ის იყოს დამაშინ უფრო თამამად შეიძლება იფიქრო, რომ აწინდელი ტელეფა პროკოპი კესარიელის ტელეფისია. ციხის ჩვენება თავს იდო კოლექტივის წევრმა სიმონ გვენცაძემ. მხარბეჭიანი ბრგე კაცი 50 წლისა ყოფილი მიკიტანი აღმოჩნდა. ყოფილი „მამამულე“ მამამისი, როგორც თითონ გვიამბო, წულუკიძის მოურავი იყო. დიდი „მამულები“ შეიძინა. ცოლიდანაც საკმაოდ მამულები მიიღო: მისი ცოლი აზნაურ მესხების სახლიშვილია. ყველა ეს მამულები ჩამოართვეს სიმონს. დღეს ის კოლმეურნეობაშია... „უსაქმო კაცია და ღვინის დიდი მოყვარული“ — გვითხრა ჩვენმა მასპინძელმა ექვთიმემ მეორე დილით, როცა სიმონზე ჩამოგვიყარდა ლაპარაკი. მაგრამ მისი ეს მხარეები ჩვენ კარგად ვიცოდით უკვე, განსაკუთრებით, ღვინის ტრფიალის შესახებ.

ბილიკებით, სიმინდის ყანებით გვატარა სიმონმა და პატარა მდინარის ხმორდოლის გავლით ზორვეთს (და არა „ზოფრვეთს“) გავედით. „ციხისკენ“ აღმართი გვიდევს წინ. მოსახლეთა მთელი მოვლილ ეზოებზე გადავდივართ. ერთ-ერთ ეზოდან სიამოვნების შეძახილი წინ უსწრებს მოხუცი კვეტენაძის წამოდგომას: ის რაღაცას დამჯდარი საქმიანობდა. „სიმონ ჩემო, აგი უცხო სტუმრები რომ არ მიწვიო არა ქნა“. „ნათლის ვახლავარ“ დაუჭიხვინა ჩვენმა მეგზურმა და შეპირდა სურვილის შესრულებას უკან დაბრუნებისას: „ეხლა ეჩქარებათ, „ციხე“ უნდა ასწერონ“... ჩვენ მორჩილად ვისმენთ განაჩენს და მივდევთ სიმონს, რომელმაც ამის შემდეგ სისწრაფეს საგრძნობლად უმატა. ლაპარაკის დიდ ხალისს აქამდისაც არ იჩენდა ის და ეხლა სულ მიყუჩდა... 15 წუთის შემდეგ უკვე „ციხესთან“ ვიყავით. სამწუხაროდ, ჩვენი მოლოდინი სრულიად არ გამართლდა. აქ არავითარი ციხე არაა. არის პატარა თლილი ქვისაგან ნაშენი ეკლესიის ნანგრევი. არც ადგილია საციხო აქ. საკვირველია მხოლოდ: რატომ ეწოდება მას ციხე. იქნება ეს ჩვენდა სასიამოვნოდ სახელდახელოდ შექმნილი „ციხეა“?

საამური საღამოა. აღმოსავლეთით, მდინარე ზუსას გაღმა, სოფელი საზანო გაქიმულა. საზანოს ციხე ცნობილია. სამწუხაროდ, ჩვენ მისი ნახვის დრო არა გვაქვს. გვაგონდება შარდენი, რომელმაც, ქუთაისიდან თბილისში გზად მიმავალმა, საზანოში ღამე გაითია. სად უნდა ყოფილიყო ის გზა? საზანო ორია: ზედა და ქვედა. ქველად, ხალხის სიმცირისას უნდა არსებულებო ერთი საზანო. სახელდობრ — ზედა საზანო აწინდელი ტერმინოლოგიით. ამ რაიონში სხვაც არის ასეთი სოფლები — ზედა და ქვედა ანუ ზედა და დაბლა: სიმონეთი, საქარა, ალისუბანი... — ხალხის გამრავლებით, სოფლის ბუნებრივი ზრდით გამოწვეული მოვლენაა (საინტერესოა: XIII ს-ში მოიხსენიება ზენა სკანდე. მაშ უნდა ყოფილიყო დაბლა ანუ ქვედა სკანდეც. დღეს სკანდე ერთია მხოლოდ). შარდენიც, მაშ ზედა საზანოში უნდა დასადგურებულიყო ქუთაისიდან თბილისს მიმავალი.

სანამ ჩვენ ლაპარაკსა და მოსაზრებებში ვიყავით გართული და მოლოდინის გაცრუებას სხვადასხვა ახალი მოსაზრებებით ვინაზღურებდით, ჩვენმა გამყოლმა სიმონმა მოსაუბრე იპოვა. ვიღაც შუახნის კაცი მეზობელ ყანიდან გამოძვრა და თავაზიანად მოგვესალმა. „თუ პატივს დამდებენ და მეწვევიან ღვინო კარგი მაქვს. ოჯახობა,

მართალია, კოლმეურნეთა კრებაზეა წასული, მარა მე თვითონ შევიძლებ მოოჯახებას და ღარიბულად გამასპინძლებას.. ჩემო სიმონ, სთხოვე დამდონ პატივი... სიმონმა გადმოგვხედა. ჩვენ დიდხანს დიდი მადლობა მოვახსენეთ... სიმონმა აუხსნა ჩვენი საქმიანობა, დაღლილობა, მოსვენების საჭიროება და თანაც დაურთო, რომ ის ნათლის დაპპირდა, რომ ჩვენს თავს აწვევს... ღამდებოდა. სიმონს აბეზრებდა ჩვენი ბაასი: ნათლისთან ეჩქარებოდა და მოუსვენრობის ნიშნებს იჩენდა. ჩვენც ავედევნეთ და ხუთ წუთში თითქმის მგლური ძუნძულთი უკვე ნათლის ეზოს მივადექით. სიმონმა ჭიშკარი გააღო. გაბედულად შეაბიჯა, შეგვიძღვა და მჭექარე ხმით შესძახა ნათლის. მოხუცი კვეტენაძე წამსვე გაჩნდა და სამი წუთიც არ გასულა, რომ მოხუცის სუფთა და ღამაზ ეზოში, დიდი ცაცხვის ძირში, მარანის გვერდით სუფრას შემოუსხედით — თხილი, ზილი, ცხელი ჭადები, იმერული ყველი და საუცხოვო ღვინო. გამყოლმა სიმონმა თამადობა ხელთ იგდო და ენაც ამოიდგა... საკმაოდ გვიანი იყო, როცა ღვინით „შეხურებული“ ექსპედიცია თამადა სიმონის წინაძლომით ექვთიმე ცქიფურიშვილის სახლს მიაღწა. მასპინძელიც გარჯილიყო, ვახშმის თადარიგი ექნა და ჩვენს დაბრუნებას ელოდა. თამადა სიმონი მოუყვა, თუ სად ვიყავით, ბოდინი მოგვხადა და ხალისით მიუჭდა სუფრას. სიმონი აქაც თამადად დადგა და ექვთიმეს ახლობლების სადღეგრძელოები დაიწყო. ჩვენ უკვე გამოცდილებით ვიცოდით, თუ რა სიგრძე სიმოკლისაა ეს პროცედურა და მზიარულება ტანჯვად გვექცეოდა. დაღლილებს მოსვენება გვინდოდა. სიმონი კი როგორც ჩანდა, ჯერჯერობით ამაზე არ ფიქრობდა. „კაცო, ჩვენ რომ „ციხეს“ უძახით, ის თურმე საყდარი ყოფილა“, არა ერთხელ გაიმეორა სიმონმა. ბოლოს გვითხრა: მართალია, გონს მოვდივარ, ციხე ქვევითაა ზორვეთის ბოლოზე. ამ ახალი „ციხისადმი“ ჩვენ ხალისი არ გამოვიჩინეთ: სიმონის ცნობა საეჭვო ჩანდა.

საინტერესოა სოფლის სახელი ზორვეთი (და არა ზოვრეთი როგორც ალ. ჯავახიშვილის რუკაზეა). ზორვა შეიძლება დაკავშირებული იქნას როგორც კერპთა თაყვანისცემასთან, აგრეთვე ღარაჯობასთან... ორივე შემთხვევაში მას, კავშირი შეიძლებოდა ქონოდა ტელეფასთან, თუ ტელეფა ნამდვილად ციხე იყო სკანდე — შორაპნის ხაზზე.

დილით ადრე 12.VIII ჩვენმა მასპინძელმა ექვთიმემ შეაბა ურემი და ჩხარისაკენ გაუდგა. კვირა იყო და ჩხარში გარშემო სოფლებიდან ხალხი მრავლად მოდიოდა. გზაში გაუმარგლები

სიმინდის ყანები გვხვდება... ეს კოლექტივისაა, ნიშნის მოგებით გვე-
უბნებიან სავაჭროდ მიმავალი გლეხები. დედაკაცები არ ფარავენ
და ზმამალა გაიძახიან კოლექტივის უსაქმობაზე. აშკარად იმეორებენ
დავ, რომ კულაგმა ერთის შეხედვით მარჯვე საბაბი იშოვა კოლექ-
ტივის ჩასაწიხლად... ძალაუფლებურად მომდის თავში: სიმონ-თამადა
— 9 კვარტის გადამკვეთი — კოლექტივის წევრი... ჭერ კიდევ
შორსაა მიზანი და ძნელი დაბრკოლებებია გადასალახავი...

დილის 10—11 საათზე უკვე ჩხარში ვართ.

ჩხარი მოზრდილი დაბაა. „წყალდაწყვეტილი“ დუქნები აქაც მრავ-
ალია, მაგრამ შედარებით ბევრია ღია. ხელოსნები: დურგლები, მკედ-
ლები, ხარაზები, მეწაღეები, ნალბანდები ჭერ კიდევ ცოცხლობენ.
ასევე — დალაქები, მკერვალები. არის კოოპერატიული სასადილო.
არის კერძო („ინვალიდთა არტელი“?) სასადილოც. საჭმელი საღი
და გემრიელი. საკვირველია, ვისაც არ ვკითხავთ ყველა კერძოში
შესვლას გვირჩევენ: „თქვენ გემოზე იქ გაჰმევენ მხოლოდ“.

ჩვენ ჩხარის და მისი გარემოს ნახვა გვეჩქარება. ზვალ გვინდა
სკანდე გავიაროთ და ტყიბულში გადავიდეთ. შევხვდით ნაცნობ
ახალგაზრდებს. ადგილობრივნი (ჩხარელები) კაპკაჭიშვილი, სიმონ-
გულოვი და სხვები დიდის ზალისით მოგვეყვებიან. სიძველეების სა-
ჩვენებლად. ყოფილი თავმჯდომარე ჩხარის აღმასკომისა თბილისის
კომუნისტური კურსდამთავრებული და ეხლა ჭიათურაში მო-
მუშავე ამხ. სახელაშვილი მეტად საინტერესო და სასიამოვნო კაცი
ჩანს. ის სრულიად შეგნებულად, კულტურული ადამიანის თვალთ
უყურებს ისტორიულ სიძველეებს, პხედავს მათი დაცვა-მოვლის
საჭიროებას, თავი მოაქვს, რომ ამ რაიონში მისი მუშაობის დროს
არც ერთი ისტორიული ნაშთი არ განადგურებულა, გულწრფელად
სწუხს, რომ ასეთ სამუშაო მოვლენებს მისი წასვლის შემდეგ ჰქო-
ნია ადგილი. გამომშვიდობებისას სახელაშვილი გვაბარებს გადაცემთ
მის ყოფილ მასწავლებელს ვუკოლ ბერიძეს, რომ მას ვუკოლის
ნასწავლები არ დავიწყნია და წარსულის ნაშთების მოვლა-შენახვის
საჭიროება კარგად ესმის. ვფიქრობ, ამხ. ვუკოლს ჩვენ ამის უფრო
სასიამოვნოს ვერას გადავცემთ.

ამხ. სახელაშვილი გვირჩევს ვნახოთ ჩხარის „ციხე“. მოგახსენ-
ოთ მე ასეთი არა გამეგონა რა და ცოტა ეჭვის თვალთ უცქეროდი.
სიმონ გვენცაძე მისი „ციხით“ — გუშინდელი მაგალითი იყო. ჩვენ
ჭერ ჩხარის სამრეკლო ვნახეთ, შემდეგ ოქონის საკათალიკოზო
ეკლესია (იქ კათალიკოზის საზაფხულო სადგომი იყო) და შემდეგ
სახელაშვილის და სხვა ახალგაზრდებს გავყევით „ციხის“ სანახავად.

მეტად გონიერი ყმაწვილია კაპკაჭიშვილი. მისი კითხვები დაკვირვებით თავდაპერილობით, პასუხი მოფიჭრებულობით. ჩვენ, ისტორიკოსები, არა ვართ განებივრებული ასეთი თავდაპერილობით. ჩვეულებრივ, ცნობის მოყვარეს, გადაჭრილი და ზედმიწევნითი პასუხები სურს მიიღოს, ხოლო გეკითხება ყველაფერს, რისთვისაც კი ყური მოუკრავს, თვით წარღვნის ქრონოლოგიასაც კი. და არ მოსწონს, როცა ჩვენი პასუხი არ ეთანხმება მის ცოდნას ან კიდევ არ ამართლებს სენსაციის მოსასმენად მოწყობილ გულისყურს. მრავალი დაკვირვებიდან ვიცი: მრავალი მოხალისე მსმენელი უმალ გარბის, როგორც კი დაინახავს, რომ ისტორიული საუბარი ცივი, საქმიანი და მეცნიერულია...

ჩხარის „სამრეკლო“ კლასიკური ეპოქისაა. თლილი ქვისაგან აგებული ის ლამაზი ჩუქურთმებითაა შემკული. ეზოში სადაც ისა დგას დიდი ტაძარი მდგარა. ის XIX—XX საუკუნეთა მიჯნაზე დანგრეულა. ეტყობა დიდი ტაძარი იყო იმავე ეპოქისა, თუ უფრო ადრინდელი არა, რა ხნისაც ეს „სამრეკლოა“. იქვე მეორე ეზოში XIX საუკუნეში აფხაზეთის ყოფილი მთავრის მიხეილ შარვაშიძის დახმარებით აუგიათ ეკლესია. მასზე მოუხმარიათ ნაწილობრივ ძველი ტაძრის ქვები.

ამ ძველ ტაძარში ყოფილა დასაფლავებული სოლომონ მეორის მოქიშვე დავით იმერთა მეფე, რომელიც ჩხარელებმა, ახალციხეს გარდაცვალებული, მალვით მოასვენეს და აქ დაასაფლავეს... იშვიათი სანახაობა იშლება თვალწინ ოქონის ეკლესიის გალავნიდან. ჩრდილოეთით ტყიბულის მთები აუარებელი ბუნებრივი ქვაბებით, ტყიანი ხევებით, მკაცრი კლდეებით. სხვა დანარჩენი სამომხრით გადაშლილია ზემო იმერეთს ზეგანი, მიდგმული სოფლებით. შორს სამხრეთით ლაღოსა და ფერსათის მაღალი მთები. აქ მართლაც საუცხოოვო საზაფხულოა. ეკლესიის ეზოს ამშვენებს უთხოვარის საუკუნოვანი ხეები. ისინი ჭერ კიდევ საღად დგანან. „ამ მთის გადაღმა ქალაქი ყოფილა, — გვეუბნებიან ჩვენი მხლებლები, — ბალიასტომი რქმევია. უსამართლობას დაუხგრევია“. საინტერესოა რომ ბალიასტომს უჩვენებენ აგრეთვე მდინარე ზუსას პირზე ზორვეთსა და საზანოს საზღვარზე, რომელიც აგრეთვე „უსამართლობამ დააქცია“... ოქონა მთლიანად უფრო ძველისძველ ციხის ანუ ციხე ქალაქის ადგილს გვაგონებს... რალაც კედლების ნაკვალევები ჩანს თითქო. ყველა ამას ჩაჯდომა, ძიება უნდა. ერთ ჩვენს მხლებელს აკვირვებს: აქედან სკანდემდე სულ „ციხეები“... ყველა ერთ ხაზზეა და ერთ სიმაღლეზე...

სახელაშვილი „ციხისაკენ“ გვაჩქარებს. „ჩვენი ციხის მსგავსი სად არ მოიპოვება“, გვეუბნება ის. ოქონადან მდინარე მექვეყნებულა. ში ჩავედით. ათასი წლების წინ გაუგლეჯია მექვეყნას გუფანტორში ქა წარმოშობის კლდის კედელი და ამ კედლის ნაშთები ისე ცოცხლად დგანან, გეგონებათ წლებანდელი ნაწყალდიდევ-ნაოშარი ადგილია. მდინარისა და კლდისაო. ეს უამრავი ქვაბები იქცევენ ყურადღებას და „მღვიმის ადამიანის“ ნასადგომევს გვაგულვებინებენ. მრავალი ქვაბი გაკვამლულია: ისინი სახიზარად გამოუყენებიათ შემდეგ „ისტორიულ“ დროში.

ნახევარი საათის შემდეგ მდინარე ძვერულას მივადექით და მისი გამოსავლისაკენ ვიქცეით პირი. მალე „მეფის სასახლესთან“ შევეჩერდით. ძვერულას მარცხენა ნაპირზე, მისი გვირაბიდან გამოსავლის ახლოს — სულ რაღაც 200 მეტრის დაშორებით — არის ეს „სასახლე“. „აქ დავით მეფე ცხოვრობდა, სოლომონიც. სასახლე ქონდათ გამართული“ — გვეუბნება ერთი მოხუცი... სასახლე ე. ი. მთავარი შენობა, ფეოდალის საცხოვრებელი საკმაოდ მოზრდილი შენობა უნდა ყოფილიყო რიყის ქვისაგან აგებული. დასავლეთიდან მიდგმული ჰქონია აბანო ორი განყოფილებისაგან შემდგარი. აბანოში წყალი შემოდინდა მილით. ეს წყალი გამოდის სასახლის ჩრდილოეთით ათიოდ მეტრის მოშორებით. წყარო ფრიად მოზრდილია და მეტად ცივი. ამ წყაროზე აგებული ყოფილა რაღაც შენობა, რომელიც ეხლა ჩაქცეულია. ამ შენობის გვერდში მდგარა კიდევ სხვა შენობა, რომლის არეში დღეს საკირეა გამართული. ცოტა კიდევ ჩრდილოეთით ქვეთკირის საწნებლის ნაშთია გადარჩენილი.

სამწუხაროდ, ჩარხის ადგილობრივ ხელისუფლებას ყურადღება ვერ მიუქცევია და სასახლის გადაკეთება გადაუწყვეტიათ ჯიშთან ჭათმების ბინად. აქა-იქ გამონგრეული კედლები შეუკეთებიათ. საამისო ქვა, აგური აქვე სხვა ნანგრევებიდან აუღიათ და ყველაზე მეტი უსესხნაათ ახლოს მყოფი ნანგრევიდან, ე. ი. აბანოდან და როცა ბუნებით დანგრეული არ ჰყოფნიათ მიმდგარან და დიდის ოფლისღვრით დაუნგრევიათ დღემდის საკმაოდ დაცული საერო ხასიათის შენობის ერთ-ერთი ნაშთი და ეს ამ დროს, როცა ასეთი ნაშთები ყველაზე ძვირია ჩვენში. ამრიგად, ჩვენ თვალწინ ნადგურდება მეტად საინტერესო ფეოდალური სასახლე მთელი მისი შედგენილობით. ჯიშიანი ჭათმების მოშენება მეტად სასარგებლო საქმეა, მაგრამ განა საჭიროა, რომ ეს კეთილი საქმე იშვიათი ისტორიული ძეგლის განადგურების ფასად დაჯდეს?.. სახელაშვილი გულწრფელად სწუხს — „დარწმუნებული ვარ არ იციან, თუ რა იყო აქ, არ

იციან ამის მნიშვნელობა, თორემ ამას არ დაუშვებდნენ. ან შეიძლება არც იცოდნენ, რომ ეს ზღედა, — გვეუბნება ის, — ჩავიდეთ ჩხარში და ვაცნობოთ ხელისუფლებას“. დიახ, ეს შეიძლება ასე იყოს. სადაა ჩვენი სიძველეთა დაცვის განყოფილება, რომელზედაც საკმაოდ მოზრდილი თანხა იხარჯება ყოველწლიურად. რატომ არ აქვს ასეთ ადგილს დაცვის ტრაფარეტი, რატომ არ მოგვეპოვება დღემდე ბროშურა და საცავი ძეგლების აღნიშვნით, რატომ არ ეწევა ეს დაწესებულება ზეპირსა და წერილობით პროპაგანდას ძეგლების დაცვის საჭიროების შესახებ, მაგრამ იცის კი განყოფილებამ, სადაა ისტორიული მნიშვნელობის ძეგლები? ან რა ძეგლებს სთვლის იგი ისტორიის ღირსად და დაცვის ღირსად? არის ერთი ციხე, ან ზიდის ნანგრევები, ან სასახლის ნანგრევები მისი მზრუნველობის ქვეშ? ან ყველასათვის ცნობილ ეკლესიებს გარდა სხვა რაიმე ძეგლები იმყოფებიან ვინმეს მეუფალ-ყურეობის ქვეშ? და რა გასაკვირია, რომ რაიონის ადგილობრივმა ხელისუფლებამ არ იცოდეს ასეთი ნაშთების მნიშვნელობის, მათი დაცვის საჭიროების შესახებ. დამნაშავე იქ კი არა, აქაა საქმე-ბარი.

ჩვენ უხსნით დამსწრეთ ამ ძეგლების კულტურული, მეცნიერულ, ეკონომიურ (ტურიზმის განვითარების პერსპექტივები) მნიშვნელობას და გონებამკვირცხლი მსმენელები ჩქარა თვით ვთავაზობენ გონიერ მოსაზრებებს...

ძვერულის მარცხენა ნაპირით ჩვენ მისი გამოსავლისაკენ წავედით. ნაპირებზე აქ-იქ ქვანახშირის გროვა ჩანს. ეს წყალდიდობისას ტყიბულიდან გამოაქვს ძვერულას. აქ გლეხები იჭერენ ფაცრებით, ბადეებით და საწვავ მასალად ხმარობენ სამქედლოებსა და საკირეებზე... „ციხის კარები“ საშინლად დაქანებული ვულკანური კლდეებია. მდინარე წისქვილის სათავისათვის შეტბორვილი იყო და იძულებული ვიყავით ციკაბო კლდის ფერდი გადაგვევლო. ჩხარის „ციხე“ მართლაც დიდებული სანახაობაა. ყოველი მხრიდან შემოზღუდული მაღალი და სასტიკკლდოვანი მთები ქმნიან წრეს, სადაც ერთა მეორეს ერთვის ორი მდინარე. ორივე ისინი ტყიბულის მხარეს გვირაბში შესულნი 5—6 კილომეტრის გვირაბით გამოდიან აქ. ძვერულის გამოსავალი აქვეა, მეორესი ცოტა მოშორებით ჩრდილოეთით. შეყრილ მდინარეებს საერთო ძალით, „გაუნგრევიან“ კლდოვანი კედელი, რომლის ნაშთები ეხლაც მრისხანედ მდგარი თითქო კვლავ შეერთებას და მდინარის გაგუდვას ლაშობენ... „ციხის“ არე საკმაოდ დიდია, რამოდენიმე ათეული ჰექტარი. ჩრდილოეთის მხრით მთა ნაკლებ ყაფარია და უფრო მისადგომია. ციხეში, უპირ-

ველეს ყოვლისა, ყურადღებას იპყრობს ქვაბების სიმრავლე და სიდიდე. ზოგიერთი ამ ქვაბთაგან შემდეგ გამოუყენებიათ: შიგ უცხოვრიათ. ეტყობა, კიდეები ხელოვნური კედლებით შეუქმნიათ. ქვაბები სხვადასხვა სიდიდისაა — ზოგი ისეთი ღრმაა, რომ რამდენიმე ათეული მეტრით შედის კლდეში, მათი ტევადობა ფრიად დიდია. სხვები კიდევე მეტად განიერი ნაკლებ ღრმა არიან... ქვაბებია ყოველი მხრით დაბლა და მაღლა. ზოგიერთი დღეს ნაკლებად მისადგომია, ზოგიერთი კი მდინარის პირასაა, ორ მათგანში ჩვენ ვიყავით — ისინი ამოვსებულია ქვითა და სილით... გვირავიდან გამოსული ძველულა აქ იმოდენაა (ვახუშტის თქმით ორი ნაკადული), რომ განზრახულია მისი გამოყენებით ძლიერი ჰიდროელსადგურის აგება... მისი გამოსავლის გვერდში ერთი უდიდესი ქვაბთაგანია. ქვაბის პირი ოდესმე დახშული ყოფილა უზარმაზარი სისქის კედლით. მისი ნაშთები აოცებს მნახელს. „აქ დავით მეფეს ჭონდა ციხე“ გვეუბნება ერთი ძვერელი მოხუცი („მეფე“ „მღვიმის ადამიანის“ სადგომში...).

არავის ექვი არ შეგვდის, რომ აქ პირველყოფილი ტომის ნაბუდარია. ზოგიერთი — თბილი პავე, თევზი, ნადირი, ტყე, ზილი, საკვები მცენარეულობა (მზალი, პურეული), იშვიათი ბუნებრივი სადგომები — ყველა ეს საკმაო პირობები იყო იმისათვის, რომ მღვიმის ადამიანს ეცხოვრა ამ რაიონში. ადამიანი იმ დროსაც თავისებურად „ბინადარი“ იყო. ასეთ თავდასაცავ ადგილებს ის ძნელად თუ სადმე იპოვიდა. ამიტომ ასეთ მოხერხებულ ბინას ის თავისი ნებით არ დასტოვებდა. ნამატი შესაძლოა მიდიოდა, უნდა წასულიყო საკვების სიმცირისა და საბეტილო რადიუსის გადიდების გამო ან კიდევე უნდა ამოწყვეტილიყო, მაგრამ ძირითადი ბირთვი ტომისა ზოგჯერ მეტი, ზოგჯერ ნაკლები მუდმივ აქ ბინადრობდა. და ყველაზე უფრო სწორედ ამ საფეხურზე უნდა ყოფილიყო ადამიანი ნაკლებად განწყობილი ბინის მონაცვალებობისადმი... ის დაძრწოდა გარშემო მეტი თუ ნაკლები რადიუსით, ეძებდა, კრებდა, ნადირობდა, მაგრამ ბინა ერთ ნაცადს და მოხერხებულ ადგილს ჰქონდა...

„ეს მართლაც „ციხეა“, მაგრამ არა ქართველების ან ვინმე სხვა ერის მიერ აგებული, არამედ პირველყოფილი ადამიანის, როცა ჯერ კიდევე არაფერს აგებდნენ, არამედ ბუნებრივ მღვიმეებში ცხოვრობდნენ“—ვეუბნებით ჩვენ გამყოლთ. აქ გათხრები საინტერესო შედეგებს მოგვცემდა... ვერ მოვასწარიტ ამის თქმა და მაშინვე გაახსენდათ, რომ 1913—14 წლებში აქ ვილაც გერმანელი იყო. მან გათხარა ეს მღვიმე—გვიჩვენებენ იმ მღვიმეს, რომელშიაც ჩვენა ვართ — და ბევრი რაღაც აღმოაჩინა. ის გერმანელი შემდეგ, ომთან დაკავში-

რებით, დაატყვევეს, ხოლო წაღებული მასალა ჩამოართვეს. —
 კი შეიძლება გავიგოთ, თუ ვინ დაატყვევა და რა ჩამოართვეს. —
 გვიადვილებენ საქმეს ჩვენი მომთხრობლები... კაეის ნატეხებზე წყვე-
 ქო „რეტუშით“, ყოველ შემთხვევაში არა ადგილობრივად, —
 იცის, შეიძლება ესენა იმ „გერმანელის“ მიერ წარმოებული „გათხ-
 რის“ შედეგია... სახელდახელო „პოვნიტ“ გატაცებული თუნდაც გ-
 რმანელი, არაფრით ჩამოუვარდება ჩვენებურ საფლავების არქეო-
 ლოგებს, ჩანატანებ ძვირფასეულზე რომ ნადირობენ... ხშირად გვხვ-
 დება გაქვავებული ძვლები და სხვა მრავალი „ნივთების“ მსგავსი
 ქვები.. ჩვენი მსლებლები ჩაფიქრებული დასცქერიან აუარებელ
 ქვებს, ათვალეერებენ, ზომ არაფერი ჩანს ისეთი... „ასეთებს ვინ
 აქცევდა ყურადღებას, აწი გაუფრთხილდებით“ — გვეუბნება სა-
 ხელაშვილი... ცოტახანს შევისვენეთ, გრანდიოზული სანახაობით და
 მეტად საინტერესო აღმოჩენით — ჩვენ არ ვეჭვობთ, რომ აქ აღმო-
 ჩენასთან გვაქვს საქმე — დაკმაყოფილებულნი წამოვედით თავქვე,
 უკვე ძვერულის მარჯვენა ნაპირით... ნახევარ საათში სოფელ ძვერის
 კოოპერატივთან ვიყავით. როგორც ჩანს, აქ წინადაც ყოფილა სა-
 ვაჭრო ადგილი. ოთხი-ხუთი ძველი დაკეტილი ღუქანი მოწმობს
 ამას. სამჭედლო და სანალბანდო მუშაობს. მდინარე ძვერულაზე ხილია
 გაცემებული, აქ გაივლის ქუთაისიდან მომავალი შარავზა, „ეს გზა
 საქართველოში მიდის“, გვიმოწმებს იქ ვიღაც მოხუცი. მო-
 ქმედი ხიდის ცოტა ზემოთ ფრიად მოხერხებულ ადგილზე შენახუ-
 ლა ძველი ხიდის „ქუროტნები“ (ასე ეძახიან აქ ხიდის თა-
 ვებს). მდინარის ორივე მხრიდან ისინი მტკიცედ დგანან და ძველ
 გზას მოწმობენ. „იგი ვის ახსოვს, სულ ისეა“ გვეუბნება ადგილობ-
 რივი მოხუცი. როგორც გაზომვიდან ჩანს ხიდი საკმაოდ ფართე
 უნდა ყოფილიყო: არა ნაკლებ სამი მეტრისა. „ასეთივე ხიდის
 თავები ა გადაარჩენილი მდინარე ქიშურაზე
 ქუთაისისკენ“ „ძვერის ხიდიდან იქამდე 15—20
 ვერსი იქნება“. „ასეთივე ხილია მდინარე ზუსა
 ზე ღიბრაძეების წისქვილთან“, — აგონდებათ იქვე მო-
 გროვილ ცნობის მოყვარეთ და მოგონებებს ერთი მეორეს უმოწმე-
 ბენ... და გონებამახვილებმა უკვე წარმოიდგინეს ძველი გზა ქუთაი-
 სიდან—ქიშურა — ძვერულა — ზუსაზე გარდამავალი. აქვე იგონე-
 ბენ „თამარის ხიდს“, ჩოლაბურზე რომ ყოფილა გადებული
 ქალატყეს. ეს ხიდი ერთი ვერსით მოშორებულია იმ ადგილს,
 სადაც ბუჯა და ზუსა ერთი მეორეს ერთვიან და ჩოლაბურს ქმნიან.

ის იყო, საფიქრებელია, ქუთაისიდან შორაპნის მიმავალი გზა.

უკვე საღამო იყო როცა ჩხარში დავბრუნდით. „ინვალენტის“ თვალის დახამხამებაში მოგვართვეს გემრიელი სადილი. წინ ჩვენ რაიპარტკომის მდივანი ენახეთ და „სასახლის“ ბედზე ველაპარაკეთ. ის თავაზიანად შეგვიპირდა რომ საკითხს დასვამს სათანადოდ.

ორიგინალურ სასტუმროში, რომელსაც კიდევ უფრო ორიგინალური მასპინძელი ყავს, ხელობით დალაქი, საკმაოდ „მოსვენებით“ გაეთიეთ ღამე.

13. VIII. ადრე დილით მეურმე ერმილე ბოჭორიშვილი მოგვადგა. მან უნდა ბარგი წაგვიღოს მუჭირეთამდის. გზას გაუდექით და ჩხარის გრძელი „ბაზარი“ ჩქარა მოვიტოვეთ... გზა ზარნაძეებზე და თბილთაწყაროზე გაივლის. სოფელი ზარნაძეები ჭვარის მამისა იყო. ჭვარის მამა იქვე ცხოვრობდა. იქ იყო ჭვარის მამის სასახლე... ამ გზაზე, როგორც ჩანს, არაფერ ზრუნავს: ჯერ ქუთაის-შორაპნის შარამ და შემდეგ რკინის გზამ საბოლოო მივიწყებას მისცეს ქართლ-იმერეთის შემაერთი ეს მეტად მოკლე, მოხერხებული და მეტად დასახლებულ რაიონებზე გამვლელი უძველესი გზა. დღეს ის უბრალო სასოფლო გზის სამსახურსა სწევს მხოლოდ. შედარებით ეიწრო — 3 მეტრი, ოღრო-ჩოღრო, ვეება ქვებით ახერგილი მიძვრება ის სოფლიდან სოფელში, უპატრონოდ მიტოვებული. მხოლოდ აქა-იქ მახლობელი სიმაღლეებიდან ციხეები და საყარაულო — საბოლიები, გარშემო სოფლებში დიდი ფეოდალების ნასადგომენი (მეფე, კათალიკოზი, გელათელი, ჭვარის მამა და სხვა თავადები), დიდის ხელოვნებით შესრულებული ეკლესიები, ნახიდურები და ნაქალაქენი, — ყველა ესენი მოწმობენ, თუ რა მნიშვნელობის უნდა ყოფილიყო ეს „დიდი შარა“, რომელსაც ძველიდან მხოლოდ ეს სახელილა შერჩენია. „გზაი — ნაგზურზე, წყალი — ნაწყურზე“... წყლის რა მოგახსენოთ და გზის შესახებ კი თამამად შეიძლება ითქვას, რომ აქ ქართული დაკვირვება — ანდაზა ჯერ არ გამართლებულა. ჩვენში რკინის გზა განზრახ ხალხის ინტერესების უგულვებელყოფით გაყვანილს უფრო ჰგავს, ვიდრე პირუკუ და ეს ასეცაა. ჩვენში კი იყო რკინის გზა, მაგრამ ჩვენი ხომ არ იყო; ჩვენთვის ის არავის გაუყვანია... ამიტომაცაა, რომ ის შორს ტოვებს ყველაზე დასახლებულ, მოსავლით განთქმულ და დიდ ეკონომიურ შესაძლებლო-

ბათა რაიონებს და ტლაპო-ქაობებზე ჭიქურ სერავს აღმოსავლეთ-დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიას...

ახალგაზრდა მასწავლებლები ჩიტბე და ბელელაძე წყაროში დაგვხვდნენ. ისინი წუხელ ჩხარში შეგვპირდნენ, თუმცა ლთაწყაროში არაბიძეები ცხოვრობენ გელათის ყოფილი ყმებში. აქვეა გენათლის სასახლე „სამას კოკიანი“ ქვევრით. აქედანვე არიან აზნაური კახიძეები. სოფლის მიდამოში პატარა ტყეში დგას ნახევრად დანგრეული ეკლესია, რომლის საკურთხეველში გადარჩენილია ნუსხური წარწერა; ქ. მზსნე ო სსფვლსა შსა. ამის ეკლესიის ა/ლ/მშენებელი /ჩ/ხეიძე: სიმეონ:.

ჩვენს თხილთაწყაროელ მასპინძლებს „შეთქმულება“ მოუწყვიათ. მათ შეგვიყვანეს ალავერდის ეკლესიის იშვიათი სანახაობის ეზოში. ეკლესია ახალია და ამიტომ არც საინტერესო. აქვე არის ძველი ეკლესიის ნანგრევები. არც ის არის რითიმე განსაკუთრებით ღირსშესანიშნავი. სამაგიეროდ ასეთი ლამაზი მდებარეობის ადგილი იშვიათია. თვალუწვდენი ჰორიზონტი მთელი ზემო იმერეთის უმეტეს ნაწილს იტევს: ქიათურა—საჩხერე, სვირი—ბაღდათი, ქუთაის—გელათი... ცაცხვის ხეების საამო ჩრდილი მწვანე ბალახზე წამოსაწოლად გიზიდავს და წინ გადაშლილი ქვეყანა მის წარსულზე ფიქრებს გახვევს თავს. „შეთქმულთ“ ეს ადგილი შეურჩევიათ და მცირე ხნით განსასვენებლად გვეპატიებებიან. უცბათ სუფრა გაიშალა, მეურმე ხალისით მოგვიჯდა—ეხლა აღარ ეჩქარება—ერთი ახალი პიროც შემოგვემატა — მასწავლებელი არაბიძე — ისეთი სიმპათიური, როგორიც ძველი სოფლის მასწავლებელი შეიძლება იყოს მხოლოდ. და „ქართველსა გულმა როგორ გაუძლოს“ და გადაკრა ექსპედიციამ. გრძნობიარე სიტყვებს ცოტა ხნის შემდეგ მორცხვი მრავალყამიერიც მოჰყვა. თავს ძალა დაეატანეთ და ორი საათის შემდეგ გზას გაუდგნენ. მასპინძლებმა გამოგვაცილეს. გადაუარეთ ალ ის უბანს.

აქედან ჩანს ისტორიკოსისათვის მრავალშეტყველი ჩიხორი. სკანდესა და ჩიხორს შუა მდინარე ზუსაზე ძველი ხიდის ნაშთია. ის გზა გაივლიდა ზედა საზანოს და ძველი ბოსლევით და შროშით ამაშუკეთში გავიდოდა, საიდანაც ძირულის ხეობით და რიკოთის გადასავლით სურამს უწევდა. ძველი ბოსლევადან გზა კორბოულზეც უნდა გასულიყო: ჩხიროული — ტყემლოვანი — მანდაეთი — კორბოული — ჯვარი — ალი. მაგონდება ჩვენი „წახდენის“ ნიშანი, — საძაგელი ჩიხორის ომი...

მეორე მთავარ გზას ჩვენ მივღევდით: სკანდე—მუჭოტ—თი—თავასა—ბილა—ქვაციხე — საყურწე — კაცხი — ნავარმე — თი — ქიათურა. ჭიათურიდან ერთი გზა შუქრუთ ჭრჭინულს ლით კორბოულზე ჯვარის გადასავლით მჭიდროდ ქართლში, მეორე—საჩხერეზე. აქედან ყვრილას ხეობით მიიმართებოდა ის ფრონესა ან ლიახვის სათავეებისაკენ. ყველა ესენი დღეს მივიწყებულნი ადგილობრივი მნიშვნელობის გზებია...

სკანდეში მეტად ხალისდაკარგულებმა მივატანეთ, უხეირო გზამ და საუცხოო ღვინომ ერთი მეორეს შეუწყო ხელი და სკანდეს ძველისძველ ციხეში, რომელსაც თლილი ქვის პერანგს ღიდის გულმოდგინებით აცლიან ადგილობრივი მკვადრნი, საფუძელიანად გამოვიძინეთ. სკანდეში გადარჩენილია საერო შენობის მოზრდილი ნაწილი საინტერესო თაღებით. თუ განსაკუთრებული ზომები არა, ეს ძეგლი ჩქარა დაიღუპება გაუზომელ-შეუსწავლელი. როგორც ირკვეოდა ჩვენ ამ დღეს მუხურაში ვერ ავიდოდით. გადაწყვეტიეთ მუჭირეთი გავიაროთ და თავასაში გავითიოთ. ჩქარი სვლით სალამოს უკვე თავასაში ვიყავით. აქვე გადის „ქართლის შარაც“. ჩვენი მიზანი იყო მუხურაში შესვლა და იქიდან ტყიბულზე გავლით და ნაქერალას გადასავლით რაჭაში გადასვლა. ჩვენ მრავალი ინტერესები გვქონდა: არგვეთის კავშირი რაჭასთან (და რომელ რაჭასთან?), ნიკორწმიდა, ნიკორწმიდის სიგელის ადგილზე შესწავლა, რაჭა-სვანეთის ისტორიული ურთიერთობა, ცხინვალი—ონი—სვანეთის გზა, და ცხინვალი—ონი—ქუთაისის გზა, ზემო და ქვემო რაჭის საკითხი და სხვა... სამწუხაროდ ჩვენმა ზაზინადარმა ფრიად პესიმისტური ტონით გვაუწყა ჩვენი თანხების ქანცმილეულობა და საშიშროება, რომ რაჭის შესწავლით ჩვენ საფრთხეში ჩავადგებთ კლდეკარის ნახვის პერსპექტივას... და დავთმეთ რაჭა. მღურვით მოვიგონეთ საქართველოს გეოგრაფიული საზოგადოება, რომელმაც უარი გვითრა საექსპედიციო ხარჯებზე და გადაწყვეტიეთ კაცხე გავლით ენახოთ ჩვენთვის საინტერესო ჩიხა და კორბოულის გზით გადმოვიდეთ ალში.

თავასაში ჩვენ პლატონ ცინაძისას მოვთავსდით. ეს მოქალაქე სიძველეების დიდი მოყვარულია და, რამდენადაც ძალა შესწევს, უვლის და იცავს მათ. სკანდეს ციხის რღვევა მას შეუჩერებია. საქმე სასამართლომდისაც მიუყვანია. ბევრი უფიცი გადამტერებია, მაგრამ ამ თავდადებულ ადამიანს თავისი გაუტანია. მან იცის ამ ახლო რაიონში თუ რა სიძველეებია. საჭიროა სიძველეთა დაცვის კომიტეტის დახმარება.

უკვე დაღამებული იყო. მოსვენებას ვეჩქარებოდი, რომ ჩვენ-
თან მოვიდა თბილისელი მასწავლებელი თავასელი მკვიდრი ცნობილი
ის დასასვენებლად იყო ჩამოსული. მან სასიამოვნო სუბალერგული
ვიბა ჩვენთვის საინტერესო საკითხებზე... ცოტა ხნის შემდეგ გამოიჩ-
ქვა, რომ აქაც „შეთქმულებას“ გვიმზადებენ. თავასაში გეოლოგი-
ური ექსპედიცია მუშაობს და მათ მასპინძელს გადაუწყვეტია ამა-
ლამ თავი ერთად „შეგვაქცევინოს“. ჩვენ მოვიბოდიშეთ და გადაჭრი-
ლი უარი უთხარიტ...

ცოტა ხნის შემდეგ დასასვენებლად დავლაგდით. დილით ადრე
„შეთქმულება“ თვით ჩვენმა მასპინძელმა ითავა და იძულებული
გაყვანიტ 7 საათზე გამგზავრების მაგივრად ატ საათზე შევდგომო-
დით თავასას აღმართს. სიძველეთაგან აქ გვისახელებდნენ ს ა ზ ა-
ნ ო ს ც ი ხ ე ს, „სადაც უძველესი ეკლესიაა“. ციხეს ერთი მხრით
პ უ ჯ ა უვლის, მეორე მხრიდან მაზარულა... მუჯირეთის აღმოსავ-
ლეთით მდინარე ზუსა და მდინარე ვარხმელა (ლვარხმელა?) ქმნიან
სამკუთხედს — ურთიერთს ერთვიან — ამ სამკუთხედს ნაქალაქარი
ეწოდება. აქ პოულობენ საფლავებს უძველესი იარაღებით: „თო-
ხები“, „შუბი“, „ხანჯალი“, „საომარი წალდი“, ოქროს ნივთები...

ციხე ჩ ი ხ ო რ ი სკანდეს ციხის სამხრეთით ძვეს სამი ვერსის
შოშორებით. აქ არის ადგილი, რომელსაც „ნაომარი“ ეწოდება. გად-
მოცემა: მუხურიდან თათრებს ტყვეები მოჰყავდათ, ს ა ჯ ვ ა რ ე ზ ე
დახედნენ, შეებრძოლენ, დააყრევინეს. აქედან:—„ნაომარი“. ჩვენ კი
ნაომარი ჩიხორის ცნობილ ომს გვაგონებს... ჩიხორი „ნაქალაქარს“
ჰქიდავს. შენახულია თქმულება: თავასადან საზანომდე სულ ქალა-
ქი იყო: „თხას სახლის თავებზე უვლია და თავასადან საზანოს გა-
სულა“...

ყველა ეს ენობრივი თუ მატერიალური კულტურის ნაშთები და-
უინებით მიუთითებენ, რომ ს კ ა ნ დ ე — ა ქ ა ლ ა ქ ა რ ი — ჩ ი ხ ო-
რ ი — ს ა ზ ა ნ ო ს ისტორიულ-არქეოლოგიურად მეტად საინტერესო
რაიონია და ელის საფუძვლიან შესწავლას. ჩვენთვის მარტო გეოგრა-
ფიული სახელი „საზანოც“ კი, სწორედ აქ, მრავალმეტყველია და გა-
საგებს ხდის როგორც „ნაქალაქარს“, ისე სკანდე — ჩიხორს. საკითხს
სვამს არგვეთის გეოგრაფიული რაობის შესახებ და წარმოგვიჩენს
ერთ-ერთ მაგალითს თემის კიდურებზე „ქალაქების“ — სავაჭრო
პუნქტების ჩასახვა-განვითარებისას...

თავასელმა მასპინძლებმა ბილას საზღვრებამდის გამოგვა-
ცილეს. აქა-იქ სოფლებში ვხვდებით გზებზე მუშაობას. ძველ
ვიწრო გზას აფართოებენ, ქვიშას აყრიან. ქვაციხეში ძველი
საწნეხლის ნამტვრევი ვიპოვეთ... თავასადან კაცხამდის კარ-

გა მოზრდილი მანძილია. სალამოს ხუთი საათი იქნებოდა, რომ კაცხის ეკლესიის გაღებას მივადექით. სოფელი კაცხე ლამაზი, მდებარეობისაა. მეტად დამაფიქრებლად გამოიყურება მდებარეობის სიმრავლე ვულკანურ კლდეებში. თვით „კაცხის სვეტი“—ეს ვულკანური კლდე და მისდამი თაყვანისცემა ფრიად არქაული ხასიათისა და არქეოლოგისათვის დამაფიქრებელ რასმე წარმოადგენს. ხოლო კაცხის გეოგრაფიული მდებარეობა (გზაჯვარედინი ქუთაისიდან — თბილისში და შორაპანი — ზრედიტი—რაჭა) ისტორიკოსისათვის გასაგებს ხდის მის მრავალმნიშვნელოვნობას საქართველოს ისტორიის საშუალო საუკუნეებში. აქვე ახლოა ჩვენთვის ცნობილი ნავარძეთი. იქ ეხლაც, როგორც ამ რეაზის წლის წინათ, მისდევნ თიხის ქურჭლის დამზადებას. გადააქვთ ნეტავი ეხლაც ნავარძული ქვევრები ნიკორწმიდაში?

კაცხის ეკლესია ხელოვნების იშვიათი ძეგლია. ის თან ატარებს XI—XII საუკუნის ქართული ხატოთმოდგერების ყველა ნიშნებს. მისი ხუროთმოძღვრული შეფასება სპეციალისტების საქმეა, ჩვენ ისტორიკოსებს კი ამ კოშკია შენობას იქით, ამ საუცხოო ჩუქურთმებს იქით გვეხატება აღნიშნული ეპოქის ეკონომიური ძლიერება, ფეოდალთა კლასის ეკონომიურ-პოლიტიკური და კულტურული მომწიფება—დავაჟკაცება... ცოცხლად წარმოგვიდგება დიდი ფეოდალი ლიპარიტი, რომელიც, ოცი წლის ბრძოლით მოღლილი, დამარცხების შედეგად პოლიტიკურ ასპარეზს მოცილებული დასასვენებლად წავიდა მამეულ კაცხს... კაცხში ჩვენ ძველ გზას აუქციეთ და რკინის გზის სადგურ სალიეთში ჩამოვედით. დღე-ღამეს ეყრებოდა, როცა კიათურას მივატანეთ. ჩქარა გავიარეთ ჩვენი მრეწველობის დედაბოძი და „ფეოდალურ“ საჩხერეს ამოვყავით თავი. ვხედავთ რომ ნაჩქარევად ვმგზავრობთ. გული გვწყდება, რომ მრავალი საინტერესო რამ შეუმოწმებელ—შეუსწავლელი რჩება. კერძოდ, გვინტერესებს კაცხისა და ჩიხას ისტორიული ურთიერთობა. ამისთვის საჭიროა შესწავლილ იქნას როგორც გზები, ისე მატერიალური კულტურის ძეგლები, წარწერები, გეოგრაფიული სახელები... ასეთი ძიება სინათლის შუქს მიაყენებდა ზემო და ქვემო რაჭის ურთიერთობასაც...

საჩხერეში მეტად უსიამოვნო ღამე გავათიეთ. ჩვენი სასტუმრო გლეხთა სახლის სამდივანმწიგნობრო იყო. სასტუმროს გამგე დიდად გვებოდიშებოდა და სწუხდა, რომ ცარიელი იატაკით შეუძლია მხოლოდ გაგვიმასპინძლდეს, რომ ყველა საწოლები დაკავებულია... ამაზე არა ნაკლებ სამწუხარო ის გარემოება იყო, რომ საჩხერეში საჭმელი არა იბოვებოდა რა და ჩვენ კი საწინააღმდეგოს იმედით —

გფიქრობ ამის უფლება გვქონდა — არაფერი გადავინარჩუნეთ, დი-
დავისაჩეთ ასეთი წინდაუხედაობის გამო...

დილაადრიან ურმის ძეხას შეუდექით კორბოულზე¹ და დაიწყეთ
ლულად. ძველი შარაგზა აქედან კორბოულზე არ მიდიოდა, გზა,
როგორც ჩანს, კიათურაში ვანშტოვდებოდა (თუ სახელდობრ სად,
ამას კვლევა უნდა), ერთი შუქრუთ — კორბოულზე მოდიო-
და, ხოლო მეორე ყვირილის პირით ჩიხას მიად-
გებოდა. ჩიხასვე შემოუერთდებოდა ამ გზას მეორე
გზა, რომელიც ქუთაისიდან წამოსული (გელათი)
ტყიბულს ამოდიოდა, აქედან მუხურა — ხრეთ —
წირქვალის გამოვლით საჩხერე — ჩიხას მოადგე-
ბოდა. ჩიხადან გზა ყვირილს ხეობით მიდიოდა, სოფელ პერევის
ქვემოთ ის გაიყოფოდა. ერთი პერანგას გადასავლით მდინა-
რე ფრონეს ხეობაში გადადიოდა, მეორე კი მდინარე ყვირილის სათა-
ვეებით დიდი ლიახვის შენაკად მდინარე ფანას ხეობაში შედიოდა. აქ
მას ქუთაის — ონის გზა უერთდებოდა. ამ გზებს ქართლში ქალაქი
ქრცხინვალი და ნიქოზი ზედებოდა... საშუალ საუკუნეებში იმერეთი-
დან ქართლ-სამცხეში გარდამავალ გზებს ქალაქები ზედებოდა:
ოძრხე — სურამი — ალი — ცხინვალი. დასავლეთ საქართველოში კი
ასეთი რამ არ ჩანს. ეს, რა თქმა უნდა, გეოგრაფიული ვითარებით
არ აიხსნება. დასავლეთ საქართველოშიაც იყვნენ სასაზღვრო ქალა-
ქები (ვარციხე, შორაპანი, სკანდე, ჩიხორი). მაგრამ ყველა ისი-
ნი შემციირდნენ ან გაქრნენ, მაშინ როცა „ქართლის“ მხრიდან ძველ-
ნიც დარჩნენ და ახალნიც გაჩნდნენ... ეს აიხსნება ერთის მხრით აღ-
მოსავლეთ საქართველოს ეკონომიური წარმატებით ჩვენი ისტორიის
გარკვეული დროიდან, მეორე მხრით ეს გარემოება ლიხთიქითის
ამ ქალაქების ხასიათზეც მიუთითებს. ისინი დიდი სატრანზიტო გზის
მოშლასთან ერთად ეცემიან VI—VII ს-ში.

დამაფიქრებელია ქართლის ერისთავი ჩიხას. თუ ტექსტი მო-
წევნული სახით დაუმახინჯებელია და აქ ჩიხა გეოგრაფიული სახე-
ლია და არა საკუთარი (რაც თავისთავად სრულიად შესაძლებელია:
ჩიხა ბერიძე — ჩხაბერიძე, ჩიხაისძე — ჩხაიძე...), მაშინ ან ცნება
„ქართლი“ ცოტა სხვაგვარად გასაგები ჩანს, ან კიდევ ტექსტი უნ-
და გავიგოთ სხვაგვარად¹. მართლაცდა მეტად საეჭვოა აწინდელი ქა-
რთლის ერისთავი, აფხაზთ მეფის მოხელე, ჩიხას მჭდარიყო, მაშინ
როცა ჯერ კიდევ ლეონ აფხაზთ მეფემ საზღვრად ქართლსა და აფხა-

¹ ქართლის ცხოვრება, 1906, ტფ., გვ. 223.

ზეთს შორის ლიხის მთა დასდო. უნდა დაუშვათ, რომ ქართლში „აღ-
გვეთის“ ამ ნაწილის სახელი იყო კოლხურ-მეგრული გეოგრაფიული
გაგებით, მაგრამ ტექსტის ამ ადგილას ჩვენ რეალურ ქართულ
ლიხთ აქათზე გვაქვს საუბარი... ამიტომ ტექსტი უნდა გავიგოთ ასე:
ვიორგი აფხაზთა მეფემ, ლეონის ძემ და დიმიტრის ძემ, ქართლი
აიღო. შემდეგ უკუიქცა და ჩიხას ერისთავი დასვა ბაგრატ დი-
მიტრის ძე. „და ცოლმან (გიორგი) მეფისამა მოკლა ძე დემეტრესი
ერისთავი. ჩიხისა და ეცრუა იგი ივანე მთავარსა შავლალიან-
სა და შთაავდეს ბაგრატ ზლუას, ხოლო ღწნ განარიჩა იგი და მიიწია
კოსტანტინეპოლედ...“² ასე რომ ეს ჩიხის ერისთავი
არაა ქართლის ერისთავი, არამედ არის არაგვეთის ერისთავი.

საჩხერიდან — საირხე — გორისა — მოძვის გადმოვლით ჩვენ
კორბოულში მოვედით. აქედან ქართლის გზა ალზე მიდის. ის ახლო
წარსულშიაც კი მოვლილი ყოფილა. ჭიათურიდან გომში ურმებით
ეზიდებოდნენ მარგანეცს, სანამ შორაპან—ჭიათურის გზას გააქეთებ-
დნენ... კორბოულს (ძვ. კოლბეური) რაიმე სიძველე არაა. სასაფლაო
შესანიშნავია საფლავის ქვების აწინდელი ტრაფარეტით. ის ნასეს-
ხი არ უნდა იყოს, არამედ ორიგინალური განვითარება ან სახესხვა-
ობაა ძველი საფლავის ქვებისა. მოტივი გეომეტრიულია—საკმარის
სიმეტრიული და საერთოდ ლამაზი. ეკლესიის გვერდში დგას ხის
საყარაულო „სანთობო“, როგორც უწოდა ადგილობრივმა
გლეხმა.

სოფლის კანცელარიაში მოვთავსდით. თაროზე მეტრიკის წიგნე-
ბი ეწყო. გადმოვიღე. XIX საუკუნის 40-იან წლებში სოფელს ჯერ
კიდევ კოლბეულს ეძახდნენ (გარდამავალი ფორმა კოლბეურიდან
კორბოულისაკენ). მეტრიკის წიგნებში მოიხსენიებიან საბატონო
ყმები მაჭარაშვილები, ტაბატაძეები და იმავე სოფელში „აზნაურნი“
მაჭარიანი და მაჭაროვი. ორივე ესენი, რა თქმა უნდა, იგივე მაჭა-
რაშვილები არიან, მაგრამ ეკონომიურად და სოციალურად „დაწინა-
ურებულნი“ თავიანთ გვარსაც განასხვავებენ გუშინდელ მოძმეთა-
გან: ამსგავსებენ აზნაურთა გვარს მაჭავარიანს ან კიდევ რუსული—
ოვით ემიჯნებიან უკვე სათაქილო „შვილს“. აქვე მოიხსენიებიან
აზნაური დაბუაშვილები — წერეთელთა ერთი შტო?

ადგილობრივი მცხოვრებნი საბაქოს გვიჩვენებენ სოფელ ბე-
რეთისასა და წყალშავს შუა სოფელ ნიგოზეთში. აქ სვერის ბატო-
ნის სასახლე იყო. ეს გზა სვერსა და ტყემლოვანის შუა გადიოდა და,

² ქართლის ცხოვრება, 1906, ტფ., გვ. 223—224.

როგორც ჩანს, ძველ ბოსლევში უერთდებოდა შორაპან-საჩხერის გზას ერთის მხრით და საზანო-ბოსლევ-ამაშუკეთის გზას მეორე მხრით... ამ გზის არსებობის გათვალისწინებით ს ვ ე რ ი ნ ა მ ა მ ა საგები ხდება, გასაგები ხდება, თუ საიდან „უწიეს სვერალდის“ სელჩულებმა „დიდი თურქობის“ პირველ წელს XI ს-ში.

გზა კაცხიდან კორბოულზე მოდის: კაცხი — ნავარძეთი—ჭიათურა—შუქრეთი—წასარი—ჯალაურთა— კორბოული. კორბოულიდან გზა შორაპნისკენ: კორბოული—საბაეო—სვერი—თვალუეთი—კოდისწყალი — უღევი — ქოჩასწყალი—მოქეიშნული — სანახშირე—შორაპანი. ზესტაფონიდან გზა ჭიათურაში: საქარა—დილიკოური—ბოსლევი—გოყოვეთი—კაცხი—ნავარძეთი—ჭიათურა.

(საინტერესო ანალოგია: რამდენადაც ის გზა სატრანზიტო იყო და ადგილობრივ მოსახლეობას მცირედ ეხებოდა, ის არც ამ მოსახლეობით დასახლებულ პუნქტებზე მიემართებოდა: რიონი—უკირილა—მტკვარი, სწორედ ისევე როგორც რკინის გზა XIX ს.-ში. მაშინაც ადგილობრივი მოსახლეობა ამ გზის მიღმა რჩებოდა, ახლაც. მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ამ გზამ სატრანზიტო მნიშვნელობასთან ერთად ადგილობრივი მოსახლეობის ინტერესები გაითვალისწინა, ან უკეთ, მას შემდეგ რაც ადგილობრივი მოსახლეობა ჩაება ამ აღებ-მცემში და არსებული გზები გამოიყენა, ეს გზები ძველი მიმართულებიდან გადაიხარა და დასახლებულ და მწარმოებელ პუნქტებზე გავიდა...). გზების შესახებ ცნობებს გვაწვდის ქორვილელი წერეთელი — „მუშათა უცხოელი“ (საინტერესო გვარია, როგორც უჩვეულო ხელისუფლის დასადასტურებლად ფეოდალურ საქართველოში, ისე სასახლის მეურნეობის ორგანიზაციის დეტალის წარმოსაჩენად).

ტიკოსია და ენამწარეც...თავიდან ბოლომდე გლეხია. პრაქტიკოსი ძულს უსაქმურობა და უსაქმურნი. გულუბრყვილობის მასში არაფერი... აი ეს არის დასაძლევნი და ძნელად დასაძლევნი რომა ინდივიდუალური მეურნეა...

გზა კარგია, აღმართ-დაღმართი მცირეა, „გადასავალს“ ძლივს ამჩნევ. კორბოული დიდი თემია. გავიარეთ კორბოული—გორაძირი (ჩონთოს თემი), ძირულას გავედით, სოფელი ბორეული, სოფელი ჭვარი. აქ არის გადასავალიც. გადასავალზე „ჭვარი“ მდგარა, ეხლა აღარაა. აქედან იწყება მდინარე წყალწყულა, რომელიც ზისხევთან ერთად ქმნის ჭერათხევს. გზა ამ მდინარეთა პირს მისდევს და საკმაოდ დამღლელია: ეს გზაც არაა, უფრო მდინარის კალაპოტია. სოფელ ალს ზემოთ ამ გზას მოერთვის მეორე გზა, რომელიც დედაბერას გადმოსავლით და მონასტერ ულუმბას გამოვლით ძირულას ხეობიდან გადმოდის. ჭვარის გადმოსავლით გზა მარტო ალში როდი მოდის: გადმოსვლის უმაღლესი სოფელ ლოფანზე მიდის და ლოფანისწყლით ფრონეს ხეობაში შედის, მეორე გზა ალიდან ზუთი კილომეტრის მოშორებით გამოეყოფა ალის გზას და სოფელ ჩორჩანაზე გავლით ისევ ფრონეს ხეობაში შედის. ამ გზის შტო სოფელ წაღულზე გაივლის. კორბოული—ჭვარის გზის გათვალისწინებით გასაგები ხდება წაღული და იქ მეფე დავითის სადგომი. უკვე ღამე იყო, როცა ალში შემოვედით. აქვე შემოსავალში, ალიდან ერთი კილომეტრით მოშორებით. განცალკევებულ გორაზე დგას საკმაოდ მოზრდილი ციხე, რომლის დანიშნულება ამ გზაზე ბატონობა, მისი გასაღების ხელთქონება იყო. შეიძლება სწორედ ალი და ამ ციხის რაიონი იგულისხმებოდეს ცნობილ გამოთქმაში „აზნაურნი საზუშრეღნი“. საგულისხმევია რომ საზუშრელი საკუთარ სახელად სწორედ აქაური აზნაურის გვარს — შემდეგდროინდელ ამირეჯიბთ — შერჩათ მხოლოდ. ერთი სიტყვით, ამ რაიონში, ჩანს, მთავარი საბაჟო იყო — საზვერე მრავალრიცხოვანი მოხელეებით — აზნაურებით.

ალი XV ს-დის როგორც ქალაქი არა გვხვდება, მაგრამ ეს, რათქმაუნდა, არ ნიშნავს, რომ ის აქამდის ქალაქი არ იყო... რომ ეს გზა X—XI საუკუნეებში დიდმნიშვნელოვანი იყო საქართველოს ორი ნაწილის ეკონომიურსა და პოლიტიკურ ურთიერთობაში, ეს ყოველ ექვს გარეშე მტკიცდება...

სამწუხაროდ ჩვენ ალის ისტორიულ-არქეოლოგიური დათვალიერება არ დაგვცალდა. ალში უექველია მოიპოვება ნაშთები, რომლებიც ქალაქის არსებობის თარიღებს დაახლოებით გამოარკვევენ. შესასწავლია აგრეთვე წაღლისთავი, საიდანაც დავით აღმა-

შენებელმა ცნობილი შეტევა განაგრძო ადმოსაველთ
სიაში ჩამოსახლებული სელჯუკების წინააღმდეგ...

ჩვენ ვფიქრობდით ალში და მის რაიონში ერთი
ჩენას, მაგრამ დადლილობამ და ადგილობრივი ხელისუფლების მიერ
რაიმე დახმარების ვერაღმონენამ ღამის გასათევის პოვნაში, გვაი-
ძულა იმავე წამს წამოვსულიყავით, რომ თბილისისკენ მომავალი მა-
ტარებლისათვის მიგვესწრო სადგურ გომში. უნახავ-შეუსწავლეული
დავტოვეთ ალი—ნაბახტევი—ვაყა... თუმცა სწორედ იმით, რომ ჩვენ
„ქართლის შარით“ მოვადექით ამ ადგილებს და არა რკინის გზის
სადგურიდან ძიებით ვიპოვეთ ისინი, ერთი მთავარი შტრიხი აღენიშ-
ნეთ ამ რაიონის ისტორიულ მეცნიერულ შესწავლაში. შემდგომი
ექსპედიციის მიზანი უნდა იყოს როგორც ჭერათხევის, ისე ფრონესა
და დიდი ლიახვის ხეობათა ამ მიზნით მოვლა-შესწავლა. ღამის პირ-
ველ საათზე სიმონ ჯანაშია სურამში, ხოლო სიმონ ყაუხჩიშვილი და
მე თბილისისკენ გამოვემგზავრეთ...

ამრიგად, ჩვენი გეგმა სანახევროდ შეუსრულებელი დაგვრჩა. რა-
ჭა ვერა ვნახეთ. სვანეთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხი, სვა-
ნეთ—რაჭის ურთიერთობის საკითხი, ქუთაის—რაჭის გზები და
არგვეთ—რაჭის ურთიერთობის საკითხი, ორი რაჭის საკითხი, რაჭა—
ქართლის საკითხი და ბოლოს რაჭა—ქართლის გზები შეუსწავლეული
დაგვრჩა. შეუსწავლეული დაგვრჩა ლაზიკის ძველი გზა რიონის გალ-
მა მხრით (მარცხენა ნაპირით) რომ მიიმართებოდა: უნახავი დაგვრ-
ჩა ვარციხე—ვანი—გომი...

ყველა ამის გამო, რა თქმა უნდა, გეგმის შესრულების მხრით
კმაყოფილი ვერ ვბრუნდებოდით და საქართველოს გეოგრაფიულ
საზოგადოებას მადლობის გრძნობით ვერ ვიგონებდით, მაგრამ ექს-
პედიციით საერთოდ ფრიად კმაყოფილნი ვიყავით. ამ ექსპედიციის
ახალმა მეთოდმა უეჭველად გაამართლა თავისი თავი: ის ფრიად
ნაყოფიერი აღმოჩნდა და მრავალი აქამდის გაუგებარი გასაგები და
ნათელი გახდა...

გზები, მართალია, ძლიერ არის დამოკიდებული გეოგრაფიულ
პირობებზე, მაგრამ მათი საბოლოო მიმართულება მაინც წარმოე-
ბითი გეოგრაფიით აიხსნება და ეს მით უფრო, რაც უფრო მონაწი-
ლეობს ესა თუ ის მხარე ქვეყანათა შორის ეკონომიურსა და პოლი-
ტიკურ ურთიერთობაში. აქედან გზების მიმართულების ცვლა...
გზებისა (და მათ ეკონომიური ურთიერთობის) გათვალისწინებით გა-
საგები ხდება ამა თუ იმ პუნქტისა თუ რაიონის დაწინაურება-აყვა-
ვება, ისე როგორც მეორესი დაცემა-დაქვეითება, მივიწყება... რა

თქმა უნდა, აქვე გათვალისწინებული უნდა გვექონდეს, რომ ამა-
იმ პუნქტის დაწინაურება-აყვავება თვით იწვევს გზის მიჭრუღე-
ბის შეცვლას, თუ ასეთი გზა აქამდის უქცევდა მას, მაგნიტის
მხრით აყვავებაც უგზოდ წარმოუდგენელია... ასეთი ცოცხალი ურ-
თიერთობის გათვალისწინებით გზების ძიება „ცნობილი“ პუნქტე-
ბის და ძეგლების ამ გზებთან დაკავშირება-ახსნა საკითხია არა მარ-
ტო ისტორიული გეოგრაფიის, არამედ საკუთრივ ისტორიისაც და
უპირველეს ყოვლისა მისი საკითხია და ამ მხრით მათი შეუსწავლე-
ლობა აწინდელ დროში მიუტევებელია.

სადგურ გომში დაეთქვით, რომ სამი დღის შემდეგ თბილისიდან
მანგლისში ავალი. უნდა კლდეკარი და თრიალეთის სხვა საკითხები
შევისწავლოთ....

თბილისიდან დათქმისამებრ, რა თქმა უნდა, ვერ წავედით. ვი-
საც ზაფხულში „სოიუზტრანსის“ საშუალებით უმგზავრნია, ის ჩვენი
ჩამორჩენის მთავარ მიზეზსაც უმალ გაიგებს. 19-ში განაპირები
ძლივს 21-ში გავედით თბილისიდან.

მიუხედავად ზედმეტი გადატვირთულობისა ავტომ საკმაო სის-
წრაფით გაგვატარა მანძილი და შუადღის 12 საათზე უკვე მანგლის-
ში ვიყავით. გადავირბინეთ ტაბახმელა, კოქორი, გავხე-
დეთ სამადლოს, კოქრის ციხეს, გადავხედეთ
ობლად მიტოვებულ ბეთანიას... ყველა ეს სახელები
ჩვენი ისტორიის მეტყველი ფრაგმენტებია... საჭიროა მათი ერთ
ქარგაზე ასხმა... და ჩვენი მეთოდი აქაც, უეჭველია, ნაყოფიერი იქ-
ნება...

მანგლისი ძველი ცენტრია. უფრო ძველი, ვიდრე ჩვეულებრივ
წარმოუდგენიათ, როცა „მანგლისის ჯუართან“ დაკავშირებით ეს
სახელი ცნობილი ხდება IV—V საუკუნეში, ე. ი. როცა სომხუ-
რი უსახელო გეოგრაფია მოიხსენიებს მთელ რაიონს *მანაყსაჲ*
ქიურ-ის სახელით. მთლიანი ერთეული ჩანს მანგლისის რაიონი
არაბთა შემოსევისასაც მე-VII ს-ის პირველ ნახევარში. ის ამ დროს
ერთ-ერთი „სამთავროა“ იმ თვრამეტთაგან, რომელნიც არაბებს და-
მოუყიდებლად უდებენ ზავის პირობებს.

მანგლისის ცენტრობა, რა თქმა უნდა, ქრისტიანობის შემოსვლას-
თან არაა დაკავშირებული, ქრისტიანობამ ის გამოიყენა მხოლოდ
და ძველი „ჯვარის“ თუ „ხატის“ ადგილას ახალი სალოცავი შექმ-

ნა... მაგრამ „პრეისტორია“ (რადი ისე „მომწიფებულია“, რომ ლამის არის თვით ალაპარაკდეს ჩვენში სათანადო დისციპლინის დაქირებითი ღუშლით მოთმინებადაკარგული) მიუხედავად ანტისემიტური კვლევის წრეში ამჯერად ვერ შემოვა. წარმოებითი გეოგრაფიის გამოყენება იქაც, რა თქმა უნდა, საჭირო და მიზანშეწონილია, მაგრამ „პრეისტორიას“ კვლევის სხვა სპეციალური მეთოდებიც აქვს და საამისო სპეციალისტებიც ჰყავს... ჩვენ კი ამ ჯერად „ისტორიული“ ხანით ვიფარგლებით.

მანგლის ფრიად ხელსაყრელი ადგილი უჭირავს აღმოსავლეთ საქართველოში. მანგლისის მხარე ეკერის შიდა ქართლს, თბილისს, სომხით — საბარათიანოს და წალკა—ჯავახეთს. იმყოფება რა ალგეთის, თეძმის (სამაჟალოს ხევი), კავთურას და ვერეს გამოსავლებში მანგლისის ზეობა სტრატეგიულად ბატონობს აღნიშნულ მხარეებზე. ბუნებრივია ამიტომ გზების ის სიმრავლე მანგლისს რომ აკავშირებდა აღნიშნულ რაიონებთან. სომხეთიდან შიდა ქართლში, ჯავახეთიდან კახეთში უმოკლესი გზები სწორედ მანგლისზე გადიოდა. ბასილი ბულგაროქტონი — გიორგის წინააღმდეგ, თურქ სელჯუკთა კოალიცია დავით აღმაშენებლის წინააღმდეგ (დიდგორი) და ბოლოს, თემურლენგი (თვით მანგლისში, ქვათახევში)—ყველანი მანგლისზე გადმოვლით ფიქრობდნენ ქართველთ დამარცხებას.

გზა ქვათახევ—კავთისხევში და ქვათახევ—ნიჩბის—ძეგვში, დიდგორ—მცხეთაში, ვერეს ხევით თბილისში (საბურთალოში), კოფორ—თბილისში, ფარცხის—სამშვილდეში, კლდეკარზე (აქედან სათარხნო—საჯავახიანოში) და წალკა—ჯავახეთში, ყველა ესენი აქ მანგლისში ეჯვარებიან ერთი მეორეს... ამასთან ეხლა მხოლოდ ორიოდღა სახელმწიფოს ყურადღება-ზრუნვის ღირსად ცნობილი (თბილის—კოფორ—მანგლისი და მისი გაგრძობა მანგლის—წალკა), სხვა დანარჩენი უბრალო სასოფლო გზებია. სამწუხაროდ, ჩვენ სამუშალება არა გვქონდა ეს გზები გაგვევლო. ჩვენი თანხები ამის ნებას არ იძლეოდნენ და ჩვენ მიერ აქ წარმოდგენილი გზათა კვანძი შეუმოწმებელ სინამდვილედე დარჩა: ხსენებული კვანძი უტყუარ ისტორიულ მონაცემებზე დამყარებული დასკვნაა.

განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი უნდა ყოფილიყო მანგლისი მას შემდეგ, რაც ეკონომიური და კულტურული ურთიერთობა რომსა და მის შემკვიდრე ბიზანტიასთან უმთავრესად ხმელეთის გზით (ანატოლით) გაჩაღდა, ხოლო მას შემდეგ, რაც ბიზანტიის „სამფარველოში“ მოქცეულ ქართულ მხარეებში ქართული სახელმწიფოებრიობა აღდგა (ტაო-კლარჯეთის და არტაან-ჯავახეთის სამფლობელოე-

ბი), მანგლის-წალკა, როგორც ამ რაიონთა შემაერთი ქვეყანა აღმოჩნდა, საგლეთი საქართველოს სხვა ნაწილებთან, უკვე სრულიად განსაკუთრებული მნიშვნელობის ადგილად იქცა.

ენახეთ მანგლისის „სიონი“, აწინდელი სახით ის მე X—XI საუკუნის ნაწარმოებია. მართო ეს ტაძარი თავისი მოცულობა-შემკულობით სრულიად საკმაო საბუთია იმის დასამტკიცებლად, თუ რადიდი ეკონომიურ-პოლიტიკური მნიშვნელობის ადგილი იყო მანგლისი. ამასვე მიუთითებს ისიც, რომ აქ საეპისკოპოსო კათედრა იყო... კათედრები სწორედ ასეთ ცენტრებში არსდებოდა.

საქვე ძეგლებზე: შეიძლება გადაჭრით ითქვას, რომ უდაბნოში (ე. ი. მთავარ გზებსა და მოსახლეობის საწარმოო და საეპრო ცენტრებს მოცილებულ ადგილში) ღირსშესანიშნავი ხუროთმოძღვრული ძეგლების არსებობა გამონაკლისი შეიძლება იყოს, რომელიც სრულიად ვერ არყვეს იმ მოსაზრებას, რომ საერთოდ ასეთი ძეგლები ეკონომიურსა და პოლიტიკურ-კულტურულ ცენტრებში იყო. დღეს კი, როცა ასეთი ცენტრები გადანაცვლებულია, ისინი ამ ცენტრთა ადგილებს ან ამ ცენტრებისკენ მიმავალ მთავარ გზებს გვანიშნებენ... მხოლოდ ღვთისმოსაობა დიდი და ძვირფასად შემკული ტაძრის აგების სტიმულად ვერ გამოდგება. ამისთვის კიდევ სხვა სტიმულებია საჭირო, რომელთა შორის ჩვენ მიერ აღიარებული გარემოებანი ერთი უმთავრესია. ყველაზე განთქმული სალოცავები ჩვენში უბრალო ნიშებია, როცა ისინი გზებსა და ცენტრებს მოცილებული სადღაც მივარდნილ ხევშია ან უმადლეს მწვერვალზე...).

ზედაპირული შეხედვითაც კი ცხადად ემჩნევა, რომ ეს ტაძარი თავდაპირველად აწინდელი სახის არ უნდა ყოფილიყო... რომ პროფ. გ. ჩუბინაშვილის მოსაზრებანი ამ საგნის შესახებ მართალია². (მაგრამ პირადად ჩემთვის საეჭვო ისიც არაა, რომ მანგლისის ძველი „სიონი“ იმავე დროისაა, რა დროისაც ბოლნისის, ურბნისის და სხვა უძველესი „სიონებია“. ყველა მოსაზრება ისტორიულ-არქეოლოგიური ბასიათისა იმასაც გვეუბნება, რომ ნინოს ცხოვრების თქმულება, „მანგლისის ჯვარზე“ ისტორიული სინამდვილე უნდა იყოს). ნაჩქარევად ვამოწმებთ წარწერებს... ჩემთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა კარიბჭის წარწერა. სამწუხაროდ, ის ფრიად დაზიანებულია და იმაზე მეტი რაც პროფ. აკ. შანიძეს ამოუკითხავს ვერც ჩვენ შევძელით. მართალი უნდა იყოს პროფესორი ამ წარწერის აღდგენაშიაც.

² Заметки о Манглинском храме, Мел. Монастырь, № 1, ტფ., 1921—22.

მგზსა ღთვდმყ...ისა გ'ი ყ'ლისა ა/ლ/მოსა/ვლეთისა კურაპალატისა და თვთმჰყრობელისა? (საინტერესოა როდის მიიღეს ქართველმა ბაგრატიონებმა „ყოვლისა აღმოსავლეთისა“ ტომის ტიტული. X ს-ნის კურაპალატები ჩვეულებრივ მარტივად კურაპალატად იწოდებიან...).

ძეგლი საკმაოდ კარგადაა მოვლილი, მაგრამ, სამწუხაროდ, ეს მოვლენა ჩვენ სიძველეთა დაცვის კომიტეტს არ მიეწერება. აგარაკზე ძეგლის დაცვა-მოვლის ჩვენებურ ნიმუშად შეიძლება სურამის ციხე ჩაითვალოს, რაც მეტყველი მოწმობაა როგორც მოაგარაკეთა კულტუროსნობისა, ისევე სიძველეთა დაცვის კომიტეტის თაოსნობა-საქმიანობისა... დღევანდელი მანგლისელებისათვის მანგლისის სიონი „ქართველების საყდარი“ — მათ მასთან არაფერი აკავშირებთ. აქ ცოცხალი ტრადიცია გაწყვეტილია — ძეგლები სხვას ამბობს, ხალხი სხვას... „ქამთა ვითარების“ სამწუხარო შედეგია...

უკვე გვიანია. ხვალ ბარმაქსიზში მივდივართ. ალგეთის პირით ასვლა კლდეკარში გაცილებით უფრო ძნელი და უხერხულია, ვიდრე წალკიდან. თანაც ბარმაქსიზში შემთხვევით მიმავალი ეტლი მეტად ხელსაყრელი გარემოებაა. ფურგონები და ისიც უფრო მცირე მანძილზე გაცილებით მეტს მოითხოვენ. 22 აგვისტოს დილით მეეტლემ თავმოწონედ დაგვაქანა დაღმართში მდინარე ალგეთისაკენ. გავიარეთ ბუდიონოვკა (ყოფ. პოსელენიე), „ალგეტკა“ (რუკაზე „სლობოდა“) და შეუდექით აღმართს. გზაზე გვხვდება თივით დატვირთული ურმები, ფურგონები „მანგლელ“ რუსებისა. „კოლექტივისაა?“ ვკითხვებით მეეტლეს. აქ კოლექტივი არცაა... საკვირველია... თივა წალკის საზღვრიდან მოაქვთ 30 კილომეტრის სიშორიდან. აღმართს შეუდექით და ჩვენი მეეტლის თავმოწონებაც გაქრა. სადავეები მიუშვა და ცხენები დატვირთული ურმის სისწრაფით მიგვათრევდნენ. ჩვენი მეეტლე მანგლისელი რუსია და ჩვენთვის სასარგებლო მან არა იცის რა, ვკითხავთ ამა თუ იმ მთის ან ადგილის სახელს. არა იცის რა: „Никак не зовется гора и все...“ მდინარეთაგან მხოლოდ „ალგეტკა“ იცის და გაღმა მთის ძირას მთიულთა სოფლების სახელებს საშინლად ამახინჯებს. ზოგიერთის სახელიც არ იცის... არც აგრე ადვილია ახალი გეოგრაფიული სახელების შექმნა-დარქმევა... მარტო დარქმევა როდი კმარა. საჭიროა ის „იკონი“, ე. ი. გავრცელებს, მიიღონ... ეს დეკრეტით არა ხდებოდა...

გეოგრაფიული სახელების ამა თუ იმ ენაზე არსებობა ფრიად რთულ გარემოებათა, მაგრამ მაინც გარკვეული საზოგადოებრივი ურთიერთობის შედეგია. უკვე ასი წელია ქავახეთში სომხები სახლო-

ბენ ან კიდევ წალკაში ბერძნები და რამდენია აქ „უსახელო“ ადგილები, მდინარეები, მთები... ძველი ქართული სახელები თან გადამავა ადგილობრივ ქართველებს; ამათ კი ვერაფერი დაურქმევია ინტერესოა, რომ თუ რამ ახალი სახელებია, სულ თურქულია... მხოლოდ აქა-იქ ორიოდ სომხური სახელი, რომელსაც მეზობლები არ სცნობენ, სხვა სახელს ეძახიან... ჩვენი აღმართი მეტად გრძელია. ლაკვის ხევის გაღმა (ეს სახელიც კი ვერ დაგვიდასტურა ჩვენმა მეეტლემ!) მოჩანს მთიულთ სოფლები. ზრბითი, ახალსოფელი. „სხედან მთებში ქორებივით, ჩამოიბრუნენ კვირაობით და სული მგლებივით ისევ ტყეში მიუდისთ, სძულთ ბარი“. მახსოვს მითხრა მათ შესახებ გარიყულელმა ზაქარა ბოჭორიძემ... მართლაც ქორებივით სხედან მთებში ეს ამაყი მთის შვილები, მაგრამ აწ ასე აღარ შეიძლება: მთა და ბარი გასწორდა. აღმართი თითქმის ავითავეთ. აქ გზიდან მარცხნით ეკლესიის ნანგრევი მოჩანს. ეს ცნობილი გოხნარის ეკლესიაა (იხ. თაყაიშვილი). გადავიღეთ სურათები საინტერესო საფლავის ქვების, კარიბჭის წარწერის, რომელიც მეტად საინტერესო ეპიგრაფიკული ფაქტია. (ვ-ესა და ბ-ანის ნაგვიანევი თავშეკრულობით). ახლა აქ სოფელი არაა. მხოლოდ გაღმა 3—4 კილომეტრის მოშორებით მოჩანან ახალსოფელი, ზრბითი... უეჭველია გზა უძველეს დროსაც აქ გადიოდა. ასეთი მშვენიერი ძეგლი ამის კარგი საბუთია. ეს ადგილი მართლაც რომ გოხნარია: ვულკანური ქვების ზღვაა. ნაგებობათა მსგავსად ერთი მეორეზე არიან დალაგებული... აღმართი ავითავეთ და გეოგრაფიულ წალკას ავედით. ბუნება უცბათ შეიცვალა. ტყიანი მთისკალთები და დაბურული ხევები არც თუ უღამაზო ველმა და ბალახოვანმა, მაგრამ უტყეო მთებმა შესცვალა. გაუარეთ ი მ ე რ ა ს. იქ ბერძნები სახლობენ — თურქულად მოსაუბრენი. ბერძნული არ იციან...

მზე ჩადიოდა, როცა ბარმაქსიზს მივალწიეთ. ბარმაქსიზში წინათ ყაზახთა ათასეული მდგარა. იმ შენობებში ეხლა კომუნაა მოწყობილი. კომუნა ახალია და ეხლა შლის სამუშაო ფრთებს. ბარმაქსიზი უფრო პატარა იყო, ვიდრე გუნია-ყალა, სოფელში არც ერთი სახლი მიწის ზევით არ ყოფილა. ახლა რაიონის აქ დაარსებასთან და ზრამ-პესთან დაკავშირებით სოფელი სწრაფად იცვლის სახეს, შენდება ახალი სახლები, მცხოვრებნი ამოდიან მიწიდან. ბარმაქსიზში სულ ბერძნები ცხოვრობენ. ესენიც თურქულად მეტყველებენ. ბერძნულად მოსაუბრე თრიალეთში ორიოდ სოფელია. სხვების ბერძნობა აქამდის ქრისტიანობაში მეღავნდებოდა. ეხლა არაოსმალობას იმით ამტკიცებენ რომ სკოლებში ოსმალური ენის წინააღმდეგი

არიან და თავიანთ ბავშვებს რუსულად ასწავლიან. სკოლები მხოლოდ რუსულია...

სიმონ ყაუხჩიშვილის ბერძნულის ცოდნამ ჩვენს ატმოსფერო შექმნა. აქ აღმოჩნდა სანტელი ბერძენი. სანტაში ბერძნულად საუბრობენ... მომღიმარი და ცოდნის მონატრული სახეებით უცქეროდნენ ადგილობრივი „ურუმები“ ამხ. სიმონისა და სანტელი ბერძნის საუბარს მათთვის „უცხო“ ენაზე. ესეც „უამთავითარების“ ერთი შედეგია.

ადგილობრივი ხელისუფლება საკმაო ყურადღებით მოგვექცა. სავარგის ბინის უქონლობისათვის ბოდიში მოიხადა, აღმასკომის სხდომის დარბაზი მიგვიჩინა და ამ სახლის დარაჯს ჩვენი დანასაქმის შესრულება უბრძანა. მაგრამ ყველაზე მომქმედი მაინც სიმონის ბერძნული იყო. სასადილოში წავედით. პური არა ჰქონდათ. როცა ჩვენ უთხარით, რომ ჩვენი პური გვაქვს, აღმოჩნდა, რომ კერძი არა აქვთ. წალკის ცენტრში სასადილოში პური არა აქვთ და კვერცხიც კი ვერ მოუმარაგებიათ... „როცა გვაქვს რამე, არაფერია ქამს, როცა არა გვაქვს, მაშინ მოითხოვენ“... ფილოსოფოსის სიდიდით სთქვა სასადილოს გამგემ. იქვე ვიღაც ახალგაზრდამ გაცხოველებით სცადა ემხილა ადმინისტრაციას მაგრამ უპასუხოდ დარჩენილი მიდუმდა. მეორე დღისთვის დაგვპირდნენ პურისა და ყველის შოვნას. ბინაზე წავედით.

ძველი ამბები აქ უბრალო ხალხს სრულიად არ აინტერესებს. ეს გასაგებია: სხვისი ძველი ამბები რაში ესაქმებათ. მეტ ხალხს იჩენს მოინტელიგენტო ხალხი, ხელისუფლებაში მყოფი ახალგაზრდები. აქაც, ისე როგორც ჭავახეთში, აქვთ თავისებური წარმოდგენა თავიანთ ახალ სამშობლოზე. ჭავახეთის სომხებს შორის არსებობს ლეგენდა, რომ ჭავახეთი ქართველების ციმბირი იყო, რომ ყველა მძიმე დამნაშავეს აქ ამ ციმბირში გზავნიდნენ... უნდა ვიფიქროთ, ჭავახეთის გრილი ჰავა და მკაცრი ზამთარი, „ციმბირის სიცივით“ იყო ნიადაგი ასეთი ლეგენდის წარმოშობისა. არაა საფიქრებელი, რომ ის ჭავახური ტრადიცია იყოს. თუ ტრადიციაზე მიდგებოდა საქმე, მათ უნდა ის ხსომებოდათ, რომ ჭავახეთი ძველი საქართველოს ძლიერებისა და აყვავების ხანაში მისი პოლიტიკური ცენტრი იყო. ამიტომაც ის საუფლისწულო დომენი იყო... „მე ჭავახეთს რა მიშავდა, მთვარე ედგა მზესავითა, კალმახი და ქერის პური წინ მეყარა ბზესავითა“... ხიდები, ქარვასლები, ციხეები და ტაძრები. ყველა ესენი ციმბირის ლეგენდის შესაქმნელ ნიადაგად ვერ გამოდგებოდა. ამებთან ტრადიცია გაწყვეტილთ შეეძლოთ მხო-

ლოდ ასეთი შემოქმედება. წალკაში ეს ლეგენდა ქართული სახელობის რაფიო სახელითაც კი დაუსაბუთებიათ. აუდიან ქართული „წალკა“ რუსული გამოთქმით „ცალკა“; დამაზინებელი სიტყვი „წალკა“ ქართულ სიტყვა „ცალკე“-ში (—ცალკერძ) აღმოუჩენიათ და მიუღიანთ ეტიმოლოგია სემასიოლოგიით: ცალკე, განცალკევება, იზოლაცია, ციმბირი, გაციმბირება... ჩვენ დაურღვიეთ ნასიბრძნი „ცალკა“ კი არა „წალკა“; წალკაც მთელ რაიონს კი არ ერქვა, არამედ რაიონის ნაგვიანვე ცენტრს, რომ რაიონს უნდა თარიღებოდა.

ჩვენი მოსაუბრენი არც თუ კმაყოფილი დარჩნენ: საკუთარი შენამოქმედარის მოშლა უსიამოვნოა. და როცა ჩვენ გამოვთქვით შესაძლებლობა, რომ ტერმინი „წალკა“ (და არა ცალკა), შეიძლება წალკოტს (წალიკე გურულად ბალახის გვარი, სა-წალიკე — ადგილის სახელი) დაუკავშირო, ერთ-ერთს ჩვენს მოსაუბრეს საინტერესო ფაქტი მოაგონდა: „აქ წალკაში გერმანელებმა სოფელ იაგუბლოს, სადაც ისინი სახლობენ, სახელის გამოცვლა მოინდომეს და სხვა ვერა მოუგონეს რა — დაარქვეს „ბლანუმენფელდ“, ესეც ზომიგვით „წალკა“-ა, ალბათ ძველად „წალკის“ დამრქმევებმა და ეხლანდელმა გერმანელებმა ორთავემ ადგილის ზაფხულობით ყვავილოვნობის გამო უწოდეს შინაარსით ერთი და იგივე სახელი. ასეთი იყო სამართლიანი მოსაზრება ამ მოსაუბრისა... სხვა „ეტიმოლოგიები“ უკვე ნაკლები გაბედულობით გაგვაცნეს: „ამბობენ და ალბათ არც ესაა სწორი — წარუშმდგარებდეს ხოლმე თითოეულს—“ გუნი-ყალა (ზოგის გამოთქმით ჰუნია-ყალა) გურიების, გურული ქალების — მეტად ლამაზი ქალები ჰყავდათო — საპყრობილე იყოო“. გუნი-ყალაში მართლაც შესანიშნავი ციხეა. თხრილიც კი, რომელიც წყლით ივსებოდა და ციხეს გარშემოუვლიდა, დღემდე დაცულია. „აქ ქარვასლის ნაშთებიცაა“—უმატებენ ისინი. ცნობები მეტად საინტერესოა, ხოლო ეტიმოლოგია მიუღებელი, უპასუხებდით ჩვენ: გუნი-ყალა ახალი სახელი ჩანს. სწორედ ამ სოფელს უნდა წალკა რქმეოდა... „აი ტბა საღამო ჯავახეთში, ხომ იცით, იქვე სოფელიცაა ამ სახელის. ამბობენ თამარ მეფე — დიდი მეომარი ქალი — ჯავახეთს ამოიარა. გზად სწორედ მაგ სოფელში დაუღამდა და ღამე იქ გაატარა. ამიტომ საღამო ეწოდა სოფელსაც და ტბასაცო“, მოგვითხრობს ერთი მოსაუბრეთაგანი ლეგენდას, რომელიც, როგორც ვეტყობა, ქართულ მოსახლეობაში შექმნილი შეუთვისებელი მოსულა.

მოებათა გათვალისწინებით გასაგები ხდება ის ძლიერება და პო-
ტენციები, რომელსაც თრიალეთის მფლობელი ფეოდალები (კლდე-
კარის პატრონები) იჩენენ X—XI საუკუნეთა სიგარძეზე. „დაწეს-
რნა ლიპარიტ ქუეყანანი თრიალეთისანი, ალაგო ციხე კლდეკართა
და იპატრონა დაეთო ძე ბაგრატიის“. ეს იყო IX ს-ის უკანასკნელ
მეოთხედში. რა თქმა უნდა, მხოლოდ ამ დროიდან არ გამხდარა თრი-
ალეთი მნიშვნელოვანი და მიმზიდველი. თრიალეთ-მანგლისზე
მომავალი ბიზანტია—საქართველოს დიდი გზის მნიშვნელობა პაგი-
ოგრაფიულ თხზულებიდანაც (ნინოს მიერ ქართლის მოქცევა) კარ-
გად ჩანს: ერუშეთსა და მანგლისში ძელი ცხოვრების ნაწილების
ბიზანტიიდან მოტანა, როგორც ამ პუნქტების დიდმნიშვნელოვნობას
მოწმობს, ისე იმ დიდი გზის არსებობასაც, რომელიც დიდიხანია ამ
ქვეყნებს შორის ეკონომიურ-პოლიტიკური ურთიერთობის ნიადაგზე
უნდა ყოფილიყო გათელილი.

ჯერ კიდევ საკვლევი ქართლის გამგე სპარს და არაბ მოხელეთა
საზღვრულ საჯდომი სად იმყოფებოდა. გაცილებით უფრო ჰკუთს-
თან ახლოა ასეთი ადგილი სწორედ თრიალეთის რეხასა და საპიტია-
ხმოში ვეძიოთ, ვიდრე აწინდელ შიდა ქართლში, სადაც რეხა დღეს
არც კი არსებობს. აქ არის წინარეხი, რომელიც, როგორც მისი სა-
ხელიდან ჩანს, უფრო ნაგვიანევი თრიალეთის რეხაზე და იმ თავით-
ვე წინარეხი უნდა რქმეოდა. თავსართი წინა ჰგულისხმობს რო-
გორც ამას, რომ ეს სახელი სოფ. რეხას არსებობის პირობებში
წარმოიშვა, ისე იმასაც, რომ ამ სახელის წარმოშობისას რეხას არ-
სებობა უგულვებელი არ ყოფილა.

IX ს-ის პირველი ნახევრიდან კი, მას შემდეგ, რაც საქართველოს
ცალკე პროვინცია-სამთავროთა საწარმოო ძალები იქამდის გაიზარ-
და, რომ სამთავროს ვიწრო საზღვრები გადალახა და „იბრძოდეს ქა-
რთლსა ზედა“,—ამის შემდეგ თრიალეთის პატრონთა მონაწილეობის
გარეშე არ ხდება თითქმის არც ერთი დიდი პოლიტიკური მოვლე-
ნა. თრიალეთის პატრონთ, ხან ატენი უჭირავთ (-ტანას ხეობა), ხან
ქართლის ერისთავნი არიან, ხან დმანის—სამშვილდეს პატრონობენ.
ხან თბილისის საამიროს ემუქრებიან და ბოლოს მთელს აღმოსავ-
ლეთ საქართველოში პირველობა (ფორმალურად აფხაზთა მეფეთა
ათაბაგობა) სურთ. გამუდმებული ბრძოლა თრიალეთის პატრონთა
და აფხაზთ მეფეთა შორის, პატრონისა და ყმის ასეთი შეურთველ-
ლობა სწორედ ყმის მეტისმეტი სიძლიერით აიხსნებოდა, რაიც მისი
სამპატრონო ქვეყნის ძლიერებასა და განსაკუთრებულ მდგომარე-
ობას ემყარებოდა. აფხაზთ მეფის უფლება აღმოსავლეთ საქართვე-

ლოში ყოველთვის საფრთხეს ქვეშ იქნებოდა. სანამ პატრონი მისი მორჩილი არ იყო.

ბოლომოუღებელი ბრძოლა დავით აღმაშენებელმა მახასიათებელი უკომპრომისობით გადაჭრა: თრიალეთი ჩამოართვა ბაღვაშთა სახლს და სამეფო საკუთრებად აქცია. საქართველოს გამაერთიანებელი სხვაგვარად ვერ მოიქცეოდა: თრიალეთის გარეშე ასეთი გაერთიანება შეუძლებელი იყო.

ეზლა თრიალეთის ზეგანის მიმოხილვით, მისი გეოგრაფიულ-ტოპოგრაფიული შესწავლით, მისი ბუნებრივი სიმდიდრის გათვალისწინებით ჩვენთვის ნათელი გახდა კლდეკართა ის უდიდესი მნიშვნელობა, რაც აგრე კარგად ესმოდათ, როგორც იმათ, ვინც აქ ციხე ააგო, აგრეთვე იმათ, ვინც ამ ორბის ბუდის ხელში ჩაგდებას ცდილობდა.

წალკელმა ბერძნებმა კლდეკარის სახელიც კი არ იციან. ამ გადასავალს აქ „ყაშაყაია“ უწოდებენ. ასეთი „ყაშაყაია“ მაშავერის ხეობაში ერთ მთასაც ეწოდება. „კლდეკარი“ ამით არაფერს აგონებს, ამიტომაც დაივიწყეს.

თრიალეთი და არც ერთი ლეგენდა კლდეკარზე, არც ერთი ისტორიული მოთხრობა... სდუმს ძველი ციხე თავისთვის და ქვეყანა თავისთვის. არ საუბრობენ: ურთიერთის არ ესმით...

დილაადრიან წავედით. ადგილობრივი ბერძენი სპირდონა წავიყვანეთ. დილა მშვენიერია, გზა კარგი. მინდვრებ-ყანებში მკა და ხენაა გახურებული. საინტერესო და საამოა კოლმეურნეთა მუშაობა. ერთად შრომა შეუწელებელი სიხალისეა. „თავი გაბეზრებული მქონდა მარტო შრომით. აქ შრომას ვერც კი ვტყუობილობ“.. მაგონდება ჩოჩეთელი კოლმეურნის ნათქვამი. სამწუხაროა, რომ დრო არა გვაქვს აქაურ კოლმეურნეთ მოვესაუბროთ...

გავიარეთ ბაშქევეზე, არჯევან-სარვანზე. მარცხნივ აღარეთ ბეშტაშენს, გედაკლარს, მინასკენდს, მარჯვნივ ყიზილაჯლი — ჩოლარს.

კლდეკარი თრიალეთის ყოველ კუთხიდან მოჩანს. ზღაპრული აქლემის გიგანტური ორი კუზი თითო ორბის ბუდით. ასეთი გეჩვენება კლდეკართა მწვერვალები ციხის ნანგრევებით 15—20 კილომეტრის სიშორიდან. მიახლოებისას სურათი მრავალფერად იცვლება. ხან მრისხანე და მიუდგომელი ჩანს ის, ხან მშვიდად და სანდომიერად გამოიყურება, მაგრამ არც ერთხელ საილუმოების რიდე მას არ სცილდება...

ნახევარი კილომეტრის მოშორებით ჩვენი „ფურგონი“ დაეტოვეთ. სპირდონა ბერძენიც დარჩა. მას „ყაშაყაია“ რათ აინტერესებს? ციხეზე ყიზილაჯლელი თათარი გუბზეთა ალბაშოლლი წაგვყვა. სა-

ჩუქარ-გასამრჯელოს მოლოდინში ის ხალისით მოსცილდა გუთნე-
ულს, რომელიც ამ სოფლის კოლმეურნეობას გაება ანეულსა და
ნავად. გუმბეთა გუთნისდედობას ასწავლიდა ახალგაზრდა გლეხებს
ურნეს... „უკვე უჩემოთაც მოხნავს“ — გვიპასუხა მან, როცა ჩვენი
შიში გამოვეტყეთ, რომ მისი წამოსვლით გუთნეული მუშაობას მოს-
ცდება.

წალკიდან კლდეკარზე მისადგომი გზა რაიმე სიძნელეს არ წარ-
მოადგენს. გზას აქ, რა თქმა უნდა, არაფერი უვლის, მაგრამ ბუნებ-
რივი პირობების წყალობით ის საკმაოდ კარგადაა შენახული, ასე
რომ ეტლს თავისუფლად შეუძლია კლდეკარის მწვერვალებს ზედ
ძირზე მიადგეს. ეხლა ეს გზა კი არა, ნაგზურია, მაგრამ ხელოვნურად
გაჭრილი კლდეები და მწვერვალეზე მიშენებულ ციხის კედლების
ნანგრევები მოწმობენ იმ ყურადღებასა და მზრუნველობას, რომლი-
თაც სარგებლობდა ოდესმე აქ გარდამავალი უმნიშვნელოვანესი
გზა. დღეს ყველაფერი ეს წყალდაწყვეტილ წისქვილსა ჰგავს. მა-
ცოცხლებელმა მდინარემ შორს აუქცია, სხვაგან დაიდო კალაპოტო,
სხვაგან დააბრუნა წისქვილები და მდინარის მიქცევას თან გაჰყვა
მეწისქვილეც.

გუმბეთამ როგორც ციხის, ისე ადგილის სახელი კარგად იცის:
კლდეკარს ეძახის. მას საინტერესო დაკვირვებაც აქვს: შეუშინევია,
რომ სანამ კლდეებს გაკვეთდნ და გზას გაიტანდნ, მანამდის კლდე-
ზე გადასავლელი გზების ნაშთები აქამდის კარგად შენახულა. მან
მიაქცია ამაზე ჩვენი ყურადღება, გვიჩვენა აგრეთვე მეორე გზაც.
რომელიც აგრეთვე არ გადიოდა გაკვეთილ კლდეებში... გუმბეთას
დაკვირვება საესეებით სწორი აღმოჩნდა: თრიალეთის მხრიდან ორი
გზა შემოდის კლდეკარში სამხრეთიდან და დასავლეთ-სამხრეთი-
დან. ისინი ერთი მეორეს მხოლოდ უღელტეხილზე შეეყრებოდნ.
არც ისინი იყვნენ სრულიად ბუნებრივი და კლდეებში ისინიც
აღაშინის მიერ განატანი ჩანან. შემდეგ უღელტეხილი ღრმად გაუ-
კვეთიათ და ორივე გზაც უღელტეხილზე მიდგომამდის შეყრილა.

ნაკვეთი კლდის სიღრმე რამოდენიმე მეტრია. განი — სამი მეტ-
რი. საინტერესოა: ხიდის კურტანი ძვერზე (ზ. იმერეთში) და ხიდის
განი ყაურმაში (ჯავახეთში) ასეთივე განისაა. რკონის ხიდის განი კი
1 1/2 მეტრია. ეს უნდა სხვადასხვა დროით და სხვადასხვა სატრანს-
პორტო საშუალებებით აიხსნას. ნაკვეთი გზა გავიარეთ და ქართლს
გადავადექით. ტყეში მოჩანან — მერია, გოსტიბე, რკონი, შორს — ფი-
ცესი, ქვემოთ მტკვრის პირი და მტკვარს გაღმა აშურიანი. ზოგჯერ
ციხიდან გორიც ჩანს — გვეუბნება გუმბეთა.

მთავარი გზა აქედან გოსტიბე — ერთაწმინდას — დის; მეორე სალომე — სამაქალოთი რკონ შერეულ რება თეძმის ხეობით თრიალეთიდან გიგანტურ სულ გზას. არსებობდა თუ არა ძველად შესამე გზა: — კლდეკარი — ვარჯაანი — წინარეხი დასადასტურებელია, თუმცა საამისოდ სასარგებლო მოსაზრებათა მოყვანა აქაც შეიძლებოდა. დღეს კლდეკარის ციხეზე ბილიკი ჩრდილოეთიდან აღის. აქედანვე უნდა ყოფილიყო ასასვლელი ძველადაც: სხვა მხრიდან ის სრულიად მიუღწეველია. ჩრდილოეთიდანაც ფერდობი ფრიად დაქანებულია და ციხის საფუძველი კლდეები ისე გადმოსწოლიან ქართლში გარდამავალ გზას და ციხეზედ მიმავალ ბილიკს, რომ ყოველ წამში განადგურება-ამოქოლვას ემუქრებოდა. საშუალო საუკუნეების საომარი ტექნიკის პირობებში კლდეკარის ციხის იერიშით აღება მეტად ძნელი უნდა ყოფილიყო. ის საკმაოდ მოზრდილი ფეოდალური ციხეა. აგებულია მთის ორივე მწვერვალზე, რომელთა შორის შემაერთი კედელი ყოფილა ამოყვანილი შესავალი დიდი კარებით. დღეს ეს კედელი გარღვეულია. თათარი გუმბეთას გადმოცემით აქ კედელი და კარები სრულიად ხელუხლებლად იყო დაცული. სულ რამოდენიმე წლის წინ მეხმა დაჰკრა და კედელი დაანგრია. „აქედან თათარი კაცი არაფერს წაიღებს“ — გვამედებს გუმბეთა. — „ერთხელ აქ მე კარგი ქვა ვნახე გათლილი, სახლში წავიღე სარკმელს უდებდი; მაშამ გამოგო და მაშინვე უკან ადგილზე მიმატანინა — დაგაქცევსო“. ღიმილით მოგვიყვა გუმბეთა აქამდის ჩვენი სიძველეთა დაცვის ამ ტრადიქციით საშუალების შესახებ, მაგრამ გუმბეთას გულუბრყვილო ღიმილიდან გაფრთხილებაც ისმის: აქამდის ცრუ შიში რამოდენიმედ მაინც იცავდა ძეგლებს, ამიერიდან კი... ნეტავ თუ აქვს სიძველეთა დაცვის კომიტეტს კლდეკარი დასაცავად აღნუსხული? კლდეკარის მწვერვალზე ერთ საათს დაერჩით. შენიშვნების ჩაწერა, სურათების გადაღება, დიდებული სანახაობით დატკბობა, ფიქრი... სამხრეთით, მანგლისის მხრით, საუცხოვო წიწვნარი ტყეა, მდინარე ალგეთის სათავეც იქ არის. პირველი სოფელი აქეთკენ უგუდეთია; ჩრდილოეთით სამაქალოს ხევი გაცილებით უფრო ღრმა. ციხის გაღმა, ხევის დასაწყისში ჩანს სოფელი ზირთა. „იქ ქართველები ცხოვრობენ. — გვეუბნება გუმბეთა და უმატებს — ჩვენი ყორული იქაა — გვიჩვენებს ზედ სოფლის თავზე გავლებულ საზღვრის ნიშანს. წინათ ეს სულ ბატონის იყო, დათიკო ჯავახოვის, ყორული გადმოღმა წალკაში იყო, ეს ციხეც მისი იყო, მერე ჩვენ ვიჩივლეთ და ჩვენი ყორული აქ დადევს. ეხლა იქ ჩვენი ცხვრის ბინებია, ციხეც ჩვენ ყორულშია“ — დაასრულა გუმბეთამ...

„ემათა სრბოლა“ — ოდესმე მრისხანე ციხე, რომლის სახელსაც აღმოსავლეთის მფლობელმა ტოლრულ ბეგმა ისევ იცოდა. გორც დასავლეთის მბრძანებელმა ბიზანტიის კეისარმა, მიყვება სასოფლო ყორულს და მიყვება ისე, რომ არც ერთ — პატრონს, როგორც ძველს, ისე ახალს ის (ციხე) არ აინტერესებთ: მათ შორის დაფა ცხვრის საბალახოს ეხება...

გბრუნდებით უკან. შთაბეჭდილება წარუხოცველია, მაგრამ დიდ ნაქლსაც ვგრძნობთ: შთაბეჭდილებები ისტორიის მასალად ნაკლებად გამოსადეგია... მეტყველი კი აქ მცირე გადარჩენილა. ტრადიცია გაწყვეტილია, ძველი საგოგრაფიო სახელები წაშლილია. საცოდავი ჩანან აწინდელი ადგილობრივნი, რომელთაც არაფერი აქვთ სათქმელი კლდეკართა შესახებ. სპირიდონა ბერძენს მეტად ესაზოვნა, რომ ის მოსაწყენ ლოდინს გადავარჩინეთ. ცხენები სწრაფად შეება და წასასვლელად მოემზადა. საკმაო გასამრჩელოს მიღებით კმაყოფილი მეგობრულად გამოგვეთხოვა სიმშათიური გუმბეთა და წასვლისას სპირიდონა ბერძენს მარჯვე გზა ასწავლა. მაგრამ სპირიდონა იმ ტიპის ადამიანია, რომელიც კითხვასა და გაგებას არ თაკილობს, მაგრამ სხვისი ძნელად სჯერა და ნაცადი და ძნელი ურჩევნია შეიძლება უკეთესს, მაგრამ უცნობს. მან მოუსმინა გუმბეთას და ისევ ძველი გზით წამოგვიყვანა. ბაშქევსა და არჯევან-სარვანში შევამოწმეთ თაყაიშვილის მიერ გადმოღებული წარწერები.

ბეშტაშენის მარცხნივ ბარმაქსიზიდან 5 კილომეტრის მოშორებით ნასოფლარი გავიარეთ. აქ ორი ეკლესიის ნანგრევია და ერთი სამლოცველო მთაზე. სამლოცველო ეხლაც პარტივშია. აქ ეხლაც მიაქვთ სხვადასხვა შესაწირავები. სოფელი საკმაოდ მოზრდილი ყოფილა. ამას მოწმობს აურაცხელი ნასახლარი ორმოები. საინტერესოა: ყველა აწინდელი სოფელი წალკასა, ჭავახეთში ან ზურტაყეტის ხეობაში გამოუკლებლივ ძველ ნასოფლარებზეა გაშენებული. და რამდენია კიდევ პარტახი... ეს პარტახები იმითაც არის საინტერესო, რომ საშუალებას იძლევიან დაახლოებით გამოვარკვიოთ მცხოვრებთა რიცხვი სოფელში ძველად. აღწერის დავთრები ამის მაგივრობას ვერ გასწევენ: ისინი მეტად ნაკვიაჩნევი ხანისანი არიან, როცა მოსახლეობა ამ კუთხეებში მეტად შეთხელებული იყო. პარტახი კი გაცილებით უფრო დიდი ხნის შეიძლება იყოს — სოფელი ერთბაშად არ პარტახდებოდა, ჩვეულებრივ ეს თანდათან ხდებოდა — და უფრო ობიექტური მაჩვენებელიც არის აღწერის დავთრებზე, რომელსაც ყოველი შესაძლებელი საშუალებებით ემალებოდნენ. საჭიროა მხოლოდ შესწავლილ იქნეს ქართული გლეხის მოსახლეობის ტიპი ამ რაიონში. გამოირკვეს იმ ნაკებობათა რიცხვი და მოცუ-

ლობა, რომელიც თითო ოჯახს ჰქონდა... ძნელია გამჭრალად
ცქერა, სევდიანია მიტოვებული სოფლების სურათი... რას
ველებენ ისინი უსიტყვოდ... რა შავბნელი დრო იყო...
ნებს, რომ ეს წარსულია, რომ აწმყო და მომავალი „ჩვენზე გვეყუდ-
ნის“.

უკვე მზე ჩადიოდა, ბარმაქსიზს მივალწიეთ... სწორედ იმ ზიღზე,
რომელშიაც დატანებულია ახლობელ ეკლესიებიდან მოტანილი ქვე-
ბი წარწერებით, ჩვენ დაგვხედენ წალკის რაიპარტკომის მდივანი და
სხვა ადგილობრივი ხელისუფალნი. მათ ჩვენ მეტად სასიამოვნო
საუბარი გავცდებეს ისტორიაზე, ერებზე, ენაზე, სიძველეებზე. მათ
აინტერესებთ, სურთ იცოდნენ მეცნიერების მიღწევები ამ დარგში
და ვგრძნობდით ჩვენს დანაშაულს, რომ აქამდის ვერ მიგვიწოდებო-
ოდნავ მაინც დამაკმაყოფილებელი მეცნიერული ცოდნა. ვერ მიგვი-
წოდებია ისიც კი, რის მიწოდება შეგვიძლია და ვინ იცის, რით არ
იკვებებიან. ზიღზე წარწერები შევამოწმეთ, დათარიღება პროფ. თა-
ყაიშვილისა სწორია. ის ეკუთვნის 1058 წლის შემდეგ ხანას, მაგრამ,
ვფიქრობთ, კიდევ უფრო ზედმიწევნალობითაც შეიძლებოდა ამ წარ-
წერის დათარიღება. ის იწერება იმ დროს, როცა თრიალეთი ლიპა-
რიტის და მისი სახლის ზელში აღარაა და საერისთავო მირიან თარ-
ხონის ძეს—ატენის ერისთავს აქვს მიცემული. მასვე აქვს ამ დროს
მანგლისიც და ვერეს ხევიც, ე. ი. ყველა ის, რაც ლიპარიტ ქართლის
ერისთავს ჰქონდა ამ მხარეში. როგორც ცნობილია, ლიპარიტის შემ-
დეგ მისი შვილი ივანე საბერძნეთს გაიქცა და მხოლოდ რამდე-
ნიმე ხნის შემდეგ ლიპარიტის თხოვნით დააბრუნა ბაგრატიმა და
მამეული სახელოც უკუ მისცა. აი ამ დროს, როგორც ჩანს, საერის-
თავო მირიანს ჰქონებია. ეს უნდა ყოფილიყო 1059—1062 წლებ-
ში. ამის შემდეგ ქართლის ერისთავად და კლდეკარის პატრონად ისევ
ივანე ბაგრატის და მისი ძის მეფობის პირველ ხანებშია... ასე
რომ ეს წარწერა ეკუთვნის 1059—1063 წლებს. უკვე ბნელოდა,
როცა ჩვენ ბინას მივატანეთ.

წალკის რაიპარტკომის მდივანი ამხ. ნაზაროვი ჩემი ნაცნობი
აღმოჩნდა. 1927 წელს ის ახალქალაქის მაზრის აღმასკომის თავმ-
ჯდომარედ იყო. მან გულთბილი დახმარება აღმოუჩინა ჩვენს ისტო-
რიულ-არქეოლოგიურ ექსპედიციას. ამხ. ნაზაროვი ღირსეულად
აფასებს ისტორიულ ნაშთებს, საჭიროდ სცნობს მათ დაცვას. ის,
როგორც ყოველ კულტურულ ადამიანს შეეფერება, ისტორიის მო-
ყვარულია და სურს იცნობდეს იმ მაზრის წარსულს, სადაც მას პრაქ-
ტიკული საზოგადოებრივი საქმიანობა უხდებოდა. ჩვენ ურჩევდით სი-
ძველეთა დაცვის კომიტეტს ნაზაროვისთანა ამხანაგებთან საქმიანო-

კავშირის დაჭერის გზით ცდილიყო სიძველეების დაცვას. ამათზე უკეთ მათ ვერავენ დაიცავს... ამხ. ნაზაროვი როგორც მაშინ, ჯაფახეთში, ეხლაც ცდილობდა გაეგო ჩვენგან ამა თუ იმ პუნქტში. ამიტომ უნდა იყოს ნაშთის შესახებ, გვიჩვენებდა გვენახა ისინი...

სამწუხაროდ, ჩვენ ძეგლების სათითაოდ დათვალიერების დრო არა გვქონდა, არც ჩვენი სახსრები გვაძლევდნენ ამის ნებას. იძულებული ვიყავით ამხელად ერთი გავლით დაგვამაყოფილებულიყავით და ამ მრავალმნიშვნელოვანი მხარის ზედმიწევნითი ისტორიულ-გეოგრაფიული მოხილვა მომავალი წლებისათვის გადაგვედო.

გზა ბარმაქსიზიდან ფარავანზე (და არა ფონოვარი იხ. რუკა) ორივე: შემოვლითი — გუნი-ყალა, თაქქილისა, ედიქილისა, აიზმაზე გავლით და პირდაპირი საძოვარ სათიბებზე გადავლით. რა თქმა უნდა, ჩვენი სურვილი პირველი მარშრუტი იყო... სამწუხაროდ, ეს არ იყო სპირიდონა ბერძენის სურვილი, რომლის დამაჯერებელ არგუმენტს უსიტყვოდ ვემორჩილებოდით: გვემუქრებოდა რომ ამ შორი გზით წამსვლელი ის არაა და სჯობს სხვა მოვნახოთ... ლამის 3 საათი იქნებოდა სპირიდონა მოგვადგა კარებზე. რადგან სოფლებზე არ გავივლიდით, ჩვენც ვარჩიეთ ლამით მთვარის შუქზე გაგვევლო წალკის ნაწილი, რომ ხვალის დღე ჯაფახეთისათვის მოგვეხმარა. სამწუხაროდ, ღამე ღრუბლიანი შეიქნა და ცივი, ცოტა ხანში ნისლიც დაიყარა და გაწვიმდა კიდევ. — „აქ სულ ასეა, გადავივლით და წვიმა არ იქნება“ — გვამედებდა სპირიდონა ფურგონში საცოდავად შეყუჟულ ნაბადწახურულ ექსპედიციას. საძოვრები, სათიბები, იალღები. „აქ ბორჩაღულ თათრების „კაჩოვები“ — გვეუბნება სპირიდონა. ნისლი მეტად ხშირია. გზა არა ჩანს. სპირიდონა, ეტყობა, ასცდა გზას. ათვალიერებს, ბუდუნებს. უცებ საუცხოო ცხენზე მამაცურად მჯდომი ვაჟკაცი თავს წამოგვადგა. სპირიდონა შეესაუბრა და რა გაიგო რომ გზას არ ამცდარა კმაყოფილმა ცხენებს შეუძახა. მხედარმა ჩქარა გააქანა ცხენი და ნისლში მიიმაღა. თათარია, აქ „კაჩოვკა“ აქვს... ათასი წლებია ამით ეს ჩვეულება აქვთ. ბორჩაღოში ისე არ გაიძლება... მაგრამ ქართველები, სომხები, გერმანელები — არსად მიდიან ხოლმე... ამიტომაცაა ვერ უძლებენ იზოცებიან. თათარი გაუბრის, ემალება მალარიას, გერმანელი ებრძვის და კულტურული ცხოვრებით ცდილობს დაამარცხოს ის, ქართველი და სომხები არც ერთს სჩადის არც შეორეს და სენიც მათზე იყრის ჯავრს. ამავე დროს ეს „თათრული წესი“ ჩვენში უძველესი დროიდან იყო... ის XVI—XVII საუკუნეებში ჯერ კიდევ იყო სამეგრელოსა და ქვემო იმერეთში. სამწუხაროდ ეს ჩვეულება გადავიდა, ხოლო სამეგრეო შეიარაღება სენთან კულტურული ბრძოლა სათანადოდ ვერ

განვითარდა და დასრულდა მთელი მხარეები... უკანასკნელ ადგილას
წლებში ჩაღმმა მოაგარაკეობის სახით სცადა აღედგინა ძველი წესი.
მაგრამ ეს გურია—სამეგრელო—იმერეთი. აქ კი ისევ წყდებოდა
რომ მარაბდა, მარნეულ, დურნუკის მაგალითები რაღა ღირს...
ხანია გათენდა. საცაა ფარავნის ტბას მივადგებით. თანდათან გადა-
იღო ნისლი. აქეთ არც უწყვიძია, ნაბადის ქვეშედან გამოვძეერით.
ჩვენს თვალწინ ფარავნას ტბა უზარმაზარ სარკედ გადაიშალა. აქ
უნდა კლიმატური სადგური იყოს. ნაღვლიანად ამბობს ერთი. იქნე-
ბა კიდევაც... რა სანადირო იქნება ზამთარში... რა სასპორტო იქნება...
„თავფარავნელი ქაბუკი ასფარას ქალსა ყვარობდა“... ამ დიდებული
შემოქმედების ავტორნი არც გალმა დარჩენილან, არც გამოღმა.
სულძაღლი ბებერი — ქამთა მსვლელობა ავი და უღმობელი იყო
ჯავახეთის მკვიდრთათვის...

რა კარგია, რომ ეს ყველაფერი იყო და აღარ იქნება... ლამაზი
მეთოლიები გამაბეზრებელი წიაჭით დასტრიალებენ თავს მეთევზე-
ებს, რომელთაც ბადე ამოუთრევიათ და ნანადირევს ჰკრებენ. თევზი
ვიყიდეთ და სოფ. ფარავანისკენ წავედით. 12 საათი იყო, როცა სო-
ფელს მივატანეთ და უმაღლ ქარვასლასთან ვაგჩნდით.

ასეთივე საგზაო პუნქტების არსებობას. მოწმობს „ქარვასლის
ხევი“ და „ფუნდუკი“ გომარეთ-ბაშქიჩეთის რაიონში და თვით „ბა-
შქიჩეთიც“, შეიძლება ვიფიქროთ, საგზაო პუნქტის აღმნიშვნელი
ძველი ქართული ტერმინის თურქული შესატყვისია.

ფარავანში საშუალო სიდიდის თლილი ქვის ეკლესიაა. სამხრე-
თის კედელზე მთავრული წარწერა: ქე შე პლე. იგივე წარწერა გა-
მეორებულია უფრო დაბლა. წარწერა შეიძლება XI—XII ს-ის
იყოს (ლასი ნუსხურია). სპირიდონამ ჩქარა მონახა ნაცნობი ქალა.
თევზი შეაწვევინა და ჩვენ მაღიანად ვისადიღეთ. უკვე ორი საათი
იყო ფარავანიდან რომ გამოვედით. აქედან ახალქალაქამდის ორმოცი
კილომეტრია. ცხადია, ვერ ჩავასწრებთ. გადავწყვიტეთ სოფელ
განძაში გავათიოთ. ფოკასკენ წავედით. ფოკადან ფარავანისკენ შუა-
ზედ გზა განშტოვდება. ერთი ფარავანაზე მიდის, ხოლო მეორე გადა-
ივლის გულთოვლის მთას და მიდის მდინარე ქარვასლისხევით. ამ
ხევის გამოსავალს უნდა ყოფილიყო „ფუნდუკი“. სალამაღიქზე
გაივლის. აქ სალამაღიქში პროფ. ლეონ მელიქსეთ-ბეგის გადმოცე-
მით ისეთივე ქარვასლაა, როგორც ფარავანში. ფოკაში გადავიღეთ
XI ს-ის მშვენიერი ტაძრის სურათები, შევამოწმეთ 1927 წელს
ჩემს მიერ გადმოწერილი წარწერები და საჩქაროდ განძისაკენ წა-
ვედით. ფოკაში გორაკზე მოჩანს ციხის გალავანი. ის საკმაოდ ფარ-

თო ადგილს უვლის გარს, ეს არაა ფეოდალური ხანის ციხეს ტყვე
გალავანს შიგნით პატარა ეკლესია ჩანს.. განმა ისე როგორც ფოცა.
მდინარე ჭავჭავეთის მტკვრის ორივე ნაპირას არის გაშენებული
დან „ფოკანი“ და „განძანი“). ის საკმაოდ დიდი სოფელია. განძანის
სიძველეებია: „ვეშაპი“, ციხე-გალავანი, ორი თლილი ქვის ეკლესია
და სასაფლაო.

განძანის ციხე—ჩვეულებრივი ციხე-გალავანია. ასეთი ციხის და-
ნიშნულება შიშინობა—ომის დროს მთელი სოფლის მოსახლეობის
შეხიზვნა იყო. ამიტომ ის განსხვავდებოდა ფეოდალური ციხე-კო-
შისაგან. პირველში მთავარი იყო გალავანი თავისი სათოფურებით
და ბურჯებით. ასეთ ციხეში სხვა ნაგებობა შეიძლება არც ყოფილა-
ყო ან თუ იყო, ის მთავარი არ იყო... ციხე-კოშკი კი უმთავრესად ამ
კოშკს აქცევდა ყურადღებას. ასეთი ციხე მოცულობით უფრო პა-
ტარა იყო, მაგრამ უფრო მაღალი და შეუდარებლად რთული. ის ფე-
ოდალის მთელი „კარი“-სთვის იყო გათვალისწინებული და ამა-
დროებით თავშესაფარად, არამედ სამუდამდღეო საცხოვრებლად...
გალავანი ასეთ ციხეს დამოუკიდებელი არცაა ჰქონია. ის ამავე დროს
შენობის კედლებსაც შეადგენდა, პირველის სიმაგრე მისი გალავნის
ტევადობა და მეთოფეთა სიმრავლე იყო, მეორესი კი მისი სიმაღლე
და მიუდგომლობა... პირველი უმთავრესად ფორმით სწორი ოთხ-
კუთხედი იყო. მეორე ამ მხრით გარკვეული ფორმისა არ ჩანს: მისი
ფორმა დამოკიდებული იყო იმ ადგილისაგან, სადაც ის შენდებოდა.
პირველი შედარებით ვაკე ადგილას შენდებოდა, მეორე უფრო
კლდეებს და მთის მწვერვალებს აბოლოვებდა. თავიანთ დანიშნულე-
ბით ისინი ძირითადად განსხვავდებოდნენ. ციხე-კოშკი ახლობელი
ოლქის ადმინისტრაციული ცენტრი იყო. ციხე-გალავანი კი უმთავ-
რესად ხალხის დროებით თავშესაფარი და თავდაცვის ადგილი იყო,
გარეშე მტერთაგან. ციხე-კოშკი სწორედ უკანასკნელი ფუნქციის
მატარებელი არ იყო: მთელი მოსახლეობის შესახიზნად ის გათვა-
ლისწინებული არ იყო, არამედ მხოლოდ ლაშქრის, ე. ი. ფეოდალის
ამალისა. ციხე-კოშკი ფეოდალურ კლასობრივი საზოგადოების დვიძ-
ლი, მისი დამახასიათებელი და მისი ბურჯი იყო. „ზნაურის“ ატრი-
ბუტი ციხე-კოშკი იყო. ის პირველ ყოვლისა მის კლასობრივ ბატო-
ნობას ემსახურებოდა. ციხე-კოშკისა და ციხე-გალავნის კონსტრუქ-
ციული განსხვავება ზემოთქმულს გარდა უეჭველია შეიარაღების
ტექნიკისაგან იყო დამოკიდებული. ციხე-კოშკის დრო ეს არის „ლაშ-
ქრის“ და აბჯრის ხანა, ციხე-გალავანი — ეს უკვე თოფის ხანაა. პირ-
ველი შეიარაღება უმაღლესი კლასების ნიშანია. თოფი სახალხოა...

აქედან ქრონოლოგიაც: ციხე-კოშკი საერთოდ უფრო ძველია, ვიდრე გალავანზე, რა თქმა უნდა, გამონაკლისები აქაც არის. არ გვაქვს ადგილობრივი ისიც, რომ არსებობს ჩვენში უძველესი „ციხე-ქალაქის“ მდებარეობის თავისი დანიშნულებით განსხვავდებოდნენ ამათგან და განსხვავდებოდნენ კონსტრუქციულადაც, მაგრამ ამაზე სხვა დროს.

სამშუხაროდ, სასაფლაოს დათვალიერება არ დაგვცალდა. ის სოფელს მოშორებულია. ჩვენ ის 1927 წელს ვნახეთ. და მაშინაც ისეთ პირობებში, რომ სასურველი სისრულით დათვალიერება შემდეგისათვის გადავდეთ. მახსოვს იქ ფრიად საინტერესო ქვის ჭვარი ეგდო ასომთავრული წარწერით. ქვა ვულკანური იყო და წარწერა მეტად ძნელად იკითხებოდა. ასოების მოხაზულობა დიდ სიძველეს ამცადავნებდა. ეხლა ჩვენი ფინანსები ისეთ ყოფაში იყო, რომ, თუ არ ვიჩქარებდით, ცუდ დღეში ჩაყრას გვემუქრებოდა. ხოლო სასაფლაოს დათვალიერება ერთ დღეს ზედმეტს ჰგულისხმობდა... კვლავ გადავდეთ...

განძაში ისე როგორც ფოკაში უნდა ძველად ხიდი ყოფილიყო ჭავახეთის მტკვარზე. აქედან გზა მიდის დმანისისაკენ ზურტაყერტ-მაშავრის ხეობით. აწინდელი ხიდი ძველი არაა საინტერესოა გამოკვლევა: იქვე იყო ძველი ხიდი, თუ შეიძლება აქვე ახლოს შენახულიყო სადმე ძველი ხიდის ნაშთები? სამშუხაროდ, ჩვენ დრო აღარა გვქონდა საამისო, ხოლო განძელთ საამისო ცნობა რაიმე ვერ მოგვაწოდეს.

განძაში თემალმასკომის კანცელარიაში მოვთავსდით. უნდა აღინიშნოს: 1927 წელთან შედარებით სოფლებს ჭავახეთში შესამჩნევი კეთილმოწყობა ემჩნევა. სახალხო-საზოგადო დაწესებულებანი უკვე მზის სინათლეზეა გამოტანილი: ქვის ლამაზი სახლები აუგიათ მათთვის... აქა-იქ ზოგიერთ კერძო პირთაც მიუბაძავთ და მიწიდან ამომძვრლან. რა თქმა უნდა, ეს მარტივი და ადვილი საქმე არ არის, მაგრამ უეჭველად სასურველი. ყოველ შემთხვევაში საცხოვრებელი ბინების ბოსლიდან გამიჯვნა ეხლაც შესაძლებელია... ასეა თუ ისე, მოგზაურს ეხლა საშუალება აქვს ჭავახურ ოდაში ამონიკის სუნიტ არ გაიგუდოს...

თემალმასკომის თავმჯდომარე, უღარიბესი გლეხი, ფრიად პატიოსანი კაცი ჩანს. ის ამავე დროს კოლმეურნეობის თავმჯდომარეა და მისი თავდადებული მუშაკი. გულწრფელად უხარია და მორცხვად ამაყობს თავისი მიღწევით — რაც კიდევ უფრო სიმპატიურს. ჰყოფს მას: „განძაში რვაასი კომლია, შარშან ჩემს აქ მოსვლისას“

კოლექტივში სულ 15 კომლი იყო. ეხლა ასი კომლია და ვფიქრობთ, თუ მიმდინარე სამეურნეო წელი სასურველად დავასრულე, მერ-
მისს ორი ამოდენა იყოს.

მეორე მისი სიამაყე განძის შეიდწლედია „ჩემი სკოლა ჯერ დაი-
თავრებული არაა. ის ძლიერ დიდია... ნახეთ“... მართლაც საუცხოო
შენობა დაუწყიათ. გატაცება და სიყვარული, რომლითაც საქმის მო-
თავენი არიან გამსჭვალული, საკმაო საწინდარია იმისა, რომ მოკლე
ხანში სოფელ განძაში შეიდწლედისათვის საუკეთესო შენობა მზად
იქნება. დილას ადრე წარმოვედით ეშტია—ყაურმას მიმართულებით.
განძის „ვეშაპი“ ჯერ კიდევ 1927 წელს მენახა. ეხლაც გამოუარეთ.
სურათიც გადავიღეთ. ეს ძეგლი ლიტერატურაშიაც ცნობილია. ეხ-
ლაც მუშაობენ ამ საკითხზე, კერძოდ პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი.
ამიტომ მე, ამ საკითხში არა სპეციალისტი, არას ვიტყვი. მხოლოდ
ერთი კითხვა. ამ „ვეშაპებთან“ საერთოდ ბევრი ისეთი ცერემონიე-
ბია და ტერმინებია დაკავშირებული, რომლებიც ფალოსის კულტს
დაეინებით უსვამენ ხაზს. ამიტომ უკანასკნელი საფეხური (ქრის-
ტიანობამდის) ამ ღვთაების განვითარებაში თითქოს სწორედ ფალო-
სი უნდა ყოფილიყო და არა ვეშაპი, მათ ვეშაპობა, თუ ასეთი მართ-
ლაც იყო, უფრო ადრინდელი ხანისა უნდა იყოს.

სოფელი ეშტია გავიარეთ — იქ სიძველე არა გვეგულება რა—
და ყაურმას მივედით.

სამწუხაროდ, ამ ჩემი „დღიურის“ ბოლო ფურცლები დამეკარგა.
თუმცა ეს ნაკლი რამოდენადმე შევსებულია სხვა დროის ჩემივე
„დღიურში“. იხ. აქვე: ჯავახეთის 1933 წლის ექსპედიციის დღიური.

ჯავახეთის 1933 წლის ექსპედიციის

დღიური

(საანგარიშო მოხსენება)*

საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებას სხვათა შორის ერთი დიდი საქმე აქვს განზრახული. ეს გაზღავთ ქართულ წარწერთა კორპუსის გამოსაცემად დამზადება. განყოფილებას, რა თქმა უნდა, გათვალისწინებული აქვს ამ საქმის სირთულე-სიძნელე. მან კარგად იცის, რომ ასეთი საქმე სხვათა შორის ვერ მოთავსდება, მაგრამ მან ისიც კარგად იცის, რომ დღესდღეობით ამ საქმეს სხვა მოჭირნახულე გარდა საქართველოს მუზეუმისა არაფერია უჩანს. ხოლო საქართველოს მუზეუმში საამისოდ მოწოდებულია ხელნაწერთა განყოფილება.

აღნიშნული საკითხი კარგა ხანია ქართულ სამეცნიერო წრეების ზრუნვის საგანია. რამოდენიმეხელ წარმოწყებულიც იყო ეს საქმე. წამოწყებათა უშედეგობა უენერგიობით აიხსნება... ამავდროს სხვა საშუაო საქმეთა შორის ეს ყველაზე მოუთმინარია. დაგვიანება-ჩამორჩენილობის სამწუხარო შედეგი აქ ყველაზე თვალნათლივია. განადგურებულია და მეცნიერებისათვის სამუდამოდ დაკარგულია მრავალი უძველესი წარწერა და, რაც კიდევ უფრო საგალალოა, დღეს ჩვენ თვალწინ დიდის სისწრაფით ნადგურდება და იღუპება ის, რაც აქამდის ჟამთა ქარტეხილს გადაურჩა.

ასეთ პირობებში ჩვენი სამეცნიერო წრეების მოვალეობა და პასუხისმგებლობა დიდი და სერიოზულია. დრო აღარ ითმენს. ეს დიდი საქმე გადაუდებლად უნდა შესრულდეს.

დაე, გამოცემა დაგვიანდეს. მთავარია და საშუაო მასალის შეგროვება, მეცნიერულად დამუშავება. განადგურების საშიშროებისაგან მისი გადარჩენა.

* ქვეყნდება პირველად. წაკითხული იყო თბილისის უნივ. საქართველოს ინტერის კათედრის კაბინეტის სხდომაზე 1937 წ.

ამიტომ ხელნაწერთა განყოფილების გაბედული ჩვენი სამეცნიერო წრეების მხრით ცხოველი თანაგრძნობისა და ელმხრივი შემწეობა-დახმარების ღირსია.

სასიამოვნო გარემოებად უნდა აღინიშნოს საქართველოს მუზეუმის დირექციის საღი მიდგომა ამ საქმისადმი და განსაკუთრებით ამხ. ნ. ლლონტის საქმიანი თავგამოდება, რის შედეგადაც ეს საქმე პროექტ-გეგმათა სფეროდან რეალურ შესრულების საფუძველზე დადგა.

ამხ. გ. ბოჭორიძისა და ჩემი წლებადელი მივლინება სწორედ ამ საქმის დასაწყისია.

ამისდა მიხედვით ჩემი სამივლინებო ამოცანა საცესებით გარკვეული იყო: ლიტერატურაში არსებულ ჯავახეთის წარწერთა შემოწმება და ახალ წარწერთა აღმოსაჩენად მხარის მოხილვა. ამას გარდა სპეციალური დავალების სახით ნაკისრი მქონდა მხარის სიძველეების აღნუსხვა და სიძველეთა დაცვის მდგომარეობის შესახებ მოხსენების წარმოდგენა. და თუ მიუხედავად ამისა დღევანდელს ჩემს საანგარიშო მოხსენებაში ამ გარკვეულ დავალებათ გარდა სხვა საკითხებზედაც არის საუბარი, ეს იმ იმედით, რომ დამსწრე ამხანაგების აზრის მოსმენა ამ საინტერესო საკითხების შემდგომ დაღრმავებით შესწავლაში მომხსენებელს შეუწყობს ხელს.

ჯავახეთში ჩემი ისტორიულ-არქეოლოგიური მუშაობა მე დამთავრებულად არ მიმაჩნია. თუ მეტი არა, კიდევ ერთხელ მივლინება მაინც აუცილებელია, რომ ჩვენს სამეცნიერო შეძლების პირობებში გასათვალისწინებელი მასალა სისრულით ამოწურულ იქნას. ამიტომ, მიუხედავად იმისა, რომ სურვილი არ მაკლდა, მე დასრულებული სახის ნარკვევის წარმოდგენას ამჟამად ვერ განვიზრახავდი. მაგრამ, რადგან მომავლის მიმართ დაზღვეული არავინაა, ამიტომაც ნაკისრ დავალების შესახებ მხოლოდ მშრალი ანგარიშით დაკმაყოფილება მე არ ვისურვე და თქვენს წინაშე მეცნიერულად დაუმუშავებელი საკითხების მოხსენება ვიკადნიერე.

ფორმაც ჩემი მოხსენებისა ამისდა შესაფერად პასიური იქნება: ის მცირედ შესწორებული (უკეთ „გადათეთრებული“) ჩემი სამოგზაურო დღიურია.

29. VII. ახალქალაქის რაიადმასკომის თავმჯდომარის მოადგილე: „დიად, ციხის დაცვის საქმე ცუდადაა. ანგრევენ. ვიბრძვი. როგორ იქნება აქ დაყენებული ისტორიულ სიძველეთ დაცვის საქმე—ნათელია. ნაზარეტიანმა, რაიადმასკომის თავმჯდომარემ, მხოლოდ ორი

საისტორიო ძეგლის არსებობა იცის მთელს რაიონში: ახალქალაქის ციხე და კუმურდო... და ესეც ალბათ იმის წყალობით, რომ შარშან თუ შარშანწინ ვიღაც უცხოელ სტუმრებთან ერთად ვარძიას მთაზე დო ინახულეს მთავრობის წევრებმა... და როცა მე, სიძველეთა დაცვის კომიტეტში საგანგებოდ დაუკულ ახალქალაქის მაზრის სიძველეთა სია წარუდგინე, ამზ. ნაზარეტიანი გულწრფელად მაჯერებდა, რომ მან ასეთი ისტორიული ძეგლების არსებობის შესახებ არა იცის რა. თავმჯდომარის განცხადებას სხვებიც ამოწმებდნენ: არც მათ იცოდნენ სიძველეთა დაცვის კომიტეტის „ზრუნვის“ ეს ობიექტები. სია გადაიწერეს ადგილებისადმი დასაგზავნად. სახელდახელო თათბირზე გამოითქვა აზრი: საჭიროა სარაიონო რწმუნებული. უფასოდ არავინ იკისრებს. საჭიროა გასამრჯელო. ხარჯების ნაწილს აღმასკომი გაიღებს, ნაწილიც კომიტეტებმა გაიღოს...

ასეთი ადვილი შეთანხმება მე არასაიმედო მეჩვენა: გასულ წელს პროფ. ს. ყაუხჩიშვილი, დოც. ს. ჯანაშია და მე გავლით ახალქალაქში ვიყავით. ვნახეთ — ძველ ციხეს ანგრევდნენ. სამწუხარო გარემოებაზე ჩვენ ამზ. ნაზარეტიანს მიუთითეთ. მან კატეგორიულად დაგვაიმედა, რომ ასეთს ამიერიდან ადგილი არ ექნება და რომ დამნაშავეს პასუხი მოეთხოვება. მიუხედავად ასეთი დაპირებისა ციხის განადგურების პროცესი შემდეგაც გაგრძელდებულა... მე იქვე სხდომაზე აღვნიშნე ეს გარემოება და ჩვენი საურთიერთო სიმპატიებიც, როგორც შევატყვე და შემდეგ კიდევ დავრწმუნდი, ამის შედეგად საგრძნობლად შენედა...

ძველი ახალქალაქი. აქ სიძველეთაგან ცოცხალი თითქმის აღარაფერია. შედარებით ნაგვიანევი ციხე, რომელიც 1927 წელს თითქმის მთელი იყო, უკანასკნელ დღეშია: სრულიად გაუტყავებიათ ციხის შიგნით თლილი ქვის ნაგებობანი. თლილი ქვა ქალაქის აწინდელ მშენებლობაზე მოუხმარიან. ეხლა ყორე ქვის ბურჯებს და კედლის ნაშთებს მიდგომიან და ანგრევენ. ციხის შიგნით ერთადერთ გადარჩენილ დარბაზში საქათმე მოუწყვიათ. უსუფთაობა-სიმყარის გამო. საშუალო საუკუნეთა ამ საინტერესო შენობის დათვალიერება-შესწავლა ყოვლად შეუძლებელია. ინგრევა და ნადგურდება ქალაქ გარეთ ახალქალაქის წყალზე გაშენებული ძველი აბანოები...

ქალაქის ადგილმდებარეობა ტიპურია. ის გაშენებული ყოფილა სამკუთხედზე, რომლის წვერს ჭავჭავთის მტკვრისა და ახალქალაქის წყლის (აწინდელი ყვრბზულაბ ან უკეთ „ტილიფის“, ე. ი. დღევანდის წყალი) შერთვის წერტილი წარმოადგენს. სამკუთხედის გვერდებია ამ მდინარეთა მიერ შექმნილი ღრმა კალაპოტები, ხოლო სამ-

კუთხედის საფუძველში ციხეა მოთავსებული, რომლის წინა კედელ-
ბურჯები ჰკეტავენ ქალაქს. სამკუთხედის (—ქალაქის) სიგერად
მაოდ დიდია — დაახლოებით იმავე ზომის, როგორც დიდი
შვილდე.

არ შეიძლება ითქვას, რომ ახალქალაქი ისეთივე მიუვალი იყო
სამი მხრით, როგორც დმანისი ან სამშვილდე. აღნიშნული მდინარე-
ები აქ ასეთ ღრმა და უაფარ ხევეებს არა ჰქმნიან. ცოტად თუ ბევრად
ქალაქი ყოველმხრით მისადგომი უნდა ყოფილიყო. ამიტომ აქ კე-
დლებს, გალავანს მთავარი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. ამას ორ-
მხრივ ადასტურებენ როგორც ისტორიული ცნობები, ისე გალავნის
აწინდელი ნაშთიც, რომელიც საკმაოდ მოჩანს მთელი ქალაქის გა-
რშეშო. შედარებით კარგადაა დაცული კარიბჭის ნაშთი სამხრეთ-და-
სავლეთის მხრიდან. მეორე კარები ქალაქს უნდა ჰქონოდა აღმოსა-
ვლეთ-ჩრდილოეთის მხრით. ქალაქის შუაში გადიოდა საკმაოდ გა-
ნიერი, მაგრამ არა მარჯვე ქუჩა... ქალაქის სამკუთხედის წვერში
უნდა ყოფილიყო ეკლესია სასაფლაოთი. მესამე კარიბჭე, უეჭვე-
ლია, ციხის მხრიდან ჰქონდა ქალაქს. ქალაქის სამხრეთ-დასავლეთის
მხარეს ყოფილა ქარვასლა, რომლის ცალი მხარე — ათ თაღოვანი
დღესაც დაცულია. ქარვასლა თლილი ქვისაგან ნაშენი უნდა ყოფი-
ლიყო: ამის ცხადი კვალი დაცულია. ეს ნაშთი მხოლოდ იმიტომ
გადარჩენილა, რომ ის ნაგვიანვეად ციხის ჩრდილო-დასავლეთ კედ-
ლად გამოუყენებიათ.

ქუჩის გაწმენდით, ზღუდის გარემხრიდან გათხრა-გაწმენდით,
შიგნით ნაგებობათა შესწავლით, ქალაქის შიგნით და მისი გარეუბ-
ნის გაზომვით შეიძლება საინტერესო შედეგების მიღება სხვა ასე-
თივე ქალაქებთან შედარებითი შესწავლის გზით... დროა დაისვას სა-
კითხი საქართველოს და ამიერკავკასიის ძველი ქალაქების ისტორი-
ულ-არქეოლოგიური შესწავლისა. ქალაქების ტიპები, მათი სიდიდე,
გაშენების წესები, ქალაქების ნაწილები და უბნები, ქალაქების
ზრდა და კლება, მათი ეკონომიურ-პოლიტიკური და კულტურული
მნიშვნელობა... საქართველოს მუზეუმი, სახელმწიფო უნივერსიტე-
ტის საქართველოს ისტორიის კათედრა, საინჟინერო დარგის სადმ-
მშენებლო სპეციალობის კათედრა, თბილისის კომუნალური მარ-
თველობა და სიძველეთა დაცვის კომიტეტი, — ყველა ამათ წი-
ნაშე შეიძლება დაისვას ეს საკითხი. ზუროთმოდგარ-აღმშენებელი,
ტოპოგრაფი, არქეოლოგ-ისტორიკოსი, ფოტოგრაფი — ასეთი ექსპე-
დიციის წევრები უნდა იყვნენ.

ძველი ახალქალაქის დაცლა და აწინდელი ქალაქის ახალ ადგილზე დაარსება არც ისე ძველი ამბავია. სოფელ დილისკაში ცხოვრობდა თურმე მოხუცი, რომელსაც ეს საქმე ახსოვს; ყოველ შემთხვევაში ეს ამბავი XIX საუკუნის მეორე ნახევრისაა. მიუხედავად ამისა ძველ ქალაქში, როგორც აღვნიშნეთ, ნაშთები ფრიად მცირეა. თვით ციხეს საკმაოდ დიდი ტერიტორია უჭირავს. ის არამც თუ ქალაქს ჰკეტავს სამხრეთიდან, არამედ თითონაც ყოველმხრივ იკეტება, ასე რომ აკროპოლისის შთაბეჭდილებას სტოვებს. თუმცა ძნელია დავუგებოთ, რომ ეს უძველესი დროიდან მოდის. უფრო სამართლიანი იქნებოდა დაგვეშვა, რომ ციხე ქალაქის მხრიდან გვიან ჩაიკეტა, უკანასკნელის ეკონომიური დაცემისა და შემცირების შემდეგ, როცა ქალაქს აღარ ჰქონდა იმის შეძლება, რომ ფართე ტერიტორიის გალავანი განვითარებულ სამხედრო ტექნიკის (თოფ-ზარბაზანი) შე-საფერად განემტყიცებია. საფრთხის დროს ამიერიდან მოსახლეობა სტოვებს ქალაქს, ისე როგორც ძველ დროს გარეუბანს სტოვებდნენ, და ციხეს შეეფარება. შემცირებულ მოსახლეობას ადვილად იტევს საკმაოდ ფართე ციხე. მნიშვნელოვანი უნდა ყოფილიყო ის გარემოება, რომ ოსმალთა მფლობელობის დამყარების შემდეგ ეს ციხე, უეჭველია, გამოყენებული იყო, როგორც გარეშე მტრისაგან დასაცავად, ისე ადგილობრივ დაპყრობილ მოსახლეობაზე საბატონოდ. მეციხოვნე თურქული ჯარი, ბუნებრივია, დაპყრობილ მოქალაქეთაგან მტკიცე კედლით იყო გამოყოფილი. ისევე, როგორც თბილისის „ციხე“ სპარსული ჯარით XVII—XVIII საუკუნეებში...

ჩვენ, რა თქმა უნდა, არ გვაინიშნება, რომ ქალაქისაგან ციხის ასეთი გამოყოფა საშუალო საუკუნეების ქალაქის სოციალურ ურთიერთობის ნიადაგზედაც ბუნებრივად აიხსნება. ფეოდალი, ქალაქის პატრონი არა ნაკლები ციხე-კოშკით ემიჯნება თავიანთ ყმებსა მაგრამ ყველა ეს ზოგადი სამართლიანი მოსაზრებანი ყოველ კონკრეტულ შემთხვევისათვის ისტორიულ დადასტურებას მოითხოვს... კერძოდ ახალქალაქის ციხის შესახებ ჩვენ ვიცით, რომ გარკვეულ დროიდან ის ოსმალთა მეციხოვნე ჯარის სადგომი იყო და აქვე ცხოვრობდა ჯარის უფროსი და მხარის მმართველიც... როგორ იყო საქმე მანამდის, XIV—XV—XVI საუკუნეებში, როცა საუფლისწულო ჯავახეთის მოსაკარგავე თანდათან მისი მემამულე შეიქმნა, ჩვენ სამწუხაროდ, საამისო ცნობები არ მოგვეპოვება. ამ დროს შესაძლებელია აქ ამ ქვეყნის მემკვიდრე მფლობელად გამხდარი ფეოდალი მჯდარიყოს და ქალაქის ციხე-გალავნისაგან განცალკევებული ციხე-კოშკი ჰქონოდეს; ხოლო შემდეგ, როცა ეს ქვეყნები ოსმალთ

ჩაუვარდათ ზელთ, ციხე-კოშკი ამ ახალმა ბატონმა თავისი მიზნებისა და დროის მიხედვით გამოიყენა.

ქართული

ასეა თუ ისე, აწინდელ ციხეს იმ კედელთან არაფერმა შეეხო, ქალაქს რომ ახლად შემოავლეს მე-XI საუკუნეში...

ახალქალაქი ნაგვიანევად წარმოშობილი ქალაქია. არა ჩანს რას ემყარება ივ. როსტომიშვილი, როცა წერს, რომ „ახალქალაქი და-არსა მეფე ბაგრატ III (980—1014), მაგრამ უცხოოდ“-ო. ასეთი ცნობის არსებობა ჩვენთვის უცნობია. თავისთავად კი ახალქალაქი შესაძლოა მართლაც ამ ხანებში წარმოქმნილიყოს. რა თქმა უნდა, ეს არ გამოორიცხავს იმ გარემოებას, რომ აქ ქალაქზედ უწინ, დიდი ხნით ადრე, იყო მოსახლეობა, რომ ქალაქი შემდეგ თანდათან წარმოიშვა და მისი სახელმწიფო დადასტურება (საჩქცია) რაიმე განსაკუთრებული საქმიანობით აღინიშნა (ქარვასლის აშენება, ფუნდუკების აშენება, ეკლესიის აგება), რაის შემდეგ მას „ახალქალაქი“ ეწოდა. ანალოგიისათვის შეგვეძლო ისტორიულად უდავოდ ცნობილი ატენის ქალაქად გამოცხადება მოგვემოწმებია ბაგრატ IV დროს მე-XI საუკუნეში. ახალქალაქის ნაგვიანევად წარმოშობილობაზე სხვადასხვა გარემოებანი მიუთითებენ: პირველად თვით სახელი. უდავოა, რომ ის ქართველების მიერ არის დარქმეული, რაც ერთგვარ ქრონოლოგიური ვარაუდის შესაძლებლობას იძლევა. მეორეც ისა, რომ ამ კომპოზიციის მეორე შემადგენელი ნაწილი (სიტყვა ქალაქი) ნასესხებია და ჩვენს ენაში გარკვეული ხნიდან შემოდის. საყურადღებოა, რომ ჩვენს შემთხვევაში ამ ნასესხებ ტერმინს თავისი პირვანდელი მნიშვნელობა (ქალაქი—ზღუდე) დაკარგული აქვს და მოსახლეობა—მეურნეობის სრულიად გარკვეული ტიპის აღსანიშნავადაა გამოყენებული (ახალქალაქი უზღუდო იყო და ეს სახელი კი ერქვა). ამ ტერმინის შინაარსის ასეთი მრავალმნიშვნელოვანი შეცვლა ჩვენში, სამეურნეო ცხოვრების დიდ ცვლილებასთან დაკავშირებული, ასევე მტკიცე ქრონოლოგიური საყრდენის მომცემა შეიძლება იყოს. დაბოლოს, თვით სახელი „ახალქალაქის“ შექმნის ქართული ენობრივი ტექნიკა (მსაზღვრელი საზღვრულის წინ) ისეთი ხასიათისაა, რომ თუ ამ სახელის სიძველეს არ ეწინააღმდეგება, მაინც მის ნაგვიანეობას უფრო უჭერს მხარს.

მოყვანილ მოსაზრებებს მხარს უჭერენ ისტორიულ-ლიტერატურული ცნობებიც. ლეონტი მროველის წყარო ახალქალაქს არ იცნობს და ჭავჭავთის მმართველთ წუნდაში მიუთითებს. არც მეოთხე საუკუნის შესახებში საქრისტიანო გადმოცემანი იცნობენ ახალქალაქს და ჭავჭავთის სარწმუნოებრივი ცენტრი სხვაგან ეგულებათ. კიდევ

უფრო ნიშანდობლივია ქართველთა მოქცევის მოთხოვნის დამოუკიდებლობის ახალქალაქის შესახებ. სომხეთიდან წამოსული ნინო ფარავნის ტბის პირს დადგა. აქ მას ქართულმა მეცხვარეებმა მცხეთის ტყეში დააპყრობეს. ჯავახეთის მტკვრის დაყოფებით წამოვიდა ნინო და სულ წყლის პირით ვლო მცხეთამდის. მთელი გზა ჯავახეთ—სამცხეზე აქ უდაბურად და საშიშრად არის წარმოდგენილი. ნინომ ლხინება მხოლოდ მაშინ პოვა, როცა მდინარემ აღმოსავლეთისაკენ იქცა პირი (ე. ი. როცა აწინდელ ქართლში შემოვიდა). ამიერიდან მას აღარ ჰქონდა მკვეთრად შექმნილი შიში, რადგან მრავლად პოვა ქალაქ ურბნისს და შემდეგ მცხეთას მიმავალი მგზავრები. ამ მრავალმხრივ საინტერესო ცნობიდან ჩვენთვის ამჟამად საყურადღებოა: 1. რომ არსებობს გზა სომხეთიდან საქართველოში ჯავახეთზე გავლით, 2. რომ გზა ფარავანიდან მცხეთას მდინარის პირს მისდევს, 3. რომ ჯავახეთზე (და სამცხეზე) მდებარე გზა უდაბურია და საშიში და კულტურული პირობები მხოლოდ ქართლში შესვლის შემდეგ ახლავს ამ გზას.

ჯავახეთის გზის ასეთი დახასიათებისას ახალქალაქის არსებობა შეუძლებელია (ეს გზა მას ვერ აუქცევდა).

სხვადასხვა მოსაზრებათა შედეგად შეიძლება განვაცხადოთ, რომ მოტანილი ცნობა სინამდვილეს მოკლებული არ უნდა იყოს, — იმ ნაწილში მაინც, რომელიც გზის ხასიათს ეხება, — და რომ ეს ცნობა ძველი დროიდან მომდინარეობს.

ყველა ეს თანხმობით მოწმობს, რომ ახალქალაქი ნაგვიანევი ქალაქია. მაგრამ ახალქალაქის მდებარეობა ისეთია, რომ ძნელი დასაშვებია აქ „უდაბნო“ ყოფილიყო იმ დროს, როცა ჯავახეთი საერთოდ დასახლებული იყო. პირიქით, აქ უძველესი მოსახლეობის კვალია საძიებელი (ამ მხრით ამირანის გორა საგულსხმოა). ბუნებრივად კარგად დაცული ადგილი, თევზით მდიდარი მდინარეთა ნაპირები და ნოყიერი ველი (საძოვარ-სახნავი)... ამ მხრით მას იშვიათად თუ სხვა ადგილი სჯობნიდა ჯავახეთში.

მაგრამ აქ არ იყო ქალაქი. ქალაქს ასეთ ბუნებრივ პირობების ნიადაგზე უმთავრესად საზოგადოებრივი (სოციალურ-ეკონომიური) პირობები ქმნის. ასეთი პირობები კი ახალქალაქს ნაგვიანევიდან დაუდგა, დაახლოებით IX—XI საუკუნეებში, როცა საქართველოს სხვადასხვა მხარეს არა ერთი და ორი „ახალქალაქი“ წარმოიქმნა.

ფრიად დამახასიათებელია, რომ XI ს-ში უკვე ქალაქს—ახალქალაქს ჯერ კიდევ ზღუდე არა აქვს...

ქვეყნის ძლიერი ეკონომიური წინსვლის შედეგად ამ ეპოქაში ქალაქები ჩნდება და იზრდება უცხოოდ, უზღუდოდ, „უპატრონოდ“. ეს არ არის ფეოდალის სასახლის, მისი ციხე-კოშკის, მფლობელობა-პატრონობას შეფარებული ყმა ხელოსნები ან ყმა ვაჭრები... შეიძლება ფეოდალი გაჩნდეს აქაც, ეს ასეც მოხდა, მაგრამ ეს მოხდა უფრო გვიან. ასეთი ქალაქები, ბუნებრივია, ერთგული დასაყრდენი უნდა ყოფილიყვნენ მეფის ხელისუფლებისათვის დიდგვარიან ფეოდალებთან ბრძოლაში.

რა თქმა უნდა, ამათ გვერდში, ამავე ეპოქაში ფეოდალური ქალაქებიც წარმოიშვიან... XI ს-ში ახალქალაქი ჯავახეთის ეკონომიური და პოლიტიკური ცენტრი იყო, ხოლო თვით ჯავახეთი კი საუფლისწულო ტერიტორიაა. ქართლის ძლიერ ფეოდალებთან ბრძოლის დროს „აფხაზთ მეფეები“ უმთავრესად ამ ტერიტორიას ეყრდნობოდნენ... ასეთივე იყო ტანას და ძამის ხეობანი შიდა ქართლში. ამათ უშუალო გაგრძელებას წარმოადგენდა ჯავახეთი... XI—XII ს-ში აფხაზ მეფეთა დომენი, საუფლისწულო ტერიტორია შეუდარებლად გაიზარდა და ეს მოხდა უმთავრესად უძლიერეს ფეოდალთა ხარჯზე (ტანას ხეობა—კახას ჩამომავალნი, ძამას ხეობა—ძამელი მთავრები, თრიალეთ-მანგლისი—ბაღვაშნი, მუხრან-ზედაზენი — აბულეთისძენი, ქსან-ლიახზე — აბაზაძენი...).

ქართლის დიდგვარიანები იმიტომ კი არ იყვნენ აგრე ქედფიცხელნი და აფხაზთ მეფეთა ხელისუფლებისადმი შეურიგებელნი, რომ საკითხი ეხებოდა ფეოდალურ მეფეთა ნომინალურ უფლებას, ამის საწინააღმდეგო ფეოდალს არაფერი ჰქონდა, — არამედ საკითხი ეხებოდა ასეთი უფლების მატერიალურ დასაყრდენის გამოკვეთას, რაც, სხვა გზა არ იყო, ამ ფეოდალთა ხარჯზე უნდა მომხდარიყო.

უკვე X საუკუნის მეორე ნახევრიდან მაინც, თუ უფრო ადრეც არა, ჯავახეთი აფხაზთ მეფეთა საუფლისწულო ტერიტორია იყო. ამას მოწმობს 964 წლის კუმურდოს წარწერა... აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფო-სამთავროებთან და ქართლის დიდგვარიანებთან ბრძოლაში აფხაზთ მეფეთა ხელში უშუალოდ მყოფი ჯავახეთი დიდ უპირატესობას უქმნიდა უკანასკნელთ. ის ჰყოფდა და იგივე აერთებდა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს აღმოსავლეთ საქართველოსთან. ჯავახეთის მფლობელ აფხაზთ მეფეს ხელი ადვილად მიუწვდებოდა სამხრეთსა და აღმოსავლეთ საქართველოს ყოველ მხარეს. მის ხელში იყო მთავარი გზები სამხრეთიდან (სომხეთი) თუ

სამხრეთ-დასავლეთიდან (ბიზანტიიდან). ჯავახეთზე გამოვლით შედიოდნენ ეს გზები „აფხაზეთში“ (სამცხეთ), შიდა ქართლში (სამცხეთ, თრიალეთით), მცხეთა-თბილისში (თრიალეთ—მანგლისკა) და კახეთში.

გამტარ გზების სიმრავლით და ცენტრალური მდებარეობით მხოლოდ თრიალეთი თუ შეედრებოდა ჯავახეთს. თუ ჯავახეთი სამცხე—ტაო-კლარჯეთის მხრით ჰკეტავდა თრიალეთს, თრიალეთი ქართლ—კახეთის მხრით ჰკეტავდა მას. ამ ორი ქვეყნის ასე თუ ისე გაერთიანების გარეშე, მათ მფლობელთა ურთიერთ შორის ქიშპის პირობებში საქართველოს ეკონომიური და პოლიტიკური გაერთიანება ფრიად ფერხდებოდა. აუცილებელი ჩანდა (ქვეყნის ეკონომიური განვითარება ამას მოითხოვდა): ან ჯავახეთის პატრონს (— აფხაზთა მეფეს) უნდა აეღო თრიალეთი, უნდა დაემორჩილებინა ეს, ან კიდევ აფხაზთა მეფეს უნდა დაეთმო ჯავახეთი თრიალეთის პატრონისათვის და მაშასადამე აღმოსავლეთ საქართველოსაც გასცლოდა, ხოლო საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების საქმე სხვას ეთავა, მაგრამ იმას კი, ვინც უპირველეს ყოვლისა ამ ორი ქვეყნის ხელში აღებას შესძლებდა.

ახალქალაქი აწინდელი ჯავახეთის გეოგრაფიულ ცენტრშია ძველი წუენდა კი ჯავახეთის დასავლეთის კიდურისაკენაა. ის უფრო არტანუჯის მტკვრის პირით მომავალ გზაზე მდებარე პუნქტი უნდა ყოფილიყო, ვიდრე ჯავახეთის ზეგანის დამაკმაყოფილებელი ვაჭრობა-ხელოსნობის ცენტრი. უკანასკნელისათვის სწორედ ახალქალაქი იყო მოწოდებული. და როცა ქვეყნის საწარმოო ძალთა განვითარების გარკვეულ საფეხურზე ასეთი რამ აუცილებელი შეიქმნა, წუენდა ახალქალაქმა შეცვალა.

ივ. როსტომაშვილს და პროფ. ე. თაყაიშვილს ახალქალაქიდან ერთი ძველი ასომთავრული წარწერა მოჰყავთ. ქვა ამ წარწერით მათ აწინდელ ეკლესიის გალავანში უნახავთ. სამწუხაროდ, ასეთი ქვა იქ დღეს აღარ არის. არც 1927 წელს და არც წელს ცდა არ დამიკლია, რომ ის ქვა აღმოჩენილიყო, მაგრამ უშედეგოდ. ეს მით უფრო სამწუხაროა, რომ წარწერის ფოტოგრაფიული პირი არ არსებობს და, მაშასადამე, როგორც პალეოგრაფიული მასალა, ეს ძეგლი დაღუპულია¹. მოიპოვება ივ. როსტომაშვილის მიერ გადმოღებული პირი. წარწერა ნაკლულია. ის იკითხება:

¹ ამ ორიოდ წლის წინ ეს წარწერა კვლავ აღმოჩნდა და დღეს ის ინახება ახალქალაქის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმში.

აღვშენე: ესე: წი
...სსა: და: ამ¹რსა
... გმკლისა: ძეთა:
...არ²ტს: პტ³რნბა: შა
...ოცელ[დ] სლ⁴ისა: და
...ა: ის დ⁵აგს: შედ⁶ნ: ლ⁷ნ: ან

პროფ. ე. თაყაიშვილი ამ წარწერას XI საუკუნისად თვლის. ეს შეცდომად უნდა ჩაითვალოს: ტერმინი ამირსპასალარი მხედართმთავრის აღსანიშნავად ჩვენში XII საუკუნეზე ადრე არ უნდა ყოფილიყო; გამრეკელის ძენი (თუ ამირსპასალარი ამ გამრეკელის პატივად წავიკითხეთ) შეიძლება იყვნენ შვილები თამარის დროის ამირსპასალარის დიდი გამრეკელ თორელისა, რომლის სიკვდილის შემდეგ მის შვილებს „თმოგვისაგან კიდე არაა დააყლეს“². ეს იყო 1190 წელს. ამ წარწერის ასე გაგებისას ვლებულობთ: თუ ამირსპასალარ გამრეკელის სიკვდილის შემდეგ „თმოგვისაგან კიდე არაა დააყლეს შვილთა მისთა“ და ამ წარწერით კი მათ საუფლისწულო ჯავახეთში რაღაც ესაქმებათ (ახალქალაქის ეკლესიას აგებენ?), ჩვენ შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ჯავახეთი საკარგავად თორელებს ჯერ კიდევ დიდი გამრეკელის დროიდან ჰქონიათ (და შეიძლება ამაზე ადრეც...). ამ გამრეკელის ერთ-ერთ ძეს ჰყავდა შვილი გამრეკელი თორელი, რომელიც მონღოლებმა საქართველოში უმეფობის ეამს— XIII საუკუნის 40-იან წლებში ჰყვეს ბევრის მთავრად და „პელთ უღვეს ჯავახეთი, სამცხე და აღმართვიდრე კარნუ ქალაქამდე“³.

ამის ძე, ცნობილი მეჭურჭლეთუხუცესი, კახა თორელი აგრეთვე ჯავახეთის მმართველია და ახალქალაქის ერისთავადაც იხსენიება⁴. კახას მეტ სახელად, საფიქრებელია, ჯავახი რქმეოდა. XIII ს-ის უკანასკნელ მეოთხედში ცნობილია გამრეკელ ჯავახიშვილი⁵. იყო თუ არა ეს უკანასკნელი ახალქალაქის ერისთავი, არა ჩანს.

² ქართლის ცხოვრება, ე. თაყაიშვილის გამ., 1906, ტფ., გვ. 444.

³ იქვე, გვ. 624.

⁴ იქვე, გვ. 671.

⁵ იქვე, გვ. 779.

რაიონის ხელისუფლებას საბაზინო ფასებში სატრანსპორტო საშუალებანი ეთხოვეთ თუ ეს არა, კერძო ბაზარი მიუწვდომელი ჩანს. როგორც გადმომცეს, სოფლებში სანოვაციის შოვნაც არ შეუძლებელია, პური კი სრულიად არ იშოვება გასული წლის მარტ-საველიანობის გამო. აქ, ახალქალაქში პური კერძოდ 6 და 7 მანეთს ფასობს გირვანქა. ხელისუფლებას ნორმის პური მოვთხოვეთ. პასუხს სამი დღე უცადეთ. რაიკომის მდივანმა ამხ. იშხანოვმა გადაჭრილი იმედი მოგვცა.

სოფლების გამოკითხვა, ძველი ქალაქის დათვალიერება, ამირანის გორაზე ასვლა და სოფელ ხულგუმოს ძველი სასაფლაოს ნახვა — ეს იყო ჩვენი საქმე ქალაქში ამ უნებურ ჯდომის დროს. ხულგუმოში თურქულად მოლაპარაკე კათოლიკური სარწმუნოების მოსახლეობაა. ასეთივეა ბაერა, კარტიკამი და, როგორც გადმომცეს, ტურცხი. სომხურს ესენი ეხლა ითვისებენ. მათ თავიანთი ეროვნული ვინაობისა არა იციან რა: ხულგუმოდან 35-ოდე უმაწვილი ახალქალაქის ქართულ შვიდწლედში (ეხლა უკვე ათწლედში) სწავლობს და ამიტომაც თავის თავს ქართველს უწოდებს, სოფელში სომხური სკოლაა გახსნილი და სომხურად მოსწავლენიც თავს სომხად აღიარებენ, მაგრამ ორივე ეს იმ შემთხვევაში, თუ არ მოეშვებით და აიძულებთ თავიანთი ვინაობა სარწმუნოებრივი მომენტის გარეშე განსაზღვრონ, რაც მათ მეტად ეძნელებათ. ჩვეულებრივ ისინი თავის თავს ფრანგებს („ფერენგ“) უწოდებენ.

ხულგუმოში ძველი ეკლესია არ შენახულა. ძველი სასაფლაო (გაურჯილერი მეზერისტან — ასე უწოდებენ მას ხულგუმოელები) საკმაოდ მოზრდილია და შედარებით დაცულიც... სასაფლაოს შუაში საკმაოდ დიდი წრეა ვეებერთელა თითქო კედლის ქვებით გარშემოვლებული: წრის შუაში ერთი თლილი ქვაა — სვეტის ნატეხი (?). აქ, უნდა ვიფიქროთ, ეკლესია იყო. წრეშიაც და მის გარეთაც მრავლადაა საფლავის ქვები. ამათგან ზოგი უბრალო გაუთღედი ლოდია, ზოგი კიდევ „ნანდელი ქვა“ (ერთი ბარალელი ქალის გამოთქმით), ე. ი. ხელოვნურად (და ზოგჯერ ხელოვნებითაც) გათლილ-გამოქანდაკებული. ასეთებია: სადად გაკუთხული, სიონის სახის, ჭვარის სახის მდგარი (მატური), ან კიდევ ქანდაკებული ვერძების, შეკაზმული ცხენების, ადამიანების სხვადასხვა საყოფაცხოვრებო, სამეურ-

ნეო თუ საომარი იარაღებით... ხულგუმოს ერთ-ერთ ვერტოლეტს
ქული წარწერა შევამჩნიე. სამწუხაროდ ფოტოაპარატი წამიხდა და
ეს მეტად საინტერესო ექზემლარი (ქრისტიანულ სასაფლაოზე და
ქრისტიანის საფლავის ქვაზე თურქული წარწერა...) გადმეცემდა.
დამრჩა. ძველი სასაფლაოები ჩვენში სრულიად უყურადღებოდაა
მიტოვებული. თუ ვინმე მკვლევარი გაივლიდა აქ რაიმე წარწერას
საპოვნელად, თორემ სხვა მხრით ის იშვიათად თუ ვინმეს აინტერე-
სებდა...

ამავე დროს სასაფლაო ცალ-ცაკლე და მთლიანად შესწავლილი
ფრიად საინტერესო და საგულისხმო მასალა შეიძლება იყოს
საზოგადოების შეურნეობის, ყოფა-ცხოვრების, ხელოვნების და რე-
ლიგიის ისტორიისათვის. საზოგადოების სოციალ-ეკონომიური
აღწავლაც საინტერესო თვალსაჩინოებით არის ხოლმე წარმოდგე-
ნილი ამ სხვადასხვა სახისა და ხარისხის ძეგლებით... ძველი ხანა
(ე. ი. საშუალო საუკუნეები) ამ მხრით, როგორც ჩანს, სრულიად არ
განსხვავდებოდა შემდეგდროინდელი ბურჟუაზიული საზოგადოები-
საგან, რომლის სასაფლაო, სადმე მივარდნილ სოფელში არის ის, თუ
სამრეწველო ქალაქის ცენტრში, სრული რელიეფობით ასახავს ამ
საზოგადოებაში არსებულ სოციალურსა და ეკონომიურ დაფენებას...

სამწუხაროდ, ასეთი მასალა არა თუ არ იცემა, სიძველეთ
დაცვის კომიტეტსაც კი ის აქამდის დაცვის ობიექტადაც არა აქვს
გამოცხადებული: ჭავჭავთის ისტორიულ სიძველეთა სიაში, სიძვე-
ლეთ დაცვის კომიტეტში რომ მომცეს, სადაც ნაშთები დახარისხე-
ბულიც კია, „პირველად“ და „მეორე“ კლასის ძეგლებად, არც ერთი
სასაფლაო (და მით უფრო ცალკეული საფლავის ძეგლი) დასახელე-
ბული არაა.

ნეტავი როდის იცნობს სიძველეთ დაცვის კომიტეტი ასეთ სა-
საფლაოებს დაცვის ღირსად?

ხულგუმოს სამხრეთ-დასავლეთით, მდინარე აბლარისწყლის შე-
სართავთან, ჭავჭავთის მტკვრის მარჯვნივ წყლისპირას კლდეებში პა-
ტარა თლილი ქვისაგან ნაშენები ეკლესია დგას (6×3 მეტრი). მდი-
ნარის ორსავე მხარეს კლდეებში აქ მრავალი სახიზარი ანუ მღვიმე-
ებია. თუ არ ამ მღვიმეთა ბინადართ, ეს ეკლესია სხვას არავის ემ-
ხრობა...ან შეიძლება აქ ძველად „წარმართული“ ნიში რაიმე იყო,
ძლიერი „სალოცავი“ და ქრისტიანობამ საკულტო შენობის დადგ-
მით ამ სალოცავის „მოხსნა“, გაქრისტიანება სცადა? მაშინ ამ ეკ-
ლესიის არსებობა ამ მღვიმეთა შორის (სახიზრებად ისინი გვიან
იქცნენ) გასაგები და საინტერესოა. სამწუხაროდ, ხულგუმოელ

მწყემსებმა, რომლებიც აქვე იყვნენ, არაფერი იციან იმის შესახებ, თუ რომელ „სურბ“-ის სახელობაზეა ეს ეკლესია აგებული ან რომელ „სურბ“-ს ლოცულობდნენ ან ლოცულობენ ახლაც აქ (მარტინის საკურთხეველის ალაგას შენაწირი მჩვარი, თმა, ფული, სანთელი და ასანთი ეხლაც იპოვება).

ახალქალაქი საბჭოთა ხელისუფლების პირობებში, რა თქმა უნდა, შენდება და უმჯობესდება, მაგრამ არა იმ სიციხოვლითა და ტეშპით, როგორც სხვა მრავალი სამაზრო თუ სარაიონო ცენტრები. ღირსშესანიშნავ წამოწყებათაგან წყალსადენი პირველი ჩანს. განზრახულია აბლარიდან წყალი გამოიყვანონ ქალაქში. მიწის სამუშაოები ქალაქამდის თითქმის შესრულებულია — (ზულგუმოდან ქალაქამდის ასეთ თხრილს მოვეყვით ჩვენ); იმედია სულ ახლო მომავალში მოქალაქეთ საუცხოვო წყაროს წყალი სახლებში მიუვით და შორი და მიუდგომელი წყაროებიდან წყლის სახლში ზიდვა აღარ დაჭირდებათ...

2. VIII. ასე გაცრუვდა მთელი ჯავახეთის ორ-სამ კვირაში მოვლის ვარაუდი. მხარე ოთხ-ხუთ სამუშაო რაიონად დავყავით და გზას გაუდექით. ყველაზე უარესი სოფლებში პურის შოვნის შეუძლებლობაა. იძულებული ვართ ხშირად ვიყოთ სარაიონო ცენტრებში — ახალქალაქ-ბოგდანოვკაში. სამი დღის საგზლის თან ტარება — მაქსიმუმი.

სოფელი ხოსპია. ჯავახეთის მტკვრის ორსავე ნაპირზე. 1918 წლამდის მდინარის მარჯვნივ სომხები, მარცხნივ იერლი, ბინალი ანუ ქართველი მუსლიმანები ესახლენ. აღნიშნულ წელს უკანასკნელნი აიყარნენ და ოსმალეთში გადასახლდნენ. დღეს მათ ადგილზე თრიალელი ქართველები და ბერძნები სახლობენ სოფელ რეხადან. ისინი მთლიან კოლექტივში არიან გაერთიანებულნი და მოახალშენოების სიმძიმე მეურნეობის ორგანიზაციის ამ ახალი წესით სურთ გადალახონ.

გალმა ხოსპია სომხურივე დარჩა. ამ ნაწილს სახელი გამოსცვლია. ეხლა მას მარტუნი ჰქვია.

სიძველეთაგან, როგორც გამოღმა, ისე გაღმა დაცულია ეკლესია და სასაფლაო. გამოღმა ეკლესია ერთი თურქი მოხელის ბრძანებით ძველადვე კოშკად გადაუკეთებიათ. კოშკში თვით ის მოხელე დაბინავებულია. ასეთი ცნობა ივ. როსტომაშვილისათვის ადგილობრივ ბეგს ფალავანდიშვილს მიუწოდებია. ეს მართალი ჩანს: ადგილობრივი მკვიდრი, თუნდაც მუსლიმანი, ასეთ რასზე ვერ გაბედავდა.

ივ. როსტომაშვილი ამ ძეგლის დაცვის გარშემო შემდეგ ზოდს გადმოგვცემს: 1892 წელს აქ ხოლერობა ყოფილა. ერთ სომხის დედაკაცს სიზმარში სჩვენებია, რომ ხოლერა ამჟამად უპატიოდ დატოვებისათვის მოვლენილი სასჯელია ხალხის თავს. იმ დროდან ამ სიძველეს უვლიანო, დაასკვნის როსტომაშვილი. ნეტავი იმ სომხის დედაკაცს ჩვენი სიძველეთ დაცვის კომიტეტისათვის მიეცა მაგალითი და აქაური საინტერესო სასაფლაოებიც შეეტანა საპატიოდ მოსავლელ-დასაცავთა სიაში! ეს ეკლესია გაზომილი აქვს ხუროთმოძღვარ მ. შავიშვილს.

გალმა ხოსპიის პატარა ძველი ეკლესია დღეს კოლმეურნეობის საწყობია. სამწუხაროდ, საწყობის გამგე მინდვრად არის წასული და შენობა დაკეტილია. ეკლესიის გარშემო აქაც საინტერესო საფლავის ძეგლებია. ადგილობრივი გლეხის გადმოცემით „აქ ეს ძეგლები გაცილებით მეტი იყო... ვინ რაისთვის ხმარობს მათ: ზოგი სამეურნეო შენობის მასალად წაიღებს ხოლმე, ზოგი თავის მიცვალებულის საფლავს ამკობს... განსაკუთრებით უკანასკნელ წლებში მიყვეს ხელი ამ საფლავის ქვებს“. ახალ სასაფლაოზე ჩვენ მართლაც ვიპოვეთ რამოდენიმე ასეთი ძეგლი. წარწერა რაიმე ხოსპიაში არ შეგვხვებოდა.

მ უ რ ჯ ა ხ ე თ ი. (ამავე ძირისანი არიან მურჯი, მურჯიკანი?). 1917—1918 წლამდის მოსახლეობა იყო ქართულ-სომხური. ქართველები იყვნენ ქრისტიანები და მუსლიმანები. უკანასკნელნი აყრდნულან. სიძველეთაგან აქ ცნობილია „ძიქვა“. 1917 წლამდის აქ ასეთი ორი ქვა იყო. მეორე — „მოკაცულა 1917 წელს ექიმმა ოგანჯანოვმა მოათხრევინა“. მოთხრის დროს ის გატეხილა და შემდეგ დაკარგულა. „ძიქვას“ სწირავენ: ტრედს, ქათამს (დედალი, მამალი სულერთია), უფრო კი შავ ქათამს. რძენაკლული, ან ბერწი ოთხფეხი კი მოყავთ აქ. შეავედრებენ, გარშემოავლებენ. მლოცველი ქალები ამ ქვას ერბოს უსვამენ. საკლავსაც ხშირად კლავდნენ აქ. სოფელში პატარა ეკლესიაა. ძველი ეკლესია გადაუყეთებიათ ალბათ XVIII საუკუნეში. მხედრული წარწერა საკურთხეველში ტრაპეზის მარჯვნივ:

ქ.: ლწნ.: შწ.: ცწ.: სა
ბა.: ჭანგურ
სძე.: მღდელი
ვინც.: შენდობა
ბრძანოთ.: თქნც

ქ. ლმერთმან შეიწყალე ცოდვილი სა
ბა ჭანგური
სძე მღდელი
ვინც შენდობა
ბრძანოთ თქვენც

მურჯახნელები (sic) (შდრ. ბურნაშეთი, „ბურნაშენელი“) სი-
ძველეთა მოყვარული ხალხია. მათ იციან, რომ მურჯახეთი, ძველად
აწინდელს ზემოთაც, ე. ი. სამხრეთით ყოფილა ახალქალაქის (დღევანდელი
ვის) წყლის ორსავე მხარეს. „მდინარის მარჯვნივ ნასოფლარს
დიდი მურჯახეთი ჰქვია, მარცხნივ პატარა მურჯახეთი.
აწინდელ მურჯახეთს კი თავი მურჯახეთი ჰქვიაო“, გვი-
ამბო კოლმეურნე გლეხმა მიხეილ ინასარიძემ. ორივე საცმაოდ მოზ-
დრილი ნასოფლარია. თვით სოფელში შარშან ზამთარს აღმოუჩე-
ნიათ „დარან“ი, ე. ი. მღვიმე ფრიად ღრმა და განიერი. მღვიმე ორი
ნაწილისაგან შედგება. გასავალი ერთიდან მეორეში—ვიწრო ხერე-
ლია. ეხლა ეს ლეკებისაგან თავდასაცავად გაკეთებულად მიაჩნიათ..
მეტად დიდია ლეკიანობის საშინელების კვალი, რომ ხალხი ივი-
წყებს უძველეს გადმოცემებს და ლეკიანობას უკავშირებს ყოველი-
ვე ასეთს. „ლეკიანობის“ დროს, უეჭველია, გამოიყენებდნენ ამ
მღვიმეებს, მაგრამ მათი არსებობა უძველესი ხანიდან მოდის და უნ-
და ვიფიქროთ მათ შესახებ სულ სხვა ლეგენდა არსებობდა, სანამ
ლეკიანობამ არ დაჩრდილა ის.. საინტერესოა „ლეკიანობა“ ჯავახეთ-
ში... ლეკთა თარეში საერთოდ XVII—XVIII საუკუნეების ამბავია.
XVI საუკუნეში ის მხოლოდ კახეთში იცოდა. XVII საუკუნეში ჯავა-
ხეთი უკვე ოსმალეთის პროვინციას შეადგენდა. ლეკთა ბრბოები
ჩვეულებრივ შეხედულებით ოსმალეთს ვერ ავნიებდნენ, ისინი თითქმის
მათ დაექირავებოდნენ მხოლოდ საქართველოსა თუ სპარსეთის სხვა
პროვინციების სარბევად... მაგრამ ჯავახეთის ქართველი მოსახლეო-
ბის გადმოცემანი გვაფიქრებინებს, რომ ლეკების სარბევი ობიექტი
ოსმალთა პროვინციებიც ყოფილა... საინტერესოა ვიცოდეთ იერ-
ლი (ე. ი. ჯავახი მუსლიმანი) როგორი შეხედულებისაა ლეკიანობა-
ზე, მათაც აქვთ თუ არა „ლეკიანობა“ ასეთ მიჯნად, რომლის იქით
არც ერთი ისტორიული ამბავი თითქმის არ გადადის? სამწუხაროდ,
მურჯახნელი მუსლიმანები აყრილან და ოსმალეთში გადასახლებუ-
ლან. და საერთოდ ჯავახეთში იერლი სამიოდ სოფელშილა შერჩენი-
ლა მხოლოდ: ოკამში, თოკში და ქილდაში (ორ უკანასკ-
ნელში ნარევი მოსახლეობა).

მურჯახეთის ძველი სასაფლაო ისევე საინტერესოა, როგორც
მრავალი ასეთი ჯავახეთში. ვერძებსა და მოკაზმულ ცხენებს გარდა
აქ ერთი საფლავის ქვა სამღებროს იარაღებით (ქვევრი, ჯამი, რა-
ლაც დისკოს მსგავსი), აქვე გამოქანდაკებულია მამაკაცი. ჩემმა მო-

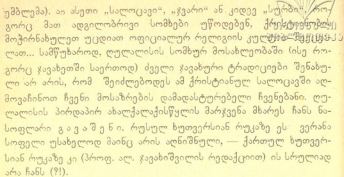
საუბრე მურჯახნელებმა ეს გაუჭირვებლად ახსნეს. „ეს მღვდარი იქ-
ნებოდა, სამღებრო ჰქონია გამართული და ეს დაუხატიათ, სო-
ფელში სამღებრო ჩვენც გვახსოვს. დიდ ქვევრში წყალს ჩაასხნენ
წამალს ჩაყრიდნენ. ქვევრი სანახევროდ მიწაში იყო ჩაფლული. ცეც-
ხლი ქვევრისაგან მოშორებით იყო გაჩაღებული. ცეცხლიდან მილი
ქვევრისაკენ იყო გაყვანილი და იქ წყალს ათბობდა. წყალში ნარს
ავლებდნენ. ლებავდნენ“. სამღებროების არსებობის შესახებ ჩვენში
XVIII ს-ში საბუთები მრავლად მოგვეპოვება. ყველა ამათი შეს-
წავლით ზედმიწევნით შეიძლება როგორც ამ სამღებროთა რიცხვის
და კუთვნილების გამორკვევა, ისე თვით სამღებროს სურათის აღ-
გენაც. ფეოდალური ეპოქის მეურნეობის ეს საინტერესო დარგი
ჩვენში ე. წ. ბანალიტეტისაკენ იხრებოდა. ყოველ შემთხვევაში სამ-
ღებროთა რიცხვი სრულიად გარკვეული იყო და მისი აგება ყველ-
გან და ყველას მიერ არ შეიძლებოდა. სამღებრო ჩვეულებრივ იჯა-
რით გაიყვმოდა ხოლმე მეფისა თუ ფეოდალთ მიერ... ის საკმაოდ
მსხვილი შემოსავლის წყარო ჩანს ფეოდალის მეურნეობაში.. მურ-
ჯახნელთა ეს ცნობა სამღებროს შესახებ მით არის საინტერესო, რომ
ერთხელ კიდევ ადასტურებს ამ ტერმინის („სამღებრო“) ერთადერთ
უდავო გაგებას (სამღებრო და არა სამღებრო, ე. ი. თითქო საბა-
ჟო), როგორც ეს ჩვენში ზოგიერთ მკვლევარს გაუგია...

ლუ ლ ა ლ ი ს ი 1918 წლამდის დასახლებული იყო სომხებით და
ზუსტიმანებით. უკანასკნელნი ამ წელს აყრილან და ოსმალეთში გა-
დასულან. მათი ადგილი წალკიდან მოწვეულ სომხებს დაუჭერიათ..
ლულალისის სიძველეთაგან შესანიშნავია: ფრიალ მაღალი კოშკი,
რომელიც 10—15 კილომეტრის სიშორიდანაც მეტად ლამაზ სანა-
ხაობად მოჩანს.. ივ. როსტომაშვილს ლულალისში ციხეც აქვს აღნი-
შნული, ხოლო კოშკი მაშინ მთელი ყოფილა. დღეს ციხის თითქმის
აღრაფერია, ხოლო კოშკი წაქცევაზედ არის მიწვენილი: სამი მეოთ-
ხედი გვერდებისა შემონგრეული აქვს და ალბათ ჩქარაც დაინგრე-
ვა, თუ ასეთივე ხელის შეწყობა გაგრძელდა: სოფლელები თავიანთ
სამეურნეო საჭიროებისათვის ქვებს მხოლოდ აქედან ეზიდებიან
და ვინ დაუშლის, როცა რაიონის ხელისუფლებამ არც კი იცის, რომ
აქ დაცვის ღირსი რაიმე სიძველე მოიპოვება? ან კი საიდან უნდა
იკოდეს, როცა ამ ციხისა და კოშკის შესახებ თვით სიძველეთა დაც-
ვის კომიტეტში არა იციან რა: მათი სიით ლულალისში მხოლოდ

„Старинная церковь“ არის სიძველეთ აღიარებული... „Старинная церковь“ ჯერ კიდევ არის. ეს ეკლესია არაფრით შესაჩივრებული არაა. ის არც „Старинная“ უნდა იყოს. ძველი ამ ეკლესიისთვის მხოლოდ ის ქვაა, სამხრეთიდან თავკიდურად რომ აქვს დატანებული და რომელზედაც ცნობილი წარწერაა 1060 წლისა:

- 1 ავ ქე აღე ბგ [ტ]
- 2 აფხზთა (sic) და ქრე [ლთა]
- 3 მფე სვტსი და ძე მთი გრი კბტი
- 4 შწნ დაოტკბნ თ[ვ]ი [კ]თილ
- 5 ქ [მნ] [კპ] ტს თოდს ძეს.....რთს
- 6 გნსძლრ[ბლდ] [ა] ვ [გა]
- 7 [ესე] [ე] გლესეა (sic)
- 8 კენ იყო სპ

ე. ი. აესვ ქრისტე აღიდგ ბაგრატ აფხაზთა (sic) და ქართველთა მეფე სევასტოსი და ძე მათი გიორგი კურაპალატი შე[ე]წიენ დაოტკბენ თავი კეთილ[ე]ქმენ ვპატოს თოდს ძეს..... რთს განსაძლიერ[ებლად ა] ვ [აგე ე] [ესე] [ე] გლესეა (sic) ქრონიკონი იყო სპ. ისტორიული მნიშვნელობის გარდა ეს წარწერა ძვირფასია პალეოგრაფიულიადც: მისი თარიღი უდავოა და ამიტომაც ეს წარწერა ერთ-ერთი საყრდენია ამ ეპოქის ასომთავრული დამწერლობის შესწავლისას. სამწუხაროდ, ჩემ მიერ გადანაღები ამ წერწერის სურათი წახდა. თუ ჩვენს ფოტოთექნიკაში ეს წარწერა არ მოიპოვება, იგი უეჭველად უნდა გადაღებული იქნას. წარწერა დაზიანებულია და ძნელად იკითხება. პროფ. ე. თაყაიშვილის წაკითხვა, იმ მცირე შესწორებებით მე რომ შევიტანე, სავსებით მისაღებია. ციხის ნანგრევების შიგნით, მიწაში მოიპოვება მცირე სალოცავი. ის ორი ერთიმეორის მსგავს ნაწილისაგან შედგება და ფორმით ეკვდრის შთაბეჭდილებას სტოვებს (მაგზოლუმი?). მაგრამ უცნაურია ქრისტიანული სალოცავი მიწაში. ვფიქრობთ უმართებულოა ეს მუსლიმანების გაბატონებით გამოწვეულ მოვლენად ვაღიაროთ, როცა მოსახლეობა ჩუმიდ განაგრძობდა ქრისტიანობას: ეს „სალოცავი“ არც ისე ფარულია: ციხის შიგნით ლამაზად ნაშენი ის არ სტოვებს ნამალევობის შთაბეჭდილებას; ის, უეჭველია, თვალწინ უნდა ჰქონოდათ თურქ მეციხოვნეთ და მამ მუსლიმანურ ხელისუფლებას... საფიქრებელია, რომ უძველესი დროიდან აქ იყო რაიმე „ჯვარი“ („ჯვარი“ მისი უძველესი მნიშვნელობით, ე. ი. სალოცავი და არა ქრისტიანობის.

სოფელ მ ა მ ზ ა რ ა შ ი სიძველეთაგან უნდა აღინიშნოს: 1. ციხე-ბურჯი უზარმაზარი ქვებისაგან და, რამდენადაც ერთ ხან-მოკლე დათვალიერებას შეიძლება ვენდოთ, უკიროდ ნაგები... ციხე-ბურჯი დღეს საკმაოდ დაბალია და თუნდაც რომ ვენდოთ (და არა გვაქვს საბუთი არ ვენდოთ) ადგილობრივ პარტ-მომაგრებულს სასიამოვნო და კულტურულ განცხადებას ამ ნაშთის მის დროს ხელ-უხლებლად დაცულობის შესახებ, ეს მხოლოდ მის დროს, რადგან უძველესია, რომ ამ შენობის ასეთი სიდაბლე მხოლოდ მისი ქვების დატაცებით აიხსნება. სიძველეთა დაცვის კომიტეტის ჯავახურ კატალოგში ეს ციხე-ბურჯი აღნიშნული არ არის. 2. „ჯვ არ ი“ ან „სურბი“ შიგ სოფელში ერთ ღრმა მღვიმეში ქვის სვეტი მებრ-ნახევარი სიმაღლისა, რომელზედაც სულ ეხლახან ჯვარის სახე გა-მოუყვეთიათ (ეს აქ ახსოვთ კიდევ). რა „სურბია“? მოხუცები არ ამბობენ, ახალგაზრდებმა არ იციან: ზოგი რას ამბობს, ზოგი რას: სარქის, ჰოვანეს, კარაპეტ...

სოფლიდან აღმოსავლეთით ორი კილომეტრის დაშორებით არის
ვერანა მამზარა, სოფელი დიდი კონდურა, სიძველე-
თაგან აქ მხოლოდ სასაფლაო და გადარჩენილა. მოხუცი ქალი, რო-
მელიც წლებანდელ შიმშილობა-სივიწროვეს ჩივის, ზედმიწევნით-
ბით გვიჩვენებს, „ჰინ გერუმანს“ (ძველ სასაფლაოს), რომელიც
მისივე თქმით „ვრაცი გერუმანია“ (ქართველთ სასაფლაო). სასა-
ფლაოზე ჭერ კიდევ აქა-იქ დაცულია ცხენები, ვერძები. „ძველად
ძალიან ბევრი იყო, სულ წაიღწამოიღეს“. — გვეუბნება მოხუცი, რო-
გორცაქ, ისე პატარა კონდურაში ჩვენ დაგვისახელეს მთე-

ლი რიგი ახლო მდებარე ვერანა სოფლები, რომელთაგან უმრავლესსა
 ზუთფერსიან რუსულ რუკაზე (და მით უფრო ქართულზე) ეტყობოდა
 ნული არაა. ასეთებია: შ ა ი თ უ მ ა ნ პატარა კონდურას დამახინჯება
 თით სამი კილომეტრის მოშორებით, ვარდისუბანთ ან ვარზათოვან
 ან ვ ა რ ა ზ თ უ მ ა ნ — პატარა კონდურას სამხრეთით. ასე სხვა-
 დასზვანად გამოთქვამენ ამ სახელს აქაური სომხები. ამათგან
 ორი სახელწოდება თანაბრად კანონიერი „ვარდისუბან“ და „ვა-
 რაზთუბან“. მესამე ე. ი. ვარზათოვან უნდა ვარაზთუბანის
 დამახინჯება იყოს. ორიდან ვ ა რ ა ზ თ უ მ ა ნ ი ჩვენ უფრო
 შესაძლებლად მიგვაჩნია, რადგან არსებობს მისი დამახინჯება
 „ვარზათოვან“ თავისთავად კი — „ვარდისუბნის“ წინააღმდეგ
 თუნდაც ჭავახეთში, არა ითქმისრა: აქი არსებობს სოფელ ვარევენის
 აღმოსავლეთით ვერანა „ვ ა რ დ ი ს ც ი ხ ე“; სოფელ ტილიფის
 (დლიფის) სამხრეთით მთის კალთებზე ვერანა „ქ ო ხ ა ლ ი ხ ა რ ა -
 ბ ა“. სამწუხაროდ მისი ძველი სახელი ვერ გავიგე თუ ქოხილი არ
 წარმოადგენს მის დამახინჯებას; — ვარაზთუბანის ახლოს დავვისახე-
 ლეს ვერანა „ქ ე ლ ე რ თ ა ნ“ (და არა „ტელისტა“ იხ. რუკა); —
 ხანჩალის ტბის ჩრდილოეთ ნაპირას მ ა ლ ა ქ ა (და არა „მალაკა“. იხ.
 რუკა); — ტილიფიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით და ხანჩალის
 ტბის სამხრეთით — „თ ე ზ ხ ა რ ა ბ ა“ (და არა „გეზხარაბა“. იხ.
 რუკა). უმჯველია უკანასკნელის სახელი სანამ ის ცოცხალი სოფელი
 იყო, თ ე ზ ი იქნებოდა. აქ მოყვანილ ვერანებიდან პირველი სა-
 მი რუსულ-ქართულ რუკებზე აღნიშნული არაა, დანარჩენი სამი კი
 ქართულ რუკაზე რუსული დამახინჯების ქართული ასოებით გამოთ-
 ქმაა. სამწუხაროდ, ყველა ამ ადგილებში ჩვენ არ ვყოფილვართ. ვა-
 რაზთუბანის შესახებ აქ გარკვევით ამბობენ, რომ იქ არისო: ეკ-
 ლესია, სასაფლაო და ძველი „ძითაჰანგ“ ანუ „ბაზირხანა“, ე. ი.
 ზეთის სახდელი „ქარხნის“ ნაშთი...

ტ ი ლ ი ფ ი (სომხურ გამოთქმით „დილიფ“) დაშლიტაფას ძირზე.
 განთქმულია წყაროების სიუხვით. სახელი შეიძლება ვიფიქროთ
 მცენარე ტირიფის (ტირიფ) — სახელისაგან არის ნაწარმოები (შეა-
 დარე „ტირიფონა“ ქართლში, „წნორი“ კახეთში). მართლაც, აქ ტი-
 რიფი დღესაც მოიპოვება. და როცა მე ამ მცენარეზე მითითებით
 ადგილობრივ გლეხებს ვკითხავდი ხარობს თუ არა ეს მცენარე აქ,
 ერთმა გლეხმა მითხრა: თქვენ რომ აქ რამოდენიმე წლის წინ მოსუ-
 ლიყავით, ნახავდით სახლს, რომლის ჰერი აქ ანაზარდ ტირიფის
 ფიკრებიდან იყო გაკეთებულიო. ამ „ეტიმოლოგიისაგან“ დამოუ-
 კიდებლად უნდა აღინიშნოს, რომ „ტილიფი“ („დილიფი“) ბუნებრი-

ვად გვაგონებს მართლმადიდებელი ქართლისაით (ქართლის ცხოვრება) ცნობილ პუნქტს დ ლ ი ე ს, რომელიც ჯავახეთის სწორედ ამ რაიონშია ნაგულისხმევი.

ძველი სასაფლაო აქაც მდიდარია ცხენებ-ვერძებით. „თამარ მეფის დროინდელია“ — მარწმუნებენ აქაური სომხები. ეკლესია არ შენახულა. ყოფილა მეორე ძველი სასაფლაოც. ის საბოლოოდ მოუშლიათ: ქართოფილი უთესიათ. მიწის თხრისას აქ უპოვიათ სახნისი, რკინის რაღაც ნივთები და ორი ქვა წარწერით. „გოგაშნელი ქართველი ხუცესი მოვიდაო, ვერც იმან წაიკითხაო მას შემდეგ 15—20 წელიწადიაო“. ვეძებე ის ქვები, ველარ ვიპოვეთ...

დიდი ძველი სოფელი იყო — მეუბნებიან და მართლაც საამისო აქ ყველაფერია: სახნავისა და იშვიათი საძოვრების სიუხვე, სელი, თაფლი, ქართოფილი — სოფლის დოვლათიანობის საწინდარი...

ხანჩალის ტბის პირზე დღეს მხოლოდ ორი სოფელია: პატარა და დიდი ხანჩალი, მაშინ როცა ძველად ამ ტბის გარშემო სულ მცირე ექვსი სოფელი მაინც ყოფილა.

3—4. VIII. პ ა ტ ა რ ა ხ ა ნ ჩ ა ლ ი. 1918 წლამდის აქ უმრავლესობა მუსლიმანები ყოფილა. ამ წელს ისინი აყრილან და ოსმალეთში გადასულან. მათი ადგილი სომხებს დაუჭერიათ.

სოფელში დაცულია ძველი სასაფლაო ქართული და მუსლიმანური. აქვეა სომეხთ ეკლესიის ეზოში მაღალი ოთხკუთხი სვეტი. ადგილობრივ ახალგაზრდა ოგანეზოვის სიტყვით ეს სვეტი აქ მანამდისაც იდგა, სანამ მის ძირში ტერტერას დასაფლავებდნენ, და როცა ტერტერას ლოდი დაადვეს ეს სვეტიც ამ საფლავის დასამშვენებლად გათალეს... ლოცვა ან რაიმე რიტუალი ამ ქვის გარშემო ოგანეზოვს არ ახსოვს. აქვე მოვიდა მეორე ახალგაზრდა, რომელიც საესეებით უარყოფს ოგანეზოვის ცნობას და ამტკიცებს, რომ ქვა გამოკვეთეს და მოიტანეს ტერტერას საფლავის დასამშვენებლად და მანამდის აქ არავითარი სვეტი არ მდგარა. სამწუხაროდ ამ სოფელში გაჩერება არ შეიძლება, რომ სინამდვილე გამოვარკვიო: რაღაც ინფექციური სენი მძვინვარებსო...

პატარა ხანჩალი მეტად ღარიბი სოფელი ჩანს. ამის მიზეზი ნაწილობრივ მათი ახალმოსახლეობაც უნდა იყოს. გასულ წლის მოუსავლიანობას მაინც სულ გაუნადგურებია ამათი კეთილდღეობა... ძველ საფლავის ქვებს ვათვალიერებ. ვხედავ, ცოტა მოშორებით ვილაცას ასაფლავებენ. მივედი. ვილაც ბავშვი სურადაში გახვეული უყუბო ძეგს სამარეში. გარშემო ქვებს უწყობენ ქვებზე კევრს.

სდებენ. „ეთნოგრაფიული მოვლენით“ დაინტერესებულმა ამათს ამის აზრი. უგემურად მიპასუხა იქვე მდგომმა: „ლურსმანი არაა, ზე არაა, დასაწყლებული ვართ, მიცვალბულს დაუმარხავს დაგტოვებთ. ეს კევრი ზემოდან მიწას მაინც შეიკავებს...“ შემოცნა. ვინ იცის, რა თეორიები არ იშვებოდა, რომ ვინმეს მიცვალბული უკუბოდ კევრგადაფარებული ეპოვა ისეთ სამიწათმოქმედო ქვეყანაში, როგორც ჯავახეთია...

5. VIII. სოფელი ორჯალარი. არსებული ლიტერატურით აქ მოსალოდნელი არა იყო რა. არც სიძველეთა დაცვის კომიტეტის სიაში არის ეს სოფელი და მისი სიძველე მოხსენიებული. სამწუხაროდ, ეს სოფელი ჯავახეთის სიძველეთა მკვლევარებს გამორჩენიათ. რაც შეეხება სიძველეთა დაცვის კომიტეტს, მან მხარის ისტორიულ სიძველეთა სიის შედგენისას მხოლოდ ამ მკვლევართა მასალით ისარგებლა და ისიც არა სრულად (მაგალითად, ლულალისის ციხე, როსტომაშვილის მიერ აწერილი, სიაში არ შეიტანა). დამოუკიდებელი აღწერა, ან თვალსაზრისის გაფართოება კომიტეტს ფიქრადაც არ მოსვლია. შედეგი აქ ისაა, რომ ამ ცოტა ხნის წინ, რა თქმა უნდა, მას შემდეგ, რაც ივ. როსტომაშვილს, მით უფრო ბროსეს, ეს მხარე შესწავლილი ჰქონდათ, ძველი ქართული ეკლესია გადაუკეთებიათ, რომლის დროსაც, უეჭველია, ეს საინტერესო ძეგლი გაუნადგურებიათ. ამ ეკლესიიდან გადარჩენილია სინტერესო ბარელიეფი არა უგვიანეს XII—XIII საუკუნისა. დღეს ის დატანებულია აწინდელი ეკლესიის აღმოსავლეთ კედელში. ეკლესიის გადაკეთებისას საშენ მასალადვე გამოუყენებიათ აგრეთვე საფლავის ქვებიც. ორი მათგანი ფრიად საინტერესო საყოფაცხოვრებო ბარელიეფით დაცულია სამხრეთის კედელში: ერთი მათგანი წარმოადგენს გამართულ გუთნეულს ოთხუღელა ხარით. გუთანი აღჭურვილია თვლებით (დიდი და მცირე) და საკვეთლით. მეორე მათგანი, — ეს არის მამაკაცი თოფით, სათოფისწამლით და სხვა ხელსაწყოთი. აქვე ეკლესიის ეზოს შესავალში გალავანში დატანებულია საფლავის ქვა: დედაკაცი მხარზე კოკაშედგმული. შიგნით ეზოში მოიპოვება მხატვრულად შესრულებული ვერძები და შეკაზმული ცხენები. ცხენების გვერდებზე გამოქანდაკებულია საომარი იარაღები: მშვილდისარი, თოფი, ხმალი (სხვადასხვა სახის), ხანჯალი, დანა, სათოფისწამლე, ყანწი, კულა... ბარელიეფის სიგრძე 1,85, სიგანე 0,85. აქ წარმოდგენილია ოთხი თანასწორი სიდიდის ფიგურა. მათ შუაში მაჟურთხეველი ანგელოზია მოთავსებული. ოთხივე მამაკაცია (?), კტიტორებია (?). სამწუხაროდ, წარწერა მეტად დაზიანებულია.

ლი და მოკლეა, ხოლო მთავარი წარწერა, რომელიც, უაქველსა, აქეთი ბარელიეფის შემცველ ეკლესიას ექნებოდა, დაკარგულია. საუბედუროდ ფოტოს ვენდები და ბარელიეფის აღწერა სურსათის მიხედვით განვიზრახე: ღამდებოდა და წარწერაზე მუშაობა მრჩებოდა. ხოლო აქ დარჩენა, უპურობის გამო, არ შეიძლებოდა. სურათი უხეირო გამოვიდა... ასომთავრულ ასოთა მოხაზულობის მიხედვით წარწერა XIII საუკუნეზე უფრო გვიანდელი არ შეიძლება იყოს, მაგრამ ის არც მეთერთმეტე საუკუნეზე ადრინდელია.

ეს ბარელიეფი აქაურ მხატვრულად შესრულებულს და შინაარსით მდიდარ საფლავის ქვებთან ერთად უეჭველად უნდა დაცულ იქნას...

წარწერა შემდეგია:

დ	პ - (?)	ან	ლ	დ	-
ჩნ	ა	გ	ზ	ლ	-
ვ	ე - (ი ?)	ჰ		ქ	ნ

პარალელური ხაზებით აქ ფიგურების აღგილია აღნიშნული. როგორც ვხედავთ, ოთხი ფიგურა ყველა ერთნაირი ზომისაა, მეხუთე მათ შუაში უფრო პატარაა. მეორე და მესამე ფიგურებს შორის ასოები ამოტეხილ-დაზიანებულია. მათი წაკითხვაც საეჭვოა. უკანასკნელი ფიგურის ორივე მხარეს ხაზები (დიფიზები) ასოების ნაკვალევს აღნიშნავს. უკანასკნელი სამი დიფიზი შესაძლებელია ერთი ასოს კვალი იყოს მხოლოდ.. ამ წარწერიდან უდავოდ მხოლოდ სიტყვა „ანგელოზი“ ირკვევა. მცირე ფიგურის გარშემო ასოთა ჯგუფიდან. შეიძლება აგრეთვე იქვე ქვემოთ „ყე“ ჯგუფი წავიკითხოთ. დანარჩენი ჯერ-ჯერობით გამოუცნობია.

ქალაქიდან ჩასულთაღმი გლეხის უნდობლობა საერთოდ ცნობილია. ეს ძველი დროის უსიამოვნო მემკვიდრეობაა. სოფლისა და ქალაქის აწინდელი ურთიერთობის პირობებში, უეჭველია, ეს მემკვიდრეობა გაქრება. აღნიშნული მოვლენა ჯავახეთში გართულებულია და ქართველი მკვლევარის მდგომარეობა მით უფრო მძიმეა. კერძოდ მე მკვლევარი ისტორიკოსი მყავს მხედველობაში. საერთო გლეხურ უნდობლობას აქ თან ერთვის მეტად საეჭვო ხასიათის მემკვიდრეობა. აქა-იქ სოფლებში ნაკულაქარ-ნახუცრები და წარსულის „ინტელიგენტები“ ჯერ კიდევ ახერხებენ აცოცხლონ მოზარდ სოციალიზმის პირობებში ნაციონალიზმის საძაგელი რუდიმენტი და მით დრო და დრო დაუსჯელად შხამონ მშრომელი მოსახლეობა.

ეს უნდა ითქვას, აღინიშნოს, რომ დღის სინათლეზე გამტანით მისი საბოლოო აღმოფხვრა გაადვილდეს...

ორჯალარის ბარელიეფზე ვმუშაობ, ხალხი მოგროვებს, ეუბნები შეკრებილთ ჩვენი კვლევის მიზნებს... არ ვფიქრობ, რომ დაეარწმუნე: ზოგი მათგანი უნდოდ გამოიყურება. ვეითხე- არის თუ არა ვინმე პარტიული მათ შორის, მიმიითვის ერთ გლეხზე, რომელიც სერიოზულად, მაგრამ ოდნავ უხერხულად გა- მოიციქრებოდა... ერთი გულწრფელი მოხუცი ვერანა სოფლების სახელებს გვასწავლის: „ეს სულ ქართველთა დავილი ყოფილა; აი იმ ხარაბას (და მიგვითითებს დასაგლეთვისაკენ) ო რ ჯ ა ლ ა რ ი ე ე ჰქვიან, ბ ა ტ ქ ა ნ ა ც დიდხანს ხარაბა იყო, ჩვენ სოფლელებს თურ- მე იქ, სადაც ეხლა ბატკანაა, ბატკანი ედგათ, აქ კი ცხვარი. აი აქე- დანაა სახელი „ბატკანა“, ეხლა რომ „პატკანა“-ს ეძახიან. ბატკანაში მუსლიმანები ესახლა. ისინი 1918 წელს აიყარნენ. მათ ადგილზე სომხები დასახლდა. ორჯალარი დღესაც ხარაბაა; იქ ძველი ქართუ- ლი სასაფლაოა“.

ზოგიერთ იქ მდგომს არ მოსწონს მოხუცის საქციელი, უარყოფენ მის ცნობებს... და უეჭველია, დაადუმებდნენ მას, რომ ერთი ახალგაზრდა მის მხარეს არ დამდგარიყო. ცხარე ლაპარაკი გაიმართა, რომლის შედეგად ყველა წავიდა. ჩვენთან მხოლოდ ორი კაცი დარ- ჩა ერთადერთი პარტიული კაცი და მოხუცის მიმდგომი ახალგაზრ- და, რომელთაც ჩვენი ექვი „ყოფილ ხალხთა“ ნაშთების გავლენის შესახებ ამ სოფელში მწუხარებით აღიარეს.

სამუშაო ჩქარა დავასრულე. ლამდება, ბოგდანოვკაში ვიჩქარით. ვერანაები უნახავი დაგვჩა. შუა გზაზე ერთი ვერანა სოფელი შევნიშნე. სახელი არ იციან. რუსულ და ქართულ ხუთვერსიან რუ- კებზე ეს ნასოფლარები აღნიშნული არაა. რაც შეეხება ბატკანას, ის დღეს ცოცხალი სოფელია. ამ სახელის სომხური გამოთქმა „პატ- კანა“ ქართული რუკის შემდგენელთ რუსულ გამოთქმად მიუღიათ და მისი გადმოქართულება უცდიათ: „ფათკანა“..

6. VIII. სოფელი სპასკოე. ამ სოფელს სომხები დღესაც ყ ა რ ა დ ა ლ ა ს უწოდებენ. გზა ბოგდანოვიდან ამ სოფლისაკენ გელ- ზე მიდის. მინდორში გახურებული მუშაობაა. კოლმეურნეობა სთი- ბავს. სასიამოვნო და მხიარული სანახაობაა ერთად მუშაობა და მით უფრო მანქანებით... სოფელში მხოლოდ ბავშვებს თუ შეხვდები, მოზ- რდილთაგან თითქმის არავინაა. ერთი ქალი შეგვხვდა და ისიც ჩივის, რომ ავადმყოფობის გამო მინდორში ვერ წავიდა და შრომადლე გაუ-

ცდა. კოლმეურნეობის სამდივნოში შევედით. მდივანი მეტად ახლო
 გაზრდა, და ალბათ ჩვენი მიზნებისათვის არ გამოდგება. სამდივნოს
 კედელზე შეჯიბრება-დამკვრელობის გრძელი პირობაა გამოქვეყნებული.
 ისევ სოფელში დავდივართ. აქ ერთი მოხუცი ქალი შეგვხვდა.
 არც მან იცის რაიმე ამ სოფლის ძველი სახელისა ან კიდევ ახლო-
 მახლო ვერანა სოფლების არსებობისა და მათი სახელების შესახებ.
 საერთოდ, დუხაბორები ჯავახეთის წარსულისადმი მეტად მცირე ინ-
 ტერესს იჩენენ და ჯავახეთის სიძველეთა შესახებ გაცილებით ნაკ-
 ლები იციან, ვიდრე მათსავე მოსულმა სომხებმა. და თუ სომეხთ
 შორის ჯავახურ ტრადიციების დაუცველობა აგრე ამძიმებს მხარის
 ისტორიულ კვლევას, მით უფრო უმწეოა მკვლევარი დუხაბორთ
 შორის. განსხვავებით სომხებისაგან (და ალბათ მსგავსად თურქები-
 სა) დუხაბორებს ახასიათებს გეოგრაფიული სახელების შეცვლის
 ტენდენციები (ბოგდანოვკა—ხოჯაბეგ, სპასკოე—ყარაღალა, არლოვ-
 კა—ახმას, გორელოვკა—ბულდაშენ, რადიონოვკა—ფარავანი, ტამ-
 ბოვკა—ჩაჩკა..). მოხუცმა დედაკაცმა „ძველი სასაფლაო“ გვასწავ-
 ლა, კარგახანს ვიარეთ. სოფლიდან ორი კილომეტრის მოშორებით
 საბჭოთა მეურნეობის აგრონომი შეგვხვდა. მან აგვიხსნა, რომ დუ-
 ხაბორების ნასწავლები „ძველი სასაფლაო“ — ეს არის მათი წინამ-
 ძლო ქალის ლუკერიას საფლავი, რომელიც ამ 50 თუ 60-ოდე
 წლის წინ გარდაიცვალა. ეს ქალი დუხაბორებს წმინდანად მიაჩნიათ
 და მის საფლავს დიდ პატივსა სცემენ... უკან დავბრუნდით. გზაში
 ერთმა დუხაბორმა გვასწავლა აქვე სპასკოეს გაღმა ვერანა სოფელი.
 სოფელ სპასკოეს მდინარე ჩამოუვლის სამხრეთიდან და სათხაზე
 გავლით ჯავახეთის მტკვარს ერთვის. რუსულ რუკაზე ის უსახელოა.
 ქართულზე მას მდ. ბულდაშენი ეწოდება. საეჭვოა. ბულდაშენის-
 წყალი უფრო საფიქრებელია: არსებობს ტბა ბულდაშენი, რომელსაც
 ეს მდინარე გამოივლის. არც რუსებმა, არც სომხებმა ამ მდინარეს
 სახელი არ იციან (!). დუხაბორმა დასძინა: „იქ ორი ნასოფლარია,
 სასაფლაოცა; ციხეც იყო მთაზე. მთელ მავ ადგილს ყარაღალას
 ვეძახით“... ო რ ი ვ ე ნ ა ს ო ფ ლ ა რ ი მდინარის მარჯვენა მხარეს
 არის. ისინი ერთიმეორისგან ნახევარი კილომეტრით არიან დაშორე-
 ბულნი. ეს ნასოფლარები ყურადღებას იქცევენ თავიანთი სიდიდით
 და შედარებით დაცულობით. ორმოები — შენობების ნაშთები,
 სხვადასხვაგვარი ნათალი ქვები, წისქვილის არხი და წისქვილის ნან-
 გრევი, ერთ-ერთ სოფლის შუაში საკმაოდ შენახული გზის ნაკვა-

ლევია — ცოცხლად აღადგენენ დიდხნის მკვდარ სოფლებს... აქვე
ზემოთ მთაზე მოჩანს საფუძვლამდის დანგრეული რიყის ქვეყანა.
გები ციხე. ყ ა რ ა ლ ა ლ ა უ ე ჰ ვ ე ლ ი ა ამ ციხის თურქულ
გვიან მოსული მოსახლეობის მიერ ციხის ეს სახელი გადმოტანილია
ამ ნასოფლარებზე და თვით სპასკოვზეც. რა ერქვა ამ სოფლებს ან
სპასკოვს? — არაფერი იცის. დუხაბორი გვიმტკიცებს, რომ აწინდელი
სპასკოვ ძველ ნასოფლარზე გაშენებული არაა, რაც ფრიალ საექ-
ვოა: ყველა სხვა სოფელი მთელს ჯავახეთში თურქული, ქართული,
სომხური თუ რუსული ძველ ქართულ ნასოფლარებზეა გაშენებუ-
ლი. ამას ამტკიცებენ, როგორც ნაშთები (ეკლესია, სასაფლაო, ზეთ-
სახდელი, „ჯვარი“), ისევე იმ სოფელთა ოროლი სახელი (ძველი და
ახალი), რომელთაც ახალი სახელი მოეპოვებათ. განსხვავება დუხა-
ბორებსა და ყველა დანარჩენთ შორის ისაა, რომ უკანასკნელთ ვე-
რანა სოფლები დაუნგრევლად გამოუყენებიათ, დუხაბორებს კი ძვე-
ლი ნასოფლარი საფუძვლიანად გადაუთხრიათ და მასალა თავიანთ
სოფლის გასაშენებლად მოუხმარიათ. ეს მოვლენა ყოფის სხვადა-
სხვაობით აიხსნება: სამხრეთელ-მოახალშენეთა სოფლის ტიპი და-
ახლოებით იგივე იყო, რაც ძველი ჯავახეთისა, დუხაბორებს კი
ჩრდილოეთიდან სრულიად განსხვავებული სოფლის ტიპი მოუტა-
ნიათ. არც სპასკოვს მეორე სახელი, სომხები რომ ეძახიან, არც ეს
ვერანა სოფლები და არც ნაციხარი ყარაღალა ჩვენს ზუთვერსიან
რუსულ და ქართულ რუკაზე აღნიშნული არაა.

სოფელი სათხა. უსახელო მდინარის (ბუღდამენისწყლის?)
ორივე მხარეზეა გაშენებული. ძველი სოფელი, როგორც ეს დაცულ
სიძველეებიდან ჩანს, მდინარის მარჯვენა მხარეს მთის კალთაზე
ყოფილა გაშლილი. სიციხეა. წყაროსთან დავისვენეთ. სოფელში ხალ-
ხი მცირედ ჩანს: სათიბი აქეთ; წყაროზე მოხუცები, ინვალიდები
სხედან. ვეკითხებით სიძველეთა შესახებ. „აი აქ, — გვეუბნება ერ-
თი ინვალიდი, სადაც ახლა კოოპერატიული დუქანია, მე მაბსოვს,
ეკლესია იყო და სასაფლაო“... ვერ მოასწრო სიტყვის დამთავრება,
რომ ლაპარაკში ჩამოერია მეორე მოხუცი, ჩვენი მოსაუბრე შეაჩე-
რა და ჩვენ მოგვიბრუნდა: „ამან არა იცის რა: სულელია, ბოდავს;
აქ არაფერი სიძველეები არაა, რა სიძველეები უნდა იყოს აქ, ჩვენ
არაფერი ვიცით“... თითქო ეს ნიშანი იყო, ამის შემდეგ ყველას ენა
ჩაუწყდა და აღარავინ „არაფერი“ იცოდა... ვატყობ აქ ახალს ვერა-
ფერს შევიტყობ. მაინც ვცდი. უხსნი ჩვენ მიზნებს. არ სჭრის. ახა-
ლი ეკლესიისაკენ წავედით. იქ ძველ ქართულ ეკლესიაზე წარწე-
რებია, ლიტერატურით ცნობილი. გალავანში ახალი ეკლესიის

გვერდში დგას ძველი მტკიცედ და ლამაზად ნაგები ეკლესია, მას სხა-
ზურავი აღარა აქვს. გადარჩენილია მხოლოდ კედლები, ეკლესიის
ზოგან კედლებიც გამოწვრილებულია. ეკლესია ჩვეულებრივი სიღრმის
ეკლესიაზე დიდია: 15,27×6,9. დავათვალიერე. სამშუხაროდ აღმოჩნ-
და, რომ აქ მრავალი წარწერა განზრახ ამოუფხვრიათ. ზოგი მათგანი
ივ. როსტომაშვილის აქ ყოფნის უწინარეს უკვე ამოფხვრილი ყოფი-
ლა: მას არ მოყავს ის წარწერანი, რომელთა ნაკვალევი აშკარად
ჩანს, ეტყობა ეს სამშუხარო ფაქტი მას ვერ შეუნიშნავს... მაგრამ
ასეთი საქმიანობა ამ მკვლევარის აქ ყოფნის შემდეგაც გაგრძელებუ-
ლა და მის მიერ გადმოღებულ წარწერათა უმრავლესობა ამოშლილ-
განადგურებულია... „აღმოსავლეთის კედელზე“ ივ. როსტომაშვილს
მოყავს წარწერები:

ქე შე ძრ მჟკითხლობს: ქრისტე შეიწყალე ირემად
(უნდა: ქრისტე შეიწყალე აერემიად)

ქე შე ხრძე კითხლობს: ქრისტე შეიწყალე ხარაძე
(უნდა: ქრისტე შეიწყალე ხარაძეძე)

ეს წარწერები მოთავსებული ყოფილა აღმოსავლეთის კედელზე
საკურთხეველის სარკმლის მარჯვნივ და მარცხნივ. დღეს ისინი ამო-
თლილია. გადარჩენილია ქვემო რიგიდან მხოლოდ ქე შე—ასო-
მთავრული XII—XIII საუკუნისა.

დასავლეთის კედელზე სარკმლის მარჯვნივ წარწერა აფხეკილია.
გადარჩენილია: ასომთავრულით... ქნ ზკ.

ასევე აფხეკილია წარწერა აქვე სარკმლის ქვემოთ. გადარჩენი-
ლია ქე შე...

ივ. როსტომაშვილის მიერ „დასავლეთის კედელზე“ წაკითხუ-
ლი წარწერები, უეჭველია, ნაგვიანევი ხანისაა და ძნელად ირჩევა.
ერთი ცხადია: აქ არავითარი ქრონიკონი არ იკითხება, როგორც
სამართლიანად შენიშნავს ე. თაყაიშვილი. ეკლესიის შიგნით სამხ-
რეთის კედელზე ასომთავრულით: ქე შე ცხრზ. აქვე შიგნიდან
საკურთხეველის კედელზე ასომთავრულით: ქე შე ცხზ. აქვე შიგნი-
დან საკურთხეველის კედელზე მარჯვნივ: ქე შე გი. ყველა ესენი
ერთი ხელითაა შესრულებული იმავე XII—XIII საუკუნისა.

ჩვენი ამ მუშაობის დროს ვიღაც შუახნის კაცი მახლობელ სახ-
ლის ბანზე გადმოდგა და რუსულის მოყვარულობით უცნაური ღრე-
პით გვაუწყა: „Это письмо зачистил, зачистил раньше, Николай
время“.

სამხრეთიდან ამ ეკლესიას ახალი ეკლესია აქვს მიშენებული ისე რომ ძველი ეკლესიის სამხრეთის კედელი ახალის ჩრდილოეთ კედელადაა გამოყენებული. როსტომაშვილის აღწერილობაშიც იწერება, რომ ამ კედელში დაცულია ბარელიეფი და ეკლესიის ამშენებელის წარწერა.

ჩვენი მუშაობისას ზალხი თანდათან მოგროვდა ეკლესიის გასაღები ვიკითხე. არავინ იცის... ჩემი რწმუნებები ამოვიღე და თემის ოფიციალური პირი მოვითხოვე (სათბა თემის ცენტრია). არავინაა. პარტიული ვინმე ვიკითხე. არავინაა. გულმოსულმა წერა-კითხვის მცოდნე მოვითხოვე და რაიონიდან მიწერილობა წაუკითხე... ალაპარაკდნ. ერთი ყმაწვილი გაგზავნეს. მან ცოტა ხნის შემდეგ მოხუცი მოიყვანა ეკლესიის გასაღებით. ეკლესიაში შევედი და როსტომაშვილის მიერ გაცხველებულ წარწერას ძებნა დაუწყე. მის მიერ აღწერილი ბარელიეფი ადგილზეა, ხოლო წარწერა არა ჩანს... კიბე მივიდგი (ის აქვე იყო ეკლესიაში) და ბარელიეფის მარცხნივ, მარჯვნივ, ზემოთ სულ გადავფხიკე ნაღესი კირი. აშკარა გახდა, რომ წარწერა დაღუპულია. ბარელიეფი გადავიდე. როსტომაშვილით აქ სამხრეთის კედელზე ორი წარწერა ყოფილა ასომთავრულით:

ადნ ღნ ფრან ე ე აშნა ესე
ეკლსა სდბლდ მთდ და მშბლთ
მთდ სლცვ
ლ ღ

კითხულობს: „ადიდენ ღმერთმან ფარსმან ერისთავთ ერისთავი ააშენა (უნდა: აღეშენა ან აეშენა) ესე ეკლესია სადიდებლად მათდა (და) მშობელთა მათდა სალოცველად“.

ჩვენ მიერ შეტანილი შესწორება „აღეშენა“ (ან აეშენა) შეიძლება საბუთიანი იყოს: ამშენებლის მესამე პირით მოხსენიება უჩვეულოა. ამავე კედელზე ამ წარწერის ზემოთ ყოფილა მეორე წარწერა: ქე შე ყნი კითხულობს: „ქრისტე შეიწყალე ყოველნი“. მეკლევარი არ აღნიშნავს, რომ ეს წარწერა ნაკლებია. ხოლო თუ ის სრულია, მაშინ ასე წაკითხვა ყოველად შეუძლებელია და ე. თაყაიშვილის შესწორება სამართლიანი ჩანს: ქე შე ინე, ე. ი. „ქრისტე შეიწყალე იოანე“. სამწუხაროდ, დღეს აღარც ეს წარწერა გადარჩენილა.

ეკლესიის ეზოში, გალავანს შიგნით განსაკუთრებული სიდიდის ცხენები და ვერძებია. ჩანს, სასაფლაოც აქვე ყოფილა... სათბას თავზე უზარმაზარი ციხის ნანგრევია. მისი ქვები დღესაც სათბელთათ-

ვის ჩვეულებრივი საშენი მასალაა. ადგილობრივი მასალა უწოდებენ. ზუთვერსიანი რუკები არ იცნობენ მას. ამ ციხის დათვალიერება, მისი კედლების და ფართობის გაზომვა საქართველოს... სამწუხაროდ, ჩვენი ტემპი მეტად ნელია. დღეს უნდა არაგალის დათვალიერება მოვასწოროთ. თანაც ამ ხალხის ასეთი განწყობილება მუშაობის ყოველივე ხალხს გვიკლავს.

არაგალისკენ წავედით. ჯერ ისევ სათხაში ვიყავით, რომ მესამე ძველი სასაფლაო ვნახეთ. ალბათ ეკლესიაც იყო სადმე აქვე. სათხა, ყველაფრიდან ჩანს, მნიშვნელოვანი პუნქტი ყოფილა. ძველად: დიდი ციხე, ორი თუ სამი ეკლესია... ის უნდა გზასაყარზე ყოფილიყო გუმბრიდან ახალქალაქისაკენ და ახალქალაქიდან თრიალეთზე მიმავალი სავაჭრო გზებისა...

დიდ არაგალში სიძველეებია: პერანგ შემოცლილი საკმაოდ მოზრდილი ეკლესია. ის ჯერ კიდევ ივ. როსტომაშვილის დროს გატყავებული ყოფილა. ამ ეკლესიის თლილი ქვები აქვე სოფელში სომხურ ეკლესიაზე მოუხმარიან. იყო თუ არა, ან სად დაიკარგა ჩუქურთმიან-წარწერიანი ქვები? ახალ სომხურ ეკლესიაში ამის კვალი არა ჩანს.

ძველი ეკლესიის გარშემო სასაფლაოა: ცარიელი ლოდები, არც ერთი ქანდაკება. ესეც საინტერესოა. ასეთ სასაფლაოებს ჩვენ სხვაგანაც ვხვდებით (ჩიფლიკი). ეკლესიის სამხრეთით ფრიად დიდი ლოდი ჯვრით და ნაგვიანევი წარწერით: **თეწე**. ეს წარწერა ჯვარის ცალ მხარესაა ამოჭრილი (მარჯვნივ). აქვე დგას ორი ქვის „სასანთლე“ — ზეთის ჩასასხმელი ან კიდევ შეიძლება ესენი ჯვრების კვარცხლბეკები იყვნენ, რაც უფრო ჰკუასთან ახლოა: ამის მაგალითები სხვაგანაც გვაქვს.

ეს **„თეწე“** შეიძლება სულ სხვა დანიშნულების ქვა ყოფილიყო (ქვაკაცა?) და მხოლოდ შემდეგ ნაგვიანევიად უადგილოდ მიუტმანებიათ ქრისტიანობის ემბლემა (ჯვარი) და სახელიც **თეწე**. სათხაში განცდილმა ამ დღეს გამოკითხვის ხალხის დაგვიკარგა. უკან დავბრუნდით და ღამის 11 საათი იყო, რომ ბოგდანოვკას მივალწიეთ. ეახშმისას (იგივე იყო ჩვენი სადილიც...) ერთმა ახალგაზრდამ საუბარი გაგვიმართა. ის რაიპარტკოშში მომუშავე აღმოჩნდა. ისტორია აინტერესებს, სურს ჯავახეთის წარსული იცოდეს. ყურადღებით გვისმენს და თავის შთაბეჭდილებებსაც გვიზიარებს. სათხას შემდეგ ეს განსაკუთრებით სასიამოვნო და საიმედოა. სრულიად გარკვეული მოსაზრებით, რომ ჩვენი მუშაობის პირობები კიდევ უფრო არ გართულებულიყო, მე იმ არასასიამოვნო შემთხვევების მოთხრობიდან

თავი შევიკავე, მაგრამ, ვფიქრობ, საზოგადოდ ამის დაფარვა შარტი-
ბული არ იქნებოდა.

7. VIII. ხოჯაბეგი. ძველი სოფელია ბოგდანოვკის გვერდით (ჯავახელი მკვიდრნი, რუსებს გარდა, თვით ბოგდანოვკასაც ხოჯა-
ბეგს უწოდებენ). სიძველეთაგან აქ თითქმის აღარაფერი გადარჩე-
ნილა. ეკლესია ამ 50 წლის წინ დაუნგრევიათ და მასალა ახალ ეკ-
ლესიაზე გამოუყენებიათ. სასაფლაოც განადგურებულია. ქვები აუ-
ცილიათ. ერთადერთი ვერძი გადარჩენილა, რომლითაც ვილაცას თა-
ვისი მიცვალებული შეუმკია ახალ სასაფლაოზე.

ხოჯაბეგის სამხრეთ დასავლეთით 2—3 კილომეტრის მანძილზე,
ხანჩალის ტბის პირას არის სოფლისა და ციხის ნანგრევები „კალა-
ჩა“, აქედან ცოტა მოშორებით დასავლეთით „კარტულა“ — ვერანა
სოფელი. რუსულ ხუთვერსიან რუკაზე „კარტულა“ აღნიშნულია,
„კალაჩა“ კი უსახელოდ არის აღნიშნული. ქართულ რუკაზე არც ერ-
თი და არც მეორე აღნიშნული არაა.

ერთი ადგილობრივი სომეხი, ყოფილი ქარისკაცი და რუსულის
მცოდნე, ხალისით გვაწვდის თავის ცოდნას ჯავახეთ-ჩილდირის საზ-
ღვრებზე — ვერანა სოფლების შესახებ.

სამწუხაროდ, უინციდენტოდ საკმე არც აქ დამთავრდა: ერთი
„მცოდნე“ დადგა და დაყინებით ეუბნება ჩვენს მოსაუბრეებს, რო-
მელნიც მას ჩვენი მუშაობის მიზნებს უხსნიან (ამის შესახებ ჩვენ
მისვლისთანავე მოვახსენეთ): „მე კარგად ვიცი რა უნდათ მაგათ,
ესენი ქართველებია...“ ძლივს დაადუმეს.

8. VIII. ეშტი. დიდი სოფელია. სომეხ-კათოლიკეები სახლობენ.
ძველი ეკლესია აქ აღარაა. ის ახალზე მოუხმარიათ. ამ ახალ ეკლეს-
იის კედლებში საფლავის ქვებიც მრავლად დაუტანებიათ. ზოგი მათ-
განი საინტერესო ქანდაკებიანია: გუთანი საკვეთლით, დიდ და მცირე
თვლებით, სამი უღლით. მეორე ქვაზე წარმოდგენილია სამხე-
დრო იარაღი: თოფი კაციანი ჩახმაზით, სათოფისწამლე, ხმალი, ხან-
ჯალი, დანა. არის სხვა ქვებიც. წარწერა არ გადარჩენილა..

ეკლესიის ეზოში ძველი სასაფლაოა. მრავლად არის გადარჩენი-
ლი ვერძები, ცხენები საინტერესო სამკაულებით, შესანიშნავია
ხმლის ორგვარი სახე. ქანდაკებანი ოსტატურადაა შესრულებული.
მდიდარი სასაფლაო ჩანს.

ყაურმა-ქაოროფი (ყაურმა-ხიდი) ისტორიულ ნაშთებით
შესანიშნავია. აქ დღემდის დაცულია ძველი ხიდი ჯავახეთის მტკვარ-
ზე. ის ხუთ თაღოვანია და საკმაოდ ფართე (სამ მეტრამდის). ვისაც
საქართველოს ზოგიერთ კუთხეებში გადარჩენილი ძველი ხიდები ან

მათი ნაშთები უნახავს, ის სამართლიანად შეეკედება: ყაურომას ნა-
დი XIX საუკუნეში შეკეთებისას ზომ არ გაათაროეს, შეკედელ-
ბელია, მაგრამ უეჭველი არც ესაა: აწინდელი ხიდი არც იმეორებდა
როგორც XIX ს-ში აკეთებდნენ (ყაურომას ხიდი 1893 წელს შეუკე-
თებიათ), მეორე მხრით, არსებობს იმის ნიშნებიც, რომ ძველ სა-
ქართველოში არა მარტო ვიწრო ხიდები იცოდნენ (1,5 მეტრიანი),
არამედ ფართიც. ხიდის სივიწროე-სიფართე დამოკიდებული შეიძ-
ლება იყოს იმაზეც, თუ რა ტიპისაა ის: ბურჯ-სვეტებზე და მრავალ-
პატარა თაღებზედ არის დაბჯენილი, თუ გადაგდებულია ერთ ვეებე-
რთელა თაღად და მხოლოდ კურტნებზეა დამაგრებული. ეს სხვადა-
სხვა სახეობა დამოკიდებულია იმაზე თუ სად არის ხიდი აგებული-
ფონის ადგილას, თუ მდინარის ვიწროზე. მრავალთაღოვანი ხიდი
უფრო ფართეა საგულისხმებელი, ცალთაღოვანი, გადაგდებული ხი-
დი, ბუნებრივია ვიწრო იყოს...

ხიდების შესწავლა სავაჭრო-სამიმოსელო გზების შესწავლასთან
არის დაკავშირებული და ფრიად მნიშვნელოვანი ნაწილია მისი.
ძველი გზების მიმართულებათა დასადგენად ხიდებისა და გზა-ჭრილ-
თა ნაშთების პოვნა-შესწავლა ამ მიმართულებათა დასაყრდენი პუნ-
ქტების პოვნას უდრის. ხიდეთა ნაშთების ნაგებობათა ტექნიკისა და
საშენი მასალის შედარებითმა შესწავლამ შესაძლებელია მოგვცეს
ფრიად მნიშვნელოვანი თარიღები ამ ხიდთა და მათ თვით გზების
ამ ადგილებზე არსებობის შესახებ. ასეთი თარიღები კი საიმედო
დასაყრდენი იქნებოდა რთულ ისტორიულ მოვლენათა კონკრეტულ
შესწავლისას. ხიდების და გზაჭრილთა სიფართე-სივიწროე ძველი
გზების სიფართეს უეჭველად განმარტავს: ხიდებისა და გზაჭრილთა
ხასიათი სატრანსპორტო გზის საერთო ხასიათზეა დამოკიდებული;
თვით გზის ხასიათს კი, რა თქმა უნდა, ტრანსპორტის სახე და სა-
შუალებანი განსაზღვრავენ. შეუძლებელი არაფერია, რომ ყაურომას
ხიდი ძველადაც ამ სიფართისა ყოფილიყო. მისი ფონზე ნაგებობა—
მრავალთაღოვანობა ამის სრულ შესაძლებლობას იძლეოდა, ხოლო
ჯავახეთის ადგილობრივი ტრანსპორტი (ჯავახური ურემი) ასეთ
ხიდს მოითხოვდა კიდევაც. დაბოლოს, ის არც განსაკუთრებულია,
თუნდაც ძველი დროისთვის. ხიდი არტაანის „მტკვარსა ზედა“ თმო-
გვის ძირს, რომელზედაც („ქიდსა ზედა“) „შეიბნეს და შეიქნა ომი“
გამდგარ ფეოდალთა და თამარის მომხრეთა შორის, რა თქმა უნდა,
ისეთი ვიწრო არ უნდა ყოფილიყო, როგორც რკონის ან კიდეც
ოძრკის ხიდებია (ე. ი. ერთ მეტრ ნახევარი). საინტერესოა, რომ
ძვერულაზე ხიდის კურტანი ისეთივე განისაა, როგორც ყაურომას

ხიდი. კიდევ უფრო საინტერესო და ნიშანდობლივია ის, რომ კლდე-
 კარისა და უფლისციხის თავზე ძველი გზაქრილები დაახლოებით
 ასეთივე სიფართისა არიან. ასევე საინტერესოა ამ მხრით მდებარე
 აღმოსავლეთიდან უფლისციხეზე მისასვლელი გზა, რომელიც
 კლდეშია გაჭრილი. ისიც ამ სიფართისაა. ასეთივე ფართე ყოფილა
 ხუდაფირინის ხიდი არეზზე. ხოლო როსტომის მიერ XVII ს-ში აგე-
 ბულ ხიდის შესახებ ვახუშტი გადმოგვცემს: „აქა (ესე იგი ხუნანს)
 არს ნახიდვარი. ამის გამო აღაშენა პო მეფემან როსტომ ხიდი ქვიტ-
 კირისა დიდ შვენიერი, რომლისა სვეტსა შინა არს სახლი შვენი-
 ერი მკვრეტი ამიერ და იმიერ მდინარისა. სივრცე ხიდისა: იმ მკარი.
 აქეთ და იქით ქვიის კიდესა ზედა ფუნდუკნი დიდნი და კეთილნი
 თლილის ქვისანი“*. ასე რომ ორგვარი გზა-შარა ეხლავ შესაძლებელია
 თითქოს აღინიშნოს: ვიწრო, რომელიც მთიანეთს ახასიათებს და მის
 სატრანსპორტო მოთხოვნილებებს აკმაყოფილებს და ფართე ბარის
 ტრანსპორტის ხასიათით გამოწვეული. საქართველოში გზებისა და
 ხიდების ნაშთები უხვად მოიპოვება. მათი სრული აღნუსხვა-შესწავ-
 ლა, ეჭვი არაა, გზების ზედმიწევნოვითი სურათის აღდგენას შე-
 გვაძლებინებს. პროფ. ივ. ჯავახიშვილის წამოწყება ამ მხრით უნდა
 გაგრძელდეს. ეს საკითხი ერთობ მომწიფებულია და სადღის-
 წესრიგო.

1893 წლამდის ყაურმის ხიდის თავში დაცული ყოფილა ძველი
 ქართული წარწერა. შეკეთებისას ვინმე „ფოდრაჩიკს“ ეს ქვა ამოუ-
 ღია და მის ადგილას თავისი სახელით ამოჭრილი სომხური წარწერა
 ჩაუსვამს. დღეს აღარც ეს წარწერა იპოვება. ამ წარწერების ად-
 გილს ყაურმელები ნიშანდობლივ გვიჩვენებენ.

მეორე ძველი ყაურმაში — ეს ეკლესიაა. ნაგებობით ის განსაკუ-
 თრებულს და ღირსშესანიშნავს არაფერს წარმოადგენს. აქ უწინ
 თითქო დიდი ელკესია მდგარა: მისი საფუძველი დღევანდლამდის
 დაცულია. აწინდელი ეკლესიის წარწერები იმ ძველ ეკლესიიდან
 უნდა იყოს დატანებული. სწორედ ამ წარწერებით და ჩუქურთმა-
 სამკაულით შესანიშნავია ეს ეკლესია:

I დასავლეთის კედელზე სარკმლის ზემოდან ასო-
 მთავრულით: ქე აღწე ოქპ ქკ, ე. ი. „ქრისტე აღიდე ოქროპირ
 ქართლისა კათალიკოზი“.

II იქვე სარკმელის მარცხნივ და მარჯვნივ, ასომთავრუ-
 ლით:

* ვახუშტი, გეოგრაფია, 59.

ქე მ წყე
ეჲნ იოჲ
ნეს დღსა
მს შელთო
ან თ

ე. ი. „ქრისტე, მოწყალე
ექმნენ იოვანეს დღესა
მს შვილითურთ ამინ“.

III ს ა მ ხ რ ე თ ი ს კ ე დ ე ლ ზ ე მოჩუქურთმებულ ბალა-
ვერზე ასომთავრულით:

ქე აღდე ე. ი. ქრისტე აღიდე	ქე აღდე	ე. ი. „ქრისტე აღიდე
გი მფე გიორგი მეფე	მლქჳ	მელქიზედეკ
და შენი და შვილნი	ქრთლს	ქართლის
მთნი მათნი	კთლკზ	კათალიკოზი
	და შეწე	და შეეწიე
	დღეა მს ან დღესა მას ამინ“	

დამწერლობის თვალსაზრისით ეს წარწერა, რა თქმა უნდა, მეტად ძვირფასი არიან. ისინი კარგად არიან დაცული; მათი დათარიღებაც, ზოგიერთის მაინც, ზედმიწევნით ხერხდება, ასე რომ წარწერათა შესწავლისას ისინი საყრდენად გამოდგებიან. აუცილებელია მათი ფოტოგრაფიული პირის დამზადება. ამისათვის კი სპეციალურ მოწყობილობით მისვლაა საჭირო. სახელდახელო ფოტოაპარატით აქ ვერაფერს გააწყობთ. ორი წარწერა ისე მალაა, რომ დაბლიდან გადაღებული, ისინი სულ სხვა სახის გამოდიან და მშ მეცნიერული შესწავლისათვის ფასდაკარგულნი ხდებიან. მთავარი ბალავრის წარწერა კი თუმცა საკმაოდ დაბლაა, მაგრამ ამ მხრიდან ეკლესიას მიშენებული აქვს საბძელი და ამ საბძლის სახურავის ძელებს ქვეშ მოყოლილი ეს წარწერა ფოტოსურათის გადასაღებად სრულიად მოუხერხებელია. აუცილებელია სიძველეთა დაცვის კომიტეტმა ილონოს ამ წარწერის განთავსუფლება საბძელში ტყვეობისაგან, რომ ის ხელმისაწვდომი გახდეს მეცნიერული შესწავლისათვის.

აქვე ერთი შენიშვნა: წარწერათა კორპუსის მეცნიერული გამოცემა წარმოუდგენელია, თუ წინასწარ არ იქნა დაგროვილი არა მარტო ყველა აქამდის დაცულ წარწერათა წაკითხვანი, არამედ ამ წარწერათა ფოტოგრაფიული სურათებიც და ეს რაც შეიძლება მაქსიმალური სისრულით. ფოტოსურათების ისეთი გადაღება კი, რომელთაც მეცნიერული ფასი შეიძლება ჰქონდეთ, მოითხოვს როგორც ფოტოგრაფ-სპეციალისტს, ისე სპეციალურ მოწყობილობასაც. სამწუხაროდ, ჩვენთან ეს საკითხი აქამდის არ ქცეულა ჭეროვანი ყურადღების საგნად. ჩვენი კუსტარულ-პრიმიტიული ფოტოგრაფობა ენერგიისა და ფულის ცუდად ფლანგვაა მხოლოდ. მუზე-

უმს ასეთი საშუალებით იოლად წასვლა არ გამოადგება. აუცილებელია მუზეუმის ფოტო-განყოფილებამ შეიძინოს სათანადო მოწყობილობანი და, რაც მთავარია, ფოტო-განყოფილებას უნდა ჰქონდეს მადალკვალიფიციური ფოტო-მუშაები, რომელთა მეშვეობით უზრუნველყონ რთული მეცნიერული მოთხოვნებიანი ფოტოგრაფიის საქმეში...

ყაურმას ეკლესიის წარწერებში მოხსენიებული ოთხი პირისაგან სამი თითქოს უდავოდ ცნობილია. გიორგი მეფე, ეს გიორგი I, რომელიც 1014—1027 წლებში მეფობდა; მელქიზედეკ კათალიკოზი, ეს ცნობილი მელქიზედეკია, მცხეთის საკათალიკოზოს რომ განაგებდა XI საუკუნის ათიან წლებიდან 30-იან წლებამდის⁷. დამწერლობის ხასიათის გარდა ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს ორივე ამათიერთად (ბალავერის ქვაზე) მოხსენიება. ცნობილია ოქროპირ კათალიკოზიც. ის საჭეთმპყრობლობს მცხეთას მელქიზედეკის შემდეგ და უკანასკნელის „გაზრდილია“⁸.

უცნობია ეს იოანე, რომელიც დასავლეთის სარკმლის გარშემო წარწერაში მოიხსენიება.

მართალია, ოქროპირ ქართლისა კათალიკოზის მეორე სახელი (უფრო სწორედ, პირველი) იოვანე იყო, ასე რომ ბუნებრივად ჩნდება ცთუნება ეს ოქროპირი და იოანე აქაც გავიგივოთ, რომ ამას არ ეწინააღმდეგებოდეს: იოვანეს მოხსენიება კათალიკოზობის გარეშე, მისი მოხსენიება შვილითურთ (თუ ჩვენი წაკითხვა სწორია) და სიტყვა იოვანეს ი-ნით დაწყება და არა მ-ტით, როგორც ამას ადგილი აქვს ფოკას წარწერაში, სადაც ეს კათალიკოზი იოვანე-ოქროპირის სახელითაა მოხსენიებული.

უკანასკნელი მოსაზრება ჩვენ, რა თქმა უნდა, ურყევად დასაყრდენ არგუმენტად არ მიგვაჩნია, არამედ მხოლოდ აღნიშვნის ღირსად სხვა არგუმენტების არსებობის დროს.

იმის გასარკვევად, თუ როგორ წარმოსდგა წარწერათა ასეთი ჯგუფი, ისტორიულსა და პალეოგრაფიულ მოსაზრებებს გარდა აუცილებელია ხუროთმოძღვრული საბუთებიც: აწინდელი ტაძარი მართლაც ძველ, უფრო დიდტაძრის ნანგრევზეა აგებული, თუ ეს XI საუკუნის შენობაა? ბალავერის ასეთი სიდიდის რამდენადაა დასაშვები შედარებით მცირე ეკლესიაში? ჩუქურთმების ზომიერება და

⁷ პროფ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. II; ნ. ბერძენიშვილი, მცხეთის საბუთი მე-XI-ე საუკუნისა, საქ. მეზ. მოამბე, VI.

⁸ ნ. ბერძენიშვილი, მცხეთის საბუთი XI საუკუნისა, საქ. მეზ. მოამბე, VI.

დიდი მხატვრული შესრულება რამდენად შეესაბამება ასეთ აქმე-
ტრას? ერთი სიტყვით: ეს ტაძარი თავისი სამკაულებით ერთდრო-
ულად შექმნილი მხატვრული არქიტექტურული მთლიანობაა. სხვადასხვა
სხვადასხვა დროის შენაშენებელთა ჯამი? ხუროთმოძღვრული
ციკლის საბუთიანობა აქ მთავარი დასაყრდენია და, სანამ ასეთი
დასაბუთებანი არ წამოგვეშველებიან, ამ წარწერათა ასეთ ჯგუფის
ახსნის ცდა მყარ საფუძველს მოკლებული და ამდენადვე ნაადრევია
იქნებოდა.

ცალკეულად კი: 1. ბალავერის წარწერა ეკუთვნის 1020—1027
წლებს. აქ გიორგი მეფე შვილებით და მელქიზედეკ კათალიკოზი
ცოცხლად არიან მოხსენებული. გიორგი მეფეს შვილები კი ე. ი.
ბაგრატ და დემეტრე შეუძლებელია 1020 წელზე ადრე ჰყოლოდა:
ბაგრატ და დემეტრე სხვადასხვა დედის შვილები იყვნენ და უფროსი
ამ ძმათაგანი ბაგრატ 1021 წელს 3 წლის ყმაწვილი იყო²; 2. წარწე-
რა ოქროპირ კათალიკოზის მოხსენიებით შეიძლება ეკუთვნოდეს
1033—1048 წლებს შორის. ხანას, როცა ეს კათალიკოზი მცხეთის
საყდარს განაგებდა; 3. სარკმლის გარშემო წარწერის დათარიღება
ძნელია. ხელის მიხედვით ის თითქმის XI—XII საუკუნისათვისაც
შეგვეძლო მიგვეკუთვნებინა — თუმცა ის უეჭველად უფრო ნაგვიან-
ნევი ჩანს, ვიდრე ბალავერის წარწერა, — მაგრამ სანამ ამ ეკლესიის
აშენებისა თუ ახლად აშენების საკითხები მტკიცედ გარკვეული არა
გვაქვს, ამ წარწერის დათარიღება შეუძლებელია. მოყვანილ წარწე-
რათა ადგილმდებარეობიდან ერთი ამ თავითვე უდავოა: ბალავერის
წარწერა არ შეიძლება უფრო ნაგვიანევი იყოს, ვიდრე დანარჩენი
წარწერანი. ამას მხარს უჭერს წარწერათა პალეოგრაფიული ხასი-
ათიც.

სოფლის საბჭოს წევრი მოვითხოვე და ეკლესია გავაღებინე. გა-
დაწყვეტილი აქვთ კოლმეურნეობის საწყობად აქციონ. კოლმეურ-
ნეობის მდივანს მე საჭირო საბუთები უჩვენე და სიძველეთა დაცვის
კომიტეტის მისამართიც მივეცი. ეკლესიას წვიმა უვლის. არეული
ამინდია: ხან წვიმს, ხან მზეა. ჩემი ფორტოგადაღებანი ჯერ მზიან
დარში რა არის, რომ ასეთში ივარგოს... წარწერები კვლავ შევამოწ-
მე, ხელით გადმოვიღე და წამოსვლას ვაპირებდი, რომ სამხრეთის
კედელში მოქცეულმა ჩუქურთმიანმა ქვამ მიიქცია ჩემი ყურადღე-
ბა. აქ იშვიათი ხელოვნებით თხზულხაზებში მოცემულია ხარების

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II.

სტილიზაცია და ეს ისე თავისუფლად არის შესრულებული, თითქმის დიდი მხატვარი უმაგრეს ქვაზედ კი არ ამოჭრიდა მას, არამედ ნახ ქალღმერთს უსვამდა მორჩილ ყალამს. მზეს დაუცადე, მცირე მხნე გამოანათა და სურათი გადავიღე. ეს ქვა თავის რთული თხზულებით, ნაზი ხაზებით და თავისუფალი ყალმის ხმარებით შეიძლება პირველ სახე იყო ჩვენი დიდი მხატვარი-ოქრომკედლების—ოპიზარების შემოქმედებისა. ძველ ნასოფლარებს ვეკითხებით შეგროვილ ხალხს. გვისახელებენ „ნო რა შენს“ და „დი გა შენს“. ორივე ყაურმას დასავლეთითაა ჭავჭავთის მტკვრის მარჯვენა მხარეს. პირველი ორი კილომეტრით არის დაშორებული ყაურმასაგან, მეორე კი სამით. ნორაშენის მეორე სახელი „ხურმიგ“იც გვასწავლეს. ეს სახელი უფრო ძველიაო, ამბობდენ. რუსულ ხუთვერსიან რუკაზე დიკაშენის მაგივრად Тагшамен-ია აღნიშნული, ხოლო ხურმიგ-ნორაშენი სრულად არაა მოხსენებული. ქართულ ხუთვერსიან რუკაზე არც ერთი და არც მეორე ნასოფლარი აღნიშნული არაა. ყაურმაში მესამედ ვარ მისული და არც ერთხელ უსიამოვნო ინციდენტი არ აგვეცდენია.

უსიამოვნო ინციდენტები, ჩვენ რომ ჭავჭავთში მუშაობის დროს აქა იქ გვხვდებოდა, უეჭველად მოწმობდა იმ სამწუხარო ფაქტს, რომ ადგილობრივ მოსახლეობაში ჯერ კიდევ ცოცხალი იყო ავადსახსენებელი კვალი წარსული დროისა, როცა ნაციონალისტურ-შოვინისტური ელემენტები სიძულვილსა და უნდობლობას სთესავდნენ მომე ერებს შორის.

ხოჯაბეგიდან გუმბრისაკენ ძველად კარგად მოვლილი შარაგზა ყოფილა. ეხლა ამ გზის ნაკვალევია მხოლოდ. გზაში გვხვდება სოფელი „კათანდურ“. ეს სოფელი რუკაზე აღნიშნული არაა. სოფელ არლოვკას მისაღვალში პატარა ტბა არის. არსებობს გადმოცემა, რომ ამ ტბის ადგილზე ქართული სოფელი იყო. ტბა გაჩნდა, სოფელი ჩაიტანა... ჩატანის რა მოგახსენოთ და საკმაოდ მოზრდილი ნასოფლარი დღესაც ჩანს ამ ტბის ჩრდილოეთ ნაპირზე. იქვეა ეკლესიის ნანგრევები. სოფლის სახელი არაფერ იცის. ტბას „ახმაზს“ (გაუმდინარს) უწოდებენ. ნასოფლარს ველარც კი ამჩნევენ და მხოლოდ ეკლესიის ნანგრევებზე მიგვითითებენ. და ეს იმიტომ, რომ ნასოფლარი აწინდელ არლოვკის მოსახლეობას თავის სამეურნეო მიზნებისათვის გამოუყენებია (სამწუხაროდ, აქაც დავაგვიანეთ. ასეთი მოვლენა უკანასკნელ ზანებში გახშირებულა): ნასოფლარზე თივასა სთიბავენ, ორმოებს ავსებენ, მიწას ასწორებენ, შენობათა ნანგრევებს თხრიან. უეჭველია ასეთივე ბედი მოეღოს უახ-

ლოეს დროში სხვა ნასოფლარებსაც. ამიტომ აუცილებელია: და-
ლა და აღნუსხვა ყველა ნასოფლარისა, მათი სახელებისა და ადგილ-
მდებარეობის გეოგრაფიული გარკვევა ჯავახეთის ისტორიულ-
რეალის შესადგენად, ძველი ჯავახის მოსახლეობის ტიპის შესწავ-
ლა, რომ ამ ხერხით შესაძლებელი გახდეს ნასოფლართა მოსახლე-
ობის რაოდენობის დაახლოებით გათვალისწინება, დასაცავად საჭირო
ნაშთების შეგროვება-დაცვა.

გორელოვკისკენ წავედით. ამ სოფელს ადგილობრივი
სომხები ბუღდაშენს ეძახიან. უეჭველია არც ესაა მისი უძვე-
ლესი სახელი. სიძველეებისა აქ არაფერი ახსოვთ. ვერანა სოფლები
სხვაც უნახავთ, მაგრამ სახელი არც ერთისა არ იციან... საერთოდ
ლუხაბორები ამ მხრით სომხებს მეტად ჩამორჩებიან: მათ შორის
იშვიათია ასეთი ვინმე, რომ ამ მხარის წარსული ანტერესებდეს,
დაკვირვებანი პტონდეს, რაიმე იცოდეს მის შესახებ... „ძველად ეს
ქვეყანა ქართველების მიწა ყოფილა“ — ეს იციან და ეს. სოფელში
აფთიაქის გამგე ქართველი აღმოჩნდა. სამწუხაროდ, მას მონადირე-
ობა უფრო ეხერხება, ვიდრე სიძველეებზე დაკვირვება... მან აქ ერთი
მოხუცი ღუხაბორი გვასწავლა: სიძველეთა შესახებ, თუ აქ ვინმე
რამე იცის, ეს ისევ ამ სბიტნევემო. ყმაწვილი გაგვაყოლა. ერთ
საქმად სრულსა და ზედმიწევნით სუფთა სახლში შეგვიყვანეს.
სბიტნევი მართლაც საინტერესო კაცი აღმოჩნდა. ის ფრიალ მოხუ-
ცია, მაგრამ საღი გონება შერჩენია და ბევრი რამ ახსოვს. სამწუხა-
როდ, ჩვენი პირდაპირი მიზნებისათვის ამანაც ცოტა რამ იცის.
„არლოვკაც და გორელოვკაც, — გვეუბნება სბიტნევი, — ძველი
სოფლების ნანაგრევებზეა გაშენებული. კარგად მახსოვს, აქ დიდი
„აულის“ ნანგრევი იყო, ეკლესია და სასაფლაო, ზეთის სახდელის
ნაგებობა... სასაფლაოზე, არც ერთი მატური არ იყო. დიდ დიდი ლო-
დები ეწყო“... დღეს ამ სოფლებში რაიმე სიძველის კვალიც კი არ იშო-
ვება. რა ერქვა იმ ნასოფლარებს სბიტნევემა არ იცის. ბუღდაშენიდან
აღმოსავლეთით მადათთაფას (ერთი კონუსისებური მთაა) სამხრეთ
კალთაზე სბიტნევი ორ ნასოფლარს მიუთითებს. „ეს აულებიო უნდა
მეტად დიდები ყოფილიყვნენ, ეს ნანგრევთა სიმრავლიდან ჩანსო“.
ასევე ბუღდაშენის სამხრეთით მთის კალთაზე აწინდელ საზღვრის
ზოლში იცის მან ვერანა სოფელი... „სხვაც არაერთი შემხვედრია
ველში. წინად ბევრი იყო... მრავალი გადაასწორეს და ეხლა სათი-
ბებიო“... არც ერთის სახელი საბიტნევემა არ იცის... საჭიროა ამ ად-
გილებზე წასვლა. მათი აღნიშვნა რუკაზე. ყველა ამათგან რუსული
რუკა მხოლოდ ერთს აღნიშნავს ტბა ბუღდაშენთან და იმასაც უსა-
ხელოდ, ქართულ რუკაზე კი არც ეს არის.

ლოეს დროში სხვა ნასოფლარებსაც ამიტომ აუცილებელია დაე-
ლა და აღნუსხვა ყველა ნასოფლარისა, მათი სახელებისა და აღგილ-
მდებარეობის გეოგრაფიული გარკვევა ჯავახეთის ისტორიის შესა-
რუკის შესადგენად, ძველი ჯავახის მოსახლეობის ტიპის შესწავ-
ლა, რომ ამ ხერხით შესაძლებელი გახდეს ნასოფლართა მოსახლეო-
ბის რაოდენობის დაახლოებით გათვალისწინება, დასაცავად საქირო-
ნაშთების შეგროვება-დაცვა.

გორელოვკისკენ წავედით. ამ სოფელს ადგილობრივი
სომხები ბულდაშენს ეძახიან. უძველესია არც ესაა მისი უძვე-
ლესი სახელი. სიძველეებისა აქ არაფერი ახსოვთ. ვერანა სოფლები
სხვაც უნახავთ, მაგრამ სახელი არც ერთისა არ იციან... საერთოდ
ლუხაბორები ამ მხრით სომხებს მეტად ჩამორჩებიან: მათ შორის
იშვიათია ასეთი ვინმე, რომ ამ მხარის წარსული ანტერესებდეს,
დაკვირვებანი ჰქონდეს, რაიმე იცოდეს მის შესახებ... „ძველად ეს
ქვეყანა ქართველების მიწა ყოფილა“ — ეს იციან და ეს. სოფელში
აფთიაქის გამგე ქართველი აღმოჩნდა. სამწუხაროდ, მას მონადირე-
ობა უფრო ეხერხება, ვიდრე სიძველეებზე დაკვირვება... მან აქ ერთი
მოხუცი ლუხაბორი გვასწავლა: სიძველეთა შესახებ, თუ აქ ვინმემ
რამე იცის, ეს ისევ ამ სბიტნევეშაო. ყმაწვილი გაგვაყოლა. ერთ
საქმად სრულსა და ზედმიწევნით სუფთა სახლში შეგვიყვანეს.
სბიტნევი მართლაც საინტერესო კაცი აღმოჩნდა. ის ფრიალ მოხუ-
ცია, მაგრამ საღი გონება შერჩენია და ბევრი რამ ახსოვს. სამწუხა-
როდ, ჩვენი პირდაპირი მიზნებისათვის ამანაც ცოტა რამ იცის.
„არლოვკაც და გორელოვკაც, — გვეუბნება სბიტნევი, — ძველი
სოფლების ნანაგრევებზეა გაშენებული. კარგად მახსოვს, აქ დიდი
„აულის“ ნანგრევი იყო, ეკლესია და სასაფლაო, ზეთის სახდელის
ნაგებობა... სასაფლაოზე, არც ერთი მატური არ იყო. დიდ დიდი ლო-
დები ეწყო“... დღეს ამ სოფლებში რაიმე სიძველის კვალიც კი არ იბო-
ვება. რა ერქვა იმ ნასოფლარებს სბიტნევეშაო არ იცის. ბულდაშენიდან
აღმოსავლეთით მადათთაფას (ერთი კონუსისებური მთაა) სამხრეთ
კალთაზე სბიტნევი ორ ნასოფლარს მიუთითებს. „ეს აულებიო უნდა
მეტად დიდები ყოფილიყვნენ, ეს ნანგრევთა სიმრავლიდან ჩანსო“.
ასევე ბულდაშენის სამხრეთით მთის კალთაზე აწინდელ საზღვრის
ზოლში იცის მან ვერანა სოფელი... „სხვაც არაერთი შემხვედრია
ველში. წინად ბევრი იყო... მრავალი გადასწორეს და ეხლა სათი-
ბებიო“... არც ერთის სახელი სბიტნევეშაო არ იცის... საქიროა ამ ად-
გილებზე წასვლა. მათი აღნიშვნა რუკაზე. ყველა ამათგან რუსული
რუკა მხოლოდ ერთს აღნიშნავს ტბა ბულდაშენთან და იმასაც უსა-
ხელოდ, ქართულ რუკაზე კი არც ეს არის.

მალარიის შემოტევის ნიშნები მაქვს. იძულებული ვარ რაღაც
ცენტრს მივაშურო. აქ, სხვა არა იყოს რა, უქმელობით ამოგვარება
სული...

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

11. VIII. ბოგდანოვიჩიდან განძაში გზა სათხა-
მიდის. დუხაბორი დავიჭირავე და განძას წავედი. გზა გრძელია და
უხეირო. დუხაბორი მოსაწყენია: ჩემი მას არ ვაეგება, მისი ტყვილი
ისაა, რომ შეხუებული თივა ჩამოიტანა დამზადებაში და არ მი-
იღეს. იღრინება, სათხაზე ვავიარეთ. აღმართს შეუდექით. აქ გაცხა-
რებული მუშაობა ახალი საავტომობილო გზატკეცილის გასაყვა-
ნად—თბილისი—ახალქალაქი. „გზაი ნავსურზე, წყალი ნაწყლურ-
ზე“—იტყვიან ჩვენში. უქვევლია, აწინდელი გზა ნაკლებ მაცოცხლე-
ბელი არ იქნება ჯავახეთისათვის, ვიდრე ძველი „ქართლის გზა“, რომ-
ლის მოშლა ჯავახეთის კეთილდღეობის მოშლის მომასწავებელიც
იყო.. სალამოს ტბას მივადექით. ჯავახეთის მტკვრის გამოსავალს აქ
სოფლის ნანგრევები ჩანს. დუშაიწოდება. აქედან თვით ტბის სა-
ხელი დუშაიწოდება. აქ ამ ტბას სალამოს ტბას არვინ ეძახის. ვერა-
ნა „დუშას“ რუკები არ იცნობენ. ვავიარეთ სოფელი სალამო მისი სამი
ეკლესიით... გადაწყვეტილი გვაქვს ბინა განძაში დავიდოთ. ღაპდება.
გვეჩქარება. კარგა ხანს ცდა დაგვეკირდა განძის კოლმეურნეობის
კანცელარიაში, სანამ ღამის გასათევ ბინას მიგვიჩენდნენ. „პური
არავის აქვს, მიღება სცხვენიათ“—ოსტატურად გაგვაფრთხილა
სოფლის საბჭოს წევრმა. შეგვიყვანეს ერთ მიწურში. ოდა-ბოსლის
გვერდით. ამონიაკის საშინელ სუნში გაძლებას რამოდენადმე
კეთილი გულის მასპინძელი. ახალგაზრდა გლეხი გვიმსუბუქებდა.
გადავათენეთ. სასაფლაოზე გავიქეცი, იქ ჯვარი შეგულებოდა, ეპო-
ვე. ის, სამწუხაროდ, წარწერის მხრით მეტად დაზიანებული აღმოჩ-
ნდა. ხალხი სწრაფად შეგროვდა. დაინტერესდნენ. მათ შორის ერთი
მკედელია. ის წყნარი, გონიერი და სიმბათიური კაცი ჩანს. მას ბევ-
რი უნახავს, უფიქრია: ინტერესებს... „აქ უწინ ეკლესია იყო“ — და
გვიჩვენებს კედლის ნაშთს (დუღაბს). „განძაში ძველად მარტო
ორი ეკლესია როდი იყო... აქაო, მამაჩემი იტყოდა, შვიდი ეკლესია
დაგვხვდაო. დიდი მოსახლეობა უნდა ყოფილიყო. ალბათ ქალაქი
იყო აქ. დიდი ციხეც არი“.

ჯვარის წარწერა მეტად ძნელად იკითხება. ვულკანური ქვის
ნასვრეტები კიდევ უფრო აბნელებენ ისედაც გადალეულ ნაწერს.
წარწერა ასომთავრულია. იკითხება:

წ-2 ი-ნე
1 ესე ჯ-ი აემ
2 რთა მზნ ო
3 [დეს] პტ[?]
4 —ნ ჯლმ
5 ფ—[ო ა ?]

ე. ი. წმიდა იოანე
ესე ჯუარი აემ-
ართა მაშინ ო- *ერქნესული*
დეს პტ- (ეს *წაქიფი*
საეჭვოა).
—ნ ჯელმ
(წი) ფა („წი“-ს კვალცი არაა
„ფა“საეჭვო წაქიფება).

უძველესი წარწერები ჩვენში საერთოდ ჯვრებზეა დაცული, თუ ასეთი საფლავის ძეგლი არაა. თუმცა ისიც ირკვევა, რომ ჯვარს ძველად საფლავის ქვად არც ხმარობდნენ. მკედელმა გაიხსენა: „აქ ემბაზი (ავაზანი) იყო“. ეს უნდა იყოს და ერთს თითქმის საცხებიტ მიწაში ჩაფლულ ქვაზე მიმითითა. მე ამან მეტად დამაინტერესა. ვიცოდი, რომ ეს ემბაზი კი არაა, ამ ჯვარის ჩასადგამი კვარცხლბეკი იქნებოდა. ჩემი ალბენშტოკი მოვიტანე და მიწას ჩიჩქნა დაუწყე. მკედელმა ღომი მოიტანა, ახალგაზრდებსაც შეუძახა და რაღაც ათიოდ წუთში „ავაზანიც“ ამოიღეს. ჩემი გუმანი გამართლდა — ამაში მკედელიც დარწმუნდა — სამწუხაროდ კვარცხლბეკი უწარწერო აღმოჩნდა...

კვარცხლბეკზე ჯვარი წმინდა იოანესი, ზედ ეკლესია (თუ ეკლესია ცალკე იყო და ეს ჯვარი ცალკე?). ჯვრის ფორმა უთუოდ ძველია: მოკლე მხრები. შეიძლება ძველი სალოცავი რაიმე — „ჯვარი“ გადააკეთეს, ჯვრის ფორმა მისცეს? ჯვრის ზომა: სიგრძე 0,94. განი ძირში 0,29, განი წვერში 0,23, განი მხრებიანა 0,42. მხრები თითო 0,09, სისქე ძირში 0,29, სისქე წვერში 0,17. კვარცხლბეკის თავი 0,56×0,35, ძირი 0,66×0,50, ღრუ 0,26×0,33...

სურბ ოვანეს დღესაც განძის ახლოს დიდი სალოცავია. იქ პატარა ეკლესიაა და 24 ივნისს დიდძალი მლოცველი იყრიდა თურმე თავს. ყველაფერი თითქო იქით უთითებს, რომ წარწერა ძველია. ასოების მოხაზულობაც, ზოგიერთის მაინც, ფრიად ძველია, მაგრამ ზოგი (ნ-არი) მეტად „ვეულგარულია“. როგორ შეიძლებოდა აქ წარმოდგენილი ძველი მოხაზულობის ასოების (ე, ჯ, ა, ო) გამართლება, თუ დაუშვებდით, რომ ეს ჯვარი იმ დროისაა, რომელზედაც აქ წარმოდგენილი ნ-არის დამწერლობა მიგვიითითებს? სამწუხაროდ, წარწერა ადვილად არ ირჩევა. მას სპეციალური ჩაჯდომა სჭირია. შეიძლება ცოტა აკლდეს კიდევაც. გამოთქმა „აემართაც“ ნეოლოგიზმია, მაგრამ რა ნეოლოგიზმზე ლაპარაკის უფლება გვაქვს წრომის

წარწერის შემდეგ? (აღგომა). წარწერიდან თითქო უდავოდ იკითხება, რომ ჭვარი წმინდა იოანეს სახელზეა ამართული. ის კვარცხელზე მდგარა. უნდა ვიფიქროთ, ეკლესია შემდეგაა აგებული, როდესაც წმინდა იოანე საც ჭვარი „შეუცავს“ (და ძველი „სალოცავი“, „ჭვარი“ ქრისტიანულ ემბლემად უქცევია). პირუკუ წარმოდგენა, რომ უწინ ეკლესია ააგეს და შემდეგ ჭვარი ამართეს, უჩვეულო და გაუმართლებელია. ამიტომ ეს ჭვარი, როგორც ქრისტიანული სალოცავი, აქ ნადგომ ეკლესიაზე უფრო ძველია. ასეთივე ჩანს მისი წარწერაც. ეს წარწერა ეკლესიის არსებობის პირობებში ასეთი შინაარსის თითქო არ უნდა ყოფილიყო. „ესე ჭვარი აემართა“ ნიშნავს ჭვარის დაბოუყიდებელ სალოცავად არსებობას...

„ჭვარის ამართვა“ საერთოდ ძველი და ფრიად საინტერესო ტრადიციია ჩვენში. X—XI საუკუნეთა შემდეგ „ჭვარის ამართვა“ საქართველოს ბარში, როგორც საერთო მოვლენა, აღარ არსებობს. ჭვარის ამართვა საერთოდ ქრისტიანობის ბრძოლას უკავშირდება. მის წინა დროინდელ კულტებთან, მაგრამ თითოეული ამართული ჭვარი, რა თქმა უნდა, ასეთ ბრძოლის კონკრეტულ შედეგს შეიძლება არც წარმოადგენდეს და ჭვარის ამართვას დროთა განმავლობაში შეიძლება შინაარსიც გამოეცვალოს. ამიტომაც არის, რომ ამა თუ იმ „ჭვარის ამართვა“ შესაძლებელია ნაგვიანვე დროშიაც მომხდარიყო, როცა ქრისტიანობას უკვე დიდი ხანია ე. წ. წარმართობასთან ბრძოლაში ყველა პოზიციები, გარეგნულად მაინც, დაპყრობილი ჰქონდა...

ქრისტიანული „ჭვარის“ საშუალებით ახალი რელიგია „ხსნიდა“, აუქმებდა წინაქრისტიანულ „ჭვარს“. თვით სახელი „ჭვარიც“ კი ქრისტიანობის ემბლემას ამ წინაქრისტიანულ სალოცავის სახელიდან შესაძლებელია ჰქონდეს შეთვისებული... ასეთი მიდგომით შესაძლებელია ზოგიერთ შემთხვევაში ამისი დადგენაც კი. თუ რომელი წინაქრისტიანული „ჭვარი“ (-სალოცავი) „მოხსნა“, შესცვალა მის ადგილზე აღმართულმა ქრისტიანულმა „ჭვარმა“... ამისთვის საჭიროა ამა თუ იმ „ჭვარის“ გარშემო არსებულ რიტუალის ყოველმხრივი (შედარებითი, ისტორიული) შესწავლა. ასეთი რიტუალი, აქამდის ცოცხლად დაცული, ჩქარი ტემპით კედება და ქრება. აუცილებელია მათი სასწრაფოდ ჩაწერა-შეგროვება, რომ ეპოქათა ცვლის იდეოლოგიური ბრძოლის ეს მეტად საინტერესო მასალა საბოლოოდ არ დაიღუპოს და მეცნიერებს ხსენებული ეპოქის დაღრმავებით და ცოცხლად შესწავლის საშუალება არ მოეპოვოს. ეს ჭვრები ჭავახეთში (ისე როგორც სამცხეშიც) განსაკუთრებით მრავ-

ლადა და ცული. ჯვარი აქ დღემდის „ცოცხალია“ და ამიტომ წავლად ადვილად შესაძლებელი. რომ ის გვიან შემოტანილი ლენა არაა, როგორც ამას ჰფიქრობდენ, ამას მოწმობს გიგანტური ლეხულობა მთელს საქართველოში. ამის შესახებ უძველესი წყაროების ლიტერატურული მოწმობები უხვად მოიპოვება ძველ ქართულ მწერლობაში. ამასვე მოწმობს საქართველოს მთის თუ ბარის ეთნოგრაფიული სინამდვილე და გეოგრაფიული სახელები...

ამიტომ, ვიმეორებთ, ეს საკითხი მეტად მნიშვნელოვანი, საინტერესო და მასალებით მდიდარია. რაც უხვ ჯილდოს უქადის მასზედ მუშაკს.

საჭიროა მხოლოდ ეხლავე მეცნიერული შეგროვება ყველა იმ მასალისა, რომელიც ცოცხალი რიტუალისა, გადმოცემებისა თუ მატერიალური ნაშთების სახით ჯერ კიდევ არსებობს.

„ჯვრები“ ჯავახეთში მრავალგვარია: უბრალო სვეტი—ხამი ქვისაგან (სამსარი), გაყუთხული (ზორენია), ჯვარის ქანდაკებით (ლართა), სვეტი გათლილი და ზედ სხვადასხვა ბარელიეფები (აფნია), ჯვარის სახის სვეტი უკვარცხლბეკოთ (ბურნაშეთი), ასეთივე კვარცხლბეკზე (განძა, ბარალეთი, მელრეცი), სვეტი-ვეშაბი (განძა); სვეტი-ფალოსი (მურჯახეთი)... მაგრამ ყველგან ეს ქრისტიანული ჯვარის სახე, სადაც ის არის, ზედმეტის, შემდეგ მოფიქრებულ გაკეთებულის შთაბეჭდილებას სტოვებს... და მართლაც ეს ჯვარი (ქრისტიანული შინაარსით) დეკორატიული დარჩა არა მარტო გარეგნულად, არამედ შინაარსის მიხედვითაც, მიუხედავად ზერხიანი ცდისა, რათა ძველი შინაარსი ახალი ქრისტიანული გაგებით „მოეხსნათ“...

განძაში საექიმო პუნქტია. ადგილობრივ ექიმთან ორიც სხვა (მობილიზებული) აღმოჩნდა. ყველანი ქართველებია. ჩვენთან მოვიდნენ. უკვირთ, რომ აქ სომხების სოფელში ქართული წარწერები მოიპოვება... შეგროვილ ხალხს ვერანაების შესახებ ვეკითხები. განძიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით, მთებში გვისახელებენ ვერანა „მ აღაროს“-ს, სადაც თურმე ეკლესიის ნანგრევებიც მოიპოვება. უეჭველია ეს ვერანა იმ გზაზედ უნდა ყოფილიყო, რომლითაც ჯავახეთი ბაშეიჩეთს უკავშირდება... განძის სამხრეთ-დასავლეთით, ჯავახეთის მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე ისინი ასახელებენ ნასოფლარ „ქავთაროლი“-ს (საფიქრებელია იყო „ქავთაროული“ თურქულად „ქავთაროდლით“ გააზრებული) და „დუმა“-ს ჯავახეთის მტკვრის გამოსავალში. პირველი ამათგანი უკვე სახნავადაა ქცეული, მეორე შედარებით უფრო დაცულია.

ეკლესიის წარწერათა შესამოწმებლად წავედი. ეს წარწერები სამწუხაროდ, აქაც საფრთხეშია. ქვემო (დასავლეთის) ეკლესიის ლავრის წარწერა მაგალითად ფრიად დაზიანებულია და უკანასკნელი წლების საქმეა: ასეთები განზრახ არის ამოტეხილი. ასევე განზრახ ამოფხევილია ზემო (აღმოსავლეთის) ეკლესიის სამხრეთი კედლის წარწერა ორ ადგილას. უკანასკნელი დაზიანება კარგა ხნისაა: ის რუსთომაშვილის დროს იყო ჯერ კიდევ. როგორც აღვნიშნეთ, აქ ორი ეკლესიაა დარჩენილი. წარწერები ორივეზეა.

ქვემო (დასავლეთის) ეკლესიის სამხრეთ კედელზე (ბალავერზე) ასომთავრულით:

1 ქ- ლ-ივ. გურგენო	ე. ი. ქ-ლმრთივ გურგენო
2 სანი. მეფობაჲ. გი-სი	სანი მეფობაჲ გიორგისი
3 ლაშქარნი დ სმფოდ-	ლაშქარნი და სამეფო დაფთარენ
ფრენ-	
4 დ-ლო. ყო-ა. მესნელისო	დედაო ყოველთა მესნელისაო.
- იქვე სამხრეთის კედელზე სარკმლის მარჯვნივ ასომთავრულით:
- 1 ქ-ე ლ-ო ად-დე. ორთავე ცხორებათ. მანდატვრთვ
 - 2 ჯესი. შალვა. ძითა. და ძმითა. მათგან. ცოცხალთა-:
 - 3 ვაშენეთ. მეორე. წ-ე. ესე. საყდარი, ჩ-ნ ნიკოლასძეთა-:
 - 4 შალვას. მონასა. მანგლაფას. მეოხ. ექმენ. ლ-ო. ყ-ლთო-:
 - 5 საყდარი. დედისა. ლ-თსაჲ-:

- ე. ი. 1 ქრისტე ღმერთო აღიდგე ორთავე ცხორებათ[ა] მანდატურთუხ
- 2 უცესი შალვა ძითა და ძმითა. მათგან ცოცხალთა
 - 3 ვაშენეთ მეორე წმინდაჲ ესე საყდარი ჩუჲნ ნიკოლასძეთა.
 - 4 შალვას მონასა მანგლაფას მეოხ ექმენ ღმერთო ყოველთაო.
 - 5 საყდარი დედისა ღმრთისაჲ.

ზემო (აღმოსავლეთის) ეკლესიის დასავლეთის კედელზე ასომთავრულით:

1 ქ-ე ლ-ო ად-დე. ორთავე.	ე. ი. ქრისტე ღმერთო აღი-
შ-ა ცხორებ	დე ორთავე შინა ცხორებ
2 ათა მეჭურჭლეთ ჯჯესი-:	ათა მეჭურჭლეთ უზუცესი
3 შალვა. ძითა. ძმითა. მათგ	შალვა ძითა, ძმითა. მათითა
4 თა ცოცხლთა. ვაშენეთ.	ცოცხალთა ვაშენეთ წმინდაჲ
წ-ე	ესე საყდარი ჩუჲნ ჭებასა
5 ესე საყდარი. ჩ-ნ. ჭბ-სა	და ნიკოლასძეთა.
და-:	
6 ნკ-ლას. ძითა	

იქვე სამხრეთის კედელზე ასომთავრულით:

1. კ. ქე ღთო ადიდე ორთვე შა ცხრბთა
- 2 ძლიერი და ოძღველი ყო
- 3 ელთა. მტერთგან მეჭორჳლეთო [ხ
- 4 ოცე] სი შალვა რლმან ძალითა
- 5 [. . .] ათა და მკლავითა თავისი -
- 6 თა შეაძრწონვა ყოელი პა[. . .] რსეთისად.

ე. ი. ქრისტე ღმერთო ადიდე ორთავე შინა ცხოვრებათა
ძლიერი და უძღველი ყო

ელთა მტერთაგან მეჭურჳლეთ-უ[ხ

უცე] სი შალვა რომელმან ძალითა

[ღმრთის] ათა და მკლავითა თავისი

თა შეაძრწუნვა ყოველი პა[ტრონი სპა]რსეთისად.

ორივე ეკლესიის წარწერები ერთი ეპოქის არიან. როგორც ღამწერლობის ხასიათი, აგრეთვე შინაარსიც ამას მოწმობს. ზემო ეკლესია უწინ აუგიათ შემდეგ კი ქვემო (დასავლეთის) ეკლესია. პირველი ქებას და ნიკოლასძეთა აუგიათ, მეორე კი მხოლოდ ნიკოლასძეთა. პირველის აგების ქამს შალვა მეჭურჳლეთუხუცესია და სპარსთა ძალის შემადრწუნებელი. შალვას ამ დროს ჰყავს ძმა და ძე.

მეორე ეკლესიის წარწერა იხსენიებს მეფე გიორგის და ლაშქარს. აქვე მეორე წარწერაში იხსენიება შალვა, მაგრამ უკვე მანდატურთუხუცესი. ვინ არიან ეს გიორგი მეფე და შალვა? სანამ სხვა რაიმე ცნობა არა გვაქვს, თითქო არაფერია იმის საწინააღმდეგო, რომ ესენი არიან მეფე გიორგი VI—ბრწყინვალე და შალვა, ძე ბექა მანდატურთუხუცესისა.

წარწერები საინტერესოა ისტორიულადაც. შალვა ორივე წარწერაში მოხსენიებულია „ძითა და ძმითა“. ჩანს, მას ამ დროს ერთი ძმა ჰყავს. შალვას კი—თუ ის ბექასძეა — ჰყავდა ორი ძმა: სარგის და ყვარყვარე. სარგის ათაბაგი ვახუშტის ქრონოლოგიით გარდაიცვალა 1334 წელს და გიორგი მეფემ ათაბაგობა ყვარყვარეს მიუბოძა (თუმცა ათაბაგობით ეს ყვარყვარე გარდა ვახუშტისა ძველ წყაროებში არსადაა მოხსენიებული; ის ცნობილია როგორც ამირსპასალარი და სამცხის სპასალარი). ჩანს, განძის ეკლესიათა წარწერები 1334 წლის შემდეგაა ამოჭრილი, მაგრამ არა უგვიანეს 1345 წლისა (გიორგი მეფის სიკვდილის თარიღი).

წარწერიდანვე ირკვევა: 1334 წლის შემდეგ ვიდრე 1346 წლამდის შალვა მეჭურჳლეთუხუცესი მანდატურთუხუცესი გამხდარა. აქედანვე გარკვევით ჩანს: შალვა ათაბაგი არაა. ათაბაგობა მართლაც

ყვარყვარეს უნდა ჰქონოდა, რომელიც, როგორც ამირსპასალარი (და ეს კი დადასტურებულია ძველი წყაროებით. ჯუარის მფრინველი) რის აღაბები, ომფორის წარწერა, ფრესკები) ბუნებრივად იყო ათაბაგობისა.

წარწერებიდან თითქმის იმ დასკვნის გამოტანაც შეიძლება, რომ საქართველოს ამ დროს ხანგრძლივი ბრძოლა აქვს სპარსეთთან. ამ ბრძოლაში სახელი გაუთქვამს შალვა ჯაყელს.

ყველა ამას გარდა ირკვევა, რომ უკვე გიორგი ბრწყინვალის ეპოს საუფლისწულო ჯაგახეთი, რომელიც XIII საუკუნეში თორელთ სახელოს შეადგენდა, ჯაყელთ გადასცემიან. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ეს შალვა პირველი ერისთავია ჯაგახეთისა ჯაყელთა გვარისაგან. ძველი წაკითხვანი ჩვენ მიერ შესწორებულია. წარწერები აღვიღად იკითხვიან. საეკვო შეიძლება იყოს ამონაფხეკი აღგილის აღდგენა: „პატრონი“ თუ „პატივი“?

მთელი ეს ჩემი მსჯელობა ამ წარწერათა შესახებ შეიძლება მცდარიც აღმოჩნდეს. ჩვენ არ მოგვეპოვება ცნობა, რომ სამეფოსაუფლისწულო ჯაგახეთი XIV საუკუნეში ჯაყელთა ფეოდალური სახლის საპატრონოდ შექმნილიყოს. ბექა-აბბუღას სამართლის წიგნი და სხვა ისტორიული ხასიათის ცნობანი და მოსაზრებანი ამ დროის ჯაგახეთს საათაბაგოდან გამორიცხავენ (ჯაგახეთის საათაბაგოში მოქცევა უფრო გვიანი მოვლენა ჩანს და ის ხანგრძლივი ბრძოლის შედეგად წარმოგვიდგება. სამწუხაროდ, დღემდე შეუსწავლელი რჩება ეს დიდი მნიშვნელობის ფაქტი ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური დაშლიდან).

შალვა მეტეურტლეთუხუცესისა და მანდატურტლეთუხუცესში უფრო მართებული ჩანს, ამიტომ. XII—XIII ს. დიდი მოღვაწე შალვა თორელი ვიგულისხმობ, თუ ამის ნებას ამ ძეგლების არქიტექტურა და დამწერლობის ხასიათი (პალეოგრაფია) მოგვცემდა — (სპეციალური შესწავლა უნდა).

ყველას თავისი ჭია აწუხებს... ერთი გლეხი მოდის და ჩემი ხმით მეკითხება: „განა კოლმეურნეობას უფლება აქვს ძველი ციხე დაანგრეოს და ციხის ქვებით საერთო ბოსელი ააგოს“?

კოლმეურნეობის ეს „მოკეთე“ ხალისით წამყვა ციხეზე და დამსმენის კილოთი შემოიკეთა: „წლეგანდლამდის ეს ციხე მთელი იყო... შარშან უნდოდათ დანგრევა. ერთი მასწავლებელი იყო აქ კოლმეურნეობის წევრი. იმან დაუშალა. წელს ის მასწავლებელი აღარაა. არც სხვა დამშლელი ვინმეა. ჩვენ ვინ რას დაგვიჯერებს... ადგნენ ამ ორი თვის წინ, შეესივნენ და აი თვით ზედავ...“ გლეხი ამით ჩემ-

თან საუბრის გათავებას არ აპირებდა, რომ ჩვენცენ მომავალი მსვლელები არ დაენახა. ის უმაღლ დადუმდა და ჩქარა წავიდა კიდევც.

განძის ციხე მე 1927 წელშია შენახა. გასულ წელს^{წინააღმდეგობით}
ვლისას შევხედე ისევ ბელუზებელი იდგა. ეხლა კი^{ბელუზების} შემთავლეს
თითქმის მხოლოდ ნანგრევები-ლა იყო... ციხეები აქამდის ჩვენი
ისტორიული კვლევა-ძიების გარეთ რჩებიან. არა თუ ისტორიული
შესწავლის, ისინი უბრალო აღრიცხვის ღირსიც კი ვერ გამხდარიან.
სიმკვლეოთა დაცვის კომიტეტს, მაგალითად, ისტორიული მნიშვნელო-
ბისად მიჩნეულ ძეგლთა ქადაბეთის სიაში გამოტოვებული აქვს არა-
ერთი და ორი ციხე (სათბა, ღულალისი, ფოკა) იმ არა სრულ აღ-
ნუსხვიდანაც კი, რომელიც განსვენებულ მკვლევარს ივ. როსტო-
მაშვილს მოეპოვება. შეუსწავლელია ჩვენში ციხეების არქიტექტუ-
რა, შეტუსწავლელია ისინი სოციალურადაც. ორივე თვალსაზრისი,
რა თქმა უნდა, ერთიმეორეს შეაფხებს: ციხის სოციოლოგია გან-
საზღვრავს უმთავრესად მის არქიტექტურას, ციხის არქიტექტურა
დიდად გვიშველის მის სოციოლოგიურ შესწავლაში.

ათეულ საუკუნეთა სიგრძეზე შენდებოდა ჩვენში ციხეები. საქართველოს ყოველი კუთხე მოკენჭილია ამ ძეგლებით. დგანან ეს წარსულის მოწმეები წყალდაწყვეტილ წისქვილებივით, საუკუნეთა გადამლახავნი ჩვენ თვალწინ ინგრევიან და ქრებიან, ისე რომ არც არავინ ფიქრობს დაეკითხოს მათ წარსულზე, ათქმევინოს ცოცხალი და მართალი სიტყვა იმ საზოგადოების შესახებ, რომელიც ამ ციხეებს აგებდა, უვლიდა, ებრძოდა, ანგრევდა.

თუ ეკლესიებიც კი, რომელთა სახუროთმოძღვრო ფორმები გარკვეულ ეპოქაში მაინც დაკანონებული და მიღებული იყო, ეპოქის ზეგავლენით არაერთგზის იცვლიან გარესახეს, რაოდენ უფრო ცოცხალი, არსებულ საზოგადოებრივ ურთიერთობასთან და ტექნიკის განვითარებასთან შეფარდებული, ბუნებრივად მოზარდი უნდა ყოფილიყო და იყო კიდევაც ჩვენში ციხეთა მშენებლობა. ადგილი, ხანა და დანიშნულება — აი ეს იყო ის მთავარი მომენტები, საბოლოო ანგარიშით რომ განსაზღვრავდნენ ციხეებს, როგორც ხუროთმოძღვრულ მოვლენას. მთა თუ ბაზი, გარდამავალი ხანა, ფეოდალურ პატრონყმური, ფეოდალურ ბატონყმური, თუ ხანა „სტაგნაციური ბატონყმობისა“; სახალხო ლაშქრის, თუ ფეოდალური მხედრობის, ხმალ-მშვილდისრის თუ თოფზარბაზნის ეპოქა, ციხე ფართე მოსახლეობის თავდაცვისა, თუ ფეოდალთა კლასობრივი ბატონობის იარაღი, — აი ეს მომენტები განსაზღვრავენ იმას, თუ რა

გვაქვს თვალწინ: ციხე-გალავანი, ციხე-კოშკი, ციხე-ქალაქი, ციხე-ბურჯი.

ქალაქების, გზების, სოფლების, სამთავრო-სათავადოების ქვეყნების ისტორიულად შეუსწავლელობის პირობებში, რა თქმა უნდა, ციხეთა ისტორიული შესწავლა შეუძლებელია. ამიტომ მატერიალური კულტურის ამ ნაშთთა საბოლოო შესწავლა შესაძლებელია მხოლოდ მოხსენებულ კომპლექსში მოხდეს. ამთავითვე კი აუცილებელია ზედმიწევნით აღინიშნოს ყველა ციხე-ნაციხეარები გეოგრაფიული განსაზღვრით მათი ისტორიულ რუკაზე გადატანის მიზნით. არქიტექტურის შედარებითი შესწავლით უნდა შესაძლებელი შეიქმნეს მათი დათარიღება და კლასიფიცირება. უპირველეს ყოვლისა კი ეს ძეგლები სიძველეთ დაცვის კომიტეტის ზრუნვის ღირსად უნდა იქნან ცნობილი...

განძის ციხე საინტერესოა არა მარტო თავის სიდიდით (რითაც თვით განძის მოსახლეობის რაოდენობა და ადგილის დიდმნიშვნელოვნობა იგულისხმება), არამედ თავისი სიძველითაც. ის არის არა ფეოდალურ ციხე-კოშკის ტიპი, არამედ უფრო ციხე-გალავანისა. სადაც შიშინანობის ქამს თავს აფარებდა, საფიჭრებელია, სოფლის მთელი მოსახლეობა. ამ მხრით ის XVIII საუკუნის ქართლის ციხეებსა გავს. მაგრამ იმ დიდი განსხვავებით, რომ განძის ციხე გათვალისწინებულია არა ცეცხლის მფრქვევ იარაღზე: მას არც ერთი სათოფური არ გააჩნია. მისი მეტად სქელი კედლები სრულიად ყრუ არის და ფილაკენის გამძლე უნდა იყოს ნაგულისხმევი. ამასვე უნდა გულისხმობდეს ხელოვნური არხი ციხის გარშემო, რომელიც ჯავახეთის მტკვართანაა შეერთებული. ციხეში წლევანდლამდის დაცული ყოფილა ოთხი საინტერესო საფლავის ქვა: ვერძები და შეკაზმული ცხენები. — სამწუხაროდ, ესეც ამ ორი კვირის წინ მოუთხრიათ... კოლმეურნეთათვის ეს ყოვლად შეუფერებელი სატყეელი მე გადაწყვიტე დავსვა სარაიონო ცენტრის წინაშე.

„თქვენ ჩვენი ქოროლი უნდა ნახოთ“? მეკითხება ერთი ახალგაზრდა განძის ჯვარზედ მუშაობის დროს. „აი იქაა ქოროლი“? და ხელს იშვერს ერთ კონუსისებურ მთისაკენ განძის ჩრდილოეთით. ივ. როსტომაშვილის შრომიდან მე „აბული“ და „ქოროლი“ ვიცოდი, მაგრამ ამხელად იქ ასეღას არ ვაპირებდი... ესენი და სხვა ასეთი „ქალაქები“ („გმირთკვეთილები“, ბოსელეთი, აკვანასქედი) სპეციალური-შედარებითი შესწავლის საგანი უნდა გახდეს კომპლექსური ექსპედიციისა... ჩემი ამ ხანად იქ ასეღა უნაყოფო შრომად მიმაჩნდა.

ქვაბი და ლოდოვანი დიდი ხანია დატოვა ადამიანმა, წყურბო-
ბის წესისა და საზოგადოებრივ ურთიერთობის ფორმის ცვლასთან
გაყვება საცხოვრებლის ეს ტიპიც!.. ხმარებიდან გამოსულ
ვებული ქვაბი და ლოდოვანი თანდათან უცხო და გაუგებარი ხდება
და უკვე სულ სხვა კულტურის ადამიანისათვის. უამთა ცვალება
საუკუნეთა სისქით ჭეშრავს ხსოვნას მათი რაობის შესახებ და გულ-
მაგიწყი საზოგადოება ვის არ ასახლებს ამ თავის წინაპართა ნასად-
გომევეში...

ადამიანის მოძულე დევები არიან პირველი ბინადარნი ამ პარ-
ტახისა. მათ ებრძვის, ზოცავს ამირანი, მაგრამ ცეცხლის მოძტანი
მარტოხელი გმირი მარცხდება. მაგრამ რა შეჯაჭვავს წინსვლას?
რა შეაჩერებს ცხოვრების სრბოლას? ამირანს შესცვლის გმირთა
დასი. ის დაეუფლება ქვაბსა და ლოდოვანს. დღეს ქოროლლი თა-
ვისი რაზმით ჩვენ შორისაა. ახსნილია გმირი ამირანიც.

დღეს მღვიმე-ქვაბები თავისუფალია. მას უნდა მეცნიერება ეწ-
ვიოს. ვინ იყო ქოროლლი? — ვიკითხე. — „კაცს არ კლავდა. ღარი-
ბი უყვარდა, რაზმი ჰყავდა. მეფეს ებრძოდა. ამბობენ თოფს არ
ხმარობდაო. საწყალ ხალხს ესარჩლებოდა თურმე, აი როგორც
თქვენი არსენა“ — მეუბნებიან აქეთ იქიდან, ერთი მეორეს არ
აცლიან. „ის თურმე ისეთი კაცი იყო, როგორც ლენგი თემური“
— თქვა ერთმა შუახნის კაცმა. „ლენგი თემურ ვინდა იყო?“
„ისიც ქოროლლისავით კაი კაცი იყო, იტყვიან“... საინტერესოა,
რა სინამდვილეში და რა წრეში იქცა ლენგი ქოროლლის ან არსე-
ნას მსგავს ტიპად? საერთოდ კი ფრიად საინტერესო ფოლკლორული
თემაა...

ს ა ღ ა მ ო . აქ სამი ეკლესიაა. სამი სასაფლაო. წარწერებით ღა-
რიბი საღამო მეტად საინტერესოა თავის სასაფლაოებით. უდიდესი
და ნაგებობითაც უმდიდრესი ჩრდილო ეკლესიაა. სამწუხაროდ, ამ
ეკლესიის როგორც დასავლეთის, ისე სამხრეთის კარის ბალავერი
შემდეგში მინაშენებ ეკვდრებით არის დაფარული. ამიტომ არ ვი-
ცით, აქვს თუ არა ამ ეკლესიას რაიმე წარწერა. სამხრეთის ეკვდ-
რი ფრიად ხელოვნურად არის შესრულებული და არც მეტად ნაგ-
ვიანევი ჩანს.

მცირე წარწერა მოიპოვება ორ დანარჩენ ეკლესიაზე: შუა ეკლე-
სიის სამხრეთ კედელზე გარედან: ქ ე შ წ ე მ ნ ა შ ნ ი გ ე ო რ -
გ ა ი ს ძ ე მ შ ო ბ ე ლ ნ ი მ ი ს ნ ი , ე . ი . „ქრისტე შეიწყალე მონა-
შენი გეორგიასძე მშობელნი მისნი“. ეს წარწერა, უნდა ვიფიქროთ,
ეკლესიის აგების შემდეგ ნაგვიანევედაა ამოჭრილი, როგორც ამო-

პრის ხასიათი, ისე დამწერლობაც ამას მოწმობენ: მთავრული, ხუთ-
ხური და მხედრული ასოები ერთი მეორეს სცვლიან აქ და ამოჭრის
სახე უფრო ამოკაწრულს მოგვაგონებს. აქვე მეორე წარწერაა: „ქრისტე
ვერზე ასეთივე დამწერლობისა: ქე მნა შ... ე. ი. „ქრისტე მონა-
შენი“...“ დანარჩენი ჩამოტეხილია: ამავე ეკლესიაში შიგნით ზრდი-
ლოეთის კედელზე ასომთავრულით:

ქ. ცე მ ა ჯ [ბ] ა რ ა ბ... (აქ რამოდენიმე ასოს ადგილი ატეხ-
კილია).

ეს წარწერა ხელის მიხედვით უფრო ძველია, ვიდრე წინა ორი.
აქვე ცალკე საკურთხეველის მხარეს ასომთავრული თხზული:
როსტომაშვილი ამ ლიგატურაში „ქრისტე“-ს
კითხულობს, რაც, ვფიქრობ, უმართებულოა:
ამ წარწერას არა აკლია რა. ის დასრულებულია.
ასეთივე უნდა იყოს მისი წაკითხვაც: შეიძლება
იკითხებოდეს: ქე შე კე, ე. ი. „ქრისტე შეიწყა-
ლე კვირიკე“...

ქვემო (სამხრეთის) ეკლესია თითქმის დაუზიანებელია, რაღაც
წარწერა ასომთავრულით აქაც ყოფილა ბალავერზედ ამოკაწრული.
ის თითქმის სავსებით გადასულია. ირჩევა მხოლოდ ცალკე ასოები:
ბალავერზე: 1 ერე ო(?)...

2 ო მ ე ...

ს ხ ვ ა ქ ვ ა ზ ე ი ქ ვ ე გ ვ ე რ დ ი თ: ეს...

ეკლესიების ბარელიეფთაგან უჩვეულო მოტივებია: ორი გველი
მთავარ ეკლესიის სარკმლის ორი მხრით. გველის ქანდაკება ჯვარისა-
გან განცალკევებულად მე ეკლესიებზე იშვიათად შემხვედრია
(ვაიკისჯვარში, ფაენისში) — ჯვართან ერთად ის ჩვეულებრივი მო-
ტივია... მეორე უჩვეულო მოტივია სამხრეთის ბალავერზე: ლამაზ
ჩუქურთმებიან კამარის მარცხნით საღვდელმთავრო კვერთხი, ზო-
ლო მარჯვნივ ხელია გამოქანდაკებული, ხელს ჯვარი უჭირავს, ამ
ხელის ცერი შტოსაებრ გაგრძელებულია და ზუთად განშტოებული.
თაფის მხრით აქაც ცერი გაგრძელებულია და ზუთ თითად განშტო-
ებულა და ასე მესამეჯერაც...

სალამოს სასაფლაო იშვიათია. საფლავის „ქვები“ (ე. ი. ცხენე-
ბი, ვერძები) აქ შედარებით ბევრია შენახული და, რაც მთავარია-
ზოგი მათგანი მართლაც ხელოვნებითაა შესრულებული. მდიდარია
ეს ძეგლები საყოფაცხოვრებო სამკაულ-იარაღებითაც. ასეთი მდიდარ-

რი სასაფლაო მე ჟერ ჯავახეთში არ შემხვედრია. რა თქმა უნდა, ესაა თავრესად შემთხვევით დაცულობას მიეწერება (სალამოში მანები ცხოვრობენ. ქრისტიანის საფლავის ქვას ისინი ცვალებულს არ დაადებენ). მაგრამ აქ მეორე მხარეა საინტერესო: ესაა ამ საფლავის ქვათა მხატვრული შესრულება... ხელოვნების განყოფილება დიდ საქმეს გააკეთებდა, თუ კვშმარიტად ხალხური ხელოვნების ამ ძეგლებს შეაგროვებდა, შეისწავლიდა, გამოჰყენდა... ვინ იცის, „ფიროსმანაშვილი“ სამიჯიტნოს აბრების სარბიელს გარედაც აღმოჩნდეს... განა სასაფლაოები ნაკლები სარბიელ იყო მხატვარ მოქანდაკეთათვის?? მაგრამ ჟერ პირველ რიგში უნდა დაცვის საქმე მოგვარდეს. უმრავლეს ადგილას ეს ძეგლები სულ მთლად განადგურებულია, გადარჩენილი კი ეხლა ნადგურდება დიდის სისწრაფით... სიძველეთ დაცვის კომიტეტმა მათი არსებობისა და ისტორიული მნიშვნელობის შესახებ არა იცის რა. სალამოში სამი სასაფლაოა. მათი შედარებიდან ჩანს, რომ თითოეული მათგანი სხვადასხვა დროისა და სხვადასხვა სოციალურ წრეთა განსასვენებელი ყოფილა. მთავარი ეკლესიის ეზოში დაცულ მდიდარ სასაფლაოს სრულიად არა ჰგავს სხვა სასაფლაოები. აქ უბრალო ხამი ქვებია ძეგლების მაგივრად გამოყენებული. კოთელიაში ერთმა ქალმა მარტივად და დამაჯერებლად ახსნა ეს გარემოება: სასაფლაოს ვათვალისწინებდი. იქ მოვიდა ბარალელი ბერიძის ქალი. „ეს საფლავი ვინმე მდიდრის ყოფილა“ — სიტყვა მან და ერთ გაკუთხულ ქვაზე მიმითითა. „ქვას“ ის აკეთებინებდა, ვისაც სიმდიდრე ჰქონდა. ვისაც შექლება არა ჰქონდა, ის იმ ლოდს დადებდა, რომელიც ამ მიცვალებულის საფლავის გათხრისას ამოჩნდებოდა. ამას „ქვასაც“ არ უწოდებდნენ. მამა ჩემი ყირიმში იყო, ვაჟობდა. დედა რომ მომიყვდა მამა ჩამოვიდა, დედას „ქვა“ დაადგა. ოსტატი აქეთ სოფლებში არ იყო. ხანდოს იყო. მას გავაკეთებინეთ. სამი თუმანი მივეცით. ეს 1911 წელს იყო. ზოგი ქვა მეტიც ჯდებოდა“.

სურათი ნათელია: სასაფლაოები საუცხოვოდ ამხელს სოფლის სოციალ-ეკონომიურ ყოფის ზოგად სურათს.

ბერიძის ქალის სიტყვები სხვა მხრითაც საინტერესოა: ოსტატები იშვიათი არიან. მათ მუშაობა დიდი აქვთ. ამიტომაც სრული საშუალება აქვთ გაიწაფონ, დახელოვნდნენ. მეტად საინტერესოა, რომ XIX—XX საუკუნეში გაკეთებული „ქვები“ (ვერძები, შეკაზმული ცხენები თუ სხვა) შესრულების მხრით მეტად მდარე ღირსებისა

არიან. ყოველივე ორიგინალობას მოკლებული ისინი ძველი „უშნო და უნიჭო მიბაძვას წარმოადგენენ... არც ერთი ცოცხალი ხე-
ნი ან ნაკვეთი. ეს „ვერძები“ და „ცხენები“ მართლაც რაღაც
მხოლოდ და უშნო ქვეები...

რა არის ამ მოკლენის მიზეზი? „ქვეები“ ესლაც მრავლად კეთდებოდა. ოსტატი ნიჭიერი ესლაც ისევე შეიძლება იყოს... მაგრამ არაა მთავარი პირობა: მოთხოვნილება არაა ძველებური: საფლავის კულტი თან გადაყვა, როგორც ჩანს, ძველ ჯაგანებს, ფეოდალურ ქვეყანას. აწინდელი საფლავის ქვე სახლისა თუ გვარის პატივის საკითხი კი არ არის, არამედ უბრალო მოსაგონარი მამიდან შეილამდას ხანგრძლივობით... ამიტომაც არის, რომ „ქვეს“ ახალი, თანამედროვე სახეც კი ვერ შეუღმუშავებიათ აწინდელ ოსტატებს და ძველ ვერძებსა და შეკაზმულ ცხენებს იმეორებენ. სალაშქრო ცხენი კი თავის აღკაზმულობით და მოლაშქრის სამხედრო სამკაულ-იარაღებით აწინდელ ჯაგან ოსტატისათვის სრულიად უცნობია... აქ ნიჭს სარბიელი აღარა აქვს და ისიც კარგა ხანია სოფლიდან ქალაქებში გადაბარგდა... ეს მეტად რთული საკითხი, რა თქმა უნდა, ასე მარტივად ვერ გადაწყდება. მაგრამ ზოგადი ხასიათის მოსაზრებათა შორის, ჩვენი მოსაზრება, ვფიქრობთ, უმართებულო არ არის.

სალამოდან ისევ განძას დაგბრუნდი. ჯვარს ამოუარე. ჩემი ყურადღება დისკომ მიიქცია, ჯვარის მხართა შეყრის ადგილზე რომ არის გამოქანდაკებული. ის თითქმის მზის სახე უნდა იყოს, რას ნიშნავს ეს მოტივი აქ?... მე განზრახ არ შევჩერდი განძის ცნობილ „ვეშაპზე“, როგორც მას უწოდებენ ლიტერატურაში: მასზე საკმაოდ ბევრი თქმულა. თუმცა მისი შესწავლა სამცხე-ჯაგანეთის ჯვრების სრულ და შედარებით შესწავლის გარეშე და ეთნოგრაფია-ეთნოლოგიის მოუშველიებლად შემცდარად და წინასწარ მარცხად განწირულად მეჩვენება...

განძაში უეჭველია ძველადაც არსებობდა ხიდი ჯაგანეთის მტკვარზე: ახალქალაქიდან მოკლე გზა ეშტია-აგქალაზე გამოვლით განძას სწორედ ჩრდილო-დასავლეთიდან მოადგება და მხოლოდ მდინარის გადმოლახვით შემოვა განძაში. თვით განძა მდინარის ორსავე ნაპირას უნდა ყოფილიყო გაშენებული და ამიტომაც. შესაძლებელია მას ერქვა „განძანი“ (შეადარე: ფოკანი, არტაანი...). დღეს განძაში ხიდი ახალია. საფიქრებელია, აქვე იყო ძველიც. ძველი ხიდის შესახებ აქ არა ახსოვთ რა.

კომისარი ვეძიე. ვერ ვიპოვე ვერც ის, ვერც კოლმეურნეობის თავმჯდომარე, რომ აქაურ სიძველეთა დაცვის შესახებ მომესაუბრა.

13. VIII. ფოკაში წავედით. აქ შესანიშნავი ტაძარია XI საუკუნისა. წარწერებიც საკმაოდ და საგულისხმეოა. ეს წარწერებიც ბალავერზე ჯვრის მარჯვნივ:

- 1 ქე ადდე ზე
- 2 რატ კორპლ
- 3 ტი

ე. ი. ქრისტე აღიდე ბავ-
რატ კურაპალატი.

იქვე ჯვარის მარცხნივ:

- 1 ქე ძო
- 2 და სტ'ყოლ
- 3 თ'სო ად'ეა
- 4 ოვ'ნე ოქრ
- 5 ოპ'რე ქრ'თლ
- 6 სა კ'თალ'კზ
- 7 ი ორთავ
- 8 ე შ'ნა ც'ზრ
- 9 ებთა ა'ნ

ე. ი. ქრისტე, ძეო და სი-
ტუჟო ღმრთისაო, აღიდე
მოვანე ოქროპირი—ქართ-
ლისა კათალიკოზი ორთავე
შინა ცხოვრებათა. ამინ.

აქვე დაბლა ბალავერს ქვემოთ, კარის მარჯვნივ:

- 1 ქ. სახთა ღთა მე ზე
- 2 [რ]ლი ღრს ვიქმნ შებ
- 3 [აწ]ა[ს]ა ამს ეკსასუძლი
- 4 დ[. . .] ოა მე თნა
ღვშრ ჯ
- 5 ე[ლოსა] ნი ვიყვ ოქრპისა
- 6 ქ კხსა

ე. ი. ქ. სახელითა ღმრთი-
საჲთა მე ბევერელი (ბავრე-
ლი ?) ღირს ვიქმენ შენება-
სა წმიდაჲსა ამის ეკლესი-
ისა საფუძველი დაიდუა
(sic), მე თანა დაეშუერ.
ჴელოსანი ვიყავ ოქროპი-
რისა ქართლისა კათალიკო-
ზისა.

იქვე სამხრეთ კედელზე მარცხენა სარკმლის ქვეშ:

- 1 ქე ადდე მქლ ქრთსა
- 2 ბნქსლრი

ე. ი. ქრისტე აღიდე მიქელ
ქართლისა ბინექსალარი.

წარწერათა მოთავსების ადგილები და შინაარსი თითქმის ექვს არ
სტოვებენ იმაში, რომ ეს ეკლესია აგებულია მოვანე-ოქროპირის
მიერ, რომელიც ქართლის კათალიკოზი იყო ბაგრატ მეფის (1027—
1072) კურაპალატობის დროს, ე. ი. XI საუკუნის ოცდაათიანი წლების
მეორე ნახევრიდან ორმოცდაათიანი წლების პირველ ნახევრამდის.
მოხსენებული მოვანე — ოქროპირი იგივეა, მეღმრთედ ქართლისა
კათალიკოზის მცხეთისადმი დაწერილსა და გაჩენილს რომ ამტკი-
ცებს¹⁰ და რომელიც ყაუღმა-ქაღერტის ეკლესიის წარწერაში მოიხსენ-

¹⁰ საქ. მუზ. მოამბე, VI, 294.

ნება. ბაგრატი კურაპალატი — ეს ბაგრატი IV, „აფხაზთა და ქართუ-
ელთა მეფე“, რომელიც კურაპალატის პატივს ატარებდა სწორედ
ამავე ხანებში.

ცნობილი ხდება წარწერაში მოხსენებული ბევრელი თუ ბაგ-
რელიც: ის „კელოსანი“ ოქროპირ კათალიკონისა და დიდი თანამ-
დებობის პირი. ეკლესიის ასეთ კელოსნებს მცხეთისშვილები ეწო-
დებოდა. ბევრელი საკათალიკოზო სოფლების მოურავი შეიძლება
იყოს ამ მხარეში¹¹.

უფრო რთულია საკითხი სარკმლის ქვეშ წარწერაში მოხსენე-
ბული პირის ვინაობისა და მისი თანამდებობის შესახებ. წარწერის
დროის, ხასიათის და ადგილის მიხედვით საფიქრებელია, რომ ეს მი-
ქელ (თუ მიქაელ) დიდი თანამდებობის პირია. მისი თანამდებობა
კი წარწერაში აღნიშნულია: „ქართლისა ბნქსლრი“. როგორ უნდა
გაიხსნას, სიტყვა — „ბნქსლრი“? ამ სიტყვის მეორე ნაწილი — „სლრი“
თითქო სალარი-თ უნდა გავხსნათ. არს კი ცნობილია. ის სპარსული
ტერმინია და ნიშნავს უზუცესი, მეთაური, წინამძღოლი. მთავარ გამ-
გე (იხ. ცენკერი, ლექსიკონი; chef, commandant, général // Senior,
Anführer, Vorsteher, Oberhaupt). სიტყვის პირველი ნაწილი —
ჯგუფი ბნქ შეიძლება სხვადასხვაგვარად გაიხსნას და ეს იმის მიხედ-
ვით, თუ რა სიტყვას ვიგულისხმებთ ამ ჯგუფში: (ბინქ, ბანქ, ბინექ,
ბანაქ...). ქართულში სიტყვა სალარი ცალკე სახელისუფლო ტერ-
მინის სახით, თუ არ ვცდებით, არა გვხვდება. წყაროებში ეს სიტყვა
მხოლოდ ნასესხ კომპოზიტებში გვაქვს: სპასალარი (ამირსპასა-
ლარი), ახორსალარი (ახოსალარი)... ამხ. ს. ჯანაშიას მოსაზრებაა
ბნქსლრი — ბანაკსალარი-თ გავხსნათ. თავისთავად აქ შეუძლებე-
ლი თითქოს არაფერია. ამ შემთხვევაში ასო ქ'ანი ს'ანის მეზობლო-
ბით გამოწვეულ ფონეტიკურ სახეცვლად უნდა წარმოვიდგინოთ
ასო ქ'ანისა. ამის შემდეგ საძიებელი რჩება: ეს სიტყვა ასეთ კომ-
პოზიტის სახითაა ნასესხი, თუ ეს კომპოზიტი ქართულ ენობრივ
სინამდვილეშია შექმნილი. თუ ნასესხია, მაშინ ეს ტერმინი იმ უცხო
ენაში (სპარსულში, სომხურში?) უნდა დადასტურდეს, თუ ქართუ-
ლია, მაშინ უნდა დამტკიცდეს, რომ სალარი ქართულ ენობრივ სი-
ნამდვილეში დამოუკიდებელი ტერმინის სახით, თუნდაც ნასესხები,
არსებობდა. შეიძლება ამის მოწმობად გამოდგეს გვარი სარალიძე —
სალარიძე?

¹¹ ბაგრელი, ბევრელი თუ ბიერელი? შრდ. ამირან-დარეჯანიანი, 163, ფირ
უსენ ბიერელი...

უფრო ბუნებრივია, ვფიქრობთ, „ბნქსლრი“ ბინეჟსალარი გავესწათ. ბინეჟ კი თურქულ ტერმინად გავიგოთ—სახედარი სპარსული, საჯდომი ცხენი (იხ. ცენკერი, **ჩხ**—cheval de selle, **ჩხ**—Reitpferd). ასეთ გაგებისას უნდა დაუშვათ, რომ ეს ტერმინი სპარსულ-თურქულ სამყაროდან (არაბულის გზით?) გვაქვს ნასესხები. თვით სპარსულში კი (თუ არაბულში) ეს აღმოსავლეთ თურქული ტერმინი საკედარი საქონლის აღსანიშნავად, სრულიად ბუნებრივია ძველ დროსვე შემოსულიყოს. აღსანიშნავია, რომ ტერმინი აზორსალარი შინაარსობლივ დაახლოებით უდგება აგრე გაგებულ ბინეჟსალარს იმ განსხვავებით რომ: 1. აზორსალარი არაბულ-სპარსულია, ბინეჟსალარი კი თურქულ-სპარსული; 2. ამას გარდა, აზორსალარი უფრო დაბალი თანამდებობა ჩამს, ვიდრე ბინეჟსალარი: ის ქართლის სამეფოშიაც კი ჩვეულებრივ მრავლობით რიცხვით გვხვდება, მაშინ როცა ბინეჟსალარი, თუ მთლიან საქართველოში არა, ქართლში მაინც ერთი იყო. შეიძლება და ასეთი ახსნაც: ბნქ არის თურქული **ჩხ** (**چ**) ათასი და ბნქსალარი ათასის-თავი. ამ შემთხვევაში უნდა დაგვეშვა, რომ თურქულ-სპარსულ სინამდვილეში შექმნილი ეს ტერმინი ჩვენში რეალურად ათასისთავს კი არ ნიშნავდა (ათასის თავის თანამდებობა ჩვენში ისედაც არსებობდა), არამედ განსხვავებულს და უფრო მაღალ კელს. „ქართლისა ბნქსალარი“ ამას გვაფიქრებინებს.

სხვა წარწერები იმავე სამხრეთის კედელზე:

1. საფუძვლის ლურჯ ქვაზე ნუსხურით: ქე შე მომწულისძე, ე. ი. „ქრისტე შეიწყალე მომწულისძე“.

2. თავკიდურ ქვაზე ჭვარია ამოჭრილი, მის გვერდით ნუსხურით: ქე შე ხლი, ე. ი. „ქრისტე შეიწყალე ხელი“ (ასო ლ-ასი ამ წარწერაში მთავრულია).

3. სამხრეთის კარიდან მარცხენა მხარეს ასომთავრულით: ქე შე მწევარი, ე. ი. „ქრისტე შეიწყალე მწევარი“.

4. იქვე საფუძვლის ქვაზე ორჯერ: ქე შე ბია, ქე შე ბაია, ე. ი. „ქრისტე შეიწყალე ბაია“.

ეკლესიის შიგნით მარცხენა სვეტზე ასომთავრულით:

ქე შე გბრი და ელისაბედ, ე. ი. „ქრისტე შეიწყალე [ნ] გაბრიელ“ და ელისაბედ“.

„გაბრიელ“ წაკითხვა არ გვაკმაყოფილებს...

ყველა ამ წარწერიდან ბევრელის წარწერა დაზიანებულია (ასო-ები ამოტეხილია). ეს იმით აიხსნება, რომ ეს წარწერა დაბლა და ამობურცულია, ე. ი. ბავშვებისათვის ხელმისაწვდომია და სათუთი.

ტადარი ძველებურადვე დგას. ცვლილება რაიმე დაზიანების მხრით არ ეტყობა. საფლავის ქვები აქაც საინტერესოა... ძველი ციხის ნაშთიც ისევ ისეა, როგორც ეს 1927 წელს იყო. ის შემინული განადგურებული იყო თითქმის. რა ეწოდებოდა ამ ციხეს — არ იციან. ციხეში პატარა ნიში დგას... საინტერესოა, რომ კითხვაზე, თუ ვის სახელზეა ეს „სურბ“-ი ადგილობრივნი გარკვეულ პასუხს ვერ იძლევიან, და ეს არა მარტო აქ, ფოკაში, ასეა სხვაგანაც. სურბ კარაპეტ, სურბ ოვანეს თუ სხვა, რომელსაც არ დაასახელებ, იმას გიდასტურებენ და თვით მათ დასახელება კი თქვენ დაუხმარებლად უჭირთ... „სურბ“ — ამბობენ უსაკუთარსახელოთ და სხვა არაფერი. ნიშნავს ეს გარემოება იმას, რომ ეს „სურბები“ აწინდელი სომხური მოსახლეობის ღვიძლი შენამოქმედი არაა, მისთვის უცხოა და ამიტომაც ყველა ერთი ფასისაა, თუ სხვადასხვა მოსაზრებით მოსახლეობა მაღავს თავის ცოდნას ამ სურბების შესახებ?

საფიქრებელია, რომ ორივე ეს გარემოება მოქმედებს აქ. ეს „ჯვრები“ რა თქმა უნდა, სომეხების მოტანილი არაა XIX საუკუნეში. ისინი გაცილებით ძველი წარმოშობისანი არიან და ადგილობრივი, ჯავახური წარმოშობისანი. ამას უცილობლად ამტკიცებს ასეთი ჯვრების საყოველთაო გავრცელებულობა საქართველოს ყოველ კუთხეში და მესხეთში განსაკუთრებით. მაგრამ ისიც მართალია, რომ სომეხთ შორისაც არ არის „ჯვარი“ უცხო რამ. ასე რომ XIX საუკუნეში მოსულთ მათ ადვილად შეეძლოთ ზოგიერთი მაინც ასეთი ჯვრებიდან თავიანთ სურბებად გადაენათლათ. ასე რომ თუ დღეს ამ „ჯვარ“ — „სურბების“ ვინაობის გაგება გვიჭირს, ეს უნდა აიხსნებოდეს, როგორც ამ ჯვართა არა ფართე პოპულარობით, ისე მოსახლეობის განზრახ დუმილითაც.

ადგილობრივმა სომეხმა ახლო-მახლო ვერანა სოფელი ვერ დაგვისახელა, მაგრამ სხვა საინტერესო დაკვირვება გაგვიზიარა: მან ეკლესიის მახლობლად ერთი ფრიად განიერი და ღრმა ორმო გვიჩვენა და დაურთო: „აი აქ ძველად ქართველებს ბაზირხანა ჰქონიათ. საწნეხი დიდროანი ქვები მეც მახსოვს ეყარა... დიდი ბაზირხანა ყოფილა... ბოლო ღროს მაზრაში სულ ორიოდ-სამიოდ ბაზირხანადა იყო. ახლა აღარც ის არის. ახალქალაქშია ზეთსახდელი ქარხანა. ძველად კი, როგორც ასეთი ხარაბებიდან ჩანს, თითქმის ყოველ სოფელში ჰქონიათ ბაზირხანა. ეტყობა სელი ბევრი უთესიათ და ზეთიც ბლომად უხდიათ“.

ეს დაკვირვება სრულიად სწორია, ხოლო საკითხი ფართოდ მდებარე ნელოვანია ისტორიული ჯავახეთის მეურნეობის ინტენსივობისა და მოსახლეობის სიმჭიდროვის ასახსნელად...

ზეთსაზღელთა (ძითაჰანგ, ბაზირხანა) ნანგრევების სიმრავლისათვის ყურადღება არა მარტო ფოკაში მოუტყევიათ. ამასვე გვიმოწმებდნენ მთელ რიგ სოფლებში. სოფელ გოგაშენში კი ზეთის მოხმარების ფართე სარბიელიც მოგვიჩაჩვენა: „ჯავახეთში კამეჩი ზეთის წაუსმელად სრულიად ვერ გაძლებდა, ასევეა აქლემიც. ზეთია ხარხროზის ერთადერთი წამალი, როცა მათ მუნი სჭირთ... ზეთი ღარიბი ხალხის მთავარი საკვებია, მარხვაში კი ყველა ზეთსა ხმარობდა მხოლოდ, სანათიც ზეთისა იყო. ნავთი გვიან შემოვიდა...“ ძველ ღროს ზეთს, რა თქმა უნდა, გაცილებით ფართე მოხმარება ჰქონდა: ის იყო თითქმის ერთადერთი ასანთი სითხე, საჭმელადაც მისი მოხმარება შეუდარებლად უფრო ფართე იყო: ღარიბი მოსახლეობის გვერდით, რომელიც მაშინაც უმთავრესად ზეთის მომხმარებელი იყო, აუარებელი მონასტრები ზეთის მუდმივი მომხმარებელი იყვნენ, ხოლო მარხვის დღეებში (და წლის ნახევარი, თუ მეტი არა, სწორედ მარხვის დღეები იყო) მთელი მოსახლეობა ზეთის მომხმარებელი ხდებოდა... საეპრო ტრანსპორტის უმთავრესი მატარებელი — აქლემები დიდი რაოდენობით მოითხოვდნენ სოფლის მეურნეობის ამ პროდუქტს. ყველა ამის გათვალისწინებით ადვილი წარმოსადგენია, თუ რა დიდმნიშვნელოვანი უნდა ყოფილიყო სოფლის მეურნეობის ეს დარგი ჯავახეთისათვის და გასაგები ხდება ზეთსაზღელთა ნანგრევი-ნაშთების ის სიმრავლე, რომელიც აგრე დიდ ყურადღებას იქცევს აწინდელი მოსახლეობისას.

ამასთან დაკავშირებით არანაკლებ მნიშვნელოვანია საკითხი, თუ ვის ეკუთვნოდა ეს ზეთსაზღელები, მთელ სოფელს საერთოდ, ვინმე კერძო პირს სოფელში, თუ ფეოდალს. იყო მეურნეობის ეს დარგი ბანალიტეტის საგანი თუ არა. როგორ იყო ეს საკითხი გადაწყვეტილი ძველად „ქართველობის“, შემდეგ „ოსმალობის“ დროს?

ამ საკითხების შესახებ წერილობითი რაიმე ცნობები მე არ შემხვედრია. თუმცა უნდა ითქვას, რომ სპეციალურად არც მიძებნია. აქ კი ადგილობრივ ასეთ კითხვებზე პასუხს ვერ მიიღებ. აქაურთა ცოდნა XIX საუკუნეს არ სცილდება, როცა ეს ზეთსაზღელები კერძო პირთა საკუთრებას შეადგენდნენ. სხვადასხვა მოვლითი ხერხებით ამ დიდმნიშვნელოვან საკითხის გამორკვევა, ვფიქრობთ, იმ შემთხვევაშიაც შეიძლება, რომ არაერთი პირდაპირი წერილობითი ცნობა ამ საკითხის შესახებ მართლაც არ გადარჩენილიყოს. მა-

ნამდის კი საჭიროა აღრიცხულ და დაცულ იქნას აქა-იქ სოფლებში აქამდის გადარჩენილი ძველი ზეთსახდელები (დილისკაში) და სხვა ნიერულად აღწერილი იქნან ისინი. სიძველეთ დაცვის სათვის ასეთი საკითხი ჯერჯერობით არც არსებობს...

როგორც ფოკანი (თუ ფოკა). ისე სხვა სოფლებიც ფარავნის ტბის პირზე (ასფარა, მახარონი, თავფარავანი...) ძველი წყაროების მიხედვით ცალკე, ჯავახეთისაგან გამოყოფილ რაიონს წარმოადგენდნენ—ფანავრას რაიონს. ეს აგრე ესმის მელქისედეკ ქართლის კათალიკოზს XI ს-ში¹². ასევე ესმის ეს მცხეთის საკათალიკოზო სოფლების სიის შემდგენელსაც XVI ს-ში. უკანასკნელი საბუთიდან ისიც დასტურდება თითქო, რომ აწინდელ სოფელ რადიონოვკას ანუ ადგილობრივ სომეხ და თურქ მოსახლეობის გამოთქმით ფარავნას ძველად უნდა თავფარავანი რქმეოდა. ამას ეთანხმება ცნობილი ზალხური ლექსიც: „თავფარავნელი ქაბუკი ასფარას ქალსა ჰყვარობდა“... ჯავახეთის ტბების გარემოთა არქეოლოგიურ-მა შემოვლა-შესწავლამ შესაძლებელია მეტად საინტერესო შედეგები მოგვცეს, როგორც ისტორიული ხასიათის. ისე, და უმთავრესად, ეგრეთ წოდებული პრეისტორიული ეპოქისათვის.

თავფარავანას მეორეჯერ მიხდება გავლა. შარშანაც ვიყავი ერთი საათით. აქაური სიძველეები ცნობილია: ქარვასლა და ორი ეკლესია. ქარვასლა გაზომილი აქვს ხუროთმოძღვარ მიხეილ შავიშვილს. აქ მუშაობისას მას უპოვნია ასომთავრული წარწერა. წარწერიანი ქვები ზოგი მორყეული ყოფილა. ზოგი კიდევ მოცილებული ძირს გდებულია. ხუროთმოძღვარ შავიშვილს წარწერა გადმოუხატავს, ქვები კი (სულ ოთხი ქვა ყოფილა), იმის შიშით, რომ არ დაკარგულიყო, სოფლის რწმუნებულისათვის ჩაუბარებია დასაცავად. საუბედუროდ, წარწერის გადანახატი მან ველარ იპოვა, ხოლო სოფლის რწმუნებული 1927 წელს, ვისაც მან ეს ქვები ჩააბარა, მე ვერ ვიპოვე... ვერავინ გაიხსენა, თუ ვინ იყო ამ წელს რწმუნებული... მე სამუალებმა არ მქონდა სამაზრო არქივის გზით მეძია ის პირი, ასე რომ ეს ძვირფასი წარწერა ჯერჯერობით დაკარგულია.

ივ. როსტომაშვილის ჯავახეთში მოგზაურობის დროს ეს ქარვასლა სავსებით მთელი ყოფილა „Караван-сарай состоит из ворот, ведущих во внутренние отделения сарая, образующих внутри три

¹² საქ. მუზ. მოამბე; VI.

свода, длиною до 30-ти шагов, при ширине в четыре аршина/аршина
каждое отделение. Построен он весь из прекрасно обработанного
серого камня и кирпича¹³.
შენიშვნა

ქარვასლის სიგრძე — 24,2 მეტრი; ის სამი ნაგისაგან შედგება. თითო ნაგში ხუთი კამარაა, ე. ი. ხუთი ოთახი. თითო ოთახის სიგრძე — 4,2 მეტრი, განი — 3,2 მეტრი. სულ ასეთი ოთახი 15-ია (თუ : თი : შუა ნავი უნდა კორიდორი ყოფილიყო). ფსადის კედლის სისქე — 1,45 მეტრი. სიმაღლეზე ლაპარაკი არ შეიძლება: ის მიწით და ქვითაა ამოვსებული.

ქარვასლა გადანაკეთები ჩანს: პირველად ის სულ თლილი ქვი-საგან უნდა ყოფილიყო აგებული. თლილი და ორნამენტირანი ქვები აქაიქ უწესრიგოდ არის დატანებული. უკვე დასანგრევად ხელმი-ყოფილი, მაგრამ შედარებით მთელი ყოფილა ის 1927 წელსაც, რო-გორც გადმოგვცემს ხუროთმოძღვარი მ. შავიშვილი. დღეს კი ეს ძეგლი ისეთ მდგომარეობაშია მიყვანილი, რომ დღე-დღეზე უნდა დაინგრეს. არცერთი თლილი ქვა აღარ შეუჩინეთ. რაც ვერ მოუ-ცილებიათ, დაუმტკრევიათ. უკანასკნელად აგურსაც მისდგომიან. თუ სასწრაფო ზომები არ იქნა მიღებული ძეგლის დასაცავად, ვეჭ-ვობ, ერთი-ორი წლის შემდეგ მისი ნაშთიც აღარ იქნება...

სამარცხენოა და დანაშაულია, როცა ასეთი ძეგლი სიძველეთ დაცვის კომიტეტისათვის უცნობია: დაცვის ღირსად ცნო-ბილ ისტორიულ ძეგლთა ჯავახურ სიაში მას თავფარავნის ქარვასლა შეტანილი არა აქვს. აუცილებელია ამ ძეგლის მეც-ნიერული შესწავლა. საჭიროა მისი გაწმენდა, გაზომვა. ასე-თი მუშაობა შესრულებული აქვს ხუროთმოძღვარ შავიშვილს. სა-ჭიროა მუზეუმში შეიძინოს ეს ნაშრომი. ქარვასლათა ნაშთები სა-ქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში საკმაოდ მოიპოვება, ასე რომ მათი ისტორიულ-შედარებითი შესწავლა სავსებით შესაძლებელია. თავის მხრით ქარვასლების შესწავლა მჭიდროდაა დაკავშირებული სავაჭრო გზების მიმართულებათა, მათ კეთილმოწყობათა შესწავ-ლის საკითხთან. გზები, ხიდები, ქარვასლები, ტრანსპორტი, ვაჭრო-ბა და ქალაქები და ყველა ეს სასოფლო მეურნეობისა და სახელო-სნო წარმოების განვითარების ნიადაგზე, — ყველა ეს ერთი მთლიანია, ერთიმეორეს გულისხმობს...

¹³ Сборник материалов для описания местност. и племен Кавказа. XV, 58.

თავფარავანში ორი ძველი ეკლესიაა. ერთ მათგანს პერანგი სავსებით შემოცლილი აქვს და მხოლოდ დუღაბი და დგას. მეორე შედარებით მთელია. უკანასკნელზე ორი წარწერაა დაცული. ერთი და იგივე შინაარსისაა: „ქრისტე შეიწყალე პავლე“.

წარწერანი ასომთავრულია, მხოლოდ ერთ მათგანში ვ' ინი და ლ' ასი ნუსხურია: წარწერები შეიძლება XII—XIII საუკუნისა იყოს:

ქ'ე შ'ე პ'ვლე ან
ქ'ე შ'ე პ'ლე

ე. ი. ქრისტე შეიწყალე პავლე ამინ. ქრისტე შეიწყალე პავლე.

აქვე ეკლესიის გარშემო სასაფლაო ყოფილა. იქ შესანიშნავი აღარაფერია. ქვები დატაცებულია.

თავფარავნიდან ტბა დიდებულ სანაზაობას წარმოადგენს. უზარმაზარ სარკედ გადაშლილა ის და კიდევზე ჩამწკრივებული სოფლები კეკელუცად იცქირებიან მის გულში. მახსოვს შარშანდელი ჩვენი საუბარი: აქ უნდა კლიმატური სადგური იყოს... რა სანადირო ადგილია, რა სასპორტო...

ტბას გაღმა პირდაპირ სოფელი ასფარა მოჩანს. ენას თავისთავად ადგება: „თავფარავნელი ჰაზუკი ასფარას ქალსა ჰყვარობდა...“ ამ დიდებულ შემოქმედების ავტორნი არც გაღმა დარჩენილან, არც გამოღმა... სულძაღლი ბებერი — ჟამთა ვითარება ავი და აბეზარი იყო ძველი ჯაგახეთის მკვიდრთათვის.

ლაშაში მეთოლიები გამაბეზრებელი წიაჭით დატრიალებენ თავს მეთევზეებს, რომელთაც ბადე ამოუღიათ და ნანადირევს ჰკრებენ.

ტ ა მ ბ ო ვ კ ი ს ა კ ე ნ წავედით. გზა ტბის პირს მიჰყვება. მზიანი ქარიანი დღე ღრუბლიანმა საღამომ შეცვალა. ქარი ჩადგა. აღელვებულ აქაფებული ტბა უცებ დაწყნარდა და თითქმის სულთქმა შეწყვიტა, გაინაბა. ეს მოახლოებული წვიმის უტყუარი ნიშანი იყო... სოფელში ძლივს შევასწარიით. კოკისპირული დაუშვა. ღუზაბორისას გადავათიეთ. ჩვენმა მასპინძელმა ისიც კი არ იცოდა, თუ მის სახლის უკან კარტოფილის ყანის გვერდით ვისი სასაფლაო იყო... ძველი სასაფლაო აღმოჩნდა. ეკლესია საფუძვლამდისაა დანგრეული, საფლავის ქვებიც მცირედაა გადარჩენილი.

ტამბოვკაში მისაველს მისგან 1/2 კილომეტრის მოშორებით დღეს პატარა სოფელია გაშენებული. აქ ხულგუმოდან გადმოსული თურქულად მოსაუბრე კათოლიკები დასახლებულან...

ტამბოვკას, ღუზაბორებს გარდა, ღღესაც ყველა ჩ ა ჩ ა -ს უწოდებს. შეიძლება ეს ძველი ქართული სახელის სომხურ-თურქული

ფორმა იყოს: ჩაჩკა(რი) ან ქაქკა (რი). როგორც ქ ა ქ ა ისე ჩ ა ჩ კა-
ხო არცა ქართულ ონომასტიკონში: ქუაბულისძე ქ ა ქ ა ქ აქსაძე,
ჩ ა ჩ ი კ ა ს შ ე ი ლ ი... „კარი“—ამ შემთხვევაში შეეკვეცა ^{ქ ა ქ ა} ^{ქ ა ქ ა} ^{ქ ა ქ ა}
ლება იყოს წარმოდგენილი „კა“-ს სახით. ასეთი შეკვეცა, ვფიქრობთ,
თურქულ ან სომხურ ნიადაგზეა მომხდარი. ძველ ჯავახეთში ცნობი-
ლი იყო სოფელი ქ ა ქ კარი ვარძია — თმოგვს შორის მტკვრის პარც-
ხენა ნაპირზე („ქაქკრული მალი“), ეხლა იქ სოფელი აღარ არის.
გოგაშნელების ბაღებია: ქ ა ქ კ რ ე ბ ს უწოდებენ...

ა ს ფ ა რ ა სულ უკანასკნელ ხანებში დასახლებულა. აქ სოფელ
კარტიკამიდან გადმოსახლებული თურქულად მოსაუბრე კათოლიკე-
ბი ცხოვრობენ. რა თქმა უნდა, სოფლისა და მის არეშარეს სიძვე-
ლეთა შესახებ ამათ არა იციან რა. სოფლის შუაში მოზრდილი ბორ-
ცვია, რომლის თავზე ძველი ეკლესიის ნანგრევია; აქ ყოფილა ძვე-
ლი სასაფლაოც. აქვე ბორცვის ფერდობზე—მის სამხრეთის მხრი-
დან ყოფილა გაშენებული ძველი სოფელიც. ეკლესია პატარა (20,30
× 4) ყოფილა, თლილი ქვისაგან ნაგები. ეკლესია-სასაფლაო ფრიად
სქელი და მაღალი კედლით ყოფილა შემოზღუდული.

გზა ასფარიდან დასავლეთით პობლიკამისაკენ მიდის. ტბას აქ
მაღალი, ყაფარი კიდეები აქვს. აქა-იქ კლდეებში მღვიმეები მოჩა-
ნან — „ღარანები“, როგორც ადგილობრივნი ამბობენ. (სიტყვა და-
რანი ქართული არ უნდა იყოს, მაგრამ ის, როგორც ჩანს, არა მარ-
ტო სამცხე—ჯავახეთში იხმარებოდა. მცხეთის სოფელთა ერთ-ერთ
ძველ ნუსხაში მოხსენებულია: „არაგუის თავს ქევს (მცხეთას ეკუთ-
ვნისო)... სოფელნი, აგარაკნი და ქუაბნი და დარანნი და სიმაგრე-
ნი“¹²... (გურიის „ღარანი“ არ შემხვედრია, მაგრამ მისგან ნაწარ-
მოები სიტყვა კი დღესაც ცოცხალია: „გამოდარანებული“ ნიშნავს
გამოღრუხებულს). საჭიროა ამ დარანების დავლა, შესწავლა... მაგრამ,
როგორც არა ერთგზის დავრწმუნდი, სათანადოდ შეუიარაღებელი,
მოუშაადებელ-ხელცარიელი ხეტიალი ამ დარანებში, თითქმის უსარ-
გებლო შრომაა (ელექტრო ნათურები, წერაქვები. კარვები, სათა-
ნადო ფოტოაპარატი და სხვ.)¹³.

ასფარასა და პობლიკამს შუა ტბაში ღრმად შეჭრილ ნახევარ-
კუნძულზედ მოჩანს სოფლის ნანგრევები. ჩანს ის დიდი

¹² თ. გორდანიძე, ქრონიკები..., II, 196.

¹³ საბას განმარტებით: „ღარანი კლდეში, ანუ მიწის ქვეშ შესასულელი
(+სამაღავი B). ნახლი მიწას ქვეშ ნაგები, გინა მიწა და კლდე შეთხრილი
უწინარად C“.

ხნის ვერანაა: ნაშენობა იქ რაიმე არა დარჩენილა. მხოლოდ მიწი-
ორმოები ამჟღავნებენ სოფლის ნაკვალევს. მით უფრო საინტერესოა
ამ ნასოფლარის შესწავლა. ასეთივე სოფლის ნანგრევები ნაშენობა
კუნძულზე აღნიშნულია ტაბისყურის პირზეც... რა ქვია ჩვენს ვე-
რანას აქ ვერ მითხრეს. არც იცოდნენ თუ აქ „ხარაბა“ იყო. რუსულ-
ქართულ რუკებზე ის ასე არაა აღნიშნული.

სოფელ ვლადიმეროვკას ფოკელი სომხები პობლიკამს უწოდებ-
დნენ. აქ ეხლა მალაქნები სახლობენ. უეჭველია პობლიკამი (და არა
პობლიკან, როგორც რუსული და ქართული რუკები აღნიშნავენ)
ძველი სახელია აწინდელ ვლადიმერსკოეს ან მის ახლოს მდებარე ნა-
სოფლარისა. უცნაურობის მიუხედავად ეს სახელი — პობლიკამი
ქართული სახელი ჩანს: მას არა ერთი მონათესავე მოეპოვება რო-
გორც ჭავჭავთში (კარტიკამი, კულიკამი, ოკამი) ისე საქართველოს
სხვა მხარეებშიაც.

ფოკას დაებრუნდით. აბულ-კარტიკამზე გავლით აქედან მოკლე
გზა მიდის ახალქალაქისაკენ. მე კი გული პატარა არაგალზე მიმიწე-
ვდა. განძაში მარწყმუნებდნენ, რომ იქ „მალარების“ შესავალში ძვე-
ლი რაღაც წარწერები მოიპოვება. ასეთი ცნობების დიდი ნდობა არა
მაქვს ხოლმე, მაგრამ გაუსინჯავად მაინც ვერ მოვისვენებდი.

წამოვედით და ფოკადან ოცი ვერსის გავლით გვიან საღამოს
დიდ არაგალში მივედით. ჩვენ კოლმეურნეობის მოანგარიშე
აღას გრიგორიანისას მოგვათავსეს. აღას გრიგორიანი პარტიული
კაცია, ახალგაზრდა, ჰკვიანი გლეხი. მას საგულისხმო დაკვირვე-
ბები აქვს როგორც კოლმეურნეობებზე, აგრეთვე საერთოდ მეურ-
ნეობაზე. ხალისიანი მოსაუბრეა და თავაზიანი მასპინძელი.

ცოტა ხნის შემდეგ შემოგვესტუმრნენ ადგილობრივი კოლმეურ-
ნეობის თავმჯდომარე ამხ. მიგოიანი და სხვა რამოდენიმე პირი. ამხ.
მიგოიანი ბოგდანოვკის რაილმასკომის ყოფილი თავმჯდომარეა.
ის გონიერი და განვითარებული კაცი ჩანს. ვილაპარაკეთ ჩვენს მიზ-
ნებზე, მუშაობის ტექნიკურ სიძნელეებზე. არასასურველ განწყობი-
ლების არსებობაზე ჩვენს მიმართ, ზოგიერთ ადგილებში განსაკუთ-
რებით.

ვისაუბრეთ ჭავჭავთის სამეურნეო შესაძლებლობებზე. საუბარ-
მა დაადასტურა ჩვენი მოსაზრება, რომ ჭავჭავთში მეზორბლეობა
არაზელსაყრელია. თუ ჭერი—კიდეც პო, პური აქ ნაძალადევი ამბა-
ვია. აღრეული ყინვები მეტად ხშირად აცდენს მოსავალს. ამევე
დროს თივა მოუმცდარია და დიდ მოსავალს იძლევა. ამიტომაც მესა-

ქონლეობა აქ ფრიად ხელსაყრელია და ის უმთავრესი დარგი უნდა იყოს მეურნეობისა.

საკითხია: ასეთ არარენტაბელურ მეურნეობის მიმდინარეობა ნენ ჯავახეთის მკვიდრნი სულ მუდამ?

უფლება გვაქვს ვამტკიცოთ, რომ ასეთი რამ გარკვეულ დროს არ უნდა ყოფილიყო: მოსახლეობის ის სიმრავლე, რომელიც აწ არსებული, თუ ვერაწა სოფლების გათვალისწინებით ივარაუდება, შეუძლებელია ასეთ არარენტაბელურ მეურნეობის პირობებში შექმნილიყო და არსებებულიყო. ამასვე გულისხმობდა საქართველოს სამეურნეო და ეკონომიური მთლიანობა მისი ფეოდალური განვითარების უძლიერეს ხანაში. მსხვილი და წვრილფეხა საქონელი (მუშა-საქონელი, ხორცი, მატყლი, ტყავი, რძის ნაწარმი), სელი (-ზეთი), თაფლი (-თაფლი, სანთელი), შინაური ფრინველი და თევზი, ქერა იყო ჯავახეთის მოსახლეობის დოვლათი, რაის გარდანამატსაც ის სააღებმიცემო საგნად აქცევდა საქართველოს სხვა კუთხეებთან, რომელნიც მას საჭირო სახმარით (პური, ღვინო, მარილი, ფარჩეული, ხილი) ამარაგებდნენ.

საქართველოს სამეურნეო და პოლიტიკური შერყევა XIII საუკუნეში მონღოლთა ბატონობასთან დაკავშირებით, მისი პოლიტიკური დაყოფა XIV—XV ს-ში და ბოლოს ჯავახეთის (და მთელი მესხეთის) ოსმალთა მიერ საქართველოდან ჩამოგლეჯა—უდიდესი მნიშვნელობის ფაქტები იყო, რომელნიც შესაფერის გავლენას ახდენდნენ საქართველოს თვითეული კუთხის მეურნეობის სახეობის შემდგომ განვითარება-დაცემაზე და ამდენადვე ქვეყნის პოლიტიკურ, თუ კულტურულ მომავალს განსაზღვრავდნენ... XV—XVI საუკუნიდან, საფიქრებელია, მეტად გაძლიერდა აქამდისაც სააღებ-მიცემო ურთიერთობის შესუსტებით საკმაოდ შერყეული ძველი რენტაბელური მეურნეობის მოშლის პროცესი.

ჯავახეთის მოსახლეობაც იძულებული იყო ახალ პირობებთან შეგუებით მეურნეობის ძველი სახე შეეცვალა. არახელსაყრელად შექმნილ შესაქონლეობისა და სელის წარმოების ხარჯზე პურეულის თესვა გაეძლიერებია, რაც ჯავახეთის პირობებში სამეურნეო რეგრესს მოასწავებდა და საბოლოო ანგარიშით ძველი მოსახლეობის საგრძნობ შემცირებას გულისხმობდა.

შემოსტუმრებულთ შორის მე ვიცანი ის სათხელი გლეხიც, რომელმაც უცნაური ღრეკით გვამცნო, რომ სათხის ეკლესიის წარწერები ნიკოლოზის დროს „зачистили“-ო. ეხლა მან როსტომაშვილის მიერ წაკითხული წარწერის დაღუპვაც გვაცნობა, როცა ერთი ქართ-

ველი მოვიდა და სტეფანე ფალოიანთან ერთად ეკლესიაში წარწერა აღმოაჩინა და მელნით გააშავა. ეს კარგად მახსოვსო. ამის შემდეგ ის წარწერა დიდხანს იყო, მაგრამ მერმე, როცა სომხის ეკლესიის დევნა დაუწყეს (ე. ი. 1900 — 1903 წწ.), აი მაშინ ის ქვა გამოიღეს

და „зачистили“-ო. ამ ცნობის პირველი ნაწილი სინამდვილის იერს ატარებს: წარწერის მელნით გაშავება, სტეფანე / ფალოიანი — ეს როსტომაშვილსაც აქვს მოხსენებული. ცნობის მეორე ნახევარში მართალი უნდა იყოს ის, რომ წარწერა გამოიღეს და „зачистили“, ხოლო ამის მიზეზად სომეხთ ეკლესიის დევნა ნიკოლოზის მთავრობის მიერ, რა თქმა უნდა, არ გამოდგება... უხერხულობის თავიდან ასაცილებლად ცნობის მომწოდებელ გლეხს მეტი აღარა ვცითხე და მოსაუბრეებს არაგალის მღვიმეებზე და იქაურ წარწერებზე ჩამოუგდე საუბარი. „მალარა“ ყველამ იცის, წარწერა — არავინ...

მეორე დღეს დილაადრიან „მალარა“-ს სანახავად წავედი. სამწუხაროდ, ჩემი ეჭვი გამართლდა. აქ წარწერა რაიმე არ აღმოჩნდა. ეს არის უზარმაზარი ბუნებრივი მღვიმე ყაფარ კლდეში საკმაოდ მაღალი „ჭერიით“. მღვიმე მეტად ღრმადაა შიგნით შეჭრილი. ამბობენ ხუთას სულ ცხვარს იტევსო. შიგნით უკუნი სიბნელება. შესვლა — დათვალიერება — გაზომვა სპეციალური მოწყობილობას მოითხოვს: ძველად გამოსავალში ამ „მალარას“ ხელოვნური კედელიც კი ჰქონია. ჩანს, ნაგვიანევად სიმაგრედაც გამოუყენებიათ ის.

13. VIII. იმედგაცრუებული ახალქალაქში წამოვედით. აუცილებელია დასვენება. გზად ყაურმიდან ხორენიამდის ჯავახეთის მტკვრის მარჯვენა ნაპირზედ ორი ვერანა გავიარეთ: ნორაშენი (ყაურმიდან 3 კილომეტრი) და დიგაშენი (ნორაშენიდან ორ კილომეტრში). უკანასკნელი მეტად დიდი და კარგად შენახული ნასოფლარია. ეკლესიის ნანგრევიცაა აქ. სასაფლაოზე ერთი ფრიად მხატვრულად შესრულებული ცხენის ქანდაკებაა თავის მოკაზმულობით. სხვა საფლავები ღარიბულია: ცარიელი, ბრტყელი ქვები. ეკლესიის ნანგრევში ტრაპეზის მაღალი ოთხკუთხი ქვა დღეს რაღაც სალოცავია: „სურბ სარქისიო“ ამისნა ჯიგრაშნელმა სომეხმა...

შუაღდე გადასული იყო, როცა ხორენიაში მოვედით, ხორენი-აკარნეთი ცნობილია სიძველეებით. აქ სპეციალური მოსვლაა საჭირო. ამხელად კი ერთი წარწერის შემოწმებით ვმაცოფილდებით. ესაა ეკლესიის ბალავერის წარწერა. ის შესრულებულია წითელი საღებავით და ფრიად დაზიანებულია (უფრო განზრახ, ვიდრე ბუნებრივად):

- 1 ჯი [ქესი]
- 2 ქე აღღვე
- 3 მელქიზდ ეკ ქართლისა
- 4 კთალიკოზი ორთავე შ[ა]
- 5 ცხორ [ემათა] ან
- 6...

- ე. ი. 1 ჯუარი ქრისტესი
- 2 ქრისტე აღიდეგა
- 3 მელქიზდ ეკ ქართლისა
- 4 კთალიკოზი ორთავე მიხა
- 5 ცხოვრებათა ამინ
- 6 (ქრონიკონი იყო ს მ თ)

ამას ქვევით ახლად აფხევის გამო აღარა ირჩევა რა. პროფ. ექ. თაყაიშვილის მიერ წაკითხვა ორიოდ უმნიშვნელო დეტალს გარდა სრულიად სწორია. აქა იქ შერჩენილ წითელ საღებავის ნაკვალევით მისთვის ჩვეული სიმახვილით აღუდგენია პატივცემულ მკვლევარს წარწერა და სრულიად სწორად. მხოლოდ „ქ კ ნ ი ყო ს მ თ“ სრულიად აღარა ჩანს. წარწერა ეკუთვნის XI საუკუნის ცნობილ პირს, მელქიზდე ქართლის კათალიკოსს და შესრულებულია 1029 წელს... ხალხმა თავი მოიყარა, „ერასტან“ „პაიასტან“ აქაც გაისმა. ერთი მეორეს ედავებოდა, თუ რა ენაზეა ეს წარწერა. უმრავლესობა უარყოფს მის ქართულობას და სომხურად წაკითხვას ცდილობენ... გვეკითხებიან. უსხნით. პარტკომის მდივანი, ამხ. გაბრიელიანი დახმარებას გვპირდება...

კვლავ დაბრუნების იმედით ამ ერთი წარწერის შემოწმებით ვკმაყოფილდებით და ახალქალაქს მივდივართ.

რაილმასკომის თავმჯდომარე ამხ. ნაზარეტიანი უარს გვეუბნება ნორმის პურის მოცემაზედ. კომერციული პური კი უმოწყალოდ გვანადგურებს (გირვანქა 7 მანეთი)... ჯერ დაღლილობისა და შემდეგ უამინდობის გამო ორი დღე ახალქალაქში ვიჯექით. თხუთმეტ აგვისტოს საღამოს ნაჩქარევად უახლოეს სოფელ დილისკაში გავედით. ძველი ეკლესია აქ აღარაა. ის ახალზე გაუხმარიათ. სასაფლაოებს რამოდენიმეს გვიჩვენებენ: ცხენების და ცხვრების ქანდაკებები, გუთნეული ექვსუღელათი სახნის-საკვეთლით და ორივე ერთნაირი სიდიდის თვლებით. საინტერესოა აქაური ხაჩქარები. ასეთივე ტიპის ხაჩქარები სომხური წარწერებით მოიპოვება სოფელ კარტიკამის ძველ სასაფლაოზე. გვისახელებენ უახლოეს ვერანა სოფელს მ უ რ ჯ ი კ ა ნ ს, სადაც მოიპოვება თურმე დიდი დარანი. მურჯიკანს ჩვენი ხუთვერსიანი რუკები არ იცნობენ... სამწუხაროდ მხოლოდ გვიან—აქეთობას დილისკელ თანამგზავრთან საუბრიდან გამოვარკვეე, რომ სოფელში ჯერ კიდევ დაცულია ძველი ზეთსახდელი ქარხანა (ძითაჰანგ, ბაზირხანა). საჭიროა მათი საჩქაროდ დეტალური აღწერა. გაზედმეტებული, მომქმედ მეურნეობიდან გამოსულნი, ისინი უეჭველია, მალე გაქრებიან.

16. VIII. ბავრას ეკლესიის წარწერები ლიტერატურაში ცნობილია: 1. აღმოსავლეთის კედელში სარკმლის თავზე მოთავსებულია ბარელაფი — დანიელ ლომთა ორმოში. ბარელაფი ქვემოთ ასომთავრული წარწერაა:

ქე ად ეს ფრნ. ე. ი. „ქრისტე აღიდე სოფრონ“

მეორე წარწერა ეკლესიის დასავლეთის კედელშია. წარწერა ოთხკუთხი ქვის გარშემოა და თითონაც ოთხკუთხედს ქმნის. ქვა მოთავსებულია თითქმის სახურავ ქვეშ (სამხრეში). აქ წარწერის ადგილი არაა. ამიტომ, საფიქრებელია, ის აქ ეკლესიის გადაკეთებისას არის დატანებული. წარწერა ასომთავრულია:

1 სახ [. . . .]	ე. ი. სახელითა
2 ღთისაითა ავო ესე	ღმრთისაითა ა[ე]ვო ესე
3 ეკლე	ეკლე —
4 სია წა სფნრს ქონქოლს	სია წმიდაა სოფრონს ქონქოლს.

ხელი ნაგვიანევი — XIV—XV ს. ს-ანი განსაკუთრებული მოხაზულობისაა. წაკითხვა საეჭვოა. როსტომაშვილი მხოლოდ რამოდენიმე სიტყვას არჩევდა. პროფ. თაყაიშვილმა ბოლოში დაურთო არ არსებული „ძსთა“ და მაინც არა გამოვიდა რა. ჩვენი წაკითხვაც არაა დამაკმაყოფილებელი. წარწერას არსებითი არა აკლია რა, რაც აკლია, ის ადვილად აღიდგინება: სახ (ე ლ ი თ ა). ასე რომ წაკითხვის სიძნელე უჩვეულო (ან შესაძლებელია უვიცურ) დაწერილობაშია. აქვე ეკლესიის ეზოში მოთავსებულია სასაფლაო, რომელიც მიმდინარე წლის ზაფხულს მეტად დაზიანებულია. ადგილობრივ კოლმეურნეობას ეს მიდამო თავის სამეურნეო მიზნებისათვის გამოუყენებია და საფლავის საინტერესო ქვები ზოგი ხევში გადაუყრიათ, ზოგიც დაუმტკრევიათ. ჯერ კიდევ დაცულია საფლავის ქვა მთავრულ ნუსხურ ნარევი წარწერით:

1 ქ. ესე: სფლვი: მგლ	ე. ი. ქ. ესე: საფლავი: მგელის არს: შეუნდვენ: ღმერთმან: და: ვინც შენდობაი: თქუას: მასცა: შეუნდვენ: ღმერთმან.
2 არს: შნ: ლთნ: და: ენც	
3 შდბი: თქს: მსცა: შნ: ლნ	

ბავრას აწინდელი მოსახლეობა თურქულად მოსაუბრე კათოლიკებია. აღსანიშნავია მათი ინტერესი სიძველეებისადმი. კუმურდო, წყაროსთავი, ზარზმა, ვარძია... მათი რაობა და ზნეობა... ახლო ნასოფლართაგან დაგვისახელეს აქვე აღმოსავლეთით ქუ ზ უ კ ბ ა ვ რ ა

და კარტიკამის თავს გოგრაშენი (თუ გორგაშენი?) ბავრობას
სამხრეთ აღმოსავლეთით ხანუმ ფუნარ (დედოფლის წყარო).
არც ერთი ამოთვანი ხუთვერსიან რუკებზე აღნიშნული პრამენული
თორიაში პროფ. ე. თაყაიშვილი ორ წარწერას მისწავლევს.
დღეს არც ერთი აღარ გადარჩენილა. ძველი ეკლესიის ადგილს მხო-
ლოდ დულაბი ამჟღავნებს. აქვე ყოფილა სასაფლაოც, ორიოდ ცხენ-
ვერძი ჯერ კიდევ მოწმობს ამას. წარწერიანი ქვები მოვიკითხე.
არვინ იცის რა.

ეკლესიის ნანგრევთან ახლოს „სურბდომინიკოს“-ია. ეს არის სა-
მი ქვის ჯვარი, ერთერთი ამ ჯვართაგანი თავისი ფორმით (მოკლე
მხრები, ასიმეტრია) უდავოდ ძველის შთაბეჭდილებას სტოვებს.
ქვემო ნაწილი მას საკვარცხლობეკედ აქვს წამახვეული. აქვე დგას მი-
სი კვარცხლობეკი და კი არავინ იცის, რომ ეს ჯვარი ამ კვარცხლ-
ბეკზე უნდა იდგეს. ცალ-ცალკე ვიპოვეთო, გვიპასუხებენ. თორიე-
ლი სომხები კათოლიკები არიან. ამიტომაც მათი სურბი „დომი-
ნიკოსია“. აქვე ახლოს მთაზე აქვთ ასეთივე სალოცავი ქვა „სურბ
ოვანეს“.

„აქ დიდი ზეთსახდელი (ძითაჰანგ) იყო. ეხლახან დავანგრეეთ“...
გვიჩვენეს „მაღაზ“. ეს არის ძველი რაღაც ნაშენობა შიგ სოფელში.
ვიწრო შესასვლელით სრულიად ბნელი და, როგორც ამბობენ, მეტად
ღრმა და ფართო. შესაძლებელია, ის სამეურნეო დანიშნულების
ნაგებობა იყოს, მაგალ.—ფარები, თუმცა აქაურები ასეთ შესაძლე-
ლობას უარყოფენ.

უჩმაწაზე გავლით ჩვენ აბულს წავედით.
ეკლესია და სასაფლაო აბულში უვნებლად დადებული. წარწერა შე-
ვამოწმე. ეკლესიის დასავლეთის კედელზე: ასომთავრულით

ჯ'ი ქ'სი

ე. ი. ჯუარი ქრისტესი ქრი-

ქე შე გლნ.

სტე შეიწყალე გალატონი

ატზ

წარმოდგენილი წაკითხვა—ასე კითხულობს ივ. როსტომაშვილიც—
არაა საეკსებით უდავო: სიტყვა „გალატონი“-ს ასოების ორ წყე-
ბად დალაგება უცნაურია და უჩვეულო; არც გალატონთა წარწერის
ადგილია თითქო აქ. წარწერა XI—XII საუკუნის შემდეგი ხანისა
შეიძლება იყოს მხოლოდ. სასაფლაო დავათვალიერე. საინტერესო
საფლავის ქვებია. ვერანა სოფლები მოვიკითხე. ახალს ვერას გვეუ-
ბნებთან. „სურბ“-ი აბულის მთის წვერში დაგვისახელეს. სახელი არ
იციან... განზრახ შევეკითხე, ზომ არ იციან იქ წმინდა ხაჩატურის
საფლავის შესახებ (ივ. როსტომაშვილის ცნობის თანახმად). ასეთ
ცნობას უარყოფენ...

დაბრუნებისას სოფელ თახჩაზე გამოვიარეთ. ეს 1918 წლამდის „მუსლიმანური“ იყო. ეხლა იქ სომხური მრეწველობაა. სიძველეთაგან ვერაფერი გვიჩვენეს.

გზაზევცა კარტიკამიც. აქ თურქულად მოსაუბრე კათოლიკები ცხოვრობენ. სიძველეთაგან მეტად საინტერესოა სასაფლაო ხაჩკარები სომხური წარწერებით, მხატვრულად შესრულებული ცხენები, ვერძები, საომარი თუ საყოფაცხოვრებო იარაღები... სამწუხაროდ, გვიანია და ღრუბლიანიც: სურათების გადაღებას ვერ ვახერხებთ.

დღევანდელი მოგზაურობისას გავიცანი თ ახალქალაქის ქართული ათწლედის მოწაფე ბენო გვარამაძე. მისი სიტყვით ქალაქში სულ ოთხიოდ კომლი ქართველია: ბერიძე, გვარამაძე, მიქელაძე... ქართული ათწლედი რაიონის ქართულ სოფლებს ემსახურება... გვარამაძეს აინტერესებს სიძველეები. ისტორიისადმი, როგორც ყოველი მესხი თუ ჯავახი, რომანტიკულად არის განწყობილი და მტკიცეწილად გრძნობს.

ხორენიაში მეორედ მივედი. აღმოსავლეთის მხრიდან სოფლის თავში აქ ერთი პატარა ეკლესიაა ძველი სასაფლაოთი. ეკლესია თლილი ქვისაგანაა. სამხრეთის მხრიდან ბალავერზე, რომელიც უზარმაზარ ფიქალს წარმოადგენს, მოთავსებული ყოფილა მთელ სიგრძეზე ერთ სტრიქონიანი წარწერა, რომლის მხოლოდ ნაკვალევი და ჩანს დღეს: ვილაცას დიდი გულმოდგინებით ამოუთლია წარწერა, ისე რომ არც ერთი ასო არ გადაურჩენია. ასევე ამოთლილია იქვე სამხრეთის კედელზე გამოქანდაკებული ჯვრის ზემოთ წარწერა. ეტყობა ხორენიაშიც იგივე ხელი მუშაობდა, რომელიც განზრახ ანადგურებდა წარწერებს სათხასა, ალასტანში და სხვაგან ჯავახეთში.

ამას წინად აქ ყოფნისას პარტკომის მდივანი ამხ. გაბრიელიანი დახმარებას დაგვირდა. სამწუხაროდ, ის ეხლა ვერ ვიპოვეთ: კოლმეურნეთა სამკალში წასულა. იმ იმედით, რომ უკუმოქცევისას ვნახავთ მას, ჩვენ პირველად ვერანა კარნეთში წასვლა გადავწყვიტეთ. ეს ნასოფლარი აქედან სულ ორიოდ კილომეტრის მანძილზეა.

ვერანა კარნეთი ჯავახეთის მტკვრის ღრმა ხევშია ზედ წყლის პირზედ. მეტად მაღალი და ციცაბო კლდოვანი ნაპირები მრავალ მღვიმე-სახიზრებით ამ ნასოფლარს საიდუმლოების იერს ანიჭებს. თუ ჯავახეთის მტკვრის პირით გზას არ წარმოვიდგენთ, რაის ნაკვალევი მე ვერ შევნიშნე, ისე აქ ღრმა და კლდოვან ხევში სოფლის არსებობა გაუგებარია. შეიძლება წისქვილები ჰქონდათ აქ. მაგრამ

1 ვიყ აღ

2 რნი

ეკვდრის სვეტი მკვიდრად დგას და წარწერის წაკითხვის საშუალებას არ იძლევა. წარწერა ხელის მიხედვით XI—XII საუკუნეებს შეიძლება მიეკუთვნოს.

შემჩნეულმა გარემოებამ დამაფიქრა და ეკლესიის ბალავერს დაუწყე ჩხრეკა. ის ეკვდრის კედლით სრულიად დაფარულია. დიდის წვალუბით დუღაბის მცირე ნატეხი გამოვადღე. ბალავერის ნაწილი თვალმისაწვდომი გახდა და ერთი ასომთავრული „ა“-ნიც შევნიშნე. მოჩანს ჭვარის ძირიც. ბალავერი ჭვარით ყოფილა შემკული. შემდგომმა წვალუბამ კიდევ რაღაც ასო დამანახვა (ვერ გავარჩიე). მცირე რამ ხელსაწყო რომ მქონდეს, ამ ბალავერის გათავისუფლება არც თუ შეუძლებელია.

იქვეა მეორე პატარა ეკლესია: მის ბალავერზე შიგნიდან ნუსხურით:

ქე შე ვრძ (სხვა ამოტეხილია).

ხორენაში დაებრუნდით. გაბრიელიანმა გვიშველა. კიბე მოატანინა და ახალი ეკლესიის სახურავზე ავედით. აქ ყველამ იცის რომ ჭერზე სახურავს ქვეშ მოყოლილია წარწერა. ეს ის წარწერაა ივ. როსტომაშვილს რომ მოჰყავს. პროფ. ე. თაყაიშვილის შესწორებით ეს წარწერა ასე იკითხება:

„ოდეს თათართა ყოველი ქუჩყანამ წაგუართო, მისგან დაუმთავრებელნი კარის ბეჭენი მე ჩოგა გავათავენ. ვინცა ამას ნახვიდეთ მოგვგონებდეთ (sic) ოცდა ჩვდმეტო ათასი თეთრი კათალიკოზისა და მეფისა ეახმარეთ“.

უკანასკნელი ოთხი სიტყვა შეიძლება შესწორებას საჭიროებდეს. ივ. როსტომაშვილის გადმონახატი უკანასკნელი სიტყვის „ვახმარეთ“ წაკითხვას არ ამართლებს: „რ“-ავს წინ „ო“-ნი გარკვეულად ჩანს იქ. ესეც რომ არ იყოს „ვახმარეთ“—ამ „ხ“-ანით XIII საუკუნეში უჩვეულო გვეჩვენება. ამიტომ უფრო სწორი იქნება, ვფიქრობთ, აღდგენა: „ვ(მსა) ხურეთ“. ამისდა მიხედვით შეიძლება წინა სიტყვებიც შეიცვალოს: „კათალიკოზსა და მეფესა ვმსახურეთ“. წარწერის საბოლოო დადგენა, რა თქმა უნდა, მხოლოდ მისი ნახვის შემდეგ შეიძლება.

ჩვენმა ჭერზე ასვლამ, უქმად ჩაიარა. სახურავს ქვეშ შესვლა, თუ სახურავის ნაწილი არ აიშალა, შეუძლებელია...

ამხ. გაბრიელიანი კოლმეურნეთა სურათის გადაღებას გეითხვს. ის მათ მოსაგროვებლად წავიდა. ამასობაში შიგ სოფელში მე პატარა ქვეთიკირის შენობა ვნახე (3,10×2). ის დანგრეულია. სამკედლიანი. ნაშენია ყორით. შენობის შიგნით ჩრდილო აღმოსავლეთის კუთხეში, თითქმის კედელში დგას უზარმაზარი, ამ შენობის საერთო სიდიდესთან შეფარდებით, ქვა-სვეტი, რომლის კონსტრუქციული გამართლება აქ არ შეიძლება. მას უეჭველია სხვა დანიშნულება აქვს. თვით შენობაც ოთხკუთხია; მას საკუროთხევლის მომრგვალება არა აქვს, რომ ეს ქვა საკუროთხევლის ნაწილად მიგვედო... მე მაშინვე „სურბი“ ვიფიქრე და მოგროვილთ მისი სახელი ვკითხე. მათ გაიკვირვეს, თუ საიდან ვიცი, სახელს რომ ვკითხულობ და მიპასუხეს: „ტოხმანუკ“. ტოხმანუკის სიგრძე — 1,80 მ, სისქე — 0,45 მ, განი — 0,70 მ. ტოხმანუკის გვერდში პატარა ნიშანია, სადაც ეხლაც ყრია სანთელი, სპილენძის ფული, ქათმის ფრთები... ტოხმანუკის მხოლოდ ქალები ლოცულობენ. შაბათ საღამოს ჩუმად მოდიან, სანთელს ანთებენ... საინტერესოა ტოხმანუკთან დაკავშირებული რიტუალის ჩაწერა და შედარებითი შესწავლა. თავისთავად სახელი ტოხმანუკ მეტად საინტერესოა. იქ ამის მნიშვნელობის შესახებ არა იციან რა. ხომ არ არის აქ ორი სიტყვა ტოქმ და მანუკ? ტოქმ—თესლი და მანუკ — შვილი-ყრმა... მაშინ ქვა ტოხმანუკი, შეიძლება, ფალოსია...

18. VIII. ვერანა „ჩ ფ ლ კ“-ის მხოლოდ სასაფლაოა გადარჩენილა. ეს სასაფლაო მით არის საინტერესო, რომ აქ მხოლოდ ერთი „ვერძი“ მოიპოვება, სხვა დანარჩენი სულ გაუთლელ-გაუყუთხავი, ხამი ქვებია, რაც ყოფილი მოსახლეობის სოციალ-ეკონომიური სახის მანიშნებელი შეიძლება იყოს.

ჩ ა ნ დ უ რ ა მოზრდილი სოფელია ახალქალაქისწყლის მარცხენა ნაპირზე. როსტომაშვილი აქ ძველ ეკლესიას და წარწერას იხსენიებს. დღეს ეკლესია აღარაა. არც წარწერისა იციან რა. ერთი საინტერესო საფლავის ნაშთი გვიჩვენეს: კლდე ამოჭრილია ადამიანის სიგრძეზედ ნახევარი მეტრის სიღრმით. მას ჰქონია სახურავი, რომელიც ამ ორიოდ წლის წინ აუძვრიათ. სახურავიც ქვისა ყოფილა და ფრიად ოსტატურად საფლავს მორგებული. სახურავს ქვეშიდან რაღაც ნიშნები („წარწერა“) იყოვო გვეუბნებიან... ვინ აიღო, ან რა უყო ამ სახურავს, ვერ გვითხრეს (არ გვითხრეს?). ეკლესიის ნაშთი ადგილი ქვებით შემოურავავთ. შიგნით, სხვათა შორის, წმინდა გიორგის ქანდაკებაა. აქვე შეგროვილი ქალები და-

უნებით მიმტკიცებენ, რომ ეს „სურბ სარქისია“. საინტერესოა წმინდა გიორგის ეს გასურბსარქისება.

გოგაშენი გარეგნულად ისევ უცვლელია. მე აქ 1924 წელს ვიყავი. ისევ უწყლობას უჩივიან. წელს მოუსაველობაც თემკომის თავმჯდომარემ გვისტუმრა. სკოლის შენობაში, საკლასო ოთახში ცხოვრობს. ახალგაზრდა კაცია — ქილდელი. საინტერესებს ისტორია, ესმის სიძველეთა დაცვის საჭიროება. იცნობს ქართულ ლიტერატურას და მიუხედავად სკოლაში უსწავლელობისა საესე-ბით გონებაგახსნილი ახალგაზრდაა.

ქართული სოფლები ჯავახეთში თითებზე ჩამოითვლება (სულ 17-ია; ამთგან 6 მხოლოდ ნაწილობრივ არის ქართული, 11 — მთლიანად). მით უფრო საინტერესოა მათი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული საფუძვლიანი შესწავლა. ვინ იცის რამდენ ახალს რასმე მოგვცემდა ასეთი შესწავლა; რამდენ გაუგებარს უცნაურობის საბურველი აებ-დებოდა.

სამწუხაროდ, ისტორია-ეთნოგრაფიის ერთიანი — შეთანხმებული მუშაობის საჭიროება აქამდის არ არის ჩვენში საერთოდ აღიარებული და მუზეუმში კერძოდ. ამის საუკეთესო საბუთია გასული ზაფხულის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია აჭარაში. ამავე დროს სადაო არ უნდა იყოს თითქო ასეთი შეთანხმებული მუშაობის სარგებლიანობა ბარემ მინდა ჩაეყდნე გოგაშენში რამოდენიმე დღით, გამოვიკითხო, ჩავიწერო. ასევე სხვა ქართულ სოფლებშიაც...

დარწმუნებული ვარ გაცოცხლდება ისტორიული ჯავახეთი. ვერანა ნასოფლარები აკვამლდებიან, გლეხები მიწდორ-ყანებში სათიბ-სამკალს მოედებიან, ჩალეწილი ციხეები მედიდურად აიშორებიან. ციხის კედელში საგუშავო ჩაისაფრება, ციხის კარებით ბატონები გამოჩნდებიან, ქალაქთა ნანგრევებში ვაჭარ-ხელოსნები წარმოდგებიან, მოედნები ახმურდება, ძველ ნაგურებზე ქარავანი გადიკლანება და მუნჯი მღვიმე-ტაძრების ნანგრევები ალაღადდებიან... მაგრამ ამას დრო უნდა და სათანადო მოწყობილობა — მე კი, თუ გამქცევს არა, გამოვლულს მაინც ვგევიარ...

აფნიაში ეკლესიის ეზოში ერთ დიდ ოთხკუთხე ქვაზე, „ჭვრის“ კვარცხლბეკზე პატარა ქვა იდგა თურმე. ის ეზლა ცალკე გდია. ოთხკუთხია. ითხივე გვერდით ქანდაკება აქვს: ფოთოლი, ყვავილი, ირემი, ჯვარი. ეს ქვა სხვა ჯიშისაა ვიდრე კვარცხლბეკისა. წვერი მას ამოღრმავებული აქვს. ვიკითხე ამ ჯვარის სახელი. ვერ მითხრეს. „ხატი ჰქვია, ჯვარი ჰქვია“ მიპასუხა მოხუცმა ქალმა. ერთმა გლეხმაც დაურთო: „ვისაც თვალი ასტივდებოდა, მოიტანდა

წყალს და ამ ქვის ამოღრმავებულ წვერში ჩაასხამდა. ეარსკლავების
დაათულებინებდა (ე. ი. ღამით წყალს აქვე დატოვებდა). მეორე
დილას ამოიღებდა და თვალებს დაიბანდა მით, მშველოდ ქაქუნსულს
ამჟერა: აქ ქრისტიანულ ჯვართან კი არა ქრისტიანობამდე

მოვლენასთან გვაქვს საქმე. რიტუალიც და ქანდაკებანიც ამას
მოწმობენ. ჯვარი აქ ქრისტიანობის გავლენით ზედმეტად არის მი-
კერებული — (ეს „მოისარის“ ხატი ხომ არ არის?). „ჯვარი“ აფნი-
აში მეორეცაა. სოფლის დასავლეთით, ნახევარ კილომეტრში დგას
უბრალო ქვის სვეტი მეტრნახევარი სიმაღლისა დაახლოებით. არა-
ვითარი ნიშანი ჯვარისა ან სხვა რაიმე ქანდაკებისა მას არა აქვს.
გარშემო ყორე აქვს შემოვლებული. გოგაშენში გვითხრეს იმასაც
„ჯვარს“ ეძახიანო. ეს მეორე „ჯვარი“ ჩვენ ღამით ვნახეთ მირაშხა-
ნიდან გოგაშენში მიმავლებმა, ასე რომ აფნიელთ მის შესახებ ვე-
რა ვპოულობთ რა...

ო კ ა მ ი საკათალიკოზო სოფელი იყო. ის ეხლაც დიდი სოფელია.
მოსახლეობა — ქართველი მუსლიმანები, ი ე რ ლ ი, როგორც თე-
თონ იტყვიან. სოფლის შუაში დიდი ტაძარი მდგარა. როსტომა-
შვილის დროს ის კიდევ ყოფილა. დღეს მისი მცირე ნანგრევებია
არის მხოლოდ.

თურქულ (თარაქამა) სოფელ აზ მ ა ნ ა ზ ე გავლით ქ ა რ ც ე ბ შ ი
წავედით. წარწერები გვეგულება. აქ ძველად დიდი ეკლესია ყოფი-
ლა, გადაუცეთებიან და ეკლერი მიუშენებიათ. სხვადასხვა დროის
წარწერები უადგილოდაა მოთავსებული. ეკლერის სამხრეთ კე-
დელზე:

I. ასომთავრულით XV—XVI სს.

1. პატონსა: ყრყრს: გმჯე ღომ, ე. ი. პატონსა ყურყურე გაუ-

2. ისითა: ბძნბითა აღვშეოთ მარჯვე ღმერთო

ესე სყდ მისითა

ბრძანებითა აღვაშენეთ

3. რი: ჩნ: ქრცბლთა

ესე საყდარი ჩვენ ქარცებელთა

წარწერაში ყურადღებას იქცევს ფორმა „პატონსა“ და სიტყვა „საყ-
დარი“; უკანასკნელი აქ ხმარებულია ამ სიტყვის აწინდელი მნიშ-
ვნელობით: ქარცებში საეპისკოპოსო კათედრა არ ყოფილა. წარწერა
შეიძლება ეკუთვნოდეს როგორც XV, ისე XVI საუკუნეს.

II. მეორე წარწერა ნუსხურისა და მკედრულის ნარევობაა.

- 1 მამისს : ლშა
- 2 ქრაიძეს, მისნი.
- 3 ცოდვანი:.. შეუ
- 4 ნეს:.. ღთმნა:.

- ე. ი. მამისას ლაშ
- ქარაიძეს მისნი
- ცოდვანი შეუნდ
- ნეს ღმერთმან.

III. მესამე წარწერა ასომთავრულია და იმავე ხელითაა შესრულებული, რაც პირველი:

- 1 ალბის ძსა:.
- 2 გმგლსა: : ოქ
- 3 რპრსა:.. და:..ჯ
- 4 ობინს:.. შს:.. ღნ

- ე. ი. ალბის ძესა
- გამგებელსა ოქ-
- როპირსა და
- ჯუბინს შეუნდნეს ღმერთმან.

წარწერაში საყურადღებოა ხელისუფალი გამგებელი აქამდის ჩვენთვის ცნობილი „ძეგლის დადებით“.

IV. ცალკე ნატეხ ქვაზე. ხელი იგივე რაც პირველი და მესამე:

1. გ—გნს —
- თ:.. იეს
- შნს:.. ღნ

ეს წარწერა ნაკლებია.

V. სრულიად განცალკევებულად იმავე ასომთავრულით:

ქ.: ათ — ამას არა აკლია რა: ცარიელი ადგილი დაუწერელია. ჩანს წარწერა დაუწყიათ და დაუმთავრებელი დაუგდიათ.

ქარცებში ეკლესიის ეზოც საინტერესოა ძველი სასაფლაოთი. მუშაობის დროს ერთი თარაქამა მოვიდა. ადგილობრივი პარტიული მუშაია. აინტერესებს ეკლესიის სიძველე. ეკლესიაც და წარწერებიც სომხური ჰგონია.

ღართაში, ისე როგორც ქარცებში, თარაქამა სახლობს. ეხლა ეს პატარა სოფელია. ნანგრევებიდან ჩანს, რომ ძველად ის გაცილებით დიდი სოფელი იყო. აქ ეკლესია უწარწეროა, სასაფლაო მარტივი (ხამი ქვები), „ბაზილხანა“ არ შენახულა.

ვერანა სოფელ ნავეარძიების ნახვა ვერ მოვახერხეთ. ის აფნია-ქარცების საზღვარზეა.

მირაშხანს ჩავედით. „შენ მირაშხანო ბაღდადო, წალკოტო ყვავილიანო!“ მართლაც რა საშინელი კონტრასტია ალპიურ აფნია-ღართასა და მათ შუა მოთავსებულ ვენახოვან მირაშხანს შორის! და ეს სულ რაღაც 2—3 კილომეტრის მანძილზე... მირაშხანში დღეს ქურთები ცხოვრობენ. სიჩქარის გამო აქ სიძველეები არც გვიძებნია. აფნიაზე გავლით გვიან ღამით გოგაშენში მივედით.

ხეალ ვანის-ქებაი უნდა დავათვალიეროთ. გვაფრთხილებენ, რომ ვერ შევძლებთ: ასასველელი გზა—გვირაბი დანგრეულია. თემკომის თავმჯდომარე ადგილობრივი კაცის გატანებას გვპირდება. *ქართული ენის ლექსები* ზეალ ვანის-ქებაის ძირს მივადექით.

დღეს უკვე სადაო არ უნდა იყოს, რომ ეს მონასტერი სწორედ ის ვაჰანის ქებაია, რომლის „წესმა და განგებამ“ ჩვენ დრომდის მოაღწია. სხვა მოსაზრებებს გარდა ამას ადასტურებს ძეგლში მოხსენებული გეოგრაფიულ სახელთა მთელი რიგი, რომელნიც ამ მონასტრის ახლომახლო ეხლაც იპოვებიან სოფლებისა, ნასოფლარებისა, თუ ადგილთა სახელების სახით.

ეს „წესი და განგება“ დადებულია XIII საუკუნის პირველ მეოთხედში ამ მონასტრის „ამშენებლის“ ერთ-ერთი თმოგველის მიერ (ამ აზრისაა ამხ. ლ. მუსხელიშვილიც, რომელსაც ეს ძეგლი დამზადებული აქვს გამოსაცემად). მაგრამ, რა თქმა უნდა, ეს კიდევ იმას არ ნიშნავს, რომ მონასტერი აქ მანამდის არ არსებობდა. ამას მოწმობს მისავალში ერთ-ერთი ეკლესიის საძირკველში დატანებული ქვა ასომთავრული წარწერით:

1 ქე: ე [ორ] თავე: ე. ი. 1. ქრისტე ე	
2 შა: ს[უფევათა: მე] ე [ორ] თავე	
3 თა [მეფე:დ] ა:დდ[ფ]ლ[ი:]	2 შინა ს[უფევათა მეფ]ე
4 თმრ:წე[ლსა] მეზისა:მა	3 თა[მეფე დ]ა დედო[ფ]ალ[ი]
5 თისაა: კ: ანტნ: [ვ] სა: მრ	4 თამარ წე[ლსა] მეფობისა მა
6 ალეშნა ზლდე: ესე შ[ნ ღნ]	5 თისასა ოცსა ანტონ ჭყონ-
დიდლისა მიერ
	6 ალეშენა ზლუდე ესე შეუნდ-
ვე[ნ ღნ]

წარწერა დამთავრებულია და შინაარსი ცხადი. ამას ხელს ვერ უშლის რამოდენიმე ალუღგენელი ან კიდევ სადაო ადგილი. პირველ სტრიქონში მეორე სიტყვა უეჭველად ე-ნით იწყება. მეორე ასოს ნაშთი შეიძლება იყოს წ-ილი, ჩ-ინი ან მ-ნი. უკანასკნელი სტრიქონის ნაკლები ადგილი როგორც არ უნდა აღდგეს — უწყინარია. (სამწუხაროდ, ფოტო ხელოვნებამ აქაც მიღალატა და მხოლოდ ხელით გადმონაღების ამარა დამტოვა... საერთოდ გაცილებით სჯობდა, რომ ეს აპარატი არ მქონებოდა, ან არა და მის დახმარებას არ დავნდობოდი...). ზღუდის აშენება მომხდარა თამარის მეფობის ოც წელს, ე. ი. 1204 წელს. ცნობილია, რომ თამარის მეფობის წლები 1184 წლიდან ითვლებოდა (სიგელები, ისტორიკოსები).

საინტერესოა ჭ-არის აღდგენა ჯგუფში: —ანტონ:—სა: მრ: და მრ: სი ჭყონდილად წაქითხვა. მოცემულ კონტექსტში სხვაგვარად აღდგენა ჩვენ ვერ წარმოვიდგინეთ. ამას მხარს უჭერს წარწერის მხნაარსი. მაგრამ, თუნდაც აქ ჭყონდიდელი არ ვიგულისხმობთ, მთავარი მაინც უცვლელია. ეს მთავარი კი ის გარემოებაა, რომ 1204 წელს ვანის-ქვაბს ზღუდეს უშენებს ვინმე ანტონ (უეჭველია სამღვდელო პირი. ამას მისი სახელი მოწმობს) და საამისო წარწერაში მხოლოდ მეფე თამარი იხსენიება. რომ ვანის ქვაბი ამ დროს თმოგველთ საკუთრება ყოფილიყო, მათი სახლის მონასტერი ყოფილიყო, შეუძლებელია ასეთ წარწერაში ისიც არ მოხსენიებათ... ჩვენ კი დარწმუნებული ვართ, რომ ჩვენი აღდგენა სწორია, რომ ზღუდე აღუშენებია ანტონ ჭყონდიდელს (გნოლისთავისძეს), რომელიც ასეთ საქმიანობით სხვაგვანა ცნობილია¹⁵. მარტივად ჭყონდიდელთაგან და არა მწიგნობართუხუცესობით მოხსენიება ამ ვაზირთა უპირველესისა აგრეთვე დადასტურებულია 1202 წლის მის მიერვე შიომღვიმისადმი მიცემულ დაწერილში.

გამოდის, რომ 1204 წელს ვანის-ქვაბს ზღუდეს უშენებს ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი ანტონ, მეფის უახლოესი პირი და ეკლესია მონასტრებაშიც სამეფო პოლიტიკის გამტარებელი. ვანის-ქვაბზე ის იმავე უფლებითა და მოტივებით ზრუნავს, როგორც შიომღვიმეზე. ვანის-ქვაბიც, ისე როგორც შიომღვიმე, ვარძია, გარეჯა, სამეფო მონასტერია და ბუნებრივია მასზედ წარწერის ამოჭრისას მონასტრის „პატრონი“ ყოფილიყო მოხსენიებული. ასე, ჩვენ უეჭველად მიგვაჩნია, რომ 1204 წელს ვანის-ქვაბი ჯერ კიდევ სამეფო მონასტერი იყო, რომ ის ჯერ კიდევ თმოგველთ საკუთრება არ იყო, რომ, მაშასადამე, ვანის-ქვაბი თმოგველთ არ აღუშენებიათ (თუმცა არც „წესი და განგება“ იჩივებს მის ახლად აშენებას. იქ თითქმის მხოლოდ გაფართოებაზეა საუბარი). თმოგვი კი, როგორც ცნობილია, ჯერ კიდევ 1190 წელს ებოძა სარგის ვარამისძეს და ამის შემდეგ არც გამოართმევიათ, სანამ ეს სახლი (თმოგველთა) არსებობდა.

¹⁵ ქართლის ცხოვრება, შიომღვიმის მონასტრის ისტორიული საბუთები.

ეს მეტად საინტერესო მოვლენა საბაბს იძლევა საკვლედი-
თა ფეოდალიზაციის ერთ ცოცხალ შემთხვევას შევეხოთ... მაგრამ
ამაზე სხვა დროს. აქ კი უნდა აღვნიშნოთ, რომ, ჩვენთვის ცნობილი
თმოგველთ მიერ (მკარგრძელის მიერ) ვაჰანის „წესი და განგება“
გება“ დადებულია სწორედ ამ ფეოდალიზაციის მომენტთან დაკავ-
შირებით. სარგისმა თმოგვი მიიღო, ხოლო მკარგრძელმა ციხე ქალა-
ქი საგვარეულო მონასტრით სრულყო. მან მიიღო მცირე სამეფო მონ-
ასტერი, გაათავოთვა ის და „წესი და განგება“ დაუდვა. სამეფო მონ-
ასტერი სააზნაურო საგვარეულო მონასტრად იქცა. ამიერიდან ამ
დიდებულს ციხე-ქალაქიცაა აქვს და მონასტერიც. სხვა ნიშნებიც
რომ არა იყოს რა, ვფიქრობთ, მარტო ასეთი მოსაზრებაც კი საკ-
მაო საბუთი იქნებოდა იმისთვის, რომ ვაჰანის „წესი და განგება“
სწორედ იმ ხანისთვის მიგვეყუთვნებინა, როცა თმოგველთ ეს
მონასტერი მეფისაგან მიიღეს და საგვარეულოდ აქციეს. ეს კი შე-
უძლებელია XIII საუკუნის პირველ მეოთხედს გადასცდეს. მოყვა-
ნილი მოსაზრებანი ამხ. ლ. მუსხელიშვილთან საუბარში არის ჩა-
მოყალიბებული, ვანის-ქვაბი სრულიად შეუსწავლელია. მაგრამ მი-
სი შესწავლა სულ სხვა პირობებს ჰგულისხმობს. მე კი დღეს მხო-
ლოდ წარწერებით უნდა დავკმაყოფილდე.

კლდეში ასი მეტრის სიმაღლეზე (მეოთხე სართულზე) მოჩანს
პატარა თეთრი ეკლესია. გვარწმუნებენ, რომ იქ რაღაც წარწერე-
ბია. ასახვლელი გვირაბები, ბილიკები, გზა-ჭრილები მზე-წვი-
მისაგან საშინლად წამზდარია. ყოველ წამში გადაჩეხის საფრთხის
წინაშეა ამსვლელი, ხოლო ორი-სამი ადგილი ისე დაზიანებულია,
რომ, თუ ის არ შეკეთდა, უეჭველია, მსხვერპლი მოყვება... მე კი
ამიერიდან იქ მეორედ ამსვლელი აღარა ვარ...

ჩვენი გამყოლი მირიან ნათენაძე გვარწმუნებს, რომ აქ მას
ჯერ კიდევ გასულ წელს უნახავს ლამაზად „გაყუთული“ ქვა რაღაც
წარწერით. ვეძებთ. ვერ ვიპოვეთ.

ავედით „თეთრ ეკლესიაში“. ეს არის პატარა ეკლესია შიგნით
და გარედან თეთრად გაღესილი. კედლები მრავალგან მინაწერები-
თაა აჭრელებული. მაგრამ ეს არაა ჩვენი დროის მჭლანელების საქ-
მიანობა. ეს წარწერები უმთავრესად XV—XVI საუკუნეს არ უნდა
სცილდებოდენ. წარწერანი სულ მჭედრულია. რაღაც შავი საღება-
ვით ნაწერი. აქა-იქ გადასულია, მაგრამ უმრავლესობა ჯერ კიდევ
შენახულია. ის გარემოება, რომ აქ ამოსვლა ასე ძნელია, საუკეთესო

მცველი გამხდარა ამ წარწერათა, თორემ ჩვენმა სიძველეთ დაცვა
კომიტეტმა ვანის ქვაბის არსებობის შესახებაც კი არა იცის.
წარწერები ათეულობით ითვლება. იკითხება ფრიად ძნელად.
ქიროა ორი კაცის ხანგრძლივი გულდასმითი მუშაობა. ამიტომ
საჭიროა ასასველელის გაკეთება და სათანადო მოწყობილობის ატანა...
მე კი რასაც მოვასწრებ ორ-სამ საათში, ის არის...

1. ქ. ღამერათო და ყოვლა წამიდაო: დედოფალო: ღმარათაის
მაშობელო და: რანიც: წამიდანო: და მთავარა: ანგელოზნი: საუ-
ენებზიხართ თქუენსა: ძალასა და მოწყალებასა: უშველეთა და ულა-
ზინეთა: მოსამსახურესა: მიწასა: თქუენსა თუალა: პატროსანსა
უებროს გულქანას: ვიყავა: ცო[?]დავილი: რომა: მოიყვანა:
მანუჩარა: ქალა: და გასათხოვარადა: ქამარი: მე: ჯერა: არა
მედგა: ღმარათაისა მადლობა: და მოწამიდათა: მადლმა: ჩემსა:
ულამაზესი: სულიერი: დედას: მიწაზედა: არა: იარებოდა: და
არც: სახუა: გამოსულა: არც თუალადა: არც ტანადა არც: ზნითა:
არც: გონებითა: თურემა: ჩემნი: მნახავნი: არა: გამომტყუენებ-
ნა: ეს: ხიზანანი: არიან: ამისნი: მოწამენი: და ეს ლომი:

ე. ი. ღმერთო და ყოვლად წმიდაო დედოფალო ღმრთის მშობე-
ლო და რანიც წმიდანი და მთავარ ანგელოზნი სუენებზიხართ, თქუე-
ნსა ძალასა და მოწყალებასა, უშველეთ და ულზინეთ მოსამსახურესა
მიწასა თქუენსა თულპატროსანსა უებროს გულქანა, ვიყავ ცოდვი-
ლი რომ მო(მი)ყვანა(?) მანუჩარ ქალად და გასათხოვარად. ქმარი
მე ჯერ არ მედგა, ღმრთის მადლმა (?) და წმიდათა (?) მადლმა. ჩემსა
ულამაზესი სულიერი დედასმიწაზედა არა იარებოდა და არცა სხუა-
გამოსულა არც თუალად, არც ტანად, არც ზნითა, არც გონებითა.
თურემ ჩემნი მნახავნი არა გამომტყუენებენა? ეს ზიზანნი არიან
ამისნი მოწამენი და ეს ლომი.

ეს წარწერა გარშემოვლებულია სხვადასხვა ცხოველთა ნახა-
ტებით. ნახატებიც შესრულებულია იმავე შავი საღებავით.

II. ამ წარწერის ბოლოზე მიწერილია სხვა ხელით: ქ: ქალო
თამარ: შენმა მზემან ავად დაუხატავს ვისცა უქნია.

III. მესამე წარწერა ეკლესიის შიგნითაა კედელზე:

ქ. ყალაწამიდაო: შენ: უწყაი: ე. ი. ყოვლად წმიდაო შენ უწყი.

ცხადი:, და დაფარულია:.
რა ვაქანა:.. მე:.. შევასა:.. არა:..
მაქასა

საქამე:.. კეთილად:.. ქანილია:..
შევაზარებივარა:.. სიკუდილსა:..
შემაწრწუნებია:.. გულია:..
ანასა:.. უშეღე:.. ცოდვილსა:..
შენა:.. იქსენა:.. მისი:.. სულია:..

ყლა წმიდო:.. დედოფალო:.. მიშულე შენსა: ძისა სიყვარულსა:
ლრიბსა:.. ოცი ოთხაშაფა:.. მარხავა:.. შემომიწირავს:.. ზაფხულსა:
დაღეთა:.. ჩემად (ერთი სიტყვა ვერ გავარჩიე):.. რაცა:.. დღენი. მე-
სახანესა:.. ეგაბისა შენისა:.. წყალობითა თავი კელთა:.. არა:.. მაქო-
დესა:.. როდესა:.. მაქა:.. გაგითავება:.. მიშულე:.. რაცამე:.. დამიწრა:..
რაჩეულაშვილსა:.. ანასა:.. ეკენისათუესა:.. დამალვასა (აქ ერთი სიტ-
ყვა აკლია).

ყოვლა წმიდაო დედოფალო მიშულე, შენსა ძისა სიყვარულსა,
ლარიბსა ოცი ოთხაშაფა(თ) მარხვა შემომიწირავს ზაფხულისა დღე-
თა ჩემად.... რაც დღენი მესხნეს. ეგების შენის წყალობით თავი
კელთ არა მქონდეს, როდესცა მაქ, გაგითავებ. მიშულე რაცამე. და-
მიწერია რჩეულაშვილსა ანასა ენკენის თუესა დამლევსა...

IV. ეს წარწერაც შიგნით არის კედელზე მოთავსებული:

ქ. ლამაერთისა:.. მაშობელო:.. შენ:..
ცოდვილთა...

მეოხი:.. ხარ:.. უშურველი
შენ:.. ავოცე:.. ცოდვა ჩემი:..
უმრავლესი:.. უთვალავი:..
მე სამოელ ტანაჯავად:.. მაწვევს:..
უშიში და უგარაწალღაელი:..
მაწეო:.. ჩემო:.. შენა:.. მიშაველე:..
გამოცნანას:.. შენგანა:.. ველი:..
მარაველა:.. თუალანი:.. ანგელო-
ზნი:..

შენგანა:.. ძრაწიანა:.. ძალანი:..
დასანი:..

და ჯოჯოხეთით:.. მოციქულნი
გამოვიდეს:.. ბევრასი:.. დასნი:..

ცხადი და დაფარულია:
რა ვქნა, მეშავსა[ბედშავსა?]-არა
მაქვს ზიზღიერებას

საქმე კეთილად ქმნილია [ქმნულია?],
შევზარებივარ სიკედილსა,
შემძრწუნებია გულია;
ანას უშეღე, ცოდვილსა,
შენ იქსენ მისი სულია.

ე. ი. ღმრთის მშობელო,
შენ ცოდვილთა
მეოხი ხარ, უშურველი;
შენ ავოცე ცოდვა ჩემი
უმრავლესი, უთვალავი.
მე სამოელ ტანჯავად მაწვევს,
უშიში და უკრძალველი.
მწეო ჩემო, შენ მიშველე
გამოცნანას შენგანა ველი.
მრავალ თუალნი ანგელოზნი
შენგან ძრწიან ძალნი დასნი
და ჯოჯოხეთით მოციქულნი
გამოვიდეს ბევრას დასნი
(ბევრათასნი?)

აქვე ცალკე იმავე ხელით, რაც IV წარწერა:

იმედ: მოხტილი

ე. ი. იმედ მოხვეჭილი
გეგმური

V ღმართობისა: ხატო: ფარადა: ცოდვილსა: ანასა: შეუღ-

ნესა:
ღმერთათამა: იმასა დედამამათაცა (ჩამოტეხილია)... ნა ღმერთათამა:
ვიც:

წყითხოსა: შედობა: უბაძან (ჩამოტეხილია): თქეცა: შეგიდა-
ნესა: ღმერთმა:

ე. ი. ღმთაებისა ხატო, ფრიად ცოდვილსა ანასა შეუღნეს
ღმერთმა; იმისა დედამამათაცა შეუღნევნ ღმერთმა. ვინც წაიკითხოს,
შედობა უბრძანეთ... თქვენცა შეგინდვენს ღმერთმა.

VI. ქ. ფრიად: ცოდვილსა: ოძრტელელსა: დეკანოზისა შეილსა
ლუკას: შნ:

ლთმნ და: ვინც: ბრძანთ თქვენცა. შეგიენეს: ღმრთნ ამინ იყავნ
ე. ი. ქ. ფრიად ცოდვილსა ოძრტელელსა დეკანოზისა შეილსა ლუკას
შეუღნევნ ღმერთმან და ვინც ბრძანთ, თქვენცა შეგინდვენს ღმერ-
თმან. ამინ იყავნ.

VII. ქ. ღმერთო: სბაილოთო: შემხუეწ: მწყლბელო: თულ
ფართო: ზალუმადი: გათქამულო: შენი სახეი: ზალმადი: გათქამუ-
ლო: ღმართობისა: ხატო [შე]ნი ჭირიმე: ბატონო: ღმართობისა: ხა-
ტო: მე: შენასა: სახელ (ამოტეხილია) ხასენებასა: სადა ღრასავა-
რა: კურთხეულ ზარა: დიდებულ[ო ღმრ]თობისა: ხატო: ქარასა-
ტანობისაო: (ვერ გავარჩიე) საბარალ (ამოტეხილია ერთი სიტყვის
ადგილი) საუკუნო: მიშელე: ნახტოსა: შემანა: საბარალ ვარა: რა-
ნიცა: (ერთი სიტყვა ამოტეხილია) გეხეწები: სადიდოსა: არაცა: მე:
მოგიდება: რომე: დალოდე: თუ: ამასა (ამოტეხილია ერთი სიტყვის
ადგილი) მაძეცას: მე: რე: გეხეწები: ისი: და: ადავალა: თაქუ-
განა.

ე. ი. ქ. ღმერთო, საბაოთო. შემხუეწ(თ) მწყალბელო, თულ
ფართო, ზღვამდი განთქმულო. შენ, სახე ზღუამდი განთქმულო
ღმრთაებისა ხატო. შენი ჭირიმე ბატონო, ღმრთაებისა ხატო! მე
შენსა სახელის ხსენებასა სადა ღირსვარა? კურთხეულ ხარ დიდე-
ბულ[ო ღმრ]თაებისა ხატო, ქრისტიანობისაო (ვერ გავარჩიე) საბ-
რალო (ამოტეხილია ერთი სიტყვის ადგილი) საუკუნო... მიშველე
ნახტოსა შემაზა (შერმაზან) საბარალო ვარ. რანიცა (ერთი სიტყვა
ამოტეხილია) გეხეწები: სადიდოს არც მე მოგიდებ, რომე დალონდე,
ამას (ამოტეხილია ერთი სიტყვის ადგილი) მაძეცსო. მე რე (მე რო-
მე?) გეხეწები ის და ადვილია თქვენგანა.

VIII. ქ. ღმარათობისა: ხატო: შენისა: მარავალ მოწყალეობისა
მადლსა: შემოწყალე მონა: შენი: ანი: უშელ (აქვე თითქო სხვა სე-
ლით: ანარსუბან).

ქ. ი. ქ. ღმრთაებისა ხატო, შენისა მარავალ მოწყალეობისა მადლსა,
შემოწყალე მონა შენი ანი (ინაი?) უშეღე(?) ანარსუბან(?).

IX. მოწყალო: ღმრთაებისა: ხატო. ყოვლისა: ღარიბისა: მეო-
ხო: წმიდანო: (?) გაწყობილნო: კარისა: ღმარათაი: მაშობელნო:
ღრიბასა: ინასა: უშელე: ნუცა: გატელ გულსა: ღმრთობო დიდებუ-
ლო შენი: მონა: და ყმა: ინაი: რასა: გეხვევოდესა: დღესა ინე: შა-
ხუწე: და: უტერო: ღრბაი: არის: შენ. მახუწო ამასოფესა:
საუკუნოსცა.

ქ. ი. მოწყალეო ღმრთაებისა ხატო, ყოვლისა ღარიბისა მეოხო
წმიდანო განწყობილნო კარისა ღმრთისმშობელნო, ღარიბსა ინასა
უშეღე. ნუცა გაუტებ გულსა, ღმრთებო დიდებულო შენი მონა
და ყმა ინაი რასა გეხვევოდეს დღეს ინე(?) შახუწე(?) და უტერო
(sic) ღარიბაი არის შენ(ი) მახუ(ე)წი ამა სოფელსა და საუკუ-
ნოსცა.

X. ციხესა: ვაზი: ეზო:
მალალსა

თულნ: ძალვა: შემოშადებთა:
გაზა: გურაბთა: შემოვალენა:
მცველნი: მაზედა: დაგებანა:
მაშიგანა: ორნი: გუშავნ:
ნაბადსა: არა დაცდებთა:
მათსა შემბამელსა: დატოცენა
ცეცხლურებთა: მოედებთან

ჩემო ნუ მოხულა ჩემაზედანა:
სახითა მებრძოლთა: წესითა:
ნურცა მე მომკალვა: ჭირითა:
ამისაგანა: უარესითა
დამთმეთა დაგთმობ: ჭირითა
ამისგან უარესითა

ამისგან უარესითა... ამის შემდეგი სტრიქონი სავსებით აკლია.

სათანადო შესწორებით ეს და-
მახინჯებული ტაბები ასე უნდა
წავიკითხოთ:

ციხეს ვაზი ეზომ მალალსა,
თულნი ძლივ შემოშადებთან,
გზა გურიბითა შემოვალს
მცველნი მაზედა დგებთან
მაშიგან ორნი გუშავნი
ნაბადსა არ დასცდებთან;
მათსა შემბამელსა დატოცენ
ცეცხლურებ მოედებთან.

ჩემო ნუ მოხვალ ჩემზედა
სახით მებრძოლთა წესითა,
ნურცა მე მომკალავ ჭირითა
ამისგან უარესითა...

XI. ქ. უხარწნელო: ღმართობისა: ხატო: შემობრალე: მიშულ:
საუკუნოსა: დაგადეგა: ოცი ოთხშაფათი: პარასკევი: მარხავა: შემო-
მიწრვასა: სასაღამადი: ცოცხალვარა: ნუ რისა: თუ: თავი ჰელთა:
მაქუ: შენსა: წყალბითა: დამიწერა: მე: რაჩეულაძესა: ანასა: სახუა:
არასა: ღისა: ვიყავა: შემეწირა: (— —)სავე: თვასავე: შივაჭირვე:

მარხულმა: ორამოცა: ორამოცი: მუჭალსა: მოგადება: შეწირე: ღმრათობისა: ხატო: თუ: რამე: მეშუელებისა: რაცა შემიწირასა: ისრე გუთავენა: ამა: მარხავას: გარეთა: ქართული
წიგნი

ე. ი. ქ. უხრწნელო ღმრთაებისა ხატო შემიბრაღე, მიშუელებსა უკუნოსა. დაგადეგ ოცი ოთხშაბათ — პარასკევი მარხვა შემომიწირავს, სადამდი ცოცხალვარ ნურისა(?) თუ თავი კელთა მაქვე(ა) შენისა წყალობითა. დამიწერია მე რჩეულას ძესა ანასა. სხუა არასა ღირს ვიყავ შემეწირა ორსავე თვესავე მივაჭირევე მარხულმა ორმოც ორმოცი მუჭლს მოგადება. შეიწირე ღმრთაებისა ხატო, თუ რამე მეშუელების. რაც შემიწირავს, ისრე გაეთავენ ამა მარხვას გარეთ.

XII. დამიწერია ივანობის თვესა მე: შატელიშვილსა ბერიკელ: ქალიშვილსა ხვარამზეს ესე წიგნი: ვინცა შემიბრალებთა: მე: და: ბატონს: გოხალას: ჩემსა და იმის გაუყრელობასა: უნდოდა: ვაიმე: თუ: ერთმანეთსა სიკუდილის: და: სულთამოსლის დროსა: არა: დავხუდეთ: ესრე: ჩვენ: თქვენ: ჩვენ: შეგვიბრალებთ:

ეს ჭეტი მოწმენი: იყენეს: პირველის ბატონების: ნაომარისა: ჭეტნი: და ოქრომკედნი: ვაიმე: მელთაზან: (?) დამდოლრასა:

ე. ი. დამიწერია ივანობის თვესა მე შატელიშვილსა ბერიკელ ქალიშვილსა ხვარამზეს ესე წიგნი. ვინც შემიბრალებთ მე და ბატონს გოხალას, ჩემსა და იმის გაუყრელობას უნდოდა. ვაიმე თუ ერთმანეთსა სიკუდილის და სულთამოსლის დროსა არა დავხუდეთ ესრე ჩვენ. თქვენ ჩვენ შეგვიბრალებთ.

ეს ჭეშმარიტი მოწმენი იყენეს პირველის ბატონების ნაომარისა ჭეშმარიტნი და ოქრომკედნი. ვაიმე მელთაზან დამდოლრეს (უკანასკნელი ორი სიტყვის ასოები თითქო ექვს არ იწვევენ...).

წარწერათა საერთო ხასიათის გასაცნობად გვეყოფა. ამიტომ ჩემ მიერ გადმოღებულ სხვა წარწერებით არ მოგაწყენთ. მე, რა თქმა უნდა, ყველა წარწერა ვერ წავიკითხე. ამას, როგორც აღვნიშნე, ორი კაცის ხანგრძლივი მუშაობა უნდა (ოთხი დღით მაინც) სათანადო მოწყობილობით. წარწერები დაახლოებით 50-მდის იქნება. მათ მნიშვნელობაზე, ზედმიწევნით დათარიღებაზე და სხვა მხოლოდ მას შემდეგ შეიძლება საუბარი, როცა ისინი ყველა გადმოღებული და შესწავლილი იქნება. ზერელე გაცნობით კი ეს წარწერანი XV—XVI საუკუნის უნდა იყვნენ. რა თქმა უნდა, ამით არ გამოირიცხება შესაძლებლობა როგორც უადრესი, ისე უფრო ნაგვიანევე წარწერათა შემთხვევისა. ორიოდ სიტყვა ვეფხისტყაოსნიდან ამოღებული ადგილის შესახებ. ეს ადგილი ნესტან დარეჯანის ცნობილი წერილიდანაა, ქაჭეთის ციხიდან რომ მოსწერა ტარიელს და დ. კარიჭაშვილის გამოცემით ასე იკითხვის:

1277 ტ. ციხეს ეზი ეზომ მაღალსა, თვალნი ძლივ გარდასწვდებიან/
გზა გვირავითა შემოვა, მცველნი მუნზედა¹⁶ დგებოდნენ¹⁷
დღისით და ღამით მოყმენი ნობათსა არ დასცდებიან¹⁸
მათთა შემბმელთა დაჰყოცენ, მართ ცეცხლად მოედებიან.

1278 ტ. ნუთუ ესენი გეგონენ სხვათა მეზრძოლთა წესითა?!

ნუცა მე მომკლავ ჰირითა, ამისგან უარესითა;
შენ მკვდარსა გნახავ, დავიწვი ვითა აბედი კვესითა.
მოგშორდი, დამთმე გულითა კლდისა ცა უმაგრესითა.

როგორც ი. აბულაძის გამოცემასთან დართული ვარიანტების სა-
ძიებლიდან ჩანს, ეს ადგილები ასევე იკითხება სხვა ხელნაწერე-
ბშიც.

ვანის-ქვების ეს მინაწერი კი, როგორც ხედავთ, შესამჩნევად
განსხვავდება ხელნაწერებით დადგენილ ტექსტისაგან. მართალია,
კედელზე მინაწერი სტროფები მეტად დამახინჯებულია: სიტყვები
გადასხვაფერებულია: ეზო (-ეზომ), შემომაცდება(-შემომწვდე-
ბიან), შემოვლენ (-შემოვა), ნაბადსა (-ნობათსა), არა დაცდება
(-არ დასცდებიან); მეორე სტროფის ბოლო — ორი სტრიქონიდან
პირველი სავსებით გამოტოვებულია, ხოლო უკანასკნელი სანახევ-
როდაა გადარჩენილი.

გარდა ამისა უეჭველად ჩანს, რომ ამ სტროფებს დამახინჯების
გზით ერთგვარ შემოქმედების ყალიბშიაც გაუვლიათ („გახალხურე-
ბის“ გზას დასდგომიან): „ეზო მაღალი“, „შემომაცდება“, „არა და-
ცდება“...

მაგრამ, ფიქრობ, ყველა განსხვავებანი მხოლოდ დამახინჯება-
შესწორების ნიადაგზე წარმოშობილი არ არიან, არამედ თვით ვეფ-
ხისტყაოსნის საინტერესო ვარიანტული სხვაობანი შეიძლება
იყვნენ.

რაიმე ახალი მოსაზრების პრეტენზიით არ ვაცხადებთ, რომ ვეფხის-
ტყაოსნის „ვარიანტი“ შესაძლებელია მის პირველ პირთან ერთად
იშვა და ეს არა მაინცდამაინც უვიცობის ნიადაგზე (წაკითხვა-გა-
დაწერის დროს შეცდომა-დამახინჯება), არამედ გადამწერთა თანა-
შემოქმედების ნიადაგზე და არა მხოლოდ Spurius-ების ჩართვის
საბით (ახალი სტროფები შიგნით, გაგრძელებანი), არამედ თვით
პოემის პირველი ტექსტის ადგილთა შეკეთება-შესწორების გზითაც.
პოემა სახარების ტექსტი არ ყოფილა, რომ მისი შეცვლა-შეს-
წორება აკრძალული ყოფილიყოს და საშუალსაუკუნეთა ლიტერა-

¹⁶ მაზედა, იხ. ვეფხისტყაოსანი, ს. კაკაბაძის გამოც., 1927.

ტურული ჩვეულებანი კი მხოლოდ ასეთი შესაძლებლობის საპირაპეროდ ლაპარაკობს...

ხელნაწერებით წარმოდგენილ ადგილებთან კედელზე ^{უწინააღმდეგო} რი შემდეგ განსხვავებებს იძლევა: ^{განსხვავება}

1. ხელნაწერებით: დღისით და ღამით მოყმენი ნობათსა არ დასცდებიან.

მინაწერით: მაშინ გან ორნი გუშაგნი ნობათსა არ დასცდებიან.

ხელნაწერთა „დღისით და ღამით“ აქ არც თუ აუცილებელია: სრულიად საკმაოა, რომ „გუშაგნი (—მოყმენი) ნობათსა არ დასცდებიან“. ხოლო „მაშინ გან“ (ე. ი. გვირაბში) ორნი გუშაგნი (და არა „მოყმენი“) ნობათსა არ დასცდებიან“ ნიშანდობლივი და რეალურია.

2. ხელნაწერებით: მათთა შემბმელთა დაჰკოცენ მართ ცეცხლად მოედებიან. მინაწერით: მათსა შემბმელსა დაჰკოცენ ცეცხლურებ მოედებიან. ჩვენ აქ გვანტერესებს არა შემცდარი მხოლოდობითი რიცხვი კედლის მინაწერიდან — „მათსა შემბმელსა“, არამედ გამოთქმა „ცეცხლურებ“ „მართ ცეცხლად“-ის მაგიერად. უდავოა თითქო, რომ ხელნაწერებში დაცულ ტექსტის საერთო ენას „მართ ცეცხლად“ — უფრო უდგება, მაგრამ „ცეცხლურებ“ ნაკლებ წიგნურია და ვინ იცის, უკანონოა აქ თუ არა?

3. ხელნაწერებით: ნუთუ ესენი გეგონნენ სხვათა მებრძოლთა წესითა

ნუცა მე მომკლავ ჰირითა ამისგან უარესითა
მინაწერით: ჩემო, ნუ მოხვალ ჩემზედა სახით მებრძოლთა წესითა

ნურცა მე მომკლავ ჰირითა ამისგან უარესითა

აქაც, ვფიქრობთ, კედლის ტექსტი თითქო უფრო მისაღებია, ხოლო ხელნაწერთა პირველი სტრიქონი ზელოვნური და უადგილოცაა. ნესტანის წერილიდან სრულიად არ ჩანს, რომ ქაჯები „სხვათა მებრძოლთა წესით“ არ ყოფილან და არც ამ ცნობების შემდეგ აუწყებს ნესტანი ტარიელს ქაჯთა განსაკუთრებულ საბრძოლო წესს... ამავე დროს სრულიად ბუნებრივია კედლის მინაწერით ნესტანი, რომელიც, აცნობებს რა ტარიელს ქაჯთა ციხის მიუდგომლობას, ბრძოლით აღების უიმედობას, სთხოვს მას:

ჩემო, ნუ მოხვალ ჩემზედა სახით მებრძოლთა წესითა
ნურცა მე მომკლავ ჰირითა ამისგან უარესითა.

როგორც აღენიშნეთ, კედლის მინაწერს მეორე სტროფის მესამე სტრიქონი სრულიად აკლია, ხოლო უკანასკნელი სტრიქონი ასეა იკითხვის:

გმზღოიქოთქა

„დამთმეთა დაგთმობ ჭირითა ამისგან უარესითა“.
ხელნაწერებით ეს ადგილი წარმოდგენილია ასე:

(შენ მკედარსა გნახავ, დავიწვი, ვითა აბედი კვესითა)

მოგშორდი, დამთმე გულითა კლდისაგანც უმაგრესითა.

კედელზე მიმწერს, როგორც ჩანს, ეს ადგილი სუსტად ხსოვნებია, მაგრამ მის მიერ შემონახული ნაწილიც საინტერესოა თავისი განსხვავებული სახით.

აქ წარმოდგენილი სახელდახელო შედარებანი, ვიმეორებ რაიმე პრეტენზიებს მოკლებულია: ამისთვის საჭირო იქნებოდა სპეციალური კვლევა (ეს რუსთველოლოგ ლიტერატორების საქმეა), მაგრამ ყოველივე ეს ზემოთ გამოთქმულ მოსაზრებას ვეფხისტყაოსნის ვარიანტების შესახებ, პოემის თავისებური „ხალხურობის“ შესახებ საკმაოდ ადასტურებს... (ვინ იცის, ვეფხისტყაოსნის რომელი „ვარიანტიდან“ არის მთელი „XII საუკუნის“ ნამდვილად ეპიგრაფი, „რუსთველისებური“, თუმცა არც ერთი ხელნაწერით არ დამოწმებული „ათასად გვარი დაფასდა...“). აქ კმარა, ყოველ შემთხვევაში ვანის-ქვების კედელზე მინაწერის საფუძველზე უცილობლად აღინიშნება მნიშვნელოვანი ფაქტი: ვეფხისტყაოსნის ტექსტს XV საუკუნისათვის უკვე გავლილი ჰქონია „გახალხურების“ საკმაოდ გრძელი გზა.

ვანის-ქვებიდან ჩვენ წუნდა-ნაქალაქეებზე წავედით, ვარძიას, თმოგვს უბრადა ჩაუარეთ. ვანის-ქვების ძირზე აღმოსავლეთით, იქ სადაც ეხლა გოგაშნელებს ბაღები აქვთ, არის ნასოფლარი ვანის ქვაბი. ის, როგორც სოფელი, მოხსენებულია ერთ XV—XVI საუკუნის საბუთში.

თმოგვის ციხე მტკვრის გაღმიდან გაღმოგვცქერის „ცხვირპირ ჩამტვრეული“, მაგრამ მაინც მრისხანე და ამაყი. თმოგვი ტიპური სახეა ფეოდალური ციხე-ქალაქისა: ორი მხრით მიუვალი მაღალი მთა, ნახევარკუნძული. თხემი მაღალი გალავნით შემოვლებული. კონცხის წვერში — კოშკი. მთის ფერდზე კედელს გარეთ, ქალაქს გარეუბანი, სასაფლაო. დაბლა ძირზე ხიდი მტკვარზე, რომელიც ქალაქს ქართლის მთავარ გზასთან აკავშირებდა.

XIII საუკუნიდან თმოგვისა და ვანის-ქვაბის ბედი განუყოფ-
ლი იყო. ორივე ესენი — ციხე-ქალაქი და მონასტერი დიდებულ
აზნაურის სახლის სამკვიდრო იყო. XV საუკუნეში თმოგვი და
დედ ქალაქად ჩანს. მაგრამ ამ დროს მას უკვე სხვა პატრონი ჰყავს.
XVIII ს-ში თმოგვი უკვე ქალაქი აღარ არის. ვახუშტი მას დაბად
იხსენიებს. როდის გაქრა აქ ქალქი, ცნობილი არაა, მაგრამ, უეჭვე-
ლია, მისი გაქრობა დაკავშირებულია ქვეყნის ეკონომიური დაცე-
მის შემდგომ გაღრმავებასთან, და არა მიწის ძვრასთან. როგორც
ვანის-ქვაბი, ისე თმოგვიც სავსებით შეუსწავლელია. დრო კია, რომ
ეს ციხე-ქალაქი ისტორიულად შესწავლილი იყოს.

წუნდა, წუნდა, ჰური, ქაჯატუნი, ქაჯთაციხე, ნაქალაქევი,
ნაქრლქვე — ერთი და იმავე ადგილის მარტო ეს სახელთა სხვადა-
სხვაობაც კი რაოდენ საინტერესო საყრდენებს იძლევა ამ უძველე-
სი ქალაქის ჩასახვა-განვითარება — დამცრობა-გაქრობისათვის. ტერ-
მინ „წუნდა“-ს პარალელები ჯაეახეთის სწორედ ამ ადგილებში
(სულდა, ჯოლდა, გულსუნდა, კუმურდო, დახუნდა, ქილდა) უნდა
მოწმობდეს უძველეს მოსახლეობის გარკვეულ ფენზე; ხოლო ამი-
სივე პარალელები საქართველოს სხვა კუთხეებში, ამ ფენის კვალს
და შეიძლება მის მოძრაობაზედაც მიგვითითებდეს.. არც ჰური დგას
განმარტოებით. ადგილი ამავე სახელით ცნობილია არტანის ახ-
ლოს. ამავე ძირისა შეიძლება იყოს ვარევანიც. ქაჯატუნ — ქაჯთა
ციხეში აღნიშნულია როგორც ეთნიკური ცვლა მხარის მოსახლეო-
ბისა და პოლიტიკური ცვლილებანი, აგრეთვე იმ ბრძოლის კვალიც
რომლის შედეგადაც ასეთი ცვლილებანი მომხდარა. უკანასკნელ
ნაქალაქევი და ნაქრლქვე აღნიშნავენ როგორც ქალაქის დაცემა-გა-
ქრობას, ისე მის ადგილას მსახლობართა ეთნიკურ ცვლასაც. წუნ-
დას აგება, მისი ქალაქად ქმნა ლეგენდარულ ჯაეახოსს მიეწერება,
მცხეთოსის ძეს. XI საუკუნის ისტორიკოსის ეს ცნობა მით არის
საინტერესო, რომ ეს ქალაქი მის დროს უძველეს ქალაქთა რიცხე-
ში იყო ნაგულები (მცხეთა, უფლისციხე, კასპი, ურბნისი, ოძრტე,
სამშვილდე, ეგრი და სხვ.). შემდეგი დროის წყაროებში ჩვენ ამ ქა-
ლაქის შესახებ ცნობები არ გვაგონდება. მხოლოდ ვახუშტი გადმო-
გვცემს, რომ წუნდა ერთ-მეფობამდის, ე. ი. XV საუკუნემდე „იყო
ციხე და ქალაქი და საერისთო... არამედ აწ არღარა არს ქალაქი. გა-
რნა ციხე არს“. ავტორის ამ განცხადებას მხარს უჭერს ქართლის
ცხოვრების გაგრძელების ცნობა გიორგი ბრწყინვალეს შესახებ,
რომ უკანასკნელმა დასხნა ფრისთავნი თვისნი კლარჯეთს, სპერს,
კალმახს, არტანუჯს და სამცხეს, არტანისა და წუნისა. ეს ცნობა ვა-

ხუშტსაც მოაქვს თავის ისტორიაში. ვახუშტის ცნობა მეტად საინტერესოა. არ ვიცით, ოღონდ საიდან აქვს ავტორს ამოღებული ასეთი დასკვნა. თუმცა არავითარი უფლება არა გვაქვს ემვი შევტყნოთ ამ ცნობის სანდოობაში. წყაროების დუმილი, რა თქმა უნდა, ასეთ არგუმენტად ვერ გამოდგება. მაგრამ ვახუშტის ამ ცნობის სიმართლის პირობებშიაც წყაროების დუმილი ამ ქალაქის შესახებ იმის მაჩვენებელი მაინცაა, რომ წუნდა X—XIV საუკუნეებში ძველი მნიშვნელობის აღარაა, რომ ახალ სამეურნეო და ეკონომიურ პირობებში ნაგვიანევად წარმოშობილმა და განვითარებულმა ერთის მხრით თმოგვმა და მეორე მხრით ახალქალაქმა წუნდას მნიშვნელობა ერთობ შეამცირეს...

წუნდას გეოგრაფიული მდგომარეობა ტიპურია: ის ზედ იმ გზა შარაზედ ძევს, რომელიც საბერძნეთიდან არტან—წყაროსთავ—ოკშამ—კუმურდო—წუნდაზე გამოვლით ხერთვის-ახალციხით ერთის მხრით ოძრკე-რკინისჯვარზე კოლხეთისაკენ, ხოლო მეორეთი აწყურზე შიდა ქართლსაკენ მიიმართებოდა... წუნდა მოთავსებული მტკვრის პირზე, ქალის კიდეზე და რაიმე ბუნებრივ დაცვას მოკლებულია.

სიძველეთაგან დღეს წუნდა—ნაქალაქევში დაცულია ციხე და ეკლესია. წუნდას ეკლესია ფეოდალის კარის ეკლესიაა. კარ-სარკმლისა, ბალავერის თუ სარტყლის (—კარნიზის) მდიდარი ჩუქურთმები, წარწერის ხელი — ყველა XI—XII საუკუნეს აცხადებს. ეკლესია შესანიშნავია თავისი დაცულობით. მას თითქმის არა აქლია რა და ამიტომაც მეტად ძვირფასია. სამწუხაროდ, გასულ წელს ვილაც მოხალისეს თოფის სროლაში უვარჯიშნია და სასროლ მიზნად წარწერის ასოები ამოუღია. მოხალისეს ჩუბინის ნიჭი აღმოსჩენია და რამოდენიმე ასო ამოუტეხია... აქ წარმოდგენილ სამკაულ-ჩუქურთმების სიუხვე, მოტივების მრავალფეროვანება და ხასიათი: „კოჭები“, ხვეული მცენარეები, ყვავილები, ყურძნის მტევნები და სხვა ძალაუნებურად დაგაფიქრებს იმ საერო შენობებზე, სადაც უფრო ბუნებრივია, უნდა შემუშავებულიყო ასეთი ორნამენტური ელემენტები... ხე, როგორც მასალა და საერო ხასიათის შენობა იყო ის დაუღვეელი და საყოველღეო პრაქტიკა, სადაც საუკუნეთა სიგრძეზე ნიჭიერ ხუროთა მიერ შემოქმედების გზით თანდათან, იქმნებოდნენ მონუმენტური ფორმები... (მეტად საინტერესოა, რომ ქვის მასალით მშენებელი არ შეიქმნა ჩვენს ენაში მხატვრულ შემოქმედების აღმნიშვნელ ტერმინად. თუ არა-ქართულმა გალატოზმა — დიდიხნის ბრძოლის შემდეგ განდევნა ქართული ხუროთა ქვის მასალის არედან (—ქვით ხუროთ—) და მას

მისი პირვანდელი არე—ხის მასალა დაუნარჩუნა, „გალატოზი უნდა ცესმა“ ვერ განდევნა „ზუროთმოძღვარი“, რომელიც ბოლომდის დარჩა საიდუმნებლო ზელოვნების ოსტატის შინაარსის ტერმინად. ეს აღშენებლობა ხისა, თუ ქვისაგან. წარწერა ეკლესიის სამეზობლო სასაღვთისაგან განსხვავებული ფერის ქვაზე სწერია. ამას ამჩნევდნენ, რაის ნიადაგზედაც ლეგენდაც კი შეუქმნიათ... მაგრამ ასეთი ქვა, თუმცა იშვიათად, ნახმარია როგორც თვით ეკლესიაზე, ისე ეკვდერზედაც. წარწერა მაინცდამაინც ეკლესიის აგების დროისაა. ის ასომთავრულია და უნდა XII საუკუნისა იყოს:

1 სზლითა: ღდათა: მე: იჩქთმნ გრგენის ძემნ

2 აღგშნე ეკლს[ა ე]სე: მშლი: ჩნი: სხლსა ზა: წი:სა

3 ნთლსმცმსსა: სლცვდ ჩემთს: და მშზლთა ჩმთათს

ე. ი. სახელითა ღმრთისადათა, მე იჩქითმან¹⁷ გურგენის ძემან აღვაშენე ეკლესიაჲ ესე, მამული ჩუენი, სახელსა ზედა წმიდისა ნათლისმცემლისა სალოცავად ჩემთვის და მშობელთა ჩემთათვის.

წარწერა საინტერესო ისტორიულ და ენობრივ მომენტებს შეიცავს. იჩქით გურგენისძე უცნობი პირია უეჭველია, რომ ის მაღალი აზნაურია. არა ჩანს, რომ ის მოკლედ ვინმე იყოს, ყოველ შემთხვევაში ამ წარწერისათვის მას არ სჭირია თავისი თავის მოკლეობით მოხსენიება. პირიქით, ის ხაზს უსვამს სულ სხვა გარემოებას: მამულს. ასეთი ხაზგასმა დამაფიქრებელია და საინტერესო საუფლისწულო ჯავახეთში... ის არც მეფეს, იხსენიებს, არც უფლისწულს და, თითქო განზრახ, მამულს აღნიშნავს... ხომ არ მიგვითითებს ეს მოვლენა იმ გარემოებაზე, რაც ქართლის ცხოვრების გაგრძელებისა და ვახუშტის ცნობითაც თითქოს საფიქრებელი ხდება: ე. ი. რომ ამ ხანებში (XII—XIV სს.) არსებობდა წუნდას საერისთაო და ის შედიოდა არა ჯავახეთში, არამედ სამცხეში?? ან შეიძლება მეფე-უფლისწულის მოუხსენებლობით იჩქით გურგენისძე ფეოდალურ მფლობელობის სამამულო პრინციპის ხაზგასმას ცდილობდა?

ენობრივად საინტერესოა „იჩქით მან გურგენისძე მან“ მოსალოდნელ „იჩქით გურგენისძემან“-ის მაგივრად.

ვანის-ქვაბიდან წამოსულთ ჩვენ ნაქალაქეში დაგვადამდა. ღამე საექიმო პუნქტში გადავითეთ. პუნქტის გამგე ახალგაზრდა ექიმი

¹⁷ საკუთარი სახელი იჩქითმნ შეიძლება გაიხსნას, როგორც იჩქითმან, ისე იჩქითმან, აძიკვის წარწერაში (XI ს. ?) დადასტურებული გვაქვს იჩქატ, ხოლო უფრო მოგვიანო ხანის ძეგლებში ჩვეულებრივ გვხვდება იჩქით.

ლომდარიძე ისე დაგვიხვდა „როგორც ძმა მივა ძმასთანა“ — აქვე ჩვენი თემკომის თავმჯდომარე ლატიფ გოგალაძე, ქილდელი მუსლიმანი, ჩვენი უნივერსიტეტის სტუდენტი. ის მეტად დაუპყრელი ბული ყმაწვილი აღმოჩნდა და მრავალი საინტერესო ცნობები მოგვარწოდა. ნაქალაქევში, კოთელიაში და ხიზაბაერაში ვერანა სოფლების შესახებ მიღებული ცნობებით ჩვენ დავრწმუნდით, რომ ერთის გავლით ასეთი ცნობების სისრულით მიღება შეუძლებელი საქმეა. ახალმოსულ მოსახლეობას ნაკლებად აინტერესებს ეს ვერანები, არც უყვირდება, არც ხალისით გეუბნება, ზშირად კი რაც იცის, იმასაც მალავს... ზემოდასახელებულ სამ სოფელში ჩვენ გაცილებით მეტი ცნობები მივიღეთ, ვიდრე ყველა დანარჩენ სოფლებში. ვერანა სოფლების, ქალაქების, ციხეების, გზების, ხიდების, მონასტრების და საკათედრო ეკლესიების თუ განთქმულ სალოცავების დადგენასა და გეორგაფიულ აღნიშვნას კვლავ ერთი ექსპედიცია სჭირია სათანადო სპეციალისტებისაგან შემდგარი, ასეთი სამუშაო მეტად საინტერესო და მნიშვნელოვანი იქნება თავისი შედეგებით. სანდო მასალა უხვად დავგროვდება საშუალსაუკუნეთა ჯავახეთის მოსახლეობისა და მისი ეკონომიურისა და სოციალური ყოფის შესახებ.

ნაქალაქევის ჩრდილო დასავლეთით მტკვრის პირას არის ვერანა და მჰალა, აქედან კოტა ქვემოთ ისევ მტკვრის პირას ვერანა ახქომ (შეგვე წყლით).

ნაქალაქევის დასავლეთით მტკვრის პირას ძველი ციხე — ვერანა ყალა. ვერანა ახქომის ქვემოთ სოფელ ჩუნჩხას ბაღებში მტკვრის პირასვე, ჩუნჩხასა და ალჯოას შორის ხარაბა — ნაიისა, ნაქალაქევიდან სამხრეთ-დასავლეთით ვანის-ქვების ჩრდილოეთით ბერთაყანასა (თუ ვერთა ყანა?) და მარგასტანს შორის, დანაკლის ძირზე — ხარაბა კეკლეთი.

ნაქალაქევიდან ჩრდილოეთით ქილდასა და კვარშას შორის ხარაბა ბრმაწყარო, ხარაბა ახქომის პირდაპირ მტკვარს გაღმა ქურთების სოფელი — ჯოლდა; ჯოლდას ქვემოთ იერლის სოფელი გელსუნდა; გელსუნდას ქვემოთ ხარაბა ფიი.

ქილდასა და ნაქალაქევს შუა ხარაბა ოქროქალა, ზავეთსა და მურაკვალს შუა ვერანა შაშალეთი; მურაკვალის პირდაპირ მტკვრის პირას ვერანა გომანერი; აქვე მურაკვალის ზემოთ ხარაბა პენეიქი (ცნობა მურაკვალელმა სომხებმა გადმოგვცეს); ქილდასა და კუმურდოს შორის ხარაბა დახუნდა; დახუნდასა და ქილ-

ქართული
პარლამენტის
ეროვნული
ბიბლიოთეკა

დას შორის ხარაბა საგომი. ვერანა ახქომის ჩრდილოეთით
მტკვრის პირას ხარაბა დილიკა.

22. VII. მიუხედავად იმისა, რომ ნაქალაქეველი ჩვენი მხარე
ბი მეტად ცდილობდნენ რაც შეიძლება მრავლად დაესახელებინათ
ჩვენთვის ახლომახლო ვერანა სოფლები, მაინც აღმოჩნდა, რომ
მათი ცნობები სრული არ იყო...

ნაქალაქევიდან ზერთვისის გზით წავედით. დამპალა გავიარეთ,
ახქომი და დილიკას მისვლამდის კვლავ ხარაბა შეგვხვდა. ეს ჩვენს
მაცნეებს არ დაუსახელებიათ. აქ გზაზე გელსუნდელი იერ-
ლი შეგვხვდა (იერლი კოთელიელი კაცის ლექსიკონით — მკვი-
დრი), მან იცის, რომ ის თურქი არაა, არც ქურთი, არც თარაქამა,
არც „ქართველი“, — იერლია.

სასტიკი აღმართი ავტებზე და ქილდას გავლით კუმურდოსა-
კენ წავედით. ქილდადან კუმურდომდის სამი ვერანა შეგვხვდა. მხო-
ლოდ ორის სახელი ვიცით. მესამესი არც კუმურდოელებმა იციან...
სამივე — დიდროანი ნასოფლარებია... ქილდაც იყო, კუმურდოც,
დახუნდა, საგომიც და ეს უსახელოც...

კუმურდო ჯავახეთის სხვა ძეგლებზე უფრო შესწავლილია... მე
მისი წარწერები შემოწმებული მაქვს ჯერ კიდევ 1927 წელს.
თუმცა ახალქალაქის რაიადმასკომის თავმჯდომარე ამ ძეგლს
სცნობს ისტორიულად და დაცვის ღირსად, მაგრამ, სამწუხაროდ,
ეს არ ჩანს საკმაო. დაცვის კომიტეტი კი... კუმურდოს პერანგს
ძარცვავენ, აცლიან ჩუქურთმიან ქვებს. ზოგი თავიანთ მიცვა-
ლებულთა საფლავებს ამკობს, ზოგი კიდევ სხვარიგად მოიხ-
მარს... შედარებით 1927 წელთან, როცა მე ვიყავი აქ, ის ფრიად და-
ზიანებულია. კუმურდოს წარწერების სურათები ვერ გადავიღე... ეს
წარწერებია:

I. აღმოსავლეთის კედელზე ამობურცული, მსხვილი და მეტად
ლამაზი ასომთავრულით:

ქე შწე ჟოენე ებესი ამსი მშნბლი დლსა მს

ე. ი. ქრისტე შეიწყალე ჟოენე ებისკოპოსი ამისი მამენებელი
დღესა მას.

II. სამხრეთის მხრიდან ბალავერზე ამობურცულ ასომთავრულით:

ქართული
ნაციონალური
ბიბლიოთეკა

1. შეწევნთა ღისათა იოვანე
2. ებისკოპსმნ დღვა სძრკელი ამს
3. ეკლესსა კლითა ზმ ცდვლისა სკოტრისთა
4. ლეონ მეფისა ზმ აღდნ ღნ ქრწნსა
5. რ
6. პდ
7. თა მ
8. აჰსა

9. დღესა შ
10. ფთსა[ა]
11. მთოარ
12. ისა ერის
13. თვობსა ზ
14. ვიასსა ესე ბ
15. ლაერი მნ
16. დიდვა ქე
17. შეწე მნსა
18. შნსა ან

ე. ი. შეწევნითა ღმრთისაჲთა იოვანე ეპისკოპოსმან დაღვა სა-
ძირკველი ამის ეკლესიისაჲ კელითა ჩემ ცოდვილისა საყოცარისათა-
ლეონ მეფისა ზმ. აღიდეს ღმერთმან, ქრონიკონსა რპდ თვესა-
მამს(სა)ა, დღესა შაფათსა, ა მთოარისსა, ერისთავობასა ზვასსა, ესე
ბალავარი მან დაიდვა. ქრისტე შეეწიე მონასა შენსა. ამინ.

III. აქვე მარჯვნივ ამოზურტული ასომთავრულით:

1. წო
2. ეკლ
3. სიო შნ
4. ი მოშენ
5. ი და ყლ
6. ნი მაშ
7. ნბლნი შნი
8. დღესა მას,
9. სშჯლისს
10. ა დაიფრ
11. ენ და შწ
12. ე გლაზკი
13. გი ლცესა
14. მომიქსნთ

ე. ი. წმიდაო ეკლესიაო შენ(ნი)
მუშაჲნი და ყოველნი მაშე-
ნებელნი შენ(ნი) დღესა მას
საშჯელისასა დაიფარენ და
შეიწყალენ(ნ) გლაზაკი გიორ-
გი ლოცვასა მომიქსენეთ.

IV. აქვე სამხრეთით შესავალის თაღზე ამოკვეთილი ასომთავრულითა

სხლთა ღათა მე ეფრემ ებსკსმნ დღვ აღპდ

+

გბრლ კსა ე: ესა ყვლრსა
და გაგრძელება იქვე თაღის მარჯვნივ
პრსკვი დღესსწლი წთა
მთვრ ანგლოჲ და ავი
ლთ მს გნ ასი სრლი ვი
ნ შცვლს კრლი
არს ამით ზტ
ითა და ჩი
თა ჟ ი თ ა

უ. ი. სახელითა ღმრთისაჲთა მე ეფრემ ეპისკოპოსმან დაუდევ
აღაჲად გაბრიელ კუმურდოელისა ეპისკოპოსისა ყველიერისა პარას-
კევი, დღესასწაული წმინდათა მთავარ ანგელოზთაჲ და ავიღეთ მის-
გან ფასი სრული. ვინც შეცვალოს, კრული არს ამით ხატითა და ჩუე-
ნითა ჭუარითა. ქრისტე შეიწყალე სული გაბრიელ კუმურდოელისაჲ.
ამინ.

V. მცირე შესავლის ზემოდან თაღზე ამოკვეთილი ასომთავრულით:
ქე შე სლ^ი მ^ლზს^ი ან, ე. ი. ქრისტე შეიწყალე სული მ^ლზ-
სი ამინ.

VI. ამ პატარა თაღს ქვემოთ ამოკვეთილი ასომთავრულით:

1. ქ. სხლ^ითა
 2. ღ^მთა მე გ^ლ
 3. ებ^ისკ^ს მ^ნ დ^ღ
 4. აღ^ბდ ბ^ზბს პ^რსკევი
 5. მ^ლზს^ი დ^ღეს^სწ^ლი
 6. წ^თა მ^ღდ^თა მო^ძღ^რ
 7. თა ვინ ს^როვ^ლბთ
 8. არა გარდაიჭდს
 9. კ^რლა ამთ ხ^ტთა
 10. და ჩ^ნთა ჯ^თა
- ფ^სი ს^რლი აგ^ლა

ე. ი. სახელითა ღმრთისაჲთა
მე გაბრიელ ეპისკოპოსმან
დაუდევ აღაჲად ბ^ზბის პა-
რასკევი მ^ლზს^ი (?) დღესას-
წაული წმინდათა მღდელთა
მოძღვართა. ვინ სრულეზით
არა გარდაიჭდოს, კრულია
ამით ხატითა და ჩუენითა ჭუ-
არითა ფასი სრული აგვილია.

VII. მცირე შესავლის ზემოდან ამობურცული ასომთავრულით:

1. ქ. სხლ^ითა ღ^მთა მე აგ
ეპ^ისკ^ს დღე
2. დღე ახს^ბა აღ^ბდ ვაჩე
ერისთვსა
3. ვინ შეცვლს კ^რლია ამით
ხ^ტთა და ჩ^ნთა ჯ^რ
4. თა

ე. ი.
სახელითა ღმრთისაჲთა მე აო-
ვანე ეპისკოპოსმან დაუდევ
დღე ახსებაჲ აღაჲად ვაჩე
ერისთავსა. ვინ შეცვალოს,
კრულია ამით ხატითა და ჩუ-
ენითა ჭუარითა.

VIII. აქვე მარჯვნივ პატარა ქვაზე ამოკვეთილი ასომთავრულით:

1. დიდსა შფთს
2. აღაჲი მ^რტსი
3. ქეშბსი წ^ნა დღ
4. გლთსა ვნ შ^ც
5. ვლს კ^რლ ღ^მთს პ^რთა

ე. ი. დიდსა შაფთათს
აღაჲი მ^რტსი (მარტიასი?)
ქრისტეშობის წ^ნა დღე
გლთსა (გოლიათისა?) ვინ
შეცვალოს, კრულია ღმრთისა
პირითა.

IX. აქვე ქვემოთ ამოკვეთილი ასომთავრულით:

1. ქ. სხლთა ღთა მე	ე. ი. სახელითა ღმრთისაჲთა მე
2. გბლ ებსკმნ	გაბრიელ. ებისკოპოსისაჲთა მე
3. დდ ვ აღაღ დღე ეგტსი	დაუდევ აღაზად დღე ეგნატი-
4. გლთსა ვინ შცვ	სი გლთსა (გოლიათსა?) ვინ
5. ლს კრლა ამთა	შეცვალოს, კრულია ამით
6. ხტთა ჩიტ ჯრთ	ხატიითა (და) ჩუენით ჯვარით
7. ა	ა.

X. მთავარ შესავლის თაღის მარცხნივ ამოკვეთილი ასომთავრულით (დაზიანებულია)

1. იანუარს ა . . .
2. ამბა პ . . .
3. მგლისი ღწ მის . . .
4. დღსა ჟმსა წრე . . .
5. და ლცვი შ . . .
6. აწ წნა . . .
7. გრდაიჭა (დ) . . .
8. ოს ღწ მის . . .
9. იძიენ ან

წარწერის არსებითად აღდგენა არ ხერხდება.

XI. მცირე შესავლის მხრით ამოკვეთილი ასომთავრულით:

1. სხლთა ღთა მე ზსმე კ:	ე. ი. სახელითა ღმრთისაჲთა მე
2. შემსე სკრთხელი ბრძიმ	ზოსიმე კუმურდოელმან
3. ფეხში ჯორი და შემკვე ზტ	შეგმოსე საკურთხეველი ბარძიმ
4. [ი] ღთბსაჲ კლთა დეთის[ა]	ფეხში ჯვარი და შევამკე ზატ
5. ათა დაოდვ სალოვლდ —	ი ღვთაებისაჲ კელითა დავითისა
6. — ობსა: ე: კ [რ] ლსნთა	ათა დაოდევ სალოცველად —
დგნზი მ	— ობსა: ე: კირიელეისონითა
7. კსნზდს წდსმსა შე —	დეკანოზი მოი
8. — ნბთ კრლ ამთ ზტა ვნ	კსენებდეს წმიდასა მამასა შე —
9. შეოცვლს	— ნბთ კრულია ამით ზატიითა ვინ
- |
შეეცვალოს.

XII. ეკვდრის სამხრეთ ფრონტონზე ამოკვეთილი ასომთავრულით: აკლია: (აღიდენ ღთნ მეფეთა მეფე ბაგრატ და დედა მათი მამ დღწელი აღეშენა შტოჲ ესე მეფბასა მათსა მღდლთ მოძღვრბსა ზსმე კმრდოლისსა

ე. ი. (აღიდენ ღმერთმან მეფეთა მეფე ბაგრატ და დედა მათი მარიამ დედოფალი. აღეშენა შტოჲ ესე მეფობასა მათსა, მღდელთ მოძღვრობასა ზოსიმე კუმურდოელისასა.

XIII. ეკედრის დასავლეთ შესავლის ზემოთ ამოკვეთილი ასო-
მთავრულით:

- 1 ქ. ივ ქე დბლ ჰყე: ორთვე: შა ცხორებათა მ
2. ეორედ: აღმშნბლი: პტრნი: ელისბლ: დდა: მთ(ი)
3. ქრისტინა: მეცხედრე: მათი მრიხ: ძენი: მთნი: და: ასლნი:
მთნი. ან

ქ. იესუ ქრისტე დიდებულ ჰყავ ორთავე შინა ცხორებათა
მეორედ აღმშენებელი პატრონი ელისბალ, დედა მათი ქრისტინა,
მეცხედრე მათი მარხი, ძენი მათნი და ასულნი მათნი. ამინ.

XIV. აქვე მარცხნით, ასომთავრულით:

ლნ გლტზსა მქლს: შნს

ე. ი. ღმერთმან გალატოზსა მიქელს შეუნდოს

XV. იქვე მარჯვნივ, ასომთავრულით:

ზოსიმე კმრდოელსა: შნს ღნ ან. ე. ი. ზოსიმე კუმრდოელსა შეუ-
ნდოს ღმერთმან. ამინ.

ეს წარწერები უკანასკნელად წაკითხული აქვს პროფ. ე. თაყაი-
შვილს. წარწერათა პალეოგრაფიულ დახასიათებას ჩვენ აქ არ შეუ-
დგებით. ამის შესახებ მსჯელობა უფრო ნაყოფიერი იქნება, როცა
ხელთ გვექნება წარწერათა ფოტოსურათები. საერთოდ კი ითქმის:
წარწერანი ეკუთვნიან X—XVI საუკუნეებს. აქ უნებურად ყურად-
ღებას იპყრობს ერთი გარემოება: უძველესი (ე. ი. მეათე საუკუნის)
წარწერები ამობურცული ასომთავრულითაა შესრულებული, შემ-
დეგი (XI—XVI ს.) კი ამოკვეთილი ასომთავრულით. აქედან, რა
თქმა უნდა, ჩვენ საერთო წესი არ გამოგვყავს,—სხვა არა იყოს რა.
ამხ. გ. ბოჭორიძის მიერ აღმოჩენილი ჰაემეტი წარწერა წყისედან
ამოკვეთილია, — მაგრამ მაინც უნებლიეთ გვაგონდება ბოლნისის,
ურბნისის უძველესი წარწერები, რომელნიც აგრეთვე ამობურცულ-
ნი არიან...

აქ საერთო წესზე მეცნიერული ღირებულების მქონე დაკვირვება
მხოლოდ მას შემდეგ შეიძლება გამოტანილ იქნას, როცა წარწერები
ყოველმხრივ აწერილ-შესწავლილი და გამოცემული იქნება. ჭერ-
ჭერობით შეიძლება მხოლოდ საკითხი იქნას დასმული ამ ორგვარი
ტექნიკის ტენდენციებზე: უძველესად თითქო ამობურცული წარ-
წერები სჭარბობენ, შემდეგ კი ამოკვეთილი. ამობურცული ასოებით
წერა, როგორც ტექნიკური მოვლენა, შეიძლება ქანდაკებათა ბედ-
თან იყოს დაკავშირებული...

ისტორიულად უფრო საინტერესოა პირველი წარწერა, სადაც ტაძრის საფუძვლის ჩაყრაზეა საუბარი. როგორც აქედან ირკვევა, უკვე მეათე საუკუნეში (—964 წ.) აფხაზთ მეფეებს ხელთაქმნილი ჯაგახეთი, სადაც მათ კელისუფლებას ერისთავი ახორციელებს (ერისთავი აქ მეორეცაა მოხსენიებული — ერთი მეათე საუკუნის წარწერაშივე — ვაჩე ერისთავი, ვაჩეს სახელთან ბუნებრივად გვაგონდება სოფელი ვაჩიანი 5 კილომეტრში კუმურდოს სამხრეთ აღმოსავლეთით).

საინტერესოა წარწერა მეფე ბაგრატისა და მარიამის მოხსენიებით „შტოის“ აგების შესახებ, რომელიც უნდა შესრულებული იყოს XI საუკუნის მესამე ან მეოთხე ათეულში, ე. ი. ბაგრატის ყრმობის ქაშს, რაითაც შეიძლება აიხსნებოდეს დედისა და შვილის — ორთავეს მეფობით მოხსენიება (თუ *pluralis majestatis*?). წყაროებით საკმაოდ ცნობილია ამ მარიამ დედოფლის სახელმწიფო-პოლიტიკური მოღვაწეობა განსაკუთრებით მისი შვილის, ბაგრატის მეფობის პირველ ხანებში, როცა ის ხელისუფლების ფაქტიური თანამონაწილეა.

დაბოლოს, მეორედ მაშენებელი ელისბალ. ეს წარწერა ხელის მიხედვით XVI საუკუნისაა, როგორც ამას ე. თაყაიშვილიც აღნიშნავს. ამ ხანებში ცნობილია ზოსიმე კუმურდოელიც, რომელიც ერთგულების ფიცს აძლევს მცხეთას. ამრიგად, ამ წარწერებიდან ირკვევა: X ს-ში იოანე ეპისკოპოსი აგებს კუმურდოს ტაძარს. ეს, რა თქმა უნდა, იმას არ ნიშნავს, რომ აქ ამ დრომდის არა იყო რა. პირიქით, უნდა ვიფიქროთ, რომ იოანე ეპისკოპოსი სწორედ კუმურდოს ეპისკოპოსია და კუმურდო აქამდისაც საეპისკოპოსო კათედრა იყო; რომ იოანეს მხოლოდ ჩვენამდის მოღწეული ტაძრის აგება ეკუთვნის და არა საეპისკოპოსო კათედრის შექმნა. კუმურდოს საეპისკოპოსო კათედრის შესახებ ჩვენ ამაზე ძველი ცნობა არა გვაქვს, სამაგიეროდ გვაქვს ცნობა წუნდის საეპისკოპოსო კათედრის შესახებ წუნდის საერისთავოსთან დაკავშირებით. ძნელი დასაჯერებელია წუნდის და წყაროსთავის, როგორც საეპისკოპოსო კათედრათა არსებობის პირობებში (და ეს კი ასე იყო) კუმურდოც საეპისკოპოსო კათედრა ყოფილიყო. ამიტომ უნდა დაუშვათ: ან წუნდის საეპისკოპოსო კათედრაში იგივე კუმურდოს საეპისკოპოსო კათედრა იგულისხმება, ან კიდევ წუნდასთან გარკვეული ურთიერთობის პირობებში, მის დამცრობა-დაცემასთან დაკავშირებით და მის ნაცვლად წარმოიშვა კუმურდოს საეპისკოპოსო კათედრა. საკითხის ასე დასმისას შესაძლებელია იოანე ეპისკოპოსი კუ-

მ უ რ დო ე ლ ი არც კი ყოფილიყო აქამდის, არამედ ამოერიდან
ზდებდა ასეთად და ამ საქმეში მონაწილენი არიან ლეონ აფხაზთა მეფე
და მისი მოხელე ზვია ერისთავი (?)

ასეთ შემთხვევაშიაც კი ძნელი დასაშვებია, რომ კუმურდოში
X საუკუნემდის რაიმე სამლოცველო არ არსებულებოდა... ამის უტ-
ყუარი მოწამეა კუმურდოს „ჯვარი“, ტაძრის შესავალთან რომ არის
აღმართული და რომელსაც ქრისტიანული ემბლემის სახე ნაგვიანე-
ვად აქვს მიცემული... საფიქრებელია „ეს ჯვარი“ განთქმული და
ფართე თაყვანისცემის საგანი უნდა ყოფილიყო: საეპისკოპოსო კა-
თედრის დაარსება მოწმობს ამ ადგილის დიდმნიშვნელოვნობას, რო-
გორც საკულტო ადგილისას.

ტაძრის სიდიადე სააღმშენებლო ტექნიკის მაღალ დონეს მოწ-
მობს და სავსებით ეთანხმება სხვა ცნობებს ჩვენი ეკონომიური და
კულტურული დაწინაურებულობის შესახებ X საუკუნეში, განსა-
კუთრებით მის მეორე ნახევრიდან. შემდეგ, XI საუკუნის 30-იან
წლებში კუმურდოს ტაძრისათვის მიუშენებიათ შტოჲ. დასასრულ,
XVI საუკუნეში ტაძარს კაპიტალური შეკეთება დასჭირვებია და
„მეორედ მაშენებლად“ ადგილობრივი ფეოდალი „პატრონი ელის-
ბაღ“ აღმოჩენილა.

• • •

კუმურდოდან ჩქარა წავედით. ჩვენი მიზანია დღესვე ზრეს-
კელის წარწერა გადავიღოთ: საღამოს მზეზე, თუ მოხერხდება მხო-
ლოდ მისი გადაღება. ეს ქვა ვაჩიან-კუმურდოს გზაზე ძვეს ერთი
კილომეტრის დაშორებით ვაჩიანიდან. ობლად გდია ის გზის პირას
გულაღმა, მოუვლელი. იქვე ახლოს, სადაც უწინ ეს ქვა მდგარა,
პატარა ბორცვია. იქ მეორე, შედარებით პატარა ქვა ეხლაც დგას.
ჩვენი „სუინაქტის“ ნაღვომი ეხლაც ამოღრმავებულია. ვინ წააქცია
ეს ქვა, ან როდის, არავინ იცის... ერთი ვაჩიანელი მკვიდრის გადმო-
ცემით ამ ადგილს (თუ ახლო მთას?) თიქარი ქვია. აქ ძველად თურ-
მე დიდი დღეობა, ხატობა იცოდნენ. საინტერესოა ამ დღეობის რი-
ტუალის შესწავლა; შეიძლება მან ამ „სუინაქტის“ შინაარსიც
ცხადყოს... თავისთავად სახელი თიქარ დამაფიქრებელია:
(თი-ქქარ—თიქარ—თიკ+ქარ=თიკი-ქარი). აქ საინტერესოა მოვი-
ყვანოთ ერთი არაქი თიქარის შესახებ, რომელიც, საფიქრებელია,
ძველი არაქის ახალ პირობებში გადმოტანას წარმოადგენს. მღვდელ-
მა და დიაკონმა პური სთესეს, გაუწილდათ; შემდეგ ქერი სთესეს,
ისიც გაუწილდათ, ასევე მოუცდათ სიმინდიც. ბოლოს ფეტვი დათე-
სეს. ისიც გაუწილდა მხოლოდ ყანის შუაში მამაკაცის სარცხვენელი

ამოვიდა. როცა ზრდა დაასრულა, მღვდელმა და დიაცონმა ის შეიღწა და ბელელში შეინახეს. ამის შემდეგ საცმად იყო დაეძახა ვისმე „თე-ქარ“, რომ ეს ახირებული ჭირნახული ერექცირებული ხმელთაშენი ჩვენთვის აქ სწორედ ეს სახელია საინტერესო, რომელიც იგივეა, რაც ზემომოყვანილი საგოგრაფიო სახელი. (აქვე შეიძლება გვეკითხა: ხომ ამავე ძირის და ამავე თავდაპირველადი მნიშვნელობის არ არის ავადყოფა „თიქარი“?)

ზრესკელის სუინაკტის ზომია: სიგრძე 1,8 მეტრი; განი 0,8 მეტრი; სისქე 0,4 მეტრი. მაგრამ ეს არაა მისი თავდაპირველი სახე: ის ძირის მხრიდან წატეხილია. წვერში სუინაკტს მინიატურული ჯვარი აქვს ამოკვეთილი და ყველაფრით ჩანს, რომ აქ ის სხვათაშორისია. წარწერა მოთავსებულია, როგორც შუბლის, ისე გვერდის მხრიდანაც. დამწერლობა ნუსხურია. სამწუხაროდ, მარჯვენა კიდე ჭკის დაშლის გამო დაზიანებულია და წარწერაც გადასული, მაგრამ დაზიანება იმდენიც არ არის, რომ ამ საინტერესო წარწერის აღდგენა არ შეიძლებოდეს. საჭიროა მხოლოდ ხანგრძლივი ჩაჯდომა და კარგი ფოტოსურათები. უპირველეს ყოვლისა აუცილებელია ეს ქვა ამ ადგილიდან წამოღებულ და დაცულ იქნას¹⁸.

1. სხლთა: ღთა:
2. მე ბრჴნ: ზრსკლმნ: ავა
3. შნე ზუინაკტი: ბრძნე[ბით]ა
4. ამისპასლრისა ზქრისთა...
[ო]
5. რსავე: [ც]ხოზსა მ... ს:
შა: მ...
6. სა დღეგრძლზსა თს: -ა-რ-
7. ი უყვთ: თანდასა
ხ [ლად]
8. ზ[?]რსა და სმნს: ღთ
9. ნ

ე. ი. სახელითა ღმრთისათა
მე ბერმან (თუ ბარამან) ზრეს-
კელმან ავაშენე ზუინაკტი
ბრძანებითა ამისპასალარისა
ზაქარიასითა... ორსავე ცხო-
რებასა... დღეგრძელობისა-
თჳს..... ბერსა და სემონს
ღმერთმან...

ეს არის შუბლის წარწერა. გვერდიდან კი ყოფილა ექვსსტრიქონიანი წარწერა ნუსხურით:

1. აღდნ
2. ცტაძ
ეი

ე. ი. აღიღენ
ცოტა ძეი

¹⁸ 1942 წელს ამ ქვის დაცვა მე ქართულ დივიზიას ეთხოვე (პოლკოვნიკი ყურაშვილი). ქვა წამოიღეს და ახალქალაქში დივიზიის კლუბში მოათავსეს. 1944 წელს ჩემივე თხოვნით ეს ქვა გადატანილ იქნა ახალციხის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმში.

3. აღდნ:
4. ღნ: შლვა
5. და ძმაი
6. მთი: იე:

აღიღენ
ღმერთმან შალვა
და ძმაი
მათი ივანე.

ამ მეორე წარწერას თითქო არა აკლია რა: მაგრამ დასაწყისი მაინც უცნაურია: მოსალოდნელი იყო „აღიღენ“-ის შემდეგ „ღნ“, ეს კი არაა. შეიძლება მეტიმეტი გადასულობის გამო? არ არის ამავე დროს დასაშვები, თითქო ეს გვერდის წარწერა შუბლის წარწერის დასასრული იყოს.

ორივე წარწერა საინტერესოა ცნობილ ისტორიულ პირთა მოხსენიებით. ზაქარია ამირსპასალარისა და შალვა და ივანეს (ვგულისხმობ ძმებს ახალციხელებს) ერთად მოხსენიება ძველს XIII საუკუნის პირველი ათეულით ათარიღებს. უცნობი არიან ცოტაძეი (ჩანს, ასევე დიდაცი)¹⁹, ბერი ზრესკელი, და სვიმონ. ზ რ ე ს კ ი — ვერანა სოფელია აქვე 3 კილომეტრში. აქედან ბერი ზრესკელი²⁰.

მართალია წარწერა მთლად აღდგენილ-წააკითხული არაა და ამიტომაც მის შინაარსზე მსჯელობაც ნადრევიან; მაგრამ ერთგვარი წინასწარი აზრის გამოთქმა ეხლაც შეიძლება არ იყოს ზედმეტი. ბერი ზრესკელი მოგვითხრობს რომ ზაქარია ამირსპასალარის ბრძანებით „ააშენა ზუინაკტი“, რომ აშენება მხოლოდ ამ ქვის აღმართვას გულისხმობდეს, საფიქრებელია იქნებოდა ნათქვამი: „აღვმართე“ და სხვა. ამდენადვე არც „ზუინაკტია“ საფიქრებელი, რომ ამ ქვის სახელი ყოფილიყოს. „ზუინაკტი“-ს ქვეშ აქ საგულისხმებელი ხდება რაღაც „შენობა“, ბერმა ზრესკელმა რომ „ააშენა“ ზაქარია ამირსპასალარის ბრძანებით. ეს სვეტი კი, ჩანს, ამ ზუინაკტის მთავარი ნაწილია. სიტყვა „ზუინაკტი“ შეიძლება სომხურ *Միւն* ან *Միւնակ*-ს დაუკავშიროთ (—სვეტი, მცირე სვეტი), მაგრამ უფრო ბუნებრივად გვეჩვენება სემასიური ნათესავეობით ის ქართული „ზუინ“-ისაგან გამოვიყვანოთ.

¹⁹ ცოტაძეი მე არა ვგარი, არამედ საკუთარი სახელი მგონია.

²⁰ დოც. ს. ჯანაშიას მოსაზრებით ქარაგმა ბრძნ უნდა გაიხსნას ბარამან და არა ბერმან. შეიძლება, მაგრამ „ბერმან“-ის სასარგებლოდ მიგვიითიუტეს აქვე მე-8-ე სტრიქონში პატივ ქვეშ სიტყვა ბრსა, რომელიც მხოლოდ „ბერსა“-დ შეიძლება გაიხსნას და ამ ზრესკელს უნდა გულისხმობდეს. გარდა ამისა, რომ გამოთქმა: „ბერმან ზრესკელმან“, თუ ოდესმე კი,—ამ დროს მაინც არ ეწინააღმდეგება მართლწერის ნორმებს, ამას ამტკიცებს წუნდას ეკლესიის წარწერა, „სახელითა ღმრთისათა მე იჩქითმან გურგენის ძემან აღვაშენე“ და სხვ.

საბა ორბელიანის განმარტებით ზვნი არის „განმარტებული ბრჯა მდგარი ანუ ძნა და თივა, სელი, ცერცვი, და მისთანანი“. მეორე ადგილას ზვინი მასვე „ყანის ბრჯად“ აქვს განმარტებული. ზვნი საბასავე განმარტებით არის „ერთბამად ძნეული მდგარი“. შიშის შეზვინვა, მოზვინვა, ჩაღის დაზვინვა—დღესაც ცოცხალი გამოთქმებია, ხოლო გამოსვლათა მ.¹⁴ სწერია, რომ მოსე და არონის ლოცვით დახოცილი მყუარე „შეკრიბეს ზუინად ზუინად“. სომხურ დაბადებაში ამ ადგილს შეესატყვისება *հոյուն*, რაც ნიშნავს *громада*, *куча*, *скопление*. ასეთი ზუინის „აშენება“ მართლაც შესაძლებელი იყო. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, იქ, სადაც ეს ქვა მდგარა, ეხლაც ბორცვია. შესაძლებელია, მაშასადამე, საუბარი ეხებოდეს ამ ბორცვის აშენებას და ზედ სვეტის ამართვას. სწორია თუ არა ჩვენი მოსაზრება და შედგებოდა ეს ზუინაქტი მხოლოდ ბორცვისა და ამ სვეტისაგან, თუ აქ სხვა რამეც იგულისხმებოდა, ამას თვით ამ ბორცვის გათხრა დაამტკიცებს...

მაგრამ სიძნელე მაინც გადალახული არაა: ზრესკელმა ააშენა არა ზუინი ან ზუინაქი, არამედ, „ზუინაქტი“. სუფიქსისეული ამ ტ-არით ეს სიტყვა ზუინაქტი ბერძნულ ნაშმნარ ზედშესრულს *συνακτῆς* სვანაქტონ-ს უკავშირდება, ზმნისაგან (*συνάγω*) სვანაგო, რაც ნიშნავს — შეკრებილი, შეყრილი, შეგროვილი და შინაარსობლივადაც ქართულ ზვსს ენათესავება.

სამართლიანია თუ არა ეს ჩვენი ეტიმოლოგია? ამისგან დამოუკიდებლად ეს ორმხროვანი წარწერა თავისთავად საინტერესოა. უეჭველია ასეთი სახით ეს წარწერები წარმოსადგენია სვეტის მხოლოდ თავისუფლად დგომის პირობებში. ამავე დროს ორივე წარწერა ერთიმეორისაგან დამოუკიდებელია და, თითქო განზრახ, ერთიმეორისაგან განცალკევებულად არის ამოჭრილი. თუ ეს არა, ის ცხრა სიტყვა, მარცხენა გვერდზე რომ არის მოთავსებული, სრულიად თავისუფლად დაეტეოდა შუბლის მხარეზე. ამავე დროს დამწერლობის ტექნიკიდან ჩანს, რომ ორივე წარწერა ერთსა და იმავე დროსაა ამოჭრილი. როგორც ვხედავ, არც ეს ჩვენი საბელდახელო ცდა მოგვცემს რაიმე არსებით ცოდნას ამ ძეგლის შესახებ.

წარწერა უჩვეულოა. ის უფრო იურიდიული ხასიათის ძეგლის შინაარსს გვაგონებს (შდრ. თრიალური ქელი).

ეს ამოდენა დიდკაცთა მოხსენიებაც (ზაქარია მკარგრძელი, ცოტაძე, შალვა (—ახალციხელი?) და მისი ძმა ივანე) თითქო ამავე გვაფიქრებინებს. ვასაგები იქნებოდა, ასეთი ინტერპრეტაციისას, ანარსპასალარის საქმიანობა ამ საუფლისწულო (ეხლა ხომ არ შეიქ-

მნა საუფლოსწულოდ? შდრ. თრიალური კელი...) ქვეყანაში. გაა-
გები იქნებოდა შალვა და ივანე (ახალციხელები, გამრეკელ ამერსბა-
სალარ—თორელის შვილები?) ამ იურიდიული აქტის მონაწილეები.

მაგრამ, სანამ დაზუსტებით არ ვიცით, თუ რას ნიშნავს „ზუინა-
კტი“ და მისი „აშენება“ ქვეყნის (ჯავახეთის) ამ შუაგულში, რაიმე
კატეგორიული მსჯელობა ძნელია... ჩვენ კი ჯერ ამ ძეგლის ზუსტად
წაკითხული ტექსტიც კი არ გავაჩნია.

უკვე ბნელოდა, როცა ზრესკელის წარწერა დავტოვეთ. ღამის
11 საათზე მოვატანეთ მძინარე ახალქალაქს. მოდლილებს ნეტარე-
ბად გვეჩვენა ჩვენი სასტუმროს „კომფორტი“ და გვიან დილაშდის
„ტბილად“ გვეძინა.

მეორე დღესვე კოთელიას წავედით.

23. VIII. კოთელიაში ჩვენი მასპინძელია კოლმეურნეობის თავ-
მჯდომარე ამხ. ლაზრიშვილი. ის ენერგიული და ცოცხალი გონების
კაცი ჩანს. აქ ძლიერი კოლმეურნეობაა და ლაზრიშვილსაც ღირსე-
ულად მოსწონს თავი: რაიონში კოთელიას კოლმეურნეობა პირველი
ყოფილა და ჯილდოდ დროშა მიუღია.

შემოგვებვივნენ... დავით აღმაშენებელი, თამარი, ლეკები, ჯავა-
ხეთის დაცლა, პასკევიჩი — 1830 წელი... ისტორიული ლეგენდები-
სოფლების სახელთა ეტიმოლოგიები... მრავლად გვაწვდიან ცნობებს
ვერანაების შესახებ (ამათ არ აშინებთ, რომ ვერანაებს „დასასახლე-
ბლად“ გამოვიყენებთ)...

კოთელიას სამხრეთ-აღმოსავლეთით დ ი რ კ ნ ა, ზ ა ქ უ (ანუ ძეგ-
ვი), იქვე ზემოთ: ს უ ს უ ს ბ ა რ ა ბ ა (უწყლო ვერანა). ზ ა ქ უ ს
(— ძეგვის) გადმოღმა ვერანა ს ა ბ ა ტ ე; იქვე ოლოვერდის ახლოს
ნასოფლარი. ბულაშენსა და მერენიას შუა ვერანა ხ ი დ ი ჯ ვ ა რ ი. ბა-
რაღეთსა და ხიდიჯვარს შორის ვერანა ტ ე რ ტ ე რ ა უ ლ ი. ბარა-
ღეთს ზემოდან ვერანა ს ი რ გ ვ ი, კაქიოს გაღმა ვერანა მ ი მ ი ნ ე თ ი,
მიმინეთს ზევით ვერანა კ ა რ ა ნ თ ა. ბალანთას დასავლეთით ვერანა
ა ლ ა ნ თ ა. ჯანჭლას ზემოდან ვერანა ბ ე ე ა ნ ო თუ ბოჯანო; ტაბი-
ყურის გვერდზე ვერანა ხ უ ნ ი ს ი.

დილაადრიან წარწერები შევამოწმეთ: ასეთი აქ ორია. ორივე
მხედრული. მცირე ეკლესიაზე: „ჩყნა წელსა მაისის 13-სა საფლავსა
ამას შინა მდებარე არს პრიჩეტნიკი ნიკოლოზ ზარიძე. აღმოკითხ-
ველნო შენდობა ბრძანეთ“.

მეორე ეკლესია ძველია. ის თლილი ქვის ყოფილა. შემდეგ აღუ-
დგენიათ. სამხრეთის კედელში დაცულია წარწერა:

ქ.: ამა: წამიდისა: კვი
რიკესა: საყდრისა: აღ
მშენებელსა: ქიშვადს:
და თანა: მეცახედრსა: მეფ
ისა: ასულსა: თამარს: შეუნ
ს: ღმრთმს: გულბდას:
და: მისა: მეცახედრესა: მახ-
ქალს: შეუნდს: ღნ:

ე. ი.
ქ. ამა წამიდისა კვირიკესა საყდრისა აღმშენებელსა ქიშვადსა და თანამეცახედრესა მეფისა ასულსა თამარს შეუნდეს ღმრთმან. გულბადასა და მისსა მეცახედრესა მხეჟალს შეუნდოს ღმრთმან.

ხელის მიხედვით ეს წარწერა XV—XVI საუკუნისა ჩანს (ზღრ. ლიენის ეკლესიის გუმბათის წარწერა ბორჯომის ხეობაში).

კოთელისაში ორი სასაფლაოა. ძველი—მუსლიმანურია. ხამ ქვებს შორის აქ ერთი გათლილი ქვაა ჭვრით და სომხური წარწერით.. ეს მეტად საინტერესოა. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ის უფრო აღრინდელია. თუმცა მე გამორიცხულად არ მიმაჩნია, რომ ქრისტიანი სომეხი იქვე დაკრძალეს, სადაც ადგილობრივნი (უკვე მთლიანად ან ნაწილობრივ მუსლიმანები) იმარხებოდნენ. მსგავსი შემთხვევა ჩვენ ხულგუმოშიაც შეგვხვდა: იქ ქრისტიანულ სასაფლაოზე მოიპოვება ცხენი არაბული წარწერით. დაზიანებული სომხური წარწერის იქვე წაეთხვა ვერ მოვასწარი. გადანაღები უვარგისი აღმოჩნდა.

ბარალეთისკენ წასვლის წინ მასპინძლისას მივებრუნდით მადლობის მოსახსენებლად. ზურა გათენებამდის წასულიყო სათიბში. ჩვენთვის საუზმე გამოეწყო თავის შვილივით ენერგიულ ლაზრიშვილის დედას. ის ქილდელი ქალია. სამოცდაათ წელს მიღწეული ის ისევ ენერგიულია, ხალისიანი. გონიერი და ჩახედულია ეს სიმპათური მოხუცი. მან იცის ჭავახეთის ავკარგი, ფასი. „მავე აქ მეტად კარგია, გასაძლისი. ადამიანი აქ ოც ოცდახუთ წელიწადს მეტსა სიცოცხლობს, ვიდრე სხვაგან. ავადყოფა აქ იშვიათია. კაცი თავის დღით კვდება და ამას რა სჯობს?... ჭავახეთი მდიდარია, საჭონელი, პური უხვი იცის... წინად ასე ღარიბად როდი ვიყავით. 1918 წელმა დაგვცა (ოსმალთა მიერ ჭავახეთის დაშვრა)... კვლავ ვიდგამთ ფეხს... ესაა, უსუფთაოდ ვცხოვრობთ, თუმცა ვისაც სისუფთავე უყვარს, აქაც იცავს მას... ამით ზრდილობიანად გვაგრძნობინა ჩვენმა მოსაუბრემ, რომ უსამართლოდ მოვიქცეთ. როცა მისი, შედარებით სხვებთან შეუდარებელი სისუფთავე არ აღვნიშნეთ. დიახ, სისუფთავის დაცვა ძნელია: ზამთრობით აუცილებელია საჭონელთან ერთად ყოფნა. აქ დიდი ყინვები იცის... აი ეხლა მიწურს სტოვებენ და იმას კი არ კითხულობენ, თუ რით უნდა გაათბონ ეს თხელკედლებიანი სახლები... „დედი, ჩქარა აქ ჭავახეთში ისეთ მანქანებს დადგამენ, რომ მთელ ჭავახეთს გა-

დაანათებს და გაათბობს“. განათება დაიჭერა, ხოლო გათბობაზე დაეკვდა ჩემი მოსაუბრე, მაგრამ ზრდილობამ ურწმუნოებას სძლია და მიპასუხა: „ჰო, თუ კიდევ გაათბობს, მაშინ მიწაში დასაქონდება ნებზე ვის ეხალისება“... მაინც დუხაბორებს რათ არ მიჰბამეთ. ისინი ხომ მიწაში დასაქონელთან არა ცხოვრობენ? „—ერთი მიმბამველი ჯამბაზია, ყველას კი არ უნდა. დუხაბორებს არ აქებენ. მე არ ვიცი მათ...“

უეჭველად არაა ვახუშტი მართალი ჯაგახ გლეხთა დახასიათებისას. ჩემი ნაცნობები: გოგაშენელი მირიან ნათენაძე, ქილდელი სოსო ბალახაძე, ქილდელივე ლატიფ გოგალაძე, ბარალელი გიორგი გოგალაძე და კოთელიელი დედა-შვილი ლაზრინშვილები — ყველა გლეხები და მკვიდრი ჯაგახნი ვახუშტისეული დახასიათების სრული უარყოფაა.

ბარალეთში წავედით. ეს მოზრდილი სოფელია და სათემო ცენტრი. მოსახლეობა ნარეგია: სომხური, ქართული. ძველად ბარალეთი ქალაქი ყოფილა. მცირე ქალაქად ეგულება ის ვახუშტისაც (გეოგრაფია, 219). კოთელიელთა გადმოცემით ბარალელი სომხები 1829 წელს გადმოსახლებულნი კი არ არიან, არამედ დავით აღმაშენებლის მიერ არიან დასახლებული აქ. ეს გადმოცემა საინტერესოა და შესაძლებლობის მხრით — სარწმუნო. უეჭველია, დავითმა თავის სახელმწიფო-ეკონომიური ღონისძიებისას არა მხოლოდ გორი შექმნა...

ბარალეთი საინტერესოა, როგორც ერთ-ერთი სახე ფეოდალურ ურთიერთობის ხანგრძლივ პერიოდში წარმოქმნილ ქალაქებისა. ხსენებულ ეპოქაში ჩვენ ქალაქების რამოდენიმე ტიპი შეგვიძლია გავითვალისწინოთ. დრო, ადგილი და სხვა კონკრეტული გარემოებანი ქმნიდენ სახეობათა ასეთ სხვადასხვაობას. ამიერკავკასიისა და, კერძოდ, საქართველოს ქალაქების ისტორია სრულიად შეუსწავლელი დარგია. მხოლოდ უკანასკნელ ხანებში აქვს ადგილი რამოდენიმე ცდას ქალაქთა შესწავლის მხრით. პროფ. მანანდიანის და ტერ-ავეტისიანის ცდები საყურადღებონი არიან. სამწუხაროდ, საქართველოში ასეთ ცდებსაც კი არ აქვს ჯერჯერობით ადგილი. აქ საქმე პლატონ იოსელიანის ქალაქთა სიას არ გასცილებია. სხვაზე რაღა უნდა ითქვას, როცა თბილისიც კი შეუსწავლელია ისტორიულად..

ამავე დროს არსებობს შესაძლებლობა ამიერკავკასიის და, კერძოდ, საქართველოს ქალაქების ისტორიული შესწავლისა. ლიტერატურული ცნობების შემოკრება ამ ქალაქთა შესახებ, მათი შედარებითი შესწავლა ისტორიულ-არქეოლოგიურად, სოციალ-ეკონომიური

და პოლიტიკური გარემოს გათვალისწინება, — ასეთი მუშაობის შედეგად შესაძლებელი იქნება მეცნიერულად დამაჯერებელი სურათის გადაშლა ჩვენი ქალაქებისა, მათი წარმოშობა-ზრდისა, განვითარებისა, მათი ტიპებისა.

საქიბის ასეთ შეუსწავლელობისა. მიუხედავად, პირად (და რა თქმა უნდა, არა სრულ) დაკვრების შედეგად ამ თავითვე ქალაქთა რამოდენიმე ტიპი გვესახება.

ფეოდალური ურთიერთობის ხანაში საერთოდ ქალაქი, როგორც მეურნეობისა და მოსახლეობის ტიპი, მთავარ ხაზებში ერთნაირი იყო. ეს იყო ქალაქი ნატურალური მეურნეობის ბატონობის პირობებში.

მაგრამ, ისე როგორც ფეოდალურ ურთიერთობას განვითარების რამოდენიმე სტადია ჰქონდა, აგრეთვე ამ ეპოქის ქალაქებსაც... ამის გვერდით არსებობდნენ სხვადასხვა ხასიათის გარემოებანიც, რომელნიც ერთდროულადაც ჰქმნიდნენ ქალაქთა განსხვავებულ სახეობებს (ციხე-ქალაქი, დაბა-ქალაქი, დედაქალაქი, სამეუფო ქალაქი, საბატონო ქალაქი, ნავთსადგური, ხიდისთავი, ხეობის ყელი და სხვ.).

ბარალეთი იმ მცირე ქალაქთა (დაბა-ქალაქი) ტიპს ეკუთვნის, რომელნიც მრავლად აღმოცენდნენ ჩვენში X—XII საუკუნეში ქვეყნის საწარმოო ძალთა ძლიერი განვითარების შედეგად. ასეთი ქალაქები უმთავრესად წარმოშობილი იყვნენ გარშემო ოლქის მომსახურების საჭიროებით ვაჭრობისა და ხელოსნობის მხრით. ასეთ ქალაქების ერთ-ერთი თავისებურება ის არის, რომ ისინი არ წარმოადგენენ ოლქის პოლიტიკურ ან ადმინისტრაციულ ცენტრს. ჩვეულებრივ ისინი უციხო, უგალავნო არიან, გაუმაგრებელი, ისევე როგორც გარშემო სოფლები. დაბოლოს, ეს დაბა-ქალაქები, რა თქმა უნდა, ამა თუ იმ გზებით სხვა ქალაქებს და ქვეყნებს უკავშირდებიან, მაგრამ ამ ქალაქების როგორც წარმოშობა, ისე არსებობა-კეთილდღეობა აგრერიგად ამ გზებზე არ არის დამოკიდებული, როგორც ზოგიერთ სხვა ქალაქებისა ამავე ეპოქაში.

ათეულობით არსებულნი XII საუკუნეში (მარტო შანშა მხარგრძელის „მამულში“ ათეულობით ქალაქი ითვლებოდა), ისინი ქვეყნის ეკონომიურ დაცემასთან ერთად თანდათან ჰკარგავენ ქალაქის ხასიათს შემდეგ საუკუნეებში და უხმოდ და ბუნებრივად ისევ სოფლდებიან...

მეფეთა თუ სხვათა მიერ ასეთი ქალაქების „დაარსება“ სრულიად არ უარყოფს ასეთ ქალაქთა ბუნებრივ წარმოშობას და ამ ქალაქთა დღეგრძელობა სწორედ მათ ბუნებრივობაზე მიგვიბრუნებს. ქალა-

ქის დაარსება ამ დროს, — ეს ხელოვნური ღონისძიებაა ქვეყნის პოლიტიკური მესაქის მხრით, რომელიც ხელს უწყობს საზოგადოების ეკონომიური ცხოვრების ბუნებრივ ტენდენციებს. ქვეყნის ქალაქები გაცილებით უფრო არიან დამახასიათებელი ფეოდალური ფორმაციის განვითარებული, ბატონყმური პერიოდისა, ვიდრე ის „ციხე ქალაქი კლდეზედა“, ფეოდალურ ეპოქის მთელ სიგრძეზე რომ ცოცხლობს და პოლიტიკურ მომენტის ძლიერი აქცენტით ხასიათდება. ცხადია: ფეოდალური ფორმაციისა საერთოდ და კერძოდ მისი ბატონყმური სტადიის მეცნიერული შესწავლა, მისი რეალურად, ხორცშესხმულად წარმოდგენა შეუძლებელია ასეთი ქალაქების გათვალისწინება-შესწავლის გარეშე.

ბარალეთის სიძველეთაგან: ეკლესია ნაგვიანევად გადაკეთებული. ქვა წარწერით უადგილოდ არის დატანებული აღმოსავლეთის კედელში. წარწერა ასომთავრულია და ნაწილობრივ დაზიანებული:

1. [ა] ღშენა ეკლ
2. ესიიი ესე მა
3. თ ეამთ შინა
4. ოდეს ლაშა მ
5. ეფედ დაჯ
6. და აღიღნ
7. ღ თნ ორთა
8. ვე შა [ცხოვრე]
9. ბათა

ე. ი.
აღშენა ეკლ
სიიი ესე მათ
ეამთ შინა,
ოდეს ლაშა მეფედ
დაჯდა აღიღნ
ღმერთმან ორთავე
შინა ცხოვრებათა.

თარიღის გარკვეულობით — XII საუკუნის ათიანი წლები — ეს წარწერა ძვირფასია პალეოგრაფიულად. მაგრამ ის შესანიშნავია შინაარსის მხრითაც.

ლაშას განსაკუთრებული დამოკიდებულება ჯავახეთთან უდაოდ ჩანს მისი სახელით მოჭრილი ფულის ზედწერილიდან. ის იკითხება:

A „გიორგი მეფისაი თამარის ძისაისა, ჯავახთ უფლისაისა“

الموک المومظم جلال الدین و الدین کیور کی بن تمار حسام المسبح — R
(ქართული ზედწერილი ნუმიზმატ პახომოვს შეცდომით აქვს წაკითხული. მისი შესწორება ეკუთვნის თ. ლომოურს).

როგორ უნდა გავიგოთ ეს ქართული წარწერა?

თუ ლაშა ამ დროს საქართველოს ერთადერთი მეფეა და ეს ფული თბილისში იჭრება, მაშინ ეს წარწერა გაუგებარია: რა საჭირო იყო საერთო ფულზედ მისი მოხსენიება ჯავახთუფლობით?

თუ ლაშა ამ დროს საქართველოს ერთადერთი მეფეა და ეს ფული ჯავახეთში იჭრება, მაშინ „ჯავახთუფალი“ გასაგებია. მაგრამ

ასეთ დაშვებისას ჩვენ უნდა გვცოდნოდ: ჰქონდათ თუ არა ჩვენში პროვინციაში ფულის მოჭრის ჩვეულება?

თუ ლაშა ამ დროს თანამეფეა, მაშინ ეს წარწერა უნდა იყოს
ფული იჭრება, თუნდაც თბილისში, ლაშას სახელით. ლაშა უკვე
მეფეა, მაგრამ არა ერთადერთი. მეფეთამეფე ისევ თამარია, გიორ-
გი კი მეფე-უფლისწულია და ჯავახთუფალი.

აქ კვლავ ისმის საკითხი ნუმისმატიკიდან. შეიძლება თუ არა, ან უკეთ, გვაქვს თუ არა ფაქტი თანამედროვეთა მიერ ცალ-ცალკე თითოეულის სახელით ფულის ქედვისა? მოყვანილი ქართულ-არაბული ზედწერილები ურთიერთს ეთანხმებიან ლაშას მოხსენიებაში „მეფობით“, „დიდმეფობით“ და არა მეფეთმეფობით, როგორც ის არის მოხსენიებული მისი დროის სხვა ფულების არაბულ ზედწერილებზე: იხ. პაზომოვი, الملوك جلال الدنيا و الدين

კიორკი بن تامار حسام المسبح ზედწერილთა ეს თანხმობა თითქო იმ გარემოებას აღნიშნავს, რომ ეს ფაქტი ჯერ კიდევ თამარის მეფეთმეფობის დროს ხდება, როცა ლაშა ჯერ კიდევ თანამეფეა მხოლოდ (ცნობილია, რომ ლაშა ჯერ ისევ თამარის სიცოცხლეში იქმნა გამეფებული). როგორც ვხედავთ, საკითხი გადაუწყვეტიელი რჩება და ეპქოზ გადაწყდეს, სანამ ქართული ნუმისმატიკის ეს საკითხები მეცნიერულად შესწავლილ-გამუჭებული არაა.

მაგრამ, დამოუკიდებლად იმისაგან, თუ რა პირობებშია ეს ფული მოჭრილი, ჩვენთვის საინტერესო ადგილი ყოველ შემთხვევაში უცვლელი რჩება: ეს არის ლაშას განსაკუთრებული დამოკიდებულება ჯაჯახეთისადმი.

მართლად, თუ ლაშა ამ დროს ერთადერთი მეფეა, რაღა მაინცა-
დამაინც „ჯავახთ უფალია“ და არა ყველა იმ ქვეყნებისა, რომელნიც
უშუალოდ სამეფო სახლს ეკუთვნოდნენ? და თუნდაც რომ ჯავახეთ-
ში იყოს ეს ფული მოჭრილი, რა საჭირო იყო ასეთი ხაზგასმა, თუ
ჯავახეთი განსაკუთრებულ პროვინციას არ წარმოადგენდა, სადაც
მთლიანი საქართველოს მეფე ამას გარდა „უფალიც“ იყო? ხოლო
თუ ის მეფე-უფლისწულია და მის ამ მეფობაში ჯავახთუფლობა
განსაკუთრებით ხაზგასასმელი გარემოებაა, ცხადია, ეს გარკვეულ
რეალურ გარემოების აღნიშვნაა: ის რომ ლაშა, მეფე-უფლისწული
განსაკუთრებით ჯავახთუფალი, „ალასტანელია“ (რა თქმა უნდა,
ჩვენ ჯერ აქ ის ალასტანელობა არა გვაქვს, XIII საუკუნის
დასასრულიდან და XIV საუკუნეში რომ განვითარდა. აქ ნაგუ-
ლისხმევია მხოლოდ ის საფუძვლები—ჯავახეთის განკუთვნი განსა-

კუთრებით საუფლისწულო მამულად — რომელზედაც *mutandis* შემდეგ დროინდელი „ალასტანელობა“ წარმოიქმნება. ეს საინტერესო საკითხი აქ ჩვენი მსჯელობის საგანი ვერ შეიძლება. საინტერესოა გამოთქმა „ჯავახთუფალი“. ეს რომ ლაშას დროს შემოღებული გამოთქმა იყოს, რა თქმა უნდა, იქნებოდა არა „ჯავახთუფალი“, არამედ ჯავახთ პატრონი. ამიტომ შეიძლება ვიფიქროთ: ეს გამოთქმა ძველია და „აფხაზთ მეფეებს“ დამკვიდრებული აქვთ იმ „უფალთაგან“, რომელნიც ჯავახეთში უფლობდნენ აფხაზთ მეფეთა მიერ მის დაპყრობამდე.

ზემოთქმულის შემდეგ ბარალეთის ეკლესიის წარწერა ლაშას ჯავახეთისადმი დამოკიდებულების განსაკუთრებულ ხაზგასმით შეგვიძლია გამოვიყენოთ. საფიქრებელია, ამ პირველი ალასტანელის მოსაზრება ლაშას „ალასტანელობის“ შესახებ ეკუთვნის პროფ. ივ. ჯავახიშვილს) მეფედ დაჯდომა განსაკუთრებით აღსანიშნავი იყო ჯავახეთში, რომლის „უფალი“ ის აქამდისაც იყო.

ეკლესიის ეზოში ყურადღებას იქცევს „ჯვარი“ თავის კვარცხლბეკით. ეს ჯვარი ისეთივე ფორმისაა, როგორც განძის ჯვარი: მხრებ მოკლე. ზომა: ჯვრის სიგრძე — 0,85 სმ; განი ძირში — 0,35; წვერში — 0,35; შუაში — 0,32; მხრების სიგრძე — 0,10 (თითოეული); ძხარის განი (სიმაღლე) — 0,24 თითოეული; კვარცხლბეკი: ძირი — 0,80; წვერი — 0,60; განი — 0,43. როგორც ჯვარზე, ისე კვარცხლბეკზე გაკეთებულია ჯვარის ქანდაკება. წარწერა რაიმე არ აქვს... „ჯვარს ეძახიან“, „კოთელიელთაც აქვთ თავისი ჯვარი — კვირაცხოველი“ — გვითხრა აქვე ეკლესიის გალავანს მომდგარმა გლეხმა...

ბარალეთიდან ღრტილაზე გავლით სამსარში მივდივართ.

კოთელიაში კარგად იციან, რომ ამ სოფლის ქართული სახელი იხტილა კი არ არის, არამედ ღრტილა, მაგრამ მაინც იხტილას უწოდებენ: ჩანს ეს თურქული გამოთქმა უფრო ემარჯვებათ.

ღ რ ტ ი ლ ა ცნობილია იმ პაექრობასთან დაკავშირებით, სომეხ-ქართველ სჯულისმეტყველთა შორის რომ ჰქონდა ადგილი სწორედ აქ ბაგრატ IV დროს და მისივე თანდასწრებით. ბუნებრივია, მაშინ ღრტილა საამისოდ შესაფერისი ადგილი უნდა ყოფილიყო და არა აწინდელივით მიყრუებული ბუნაგი. სიძველეთაგან აქ შესანიშნავია XIV საუკუნის ეკლესია, რომელიც მთავარ ნაწილებში მაინც, აქამდის გადაუკეთებელი დგას. სამხრეთიდან ეკლესიის ყელზე დაცულია ასომთავრული წარწერა:

გათავდა ქვეშელისა ლ^ატის
 ცოლსა და: თმოგველთა ქა
 ლისა როსოდანისაგან შ^ენ ლ^ან
 ქნი იყო ფ^ექ^ე
 ქორვანის ძესა: ინეს: შ^ენ: ღ^ენ:

ე. ი.
 გათავდა ქვეშელისა ლიპარიტისა
 ცოლისა და თმოგველთა ქალისა
 ლისა რუსუდანიისაგან. შეუნდვენ
 ღმერთმან. ქრონიკონი იყო ფ^ექ^ე
 (-1308). ქორვანისძესა იოანეს
 შეუნდვენ ღმერთმან.

წარწერა დაუზიანებელია, თარიღიანი და ამდენადვე პალეოგრაფიულად მნიშვნელოვანი. შინაარსის მხრით საინტერესოა: ლიპარიტ ქვეშელი, ეს უნდა იყოს, ორბელთა ქართველი შტოს წარმომადგენელი, ქვეშის ციხის პატრონი. ლიპარიტ ქვეშელი ჯვარის მონასტრის აღაპებშიაც იხსენიება ორგზის (ერთხელ, საფიქრებელია, გადაშწერის შეცდომის წყალობით იხსენიება: „ლიპარიტ გიშელი“). სამწუხაროდ, ჯვარის მონასტრის აღაპები საერთოდ დაუთარილებელია და არც, კერძოდ, ეს წარწერა ლიპარიტ ქვეშელის შესახებ იძლევა რაიმე ნიშანდობლივ ცნობას, რომ ვიცნათ: ამ ლიპარიტ ქვეშელში იგულისხმება ღრტილას წარწერაში მოხსენიებული ლიპარიტი, თუ კიდევ სხვა²¹.

რუსუდან თმოგველთა ქალს ჩვენ სხვა წყაროდან არ ვიცნობთ. აქ საინტერესოა, რომ მეთოთხმეტე საუკუნის დასაწყისს ჯერ კიდევ „თმოგვი თმოგველთაგან ობლად“ არ იყო დარჩენილი.

საძიებელია, რა ესაქმებოდა ლიპარიტ ქვეშელის ცოლს ღრტილასში, რომელიც, საფიქრებელია, უფლისწულ ალასტანელთ („მეფეთა“) სამფლობელოში შედიოდა. ხომ არ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ალასტანელთა „სამეფო“ ამ დროს ჯავახეთთან ერთად თრიალეთ-დმანისსაც (საბარათიანო) მოიცავდა. ასეთ დაშვებისას ლიპარიტ ქვეშელი, საფიქრებელია, დმანელ მეფეთა („ალასტანელთა“) უმაღლესი ხელისუფალი, ჯავახეთშიაც არ ყოფილიყო უცხო... ღრტილას წარწერა თედო ჟორდანიას მოჰყავს თავის ქრონიკების II წიგნში (გვ. 174) შემცდარი ქრონიკონით. ამასთან ერთად მას იგი სადღაც „ბორჩალოს მახრაში“ ეგულება „სოფელ სამსარში“.

ღრტილიდან სამსარში წავედით. შუა გზაზე გვხვდებით ვერანას. ნასოფლარის კვალი ერთობ წარბოცილია. მოჩანს ეკლესიის ნანგრევები და აქა-იქ ნასახლევები. სახელი არ იციან.

სამსარში სოფლის საბჭოს რწმუნებული არ დაგვიხვდა. ამიტომ ორი ახალგაზრდის—კოლმეურნეობის მოანგარიშისა და პრაქტიკანტის სტუმრები გავხდით. ესენი შეგნებული ყმაწვილები აღმოჩნდნენ.

²¹ შტრ. საქ. სიმეულნი, II, 40, ქრონიკები, II, 174.

კომკავშირელები. კარგად გაგვიგეს და მზად არიან დასახმარებლად წვიმას ეპირება. გადაღების მოლოდინში ვზივართ. ცნობის მოყვარენი მრავლად მოვიდნენ. გვკითხულობენ. ჩვენი მასპინძლობა უხსნიან. ერთ ვილაცას ვხედავ, არ მოვწონვართ. სულ „ვრასტან“ „პაიასტანს“ იძახის. ხოლო როცა გააგონეს, რომ ჩვენ ვერანაებზე გვაინტერესებს, მათ ადგილმდებარეობას და სახელებს ვიწერთ, ის ზეზე წამოვარდა. აღარავის უსმენდა და არც თავის გულისთქმას მაღავედა. მე იძულებული ვიყავ ჩავრეოდი, ამეხსნა, შემხილებინა. სტეფანე და ვარაზდატი (ჩვენი კომკავშირელი მასპინძლები) კმაყოფილებით მიქნევენ თავს. მოკამათე ნაკბენივით გაეარდა. სხვებმა პოდიში მოხადეს. „უვიცია, რას ლაპარაკობს არ ესმისო“. ჩვენც არ გამოვედევნეთ ამ მართლა უვიცს და საუბარი სიძველეებზე ჩამოვაგდეთ. გვიქებენ „მალარა“-ს. გვენადლევებიან, რომ იქაურ წარწერებს ვერ წავეკითხავთ...

წვიმის შიში აღარაა. წავედით. „მალარა“ აქვეა ნახევარ კილომეტრში. ვნახეთ: მონასტერი ვარძიის ან ვაჰანის ტიპისა. მათზე გაცილებით უფრო ადვილმისადგომი და, სამწუხაროდ, უფრო დანგრეულიც. სამსარის მონასტერი გაცილებით უფრო პატარაა ვაჰანის და მით უფრო ვარძიის მონასტერზე, მაგრამ მთავარი ეკლესია აქ გაცილებით დიდია ვაჰანის მონასტრის ეკლესიაზე. მისი სიგრძეა—12,5 მეტრი, განი 6,5 მეტრი, სიმაღლე არანაკლებ ხუთი მეტრისა. ის სამნავიანია. სამხრეთით ჰქონია ორი საკმაოდ ფართე სარკმელი და კარები. საკურთხევლის ორივე მხრით სრული ოთახები—სამკვეთლო და სადიაკენე. შუა ნავის შუაზედ გუმბათის იმიტაცია. რვა სვეტი: ოთხი შუაში (ორ-ორი სამხრეთ-ჩრდილოეთით) და ოთხიც აღმოსავლეთ-დასავლეთის კუთხეებში. საერთოდ ეკლესია ფრიად ლამაზად ყოფილა გამოკეთილი. ამ შენობის მარჯვნივ და მარცხნივ მრავალი სენაკები-მღვიმეები. ზოგი ნაკლებ, ზოგი მეტად დანგრეული. რა ერქვა სახელი ამ მონასტერს, არ იციან. დღეს მას სამსარის „მალარა“-ს ეძახიან.

საერთო შთაბეჭდილება ისეთია, რომ ეს მონასტერი ამ სახით უფრო ძველი არაა, ვიდრე ვარძია. შეიძლება ცოტა უფრო ნაგვიანევიც იყოს, მაგრამ დაახლოებით ამ ეპოქის. ბუნებრივად ისმის საკითხი: რა იყო მიზეზი მონასტრების აგრე კლდეში გამოკვეთისა? სადაური ტრადიცია იყო ეს და რატომ ერთ დროს მინელებული (ჩვენში ხომ ქალაქებიც არის კლდეში გამოკვეთილი), ეს ტრადიცია ძლიერად იჩენს თავს XII ს-ში?

ერთ-ერთი წარწერის ნაშთიდან ჩანს, თითქო ამ მონასტერსაც ჯანს უწოდებდნენ. „ვანი“, ისე როგორც „გომი“, მეტად გავრცელებული

ბული, ძველი და საინტერესო ტერმინია. ჯავახეთში (ისე როგორც სხვაგან საქართველოში და სომხეთში) ის რამოდენიმეა: ვერცხლქველი პანი), ვარევანი, ვანი (სამსარის)...
 შიხლიჩიშვილი

მონასტერს სამხრეთის მხრით მდინარე ჩამოუვლის. ის აქვე სამსარის მთებიდან გამოდის. არც ამ მდინარეს აქვს სახელი. ვახუშტი მას ბარალეთის წყალს უწოდებს. ვფიქრობთ, უმართებულოდ: ბარალეთი ამ მდინარის არც გამოსავალშია, არც შესართავში. აქ არც ბარალეთის წყალი გაუგონიათ. გადასახლებულმა ჯავახებმა თან წაიღეს ქვეყნის ტოპონიმიკაც. მოსულთ კი ახალი სახელების დარქმევა ვერ მოუხერხებიათ: როგორც ჩანს, ეს არც თუ ადვილი საქმეა... და ამას გრძნობ ყველგან ჯავახეთში...

კარგა ხანს ვეძებ ძველი წარწერები. ვერა ვნახე რა. არსებული შევამოწმე:

I. ეკლესიის სამხრეთით ქვა სამი მხრით ჩამოტეხილი. ნუსხურ ნარევი ასომთავრულით:

1. ...ას ჟა...
2. ...რეა ეს...
3. ...მან კუ...
4. ...ლმან ესე ვანი...
5. ...რაჟა შიდ დიდისა...
6. ...აგან გუიკს[მ] და
7. ...იკსენინ იგი ა...
8. ...ესა მან განვი[თხვ]-
სასა...
9. ...ულა მაშინ დავწერე
ო[დეს]
10. ...ჟ[?] ასეთისა ეკლე-
სია.. ა...
11. ...ნიოს კელი-ედ-წა

დაზიანების გამო ამ საინტერესო წარწერის არსებითი აღდგენა არ ხერხდება.

II. ერთ-ერთ მღვიმისაგან მოგლეჩილ ქვაზე ისეთივე ნუსხურ ნარევი ასომთავრულით:

1. სახელითა ღთისა	6. სიამ უდეს აღეშენა
2. ათა და მეოხებითა	7. მაშინ ესე აღგი
3. წმიდისა ღმ-	8. ლი ტყისაგან არა
4. რთის მშობლისაითა	9. ჩნდა
5. ესე წმიდაა ეკლე	

III. იქვე პატარა ფერადებიანი თალი. შიგ ჯვარი. წარწერის ნაშთი: გარდამავალი მთავრულ ნუსხური: წი... კირ...

IV. აქვე წარწერის ნაშთი ოთხ სტრიქონად იმავე ხასიათისა:

1... თვა იყ სია...

2..... აყვა.....

3..... თანა...

4 (ალრაფერი ირჩევა)

ერთ-ერთ მღვიმეში შესავალთან ნიში. იქვე ჯვრის ქანდაკება. ჯვრის მარჯვნივ წარწერა იმავე ხასიათისა: წ-ა კზმ-ან.

წარწერები ყველა ერთი დროისაა: ნუსხურნარევი ასომთავრული. ამოკვეთილია ულამაზოდ, მაგრამ ეს ნაწილობრივ მაინც შეიძლება ტექნიკური გარემოებით აიხსნას. წარწერები შეიძლება XIII—XIV საუკუნეს ეკუთვნოდეს, მაგრამ არა უადრეს XII საუკუნისა.

საფიქრებელი არაა, რომ აქამდის აქ არაფერი იყო. სახელი „ვანი“ საკმაო საბუთია იმისათვის, რომ აქ უფრო ძველი ფენაც ვეძიოთ, ვიდრე წარმოდგენილი XIII—XIV ს. ჩემი ზერელე და ნაჩქარევი დათვალიერება ამ მხრით უნაყოფო აღმოჩნდა... მაგრამ არის კი მოყვანილი წარწერები ამ მონასტრის გამოკვეთის დროინდელი? მეორე წარწერა თითქო წინააღმდეგს გვაფიქრებინებს. ის თითქო იმ დროს იწერება, როცა აქ ტყე აღარაა, მაგრამ ჯერ ცოცხალია ხსოვნა, რომ „ესე წმიდაა ეკლესია უდეს აღეშენა, ესე ადგილი ტყისაგან არა ჩნდა“. თუ არა უტყეობა, ტყის არსებობის პირობებში ასეთი წარწერა სრულიად გაუგებარი და ზედმეტი იქნებოდა. ასე რომ წარწერა თითქო ნაგვიანევი და მონასტერი უფრო ადრეა აგებული, მაგრამ, როგორც აღვნიშნეთ ის, მისი მთავარი ეკლესია მაინც, XII საუკუნეზე ადრინდელი არ უნდა იყოს. მაშინ გამოდის, რომ ტყის მოსპობას აქ ადგილი ჰქონია XII—XIII ს-ში.

ცნობის მოყვარენი მალე წავიდ-წამოვიდნენ. უკვე ბნელოდა, რომ მასპინძლებს დაუბრუნდით. საბჭოს რწმუნებული ახლოსაც არ გაგვეკარა, ასე რომ, თუ ჩვენი კომკავშირელების გულთბილი მასპინძლობა არა, უსიამოვნო ღამე გველოდა... დამახასიათებელია, რომ ამ სოფელში არც ერთი ვერანა არ დავგისახელეს...

25. VIII. დილა, სოფელი აიძრა. ჩვენი საჩქაროდ წამოსასვლელად მოვემზადეთ. სოფლის ეკლესიის ნანგრევები დავათვალიერეთ. ის საკმაოდ დიდი ყოფილა, თლილი ქვისაგან ნაგები. აქვე სასაფლაო. ცხენები, ვერძები. შეძლებული ზალხის სასაფლაო ჩანს...

ცალკე, სამსარის სოფლის განაპირას — „სურბი“ სახელით „კარმირვორი“. შედარებით ახალი შენობა, შიგ სამი ქვა. ორ მათგანზე პატარა ჯვრებია გამოქანდაკებული. ერთზე სრულიად არაფერია. სტეფანემ და ვარაზდატმა გამოგვაცილეს... სამსარის დასავლეთით ერთ კილომეტრში სოფლის ნანგრევია. სახელი არ იცია. სამსა-

რისა და ღრტილას მამულების საზღვარზე — ვერანა. სომხები მას
ვანქს უწოდებენ. ბარალელი ქართველების თქმით კი მისი სახელია
„მეღრეკი“ ან „ნეღრეკი“. აქ საკმაოდ მოზრდილი ნაგებობაა
წარწერა არ აქვს. ეკლესიას გარშემო უელის დიდი და თითქმის
სრულიად დაცული გალავანი. ეზოში გალავანს შიგნით მრავალი სახ-
ლის ნანგრევები ჩანს... ასიოდე მეტრის მოშორებით ჩრდილო-დასავ-
ლეთით — პატარა გალავანი. შიგ მოთავსებული ყოფილა „ჯვარი“.
დღემდის დაცულია: კვარცხლბეკი ჯვარის ქანდაკებით. კვარცხლ-
ბეკში ჩასმული ყოფილა ქვა. ის გადამტვრეულია... აქვე მოწყობილია
პატარა ნიში. კვარცხლბეკის ზომა: სიმაღლე — 0,90 სმ, განი ძირში —
0,90, განი წვერში — 0,5.

სამსარიდან ბარალეთზე გამოვიარეთ. უკმელი ვართ. ვერც აქ
ვიშოვეთ რაიმე. ხერთვისელ მაჰმადიანს შევხვდით. ჭერამსა ჰყიდდა.
ვისაუბრეთ: ახალქალაქიდან წამოღებული ხმელი ბური და ჭერამი...
ბურნაშეთისაკენ მივდივართ, გზაზე ერთი ახალგაზრდა წამოგვეწია
და მორიდებით გვკითხა ვინაობა. უგემურად უპასუხეთ: სიცხე, უკ-
მელობა, მოღლილობა, თანაც აქ ყველა, ესაქმება თუ არა, ვინაობას
გვკითხება... ჩვენდა სასიამოვნოდ ეს ახალგაზრდა არაჩვეულებრივი
აღმოჩნდა. ეს ბუნებით ინტელიგენტი, სწავლას მოწყურებული
ახალგაზრდა გლესია. ასეთები იშვიათობაა საერთოდ და მით უფრო
ჯავახეთის ქართველებში... მას მრავალი უკითხავს. გვაკვირვებს მისი
ცოდნა სპეციალურ საკითხებშიაც კი... იშვიათი მეხსიერება უჩანს.
უმთავრესად ეტანება ისტორიას, არქეოლოგიას, ენას. დასახელებით
იცის ყველა, ვინც კი ჩვენში დღეს ამ დარგებში მუშაობს... საკლასო
სწავლა მას სრულიად მცირე მიუღია: ოთხწლედით დაუსრულებია
1926 წელს. ეხლა ის 21 წლისაა. წერს ლექსებს, აგროვებს ზღაპ-
რებს და საერთოდ ხალხური სიტყვიერების ნიმუშებს. ცდილობს
ურთიერთობა დაიჭიროს თბილისში პოეტებთან... სამწუხაროდ, ას
მამით ობოლია, ოჯახის უფროსი შვილია და საკმაოდ მოზრდილი
ოჯახი კისრად აწევს — დედა, ორი ძმა, ერთი და... „ყანაში მიე-
დიოდი, ეხლა თქვენ წამოგყვებით ბურნაშეთს. მე იქ არაერთხელ
გყოფილვარ დღეობაზე. წარწერა, ვიცი, ეკლესიაზეა. ძველი ასოები
ვისწავლე, წაკითხვას მაინც ვერ ვახერხებ“ — (ქარაგმებს ვერა-
ხსნის). ბარალეთიდან ბურნაშეთამდის 8—9 კილომეტრია. გზად
ლომატურცხი გავიარეთ. გიორგი გოგალაძემ — ესაა ჩვენი
თანამგზავრის სახელი და გვარი — წყალი გამოატანინა. ის თანაბ-
რად თავისუფლად ლაპარაკობს ქართულად—სომხურად—თურქუ-
ლად.

ბურნაშეთს მისვლისასვე გოგალაძე საბჭოს რწმუნებულთან გაიქცა. ჩვენ კი ძველი ეკლესიის ვალაყანში დავეჭექით. ხალხი მინდვრადან სათიბ-სამკალში. რწმუნებული არსადაა. გოგალაძე მოხუცი მონახა, რომელსაც ეკლესიის გასაღები აქვს. მოიყვანა. ეკლესია აქ ჯერ კიდევ კულტს ემსახურება. ის გააღეს. ჩრდილოეთის კედელზე წვრილი ასომთავრულით წერია:

1. ქ. სხლთა ღსთა, დ
2. ა შმდგმლთა. წა. გს
3. თა დგწერე მე გრგმ
4. ნ. თქენ. ბრწნლთა მღ
5. ლთა. მოგც. ყნაჲ თქრ
6. ოანს. ჩმგნ ნსყდი

ე. ი.
სახელითა ღმრთისაჲთა და
შუამდგომლობითა წმიდისა
გიორგისათა დაგიწერე მე
გიორგიმან (გორგიმან) თქუ-
ენ ბურნაშენლთა მღდელ-
თა, — მოგეც ყანაჲ თიქა-
როანს (?) ჩემგან ნასყიდი.

მესამე სტრიქონში „გიორგიმან“ წაკითხვა ბუნებრივია, რომ ჩვეულებრივ გიორგი აგრე ქარაგმდებოდეს (გრგი) და რომ აქვე მეორე სტრიქონში არ გვქონდეს დაქარაგმებული იგივე სახელი გსთა (—გიორგისათა). ამიტომ შეიძლება უფრო სამართლიანი იყოს მესამე სტრიქონში წაკითხვა გორგიმან. ბოროს აქ გურგენს ჰკითხულობდა.

მეხუთე სტრიქონში „თქროანს“ ჩვენ თიქარის ანალოგიით ვკითხულობთ, რაც, რა თქმა უნდა, მხოლოდ შესაძლებლობაა. საინტერესოა მეოთხე სტრიქონის „ბრწნლთა“. ეს, უეჭველია, იკითხება: ბურნაშენლთა. აქედან ცხადია, ამ სოფლის სახელი ყოფილა არა ბურნაშეთი, როგორც ქართველები უწოდებენ, ან გურნაშეთი, როგორც ბურნაშენელი სომხები ეძახიან დღეს, არამედ ბურნაშენი.

დასასრულ, ტერმინი ყანა. აქ, საფიქრებელია, ეს ტერმინი ნამარია მიწის მნიშვნელობით, რაც ძველი მოვლენის გადმონაშთია და ამდენადვე საინტერესო. ზოლო, თუ აქ მაინცა და მაინც ნათესი ჭირნახული იგულისხმება (რაც ჩვენ გვეჩვენება: ასეთი ჩქარა გარდამავალი შინაარსის აქტი, საეჭვოა, ეკლესიის კედლის წარწერის საგნად ქცეულიყო), არც ესაა ინტერესს მოკლებული ეკონომიური თვალსაზრისით...

წარწერა საინტერესოა როგორც დიპლომატიკური დოკუმენტიც: ის „დაწერილის“ ერთ-ერთი სახეა. ამ ძეგლში მეტად საინტერესოდ არის ნახმარი სიტყვა „დაგიწერე“: მას არ ახლავს სხვა საბუთებით მოსალოდნელი „და მოგეც“ ან „შემოგწიერე“ და სხვ. აქ „დაგიწერე“-ში უკვე იგულისხმება იურიდიული აქტი გადაცე-

მისა. რაც შეეხება ასეთი აქტის ტექნიკურ შესრულებას ეს, როგორც ჩანს, შეიძლება „დაწერილში“ სრულიად არ შედგოს. რომ ამ საბუთით „დაწერილი“-ს ისტორიულ გაგებას ფიქსირებას დით: „დაწერა“ — ესაა გადაცემის (მიყიდვის, ბოძების, შეწირვის) იურიდიული აქტის აღმნიშვნელი ტერმინი. „დაწერილი“ — ესაა ასეთი აქტის შემცველი წერილობითი საბუთი.

ამ ტერმინის ასეთ გაგებას მხარს უჭერენ ძველი ქართული საბუთებიც... სამწუხაროდ, ძველი უთარიღოა. წარწერა პალეოგრაფიულად თითქმის დიდ სიძველეს არ ამჟღავნებს. ის შეიძლება XII—XIII საუკუნისა იყოს.

გარედან აღმოსავლეთის კედელზე სარკმელს ზემოდან ბარელიეფი: დანიელ ლომთა ორმოში, ზემოდან ასომთავრულით:

1. ოო ვა ივსენ დანიელ პირი	ე. ი. უფალო ვითარცა ივსენ
2. საგან ლომთაისა ეგრ	დანიელ პირისაგან ლომთაისა
3. ეივსენნ ამის წა ეკლესიი	ეგრე ივსენნ ამის წმიდისა ეკ-
4. სა მაშენებელნი კელთგან	ლესიისა მაშენებელნი კელ-
5. ჯგზთისათა	თაგან ჯოჯოხეთისათა.

ეს წარწერა, რა თქმა უნდა, უფრო ძველია, ვიდრე შიგნითი, მაგრამ მეორე სტრიქონში „ლომთაისა“-ს ი-ნი და არა მ-ოტი აძნელებს ამ წარწერის მიკუთვნებას XI—XII საუკუნის ადრინდელ ხანისადმი. ამას მხარს უჭერს ე-ნის, ე-ინის და ნ-არის მოხაზულობანიც.

ბურნაშენის ეკლესია დიდია, მდიდრულად ნაშენი. წითელქვანარევი. ეს ქვა სამსარიდან შეიძლება იყოს. ის თურმე ახლად მოტეხილი ადვილად სათლელია. შემდეგ კი მაგრდება...

სანამ ვმუშაობთ, მოხუცი ქალები მოგროვდნენ... აკვირვებთ როგორ ეკითხულობთ. უკვირთ რომ წარწერა ქართულია.

სასაფლაო აქვე ყოფილა ეკლესიის ეზოში: ისიც ჩვეულებრივი ჭავახური სასაფლაოა: ცხენები, ვერძები, ხამი ქვები...

აზავრეთისავენი ვიჩქარით. გოგალაძე გვეთხოვება. ჩვენ ვპირდებით რომ მასთან წერილობით ურთიერთობას დავიჭერთ. ვაძლევთ დავალებებს.

ბურნაშენშივე სოფლის განაპირას წისქვილის რუს პირზედ დგას „ჯვარი“, ჯვარი გავზომე: სიგრძე—1,92 მ., განი ძირში—0,56 მ., განი წვერში—0,44 მ., მხრები თითოეული—0,08 მ.

აზავრეთი მაღალი მთის სოფელია. სოფლის მეურნეობის დარგიდან (აზავერი) წარმოშობილი მისი სახელი საინტერესოა... აზავრეთი ჭავახეთის სხვა სოფლებიდან შესამჩნევად განსხვავდება: აქ

სახლებს ვეება გალანები აქვთ შემოვლებული, ასე რომ თითოეული მათგანი ციხეს მოგვაგონებს...

ეროვნული
მოძრაობის
კენი

სამწუხაროა, რომ დრო არა გვაქვს აქ დავრჩეთ. მოგვითხრობს კიდევ უფრო გვაჩქარებს...

ეკლესიის გალანში დავისვენეთ.

ეკლესია აქაც მოქმედი კულტის შენობად ჩანს დღესაც. შენობა ისეთივე ტიპისაა, როგორც ბურნაშენში. ცალნავიანი, დიდი, თლილი. ქვისაგან, ლამაზი ეკვდრით. გარედან წარწერა არ შერჩენია. ეკვდრის სარკმლიდან შიგნით შევედი და ჩრდილოეთის კედელზე მოთავსებულ წარწერის ნაშთი გადავიღე.

წარწერა ქელის მიხედვით საკმაოდ ძველია. სამწუხაროდ, ის ნაწილობრივ არის გადარჩენილი. ასომთავრულით:

ო.ო. თ.დ.
? ა. მს?
შწე

ე. ი. უფალო, თეოდ (ორე?)...
მამას(?)...
შეეწიე.

ეკლესიიდან გამოვძვერი და უმაღ გოკიისაკენ წავედით: ჩვენი გეგმით ღამე იქ უნდა გავატაროთ, რომ ორ დღეში დავასრულოთ მოგზაურობა.

გოკია 1918 წლამდის თურქული სოფელი იყო. აქ ყარაფაფა-ხები ცხოვრობდნენ. 1918 წელში აყრილან ისინი. მათგან მხოლოდ ოთხი კომლიდა დარჩენილა. წასულთ ადგილი დაუქერიათ სომხებს, ქართველებს, ოსებს, ბერძნებს. ქართველები სამცხიდან მოსულან. ანდრიაშვიდიდან, ხიზაბავერიდან, არიან ჯავახეთის გოგაშნიდაც... ოსები ვერ შეწყობიან „გლეხობას“ (ე. ი. მიწის მუშაობას) და წასულან. მათგან სულ ორი სამიოდე კომლი დარჩა. აქამდის დარჩენილი თურქებიც არა დგებიან... სოფლის საერთო სალაპარაკო ენა თურქულია. ასე იყო აქამდის. დღეს სომხური ლამობს მისი ადგილი დაიჭიროს...

ჩვენ კოლმეურნეობის კანცელარიას მივადექით. საღამო დროა. გლეხები დამსხდარან, საუბრობენ: თურქულს ქართული, ქართულს სომხური სცვლის. ეს სამი ენა აქ თითქმის ყველამ იცის... კოლმეურნეობის თავმჯდომარე აქ ბარალელი გვარამაძეა. ის ენერგიული ახალგაზრდა კაცია.

მოსვლის მიზნები უთხარით. განკარგულება გასცა და ჩვენც ერთ-
მა ყმაწვილმა წაგვიყვანა. ზაქარა ტაბატაძისას აღმოვჩნდით მრავალ-
ლიანი ოჯახი. სამი ძმა გაუყრელი. ოჯახში 17 სულს შეადგენდა
მეურნეობის წევრია. თუმცა ზაქარია ტაბატაძე სულ ათი წელია
რაც ჭავახეთის მკვიდრია, მაგრამ ამ ახლო-მახლო ვერანების სახე-
ლები საკმაოდ იცის. მისი ცნობით: ახალქალაქ-ბაკურიანის გზის
მარცხნით, ბურნაშენიდან სამ ვერსში ვერანა ჰქვოდა; კოთელი-
იდან დასავლეთით — მურჯი; გოკიის ჩრდილოეთით: კალთუ-
ბანი, კობარეთი, თეთრობი, გოკიაჩაი(?) გოკიიდან
აღმოსავლეთით 1/2 ვერსში — ზიარეთი; დასავლეთით ორ ვერს-
ში — ოლდანი; ალასტანის ახლოს: ორთა ხარაბა, დევათი,
ვარდის-ციხე. ვარგაფის სამხრეთით — ოდისები.

დღეს ღადო — ბურნაშეთ — აზაერეთ — გოკია უკიდურესი ჩრდი-
ლოეთის სოფლებია ჭავახეთში. აქედან ალბური საძოვრები და ტყე-
ანი მთები იწყება, რომელნიც ძველ ყვიბისს ჭავახეთისაგან ჰყოფენ.
ძველად, როგორც ჩანს, ასეთი უკაცრიელი ზოლი ჭავახეთსა და
ყვიბისს შორის არც ყოფილა. მთელი ეს მანძილი დასახლებული
ყოფილა. გადარჩენილი ნასოფლარები, ეკლესიები, ციხეები —
ამას მოწმობენ. აუცილებელია მათი მოვლა. ადგილმდებარეობის,
სახელების დადგენა, მოსალოდნელია საინტერესო ძეგლების აღმო-
ჩენა. მოღლილობა-უდროობისა და მოუწყობლობის გამო იძუ-
ლებული ვართ ეს საინტერესო საქმე შემდგომისათვის გადავდოთ.

გოკია ვახუშტით ქალაქი იყო (გეოგრაფია, 217) და მოსახლეობ-
დენ აქ „მესხნი, სომეხნი, ურიანი ვაჰარნი“.

როდის მოხდა გოკიის დაცლა ამ ძველი მოსახლეობიდან და მი-
სი ყარაფაფახებით დასახლება, არ ვიცით. ყოველ შემთხვევაში, გო-
კიის, როგორც ქალაქის გაქრობა ამ გარემოებას არ მიეწერება.

გოკია ჩანს, იმავე ტიპის ქალაქი იყო, რაც ბარალეთი, ე. ი. და-
ბა-ქალაქი, რომელიც, გარკვეულ პირობებში ბუნებრივადვე იქცა
სოფლად. მისი მოსახლეობის სახე ამ მოვლენის გამო იმ მხრით, სა-
ფიქრებელია, უნდა შეცვლილიყო, რომ ებრაული მოსახლეობა თან-
დათან დასტოვებდა მას.

თვალსაჩინო რაიმე სიძველეები გოკიაში არ გადარჩენილა. მო-
ჩანს რამოდენიმე ეკლესიის ნანგრევები, უკეთ, მხოლოდ საფუძვლები.
მეტად მდიდარი სასაფლაოები ამხელენ მოსახლეობის ვინაობას და
ქალაქის აყვავებულობას. წარწერები არ შენახულა. ერთადერთი
საფლავის ქვა — ვერძი, ზურგზე გადაშლილი წიგნი რაღაც წარ-

წერით (თუ წარწერის იმიტაციით?). ის თითქო მხედრულია. ვერა
გავარჩიე.

მიუხედავად მიწისზედა ნაშთების სიღარიბისა, გოგონა მუშაობდა
ლოგიურად საინტერესო ადგილი მეჩვენება. აქ შესაძლებელია უფ-
რო ძველი ფენაც, ვიდრე ფეოდალური „საშუალსაუკუნეები“. მაგ-
რამ ის საინტერესოა, როგორც საშუალსაუკუნეების ქალაქიც.

ზაქარას ოჯახი მეტად გულთბილად დაგვიხვდა.

დილაადრიან წასასვლელად მოვემზადეთ. მასპინძელს სურათის
გადაღება შევთავაზეთ. ქალებსა და ბავშვებს დღესასწაული შეეკმ-
ნათ. არეული დარი დგას და მზის ყურს უცდით. ზაქარას ოჯახი
ეკაზმვის. მაგრამ კოლექტივის წევრებს აგვიანდებათ. ბრიგადირი
პოლოსა ქუჩის: „ვისაც ქაში არ გინდათ, ნუ გამოხვალთ“. გულდაწ-
ყვეტილნი მიდიან...

„გეყურებანე, ყოლა კარგი, მაგრამ ემ ბლარტებისა ვერა გავაწ-
ყეთ რა! სამთავ მიდიან (ლაპარაკი აქვს სამ რძალზე) და სამ ძუძუ-
მწოვარს მე მიტოვებენ მარტოხელს“ — ჩივის ზაქარას დედა...
„დიხ, ჯერ ვერა ვართ მოწყობილი“... ბოდიშს ჰხდის ზაქარა კო-
ლექტივს, რომ ბაგა არა აქვთ...

მზე გამოვიდა და ზაქარას პატარაებს სურათები გადაუღეთ...
ქალებიც მოვიდნენ. ათი წუთით შევბუღება აეღოთ...

ალასტანისკენ წავედით. ზაქარამ კარგა მანძილზე გაგვაცილა.
ის კოლმეურნეობის დურგალია და მორიგი ყანის მუშაობისაგან თა-
ვისუფალია. თავის სახლის ახლოს ზაქარას საუცხოვო ბოსტანი მო-
უშენებია. „ჩვენ მოსვლამდის აქ ბოსტანი არავის ჰქონია. არც ეხლა
მისდევნენ. ბოსტნეულის თხოვნა კი ეხერხებოდა... რომ გაირჯებოდენ,
ყველგან იხარებდა...“

26. VIII. ალასტანი ბარის სოფელია. ის მოზრდილი, შედა-
რებით კეთილმოწყობილი სათემო ცენტრია. დასახლებულია სომეხ
კათოლიკეებით.

სამწუხაროდ, სიძველეთაგან აქ ერთადერთი სანახევროდ დანგრე-
ული ეკლესიის გარდა არა ჩანს რა... რა თქმა უნდა, ალასტანი მხო-
ლოდ ამის ამარა არ იქნებოდა. ალასტანის ძველი ეკლესია თლილი
ქვისაგანაა. საკმაოდ დიდი. არც სახურავი, არც გუმბათი. გადარჩე-
ნილია მხოლოდ კედლები სარტყლამდის.

აღმოსავლეთის მხრიდან ხუთ სხვადასხვა ქვაზე ჰქონია წარწე-
რები. როგორც ჩანს, ყველანი ერთი დროისა. ამათგან სამი განზრახ-
ამოთლილია და აღარ იკითხება. ორი წარწერა ისაა, როსტომიშვილ-
საც რომ დახვედრია. ჩანს, წარწერები მის აქ ყოფნამდის ამოუთ-

ლიათ. ჩვენამდის მოღწეული წარწერები ასომთავრულ ნარევით
ზურს წარმოადგენს. აქ განსაკუთრებით საინტერესოა ე-ნის მოხა-
ზულობა, რომელიც შესაძლოა, ძველი ტრადიცია იყოს, მისი წარწერა
წარწერა დიდ სიძველეს ვერ დაიჩემებს. ის შეიძლება X^{III} სუ-
კუნის შემდეგ ხანას ეკუთვნოდეს.

1. სარკმლის ზემოთ სამი წრე ჯვრებით. მარცხენა წრის ქვაზე
(წრის გარეთ):

ესე მე რო
შელმან
დავდე
ქვაჲ.

ე. ი. ესე მე რო-
შელმან
დავდე ქვაჲ.

აქ „როშელმან“-ის მაგივრად შეიძლება იკითხებოდეს ოშებმან:
შეიძლება რ-აე სულ არ იყოს, არამედ სამკბილიანი ო-ნი. წარწერა
მაღალზეა, ნახატი მკრთალია... ორ დანარჩენ წრე-ქვაზე წარწერები
ათლილია.

II. სარკმლიდან მარჯვნივ მაღლა ცალკე ქვაზე:

1. ესე მე ღრმ ღსა
2. საოლისძემ

ე. ი. ესე მე დაჩიმ
საოლისძემ (?)

ბროსესი და როსტომაშვილის წაკითხვა: „ესე მე დავდე... ისაუ-
ლისძემ“ იმ ადგილში მაინც მიუღებელია სადაც იანნი კითხულო-
ბენ „დავდე“ ამის მაგივრად აქ უნდა იკითხებოდეს დაჩიმ („ღრმ“).

ალასტანიდან ვარეევანს წავედით. ვხედავ მოღლილობის გამო
გამოკითხვა-გამოძიების ენერგია აღარა მაქვს. დილაა და გვიხარია,
რომ სოფელში მისვლისას არ დაგვჭირდება ხელისუფლებისადმი და-
ხმარების თხოვნა... ვხედავ ზოგ ადგილებში კვლავ დამჭირდება
მოსვლა უფრო შეიარაღებული და ახალი ენერგიით.

ვ ა რ ე ვ ა ნ ი ალასტანიდან ოთხი ვერსის მოშორებით ძვეს სამხ-
რეთ-დასავლეთით. ეს სოფელი, ისე როგორც გოკია, ნარევი მოსაი-
ლეობისაა: სომხები, ქართველები, ბერძნები, თურქები.

ვარეევანში წარწერა მაინტერესებს. როსტომაშვილით ის ეკლე-
სიის ეზოში ძვეს.. მოვიარეთ. ვერაფერი ვნახეთ. სოფლის რწმუნე-
ბული აუცილებელია. ვიკითხეთ. სამკალში წასული აღმოჩნდა. ისევ
კოლმეურნეობას მივმართეთ. „კანცელარიაში“ შევედით. თავმჯდო-
მარე ხაჩიკა სიმბატიური გლეხი აღმოჩნდა. ჩემი მოწმობები უჩვენე
და მიზნებიც განუმარტე. ხაჩიკ კოლმეურნეობის მოანგარიშეს და-
ეკითხა. (კოლმეურნეობათა ეს მოანგარიშენი აწინდელ სოფლის ნამ-
დვილი „ვინტები“). სამწუხაროდ, ხშირად ისინი „ძველი“ ხალხია —

ოკამში, გოკიაში, ვარევანში — საეკვო წარსულით და მისწრაფებით... თავმჯდომარეები—ალალი პარტიული ბიჭები ჩანან და ამიტომაც ესენი ადვილად შეიძლება მოჰყვნენ ამ მდიდარ-გარიშეთა გავლენის ქვეშ...).

მოანგარიშებ თავი გადააქნია და წარწერიანი ქვის არსებობა უარყო. „ამან ყველაფერი იცის აქ. ჩანს არ ყოფილა“ — გადაგვიყვითა ხაჩიკმა. იმედი არ დავიწყვითე და ძველ სასაფლაოს ჩვენება ეთხოვე.

ხაჩიკი ხალისით წამოვიდა. გზაში ასეთ ქვებზე საუბარი გაუბი, მათი მნიშვნელობა აუხსენი. „ძველი სასაფლაო მოშლილია, ის, ამბობენ, აქ იყო“ და ქოხებზე მიმითითა. ახალ სასაფლაოს ნახავთ?

მე ვიცოდი, რომ ძველ სასაფლაოდან ზშირად მოაქვთ ზოლზე გათლილი ქვები და ახალ მიცვალებულებს ამკობენ; ამიტომ ჩვეულებად გავიხადე ახალი სასაფლაოების დათვალიერებაც. წავედი. ჩემი ხალისი ხაჩიკსაც გადაედო: მან მოიგონა: „აქ ძველ სასაფლაოს ადგილზე ერთი წითელი ქვა იყო. წარწერა ჰქონდა. ვერაფერი კითხულობდა. შემდეგ ის გლეხმა თავის სახლს შუბლის ქვედ დაუდო“... იმ გლეხისას წავედი. ვერაფერი ვნახეთ. მიიკითხ-მოიკითხა. ხალხი მოგროვდა. ზოგიერთმა დაადასტურა ხაჩიკის ცნობა, მაგრამ აღნიშნავდნენ, რომ ეს იყო მრავალი წლის წინ და ის ქვა იდგა არა იქ, სადაც ხაჩიკი უჩვენებდა, არამედ წყლის პირს. ზოგი კი სავსებით უარყოფდა რაიმე ასეთი ქვების არსებობას საერთოდ ვარევანში...

მე ასეთი არეული ცნობების კარგი გამოცდილი ვიყავ. ჩანდა, რომ აქ არის, რასაც ვეძებთ, მაგრამ საჭიროა ძებნა გულდასმით და ზანგარძლივ. ის გლეხი, რომელმაც „წითელი ქვა“ თავის სახლზე გაიხმარა, შინ არ აღმოჩნდა. ხაჩიკს, ცოტა არ იყოს, შერცხვა და ხან ერთს ეკითხება „*კარმჩიქ ჭარ*“-ის (ე. ი. წითელი ქვის) შესახებ. ხან მეორეს, თანაც ემუქრება: ხომ ხედავთ „პლანში“ ქონიათ, მისი დაკარგვა არ შეიძლება...

ახალი სასაფლაოსკენ წავედი. ის მოთავსებულია ახალი ეკლესიის გალავანში. ეკლესია საკმაოდ დიდია. მის ადგილას აქ ძველი პატარა ეკლესია მდგარა. ამ ორმოციოდე წლის წინ ის დაუშლიათ და მასალა ამ ახალზედ მოუხმარიათ.

ხაჩიკი, ისე როგორც ყველა წერაკითხვის უცოდინარი, ჩუქურთმას ან სხვა სამკაულს „წარწერას“ უწოდებს. მან არაერთი ასეთი ქვა მიჩვენა და, როცა გაიგო ჩემგან, რომ ესენი წარწერიანი არ არიან, თავის „*კარმჩიქ ჭარ*“-ის წარწერიანობაშიაც შეეჭვდა.

ბოლოს მან ერთი სასაფლაოც გვაჩვენა და უიმედოთ შემოგვბრუნა იმის მოლოდინში, რომ მის ამ „წარწერასაც“ უარყოფდნენ. ჩვეულებრივ მატურის კვარცხლბეკად დადებული ქვა. თვით მატური უწარწეროა და ახალი: მისი გაკეთება მრავალს ახსოვს. ეს არის ორი ერთიმეორეზედ მდგარი ოთხკუთხი პრიზმა, რომელსაც ასრულებს გუმბათი ჯვრით. დგას ის ორ ერთი მეორეს პარალელურად მდებარე ქვაზე. ერთი ამათვანი არის ჩვენთვის საინტერესო ქვა.

მასზე ერთ „სტრიქონად“ მართლაც რაღაც უცნაური „წარწერა“ ჩანს (რა თქმა უნდა ჩვენ აქ ამ ტერმინებს „სტრიქონი“, „წარწერა“ პირობითად ვხმარობთ).

ქვის ზომაა: სიგრძე — 118 სანტ., განი — 44 სანტ. სისქის გაზომვა ვერ მოვახერხე: ის ღრმად ზის მიწაში (და პატრონიანი საფლავის „შეწუხება“ ადვილი არაა).

„წარწერა“ ქვის ზედა პირის შუაზედაა მოთავსებული და აშინა შემოვლებულია ამობურცულ ოთხკუთხედით. ამ ჩარჩოს სიგრძეა 106 სანტ., სიგანე — 17 სანტ. ქვა გავსინჯე: ის ჩვეულებრივი საშენი ქვაა. არც რბილი, მაგრამ არც „ვულკანური“. ვიკითხე ამ ქვის ჯიშის შესახებ. ერთმა სამოცდარვა წლის მოხუცმა, მიკირტიჩ ოპანის ძე ულიანმა, რომელიც სპეციალურად მოაყვანიდა ხაჩიკმა ჩემის თხოვნით, როგორც ხარაბაების მცოდნე, აღნიშნა, რომ ეს ქვა ვარევენული არაა; რომ ასეთი ჯიშის ქვა ხარაბა ცხიაშია (ცხია ვარევენიდან სამხრეთით ძვეს სამ კილომეტრში), თვით ეს ქვაც მისი აზრით ცხიას სასაფლაოდან უნდა იყოს მოტანილი: მას ეს ქვა ძველი ეკლესიის კედელში ახსოვს. შემდეგ, როცა ის ეკლესია დაიშალა და მის ადგილზე ახალი ააგეს, ეს ქვა აღარ გამოუყენებიათ. ის უქმად ეგდო და ამ საფლავის ქირისუფალმა მატურის დასადგმელ ქვად გამოიყენა.

ულიანის მონათხრობი ნაწილობრივ შეიძლება მართალი იყოს. შეიძლება ეს ქვა მართლაც ცხიიდან (არა მაინცდამაინც ცხიას სასაფლაოდან) იყოს მოტანილი. რომ ის ვარევენული არაა, ამას სხვებიც ადასტურებენ. მაგრამ საეჭვოა, რომ ის ვარევენის ძველ ეკლესიის კედელში ყოფილიყოს შეშენებული: მოსალოდნელი იყო, რომ რაიმე ამის კვალი დარჩებოდა მასზედ, და მეორეც: რატომ არ გამოიყენეს ის ახალი ეკლესიის შენებისას?

მაგრამ დავიწყოთ თავიდან: შეიძლება თუ არა, რომ ეს ქვა ამ საფლავის სამკაულად იყოს დამზადებული?

გარდა იმისა, რომ ასეთი სამკაული ყოვლად უცნაური ჩანს, ამას უარყოფს ყველა აქ დამსწრე. ასეთი ვარაუდი, ყველაფერს გარდა იმითაც გამორიცხებულია, რომ ამ ქვეს ასეთივე „წარწერა“ სინამდვილეში მოეპოვება და სისქით კი ის, როგორც კვარცხლიეკი, თავიდანვე მიწაშია ჩაფლული და სამკაულის დანიშნულებას არას გზით არ ამართლებს... დაბოლოს, მატურთან შედარებით ეს ქვა მეტად ძველად გათლილობის შთაბეჭდილებას სტოვებს.

თუ ამ მატურის პატრონის არა, ის ხომ არ არის შესაძლებელი, რომ ეს ქვა XIX საუკუნეში ვინმე ქვისმთლელის ნაოცნებები იყოს?

ჩვენ ესეც გამორიცხულად მიგვაჩნია. პირველ ყოვლისა მისი პატრონი აქ არაფის გაუგონია.

ზედა სიბრტყის „წარწერა“ ათი „ჩგუფისაგან“ შედგება. თითოეული ჩგუფი ამობურცული ხაზებისა და ამობურცული „ლურსმების“ კომბინაციას წარმოადგენს.

პირველი ჩგუფი ამობურცულ ხაზებისაგან შემდგარი კვადრატია;

მეორე ჩგუფი, ისე როგორც ყველა შემდგომი, გარდა მეათესის, ორ ვერტიკალურ ხაზს შორის არის მოქცეული. ის შედგება: ვერტიკალური ამობურცული ხაზი აშიიდან აშიამდის, ამობურცული ვერტიკალური „ლურსმანი“ ზემო აშიიდან ქვემო აშიამდის, „ლურსმანი“ ასევე ვერტიკალური პირველის პირშექცევით, ე. ი. ქვემო აშიიდან ზემო აშიამდის. აშიიდან აშიამდის მიყვანილი მეორე ვერტიკალური, ამობურცული ხაზი ასრულებს ამ ჩგუფს.

მესამე ჩგუფის წინა ვერტიკალია იგივე მეორე ჩგუფის უკანასკნელი ვერტიკალი. მას მიჰყვება „ლურსმანი“, რომელიც მეორე ჩგუფის „ლურსმების“ მსგავსად აშიიდან აშიას კი არა სწვდება, არამედ ზემო აშიიდან წამოსული მანძილის შუამდის აღწევს. ქვემო აშიიდან მის პირდაპირ ამავე ზომის „ლურსმანია“ გამოკვეთილი. შემდგომი ვერტიკალური ხაზი ასრულებს მესამე ჩგუფს და იწყებს მეოთხე ჩგუფს.

მეოთხე ჩგუფის „შინაარსს“ წარმოადგენს: ეს ვერტიკალური ხაზი, ზემო აშიიდან ქვემო აშიამდის გაყვანილი ამობურცული ირიბი ხაზი, ცალი „ლურსმანი“ ქვემო აშიიდან ზემოთ ვერტიკალურად აშვერილი, რომელიც მანძილის შუამდის აღწევს; შემდეგი ვერტიკალური ხაზით მთავრდება მეოთხე და იწყება შემდგომი ჩგუფი.

მეხუთე ჯგუფი წარმოადგენს ორ სასაზღვრო ვერტიკალურ ხაზს შორის მოთავსებულ ოთხ თანასწორს, ურთიერთისა და პარალელურ, პერიზონტალურ, ამობურცულ ხაზებს.

მეექვსე ჯგუფი: სასაზღვრო ვერტიკალურ მათ შორის მოქცეული ცალი ვერტიკალური ამობურცული ხაზი აშვიდან აშვიამდის.

მეშვიდე ჯგუფი: სასაზღვრო ვერტიკალური ხაზები და მათ შორის ირიბად გაყვანილი ამობურცული ხაზი ზემო აშვიდან ქვემომდე.

მერვე ჯგუფი: სასაზღვრო ვერტიკალები და ორი ლურსმანი, „ლურსმები“ მიშვერილი არიან ერთი ვერტიკალიდან მეორე ვერტიკალისაკენ და სწვდებიან უკანასკნელს წვერებით. „ლურსმები“ ურთიერთის პარალელურად არ მიიმართებიან. თავებით დაშორებული, წვერებით ისინი ერთმეორეს ისე უახლოვდებიან რომ თითქმის კუთხესა ქმნიან.

მეცხრე ჯგუფი დაზიანებულია. აქ თითქო ორ ვერტიკალურ ხაზს შორის მოთავსებული ცალი „ლურსმანი“ ქვემოდან ზედა აშვიამდის აშვერილი და ორი ირიბი ხაზი უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი.

მეათე ჯგუფი ჰგავს პირველს და განსხვავდება ყველა დანარჩენისაგან მით, რომ ის ორ ვერტიკალს შორის მოთავსებული არაა. თუ პირველს აკლია ვერტიკალი მარცხნივ — მის მაგივრობას აქ აშვი ეწევა — უკანასკნელს აკლია მარჯვენა ვერტიკალი. აქაც აშვი, უნდა ვიფიქროთ, ნაგულისხმევია საკმაო საზღვრად. აი ამ გარემოებიდან გამოვდივართ, როცა ყველა ამ ვერტიკალურ ხაზებს ჯგუფებს შორის სასაზღვრო ხაზებს უწოდებთ. მეათე ჯგუფის „შინაარსი“ ისეთივე ორი „ლურსმანია“, როგორც მერვე ჯგუფისა. მხოლოდ მათი მიმართულება აქ პირველის საწინააღმდეგოა: აშვიას ებრძვიან და წვერებით ვერტიკალს აღწევენ. ესლა, თუ ვერტიკალურ ხაზებს მხოლოდ საზღვრებად მივიღებთ, ჯგუფების „შინაარსი“ შემდეგი იქნება:

I — კვადრატი

II ორი პირშექცეული „ლურსმანი“ აშვიდან აშვიამდის

III — ორი პირშექცეული „ლურსმანი“ აშვიებიდან შუა მანძილამდის

IV — ირიბი ხაზი აშვიდან აშვიამდის და ვერტიკალური „ლურსმანი“ ქვემო აშვიდან აშვერილი შუა მანძილამდის

V — ოთხი პერიზონტალური ხაზი ვერტიკალებს შორის

VI — ვერტიკალური ხაზი ზემო აშვიდან ქვემომდის

VII — ირიბი ზაზი აშიიდან აშიამდის

VIII — ორი ლურსმანი ვერტიკალებს შორის, მარცხნიდან მარჯვნივ

IX — „ლურსმანი“ ირიბად აშვერილი ქვემო აშიიდან აშიამდის და ორი ირიბი ზაზი (?)

X — ორი „ლურსმანი“ აშიიდან ვერტიკალზე მარჯვნიდან მარცხნივ. როგორც აღვნიშნეთ, „წარწერა“ ზედა სიბრტყის გარდა ამ ქვის დასავლეთ გვერდის სიბრტყეზე მოიპოვება: მოჩანს რაღაც ჯგუფის დასაწყისი. სამწუხაროდ, ქვა მიწაშია ჩაფლული და მატუ-რის მოუშლელად მისი ამოღება შეუძლებელია. ასეთია ამ „წარწე-რის“ ხასიათი (იხ. სურ. 1).

ამის შემდეგ ზემოთ დასმულ კითხვაზე: ზომ არ შეიძლება რომ ეს „წარწერა“ კი არაა, ვინმე ქვის მთელის ნაოცნებები იყოს — ჩვენ შეგვიძლია უფრო დამაჯერებელი უარით უპასუხოთ.

ეს სხვადასხვა ჯგუფები და თითოეულ მათგანის ყველა დანარჩენ-თაგან განსხვავებულობა ბუნებრივად უარყოფს ასეთ რამეს და ქმნის შთაბეჭდილებას, რომ ჩვენ საქმე გვაქვს ნიშანთა კომბინა-ციის გარკვეულ წესთან. და ეს კი „წერა“ არა მხოლოდ იმ ფართე გაგებით, როგორც წერა-კითხვის უცოდინარნი ხმარობენ ხოლმე ამ ცნებას, არამედ მისი უფრო ვიწრო გაგებითაც (დამახასიათებელია, რომ წერა-კითხვის უცოდინარს ჩვეულებრივ ყოველგვარი ნახაზი თუ ნახატი წერად წარმოუდგენია, გარკვეულ კანონზომიერების დაც-ვით ეს მართლაც „წერა“ უკანასკნელის ფართე გაგებით. ეს მოე-ლენა ფრიად საინტერესოა საერთოდ წერის წარმოშობის საკითხთან დაკავშირებით...).

შეიძლება დაუშვათ, რომ აქ რაიმე იმიტაციასთან, ტრაფარეტ-თან გვექონდეს საქმე? ძნელი დასაშვებია, თუმცა გამორიცხული ასე-თი რამ არ არის. მაგრამ ასეთ დაშვებისას ის აუცილებლად ნაგული-სხმევი რჩება, რომ ასეთ იმიტაციის პირველი „დედანი“ ორნამენტი რაიმე კი არაა, არამედ გარკვეული შინაარსის ნიშნებია — „წარწე-რაა“. მაგრამ ეს „წარწერა“ არ გავს „ხეთურს“, „ლურსმულს“ ან „ხატოვან“ ეგვიპტურს. ეს გარემოება, ბუნებრივია, სამართლიანად დააეჭვებს ადამიანს. მიუხედავად ამისა, ჩვენ უფლება არა გვაქვს ხელაღებით უარყოთ ის იმიტომ, რომ ჩვენ ასეთი რამ დამწერლობა არ ვიცით...

მაგრამ შეიძლება აქ მისტიფიკაციას ჰქონდეს ჩემის მხრით ადგი-ლი? სანამ ეს ქვა ამოღებულ-გათავისუფლებული არაა, სანამ არ იქ-ნება საშუალება გულდასმით და ხანგრძლივად ჩაუყვირდეს ადამი-ნი მას, მოიხილოს და შეისწავლოს გარშემო ადგილები. ზედმიწევ-

ნით გამოიკითხოს ყოველივე ამ ქვის შესახებ, მანამდის, და თუ უნდა, ერთსაათიანი დაკვირვებით და უხეირო ფოტოგრაფიული პირით თავისი თავცნაღში ურყევი ნდობა უადგილო გაბმულად შეიძლება აღმოჩნდეს.

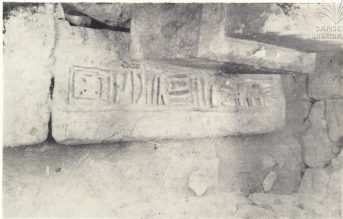
მე ვიცოდი, რომ ჩილდირის ტბის მიდამოებში ნაპოვნია ურარტუ-ლი წარწერა. ეს იგივე ძველი ჯავახეთია. ჩემი ამ მოგზაურობისას ეს აზრი არც ერთხელ არ მტოვებდა. სასაფლაო, მღვიმე, „ჯვარი“ — ვიცოდი აქ უნდა მეძია უძველესი ნაშთები. ვწუხდი, რომ არა მქონდა საშუალება ყველა ასეთი ადგილები ზედმიწევნით დამეთვალიერებია. ჯავახეთის შესწავლა ამ მხრით უნდა მოხდეს და რაც შეიძლება სასწრაფოდ, რადგან ასეთი ძეგლები განადგურებას ვერ გადაურჩებიან სულ მოკლე დროში. და ჯავახეთშია სწორედ მოსალოდნელი უძველესი ნაშთების პოვნა არტაან—ჩილდირ — თრიალეთ-თან ერთად...

ქვა გადავხატე, გადავიღე. ჩემ თანამგზავრ სერგოს მოსწყენია კოლმეურნეობის კანცელარიაში ჯდომა და მოვიდა. ფიქრს მიმიხვდა და ექვნიანად გაიღიმა.

თითქმის ნახევარი სოფელი მოგროვდა. ვეკითხები, ვისია მატური. არავინ მიპასუხებს. ხაჩიკიც კი უარს ამბობს და მოხუცებულებზე მიმითითებს. ისინიც უარს ამბობენ. უხსნი, ვაჭერებ, არა გამოდის რა.

საინტერესო ჩანს სოფლის სახელი ვარევანი (ურევანი — ჰურევანი), ძველი ჩანს ეს სახელი. ჯავახეთ — არტაანის ტერიტორიაზე ჰური სხვადასხვა ჩანს (არტაანის ახლოს) და წუნდა. საინტერესოა, რომ წუნდა შემდეგ დარქმეული სახელია. უძველესი მისი სახელი ური (ან ჰური) ყოფილა: „წუნდა“-მ განდევნა „ური“. გამოდის, რომ იმ ეთნიკური ჯგუფის მოსვლა — გაძლიერებამდის, რომელიც გეოგრაფიული სახელების აღნიშვნისას „და“ სუფიქსით ხასიათდება, აქ ჯავახეთში სხვა მოსახლეობა ყოფილა, რომელმაც გეოგრაფიული სახელების აღნიშვნაში ურ (ჰურ) მარცვლის სახით დატოვა თავისი კვალი...

ვარევანში ორი ახალი ეკლესიაა. სომხური და ქართული. უკანასკნელის ეზოში წავედი. ერთი ყმაწვილი ამეკიდა. დამიმართვა. ქართულად სადაურობა მკითხა. გაველაპარაკე. ჯავახური გამოთქმა ჰქონდა. გვარი ვკითხე — ბერიძე, ის აქამდის სომხურად ლაპარაკობდა და მეც სომეხი მეგონა, რათ გინდა ესენი? თუ იმიტომ რომ ქართველები მოიყვანო, ეს უიმედოა.

მე აუხსენი ჩემს მოსაუბრეს, თუ რაისთვის გვინდა ყველა ეს...
ეს სხვა საქმეა, თითქო მიხვდა ჯავახი და, არც თუ მოსაუბრეს
ფილი, მიღუშდა.

ეკლესიის ეზოში ვიპოვე როსტომაშვილის მიერ შენიშნული ქვა.
ის ძველი ეკლესიის ბალავერია. წარწერა თარიღიანია და ამდენადვე
ბალეოგრაფიულად მეტად საინტერესო. როსტომაშვილის წაკითხვა
შევასწორო, წარწერა გადავიღე. ის იკითხება:

1. სხლთა ღთა დდვა ესე[ბლვ]	ე. ი. სახელითა ღმრთისაჲთა
2. რი ჳლთა ც[დ]ლის [იოა]ნეს	დაიდვა ესე ბალავერი კე-
3. და გბრლთა ქრკნი იყო სჳმ	ლითა ცოდვილის იოანეს
	და გაბრიელისაჲთა ქრონი-
	კონი იყო სჳმ (240)

სიტყვა „ბალავერი“ მეტად დაზიანებულია. მისი ასე წაკითხვა
ჩვენ უძველესად მიგვაჩნია. როსტომაშვილი მის მაგივრად ჰკითხუ-
ლობდა „ვარევანს“. როგორც ვხედავთ, წარწერა ეკუთვნის 1020
წელს.

ვერანა ვარდის-ციხეს წავედით. ის აქ ახლოა აღმოსავ-
ლეთით ერთ კილომეტრში. სოფელი გაშენებული ყოფილა მაღალ
გორაკზე, საიდანაც თითქმის ნახევარი ჯავახეთი მოჩანს. ვარდისციხე
უზარმაზარი ნასოფლარია. ამოდენა სოფლები ჯავახეთში დღესაც
არაა ბევრი. ეს ნასოფლარი შესანიშნავია შენახულობითაც. სახლის
კედლები, შესასვლელები, პურის ორმოები, „მაღაროები“ (ცხვრის
სადგომები?). დაცულობით ყურადღებას იპყრობს აგრეთვე დიგა-
შენი სოფელ ჭიგრაშენის პირდაპირ, მაგრამ უკანასკნელი დიდად
ჩამორჩება ვარდის-ციხეს. დამახასიათებელია: 1927 წელს ვერანა
დიგაშენი გაცილებით უკეთ შენახული ჩანდა. სწრაფად ქრებიან ვე-
რანები და ეს განსაკუთრებით უკანასკნელ წლებში. ამიტომ აუცი-
ლებელია მათი სასწრაფო შესწავლა. შესაძლებელია ცოცხალა ჯავა-
ხური კომლის ტიპისა და ვერანას შედარებით შესწავლის ნიადაგზე
გაირკვეს ძველი ჯავახური კომლის ნადგამობის რაოდენობა — რო-
გორობა. ეს კი თავის მხრით საშუალებას მოგვცემს ამა თუ იმ ვე-
რანას მოსახლეობის რაოდენობა საშუალოდ დავადგინოთ... ასეთი
შესწავლა ეთნოგრაფის საქმეა. და ის უნდა მოხდეს, სანამ ზოგი ამ
ვერანათაგანი ჯერ კიდევ თითქმის ხელუხლებლადაა გადარჩენილი.
ასეთ შედარებით შესწავლის დაღრმავებით შესაძლებელი იქნება ვე-
რანათა მოსახლეობის არა მარტო რიცხვის დადგენა, არამედ ამ მო-
სახლეობის ეკონომიურ დაფენების ზოგადი სურათის დადგენაც კი.
ჩვენ მიერ ნაწარმოები სახელდახელო დაცვირვება ვერანებზე და
აწინდელ ცოცხალ სოფელთა რიცხვის გათვალისწინება უფლებას

გვაძლევს ძველი ჯავახეთის მოსახლეობა უფრო მცირე რიცხვით არ ვივარაუდოთ, ვიდრე ის არის დღეს.

ვერანაების ჩემ მიერ აღრიცხვა სრული არაა, როგორც ვხედავთ, ადგილობრივმა მოსახლეობამ მრავალი ვერანა ან არ იცის — დიდი ხნის ვერანაები თითქმის სავსებით გასწორებული არიან მიწასთან და მოსული მოსახლეობა ვერ ამჩნევს მათ — ან იცის და მალავს, ამიტომ აუცილებელი ხდება ზედმიწევნითი მოვლა. ასეთი მოვლა ჩვენ ვერ დავასრულებთ. განსაკუთრებით მოუვლელი დაგვრჩა მთის კალთები, ასეთ ადგილებში კი ყველაზე მეტია მოსალოდნელი ვერანაები.

რუსული ზუთვერსიანი რუკა სულ ორმოცდახუთმეტ ვერანას აღნიშნავს. ქართული რუკის ავტორებს თავიანთი შრომა იმით უკვდავუყვიათ, რომ რუსულად დამახინჯებული ადგილობრივი სახელები ქართული ასოებით უცვლელად გადმოუციათ და რუსული რუკის ორმოცდახუთმეტი სახელი ოცდაცამეტზე დაუყვანიათ, დანარჩენი ოცდაროი ნასოფლარის აღნიშვნა კი ზედმეტად უცვნიათ... ჩვენი მოგზაურობისას ჩვენ სულ 122 ვერანა სოფელი აღვნიშნეთ. მაგრამ, ვიმეორებთ, ეს სრული სია არ არის. შეიძლება თამამად ითქვას, რომ ვერანაების რიცხვი აწინდელ ჯავახეთში 140—150-მდის იქნება. ეხლა, თუ გავითვალისწინებთ, რომ აწინდელ ჯავახეთში სულ 121 სოფელია 78937 სული მცხოვრებელით და მხედველობაში მივიღებთ, რომ არც ერთი აწინდელი ცოცხალი სოფელი „უდაბნო“-ადგილზე გაშენებული კი არ არის, არამედ ძველ ნასოფლარების ადგილზეა, მაშინ შეგვიძლია დაუშვათ, რომ ჯავახეთის ისტორიულ წარსულში იყო დრო, როცა 240—250 ცოცხალი სოფელი მაინც ითვლებოდა. აქვე, თუ მხედველობაში მივიღებთ მაშინდელი ჯავახი გლების ოჯახის გაუყრელობას და თითო სოფელში საშუალოდ 30 კომლს ვიანგარიშებთ — 30 კომლიანი სოფელი საშუალო სიდიდის სოფლად ითვლებოდა — ხოლო თითო კომლზედ ათ სულს, ჩვენ მივიღებთ 75000 სულ მოსახლეობას, რაც გადაჭარბებულად არ შეიძლება ჩაითვალოს.

აქვე უნდა შევნიშნო, რომ სიფრთხილის გამო მე განზრახ მინიმუმზედ ნაკლები ავიღე სოფელში კომლთა რიცხვი. ჩემ მიერ ნახული ვერანაები, როგორც მე მეჩვენება, გაცილებით უფრო მრავალ კომლოვანი უნდა ყოფილიყვნენ.

ამასთან დაკავშირებით ისმის ფრიად მნიშვნელოვანი ისტორიული ხასიათის საკითხები: როდის უნდა ყოფილიყო მოსახლეობის ასეთი სიმრავლე და რა პირობები იყო ამისთვის აუცილებელი: ე. ი. როგორი იყო ამ დროს ჯავახეთის მეურნეობა? უკანასკნელი გარემო-

ება უკავშირდება საერთოდ ფეოდალური საქართველოს მეურნეობის ისტორიულ განვითარების საკითხებს, ჯავახეთის როლს და მნიშვნელობას ამ მეურნეობაში (აქედან: ჯავახეთის ოსმალთა მფლობელობაში ცეცხლის მნიშვნელობა ფეოდალურ საქართველოს მეურნეობისათვის და სხვ.).

„გეოგრაფიული პირობები“ — ისტორიული კატეგორიაა და მაშასადამე, განსაზღვრულია ყველა იმ გარემოებათა მიერ, რომელიც ამა თუ იმ ეპოქაში ისტორიული განვითარების პირობებს ქმნიან.

ჯავახეთის ისტორია (ისე როგორც ყველა სხვა ისტორია) ამის თვალსაჩინო მაგალითია. რას წარმოადგენდა ეს ქვეყანა „უძველეს დროს“, ამას არქეოლოგია იტყვის, როცა შესაფერისი გათხრები შესრულდება. ჯავახეთი — ეთნიკური ქართლის განაპირა ქვეყანაა, საზღვრულ სადგომ-საძოვრებით მდიდარი (მცხეთა-არმაზის ძლიერების ხანა), ეკონომიურად და პოლიტიკურად დაწინაურებულ ცენტრალური ოლქი („საშუალო საუკუნეები“ — IX—XIII სს.), დაცემის გზაზე დამდგარი პროვინცია (XIV—XVI სს.), ჩამორჩენილი პროვინცია (XVII—XVIII სს. — ოსმალთა მფლობელობა) და მიყრდნობილი ბუნავი (XIX ს.). აი როგორი სხვადასხვაგვარი მდგომარეობა გვეჩვენება ჩვენ ერთსა და იმავე ფიზიკურ-გეოგრაფიულ სინამდვილეში სხვადასხვა დროს და ეს მარტო იმიტომ კი არაა, რომ საზოგადოების ტექნიკური განვითარება ზემოქმედებს, „სიკვლის“ და მაშ სხვადასხვა ინტენსივობით გამოიყენებს ქვეყნის ფიზიკურ თვისებებს, არამედ იმიტომ, და ეს უმთავრესია, რომ თვით ეს ტექნიკური განვითარება და მით უფრო მისი ასეთი თუ ისეთი მოხმარება დამოკიდებულია საწარმოო ურთიერთობის სახეობისაგან (კლასთა ბრძოლის სახეობისაგან).

„იდეალური“ ქვეყანა იყო ჯავახეთი ფეოდალური საქართველოს საწარმოო ძალთა განვითარების გარკვეულ საფეხურზე. „კალმახი და ქერის პური“, ჯოგის, ფარის, აზავერის და პროწეულის სიმრავლე ფრიადი, შინაური ფრინველი, თაფლი და სანთელი, სელი და ზეთი, მატყლი და შალეული და საღი ჰავა ყველაფერი ეს შეიძლება მტკიცე ეკონომიური სიძლიერის საფუძველი შექმნილიყო კლასობრივი ურთიერთობის გარკვეულს პირობებში... ცხოველი ეკონომიური ურთიერთობა საქართველოს ბართან (აწვდიდა ზეთს, ოთხფეხს, თაფლს, სანთელს და სხვ. შეიძენდა: პურს, ღვინოს, ხილს, იარაღს, აბრეშუმს) და უცხო ქვეყნებთან: გარკვეულ დროდან ჯავახეთი — ჩრდილოეთიდან და აღმოსავლეთიდან სომხეთ-ბიზანტიაში მიმავალი სატრანსპორტო გზასაყარი იყო. ყველა ეს ზელშემწყობი გარემოებანი ქმნიდნენ, უეჭველია, საკმაო პირობას ჯავახეთის მოსახ-

ლეობის იმ სიმრავლისათვის, როგორც ზემორე ვეარაუდობდით, მაგრამ ასეთი ზელშემწყობი შეთანხმება საშინაო და საგარეო პირობებისა ზანგრძლივი არ ყოფილა.

საწარმოო ურთიერთობის განვითარების ახალი ეტაპის, საბატონო ურთიერთობის საბოლოო გამარჯვება ის ძირითადი მნიშვნელობის მოვლენა იყო, რომელიც ფეოდალური საქართველოს ცხოვრების ყოველ მხარეს ძირითადად განსაზღვრავდა... ასეთივე მნიშვნელობის მოვლენა იყო ის ჯავახეთის მეურნეობის განვითარებისათვისაც და მაშ მისი მწარმოებელი თუ არამწარმოებელი მოსახლეობის რაოდენობისთვისაც.

ამ ძირითად მოვლენის ნიადაგზე აღმოცენებული ტენდენციები გარკვეულ საგარეო პირობებში (მონღოლთა ბატონობა, ჯავახეთი მონღოლთა უფლისწულის სადგომი, ჩრდილოეთიდან ბიზანტიისპარსეთზე მიმავალი სავაჭრო გზების მნიშვნელობის შესუსტება) იქცნენ ქვეყნის დაცემის განმსაზღვრელ ძალებად.

ფეოდალური პარტიკულარიზმი და მეურნეობის სახის ცვლა, ფეოდალური საქართველოს სუსტი სამეურნეო მთლიანობის მოშლა და ფეოდალური კარჩაკეტილობის გაძლიერება, სავადასახადო სისტემის უმეურნეო მტაცებლობაში გადაზრდა, ე. ი. ფეოდალური ჩიხი — შეიქმნა ის საფუძველი, რომელიც ამა თუ იმ ტერიტორიაზე მოსახლეობის რაოდენობის პირობას განსაზღვრავდა.

ასე რომ ნაოხარი, უკაცრიელი, პარტახი, ვერანა, ხარაბა მხოლოდ თემურლენგების ნაკვალევი არ არის. და თემურის ნაკვალევიც იმიტომ იქნა წარუშლელ-გამოუსწორებელი, რომ განვითარდნენ, როგორც აღენიშნეთ, სხვა ძირითადი ხასიათის მოვლენანი, რომელნიც არახელსაყრელ საგარეო პირობებთან კავშირში ხელს უწყობდნენ ქვეყნის გავერანებას. ამიტომ იყო, რომ ვერანაები საქართველოს უმრავლეს კუთხეებში (მთას გარდა) XIII—XIV საუკუნის შემდეგ არ გამქრალა. მათი რიცხვი ხან იკლებდა, ხან იმატებდა იმის მიხედვით, თუ რა განსაკუთრებული გარემოება შეექმნებოდა ამა თუ იმ კუთხეს, მაგრამ საერთო ტენდენცია კი ვერანათა გამრავლებისაკენ მიმართული რჩებოდა.

როგორც ირკვევა, მესხეთის მიმტაცებელ ოსმალთ საკმაოდ მრავალი და დიდი ხნის ვერანაები დახვედრიათ აქ. ეს ჩანს ცოცხალ სოფელთა იმ მცირე რიცხვიდან, რომელსაც ოსმალთ ზელისუფლება აღნიშნავს ამ კუთხის აღწერის დროს XVII ს-ში. მაგრამ ამ საერთო მიზეზებს გარდა ამა თუ იმ კუთხეში განსაკუთრებული პირობებიც მოქმედებდნენ. მაგალითად XVI ს-ნის მესხეთი საქიშპო ტერიტორია იყო ოსმალეთ-სპარსეთს შორის, მის დაქერას ლამობდა იმერეთის

მეფეც. ამ ნიადაგზე ის არაერთგზის იქნა დარბეული „დამსჯელ“
თუ „დამცველ“ „პატრონთა“ მიერ.

ბუნებრივია, არა ერთი და ორი შეემატებოდა ამ გზეულის
ბის რიცხვს. მესხეთის და კერძოდ ჭავჭავეთის დაკარგვა გამოუსწო-
რებელი ეკონომიური ზიანი იყო ფეოდალური საქართველოს მეურ-
ნეობისათვის. ამიერიდან ძირფესვიანად უნდა შეცვლილიყო აღმოსავ-
ლეთ საქართველოს მესაქონლეობა, რომლის საზაფხულო საძოვრებს
სწორედ ეს მხარეები წარმოადგენენ. მაგრამ მთლიანი სამეურნეო
ტერიტორიის ასეთი დაფლეთა გამოუსწორებელი ზიანი იყო აგრეთვე
თვით მესხეთისათვისაც. თითქმის გამუდმებულ სამტრია ურთიერთო-
ბის პირობებში, როგორიც დამყარდა მესხეთსა (ამიერიდან ოსმა-
ლეთსა) და მის მეზობელ კუთხეებს შორის, კიდევ უფრო სუსტდებოდა
ეკონომიური ურთიერთობის ის მინიმუმი, რომელიც მოსახლე-
ობის გარკვეული რაოდენობისათვის ყოველად აუცილებელი იყო. გა-
უყითხაობის, სიღატაკის, უმწეობის, ე. ი. სოციალურ-პოლიტიკური
და ეკონომიური სიდუხჭირის შედეგი იყო მოსახლეობის ბუნებრივი
შეშცირება-ამოწყვეტა, აყრა-ამოძრავება, ე. ი. ვერანაების კიდევ
უფრო გამრავლება. ასე იყო ჭავჭავეთშიაც. XVI საუკუნის ბოლოს ამ
ვითარების შედეგია შექამებული: ათეულობით ახალი ვერანაები, ხო-
ლო ცოცხლად დარჩენილი სოფლები გავერანების პირას არიან მი-
სული: თითოეული მათგანის კომლთა რიცხვი თითებზე ჩამო-
ითვლება.

მე აქ არ ვეხები 1829 წლის კატასტროფას, რომლის შედეგად
ჭავჭავეთი ქართულ მოსახლეობისაგან ძირითადად დაიკალა. ეს მე-
ტად მნიშვნელოვანი საკითხი სპეციალურ გაშუქებას საჭიროებს.
აქამდის არსებული ტრადიციული აზსნანი, რა თქმა უნდა, დღეს აღა-
რავის დააკმაყოფილებს.

სამწუხაროდ, ჩვენ იძულებული ვართ ეს საკითხი შემდეგისათ-
ვის გადავდოთ).

ვერანა ვარდისციხის დათვალიერება ზეირიანად არ მოგვიხერხ-
და. ამინდი წახდა, აქეთიქით წვიმის სვეტები ჩამოდგა და ჩვენც
იძულებული ვიყავით ვარევენისათვის მიგვეშურებია.

ვარდისციხის ეკლესია სანახევროდ დანგრეულია. გადარჩენი-
ლია მხოლოდ კედლები სარტყლამდის. ის XIV—XV ს-ნის ძეგლი
ჩანს. ასეთ შთაბეჭდილებას იძლევა წარწერის ნაშთი, რომელიც
ძლიერ ჰგავს ქარცების ასომთავრულ წარწერას. სამწუხაროდ, თორ-
მეტსტრიქონიან წარწერიდან, რომელიც მოთავსებული ყოფილა ეკ-

ლესიის სამხრეთ კედელზე კარს ზემოდან ორ ქვაზე, დღევანდელ მ-
დის მოუღწევია მხოლოდ პირველ სტრიქონის დასაწყისი, სადა ქართულ
ყვას, ხოლო დანარჩენ სტრიქონთაგან ზოგიერთ ბოლო უკვე წაშლილია.
იკითხება: სახელითა ღმერთა მოხები...

ჩვენი მხლებელი ბერიძის სიტყვით: „ეს წარწერა ხანდოელებმა
მოშალეს, როცა ვარეგნელი ქართველები ედავებოდნენ მათ ვარდის-
ციხის სახნავეებს იმ საბუთით, რომ ვარდისციხე ქართველების სო-
ფელი იყო და მათი სახნავეები ჩვენი უნდა იყოსო. ასე ვიცი მამაპა-
პიდანო“ დასძინა მან და განაგრძო: „ამ რამოდენიმე წლის წინ აქ
ვარდისციხეს ერთი კაცი მოვიდა მანგლისის მხარედან, თონეთიდან.
მან სთქვა, ჩვენ აქედან ვართ წასულიო. მოილოცა. ამბობდა, ისევ
გვინდა აქეთ გამოსვლაო. ვინ გადმოუშვებს, მათი სახნავეები ხანდო-
ელებს უჭირავთ“...

ჩვენი მოსაუბრე, აშკარად ჩანდა, ვერ იყო ხანდოელებისადმი
კეთილად გაწყობილი. ვარდისციხის ეკლესიის წარწერას ხელოვნუ-
რი ამოშლის კვალი დღეს მაინც არ აჩნია. მით უფრო გაუშართ-
ლებელია ის მოტივი, რომლის გამოც თითქმის ხანდოელებმა ის მო-
შალეს: საფიქრებელია ასეთ შემთხვევაში აღარას დასტოვებდნენ.

საინტერესოა ვარდისციხის სასაფლაო. მხატვრულად ნაქანდაკე-
ბი. ცხენ-ვერძები ხაში ქვების გვერდით ოდესმე აქ ცოცხალ სიმღი-
ლრე-სიღარიბეზე მიგვითითებენ.

ვარევანს მივატანეთ და ამინდის დადგომის მოლოდინში კოლ-
მეურნეობის კანცელარიას შევეფარეთ. ზაჩიკი კარგა ხანია დაგვშორ-
და. მინდორში წასულა: კოლმეურნეობა მკის. კანცელარიის შოან-
გარიშე ისე დამძიმდა, რომ თავსაც არა სწევს. ვერ გვაშჩნევს. მას
აქვს საბუთი ჩვენი უქმაყოფილო იყოს: მისი „ყველაფრის მცოდნეო-
ბის“ პრესტიჟი საკმაოდ შევარყიეთ...

მკრტიჩ ულიანი შეპირებისამებრ დაგვხვდა აქ. სამწუხაროდ, მას
წელანდელი ხალისი აღარ ემჩნეოდა. სულ უცოდინარობას მიზეზობ-
და. დიდის წვალებით ამოგტყუეთ ვერანაები: ვარევანის აღმოსავ-
ლეთით ორნახევარ ვერსში — ცხია. ვარევანის აღმოსავლეთითვე
ერთ ვერსში — ვარდისციხე. ვარევანის ჩრდილო-დასავლეთით
ორნახევარ ვერსში — ძაღლათუბანი. ვარევანის ჩრდილოეთით
ერთ ვერსში — კარკლიანი. ხანდოსთან ახლოს — გრია,
ალასტანის ახლოს — ოლდანი, დევათი, ერიკლი, ბურას-
ტანი.

გამოიღარა და ჩვენც ხიზაბავრისაკენ ავიბარგეთ. საღამოა. ვიწ-
ქარით: თორმეტი კილომეტრი გასავლელი გვაქვს. სოფელ ვარგავის
ძირზე გავიარეთ. აწინდელი ახალქალაქის რაიონის უკიდურესი სო-

ფელია ეს ჩრდილო-დასავლეთით. ზიზაბავრა და სარო ტოლოშის რაიონში შედიან. სარო-ზიზაბავრელები არც სთვლიან თავს ჯაგაბებულ სამცხელებად მოაქვთ თავი. საფიქრებელია, რომ ეს ნაგვიანდელია, ვინა, როცა „ჯაგაბები“ სომეხი იგულისხმება, ვიდრე ძველი დროის მოვლენა.

უკვე წვიმდა და ბნელდებოდა, როცა ზიზაბავრას მივატანეთ. მოყვრულად დაგვიხვდა კომისარი პეტრე პოსოშვილი. გაგვიმასპინძლდა. მოგვასვენა და, რაც ყველაზე სასიამოვნო იყო, ვერანაების ცოდნაში დიდი უნარი გამოიჩინა:

ზიზაბავრის სამხრეთით ვერანა ხიზა,
იქვე ხევში წითელი ხიდი რომ არის — ჩიხორიშო,
ჩიხორიშიდან დასავლეთით — გომი,
ზიზაბავრიდან აღმოსავლეთით — ობოლეთი,
ზიზაბავრიდან იქითკენვე — ოსპანური,
ზიზაბავრიდან ჩრდილოეთით — ვარანტა,
ზიზაბავრიდან აღმოსავლეთით — თეთრობი,
ზიზაბავრიდან აღმოსავლეთით — კოროშეთი.

აქვე დაურთო:
კოროშეთს თივა მოვითიბე,
ოლდან დამიძირია.
გოგო შენი სიყვარულით
მე ვერ დამიძინია.

ზიზაბავრიდან აღმოსავლეთით — ოლდანი,
ზიზაბავრიდან აღმოსავლეთით — ჭეროული,
ზიზაბავრიდან აღმოსავლეთით — ჭობარეთი,
ზიზაბავრიდან აღმოსავლეთით — წერიკუნტა,
ხერთვის ზემოთ კვარშას დაბლა — კიცხი,
წყალგალმა კიცხის პირისპირ — ნაისა,
ხანდოს მხარეს — გრია,

ასპინძის სამხრეთით — ხვილიშო.

ასპინძის ზევით ოთის „მამულში“: აგარა, ბოგვთა, ასკილ-ვანა, ლართა, ჭაიტა (იქვე ოთის ტყეში განთქმული ეკლესია მონასტერი), ჭაბიეთი.

პოსოშვილის მიერ უხვად მოწოდებული ცნობები უმეტესად გვიდასტურებდა იმ სამწუხარო ექვს, რომ ჩვენ მიერ აქამდის შეგარებულ ვერანაების რიცხვი სრული არაა.

მაგრამ ამას ამაჟამად აღარა ეშველება. აუცილებელია მხოლოდ მისი მომავალში გათვალისწინება.

დილაადრიან ძველი ეკლესიის ეზოში წარწერიანი ქვა მოვნახე.

ის კარგად აქვს გადმოღებული ივანე როსტომაშვილს და შეიძლება საინტერესო იყოს, როგორც მხედრული ხელის გადაგვარების ნიმუში ში უწიგნურობის პირობებში.

საარო მეტად საინტერესო ადგილია ისტორიულ-არქეოლოგიურად, მტკვრის პირიდან ჯავახეთში შემომავალი გზის ჩამყვანი უძველესი ციხეები (სამი), მღვიმე — „სახიზარები“ უეჭველია საინტერესო ისტორიულ გადმოცემებთან იქნება დაკავშირებული. აქაც მოსახლეობა ძველ ჯავახურია.

მაგრამ ამყამად მე ეს აღარ შემიძლია... მხოლოდ ცნობილი წარწერის შემოწმებას ვაპირებ.

საარო, ზერთვისი, ვანისქვაბი, ვერტაშები, ოლადისქვაბნი და აქაიქ კიდევ სხვა სამერმისოდ უნდა გადავდო... სააროს „ზემოთ“ ციხის წარწერა ადვილად ვიპოვეთ. როსტომაშვილით ის ცნობილი იყო თამარის დროის წარწერად ამავე მეფის მოხსენიებით. ეს უკვე თავად შევიღმა შეაფსორა. წარწერა ასომთავრულია. მცირედ დაზიანებულია. იკითხება:

1. ქე ადნ ძრი და [ო]
2. ძლი მეფთა მფე
3. დტე რლნ რვი მმთ
4. გბდა მს ფმსა ესე
5. ცხე ავაგთ მე ვ
6. აჩე დავწერენ
7. ე ესნ [?] და მქას მ
8. მოლი

ე. ი. ქრისტე ადიდენ ძლიერი
და ო-
ძლეველი მეფეთა მეფე
დემეტრე, რომელმენ რევი მა-
მულობით
გვბოძა. მას ეამსა ესე
ციხე ავაგეთ. მე ვ-
აჩე დავწერენ
ერისთავთ ერისთავისნი და მა-
ქას მა

მული.

ხელის მიხედვით წარწერა XIII საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს. თუ ჩვენი წაკითხვა სწორია (ის არც ადვილად იკითხება), წარწერა საინტერესოა და XIII საუკუნისათვის დამახასიათებელი. საგამგეოს „მამულობით“ ბოძება (და ისიც საუფლისწულო ტერიტორიის) და შეწყალეულის მიერ ასეთ ბოძების განსაკუთრებით აღნიშვნა კარგად უდგება XIII საუკუნის ხასიათს, ყოველგვარ მფლობელობაში „მამულის“ პრინციპის გამარჯვების ხასიათს, ბატონყმური ურთიერთობის საბოლოო გამარჯვების ეპოქას.

ის გარემოება, რომ სააროში ამ დროს დემეტრე საქმიანობს კვლავ ადასტურებს ჩვენს მიერ ზემოთ გამოთქმულ აზრს, რომ XIII ს-ში ჯერ კიდევ საუფლისწულო ჯავახეთი ჯაყელთა საკელოში არ შედი-

ოდა. წარწერიდანვე ჩანს თითქო, რომ ამ ადგილს მაშინ რეგულარულად
დებოდა. ვინ არიან წარწერაში მოხსენებული ერისთავთ ერისთავი
(შეიძლება კახა?), ვინ არის ეს დამწერი ვაჩე ან ეს მაჭა-
ციოტა რა.

პარკეტული
ნიმუში

ჯავახეთი ისტორიულ-გეოგრაფიულად აგრე ერთი მორბენით, რა
თქმა უნდა, არ შეესწავლება. მე ამის პრეტენზია არც მქონია. მაგ-
რამ ერთი მიღწევა მაქვს ამ ჩემი მოგზაურობის შედეგად: ნათლად
წარმომიდგა ის გზები, თუ როგორ უნდა იქნეს ეს მდიდარი ისტორი-
ული შინაარსის მხარე შესწავლილი. კომპლექსური შესწავლა ერ-
თადერთი საშუალებაა იმ სიძნელის დასაძლევად ცოცხალი ტრადი-
ციის გაწყვეტის ნიადაგზე რომაა შექმნილი (ეს ტრადიცია ნაწილობ-
რივ დაცულია ძველი მოსახლეობის ნაშთებში: „იერლი“ მუსლიმ-
ნებში, ბარალელ სომხებსა და ძველ „ჯავახებში“).

ისტორიკოსი, ეთნოგრაფი, ლინგვისტი და არქეოლოგი იქნებიან
სასურველი წევრები ასეთი ექსპედიციისა.

საბოლოო აბალქალაქამდის ბერთვისზე გამოვლით 35 კილომეტრი
მანძილია. ამ გზით წავედით და „არად შევრაცხეთ“ სიშორე: გვი-
ლიმოდა თბილისი და კულტურულ პირობებში დასვენება.

ექსპედიცია ივრის ხეობაში 1935 წელს

(ხანგარიმო მოხსენება)*

სამეცნიერო ექსპედიცია, რომ ის ნაყოფიერი იქნეს, წინასწარ სერიოზულ მომზადებას საჭიროებს, — მომზადებას, როგორც ტექნიკური, აგრეთვე თეორიული ხასიათისას.

მიზანდასახულობის მკაფიო გარკვეულობა, მიზნის მაქსიმალური შემოფარგლულობა და დასახული ამოცანის შესახებ არსებულ ლიტერატურულ ცნობათა წინასწარი საფუძვლიანი გათვალისწინება, — ყველა ეს აუცილებელია, რათა ახლად გაწეული შრომა შემდგომი სამეცნიერო მიღწევის საშუალება აღმოჩნდეს. წინააღმდეგ შემთხვევაში მოსალოდნელია არასასიამოვნო მარცხი, თუ მთლიანი არა, ნაწილობრივი მაინც.

ამოცანის ამ წინასწარ გარკვეულობაზეა დამოკიდებული ექსპედიციის ტექნიკური მოწყობილობის სათანადო გადაწყვეტაც: წევრთა შემადგენლობა, დრო, ეკიპირება.

მიუხედავად იმისა, რომ ლაპარაკი ჩვენი ექსპედიციის შესახებ კარგა ხნით აღრე სწარმოებდა, ის მაინც ნაუცბათევი და ამდენადვე სათანადოდ მოუმზადებელი აღმოჩნდა. ამის მთავარი მიზეზი იყო ექვი, რომ ექსპედიცია არ შედგება.

მართლაცდა აგვისტოს შუა რიცხვებში განზრახული ის, როგორც იქნა, თვის ბოლოს განხორციელდა.

მიუხედავად ამისა ჩვენი ექსპედიცია ნაყოფიერი გამოდგა, მაგრამ ეს არა იმიტომ, რომ ჩვენი ექსპედიციის ნაყოფიერება თითქმის მის მოუმზადებლობას არ შეესატყვისება, არამედ იმიტომ, რომ ჩვენში ისტორიული ექსპედიცია ყოველ პირობებში ცოტად თუ ბევრად ნაყოფიერი იქნება (მაგრამ ნადირთა სიმრავლე განა მონადირეთა დამსახურებაა?).

რაოდენ უფრო ნაყოფიერი იქნებოდა ჩვენი ექსპედიცია, რომ წინასწარი მომზადება პქონოდა მას?...

* იბეჭდება პირველად.

საქართველოში თითოეულ მხარეს „თავისი ისტორია“ აქვს, რომელიც გადისა და საერთოს გვერდით თითოეულ მათგანს დანარჩენთაგან განსხვავებული ისტორიული განვითარების თავისებურებანიდან გამდინარეობს. მათი შესწავლა-წარმოჩენა აუცილებელია და ეს არა მხოლოდ მეცნიერული ცნობისმოყვარეობის თვალსაზრისით. ქართული საისტორიო მეცნიერება ახლა თავის ზრდა-მომწიფების იმ ასაკშია, როცა მისი შემდგომი განვითარებისათვის ცალკეულ მხარეთა ამ თავისებურებების ისტორიული შესწავლა აუცილებელია. და ეს აუცილებელია სწორედ საქართველოს მთლიანი ისტორიული განვითარების ცოცხლად, ხორცშესხმულად წარმოდგენისათვის, ამ განვითარების ნამდვილი მეცნიერული შესწავლისათვის.

ისე როგორც საქართველოს სხვა მხარეები, კახეთიც რთული ისტორიული პროცესის შედეგად წარმოქმნილი ქვეყანაა. მაგრამ მრავალ დანარჩენთაგან ამ მხრივაც განსხვავდება: 1. სხვებთან შედარებით ეს ისტორიული პროცესი აქ უფრო რთული ჩანს; 2. აწინდელი კახეთი გაცილებით უფრო გვიან ყალიბდება, ვიდრე საქართველოს სხვა დანარჩენი კუთხეები და ამიტომაც ამ პროცესის შესახებ ცნობებიც მეტი მოგვეპოვება. ამდენადვე უხვი ნაყოფიც უზრუნველყოფილია ამ ამოცანაზე ჭირნახული მკვლევარისათვის. კახნი, კოხნი, წანარნი, გარდაბანელნი, ალვან-პერნი, სოჯნი, ფხოველ-ფშაველნი, ხევსურნი, თუშები, ქისტები და, შემდეგ, ლეკები, თურქები, ოსები, სომხები და ყველა თემის ქართველები (მეგრელები, გურულები, იმერლები, რაჭველები, ჭავჭავაძეები, სომხთათრნი, ქართლები) — ყველა ამით შერწყმა — „შეჯვარების“ (ბრძოლისა და თანამშრომლობის) ისტორიული სარბიელი იყო ეს შედარებით პატარა, მაგრამ დიდი შესაძლებლობის ქვეყანა.

თითოეულ ამათგანს თავისი წვლილი შეუტანია აწინდელი კახეთის შექმნაში. ათეულ საუკუნეთა სიგრძეზე მიმდინარეობდა აქ მოსულ-დამხვდურთა თუ მეზობელთა ეს რთული ურთიერთობა, შთისა და ბარის, ველისა და ზეგანის სამეურნეო და სოციალურ სისტემათა ჭიდილი (და ამ ნიადაგზე თემობრივი ბრძოლის კლასობრივ ბრძოლად გადაზრდა) და ყოველივე ეს სათანადო კვალს სტოვებდა მონუმენტურ-არქიტექტურულ, ენობრივი თუ მატერიალური, ფოლკლორული თუ წერილობითი ნაშთების სახით. ხსენებულ ნაშთების აღნუსხვა-შესწავლა და ამის ნიადაგზე ქვეყნის ცოცხალი ისტორიის წარმოჩენა, ესაა ის შორეული მიზანი, რომელსაც უნდა ითვალისწინებდეს თითოეული ისტორიული სხველე ექსპედიცია.

ჩვენი ექსპედიცია, რა თქმა უნდა, ყველა აქ დასახელებულ ობიექტებს თავის შესწავლის მიზნად კერძოდაა დასახედა. საამისო მას არც

ხალხი გააჩნდა, არც დრო და სახსრები ჰქონდა. ამჟამად ჩვენს წინაშე
ვარ მიზანს ისტორიული გეოგრაფიის ზოგიერთი საკითხი შეადგენდა...
ჩვენ იერის ზეობით დავიწყეთ. და ეს განზრახ, რადგან ისტორიული
ციას ეს ქვეყანა („ერწო-თიანეთი“) განსაკუთრებული მნიშვნელობა
ბოლოდ მიაჩნდა ისტორიული კახეთის წარმოქმნის პროცესში.

ქართლიდან ერწო-თიანეთში შემავალი და აქედან შიგნით-კახეთში გარდამავალი ძველი გზები ექსპედიციას იმ ხერხემაღლედ წარმოუდგენია, რომელსაც უცდომლად შეიძლება ისტორიული ზორცი შეესხას.

ამ გზებთან დაკავშირებით ცოცხლად მეტყველებენ ნაციზარ-ნაქალაქარები, კოშკები, ბურჯები, საყარაულოები, „საზვერე“-„საბა-ეოები“, „ცხრაკარა“-სასახლეები, ეკლესია-მონასტრები და უძველესი ქვაბ-სახიზრები. ამ ძეგლთა ისტორიული შესწავლით საბურველი ეხდება და დროში გაშლილი კონკრეტულად წარმოგვიდგება ტომობრივი, თემობრივი თუ კლასობრივი ისტორიული ურთიერთობანი.

ისტორიული ექსპედიცია ჩვენს პირობებში, როცა ისტორიის დამხმარე დისციპლინათა მიღწევანი მცირედაც კი ვერ აკმაყოფილებენ მათდამი წარდგენილ მოთხოვნილებებს, რაც შეიძლება კომპლექსური უნდა იყოს. არქეოლოგიური დაკვირვებანი (უძველესი ნეკროპოლები...), ისტორიული გეოგრაფიის მონაცემები (ტომების თუ გვარების ტერიტორიული განლაგება, გზები, ხიდები, ქალაქები და მათი ადგილმდებარეობის ცვლა), ენობრივი მასალა (ტომონიმია), ისტორიულ-ეთნოგრაფიული დაკვირვებანი (მატერიალური კულტურისა და კულტის საკითხები). ზუროთმოძღვრული დასკვნები (ძეგლთა არქიტექტურული შესწავლა) ყველა ეს ისტორიის „საველე“ საკითხებია (თავი რომ დაეანებოთ უფრო შორეულ დისციპლინათა მონაცემებს). ყველა ესენი ერთი მთლიანია და ურთიერთთან ორგანულ კავშირშია. ამიტომაც არქეოლოგი, ეთნოგრაფი, ლინგვისტი, ზუროთმოძღვარი და ისტორიკოსი ჩვენი ისტორიული ექსპედიციის სასურველი წევრებია.

ჩვენი ექსპედიცია შემადგენლობის მხრით ასეთი „იდეალური“ ვერ იყო. მასში სამი ისტორიკოსი, ერთი არქეოლოგი და ერთი ფოტოგრაფი შედიოდა. მაგრამ, თუ ყველა სხვა ზემოდასახელებულ დისციპლინათა დარგებს როგორმე მოველებოდა ჩვენ მიერ, მეცნიერ ზუროთმოძღვრის არ ყოლა გაუსწორებელი ნაკლი იყო, რასაც ყოველ ნაბიჯზე მწვევედ ვგრძნობდით.

თბილისიდან 20 აგვისტოს გავემგზავრეთ. პირველი შეცდომა ექსპედიციის დასაწყისშივე მოგვივიდა: სარეისო ავტოთი თიანეთს წა-

ვედით. საჭირო კი იყო არაგვის ხეობიდან ბულაჩაურის გზით ან დევ ქინვანზე გავლით ერწო-თიანეთში შესვლა. გაცილებით ნაკლებ ისტორიული მნიშვნელობისა და უფრო ნაგვიანევიც რომელითაც ჩვენ ავტომ გადაგვატარა: ღრმალელე—გლდანი—საბადურის მთა — ერწო — საყარაულო — თიანეთი.

მაგრამ, რაც კიდევ უფრო სამწუხარო იყო, ეს ისაა, რომ ავტო თავის საქმეზე მიდიოდა თიანეთს და ჩვენ სხვათა შორის შივყავდით. ჩვენი მიზნებისათვის ავტოს არ ეცალა და ექსპედიცია იძულებული იყო მხოლოდ გზის შესანიშნავი სილამაზით მოეტყუებია თავი. სწრაფად გადავჭერით ერწოს ტაფობი, რომლის კიდეებზე მრავლად ჩარახმულან ხეცსურთა, ფშავთა თუ ძველ ერწოელთა სოფლები. უნახავი დაგვჩა აგრე მრავალმეტყველი არჩილის მონასტერიც კი ნოტკორა (—ნოკორნა, ნოდოკრა). ლიტერატურული მოწმობანი (ქცა, 215; ვახუშტი — გეოგრაფია, 141), ტრადიცია, მონასტრის სახელი („არჩილის მონასტერი“), ადგილის სახელი (მდრ. ძაგნაკორნა), მისი მდებარეობა (ის ძვეს ერწოს საზღვარზე, სადაც ერთმანეთს უახლოვდებიან ხეცები არაგვიდან—ნოკორნისკევი და ერწოდან და ამით ბუნებრივ და ადვილ გარდასავალს ქმნიან; უეჭველია აქ გადიოდა არაგვიდან ერწოში შემავალი ერთერთი გზა) — ყველა ეს ნიშნები თანხმად და საკმაოდ აცხადებენ ამ ისტორიული პუნქტის სიძველესა და დიდმნიშვნელობას. ამ პუნქტის ნახვა ჩვენ ძალაუვნებურად არაგვის ხეობის მოვლას დაუკავშირეთ, რაც, სამწუხაროდ, „მოშავლის ამოცანად“ დაგვჩა....

საინტერესოა სახელი „ერწო“. ისტორიულად ერწო მხოლოდ ამ ტაფობს როდი ერქვა. მასში შედიოდა ამ ტაფობის აღმოსავლეთით და სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე ადგილებიც მდინარე იორის დაყოლებით ქალეთიდან ბოჭორმამდის¹. მაგრამ ეს მოვლენა უნდა გვიანი, პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ხასიათისა იყოს და თავდაპირველად ერწო მხოლოდ ამ ტაფობს უნდა რქმეოდა.

ვახუშტის თავის გეოგრაფიაში დაცული აქვს ცნობა, რომ მდინარე ყვირილა გამოსდის ერწოს ტბას². ერწოს ტბა აღნიშნულია აწინდელ რუკებზედაც ჯავის რაიონში, საიდანაც გამოდის მდინარე ყვირილა.

პროფ. აკ. შანიძის ცნობით ბაცბურ ენაზე ერწო ტბასა ნიშნავს.

ორივე ეს ფაქტი, ვფიქრობთ, საკმაო საფუძველია ზემოთთქვენილ მოსაზრების წამოსაყენებლად. სიმაართლე ითქვას, ერწოს ტაფო-

¹ ვახუშტი, გეოგრაფია, მ. ჯანაშვილის გამ., გვ. 135.

² იქვე, გვ. 268.

ბი აქამდისაც საბოლოოდ ამომწრალი არაა. ტაფობის შუაში საჯარო ტერიტორია უხმარ ქაობს წარმოდგენს დღესაც. ის დღემდე გერ გაუშვრია ერწოსწყალს, რომელიც მთავარ არხივით შუაშიდ. სწრაფად ამ ტაფობს. საქართველოში გეოგრაფიული სახელი „ერწო“ აღნიშნულით არ ამოიწურება. მეწინავე სადროშოს აღწერაში დასახლებულია სოფელი ერწო ხუთი კომლი კაციით და ერთი ბოგანოთი თეთრი წყაროს რაიონში³. აწინდელ რუკებზე ასეთი პუნქტი აღნიშნული არაა. საინტერესო იქნებოდა ამ ადგილის პოვნა — დათვალიერება: ზომ არ წარმოდგენს ისიც ტაფობს? თუმცა არაა გამორიცხული, რომ ეს სახელი აქ ნაგვიანვეად იყოს შემოტანილი ერწოდან გადმოსახლებულთა მიერ (ამ მხრით საყურადღებოა ამ ერწოში ერთი მკვიდრი მეკომურის გვარი და სახელი ჩეკურიშვილი, ჩეკურა. შდრ. სოფელი ჩეკურნი ან ჩეკურთყარი ერწო-თიანეთში..).

ტერმინ ერწოს, შეიძლება უკავშირდებოდეს ისტორიული ერწოხი (ვარ. ერტოხი), სადაც დავით აღმაშენებელი განძის ათაბაგს და მის მიმდგომ პერ-კახთ შეებრძოლა და „ქმნა წყობანი დიდნი და კმა გასმენილნი“⁴. ამ ერწოხის მდებარეობა გაურკვეველია. ის პერეთ-კახეთში იყო და აწინდელ ერწოსთან მისი გეოგრაფიული გაიგივება დასაშვებია არაა.

უმოწყალო მემანქანემ არც საყარაულოზედ გაგვაჩვრა. სამაგიეროდ, ავტოს დაზიანების გამო ამ სოფლიდან მოშორებით ჩვენ მთელ საათს უსაქმოდ ვისტედიოთ.

„საყარაულო“ საქართველოში მრავალია. ის ყოველთვის გზასთან არის დაკავშირებული და უმრავლეს შემთხვევაში წინ წამოწეული მთის ცხვირზე იყო მოწყობილი. აქედან ის, დღეს ასეა გააზრებული, ცეცხლის საშუალებით აძლევდა ნიშანს მეორე საყარაულოს. ასეთი საყარაულოები გარეშე მტრისაგან თავდაცვის თაღარიგს წარმოადგენდნენ. საყარაულო ორ მთის შუა ვიწრო ხევშიაც ეწყობოდა. ჩვეულებრივ აქ ის ციხე-ბურჯს წარმოადგენდა და ორ მიზანს ემსახურებოდა: ხეობას ჰკეტავდა და საზვერე-საბაჟო ადგილიც იყო.

ასეთი საყარაულოები იყო მოწყობილი აგრეთვე უღელტეხილებზე, მდინარეთა გადასასვლელებზე (ფონზე) და სხვა მოხერხებულ ადგილებზე. ამათგან რომელ ტიპს ეკუთვნის ჩვენი საყარაულო? ეს მოხერხებული გზასაყარია. აქ თავს იყრიან და უეჭველია ძველადაც თავს იყრიდნენ გზები: თბილისიდან თიანეთისაკენ (თბილისი—გლდანი — საბადურის მთა — ლულელები — ხევსურთ სოფელი — საყარა-

³ მისალანი საქართველოს სტატისტიკ. აღწ. XVIII ს-ში, გვ. 54, 126, 127.

⁴ ქართლის ცხოვრება, მარიაშისეული წესხა, 1906, ტფ- გვ. 282.

ულო), საგურამოდან თიანეთისაკენ (ბიწმენი — ახატანი — ნოდ-
კორა — თოლინჯი — საყარაულო), უჯარმიდან თიანეთისაკენ (იქნის-
პირით, ბულაჩაურიდან — საყარაულოზე (ნოჯიკეთი, ჩეკუტაშაური) მკა-
ცხადია, ასეთი ბუნქტი მხოლოდ სამხარი დანაშნულეების „საყა-
რაულო“ XIII საუკუნეზე აღჩინდელი არ უნდა იყოს. თვით დაწე-
სებულება, რა თქმა უნდა, შეიძლება უძველესი იყოს. მხოლოდ მას
სხვა სახელი უნდა რქმეოდა (საზუერე? ზორვეთი? ნეკოძირი).

იმავე დღეს საღამოს ჩვენ თიანეთში ვიყავით. თიანეთი საკმაოდ
ფართო ქვეყანაა. იგი ივრისა და მისი შემდინარეების (საგომა, კუსნო
და სხვ.) ნაყოფია: მოზრდილი ქალების კიდეებზე ზმარი სოფლებია
გაშენებული. ქალაქი (თუ დაბა) თიანეთი ამ სოფლების ცენტრშია
ივრის ნაპირას. ის ველშია გაშლილი და ციხე-სიმაგრით დაუცველია.
ამიტომ პირველი შეხედვით საეჭვოც კი ზდება, რომ ასეთი დაუც-
ველი ადგილი საშუალსაუკუნეებში ქვეყნის ცენტრად ყოფილიყო
გამოყენებული. მაგრამ საკმაოა მცირე დაფიქრება, რომ იქვის
უსაფუძვლობა აშკარა გაზდეს: თიანეთის ბარი ციხე-სიმაგრეთა მთე-
ლი წყებით იყო დაცული. უჯარმა, ბოჭორმა, კვეტერა, არხლის ცი-
ხე (და უძველესი ციხეები დასავლეთის მხრიდანაც მისადგომ გზებ-
ზე, რომელნიც ჩვენ შეუსწავლელი დაგვრჩა) იცავდნენ თიანეთის
ქვეყანას ყოველგვარ შემოსევებისაგან.

თიანეთის გეოგრაფიული მდებარეობა საშუალსაუკუნეთა მეურ-
ნეობის გარკვეულ ხანაში მეტად ხელსაყრელი იყო. აქ ყველაზე უფ-
რო უახლოვდებიან ერთიმეორეს არაგვისა, ივრისა და ილტორალაზ-
ნის ხეობები.

არაგვის ხეობიდან ალაზნის ხეობაში თიანეთზე გადიოდა უმოკ-
ლესი გზა. თიანეთიდან თანაბრად დასამხარი იყო არაგვისა თუ ალაზ-
ნის ხეობანი. ამიტომაც თიანეთი ბუნებრივი ცენტრი იყო დასახელე-
ბულ სამ ხეობათა მთიანი ნაწილებისა.

არაგვის ხეობიდან თიანეთს მისავალი გზა არა ერთი იყო. სა-
გურამოდან (ბერკიდან), ბულაჩაურიდან, ჟინვანიდან და სხვ. თითო-
ეულ მათგანს სხვადასხვა დროს სხვადასხვა მნიშვნელობა ჰქონდა.
ამ გზების შესწავლა ჩვენ ამჟერად არ დაგვცალდა.

კახეთის ისტორიაში თიანეთს განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს.

თავი რომ დავანებოთ უძველესი დროის ბუნდოვან ცნობებს, რო-
ცა კახეთის ცენტრი თითქოს ივრის ხეობაში იგულისხმებოდა⁵, VII—

⁵ ლეონტი მროველის ბუნდოვანი ცნობები კახეთის გეოგრაფიულ საზღვრების შესახებ შეიძლება აღდგენილ იქნას VII—XI საუკუნეთა ცნობების

XI საუკუნეთა ცნობები ექვს არ სტოვებენ იმაში, რომ კახეთის პო-
ლიტიკური ცენტრი ამ ხანებშიაც ჯერ ისევ ივრის ხეობა — **ქოქიანთა**
იყო.

გამოყენებით. კერძოდ, ლეონტის მეტად მნიშვნელოვანი ცნობა ჩ ე ლ ე თ ი ს.
შესახებ. ჩელეთი, უმჯველია, კახეთის თავდაპირველ ცენტრად აქვს წარმოდგენი-
ლი ლეონტის წყაროს. რა თქმა უნდა, ამ ადგილის პოვნა-დადგენა უდიდესი მნიშ-
ვნელობის საკითხია. ვახუშტის მოსაზრება, რომ ჩელეთი შემდეგი დროის ქალეთი-
იყო. მეტად საყურადღებო ჩანს. „ამავე წყლის (იგულისხმება ერწოწყალს) შე-
სართავს ზეით, იორის პირზედ არს აღმოსავლით კერძ ქალეთი, შენობა დიდი და
შემესერილი. ვგონებთ ამას ჩ ე ლ ე თ ა დ, რომელ ალაშენა კახოს ქალაქი, რო-
მელსა პირველ ბ ე რ ერქვა. შემდგომად გორგასალ ალაშენა ეკლესია კეთლ-შე-
ნიერი გ უ ნ ბ ა თ ი ა ნ ი და დასვა ეპისკოპოსი, მწყემსი ერწო-თიანეთისა, ფშე-
ტევსურისა და ტერკისა“. თავის მოსაზრებას, რომ ქალეთი იგივე ჩელეთია, ვახუშ-
ტი შემდეგ მომენტებზე ამყარებს: 1. ლეონტის ცნობის კონტექსტზე, საიდანაც სა-
კრძალებელია ჩელეთის მდებარეობა ბოჭორმის მახლობლად, 2. ქალეთის ნანგ-
რევთა ხასიათზე — „შენობა დიდი და შემესერილი“, 3. ქალეთის საეპისკოპოსო-
სამწყვსოს საზღვრებზე, 4. გადმოცემაზე, რომ აქ „გორგასალ ალაშენა ეკლესია“
(ქცით კი გორგასალ დასვა მეცხრე ეპისკოპოსი „ჩელთას, რომელ სოფელსა შუა
ალაშენა“ იხ. გვ. 179), 5. უმჯველია ვახუშტიმ ისიც კარგად იცოდა, რომ ქალე-
თი ძველად ქვეყნის ადმინისტრაციული ცენტრი იყო და შეიძლება ქალაქიც (იხ.
ქცა 274). ამრიგად, ჩელეთი კახოსის მიერ აგებული ცენტრი იყო კახეთისა, გორ-
გასალმა ჩელთას დასვა ეპისკოპოსი და აქ ეკლესია ააგო. ორივე ამ ცნობათა —
ლეონტისა და ჟუანშერის — კონტექსტებით ჩელეთი და ჩელთა ივრის ხეობაში
არის საგულისხმებელი.

ქალეთი ადმინისტრაციული ცენტრი იყო. აქვე იყო საეპისკოპოსო კათედრაც.
ქალეთის ნანგრევები მის მნიშვნელოვნობას აშკარავენ. გადმოცემით ქალეთის
ტაძარი ვახტანგ გორგასალმა ააგო. მნიშვნელობა არა აქვს ვახუშტის შეცდომას,
რომ ვახტანგმა თითქო „გუნბათიანი“ ეკლესია ააგო. გუნბათიანად ის შეეძლოთ
შემდეგ ექციათ. მეცნიერ ისტორიკოსის დასაფრდენი ყველა ეს ფაქტები მდინად
საფუძვლანია ჩანს, რომ ჩვენც მასთან ერთად „ვგონებთ“, რომ ქალეთი იგივე
ჩელეთი — (ჩელთა) იყო. სხვა მოსაზრებებს რომ თავი დაეანებოთ, ცნობები ჩელ-
თას და ქალეთის საეპისკოპოსო კათედრების შესახებ კახეთში ამ ორი პუნქტის
სხვადასხვაობას თითქო გამორიცხავს.

სახელწოდების მსგავსებისა და მიუხედავად, სხვადასხვა მოსაზრებათა თანა-
მად, უმართებელად მიგვაჩნია ჟუანშერისეული ჩ ე ლ თ ა ს ძიება აშინდელ
შ ი ლ დ ა ს ადგილას (აქ მდინარე ჩ ე ლ თ ი ც არის), და მით უფრო ამ შილდას
ლეონტისეულ ჩელეთთან გაიგივება; ლეონტის წყაროთი შილდა კახოსის კ ა ბ რ ა
პეროსის წილში შედიოდა.

ალაზნის ხეობა უფრო ექსპანსია-კოლონიზაციის ობიექტს წარმოადგენს. ამ „კოლონიზაციას“ ადგილი აქვს ერთსა და იმავე დროს სამი მხრიდან: ჩრდილოეთიდან, ჩრდილო-დასავლეთიდან და დასავლეთიდან. კვეტერა, შუამთა, თელავი, ჭერემი, ნინოწმინდას უკანა მხარეს რუსთავი ამ ექსპანსიის გზაზე დასაყრდენი პუნქტებიცაა. რა თქმა უნდა, ეს ექსპანსია მხოლოდ VII—X საუკუნეთა ამბავი არ არის. ის გაცილებით ადრე იწყება. უფრო ადრე, ვიდრე ჩვენი წერილობითი წყაროები აღწევენ. ლეონტი მროველის ცნობა კახთ-პერეთის საზღვრების შესახებ, რასაც თითქო სტრაბონის ცნობაც უჭერს მხარს, გარკვეული დროის მდგომარეობის აღმნიშვნელია. მაგრამ ეს ცნობა არ არის უძველესი, რომლის იქით გადახედვა ჩვენ თითქო არ შეგვეძლოს. აქ უკვე სხვა ხერხები უნდა იქნეს გამოყენებული, სადაც არქეოლოგიასა და ტოპონომიკას უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება.

ასიმილაცია-კოლონიზაციის გზაზე ქრისტიანობა ერთ-ერთი ეტაპის აღმნიშვნელი მოვლენაა. ქრისტიანობა ერთი უძლიერესი იარაღთაგანი იყო ამ ექსპანსია-კოლონიზაციის საქმეში. მონასტრები და საეპისკოპოსო ტაძრები ამ კოლონიზაცია-ასიმილაციის დასაყრდენი პუნქტები იყო. ქრისტიანობის გავრცელება მცხეთიდან ალაზნის ხეობაში (და ქალკედონური მრწამსისა კერძოდ) ფეოდალურ კლასობრივი ურთიერთობის ტენდენციათა გამარჯვების გვერდით ნიშნავდა

ჩვენს ექსპედიციას ეალეთი უნახავი დარჩა. უნდა ვაღიაროთ, მარცხი ამაზე შორს არ წავა. ჭერ იყო და აეტომ გვანაოსნა თავის ნებაზე „უფრო უცვლად, აზნეულად“, შემდეგ, თიანეთში ამ ადგილების მოხილვა ჩვენ უჭარბა-ბოჭორმის ნახვას დუქავშირეთ უქანასენელთა მოვლისას კი უკვე ისე მოღლილი აღმოვჩნდით, რომ, ბოჭორმაში მისულთ, არც ერთმა ხმა არ დაეძაბოთ ეალეთისაკენ გადასვლისათვის, რაც ერთის ან ორის ზედმეტ უსიამოვნო დღელაშის გატარებას გვიქადდა, და საკითხი შეთანხმებული დღემოლით გადაედევით.

უფრო გვიან ამავე (იერის) ხეობაში მეორე (1949 წ.) და მესამე (1951 წ.) ვასელა — ექსკურსიით და წერილობით წყაროებზე შემდგომი დაკვირვებით ჩვენ ერწოხსა და თიანეთის ქვეყნების გვერდით ეალეთის ქვეყანაც თითქო დაეადგინეთ, „ეალეთის ციხეც“ ვიპოვეთ, „ეალეთის ხატიც“ და, უნდა გიფიქროთ, — „ეალეთის სიონიც“.

ასევე სარწმუნოთ გვეჩვენება კახეთიდან ქართლისაკენ მიმავალი მთავარი გზის წობენ-ეალეთის მონაკვეთი მდინარე იორზე გადასასვლელი პუნქტით („საყარაულო“).

საბოლოოდ ვველაფერ ამას იერის ხეობის შემდგომი სპეციალური ისტორიულ-გეოგრაფიული და არქეოლოგიური შესწავლა გაგვირკევებს. ჩვენი ინსტიტუტის მორიგი ამოცანაც ეს არის.

ქართველთა (resp . კახთა) პოლიტიკური ბატონობის გავრცელება პერეთში (ე. ი. მის იმ ნაწილებში, სადაც აქამდის წმინდად რუსულმა ცული პერული მოსახლეობა) და პერთა ასიმილაციას (ეს უფრო ადრეც მიმდინარეობდა).

საკითხის ასე დასმისას მეტად საყურადღებო ხდება ცნობები ქრისტიანობის გავრცელების შესახებ პერეთში IV საუკუნიდან, ვიდრე X საუკუნემდის, როცა უკანასკნელი ტეხილი მოხდა ამ ასიმილაციის საქმეში. ვგულისხმობ დინარ დედოფლის მიერ მწვალებლობისაგან პერთა მოქცევას⁹; საყურადღებო ხდება პოლიტიკურ მესაქეთა ამ მხრით საქმიანობა.

ჩვენი მოხსენების ბასიათი ნებას არ გვაძლევს ეს ცნობები და მოვლენები ცალკეულად განვიხილოთ და ჩვენ მიერ წამოყენებულ დებულება სათანადოდ დავასაფუძვლოთ. მაგრამ გეოგრაფიული მდებარეობაც ისტორიული კატეგორიაა და გარკვეულს ხანაში (უკეთ: მეურნეობის გარკვეული სახის პირობებში) გეოგრაფიულ უპირატესობათა მქონე ივრის ზეობა, თანდათან ჰყარგავს პირველობას და კახეთის პოლიტიკური ცენტრი ივრის ზეობიდან ალაზნის ზეობაში გადადის. ამას მოითხოვდა საჭარმოო ძალთა შემდგომი განვითარება, ფეოდალური ქვეყნის ეკონომიური წინსვლა. X საუკუნის მეორე ნახევრიდან ყველა ნიშნებით ეს უკვე მომხდარი ფაქტია.

XI საუკუნის 20-იან წლებში აღგილი აქვს კახეთ-პერეთის პოლიტიკურ გაერთიანებას, რის შემდეგ „რანთა და კახთა“ სამეფოს პოლიტიკური ცენტრი, რა თქმა უნდა, თიანეთი ვეღარ იქნებოდა. გაერთიანებელმა კვირიკე დიდმა „ჰყო თელავი სასახლედ და ტახტად კახეთისა და პერეთისა“⁷. მაგრამ მანვე თითქო აღნიშნა მეორეხარისხოვნად ქცეული თიანეთის დიდმნიშვნელოვნებაც და „ჰყო სასახლე თიანეთს სახელოვანი“⁸. ამიერიდან თიანეთი კვეტერას საერისთაოში შედის⁹ და მხოლოდ XV საუკუნის დასასრულიდან ცალკე სამოურაო ხდება¹⁰.

ვახუშტის ღრმა მიხედვრით შენიშნული აქვს მთის მოსახლეობაზე თიანეთის მფლობელთა პოლიტიკური ბატონობის საფუძველი. ფშავნიო „სიმწრისათვის მონებენ ვისცა უპყრავს თიანეთი, რამეთუ იზრდებიან მუნიდამ“. შესანიშნავი დაკვირვებაა: მეურნეობის განვითა-

⁹ ქართლის ცხოვრება, გვ. 229.

⁷ ვ ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ცხოვრება, 161—162.

⁸ იქვე.

⁹ იქვე, 151.

¹⁰ იქვე, 158.

რების გარკვეულს პირობებში მთა ბატონობს ბარზე, ზოლო იცვლება ეს პირობები და პირუკუ მოვლენას აქვს ადგილი: „ამაყი მთის შვილები“ მორჩილების ქედს უხრიან განვითარებულ მეტროპოლიტან ნიადაგზე ორგანიზებულ ბარს, „რამეთუ იზრდებიან მტნარად“...

შიგ თიანეთში დღეს ღირსშესანიშნავი ისტორიული ძეგლი არაფერია გარდა XVIII საუკუნის გალავანისა, რომელშიაც XIX საუკუნეში მოთავსებული იყო თიანეთის საბოქაულოს სამმართველო. ღირსსახსოვარია ეს გალავანი 1812 წლის აჯანყების ეპიზოდით. საბოქაულოს არქივი, რომელიც, უეჭველია, საინტერესო მასალებს შეიცავს ფშავ-ხევსურეთისა და თიანეთის სოციალ-ეკონომიური ცხოვრებიდან, მეტად უნუგეშო მდგომარეობაშია. აუწერელ-დაუცველი ის განადგურების კარს არის მისული. აუცილებელია მისი სასწრაფოდ გადმოტანა.

მეორე დღეს ჩვენ ფუზნარს წავედით. ფუზნარი თიანეთ-ყინვანის შუა გზაზედ ძევს. სანახევროდ თლილი ქვისაგან ნაგები დიდი, გუმბათიანი-ჯვარის ტიპის ტაძარი საკმაოდ მოწმობს ადგილის მნიშვნელოვნობას.

ტაძარი შიგნიდან გალესილი ყოფილა და თითქო მოუხატავი. ყოველ შემთხვევაში მოხატულობის რაიმე კვალი დღეს აქ არა ჩანს. როგორც ტაძრის საზე, ისე წარწერის ხასიათი თითქო მოწმობენ, რომ ეს შენობა XII—XIV საუკუნისა უნდა იყოს. წარწერა მოთავსებულია დასავლეთის მხრიდან ბალავერზე. ის ასომთავრულია და ოთხ სტრიქონს შეიცავს. წარწერა დაზიანებულია და მისი აღდგენა ესტამპაჟით ან ფოტოაპარატით გადაღებასა და ხანგრძლივ ჩაქდომას მოითხოვს. ჩვენი გადაღება, სამწუხაროდ, სრულიად უვარგისი აღმოჩნდა. (აქედან დასკვნა: ექსპედიციის მუშაობა სანახევროდ ფასდაკარგულია, თუ მას საუკეთესო ფოტო-მოწყობილობა და ფოტოოსტატი არ ახლავს.).

წარწერა შემდეგია:

1 [სახელითა] მამისა ძისა და სულისა წ'ი სა

2.... დედმნ დიდმნ: შნ: ცოველის ასოვლმან:

ხათოვნაჲ: აღვა [შენე]: [წი]სა ღის: მშშ

3 ელისა სლცვლდ: სლთა ჩნთთს: შვლთა: და: მომავლთა შდ

ჩნთაწფლი (?) დოლოშსა ფო სა (?) ეკლესია...

4

სისწრაფე, უხერხული პირობები (ძლიერი განათება, წარწერის სიმორე) და იმედი, რომ ფოტოგადაანაღების მიღების შემდეგ შევძლებდით ამ სახელდახელო წანაკითხის შევსებას, ყველა ეს უარყოფითად მოქმედებდა ამ ჩვენს წანაკითხის ხარისხზე. წარწერაში მო-

ხსენებული სახელი ხ ა თ უ ნ ა ყ ჩვენ სხვაგან არსად შეგვხვდება. ის თითქმის XIII საუკუნეზე აღრინდელი არ შეიძლება იყოს. საგვოგნო-ფიო სახელი დოლოში აქ ახლო მდებარეობს. აღნიშნული საგვოგნო-ფიო სოფელი „დოლოშა“ ისე მთა „დოლოშა“. შეიძლება ადამიანს ეფიქრა, რომ ქართლის ცხოვრებაში მოხსენიებული ქალეთის მოსაკარგავე აზნაური ისაყ ტოლობელის ძე“ ამ დოლოშთან იყო დაკავშირებული, რომ ქართლის ცხოვრებაში გარკვევით არ იყოს ნათქვამი, რომ ის „აფხაზთა მეფის მკვიდრი“ იყო და „მესხი“. ვსარგებლობთ შემთხვევით და ქართლის ცხოვრების წაკითხვის შესასწორებლად გამოეთქვამთ შესაძლებლობას, რომ ეს მესხი აზნაური შეიძლება ყოფილიყო გვარით არა ტოლობელისძე, არამედ ტოლოშელისძე. სამისო საბუთია საგვოგრაფიო (სოფლის) სახელი სამცხეში — ტოლოში.

ფუზნარიდან დაბრუნებულთ ჩვენ „ცხრაკარაზე“ გამოვიარეთ. „ცხრაკარა“ დაბა თიანეთიდან ერთი კილომეტრის მანძილზე თუ იქნება. ის მდებარეობს თიანეთის ჩრდილო-დასავლეთით საკმაოდ მაღალ ბორცვზე. სამხრეთ-დასავლეთიდან მისასვლელ გზას აქ მაღალი კოშკი დარჩაობს. „ცხრაკარას“ სამხრეთით, კარგა მოშორებით ამ გზის პირს რაღაც „ჯვარია“ (პატარა სამლოცველო, საუკუნოვანი ხეებით, „ხატის ტყით“ გარშემო). ასეთი „ჯვრები“ თიანეთის მხარეში სწორედ რომ უთვალავია. ჩანს, აქ კარგად ხარობდნენ ქრისტიანობის ეს მოქიშპენი. მათი აღწერა-შესწავლა საყურადღებო მასალას მისცემდა ეთნოგრაფ მკვლევარს...

გზა „ცხრაკარას“ ჩრდილო-აღმოსავლეთიდანაც შემოუდიოდა. ეს გზა ჭერ რაღაც გალავნის კარებს გაივლიდა, შემდეგ რაღაც საერო ხასიათის შენობებს მიაღებოდა და მხოლოდ ამის შემდეგ, საკმაო მოშორებით, იყო „ცხრაკარა“.

დღეს ძნელია თქმა, რა კავშირში იყვნენ ერთიმეორესთან ეს გზები, ეს გალავნის ნაშთი და საერთო შენობები, ეს კოშკი, „ჯვარი“ და „ცხრაკარა“. ერთობ დიდი ზნის ამბავი ჩანს ყველა ეს და, რაც მთავარია, არა ერთი ზნის, აქ უძველესი ეთნოზის ნაგვიანეც და მათი დროში დანაწილება, დადგენა სათანადო სპეციალისტთა ზანგრძლივ მუშაობას მოითხოვს. თვით „ცხრაკარა“ მეტად ლამაზ ადგილას არის აგებული, თვალწინ გადაშლილა თიანეთი—ივრის ხეობა: შორი სოფლები, საბადურის მთა, საყარაულო, ბოჭორმა. შეიძლება ეს „ცხრაკარა“ იყო „დარბაზი ბოდოჯისა სახლი სახელოვანი კვრივე მეფისა აგებული“, რომელიც „დაწუა“ ბაგრატ მეოთხემ XI საუკუნის 40-იან

“ ქართლის ცხოვრება, გვ. 274.

წლებში, „გარდაღვა“ რა „თიანეთს“? ბოდოჯი ამ მოწმობით გეოგრაფიული პუნქტია და იგულისხმება, რომ ის თიანეთის ქვეყანაშია. საფიქრებელია, რომ ასევე ესმოდა ეს ადგილი ვახუშტისაც. (როგორც ამბობს: „კულაღ ამანვე (ე. ი. კვირიკე მეფემ) ჰყო სასახლე თიანეთს სახელოვანი“ (გეოგრაფია).

დღეს თიანეთი ამ მხარის ერთ დასახელებულ პუნქტს ეწოდება. ძველად, როგორც ვხედავთ, ეს ასე არ იყო. თიანეთი ეწოდებოდა ქვეყანას, რომლის ადმინისტრაციული ცენტრი გარკვეულ დროს, როგორც ჩანს, ბოდოჯი იყო, მისი „დარბაზით“. (როდის და რა ურთიერთობაში იყვნენ ერთი მეორესთან ეს ქვეყნები კახეთი, ერწო, ქალეთი, თიანეთი და სხვ., ჩვენი ისტორიული გეოგრაფიის მორიგი ამოცანაა).

ბოდოჯის „ცხრაკარა“ რთული ორსართულიანი შენობა ყოფილა. მისი ერთი სართული ექვსი, თუ შვიდი არათანაბარი ზომის ოთახისაგან შედგებოდა — თითქო... მათი ფართობია მეტრებში 98,70, 190, 217, 165, 147: ეს ზომა მეტად „თავისუფლად“ არის აღებული და ზედმიწევნობის პრეტენზიებს მოკლებულია. სასახლეს გარშემო გაღავანი ჰქონია შემოვლებული, რომელიც დარბაზის წინ ოთხკუთხე ფართე მოედანს ჰქმნიდა, 540 მეტრისას... ოთახების კედლები მიწასთან არის გასწორებული. გადარჩენილია მხოლოდ ერთ-ერთი ოთახის სამი თაღოვანი კარი...

საინტერესოა, რომ ეს „ცხრაკარა“ თავისი ფორმით სრულიად არა ჰგავს კახეთში დაცულ „ცხრაკარათა“ სასახლეთა ტიპებს (ასეთი ორი ტიპი ირკვევა თითქო).

შეიძლება ეს იმიტომ რომ ბოდოჯის ცხრაკარა „დარბაზის“ ტიპის „სახლი“ იყო? ან შეიძლება ეს განსხვავება ამ სასახლის სიძველით აიხსნება და შემდეგ ხანაში „ცხრაკარათა“ სხვა ტიპები შემოვიდა ან კიდევ ადგილობრივ შემუშავდა?

1. IX. ჩვენ არხლიანთკარში წავედით, გვარწმუნებენ, რომ იქ დიდი ციხეა.

*
*
*

„თვით არ იყო ძმარიო, შიგ შევიდა წყალიო“, —

ჩემი ამ მოხსენების დანარჩენი ნაწილი დამეკარგა. მაინც ვფიქრობ, რომ რაც გადარჩა, მასაც აქვს რაღაც მეცნიერული ფასი.

—

ერთი უძველესი საბაჟოს ადგილმდებარეობისათვის საქართველოში *

ბაჟი ფეოდალური ეკონომიკის დიდმნიშვნელოვანი დარგია.

ამდენადვე ფეოდალურ საქართველოში ბაჟისა და საბაჟოების საკითხის ისტორიულ-ეკონომიური შესწავლა მეტად საჭირო ამოცანაა.

სამწუხაროდ, ამ მხრით ჩვენს საისტორიო-სამეცნიერო მწერლობაში აქამდის არაფერი გაცემებულა. ამიტომაც აღნიშნული ამოცანის სასურველი სისრულით შესწავლა, და ეს ქართული საისტორიო მასალების ყოვლად შეუწყნარებელ მდგომარეობის პირობებში, საკმაოდ მძიმე საქმეა.

სათანადო მასალებს ვაგროვებ და ახლო მომავალში იმედი მაქვს წინასწარი დაკვირვებანი ამ საკითხის შესახებ გამოვაქვეყნო.

მუშაობის შემდგომი გაღრმავება-გაფართოებით შესაძლო იქნება საკითხის საჭირო სისრულით შესწავლა და ამ მნიშვნელოვან დარგისათვის საქართველოს ფეოდალურ მეურნეობაში სათანადო ადგილის მიკუთვნება.

დღეს კი მე ერთი მცირე დაკვირვების გაზიარება მსურს მკითხველთათვის. საკითხი შეეხება ერთი უძველესი საბაჟოს ადგილმდებარეობას საქართველოში. ეს საკითხი, რა თქმა უნდა, უბრალო მეცნიერული ცნობისმოყვარეობის საქმე არ არის. ის დაკავშირებულია საქართველოს საზოგადოებრივი განვითარების ფრიად მნიშვნელოვან საკითხებთან უძველეს ხანაში, რა დროის შესახებაც თითოეული ფაქტის მეცნიერული მოპოვება სინათლის შუქის შემატებას ნიშნავს ჩვენი ისტორიის ამ ჯერ კიდევ ბუნდოვანსა და საცილობელს არეში.

მას შემდეგ კარგა ხანია, რაც აკად. ივ. ჯავახიშვილმა ყურადღება მიამატია „ქართლის ცხოვრების“ ერთ ცნობას, სადაც მოხ-

* პირველად გამოქვეყნდა 1940 წელს.

სენებულნი არიან „აზნაურნი საზუერელნი“ (ქცა 230). სათანადო ტექსტის დამოწმებით პატივცემული მკვლევარი აღნიშნავდა, რომ „ძველ ქართულ მწერლობაში, მაგ., სახარებაში, საზუერელნი ეწოდებოდა“.

...„ამიტომ“ — დაასკვნიდა მკვლევარი, „აზნაურნი საზუერელნი ალბათ საზუერელ-ს ანუ საბაქოს მოხელეები უნდა ყოფილიყვნენ“.

ამით ჩვენს საისტორიო-სამეცნიერო ლიტერატურაში პირველად აღინიშნა, რომ ძველად საბაქო დაწესებულებას საზუერელნი ეწოდებოდა.

პროფ. ს. ჯანაშიამ შემოდასახელებულ ცნობაში ტერმინი საზუერელნი გეოგრაფიულ სახელწოდებად გაიგო და ამ ადგილის ლოკალიზაციის გუშანი აწინდელ აღის მიდამოში აიღო. სხვა მოსაზრებების გვერდით მკვლევარს აქეთ მოუწოდებდა ჩიყაბაძე-ამირეჯიბთა მფლობელობა: ამ ფეოდალურ გვარში სახელი საზუერელი ერთი საგვარეულო სახელთაგანია.

ამასწინად ერთ-ერთ საკითხთან დაკავშირებით ჩვენ შემთხვევა მოგვეცა ქცას ამ ცნობას დაგვეკვირვებოდით და ერთი უძველეს საბაქოს შესახებ ჩვენი აზრი გავკვრით გამოგვეთქვა¹.

ქცა-ს ცნობა შემდეგია: ამბავი შეეხება X საუკუნის შუა წლებს. აფხაზთა მეფეს გიორგის აუჯანყდა საკუთარი შვილი კოსტანტინე — ქართლის ერისთავი. „იწყო მტერობად მამისა თვისისა და ძებნად მეფობისა და ვითარ განცხადნა საქმე მისი, შედგა იგი უფლისციხეს და შეუდგეს თანა ტბელნი და სხუანი მრავალნი აზნაურნი. ხოლო გიორგი მეფემან ვითარ დაიქდასტურა ვადგომა ძისა თვისისა და გამოილაშქრა ყოვლითა ძალითა თვისითა და მოიყუანნა ტაოელნი მეფენი და ფადლა ქორეპისკოპოსიც კახეთით და მოადგეს უფლისციხეს და პბრძოდეს მრავალთა დღეთა და ვერა რას ავნებდეს ციხესა, რომელ მრავლად დგეს შინაგანით. ზოგსა დღესა შეიბნინა ცხენითა და ზოგსა დღესა ქუეითნი.

მაშინ გიორგი მეფემან აბიონა აზნაურნი საზუერელნი ესრე სახელ: გამოდ, ჩვენ წარგიყუანოთ აფხაზეთად, შენ დაჯედ მეფედ და მამა შენი დარჩეს გარეგნით. ხოლო მან დაიჯერა და მოენდო, გარნა აზნაურნი, რომელნი დგეს თანა, უშლიდეს საქმესა ამას და მან არა ისმინა მათი. გამოვიდა ღამე მტკუარსა ტივითა და, ვითარ განეწურა პირსა მტკუარისასა, ვერღარა დაითმინეს, მოეტევენს შეპ-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, ტ. I, 1919.

² იხ. ჩემი „სამღებროთა შესახებ XVIII ს. საქართველოში“. მას. საქ. და კავ. ისტ. ნაკვ. VI, ტფ., 1937.

³ ხაზი ჩვენია.

ყრობად და, ვითარ იგრძნა ზაქულება მათი, შეაქცივნა ტივნი გარე-
რათამცა შევიდეს ციხესავე. ვერლარა დაიმორჩილნა ტიფქ, და ტიფქ
დეს ადგილსა, სადა ტივნი დაღვებოდეს. შეიქმნა კმა. გამეფდა მფუფქ
და ყოველი ლაშქარი, დაიცუეს ციხე გარეშამო და, რაჟამს განთენა,
იწყო ძებნად. ზოლო იგი გამოსრულ იყო წყლით და შესრულ იყო
იგი ნაპრალსა კლდისასა და მუნ დამალულიყო. პოა იგი კაცმან, იცნა
მან უნდომან, შეიპყრეს და მოგუარეს მეფესა“ (ქცა 270).

ამ ცნობაში ტერმინი „საზუერელი“, ისე როგორც ცოტა
ქვემოთ „აზნაურნი გარდაბანელნი“, ამ აზნაურთა სადაურობის
აღმნიშვნელი უნდა იყოს და პროფ. ს. ჯანაშია მართალი
იყო, როცა „საზუერეში“ გეოგრაფიულ ტერმინს ხედავდა.

რომ X ს-ში მეზუერე და საზუერე (და მათსადამე ზუერიც) უკვე
ცოცხალი ტერმინები არ არიან, ეს იოანე ბოლნელის ქადაგებიდანაც
კარგად ჩანს.

ბოლნელს მოჰყავს ადგილი ოთხთავეიდან, სადაც მოხსენებულია
მეზუერე და საზუერე და იძულებულია თავის მსმენელებს იქვე გა-
ნუშმარტოს: „მეზოვერქ იგი არს მეზავექ, ზოლო საზოვერქ იგი არს
ადგილი, სადა იგი ბაესა ოჯყოფედ“⁴.

აშკარაა, ბოლნელის მსმენელთ აღარ ესმით ეს ტერმინები. ისინი
დიდი ხანია „მეზავე“-თი და „საბავე“-თი შეცვლილან⁵.

ამიტომ ქცა-დან მოტანილ ცნობაში გამოთქმა „აზნაურნი საზუ-
რელი“, ბუნებრივია, გავიგოთ როგორც აზნაურნი „საზუერე“-დან
(თუ „საზუერე“-თი“-დან), სადაც „საზუერე“ (თუ „საზუერე“-თი) და-
წესებულების სახელისაგან წარმომდგარი გეოგრაფიული სახელია.

მაგრამ ამ ცნობიდანვე ირკვევა, რომ ეს საზუერე საძიებელია არა
აწინდელ აღის რაიონში, არამედ „გალმა მხარეში“, ანუ შემდეგი
დროის საციციანოში. საქმე შემდეგშია: უფლისციხე, სადაც აჯანყე-
ბული უფლისწული ჩაიკეტა მტკვრის მარცხენა ნაპირზე გაშენებუ-
ლი ციხე-ქალაქი იყო. დასავლეთ-სამხრეთიდან ციხის კედლებს უშუ-
ალოდ მტკვარი ჩაუდრიოდა და მდინარეზე ქალაქიდან (დღემდისაც
კარგად დაცული) უზარმაზარი გვირაბი მოდიოდა.

⁴ იოანე ბოლნელ ეპისკოპოსის ქადაგებანი, გვ. 9, სვეტ. მეზ. გამოცემა, 1911.

⁵ როდის და რა ნიადაგზე მოხდა ტერმინების ასეთი შენაცვლება, იყო თუ არა
რაიმე განსხვავება „ზუერ“-სა და „ბავე“-ს შორის, — ეს მეტად სინტერესო-
საყიოებია ჩვენს დღევანდელ დაკვირვების საგანს არ შეადგენენ.

ციხე-ქალაქის გარემოდგომა მეფე გიორგის ჩრდილოეთისა და ჩრდილო-აღმოსავლეთის მხრიდან შეეძლო მხოლოდ. ქალაქის აღება გასჭირდა. გიორგი მეფემ მოლაპატივეები შეუჩინა აჯანყებულებას „აბირნა აზნაურნი საზუერელნი“, რომლებიც ეუბნებიან უფლისწულს: „გამოდ, ჩუენ წარგიყუანოთ აფხაზეთად“ და სხვ. კონსტანტინეც ტივით გაცურავს მტკვარს, სადაც მას „აზნაურნი საზუერელნი“ ეგულება; ღალატს რა შეიტყობს, ტივს მოაბრუნებს და ისევ ციხე-ქალაქში შემოსვლას ღამობს.

ამჟამად, „აზნაურნი საზუერელნი“ მტკვრის მარჯვენა მხრიდან არიან მომდგარნი და აქეთ ეპატიებებიან კონსტანტინეს. უკანასკნელს სწამს, რომ, თუ მტკვრის მარჯვენა ნაპირს გავა და „აზნაურნი საზუერელნი“ მოისურვებენ, ისინი შესძლებენ მის უენებლად „აფხაზეთში“ გადაყვანას. თუ ეს იმედი არა, ის, რა თქმა უნდა, მათ არ ენდობოდა. ამიტომაც იყო, რომ სწორედ „აზნაურნი საზუერელნი“ და არა სხვა ვინმე „აბირნა“ გიორგი მეფემან. ასე რომ, ვფიქრობ, საეჭვო არ უნდა იყოს: „აზნაურნი საზუერელნი“ ეს იყვნენ „გაღმა მხრის“ ანუ შემდეგი დროის საციციანოს აზნაურნი და ეს „საზუერე“ (ანუ „საზუერეთი“) ამ მხრის მთავარი პუნქტი იყო.

შესაძლებელია ისიც, რომ „საზუერელნი“ ამ დროს აზნაურთა ერთ-ერთ დიდგვარის აღმნიშვნელი სახელი იყო (შდრ. ტბელნი, თორელნი), რაც სრულიადაც არ აბრკოლებს იმ მოსაზრებას, რომ „საზუერე“ (თუ „საზუერეთი“) გეოგრაფიული სახელი იყო და რომ ამ სახელის გეოგრაფიული ადგილი მტკვრის მარჯვენა მხარეს არის საძიებელი. რომ „საზუერე“ მართლაც ამ მხარეში უნდა ვეძიოთ, ამას ერთი ნაგვიანევი ხასიათის ცნობაც ამტკიცებს. ვანსვ. თ. ყო რ დ ა ნ ი ა ს თავის „ქრონიკების“ მეორე წიგნში 1543 წლის ქვეშ მოყავს მხედრული წარწერა ბრეთის ეტრატის ოთხთავზე: — „ქ. აქუს საზუერისა ღრმთის მშობლისა ოქრომჭედელსა სამი ჩარექი ვერცხლი, მისსა მარგებელსა ასისა თანგისა ცვლსა მიართმევდეს და ნახევარი ლიტრა სანთლისა გულსა მიართმევდეს. სხვა არასთანა სათხოვარი არა გეთხოვებოდეს რა ხატის სამსახურის მეტი, წელიწადშიგან ამას მიართმევდეთ, ერთისა სათათროსა მალის მეტი. დაიწერა ესე წიგნი ქკს სლა, თიბათვესა კე“.

აქვე თ. ყო რ დ ა ნ ი ა განაგრძობს: „ამ დროისავე უნდა იყვეს მეორე ასომთავრული წარწერაცა მარჯვენა ყდაზე იმავე სახარებისა: მე ფრიად ცოდვილმან შალიკაშვილის ასულმან, თანამეცხედრემან ფანასკერტელის ფარსადანისმან გულდამ კელეყავ დიდებულისა საზუერისა ღვთის მშობლისა ოთხთავისა შემკობად სახსრად სულისა ორთავე ჩუენ მეუღლეთა და სადღეგრძელოთა ძე-

თა ჩუენათვის. ამინ“. ის გარემოება, რომ „საზუერის ღვთისმშობლის“ ოთხთავის შემკობაზე ზრუნეას ფარსადან ფანასკერტელის მე-
ულლე „სახსრად სულისა ორთავე ჩუენ მეუღლეთა“, სამართლიანად
გვაფიქრებინებს, რომ „საზუერის ღვთისმშობელი“ ფარსადან ფანას-
კერტელის მამულშია. დღეს ამ სახელით რაიმე ეკლესია-მონასტერი
აღნიშნული არაა. ჩვენ გვქვს ცნობა, რომ „საზუერის ღვთისმშო-
ბელი“ მოიხსენიება XVIII საუკუნის ერთ-ერთ საბუთშიც, რომე-
ლიც ციციანთ სამამულო საქმეს შეეხება.

ამხ. თამარ ციციშვილის ცნობით ასეთი სახელი „საზუერის
ღვთისმშობელი“ მის ნათესაობაში ჯერ კიდევ ახსოვთ.

ასე რომ ყველა ცნობები ერთი მეორეს ავსებენ და მოწ-
მობენ, რომ „საზუერე“ გარკვეულ დროს გეოგრაფიული ადგილის
სახელი იყო გაღმა მხარში.

როგორც აღვნიშნეთ, ქართლის ცხოვრების ზემოთყვანილ საზუ-
ერეს პროფ. ს. ჯანაშია ალის სანახებში ეძებდა. მას საამისო ორი
საფუძველი ჰქონდა: აქაურ ფეოდალთა — ჩიქავაძე-ამირეჯიბთა საგ-
ვარეულო სახელი „საზუერელ“; მეორე საფუძველი ალის სანახებში
„საზუერეს“ ძიებისა, უეჭველია, ის იყო, რომ აქ „აფხაზთა საეფო-
სა“ და ქართლის საზღვარზე და ამ ორი ქვეყნის შემაერთ გზაზე უეჭ-
ველად უნდა ყოფილიყო „საზუერე“ — საბაჟო.

ქართლის ცხოვრების ზემოთყვანილ ცნობისაგან დამოუკიდებ-
ლად ორივე მოსაზრება სრულიად მართებულია (დოკუმენტურა-
დაც კი დამტკიცებულია, რომ ალში საბაჟო იყო), მაგრამ ამ მოსაზ-
რებებით ქართლის ცხოვრების „საზუერე“-ს ამ ადგილას ძებნა,
ვფიქრობთ, ვერ არის მართებული. ამას ეწინააღმდეგება ქართლის
ცხოვრების ტექსტის ჩვენებური გაგება, ხოლო ჩვენს ასეთ გაგებას,
როგორც ვნახეთ, მხარს უჭერენ შემდეგი დროის დოკუმენტური
თუ ზეპირი ცნობები. რაც შეეხება ჩიქავაძე-ამირეჯიბთა საგვარეუ-
ლო სახელს, ის მეტად საფრთხილო (ამავე დროს მეტად საინტერე-
სო) საბუთია: ჯერ ერთი, ჩვენ არ ვიცით, ფეოდალთა ეს საგვარეუ-
ლო იმ, ძველი დროიდანვე, როცა შესაძლებელი იყო მათ საგვარეუ-
ლო სახელად „საზუერელ“ ჰქველიყო, აქ მკვიდრობდა თუ არა და
მეორეც, ჩვენ არ ვიცით; ეს სახელი (საზუერელი) დედის ხაზით ხომ
არ აქვს მას მიღებული „საზუერე“-სთან ყოველგვარი კავშირის გა-
რეშე?

ერთ სამუშაოსთან დაკავშირებით ჩვენ შემთხვევა გვქონდა ჩიქა-
ვაძე-ამირეჯიბთა გვარზე დაკვირვებისა. გამოიკვა, რომ კახაბერ
ამირეჯიბის შვილი საზუერელ ჩიქავას-მე XV საუკუნის დამდეგს
ბეედურეთის მფლობელია, ხოლო XV საუკუნის 40—50-ან წლებში

ჩიუავას-ძენი „გალმა მხარს“, საერთოდ, და ატენის მოურაობას, ეკ
ძოდ, ეცილებიან ამ მხარეში ახლად ფეხმოკიდებულ ციციშვილებს.
ამის მიხედვით ჩვენ ის მოსაზრება გამოვთქვით, რომ ჩიუავას-ძენი
საუკუნემდის „გალმა მხარშია“ მიუწვდებოდათ ხელი და მხოლოდ
ციციშვილების აქ საბოლოოდ დამკვიდრების შედეგად სტოვებენ
მას. სამართლიანია, ეფიქრობთ, დავსვათ კითხვა: ეს საგვარეულო
ძველად მთლად ან უმთავრესად გალმა მხარეში ხომ არ მკვიდრობდა?

ამ კითხვაზე დადებითი პასუხის შემთხვევაში საგვარეულო სახელე „საზუერელ“ ჩიყავაძეთა გვარში მართლაც შეიძლება დაკავშირებულ იქნეს „საზუერე“-სთან, მაგრამ არა ალის სანახებში, არამედ გალმა მხარში, ე. ი. შემდეგი დროის საციციანოში. ვინ იცის, შეიძლება სწორედ ამ ჩიყავაძეთა გვარისანი, მათი წინაპარნი იყვნენ ის „აზნაურნი საზუერელნი“, რომელთაც აგრე ემარჯვებოდათ უფლისწულ კონსტანტინეს „აფხაზეთში“ გადაყვანა.

ამგვარად, ჩვენი დასკვნებია: უძველეს დროს, როცა ჯერ კიდევ ტერმინები „ბაჟი“, „საბაჟო“ არ შემოსულიყო, „გალმა მხარში“ ანუ შემდეგდროინდელ საციციანოში არსებობდა საბაჟო დაწესებულება, რომელსაც „საზუერე“ („ზუერის ადგილი“) ერქვა; X საუკუნეში „საზუერე“ აქ კარგა ზნის გეოგრაფიული ტერმინია (რა თქმა უნდა, საბაჟო დაწესებულება ამით აქ არ გაუქმებულა და „საბაჟოს“ სახელით ის შემდეგ დროებშიც არსებობდა); ამ ტერმინიდანაა ნაწარმოები ძლიერ აზნაურთა გვარი „საზუერელი“; ამ გვარის ძირეული „მამული“ სწორედ ეს საზუერე (საზუერეთი) უნდა ყოფილიყო (შდრ. ტბელთა ტბეთი, თორელთა თორი); ამ ტერმინის გარდანაშთს წარმოადგენს „საზუერის ღვთისმშობელი“.

აქ შეგვეძლო დაგვემთავრებია და ჩვენი ამოცანა გადაწყვეტილად ჩაგვეთვალო, მაგრამ ზედმეტი არ იქნება, ვფიქრობთ, საკითხის სახით რამოდენიმე მოსაზრებაც იყოს აქ დართული.

მინც საღ უნდა ყოფილიყო ეს „გალმამზრის“ „საზეურე“. ნაგ-
ვიანევ ზანაში გალმამზარში ცნობილი იყო „ზოვრეთის საბა-

⁶ იხ. ქრონკ. II, 213 და ზემო ფეოდალურ ურთიერთობიდან XV საუკუნეში. დოკუმენტ. კრიტიკ. წერილით. მასალები საქართვ. და კავკ. ისტ.-სათვის, I, 1937.

* დიდი ეკონომიკური მნიშვნელობის საკითხები საბაჟოებთან დაკავშირებით, როგორცაა, 1. ამ საბაჟოთა დადგენა-ლოკალიზების მნიშვნელობა უძველესი დროის ეკონომიკის გასათვალისწინებლად, 2. უძველესი სავაჭრო გზების მიმართულებათა დადგენა ამ საბაჟოების მიხედვით და სხვა ასეთები, დღევანდელი ჩვენი ამოცანის ფარგლებს გადასცილებიან. —

ქო". ზოვრეთი ძველი ქალაქი ჩანს და ჩვენ არა გვაქვს საფუძველი მდინარე ძამის ხეობით მომავალ გზაზედ გამართული ეს მძოვრეთის საბაჟო აქ ნაგვიანევად გადმოტანილად ვივარაუდოთ.

გალმამხრის ფეოდალურ-პოლიტიკური ცენტრი, თუ ამანე უწინაა, X საუკუნეში მაინც „ძამის ციხე“ უნდა ყოფილიყო. ამ საუკუნის მეორე ნახევარში ეს იყო ადარნასე ძამელი მთავრის რეზიდენცია (ქართლის ცხოვრება, 234).

ვახუშტი თავის გეოგრაფიაში წერს: „ძამაზედ არს მძორეთი, მცირე ქალაქი. მოსაზღვნი სომეხნი, ურიანი. ციხე არს მაღალ კლდესა ზედა ნაშენი. ესე არს ძამის ციხე, ამ ციხის ქვეშ სასახლე ციციანთა“.

ჩვენთვის აქ განსაკუთრებით საინტერესო ის არის, რომ ციხეს სხვა სახელი აქვს — „ძამის ციხე“, ხოლო ქალაქს, რომელსაც ეს ციხე დაჰყურებს, ბატონობს და იცავს, კიდევ სხვა — მძორეთი. ვახუშტის დროს, მაშასადამე, ძამის ციხის ქვეშ გაშენებულ ქალაქს მძორეთი ერქვა. საბაჟო დაწესებულება მძორეთში (თუ მის გარშემო ადგილებში) უძველესი დროიდანვე უნდა არსებულებოდა. ძველი ქალაქის აქ მდებარეობასთან ერთად ამას მოწმობს თვით ძამის ციხის აქ არსებობაც.

ძამის ციხე ძველიდანვე ამ სახელით იყო ცნობილი.

ახლა, თუ X საუკუნის „საზუერე“ საბაჟო დაწესებულების სახელიდან წარმომდგარი გეოგრაფიული ტერმინი იყო, ასეთი ადგილი, ბუნებრივია, ძამის ციხის მიდამოებში ყოფილიყო, ე. ი. იქ, სადაც შემდეგ დროში მძოვრეთსა ვხედავთ.

ბუნებრივად იბადება კითხვა: ტერმინი მძოვრეთი (ზოვრეთი) იმავე ფუძისაგან ნაწარმოებში სიტყვა ხომ არ არის, საიდანაც „საზუერე“.

ამასთან დაკავშირებით მეტად საინტერესოა, რომ გეოგრაფიული სახელი „ზოვრეთი“ საქართველოში სხვაგანაც გვხვდება. ასეთია: ზემო იმერეთში ქვემო საზანოს თემში სოფელი ზორვეთი, და XVIII საუკუნეში ჯერ კიდევ ცოცხალი, ხოლო აწ უკვე არარსებული სოფლები: საბარათიანოში მძოვრეთი* (მძოვრეთი, ცოვრეთი)¹⁰ და კახეთში: აწინდელ საგურამოში ბიწმენსა და

* ვახუშტი, საქართველოს გეოგრაფია, მ. ჭანაშვილის გამოც., გვ. 82.

⁹ ვახუშტისეულ „ძამის ციხეს“ დღეს „ზოვრეთის ციხეს“ ეძახიან.

¹⁰ იხ. მასალანი საქართველოს სტატისტიკური აღწერილობისა XVIII საუკუნეში, გვ. 55, 121, 118, 132, 135, 137; საისტორიო მოამბე, II, 1536 წლის საბუთი.

ზაქარას შორის მძორეთი¹¹. ზოვრეთი მოიპოვება კლარჯეთშიც
ქალაქ სათლეს მახლობლად მის, ჩრდილო-დასავლეთით.

ზემო იმერეთის ზოვრეთი სკანდა — შორაპანის იმ. სასაზღვრო
ხაზზე, ქართლსა და კოლხეთს შორის რომ გადიოდა, მეტად საინ-
ტერესო და დამაფიქრებელია. ასევე საინტერესოა საბარათიანოს
მძოვრეთიც ქალაქ საშვილდის მახლობლად და კლარჯეთის ზოვრე-
თი ქალაქ სათლეს მახლობლად, ხოლო მძოვრეთი კახეთს XVIII
საუკუნეშიაც საბაგო ადგილი ჩანს... —

¹¹ ისტორიული საბუთება, წიგნი I, გვ. 26.

წყალტუბოს ისტორიისათვის*

უძველესი წერილობითი ცნობა აწინდელი წყალტუბოს სამკურნალო წყლის შესახებ XIII საუკუნიდან მოგვეპოვება¹.

გელათის მონასტრის დეკანოზი იაკობი² ხახულის ღვთისმშობლის ხატისათვის შეწირულობის წიგნში ასწერს თავის სამეურნეო მოღვაწეობას ამ შეწირულობასთან დაკავშირებით და სხვათა შორის ამბობს: „გაეაჩინე ესე!... მამული ჩემი მკუიდრი, პატრონთაგან ბოძებული, მალაქს აბანოისა სახლი პირველცა სადეკანოზოდ შემექნა, თხუთმეტითა ლიტრითა ზეთითა ხახულისა ღვთისმშობლისათვის შემეწირა და აწყა, ვითა მომიქსენებია, განალამც ჰაგრევე მას ჰმსახურებდეს. მისსა სახლს აქაით ქიჯგუსძე: ა:, ვაშაბერისძე: ა:, ფარსმანყანევეს ხაკოსძე: ა. * მათითა მიწა-წყლითა, ტყითა, ველითა, სანადიროითა, საკმარიითა და უკმარიითა ყოვლითა სამნი პარტაზნი, რომელთაგან გამოსაეღნია: გუჯაბაური, დერუტული, ქორაული, ჭისალაური“. ქვეით დეკანოზი იაკობ ჩამოთვლის გლეხებს, ხა-

* პირველად გამოქვეყნდა 1943 წელს.

¹ ამ საბუთის გამოქვეყნების, თ. გორდანიას, საამისო თარიღი (1246—1250 წწ.) შესაძლებელია მცირე შესწორებას მოითხოვდეს, მაგრამ მაინც უდავოა, რომ ეს ძველი XIII საუკუნეში არის დაწერილი.

² თ. გორდანიას აზრით ეს იაკობი და 1202 წელს თამარ მეფის სიგლის დამწერი სეფე მწიგნობარი იაკობ აწერელისძე ერთი და იგივე პარია. იხ. თ. გორდანიას, ქრონიკები, II, გვ. 128. სამწუხაროდ, მკვლევარის საამისო საბუთთანაა სავსებით საკმარისი არა ჩანს.

³ ძველის გამოცემელი აქ ანის ნაცვლად იანსა სწერს, თუმცა ეჭვობს, რომ აქ ანი უნდა იკითხებოდეს, ჩვენც ვფიქრობთ, რომ აქ დაწერილი უნდა ყოფილიყო ანი, ე. ი. ერთი გლეხი. ამას უნდა მოჰმობდეს აქვე ქვემოთ აღნიშნული მალაქედ და ფარსმანყანეველ გლეხთა ღვინის გადასახადის ჯამალი: „სამი ურემი ღვინი“.

ხელის ღვთისმშობელს რომ შესწირა მან ზარათს, ზენა სკანდინავიის ტყირბულს, რაჭას და გადაკვეთით აღნიშნავს ყველა ამ გლეხის ბეგარა-გადასახადს მონასტრის სასარგებლოდ: „ამათ ყუფილნი გლეხნი თაგან სსუასა ბეგარასა აქაით ოცდაოთხი ლიტრა ცუილი გამოვალს; ზარათელთა გლეხთა გამოჰვალს მონასტრულითა დიდითა კოკითა თურამეტი კოკაი ღუინი და: ა: გრივი ქურამი; მალღაველთა და ფარსმანყანეველთა გლეხთაგან გამოვალს სამი ურემი ღუინი უპარტახტოდ და ტყისაგან მოდი რაიცლა მოვალს, იფქლი, ფეტვი და ღომი და ამათ ჭუმლათა ოთხ-ოთხი თეთრი საყაჭობოი ზედა აც“⁴.

ჩვენ გუშინი ავიღეთ (მას შემდეგ კარგა ხანია), რომ მოტანილ ამონაწერში მოხსენებულ „აბანოისა სახლში“ წყალტუბოს აბანო იგულისხმება. ერთის შეხედვით ამ მოსაზრებას ის გარემოება ეწინააღმდეგება, რომ მოტანილი მოწმობის „აბანოისა სახლი“ დასახელებულია „მალღაქს“, ზოლო დღეს ამ სახელის სოფელი (მალღაქი) დაშორებულია წყალტუბოს აბანოს. ამიტომ ბუნებრივია და მართებული ამ ჩვენი მოწმობის აბანო უპირველეს ყოვლისა აწინდელი მალღაქის საზღვრებში ვეძიოთ. მაგრამ აწინდელი მალღაქის საზღვრებში მინერალური აბანო დამოწმებული არაა, ზოლო ამ ჩვენს მოწმობაში რომ მინერალური აბანო იგულისხმება, ეს ჩვენ უდავოდ მიგვაჩნია. ამავე დროს, არ არის გადაულახველი ის დაბრკოლება, რომ დღეს მალღაქი კიდევან არის წყალტუბოს მინერალური წყლებიდან. არაერთ სოფელს ქამთა ვითარებაში შესცვლია საზღვრები; ზოგი სოფელი შემცირებულა, ზოგი გაერცობილა, ზოგსაც სულ გამოუცვლია ძველი ადგილი და ახალ მიწა-წყალზე გაშლილა (ასეთ შემთხვევათა მიზეზების მოყვანა და მაგალითების დასახელება ადვილი საქმეა). ამიტომ ჩვენ ვერაფერი შეგვიშლის ხელს, რომ აწინდელი მალღაქის საზღვრები არ შევიწყნაროთ ძველი ვითარების აღმნიშვნელად (თვით სახელწოდება „მალღაქი“, თუ ეს ცნება „მალღალს“ უკავშირდება, შეიძლება იმის მოწმობადაც გამოდგეს, რომ ძველად ამ სოფლის „ცენტრი“, ე. ი. ის ნაწილი, საიდანაც მთელმა სოფელმა

⁴ ამგვად ამ საბუთის დედნის გასინჯვის საშუალება ჩვენ არა გვაქვს. გამოცემლის ტექსტს ჩვენ, რა თქმა უნდა, უცვლელად ვიტავთ. თ. გორდანი, ქრონიკები, II, გვ. 128—129.

⁵ საერთოდ, ძველი წყაროები, ზეპირი თუ წერილობითი, სოფლად, — უკეთ, არა ქალაქად, — აბანოს დასახელებისას მხოლოდ მინერალურ სამკურნალო წყალს გულისხმობენ. ივ. ჭავჭავაძის, ბალნეოლოგიური და ინჰოლაციური მკურნალობა საქართველოში, ტფ., 1935.

სახელწოდება მიიღო, აწინდელი მალლაკის გარეთ სადღაც ზეგანში იყო).

წყალტუბოსა და მალლაკის ურთიერთ შორის მდებარეობის შესახებ ერთგვარ ცნობას გვაწვდის XVI საუკუნის ერთი საბუთი*. იმერეთის მეფე გიორგიმ 1586 წელს თავად წულუკიძეს ხონში „ხოსროსეული სასახლე“ უწყალობა და „ამას გარეთ“ გიწყალობეთო, ნათქვამია საამისო წყალობის წიგნში, — „ჩვენი სახასო სანადიროები და სასახუნდროები წყალტუბოს გაღმა ბოლო-მაღლაკის საზღურამდის“. აქედან ის მაინც ცხადია, რომ XVI საუკუნეში „წყალტუბოს გაღმა“ (აქ არა ადგილი წყალტუბო, არამედ მდინარე წყალტუბო იგულისხმება) მეფის სანადირო-სასახუნდროები იყო და ეს ადგილები ბოლო-მაღლაკს უშუალოდ ესაზღვრებოდა, რომ, მაშასადამე, მალლაკსა და მდინარე წყალტუბოს შორის სოფელი რაიმე იმ დროს ჯერ კიდევ არ ყოფილა. არაფერია შეუძლებელი იმაში, რომ ეს ცარიელი (თუ დაცარიელებული?) ადგილები მდინარე წყალტუბომდის და, მაშასადამე, აწინდელი აბანოების ტერიტორიის მარცხენა ნაწილი უფრო ძველად თვით მალლაკის საზღვრებში ყოფილიყო.

XIII საუკუნის საბუთიდან ჩანს, რომ „აბანოსა სახლი“ ძველად სამეფო ქონება ყოფილა. ამას მოწმობს გამოთქმა „მამული ჩემი მკუიდრი, პატრონთაგან ბოძებული“. იაკობ დეკანოზის ეს გამოთქმა ნიშნავს, რომ „აბანოსა სახლი“ მას მამისაგან ჰქონდა მიღებული („მამული“), რომ ეს ქონება მამა მისს, შეიძლება, პაპსაც კი, მეფისაგან ჰქონდა ნაწყალობევი („პატრონთაგან ბოძებული“) სამეფო-ლიწვილად („მკუიდრი“). ასე რომ, ისე როგორც სამეფო სანადირო-სასახუნდროები ბოლო-მაღლაკის საზღვრად XVI საუკუნეში, „აბანოსა სახლი“ სადღაც XII საუკუნეში სამეფო ქონებიდან კერძო მფლობელობაში გადასულა. და აი ეს „აბანოსა სახლი“ იაკობ დეკანოზს მეფე დავით რუსუდანის ძის ნებართვით („მეფეთმეფისა წყალობითა“) ხახულის ღვთისმშობლის ხატისათვის შეუწირავს იმ პირობით, რომ ამიერიდან ამ „ხატის მამულის“, ე. ი. „აბანოსა სახლის“ მოურავი-მმართველი გელათის მონასტრის დეკანოზი იქნება („პირველცა სადეკანოზოდ შემექნა“).

შემწირველ იაკობს თავისი შენაწირისათვის ყოველწლიური გადასახადიც გადაუყვეთია ხატის სასარგებლოდ („განაღამაც პაგრევე მას ჰმსახურებდეს“) — 15 ლიტრა ზეთი.

* საქ. მუზ. ხელნაწ. განყ. Hd 2270.

საინტერესოა „აბანოისა სახლის“ გადასახადის სახეობაზე. იაკობ დეკანოზმა, როგორც ზემოთ საბუთის მოტყუებელმა ვნიშნეთ, გლეხები „მოიგო“ და ხაზულის ღმრთისმშობელს მძაფრად იმავე მალაქს, ფარსმანყანეს, ზარათს, ზენა სკანდეს, მუხურს, ტყირბულს, რაჭას და ყველა ამათი გადასახადიც გადაუწვითა: ცვილი, ღვინო, ქერიმი, ფეტვი, ღობი და თეთრი საყაჭობო, ე. ი. ფული⁷. არსად, როგორც ვხედავთ, გადასახადის სახეობად ზეთი არ ჩანს და ის მხოლოდ „აბანოისა სახლს“ მართებს. ეს გარემოება, ვფიქრობთ, ჩვენი მიზნისათვის განსაკუთრებით საყურადღებოა. უპირველეს ყოვლისა ეს გარემოება იმის უდავო მოწმობაა, რომ აბანოისა სახლის მეურნეობა არსებითად განსხვავდება ახლობელ თუ შორეულ გლეხთა მეურნეობისაგან. ცნობილი ამბავია, რომ ამა თუ იმ პირის გადასახადის სახეობათა განსაზღვრა მისი მეურნეობის სახეობაზე იყო დამოკიდებული. ასე იყო ყველგან ნატურალური მეურნეობის პირობებში, ასე იყო ჩვენშიაც. ამავე დროს არაა საფიქრებელი, რომ მხოლოდ „მალაქს აბანოისა სახლი“ ეწეოდა მეზეთეობას, მაშინ როცა იქვე მალაქს და სხვა სოფლებში ასეთ მეურნეობას სხვა არ მისდევდა.

მაგრამ შეიძლება „აბანოისა სახლი“-ში „აბანო“ გლეხის საკუთარი სახელია და „მალაქს აბანოისა სახლი“ საგლეხო კომლის აღნიშვნაა ისევე, როგორც, ვთქვით, ამავე საბუთში დასახელებული „ზარათს... არსენისძისა სახლი“? ვფიქრობთ, არა. ჯერ ერთი, აბანო ადამიანის სახელად ჩვენ არსად შეგვხვდებოდა; გარდა ამისა, თუ აბანო გლეხის სახელია, მოსალოდნელი იყო, რომ შემწირველი მასაც მამისძეობით დასახელებდა ისევე, როგორც იქვე, მალაქს, ასახელებს ორ გლეხს: „ქიჯგუს ძე: ა:, ვაშაბერის-ძე: ა:“; შემდეგ, ამ „აბანოისა სახლის“ აღნიშვნისას შემწირველი არ ასახელებს კომლის რაოდენობას, მაშინ როცა იქვე ქიჯგუს-ძეს და ვაშაბერის-ძეს კომლობით იხსენიებს; შემდეგ, იაკობ დეკანოზის მიერ ყველა შეწირულ გლეხს ბეგარა-გადასახადის მრავალსაზოგადოება ახასიათებს, მაშინ როცა

⁷ თავისთავად მეტად ძვირფასი ცნობაა იმის შესახებ, რომ ყაზი სოფელში ფულის შესვლის ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი წყარო იყო, რომ ყაჭობას, ე. ი. აბრეშუმის მოყვანისას, სოფელს ფულიანობა ახასიათებდა, რომ, მაშალამე, ამ დროს ხდებოდა ყაჭის შესუიდეა ვაჭრების მიერ მეაბრეშუმე გლეხთაგან, რომ „ვაჭობა“ „თეთრის“ მეურნეობად იყო ცნობილი, რომ სწორედ ასე იწევდა სულადი გადასახადის ფულადით შეცვლა (კომუტაცია). შდრ. დღემდე შემორჩენილი თქმები: „დაუაჭე ფული“, „ჩაუყაჭე ჭიბში“, „ამოყაჭე“ და სხვ.

* გვაგონდება ებანოძე, ებანოს-ძე. „აბანო“-სთან კავშირი რაიმე მას არ უნდა ჰქონდეს.

„აბანოსა სახლს“ მხოლოდ ზეთით „სამსახური“ მართებს; შემდეგ როგორც ზეთით შევნიშნეთ, „აბანოსა სახლს“ აბასიათებს გადასახადის სახეობის სრული განსხვავებულობა; დაბოლოს, თვეთაგან ერთი ევლი გამოორიცხავს „აბანოსა სახლს“ მის მიერვე შეწირულ გლეხთა რიცხვიდან. იაკობ დეკანოზი ჩამოთვლის მის მიერ შეწირულ გლეხებს მათი სადაურობის ჩვენებით: იწყებს მალაკით, რომელსაც მიჰყვება ფარსმანყანევი, ზარათი, არგვეთს ზენა სკანდე, ტყირბული, რაცას ქორთა, მუხური და სწერს: „ამათ ყუელათა გლეხთაგან სხუასა ბეგარას აქაით ოცდა-ოთხი ლიტრა ცვლი გამოვალს. ზარათელთა გლეხთა გამოჰვალს მონასტრულითა დიდითა კოკითა თურამეტი კოკი ლუინი და: ა: გრივი ქურამი, მალაკელთა და ფარსმანყანეველთა გლეხთაგან გამოვალს სამი ურემი ლუინი უპარტახოდ და ტყისაგან მოდი, რაიცლა მოვალს, იფქლი, ფეტვი და ღომი და ამათ ჯუმლათა ოთხ-ოთხი თეთრი საყაჭობოი ზედა აც“. ჩვენ ვიცით, რომ „აბანოსა სახლს“ გადაკვეთილი ჰქონდა შემწირველის მიერ ერთი სახეობის გადასახადი — 15 ლიტრა ზეთი. სხვა მას არა მართებს რა. ასე რომ ეს გადასახადები, „ამათ ყუელათა გლეხთაგან სხუასა ბეგარას აქაით“ რომ „გამოჰვალს“ ან კიდევ „სამი ურემი ლუინი, ტყისაგან მოდი, რაიცლა მოვალს, იფქლი, ფეტვი და ღომი და... ოთხ-ოთხი თეთრი საყაჭობოი“, მალაკელთა და ფარსმანყანეველთა გლეხთაგან“ რომ „გამოვალს“, — არც ერთი „აბანოსა სახლს“ არ შეეხებოდა. მაშასადამე, შემწირველი იაკობ დეკანოზი თვით გამოორიცხავს „აბანოსა სახლს“ როგორც „მალაკელთა და ფარსმანყანეველთა გლეხთაგან“, ისე „ამა ყუელათა გლეხთაგანაც“.

მაგრამ ხომ არ შეიძლება, რომ იაკობ დეკანოზი გამოთქმაში „მალაკს აბანოსა სახლი“ გულისხმობდეს მხოლოდ შენობას, სახლს, რომელიც აბანოს ეკუთვნოდა და მასთან სხვა რაიმე ურთიერთობაში არ იყო? არა, არ შეიძლება. სხვა სიმძნელებს გარდა, ასეთი გაგებისას აუხსნელი შეიქნებოდა ამ სახლის „სამსახური“ „თხუთმეტითა ლიტრითა ზეთითა“. ასე რომ „აბანოსა სახლი“ უეჭველად კავშირშია თვით აბანოს ექსპლოატაციასთან. ამიტომ, და არა იურიდიული კუთვნილების საფუძველზე, ეწოდება მას „აბანოსა სახლი“, ასეთი „სახლის“ „სამსახური“ „თხუთმეტითა ლიტრითა ზეთითა“ წარმოსადგენია მხოლოდ ისე, რომ ეს „სახლი“ არის კომპლექსი, ორგანიზაცია შენობით (შეიძლება, შენობებით) და სხვა საქონეებით, მათ შორის, უეჭველია, აბანოს წყაროთი. „სამსახური“ სრულდება, რა თქმა უნდა, პირის მიერ, მაგრამ ამ პირის დაუსახელებლობა იურიდიულ დოკუმენტში იმის საბუთი უნდა იყოს, რომ ასეთი პირი აქ შემთხვევითია, რომ ის შეწირულობაში არ იგულისხმება, რომ ამ სამეუ-

რწეო ორგანიზაციასთან ის მუდმივ კავშირში არ იმყოფება, რომ „სამსახური“ მართებს, მაშასადამე, „აბანოისა სახლს“ და არა პირს, ზოლო მატერიალურად ამ „სამსახურს“ ასრულებს ის პირი, რომელიც შიაც (ვის სარგებლობაშია) ამა თუ იმ დროს ეს სახლი იმყოფება.

„აბანოისა სახლში“ აბანოს შენობა (თუ შენობები), უეჭველია, იგულისხმება. თვით ტერმინის — „აბანოისა სახლი“-ს წარმოშობისათვის მას, შეიძლება, გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა, მაგრამ იაკობ დეკანოზის ენაზე ის გარემოება ჩანს ხაზგასმული, რომ აქ უმთავრესია არა სახლი — შენობა, არამედ აბანოს ექსპლოატაციის ორგანიზაცია, რომელიც ამ სახლში (და, შეიძლება, სხვა ასეთივე სახლშიაც) მოწყობილა, ან უკეთ, ორგანიზაცია, რომელშიაც ეს შენობა-სახლიც, როგორც ნაწილი, შედის.

ყველაფერი ეს, ვფიქრობთ, იმის საკმაო საბუთია, რომ „მალაქს აბანოისა სახლში“ საგლებო ფუძე ან შენობა-სახლი კი არ იგულისხმება, არამედ დაწესებულება, ა ბ ა ნ ო , ს ა მ ე უ რ ნ ე ო და ს ა გ ო და ს ა ხ ა დ ო ე რ თ ე უ ლ ი, ისევე, ვთქვათ, როგორც შეიძლებოდა ყოფილიყო საბაფოისა, საფეიქროისა, სამღებროისა და სხვა „სახლი“⁹.

ამრიგად, „მალაქს აბანოისა სახლი“ არის საგადასახადო ერთეული, რომელშიც ყოველწლიურად 15 ლიტრა ზეთი უნდა მიართვას გელათის დეკანოზს. ამავე დროს, ჩვენ ეს უკვე შევნიშნეთ, არაა საფიქრებელი, რომ ეს „აბანოისა სახლი“ მეზეთეობას მისდევდა. ასეთ პირობებში ერთადერთი სწორი ის მოსაზრება შეიძლება იყოს, რომ „აბანოისა სახლს“ ფულადი შემოსავალი ჰქონდა, რომლითაც მას უნდა ყოველწლიურად 15 ლიტრა ზეთი ეყიდა და მონასტრის დეკანოზისათვის მიერთმია.

ასე რომ ჩვენ მივიღეთ: XIII საუკუნეში „აბანოისა სახლი“ მალაქის საზღვრებშია; ეს სახლი ამ დროს წარმოქმნილი კი არაა, — ძველი ჩანს; „აბანოისა სახლი“ სასოფლო მეურნეობას არ ეწევა და შემოსავალი კი აქვს; მისი შემოსავალი ფულადია; „აბანოისა სახლი“ სამეურნეო და საგადასახადო ერთეულია.

ამის შემდეგ, ადვილია, ვფიქრობთ, პასუხი კითხვაზე, თუ რას უნდა ნიშნავდეს ეს უცნაური გამოთქმა: „აბანოისა სახლი“? ეს არის აბანო (სადაც შეიძლება იყოს არაერთი შენობა-სახლი), რომელსაც

⁹ ჩვენი საკითხისაგან დამოუკიდებლად განსაყუთრებით აღნიშნის ლირსად მოგვაჩნია: XIII საუკუნეში „სახლი“, ამ რკგად, სამეურნეო ორგანიზაციის მნიშვნელობითაც იხმარებოდა (ამისი მოწმობა ამ დროდან სხვა მოპოვება).

აქვს ფულადი შემოსავალი. რაღა საეჭვოა, რომ ასეთი შემოსავალი ამ აბანოს ექსპლოატაციის შედეგია (სამწუხაროდ, ჩვენს საზოგადოებაში პირდაპირი ჩვენება არ შემოუნახავს, თუ ვინ და როგორ აბანოს ექსპლოატაციას, მაგრამ შემომოტანილ ცნობაზე დაკვირვებით შეიძლება თითქოს დავასკვნათ, რომ აბანოს ექსპლოატაცია საიჯარო წესით ხდებოდა).

ეხლა, როცა, ამრიგად, დავადგინეთ „მალლაკს“ ისეთი აბანო, რომელიც დიდი ხანია არსებობდა, ფართოდ განთქმული იყო თავისი სამკურნალო თვისებებით (რომ ასე არ ყოფილიყო, მას მუდმივი შემოსავალიც არ ექნებოდა, ხოლო ასეთი გადაკვეთილი გადასახადი შესაძლებელი იყო მას დაკისრებოდა მას შემდეგ, რაც მრავალი წლის საამისო გამოცდილება მიღებული ჰქონდათ), საექსპლოატაციოდ იჯარით გაიცემოდა და კარგი შემოსავლის წყარო იყო. — კიდევ მეტის დაჯერებით შეგვიძლია მივიღოთ ჩვენ მიერ აღებული გუშანი, რომ „მალლაკს აბანოსა სახლის“-ში იგულისხმება აწინდელი წყალტუბოს მინერალური წყალი და მისი იმდროინდელი საექსპლოატაციო ორგანიზაცია.

მაგრამ აქედან ჩვენ ის არ უნდა დავასკვნათ, თითქო XIII საუკუნეში სახელი „წყალტუბო“ არ არსებულებოდა, თითქო ის ამის შემდეგ ხანებში, სადაც XIII—XVI საუკუნეთა შორის გაჩენილიყოს არა, თვით სახელწოდება „წყალტუბო“ (—წყალთბილა) გვარწმუნებს, რომ ის VIII—IX საუკუნეებზე უფრო ადრე წარმოშობისაა. როცა ამ ადგილებში მეგრული ენა ჯერ კიდევ ბატონობდა. ჩვენი დაკვირვებიდან მხოლოდ ისა ჩანს, რომ წყალტუბო, უფრო ზუსტად, შეიძლება აწინდელი წყალტუბოს ნაწილი, ე. ი. მდინარე წყალტუბოს მარცხენა სანაპირო, XIII საუკუნეში ჯერ კიდევ მალლაკის საზღვრებში ითვლებოდა და რომ XVI საუკუნისათვის ეს მდგომარეობა შეცვლილია, რომ მალლაკის საზღვრები შემცირებულა და წყალტუბო უკვე მის გარეთ იგულისხმება¹⁰.

¹⁰ შეიძლება სწორედ ამ „აბანოსა სახლის“ დიდმნიშვნელობა იყო იმის მიზეზი, რომ ის თანდათან, ბუნებრივად, გამოეყო მალლაკს? მაგრამ ასეთი ვარაუდისას ჩვენ ისიც უნდა დავგეგავთ, რომ აბანოს ასეთი მნიშვნელობა მხოლოდ XII საუკუნის ახლო დროიდან დაწყებული, რაც მეტად საეჭვოდ მიგვაჩნია. ჩვენი აზრით, ამ აბანოს დიდი მნიშვნელობა უფრო ადრე ხანიდან უნდა იწყებოდეს. ამიტომ მალლაკიდან წყალტუბოს, „აბანოსა სახლის“, გამოყოფის მიზეზად სხვა საფუძველია საგარეუდებელი.

ზემოთხსენებული დაცვირებიდან ჩვენ ვერც იმას დავსაჯენო, რომ XIII საუკუნის საბუთით დადასტურებული „მალლას აბანოსა სახლი“ ერთადერთი იყო და წყალტუბოში იმ დროს სხვა აბანოები „აბანოსა სახლი“ არ არსებობდა.

ამის შემდეგ წყალტუბოს აბანოს ხსენებას ჩვენ ვერა ვხვდებით XVIII საუკუნემდის. რასაც ვიყენებთ, ეს გარემოება მხოლოდ იმით აიხსნება, რომ წერილობითი საისტორიო მასალები დასავლეთ საქართველოდან, სამწუხაროდ, მეტად მცირე გვაქვს¹¹. მაინც წყალტუბოს აბანოს შესახებ ამ ხანებში ერთი რამ მტკიცედ ვიცით. „აბანოსა სახლი“ XVI საუკუნის შემდეგ, თუ აქამდისაც არა, გელათის მონასტრის უკვე დაქარგვია. ჩვენ მოგვეპოვება წერილობითი ცნობები XVII—XVIII საუკუნისა გელათის მონასტრის ქონების შესახებ და იქ აბანო (წყალტუბო თუ მალლასი) არსადა გვხვდება, ჩანს, გელათისათვის წაურთმევიათ შემოსავლიანი აბანო (სწორედ რომ წაურთმევიათ, რადგან ეკლესიისათვის შეწირულის გასხვისება, რა სახითაც არ უნდა იყოს, არავისგან შეიძლებოდა).

ამას გარდა მოიპოვება ერთი საბუთი XVII საუკუნისა¹², სადაც წყალტუბო თითქო იგულისხმება აზნაურ ეზოა იოსელიანისთვის ბოძებულ წყალობის წიგნში იმერეთის მეფე ალექსანდრე წერს: „გიბოძე ჩემი საკვიდრო მამული და სოფელი გუშტიბი და იქ მოსახლენი ორი შვანგირაძე, ორი ჩაფჩიძე და ერთი მელაძე და იმ სოფლის მიწაწყალი გუბისწყლის გამოღმა გუბის ფონს ზეით ყენის (?) წყალის ჩასართავამდის ჩუნეშისა სასაზღურის დაბლა, — ამა ზღურების შვა შენთვის გვიბოძებია მიწითა, წყლითა, საყანითა, სანადიროთა, ტყე და ველითა, ყოვლის მისის შესავალითა და გასავალითა, საფლავ სამარხითა“... ამ მოწმობიდან ჩანს, რომ „გუბისწყლის გამოღმა“, ე. ი. გუბისწყლის მარცხენა სანაპირო, — სოფელი გუშტიბი და „იმ სოფლის მიწაწყალი“ XVII საუკუნის სამოციან წლებამ-

¹¹ ჩვენი გაუფრთხილებლობა-უგულისყურობის გამო ასეთი დოკუმენტები, მას შემდეგ კარგა ხანია, დიდი რაოდენობით სამუდამოდ, დავკარგეთ, სხვები კიდევ აქამდის შეუგროვებელია და მეცნიერებისათვის ხელმიუწვდომელი.

¹² სამწუხაროდ, ეს საბუთი დედანი არაა მისი დოკუმენტური სრული შესწავლა სხვა საამისო მასალების სიმცირის გამო ვერ ხერხდება, ამავდროულად ეს საბუთი იძლევა ეჭვის საფუძველს, რომ ის ნატყუარი შეიძლება აღმოჩნდეს, თუმცა მისი ნატყუარობის გადაჭრით მტკიცებისათვის დამატებითი არგუმენტაცია იქნებოდა საჭირო. ამას გამო ამ საბუთზე აგებული ჩვენი მსჯელობაც რამდენადმე პირობითი იქნება. დოკუმენტები საქართველოს სტრუქტურული ისტორიიდან, I, გვ. 473.

დე მეფის „სამკვიდრო მამული“ ყოფილა. მაგრამ გუშტიბის „მიწა-წყალში“ წყალტუბოც იგულისხმება: ის სწორედ „გუშტიბის წყალტუბო“ მოლია“ გუშტიბის ფონსა და „ჩუენშის სასაზღურის შორის“ მდებარეობდა. ასე რომ, ამ მოწმობით ჩვენ შემდეგი მოვიზოვეთ: მიწა-ადგილი წყალტუბო, მაინცდამაინც მდინარე წყალტუბოს მარჯვენა სანაპირო (მოტანილი საბუთი გუშტიბის მიწა-წყლის აღმოსავლეთის საზღვარს არ უჩვენებს. ჩვენ ვფიქრობთ, ზემოთ გიორგი მეფის წყალობის წიგნის ჩვენებათა გათვალისწინებით, რომ გუშტიბის მიწა-წყლის აღმოსავლეთის საზღვარი მდინარე წყალტუბო უნდა ყოფილიყო) XVII საუკუნის 60-იან წლებამდე სამეფო ქონება იყო.

მამასადამე, გამოდის: აწინდელი წყალტუბოს მიწა-ადგილის ერთი ნაწილი, ე. ი. წყალტუბოს მარცხენა სანაპირო XVI საუკუნის მიწურულს გიორგი მეფემ უწყალობა წულუკიძეს, ხოლო წყალტუბოს მიწა-ადგილის მეორე ნაწილი, ე. ი. მდინარე წყალტუბოს მარჯვენა სანაპირო ალექსანდრე მეფემ აზნაურ იოსელიანს უწყალობა XVII საუკუნის 60-იან წლებში. ამ ხანებში, რაღა თქმა უნდა, გელათის მონასტერს აქ აღარა ესაქმება რა. ჩანს, იაკობ დეკანოზის მიერ შეწირული „აბანოსა სახლი“ რომელიდაც მეფეს მიუთვინებია სადღაც XIII—XVI საუკუნეებს შორის.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ჩვენ არ მოგვებოვება რაიმე ცნობა წყალტუბოს მინერალური წყლებით სარგებლობისა ან მისი საექსპლოატაციო ორგანიზაციის შესახებ დასახელებულ ხანაში არაა, რა თქმა უნდა, საგარაუდებელი, რომ ეს აბანო ამ ხანებში მთლად მივიწყებული იყო და ამ სამკურნალო წყლით აღარავინ სარგებლობდა. თუმცა გიორგი და ალექსანდრე მეფეთა წყალობის წიგნებში წყალტუბოს აბანოს მოუბსენებლობა იმის მაჩვენებლად მაინც შესაძლებელია გამოდგეს, რომ ხსენებულ ხანაში ამ სამკურნალო წყლით სარგებლობა პეტისმეტად შემცირებული უნდა ყოფილიყო (და ეს გასაგებიც იქნებოდა: ქვეყნის ფეოდალურ დაშლილობა-დანაწილებულობისას, მეფე-მთავრებსა და თავადებს შორის ბოლომოუღებელი ქიშპისა და ომისას მოიშალა პირობები ამ სამკურნალო წყლებით მშვიდობიანი სარგებლობისათვის. ასეთ ვითარებაში წყალტუბოს აბანო მხოლოდ უახლოესი სოფლების მცხოვრებთათვის თუ იქნებოდა ხელმისაწვდომი. გასაგებია, რომ ამ ხანებში მოიშლებოდა „აბანოსა სახლი“ და თავისი დროის შესაფერისი ექვლტურული მეურნეობა ისევ გავლურდებოდა). მაინც, თუ ვახუშტი ბატონიშვილი საქართველოს „აღწერაში“ აბანოს ჩვენი ქვეყნის სხვადასხვა ადგილას მრავლად უჩვენებს და ამავე დროს წყალტუბოს არ იხსენიებს, — ეს მხოლოდ იმით აიხსნება, რომ ვახუშტი და-

სავლეთ საქართველოს მცირედ ეხება. მეცნიერ ბატონიშვილს ეს ქვეყანა პირადად არ მოუვლია, და მისი აღწერა უმთავრესად აღმოსავლეთ საქართველოს შეიცავს.

როგორც ზემოთ შევნიშნეთ, წყალტუბოს აბანოს მოხსენიება XVIII საუკუნიდან მოგვეპოვება, ჩვენ ხელთაა ერთი ხელნაწერი ახალციხელ ზოჯა პოვანასი. საწირავთა დღიურში, — ეს ახალციხელი ზოჯა პოვანა კათოლიკე მღვდელია, — ავტორს ხშირად მოჰყავს თავისი დროის მეტად საინტერესო ცნობები. როგორც ამ ხელნაწერიდან ჩანს, მისი ავტორი XVIII საუკუნის 70—80-იან წლებში ქუთაისში მოღვაწეობს. აი ამ ხანებში თავის დღიურში ის სამჯერ იხსენიებს წყალტუბოს აბანოს.

1772 წელი, 18 მარტი, კვირა. „წყალტუბოს მაიორმან და სხვებმან ძალით ქალები დაიპირეს საავოდ“.

1772 წელი, 14 აგვისტო, სამშაბათი. „რუსის დოქტორი ქუთაისიდან წავიდა წყალტუბოს“.

1775 წელი, 16 ივნისი, ორშაბათი. „ჩვენი ვაჟები ავადვით წყალტუბოს აბანოზედან წავიდნენ“.

პირველი ცნობა მოწმობს, რომ წყალტუბოს აბანოზე მკურნალობა ამ დროს ჩვეულებრივი ამბავი იყო. მესამე ცნობიდან, ამას გარდა, ირკვევა, რომ XVIII ს. 80-იან წლებში წყალტუბოს აბანოზე ქუთათურებიც დადიან სამკურნალოდ, რომ, მასასადამე, ამ აბანოთ მოსარგებლეთა არეალი ამ დროს საკმაოდ ვრცელია.

მეორე ცნობა კიდევ უფრო საინტერესოა. ჩანს, რომ ამ ხანებში იმერეთის საზოგადოება დაინტერესებულია წყალტუბოს სამკურნალო წყლის თვისებებით. ამით აიხსნება, რომ ამ აბანოს სანახავად მიჰყავთ აკადემიკოსი გვლდენშტეტი, რუსეთის აკადემიის მიერ კავკასიაში სამეცნიერო მიზნებით მოვლინებული. „რუსის დოქტორი“, ეს აკადემიკოსი გვლდენშტეტია, რომლის შესახებ ერეკლე მეფის კარზე მყოფი კაპიტანი ლოვი 1772 წელს, 29 სექტემბერს მოხსენიებით ატყობინებდა პეტერბურგში კანცლერ პანინს: „Профессор Гюльденштет, осмотра владения царя Соломона земли, на сих днях для забранья своего экипажа поехал в местечко Ахалгори, откуда вскоре обратно в Россию отправиться намерен“¹². სამწუხაროდ ჩვენ ამხელად საშუალება არა გვაქვს გვლდენშტეტის თხზულება ამ მიზნით გადავათვალიეროთ¹³.

¹² А. Цагарели. Грамоты..., I, гл. 363.

¹³ გიულდენშტეტს უნახავს აბანო, მართლაც 14 აგვისტოს, ამის შესახებ ის სწერს: „თიხიან ორმოში ამოდის თბილი, ბუშტებიანი წყალი, რომელიც

ჩვენ ხელთ არსებული ძველი ცნობები წყალტუბოს სამკურნალო წყლის შესახებ ამით ამოიწურება. ასეთი ცნობები სხვადასხვა მოსალოდნელი ამ რაიონის შესახებ ძველ საბუთებში (გეოლოგიური ძეგლები, ლორთქიფანიძეთა, წულუკიძეთა, იოსელიანთა და სხვათა ოჯახებიდან). საჭიროა ამ საბუთების შეგროვება, ხანამ ისინი სამუდამოდ არ დაღუპულან, შესწავლა...

კიდევ უფრო მეტი ცნობების მოგროვება შეიძლება XIX საუკუნიდან.

აგრეთვე სრულად (შედარებით) შეიძლება იმის აღდგენა, თუ როგორი იყო XIX საუკუნეში ამ შესანიშნავი წყლებით მკურნალობა (მაღალბურთი და მეცნიერული). ამისთვის საჭიროა სათანადო წერილობითი თუ ზეპირი ცნობების გულდასმით შეკრება და ამ მასალის მეცნიერული გააზრება. საჭიროა და დროც არის ეს საქმე შეასრულონ ჩვენმა მკურნალ-სპეციალისტ-კურორტოლოგებმა და ყოველად არასასურველია აწინდელი ვითარება, როცა საამისოდ მოწოდებული (მაგრამ, სამწუხაროდ, მოუმზადებელი) ზოგიერთი პირი არა მარტო იმას არ ამბობს, თუ როგორ იყო ძველ დროს ამ წყლებით მკურნალობა, არა მარტო მეცნიერული მოკრძალებით არ სდუმს, როცა არ იცის, თუ როგორ იყო ეს მკურნალობა, არამედ საქმის მცოდნის ავტორიტეტული პრეტენზიით აწვდის დაინტერესებულ მსმენელებს (ასეთი საუბრები სამკურნალოდ მოსულ საზოგადოებასთან ხდება ხოლმე) ზღაპრისა და ზედაპირული დაკვირვების უილაჯო ნარევს.

რა გამოირკვა ჩვენი ამ მცირე დაკვირვებიდან?

წყალტუბო ძველიდანვე ცნობილი იყო, როგორც სამკურნალო წყალი; XII საუკუნეში წყალტუბოს აბანო ფართოდ სახელგანთქმული სამკურნალო პუნქტია. წყალტუბო ამ დროს სამეფო ქონებაა; XII საუკუნის მიწურულს თუ XIII საუკუნის დასაწყისს „აბანოსა სახლი“ (ერთ-ერთი აბანო?) მეფემ კერძო პირს უწყალობა;

XIII საუკუნეში იაკობ დეკანოზმა მეფის მიერ ნაწყალობევი „აბანოსა სახლი“ მისი შემოსავლით გელათის მონასტერში ზახულის ღვთისმშობლის ხატს შესწირა;

XIII—XVI საუკუნეებს შორის წყალტუბო ისევ სამეფო ქონება გახდა;

XIII—XVI საუკუნეებში არახელშემწყობ საზოგადოებრივ-პოლიტიკური პირობების შექმნის გამო წყალტუბოს სამკურნალო

მღერე, უსუნო და უგემო არის და ამდენად არ გუთვნის სამკურნალო წყლებს“ (გეოლოგ-მკვლევარის მოგზაურობა საქართველოში. ტომი პირველი, გ. გელაშვილის გამოცემა, თბ., 1962, გვ. 147) რედ.

წყლებით სარგებლობა თანდათან შემცირდა, მისი საექსპლუატაციო
ორგანიზაცია მოიშალა;

XVI—XVII საუკუნეებში წყალტუბოს აბანოს ტერიტორიაზე
ფეთა წყალობით სათავად-აზნაურო საკუთრება გახდა;

XVI—XVII საუკუნეებში წყალტუბოს სამეურნალო წყლებით
მხოლოდ უახლოესი სოფლების მცხოვრებნი სარგებლობდნენ;

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში წყალტუბოს სამეურნალო
წყლებით ფართოდ სარგებლობის საზოგადოებრივი პირობები გაუმ-
ჯობესდა და აქედან მოყიდებული მისი სახალხო მნიშვნელობა განუხ-
რელად იზრდება XIX საუკუნის მთელ მანძილზე.

ბორჯომის ხეობა*

(დღიური, 1947 წ.)

1947 წ. აგვისტოში ბორჯომში ვისვენებდი. შიგა და შიგ ხეობის ღირსშესანიშნავ ადგილებსაც ვეცნობოდი, — ახალ მშენებლობას თუ გადასული დროის ძეგლებს. შენიშვნებს დღიურის სახით ვიწერდი.

ქვეყნის ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლა მეცნიერულად დადგენილი, მტკიცედ შემუშავებული წესით უნდა ხდებოდეს. უამწესოდ მუშაობის შედეგი, საფრთხე რეალურია, ნაკლული აღმოჩნდება, ან, უარეს შემთხვევაში, ის ბეცხიერი ენერგიის უმისამართო ფლანგვა გამოვა.

ქვეყნის ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლა საჭირო სისტემით ერთი ცალკეული პირის მიერ ვერ განხორციელდება. ამისათვის აუცილებელია შესაფერის სპეციალისტთაგან შემდგარი სამეცნიერო ექსპედიცია. ასეთ ექსპედიციებს, საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლის მიზნით, დროა აბორციელებდეს ჩვენი ინსტიტუტი.

თავისთავად ცხადია, რომ ამჯერად ხეობის ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლა ჩემს მიზანს არ შეადგენდა.

ჩემი დღიური მხოლოდ ისტორიკოსის საუბარია, უშუალოდ მიღებულ შთაბეჭდილებათა შედეგად გამართული, ამა თუ იმ საკითხის გამო.

6. VIII. უკვე რამოდენიმე დღეა „ბორჯომში“ ვარ (ითქვას მართალი, ვერაფერი დასასვენებელია ეს სასტუმრო მისი სასადილოთი).

თუმცა „მართლა დასასვენებლად“ ვარ წამოსული, მაგრამ აქაური ისტორიული ძეგლების მოხილვის სურვილმა ერთთავად შემიპყრო, როგორც კი ძველს თორელთა სადროში აღმოვჩნდი.

ეს არის, რომ ტრანსპორტის საჭმე ქირს.

* ქვეყნდება პირველად.

დღეს დოც. მამია ღუმბაძეს შეეხვდა, ტბაზე ისვენებს თორღე-
დამაიმედა, რომ მანქანას იშოვნის, თორის ნახვა დავთქვით, თუ შე-
საძლებელი გახდა.

დამსვენებლები უქმად ვისხედით ბორჯომის პარკში. რეჟისორი
ალექსანდრე წუწუნავდა გურიელების კარის ცხოვრებიდან მამისაგან
გავონილ ეპიზოდებს მოგვითხრობდა. აქვე შორიანლო ერთი მოხუ-
ცი განმარტობით იჯდა. მეც მას მიუჭექი, გამოვესაუბრე. ზუგდიდის
რაიონიდან ყოფილა, ოფარჩხაფელი, გვარად ჟოჭუა, როგორც ამ-
ბობდა, „მწლის კაცი“.

ჩემი მოსაუბრე საინტერესო იმითაც აღმოჩნდა, რომ ის არ მა-
ლაგდა თავის კულაკყოფილობას. პირიქით, ხალხით იგონებდა, თუ
როგორ ემსახურებოდა „დედოფალს“, დავით დადიანის ქვრივს, და
შემდეგ მის ქალს სალომეს, მაჟრატის მეუღლეს; როგორ შეიძინა
ქონება იმათი წყალობით, — 80 ქცევა მიწა და სახლკარი, როგორ
გააშენა მან პირველმა ჩაის პლანტაციის სამეგრელოში; ნალვლიანად
იგონებს მწყალობელ დედოფალს: ქალაქიდან ისე არ ჩამოვიდოდა,
რომ რაიმე „ხალაათად“ არ ჩამოეტანა ჩემთვისო..

აქ შეიძლება ჩემი მოსაუბრე რამოდენადმე რომანტიკულად
აქაბებდა კიდევაც (საეჭვოა, მაგალითად, რომ მას ეკატერინე ქაე-
ჭავაძის ქალისათვის პირადად ემსახუროს).

სამაგიეროდ ჩემი მოსაუბრის სხვა ცნობა უფრო სარწმუნო ჩან-
და. ჯოჯუების ჯინჯი ხატი ილორშია. „ჩვენი ძველი იქიდან მო-
სულა—განმმარტა მოსაუბრემ — ყოველ მესამე წელიწადს დაე-
დიოდით და შესაწირავი მიგვქონდა ცხვარი, ქათამი“.

„ოფარჩხაფშიც წმინდა გიორგია, მაგრამ იგი სათემო სალოცა-
ვია. როცა გვალვა შეგვაწუხებდა, ღვდელი თემს თავს მოუყრიდა,
სწირავდა, წვიმა მოვიდოდა“. თემი ჩემი მოსაუბრის ცნობიერება-
ში ტერიტორიული გაერთიანება მოჩანს, გვარკი-
სისხლით გაერთიანება. ჯოჯუების გვარის სალოცავი, მა-
გალითად, ილორის წმინდა გიორგია, მაგრამ ჯოჯუები შეიძლება სხვა-
დასხვა თემში სახლობდნენ, ეს მართლაც ასეა, და სათემო სალოცა-
ვიც სხვადასხვა ექნებათ.

სასიამოვნოა ცნებების ასე ზუსტი დადასტურება.

10. VIII. თორი თორელთა განთქმული ფეოდალური სახლის
სამშობლოა. თუმცა სავალდებულო არაა, რომ თორელი, ე. ი. ამ
ფეოდალური სახლის მეთაური ყოველთვის თორში ბინადრობდეს.
ფეოდალური სახლის მეთაურის სადაურობითი სახელი იწარმოება

არა ქვეყნის, არმედ ამ ქვეყნის ცენტრალური (სხვაზედ მნიშვნელოვანი) პუნქტის სახელისაგან. მაგრამ მას შემდეგ, რაც ასეთი სახელი სახლის მეთაურის სახელწოდებად იქცა, ის ამ სახელს ატარებდა მხოლოდ გან დამოუკიდებლად, თუ საღ ბინადრობს.

ქვეყნის სახელი „თორი“ მე პუნქტი თორის სახელისაგან წარმოშობილად მიმაჩნია, ე. ი. ქვეყნის სახელი თორი ესაა პუნქტი თორის სახელის გაერცელება (გადატანა) ქვეყანაზე ანუ ესაა „თორის ქვეყანა“.

ვახუშტი თორის მთას ერჯევენის გაგრძელებად წარმოგვიდგენს¹, ხოლო მდინარეს, რომელიც ამ მთას გამოსდის, ის თორის წყალს უწოდებს², რაც სრულიად ბუნებრივია და დამაჯერებელია. აწინდელი „დაბა თორი“ კი შავწყალის მარცხენა მხარეზე ძვეს, ხოლო შავწყალი ბაკურიანისა და კოდიანის მთას გამოსდის³.

ისტორიული გეოგრაფიის თვალსაზრისით ეს გარემოება კანონიერ ექვს იწვევს: მაინც და მაინც თორის მთასა და თორისწყალს დამორებული და კოდიანის მთისა და შავწყალის მიდამოებში დასახლებული ადგილისათვის სახელი „თორი“ მოულოდნელია.

ამიტომ ბუნებრივია კითხვა: ხომ არ არსებობდა თორის მთის მიდამოებში, თორისწყალის ზემო წელში, დასახლებული პუნქტი (გორა, დაბა) „თორი“, რომელმაც სახელი მისცა მთელს ამ ქვეყანას? აწინდელი დაბის სახელი „თორი“, ამ შემთხვევაში, უნდა გვეგულო სხმა გვიან წარმოშობილად. ე. ი. ამ პუნქტს ასეთი სახელი „თორი“ მას შემდეგ შეიძლებოდა შერქმეოდა, როცა ქვეყანა „თორი“ უკვე არსებობდა, ხოლო პუნქტისათვის ასეთი სახელი შეეძლო შეერქმია თორის ქვეყნის დასავლეთით, მის მეზობლად მცხოვრებ არათორის ტომის მოსახლეობას.

მაგრამ ასეთ საკითხებზე არსებითი მსჯელობა ამ ქვეყნის ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლის შემდეგ იქნება მხოლოდ შესაძლებელი.

თვით თორის ეტიმოლოგია ჩემთვის უცნობია.

ქვეყანა თორის საზღვრები (ეთნიკური თუ პოლიტიკური) ჯერ კიდევ დაუდგენელია. უეჭველად ისა ჩანს, რომ ეს ქვეყანა სხვადასხვა დროს ერთი და იმავე ოდენობისა არ ყოფილა.

¹ აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 52.

² იქვე, გვ. 83.

³ იქვე.

თუ, ერთის მხრით, დასაშვებია ვარაუდი თორის თრეპოლითან, ძველად ოდესმე, ეთნიკური და პოლიტიკური კავშირისა (სახელწოდებათა მსგავსების საფუძველზე), ასეთი რამ ფეოდალურ-საგვარეულო თობის ხანაში მაინც და მაინც აღარ იგულისხმება. სამაგიეროდ ვაჩუყვეული ჩვენებანი მოგვეპოვება ადრეფეოდალურ ხანაში თორის პოლიტიკური კავშირისა შიდა ქართლის სამხრეთ-დასავლეთთან (გე-ანი საჯავახიანო, საციციანო) და სამცხის აღმოსავლეთთან (აწყური).

XII—XIII საუკუნეში თორელები ხელს იწვდიან არა მარტო მთელს ხეობაზე, არამედ, მოხელეობის გზით, ჯავახეთსა (ახალქალაქი) და სამცხის ცენტრალურ ნაწილზე (ახალციხე).

მაგრამ ეს ყველაფერი სახელდახელო მონახაზია და შემდგომ სპეციალურ შესწავლას საჭიროებს (ასეთი შესწავლის დროს ამ ქვეყნების ისტორიული გეოგრაფიის მონაცემთა გათვალისწინება ყოველად აუცილებელია).

ვახუშტი თორზე საუბრისას, ამ ქვეყნის XII საუკუნის ვითარებას გულისხმობს, როცა შენიშნავს: „გვონებ თორელთა სამთა ამათ ქეობათა—სადგერს, გუჯარეთს და მტკერის ქეობას, ვინადგან სახელნი და ადგილნი მათნი ეგრეთ წარმოაჩენენ“⁴.

გვიანფეოდალურ ხანაში თორის ქვეყნის ისტორიული ბედი განსაკუთრებით მძიმე აღმოჩნდა. მონღოლები და საათაბაგოს წარმოქმნა. ქართლის ახალი სამხედრო-ადმინისტრაციული დაყოფა (სათავადო-სადროშოები), ოსმალთა შემოტევა და ბოლომოუღებელი ბრძოლა ხეობისათვის... ყველაფერმა ამან მოშალა ქვეყანა თორი, როგორც ერთეული და თანდათან ნაოხარ-ნასადგომევედ აქცია ის. XIX საუკუნის დასაწყისს თორის ქვეყანა ცოცხალი აღარ იყო.

*
* *
*

სოფელი თორი დღესაც ცარიელია. აწინდელი თორელები (ასე უწოდებენ მათ გარშემო მცხოვრებნი) — ნამესტნიკი ვორონცოვის მიერ აქ დასახლებული რუსები და უკრაინელები. ამ ორი წლის წინ საყუნეთში (სამცხეს) გადაუყვანიათ.

ბორჯომელმა კოლმეურნე რაზმაძემ გვამიგდა, რომ თორში ტყის-მცველს და ნასოფლარის ყარაულს ვიპოვით.

რაიკომის მეორე მდივანი აშხ. ივ ს ი ბ ი მ უ ჯ ი რ ი ცხოველი ინტერესით მოეცა ჩვენს განზრახვას (მამიამ სთხოვა) და თავისი მანქანით წაგვიყვანა. სამუშაოდ, ბორჯომის სამხარეთმცოდნეო

⁴ აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 83.

მუზეუმის გამგე ამხ. სხვიტარიძე და ვერც მისი მეცნიერი შაკი მუზეუმში ვერ ვნახე. მინდოდა ერთი მათგანი თან წამეყვანა, რომ ფოტო აპარატი, ვფიქრობდი, ექნებოდათ.

ვილისით გავემგზავრეთ. გუჯარეთისწყალს ავეყვით და მალე დაბის ცნობილ ეკლესიაზე მივედი. გამოკატულს (ნაწილობრივ) კლდეში შეშენებულია ეკლესიის ერთნავიანი შენობა. ეკლესიის ის ნაწილი, რომელსაც გამოქვაბული ცად ახურია, განსაკუთრებით კარგად არის დაცული. აქვე გარშემო მიმობნეული სამშენებლო ქვები თითქო ამ ეკლესიის აღდგენა-გადაკეთებაზე მიუთითებს. ამასვე მოწმობს თითქო ქვების სხვადასხვა ხასიათის შემკულობა სარკმლის ქუდისა და ბალაგერის, რომელზედაც წარწერაა მოთავსებული.

წარწერა ასომთავრულია. დასაწყისში ასოები მსხვილია, შემდეგ სულ უფრო და უფრო მცირდება. დამწერლობას ახასიათებს ლიგატურები და ყოველი სიტყვის შემდეგ სამი წერტილი. წარწერიდან უდავოდ ირკვევა, რომ ეს ეკლესია მისი აწინდელი სახით აშენებულია მეფეთაშეფის გიორგი დიმიტრის ძის დროს, ე. ი. XIV საუკუნის პირველ ნახევარში. სამწუხაროდ, წარწერა ნაწილობრივ გადასულია, თანაც ნახშირით არის გამურული და ძნელად იკითხება. „ინდიკტიონსა მეფეთ მეფისა გგ^ასსა, ძისა დიმიტრისა მეცხრამეტესა სიტყვსა ღ^ათისა ჯორცთ-შესხმისა მიზეზო, აღვაშენე ტაძარი ესე ღმსა მეფეთ მეფისა გიორგისსა მე მათმან მოღარეთუხუცესმან... ქ^ასა კა^ა“.

აქედან ერთი ცხადია: XIV საუკუნეში დაბა ცოცხალია და ამ ქვეყნის პატრონი (სუვერენი) გიორგი მეფეა.

XIX საუკუნის პირველ ნახევარში, ახალციხის მხარის საქართველოსთან შემოერთების შემდეგ, თავად ავალიშვილს ბრეტიდან (ქართლიდან) გამოუყვანია გლეხები და დაბაში დაუსახლებია. საინტერესოა: XVII საუკუნის დასაწყისს აწყურის ღვთისმშობლის ყმა-გლეხები (მე სხე ბი) ბრეთში ზიზნად იდგნენ. ავალიშვილებიც ამ ზანებში ლტოლნენ ოსმალთა მიერ მიტაცებული სამცხიდან და, ჩანს, უპატრონო ბრეთელ ზიზნებზე ხელი დაიდევს. ხეობაზედაც ავალიშვილებს, როგორც ცნობილია, ხელი მიუწვდებოდათ XVI საუკუნიდანვე (იხ. მესხეთის თავადების სია), შემდეგ საუკუნეებში (XVII—XVIII) ავალიშვილების მოღვაწეობა ხეობაში ცნობილია.

^ა ქრონიკები II, 180, ჟორდანიძე იმეფებს ბროსეს Rap., IV, 101—2. ჟორდანიძის ეს წარწერა მოაქვს „პალეოგრაფიულად გადმოღებული პირიდან“.

ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ავალიშვილებიც იგულისხმებიან იმ ქართველ თავადთა შორის, რომელნიც 1829 წელს, ახალციხის მხარის შემოერთების შემდეგ, ძველი საბუთებით ბელსეში⁶ ჩაქურცილნი არის სარდლობასთან გამოცხადდნენ და ოსმალთა ქაშში დაქარგული მამულების დაბრუნება მოითხოვეს.

და როცა ქვეყანა დამშვიდდა, როცა ხეობაში „სამოქალაქო“ ცხოვრების პირობები შეიქმნა, ბრეთის მებატონემ საკუთარი, მინათვისები თუ შემდეგ მინდობილი ბრეთელები დაბას გადმოასახლა.

ეს იყო ის დრო, როცა ხეობა ახლად ესახლებოდა, როცა ნამესტნიკი თორს ასახელებდა, ავალიშვილი — დაბას, ხოლო ბატონყმობით სულამოხუთული საქართველოს გლეხობა — მთელ ხეობას...

დაბაში მეორე (სასოფლო) ეკლესიაც ყოფილა ოდესმე. დღეს ის საფუძვლამდე დარღვეულია.

გავიარეთ წაღვერი („წაღველი“ ვახუშტით. აღწერა... 204). კეჩხობიდან („კეცხოველი“ ვახუშტით. აღწერა... 205) ამხ. მუჯირმა თავისი მეუღლე ზინა, გურული ქალი, წამოიყვანა და ბაკურიანისაკენ გავწიეთ. აქ, ბაკურიანში თემსაბჭოს თავმჯდომარე ამხ. ებრალიძე შემოვისვით და თორის გზას გაუღეჭით.

ბაკურიანის შესახებ ჩვენ ცნობები არ შემოგვწახვია. არც ძველი რაიმე არის აქ ცნობილი. მოხილვა უნდა. მოსალოდნელი კია, რომ ბაკურიანის მიდამოებში იბოვებოდეს უძველესი ნამოსახლევსი კვალი. საბელიც ხომ „ბაკურიანი“ საინტერესოა. ბაკურიანი ადამიანის სახელად ჩვენ ადრე საშუაღსაუკუნიდანვე გვაქვს დამოწმებული: ბაკურენი ძმ. ბალდადისი* — ქართლის ერისთავი VII—VIII სს. ვახუშტი იცნობს ბაკურიანის მთას, ბაკურიანის წყალს⁷, ასახელებს სადგერის ხეობაში დასახლებულ პუნქტს ბაკურიანს (აღწერა, 205) და არ მიუთითებს მის რაიმე ღირსშესანიშნაობას. საბელიც ხომ („ბაკურიანი“) მას განსხვავებული მოაქვს...

ბაკურიანიდან საკოჭავამდე დიდ შარას გავყევით. ძველი ნასოფლარი საკოჭავი დღეს აღდგენილია იქ ანდუზიტის წარმოების მუშეები დასახლებულან. ეს წარმოება აქ ახალი საქმეა და, როგორც გადმომოცეს, პერსპექტივიანია. შევწყალის ხეობაში თურმე დიდი მარაგია ამ ცეცხლისგამძლე ქვისა („ბორჯომულა“ — ასე დამისახელეს აქ ეს მდინარე — გაუგებრობაა). ის რუსული „ბორჯომიკას“ გადმოქართულებაა. ვახუშტი ამ მდინარეს შავწყალის სახელით იცნობს

* თ. გორდანიძე, ქრონიკ. I, 71, ე. თავადაშვილი, სამი ისტორიული ქრონიკა, 37.

⁷ ვახუშტი, აღწერა, გვ. 52, 84.

(აღწერა... 83) და, როგორც ჩანს, ეს იყო მისი ძველი ქართული სახელი).

აქედან ახლოა აწინდელი სოფელი ციხისჯვარცხელა, რომელიც არ გვინახებია. სახელწოდება ციხისჯვარი უთუოდ ძველია და მეტად საინტერესო. ტოპონიმი ციხისჯვარი საქართველოში არაერთია (შდრ. ჯიხანჯირი, ჯიხანჯური...). იქ(ციხისჯვარში) საძიებელია „ციხე“ და გზაც, რომელიც, საფიქრებელია, ამ ციხესთან გავლით შედიოდა ჯავახეთს (შავარშეთის გადავლით? იხ. ქცა. 300., ბაგრატი IV რომ „ზამთრის ბუქთა საშინელთა გარდაიარა შავარშეთი და ჩავიდა ქართლს“. შდრ. ვახუშტი, აღწერა... 41, 130).

საკოპაეიდან (თუ საკოჩაიდან?) თორამდე 18 კილომეტრია. გზა სულ დაბურულ ტყეზე მიდის. ეს გზა ოდესმე საგანგებოდ გაუტანიათ. ნამესტნიკი ცდილა კოლონისტების უზრუნველყოფას. დღეს ამ გზის მხოლოდ ნაკვალევი ღა ჩანს. დიდი ხანია ის აღარავის შეუკეთებია და სულ ერთიანად მოშლილა ეს შესანიშნავი ნაგებობა.

უგზოობამ სულ ჩაგვაშხამა ბუნების სამოთხისებური სანახაობა. ბოლომოუღებელ ოდროოლოგებში ზინას შეკივლება-შეძახილები და მოსწრებული თქმები-ღა გვახალისებდა. ვილისი გაბრაზებით დაგდაგებდა და ტყის ღრმა დუმილს არღვევდა.

დიდი წვალებით, როგორც იქნა, მივალწიეთ თორს.

თორი დღეს ცარიელია. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, თორელები (57 კომლი) საყუნეთში გადაუყვანიათ. დღეს თორის სავარგულებს ცემისა და ტბის კოლმეურნეობანი ამუშავებენ.

ნალვლიანად გამოიყურება დაყრუებული სოფელი. გაშეშებული დგანან ლამაზად ჩამწკრივებული ზის სახლები და მოსახლეებს ელოდნენ.

მისვლისასვე ვიპოვეთ სოფლის ყარაული შევჩენკო, 65 წლის მოხუცი, ჯანმრთელი, ხალისიანი კაცი.

თორს შესანიშნავი ადგილმდებარეობა აქვს. მთელს ამ ქვეყანაში ძნელად მოიძებნება მეორე დასახლებული პუნქტი, საიდანაც როგორც გუჯარეთის, ისე შავწყალის ხეობანი ასე „ხელის გულივით“ მოჩანდეს.

შევჩენკოს ცნობით თორი უფრო მშრალი ადგილია, ვიდრე ბაკურიანი ან, მით უფრო, ბორჯომი. აქ წვიმებიც ნაკლებია და ზამთარიც უფრო თბილია. ზორბალი აქ ძლიერ კარგი მოდის, პავა განსაკუთრებით ჯანსაღია.

მიდამო ადგილების სახელები გვითხე. სამხრეთ-აღმოსავლეთით დასახელა საირმის ქედი, ჩრდილოეთით ლიბანი, დასავლეთით ფარეხები, ყველა ესენი დღეს უღრანი ტყეებია. საირმი-

ქედის გადაღმა ციხის ქვარია. შორს სამხრეთით მოჩანს უტყუარ
მთა კოლიანო.

თორს დასავლეთიდან და აღმოსავლეთიდან ორი მცირე ხევი ჩა-
მოუდის. პირველს ფარსადანქას, ხოლო მეორეს იაროვანი
რეჩქას უწოდებს შევჩენკო. ეს ხევეები აქვე სოფლის ბოლოზე
შეიყრებიან და, შემდეგ, შავწყალს ერთვის.

გზები (შევჩენკოს ცნობით) მარჯვენ მდის: დვირის აკენ სა-
კირეზე გავლით (აქ, საკირეს, ძველი ციხეა), აწყურის აკენ თის-
ლების ხევით (აქ გზაზე ძველი ციხეა კალაბოინა), ბორჯომის
აკენ ფარეხებზე და გომნაზე, კობის ხევის აკენ დაბაძველ-
ზე. გუჯარეთის ხეობას თორი ბაკურიან-მიტარბით უკავშირ-
დება, ხოლო ჭავჭავთსა და თრიალეთს საკოჭავ-ციხის გზა-
რით.

ზოგი ამ გზის მიმართულება ძველი ჩანს, ზოგიც შეიძლება გვიან
გატანილი იყოს. ამას გარდა სავარაუდოა, რომ თორი სადგე-
რთანაც უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული.

შუა სოფელში ვიდექით, რომ სოფლის ბოლოზე იფნების ჭკუფ-
მა ჩემი ყურადღება მიიპყრო. სასაფლაოაო მიპასუხა შევჩენკომ.
მივედი. საგანგებოდ შეზურგული ადგილის გარშემო წრიულად
დგას ზუთი უზარმაზარი იფნის ხე. წრის შიგნით ჩანს ეკლესიის ნანგ-
რევი. შევჩენკომ დაგვიდასტურა, რომ აქ „წმიდა გიორგიაო“ დი-
დაუმბატა: ჩვენ აქ სალოცავი არა გვქონია, კვირაში ერთხელ ბაკუ-
რიანს დავდიოდით სალოცავად, ან იქაური მღვდელი ჩვენთან მო-
დიოდა, როცა დაგვჭირდებოდაო.

მიწის ზედაპირზე „წმიდა გიორგის ქვები“ მცირედ გადარჩენი-
ლა, მოიპოვება ბალავერის ქვა მეტად ლამაზად ამოკვეთილი „ბოლ-
ნური“ ჯვრით, სარკმლის ქუდი ასეთივე ჯვრით. ძველი, უეჭველია
ღრმა სიძველისაა. თორი ღირს იმად, რომ ეს ადგილი გაითხაროს.
ვინ იცის, შეიძლება მართლაც აქ დადასტურდეს თავდაპირველი
თორი?

შევჩენკო გვარწმუნებს, რომ ამ სოფლის მიდამოებში მას შვი-
დი, თუ მეტი, ეკლესიის ნანგრევები ეგულება. ზოგი მათგანი მართლაც
გვიჩვენა ამ ჩვენმა მეგზურმა.

ზოგიერთი ეს ეკლესია სხვა სოფლისა (ნასოფლარისა) აღმოჩნდა
(ნადარბაზევის, მონასტრის). მაგრამ ზოგიერთი მართლაც საკუთრივ
თორისა უნდა ყოფილიყო.

ციხის რაიზე ნაშთი შევჩენკომ თორსა და მის მიდამოებში ვერ
დაგვისახელა (თუმცა აქედან მხოლოდ იმის დასკვნა შეიძლება, რომ

თორში ფეოდალური ხანის ციხე არ შეინიშნება და არა ის, რომ თორში „ციხე“ არასდროს არ ყოფილა).

ჩვენი ხალისიანი მეგზური სოფლიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით მიმართულებით გაგვიძღვა (ბაკურიანში უკან დაბრუნებაც ასე სჭო-ბიანო, გვირჩია). პატარა ხევი იაროვანია რეჩა გადავიარეთ და ტყის გავლით ერთ ნაკაფში შევედით. ერთი სანახევროდ დანგრეული კვად-რატის ფორმის შენობა გამოჩნდა. ეკლესია არისო, აგვისხნა შევჩენ-კომ. მაგრამ ჩვეულებრივი ეკლესიისა ამ შენობას არაფერი ეტყობა. საეკლესიო ნაგებობა არ ემჩნევა, არც ისა ჩანს, რომ სარკმელი ჰქონოდეს. შესასვლელი სამხრეთის მხრიდან ჰქონია, ვერსად შევნიშნე შემკუ-ლობა რაიმე (ჯვარი და სხვ.). ჩრდილოეთის მხარეს კედელში ნიშია. აქ იპოვება მლოცველთაგან შენაწირი რაღაც ნივთები, ფული ჩვენი დროისა (ვინ საიდან მოდის ამ უღრანს ტყეში, სადაც მოსახლეობა, გარდა თორელებისა, დღეს ათი კილომეტრის რადიუსით არსადაა?). ალბათ ამ ფაქტის (მლოცველთა სიარული) გამო დაასკვნის შევ-ჩენკო, რომ ეს ნაგებობა ეკლესიის ნანგრევებია.

ნაგებია ეს შენობა ბაზალტის ჭიშის ქვისაგან.

აქვე შეფენებაზე მთელი ნასოფლარი ჩანს. ნ ა დ ა რ ბ ა ზ ე ვ ი ჰქვიაო, გვაცნობა შევჩენკომ, მალე ქვისაგან გამოკვეთილი რაღაც საოჯახო ნივთი (ორე, ვარცლი?) გვიჩვენა მან და გამომცდელი თვა-ლით ელოდა ახსნას- ვერ აღუხვინი და, როგორც შევატყვე, ის შე-ეჭვდა ჩემს „პროფესორობაში“.

ეხლა შევჩენკო „მონასტრისაკენ“ გაგვიძღვა. ტყეში შევედით. საკმაო მანძილი ვიარეთ და ისევ ნაკაფს მივადექით. ნაკაფის პირას შავწყალის მარცხენა პლატოზე ცალნავიანი ეკლესიის ნანგრევია ბა-ზალტის ჭიშის ქვისაგან. ცალკე გდია ლამაზი ბოლნური ჯვრით შემ-კული ბალაგერის ქვა. ეკლესია სამშალო ზომისა უნდა ყოფილიყო. სხვა რაიმე შემკულობა არ შევინიშნავს.

შევჩენკოს ცნობით ამ ადგილს მონასტერი ჰქვია. ეკლესიის გარშემო ნამოსახლევის კვალი მრავლად შეინიშნება.

ჩვენი მეგზური კიდევ უფრო გახალისიანდა. ეხლა სახლი უნდა განახვოთო, გამოგვიცხადა და კვლავ ტყეში შეგვიძღვა. ჩვენც შევ-ყევით. ერთბაშად ვიარეთ და ეხლა უკვე სხვა ნაკაფს მივადექით.

შორიხლო რაღაც ნანგრევები მოჩანდა. აქ არისო, თქვა ჩვენმა მძღოლმა, წინ წავიდა და კარში შეძვრა, ჩვენც შევყევით. კარისამი ქვისაგან შედგება: ორი ცერად დგას, ერთიც ჰორიზონტალურად ზედ ადევს. ის (შესასვლელი ხვრელი) დაბალია, ასე რომ შიგ შესვლა მხოლოდ დაკუთხვით შეიძლება. ეს „სახლი“ კონუსის ფორმისაა, რომ-ლის ძირი წრეა ოთხი მეტრი დიამეტრისა. სიმაღლეც. ამ კონუსს

ოთხი მეტრი ექნება, თუ ცოტა მეტი. კონუსის წვერიდან დღეს შენობაში სინათლე ჩამოდის, მაგრამ ძნელი სათქმელია. ეს ~~საქართველოში~~ რი „ერდოა“, თუ შემდეგ შემთხვევით შექმნილი ჰუჭოვანი ნივთი — მეორე.

მაგრამ უფრო შესანიშნავი ისაა, რომ ეს სახლი უკიროდ, „შშრა-ლი წყობით“ არის ნაგები (შევჩენკო მოგვიყვა, თუ როგორ ცხოვრობდა მისი ბატყანი ამ „სახლში“ სამ თვეს ისე, რომ არაფერმა ავნო).

ლამდებოდა, შევჩენკო მანქანისაკენ წავიდა, სადაც ჩვენი მოღლილი თანამგზავრები გვიცდიდნენ. მე და მამიამ ამ უცნაური სახლის გარემოს ერთხელ კიდევ ყურადღებით მოვაველეთ თვალი. მაღალ ჯაგნარში ძლიერ ჩაქცეული ნანგრევები აღმოჩნდა. ესენიც კონუსები უნდა ყოფილიყვნენ. ყველა ერთი ზომისა ჩანდა, ერთი მეორის გვერდით იდგნენ და ყველას ერთად საერთო გალავანი უვლიდა. ისე როგორც პირველი შენობა, ყველა დანარჩენი და გალავანიც შშრალი წყობით (უკიროდ) იყო ნაგები.

მანქანიდან გვაცნობეს, რომ ვიგვიანებდით. დიდი ტყე გვქონდა გასავლელი.

რა დროისაც არ უნდა აღმოჩნდეს ნაგებობათა ეს კომპლექსი, ის მაინც საგანგებო შესწავლის ღირსია.

აღვილის სახელი ვიკითხე, — „ნადარბაზევიო“, მომიგო შევჩენკომ. საკვირველი არაა, რომ ნაოხარ ქვეყანაში XIX საუკუნეში დასახლებულმა მოახალშენებმა ზედმიწევნით არ იცოდნენ ნაოხარი სოფლების სახელები. რუკაზე ამ ადგილას, სადაც არაერთი ნაშთფლარია აღნიშნული, სწერია: „Урочище Дарба-деви“ (აღბათ Дарбазеви).

„ნადარბაზევი“ თუ „დარბაზევი“ (დარბაზები?) სულერთია: ამ ეს სახელი „დარბაზი“ რეალურშინაარსიანია: ის თითქო პირდაპირი დასახელება არის იმ ნაგებობათა, რომელთაგან ერთი დღევანდლამდე ცოცხლად შემონახულა (იქნება „Дарбазеვი“ შეცდომით აღდგენა კი არ იყოს რუკისეული „Дарба-деви“-სა, არამედ „ევი კილოს“ შემორჩენილი ნაკვალევი)?

როგორც აღვნიშნეთ, შევჩენკომ დღეს ნადარბაზევი ჩვენ მეორეც გვიჩვენა. ამ ორი ტიპის ნანგრევთა შორის საერთო არაფერია. მით უფრო საინტერესო უნდა იყოს ეს ფაქტი ამ ძეგლების არქიტექტურულად შემსწავლელისათვის.

* ა. კ. შანიძე, ევ კილოს კვალი საქართველოს გეოგრაფიულ სახელებში. საქ. სსრ. მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. 2, № 8, 1941, გვ. 761—768.

მეგზური შეეჩენყო დაგვემშვიდობა და თორს წავიდო. ტყის
მცველს დაუბარა (ტყის მცველი ჩვენ თორშივე შემოგვიერთდა), რომ
ჩვენთვის ნასოფლარი რაღაც ეჩვენებინა.

კარგა ხანს ტყით ვიარეთ და ისევ ნაქაფში შევედით. ნაშთი
ლევო ჩანს. ნარუჯევი ჰქვია, გვითხრა ტყისმცველმა, სახელი
საინტერესოა: წარმოების ნაშთი ხომ არ იგულისხმება? აქვე გდია
ზეთსახდელის ვეება გელაზი — ნარუჯეველთა მეურნეობის ერთ-
ერთი თვალსაჩინო მოწმობა.

აქედან უკვე შეუჩერებლივ წავედით. ტყისმცველმა ღამით ტყე-
ში გზა ძლივს გაიკვლია. 11 საათი იყო, როცა ბაქურიანს დავბრუნ-
დით, ხოლო შუალამზე უკვე ბორჯომში ვიყავით.

რა მოვიპოვეთ ამ ერთი გავლით? — დაბა თორი ადრე საშუალ-
საუკუნეებშივე დასახლებული მნიშვნელოვანი პუნქტია (მისი უფრო
ძველი ასაკის შესახებ ნივთიანი მსჯელობა ისტორიულ-გეოგრაფი-
ული და არქეოლოგიური სპეციალური კვლევის შემდეგ იქნება შე-
საძლებელი); თორის მიდამოებში იმ ძველ დროსვე ხშირი მოსახლე-
ობა ჩანს.

აქვე ყურადღებას იქცევს ერთი გარემოება: აწინდელი თორისა
თუ ხეობის სხვა სოფლებისაგან განსხვავებით ძველ სოფლებში სამ-
შენებლო მასალად უპირატესად ქვა ჩანს გამოყენებული. უნდა ვი-
ფიქროთ, რომ იმ ძველ დროს, როცა ადგილობრივი სამშენებლო
ტრადიციები იქმნებოდა, ხეობა საერთოდ ნაკლებად ტყიანი იყო.

ასეთ ბუნებრივ პირობებში საეკონომიკო უფრო ინტენსიური მი-
წისმოქმედება (ხორბლეული, სელი), მეფუტკრეობა, მესაქონლეობა
(ცხვარი და სხვა ოთხფეხი). ამას მოწმობს ხეობის ტოპონიმაცია,
მოსახლეობის სიხშირეც, ეს ნასოფლარები რომ მოწმობენ, ამ პი-
რობების გათვალისწინებით უფრო ადვილად ასახსნელია.

• •

17. VIII. დღეს კვირას, 12 საათზე ტაბისყურს წავედით. აშ. ი.
მუჯირი იქ სამსახურის საქმეზე მიდიოდა და ჩვენც წაგვიყვანა. ავი-
არეთ ნაცნობი გზა წალვერი, ბაქურიანი და უღელტეხილი ცხრაწყა-
როს აღმართს შეუღვდით. მარჯვნივ შავწყალის ხეობაში მოჩანს
სოფელი ციხისჯვარი. ამხელად იქ მისვლა არ მოხერხდება.
ამას წინათ გავიცანი ერთი იქაური მკვიდრი ბერძენი გრამატიკოპუ-
ლო. ის ანდენიტიტს საწარმოზე მუშაობს. მისი გადმოცემით, მოზუ-
ცები იტყოდნენო, ბერძენები აქ საკირედან მოვიდნენ. საკირეს კი
ისინი არტაანიდან მოსულან (უეკველია, ეს გადმოცემა გულისხმობს
პასკევიჩის დროის ამბებს — სომეხ-ბერძენთა მოახალშენების შე-

მოყვანას საქართველოში). მოახალშენე ბერძნები პირველად იქ დასახლებულან, სადაც ნასოფლარი ციხისჯვარი იყო შეწყყალის სათავეში, უღელტეხილის ძირას, შემდეგ მოუცვლინა სამთა-სახლო და აწინდელ ციხისჯვარში დამკვიდრებულან. ამ ქვეყლი-ციხე მართლაც ყოფილა. შუაგულ სოფელში ესლაც შეიმჩნევა ბორც-ვზე ნაციხვარიო. ცნობა მეტად საინტერესოა, თუმცა საეჭვო მომენ-ტიც ახლავს. მით უფრო საჭიროა ამ ადგილების (ორი „ციხისჯვა-რი“?) საკუთარი თვალთი მოხილვა.

უღელტეხილი გადავიარეთ და ცხრაწყაროს მთის (შავარშეთი?) ძირას მიმართულება თრიალეთისაკენ ავიღეთ — ჩრდილო-აღმოსავ-ლეთით. ნ ა რ ი ა ნ შ ი ვ არ თ. ამ ქვეყნის (ნარიანის) გამო ვახუშტი ამბობს: აქ „დგების ზაფხულს ცხვართა და პირუტყვთა სიმრავლე, ვიდრე ტბისყურამდე, ადგილსა ვაყესა და შეენიერსა-ღის ქცია სა-შუალს ნარიანისა, კალმახით სავსე“⁹. ამრიგად, ნარიანი ცალკე ქვეყ-ანა თრიალეთსა, ჯავახეთსა და თორს შორის. ვახუშტის დროს ნა-რიანი თორ-გუჯარეთის ქვეყანაზე იყო მითვლილი¹⁰, მაგრამ ჩვენ გვაქვს საფუძველი ვამტკიცოთ, რომ ეს საძოვრებით მდიდარი ქვე-ყანა ძველადაც, ზოგჯერ მაინც, თორში შედიოდა. ეს გარემოება კი მეტად დიდი მნიშვნელობის ჩვენებაა თორისა და თორელთა ეკო-ნომიური სიძლიერის გასაგებად. ქვეყანა ნარიანის საზღვრების დად-გენა ძნელი არ არის. ლეონტი, ვახუშტი და სხვა — დოკუმენტური წყაროები საამისოდ საკმაო მასალას იძლევიან. ვახუშტი, როგორც ჩანს, თანახმად ლეონტის ისტორიულ-გეოგრაფიული წარმოდგენისა, ნარიანს თრიალეთის ნაწილად ჰგულისხმობდა¹¹, თრიალეთშივე ეგუ-ლება ნარიანი („ბოჟანას წყარონი“) დავით აღმაშენებლის ისტორი-კოსს¹², თუმცა ვახუშტის სამართლიანი შეხედულებით ბოჟანო გეო-გრაფიულად ჯავახეთში შედის¹³.

ნარიანის მაგალითი იმის მოწმობაა, რომ ამა თუ იმ ქვეყნის პო-ლიტიკური საზღვარი ყოველთვის არ ემთხვევოდა მის ფიზიკურ-გეოგრაფიულ საზღვარს.

(საამისო მაგალითები ჩვენ სხვაც ბევრი მოგვეპოვება).

ქციის მარცხენა ნაპირს მივყევით. ქცია აქ ჭერ კიდეც მცირე ნა-კადღულია და წყნარი ლიკლიკით მირბის თრიალეთისაკენ. მთის კალ-

⁹ აღწერა..., გვ. 60.

¹⁰ იქვე, გვ. 59—60.

¹¹ იქვე, გვ. 41—43.

¹² ქართლის ცხოვრება, 344.

¹³ აღწერა..., გვ. 130.

თებზე შეფენილია უთვალავი ცხვრის ფარა. სერების უბებში მო-
ჩანს ფარებები. აქაიქ გვხვდება ნასოფლარები. უეჭველია, ზოგი
მათგანი „ზაფხულის საჯდომია“ (ფეოდალის მოსახლეობისათვის)
ძველ ქართულ წყაროებში დამოწმებულ ამ ცნებას რამოდენადმე გა-
ფართოებული შინაარსით ვხმარობთ, ე. ი. არა მარტო ჩვენი დროის
აგარაკის მნიშვნელობით, არამედ თურქულ-თათრული მაილადის მნი-
შვნელობითაც). „ზაფხულის საჯდომი“ — ძველი საქართველოს მო-
სახლეობის მეტად მნიშვნელოვანი მოვლენაა. ის დაკავშირებულია
მეურნეობის განვითარების გარკვეულ მომენტებთან და მთისა და ბა-
რის ურთიერთობის მატერიალური გამოსახულებათ.

გარკვეულ დროს, როგორც ჩანს, საზოგადოების სამეურნეო
ცხოვრების წესად შემოვიდა, რომ ბარის სოფელი „ზაფხულის საჯ-
დომს“ იჩენდა მთიანეთში, სადაც ის ზაფხულობით სამეურნეოდ,
მთლად თუ ნაწილობრივ, გადადიოდა (გამორიცხული არც ისაა, რომ
მთის სოფელს გაეჩინა „ზამთრის საჯდომი“ ბარში სამეურნეოდ...
მაგრამ მთისა და ბარის ურთიერთობის ასე შორს მიმავალი საკით-
ხის შესახებ საუბარი აქ უადგილოა...). ამ საჯდომებს ბუნებრივია,
რომ ბარის სოფლის სახელი შერქმეოდათ. ზოგი ასეთი „ზაფხულის
საჯდომი“ თანდათან მუდმივ სამოსახლოდ იქცეოდა. ჩნდებოდა, ამ-
რიგად, ახალი სოფელი მთაში, რომლის მოსახლეობას სახელთან ერ-
თად ბარიდან სხვა ტრადიციებიც ამოჰქონდა (ნიშ-სალოცავები...),
ჩვენი ნათქვამის ცოცხალი მოწმობანია დღევანდელი ორი ორჯა,
ორი ზანდო, ორი კოთელია, ორი ზორენია, ორი კულიკამი, ორი ხუ-
ლკუმო და სხვ.

დროთა განმავლობაში, სხვადასხვა ვითარების გამო კავშირი ბა-
რისა და მთის საჯდომებს შორის წყდებოდა. და დღეს ჩვენს წინაშე
მძიმე საკითხად დგას სოფელთა საგეოგრაფიო სახელების ასეთი გან-
მეორებანი. „ზაფხულის საჯდომის“ პრინციპის მიყენებით შეიძლე-
ბა მარტივად აიხსნებოდეს, მაგალითად, თრიალეთისა და ქართლის
რეხას ურთიერთობის ამოცანა, რომელიც ესოდენ მნიშვნელოვან სა-
კითხს უკავშირდება ადრესაშუალსაუკუნეების საქართველოს ის-
ტორიაში...

ჩვენ მიერ ყურადღება მიქცეული ეს მოვლენა, რა თქმა უნდა,
ყოველთვის ვერ ახსნის საქართველოში სოფელთა საგეოგრაფიო
სახელების განმეორების ყველა ფაქტს, სხვა შემთხვევაში ასეთ ფაქტს
სხვა ახსნა მოეძებნება, მაგრამ ზოგი ფაქტისადმი ამ პრინციპით მიდ-
გომა, ვფიქრობთ, სხვაზე უფრო მართებულია (საქართველოს ისტო-
რიული გეოგრაფიის ეს დიდი საკითხი ასე ერთი ხელის მოსმით, რა
თქმა უნდა, არ გადაწყდება მას ისტორიულ-მონოგრაფიული შესწავ-

ლა სპირია და აქ მე მხოლოდ ის შემძლია გარკვევით აღვნიშნო, რომ საამისო მასალა საქართველოს ტოპონიმიკურსა თუ წერილობით წყაროებში უხვად მოიპოვება).

ქცია გადავიარეთ და მისი მარჯვენა მხრით სამხრეთისაკენ წავსულიყავით. აქა-იქ შეიმჩნევა ხელოვნური რუს ნაკვალევი. ვახუშტი შენიშნავს: „იტყვიან ტბის ყურისას — თამარ მეფემან ჰყო ტბად, ვინათგან ჩანს ნარუალი, რომელი გაიტანაო ქციიდან — და აწ უქმი არს“¹⁴.

ჩვენს მეცნიერს იმაში შეგვიძლია დავეთანხმოთ, რომ ეს რუკიიდან ტაბისყურამდე მინდვრების მოსარწყავად გატანილი არ უნდა ყოფილიყო: არც მოსარწყავი ფართობი ჩანს და არც მორწყვის საპირობება, ამიტომ, ზომ არ იყო ეს რუკა, „კალმახით სავსე“ ქციიდან ტაბისყურაში თევზის მომრავლების ხელოვნური ღონისძიება? თუ რა დიდი მნიშვნელობისად ითვლებოდა ფეოდალური მეურნეობის ეს დარგი — შეთევზეობა, კარგად ჩანს თამარის (თუ დავითის) ზალხურ ეპიტაფიიდან: „თევზნი იმერთა წყალთაგან ამერთა წყალთა შთამესხნეს“...

მაღე გამოჩნდა ტაფობი და თვალწარმატაი ტბა. ტბაში შორს არის შეჭრილი ნახევარკუნძული, რომელზედაც სოფელია გამენებული. სოფლის შუაში, ყველაზე შემადლებულ ადგილას, დგას ეკლესია, რომელიც მართლაც წითლად გამოიყურება, აქედან სოფლის აწინდელი სახელი — კიზილქილისა, „Красная церковь“, წითელი საყდარი. ეს სახელი გვიან შერქმეული არა ჩანს, მაგრამ ამ სოფლის ძველი სახელი ტაბისყურიც უნდა ყოფილიყო (მღრ. ტაბახმელა, ტაბაყინი...).

XV საუკ. კათალიკოზის სოფლებს შორის დასახლებულია „თ რ ი ა ლ ე თ ს... მ ი ლ ი ს ს ს ო ფ ე ლ ი წ ი თ ე ლ ს ა ყ დ ა რ ი“¹⁵. ასე რომ თუ ეს ტაბისყურის მეორე სახელი არაა, ის მაინც არ არის „უცნაური“, რომ ასეთი სახელის სოფელი არსებულა.

სოფლის აწინდელი მოსახლეობა თითქმის სულ სომხებია ბარალეთიდან (ჯავახეთი). მცირე ნაწილი ქართველებია, გვარად სანდაძეები (ამათგანაც უმრავლესობა გასომხებულია). მარკოზ სანდაძის გადმოცემით ამ სოფელს ძველად ზონი უნდა რქმეოდა. ძველი წიგნები გვქონდა, ბეჟენცობის დროს დაგვეყარვა, იქ ეწერათ: „ქციით რუ ვადინევი და ზონის ტბა ვადიდევით“. ასეთი „წიგნი“ საეპეოა, რომ არსებულობის, მაგრამ გადმოცემის საფუძველი ის უნდა იყოს, ზემოთ რომ აღვნიშნე: ქციიდან ტბამდე რუს გატანას, ზალხის წარ-

¹⁴ აღწერა..., გვ. 60.

¹⁵ ქრონიკები, II, გვ. 196.

მოდგენით, არა მინდვრების მორწყვა, არამედ ტბაში წყლის დაგროვება ქონდა მიზნად. ასეთ გადმოცემასვე გულისხმობდა, როგორც ჩანს, ვახუშტიც: „იტყვიან ტბის ყურისას“ და სხვ. (ფხვ. გვ. 119). რაც შეეხება „ხონის ტბას“, მარკოზ სანდაძის მოწმობა-ლექსი აქ უფრო ნიშანდობლივია და ასეთი სახელი მართლაც შეიძლება სწოდებოდა ამ ტბას, ხოლო, სოფელს — ხონი.

სოფლის ახლოს, მის ჩრდილო-დასავლეთით სერზე მოჩანს ეკლესიის ნანგრევები. „წმიდა ნინოს“ ვეტყვითო, იქვე შშრალ ხევს ნინო ღელა ჰქვიაო. უცნაურად ჩანს: ნინოს სახელობის ეკლესია ფარავნის ტბის გასაღდინში იყო მოსალოდნელი და აქ კი არის.

წითელი საყდარი სანახევროდ დანგრეულია. ის XI—XII საუკუნის ნაგებობა ჩანს (შეიძლება გადაწვევები). დასავლეთის მხრიდან კედელი მდიდრად არის შემკული ჯვრებით, ბიბლიური სცენებით, უწესრიგოთ. ამ ხელოვნური ნახელავისაგან მკვეთრად განსხვავდება ბალაგერზე ამოჭრილი (ნაგვიანედა?) უშნო ჯვარი. აქვე ნანგრევთა შორის მოიპოვება წითელი ქვისაგან გამოთლილი სვეტის ნაწილი. ეკლესია მთლად აგებული ყოფილა ლამაზად გათლილი ფიქლებისაგან. ის სამშენებლო ხელოვნების მაღალი კულტურის კარგი მოწმობა უნდა ყოფილიყო. შეიძლება ისიც კი გვეფიქრა, რომ ამ ეკლესიის აგებაში რიგითი მოსახლეობის გარდა სხვაც მონაწილეობდა: ეს არაა ჩვეულებრივი სასოფლო ეკლესია. მაგრამ, თუ ეს ასეა, რად არ ახლავს წარწერა?..

ტბის შიდაპირში სანდაძის ჩვენებით შემდეგი მთებია: მშრალი მთა (ჩრდილო-დასავლეთით), შორს სამხრეთით — აბუღი, მის ახლოს შავნაბადა და ბებერაკლდე, ჩრდილო-დასავლეთით თავკვეთილა (ჩამჭრალი ვულკანი?), ჩრდილოეთით შუამთა.

ტბის შესახებ ვახუშტი გვაუწყებს: „ტბა ტბის-ყურისა არს წყალი ანკარა, სასმელად ტკბილი და შემრგო, გარემო ნაძოვანი, ტყიანი, ბალახყვავილიანი, წყაროიანი და კალმახითა სავსე დიდ წვრილითა“¹⁸. სამწუხაროდ „ნაძოვანი და ტყიანი“ დღეს აქ აღარაფერია (ამბობენ, ტბაში პოულობენ ხის დიდროან მორებსო), დანარჩენი თვისებანი კი ამ ტბას დღესაც შერჩენილი აქვს (აქაური „დიდი და წვრილი“ კალმახის გემოიანობაში ჩვენ პრაქტიკულად დაგვარწმუნა ტბისყურის თევზის სარეწაოს გამგემ).

¹⁸ ილწერა... გვ. 43.

შუა ტბაში კუნძული მოჩანს. ნავში ჩავსხედით და უნძოდ გავცურეთ. იქ საინტერესო ძველი ნამოსახლარი ჩანს. ვინ იცის, აქ ადამიანის უძველესი საცხოვრისის ნაკვალევიც შეიძლება მოიპოვდეს (ჩემ მიერ აკრეფილი კერამიკის ნაშთები ისე დავერგე, რომ ვერც ერთს ჩვენს სპეციალისტს ვერ ვაჩვენე).

მოულოდნელად ქარი ამოვარდა, არც თუ მაინცა და მაინც ძლიერი, მაგრამ ჩვენი ნავის ბრტყელფსკერიანობა გაგვითვალისწინეს და სასწრაფოდ უკან დაბრუნება გვირჩიეს. დაებრუნდით, ტალღები საკმად ღონივრად გვაქანებდა და როცა ნახევარკუნძულს მოვატანეთ, მაშინ მივხვდით, თუ რად უნდა სწოდებოდა ამ სოფელს ტაბიხ-უარი: აქ ნახევარკუნძულის დასავლეთ ნაწილში ტბა არც კი ირჩეოდა.

შზე ჩადიოდა, როცა ცხრაწყაროს უღელტეხილზე ამოვედით. რა თვალსაწიერი, რა დიდებული სანახაობა, არ მახსოვს ვთქვი თუ ვითქვი: „სხვა საქართველო სად არი“...

ღამის თერთმეტ საათზე ბორჯომში ვიყავით.

20. VIII. დღეს განსაკუთრებით მარჯვე დღე მქონდა.

მე და პროფ. პაატა გუგუშვილი მაჩიტაბევ-პესის მშენებლობის დათვალიერება განვიზრახეთ. მშენებლობის ხელმძღვანელობა გულშეურვალედ შეგვდა ჩვენს განზრახვას. დილას, 11 საათზე ამ დაწესებულების ავტობუსი სასტუმროს კარებზე მოგვადგა. შემთხვევით პროფ. შალვა რადიანი შემოგვხვდა, ჩაესვით და წავედით.

გავიარეთ ლიკანი. აქ ლიკანის ხეობაში მტკვრის მარცხენა მხარეზე ნაჩვენებია (რუკით) „მონასტრის ნანგრევები“. სხვა დროს თუ დავათვალიერებ, თორემ ახალმშენებლობის დასათვალიერებლად სპეციალურად მორთმეული ავტობუსით ასეთი რამ უზერხელა...

ჩიტაბევს მივედით. აქ სადგური უნდა ამენდეს. არხის სათავე კი ქვაბიხევი. ჩიტაბევში დასათვალიერებელი ჭერჭერობით არაფერია. დვირში წავედით, სადაც მშენებლობის მმართველობა მოთავსებულია. მშენებლობის მთავარ ინჟინერს ანდრეულაძეს წარუდგექით. გულთბილად მიგვიღო. მშენებლობის შესახებ ამოწურავი ცნობები მოგვაწოდა. ჩემს შესაფერის კითხვაზე ისიც დაგვიმოწმა, რომ არხის თხრისას მუშები და მშენებელნი აქა იქ ბრინჯაოს ნივთებს პოულობენ. არ შეგვინახავსო, ინანა. ჩვენი დანაშაულია: გინა არ შეგვეძლო, თუ სპეციალურ მეთვალყურეს ვერ მიუჩენდით, ერთი საინსტრუქციო მოხსენება წაგვეკითხა ამ ამხანაგებისათვის, ან არა და, სად არის ბორჯომის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმი?...

ამხ- ანდლულაძემ ტექნიკური განყოფილების მთავარი ინჟინერი აფნიელი ჯავახი ამხ. მოსიძე მოგვიჩინა და ავტობუსიც ჩვენს განკარგულებაში მოგვცა. ჯავახი ქართული კულტურისა და ისტორიის დიდი მოყვარული აღმოჩნდა, თანაც ნიჭიერი და ხალისიანი ინტელიგენტი.

ქვაბიხევისაკენ წავედით. დვირშივე მტკვარზე ზიდის კურტნის ნაშთი შევაშინიე. მოსიძის ვადმოცემით ეს ზიდი, ასე ამბობენ აქაური მოზუცებიო, ერეკლეს დროს მოქმედი იყო და ერეკლეც ამ ზიდზე გამოვიდა, აწყურს რომ მიდიოდა საომრადო (ე. ი. 1770 წელს). შეიძლება. შესწავლა უნდა (ერეკლეს მოკავშირე ტოტლებენი კი, ცნობილია, სულ სხვა გზით მივიდა აწყურში).

დვირში (სოფელში თუ ხეობაში) ბევრი რამ არის ჩემთვის ღირსშესანიშნავი. ამ ხეობაზეა საკირის ციხე, სოფ. ტაძრისი. უნდა სხვა რიგად მომარაგებულ-მოწყობილი და არა მოაგარაქე, წამოვიდეს საკუთარი მანქანით...

დვირი საზღვარი იყო ოსმალთა მძლავრობის უამს ქართლსა და ახალციხის საფაშოს შორის, ვიდრე 1828 წლამდე¹⁷.

ქვაბიხევს მივედით. ამხ. მოსიძემ დაწერილებით გაგვაცნო კაშხლის მშენებლობა საცაა დაასრულებენ. გაგვაცნო არხის მშენებლობის სათავე. გატაცებით გვესაუბრება, ჩანს, ესმის და უყვარს თავისი საქმე... დავათვალიერეთ სამი კილომეტრი სიგრძის გვირაბის მშენებლობა. მან უნდა მტკვარი გაატაროს. მცირე ლა დარჩენიათ გასაქრელი გრანდიოზული სანახავია.

საამაყოა სოციალისტური მშენებლობა. მაგრამ აქ კიდევ მეტია ჩემთვის საიმედო და საამაყო: სოციალიზმის მატერიალური მშენებელი სხვა კი არაა, თვით ქართველი ხალხია, მისი სახელოვანი შვილებია.

კაშხალის „დამართებით“ (გალმა, პირდაპირ) მტკვრის მარჯვენა მხარეს ციკაბო კლდეზე რაღაც ნანგრევები მოჩანს. ციხეაო, თამარს მიაწერენო, — გვითხრა მოსიძემ.

ავტობუსში ჩავჯექით და უკან დავბრუნდით. მშენებლობა ვნახეთ, ჩვენი დროის ფეთქება ძლიერად ვიგრძენით და მე, ისტორიკოსს, სწო-

¹⁷ ქართლისა და სამცხის საზღვარი ისტორიის მანძილზე უცვლელი არ ყოფილა და სასაზღვრო ხაზი სხვადასხვა დროს ტაშისკარიდან აწყურამდე ქანაობდა ქცა, ლეონტი მროველი, 10. ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელნაწერი აღაპებით (1901 წ. გამოცემა), გვ. 320; მარი, ცხოვრებაა გრიგოლ ბანძელისაა გვ. 3; თაყაიშვილი, მასალანი საქ. სტატისტიკურის აღწერილობისა, გვ. V; ნ. ბერძენიშვილი, ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში, 51.

რედ ესლა მჭირია, ამ განწყობილებიას, ძველის მოხილვა, რამ
ძველს ახლის შუქი მიეფინოს, რომ ძველი ახლის შუქზე განათდეს
(და ესაა ჩვენი საბჭოური ისტორია...).

დიდად დავალებული მოვდიოდით, თუმცა ტუსაღებით (სხვის
ნებაზე სიარული ტუსადობა).

მოსიძემ შემამჩნია, რომ ნაღვლიანი თვალები ქვაბიხევის სიღრმე-
ში მიმდიოდა და წინადადებით მომმართა. თუ გნებავთ მემანქანეს
ვეტყვი და ამ ხეობაში შევიდეთო. გვესიამოვნა. მემანქანემ მანქანა
მარცხნით შეუქცია და ხეობას ჩრდილოეთის მიმართულებით შე-
ყვით.

მე ჯერ კიდევ აქეთ წამოსვლამდე დღეს დილითვე ჩაუყეპი რუ-
კას. ის (ხუთვერსიანი რუკა) ამ ხეობაში ბევრს არაფერს გვპირდე-
ბოდა, მაგრამ ამ რუკის ნაკლულობა ბევრჯერ მჭონდა გამოცდილი
და ესლაც შეიმედებოდა, რომ ამ საინტერესო სახელის ხეობაში რა-
მეს ვიპოვიდი.

შესვლის უმაღლეს თვალწინ წარმოგვიდგა მეტად ლამაზი ხეობა.
ეს მართლაც რომ „ქვაბის“ ხევია, თუ „ქვაბი“ ადამიანის პირველ
საცხოვრისს ეწოდება.

საქართველოში ასეთი ხეობა მე მხოლოდ ბზიფისა თუ მომაგონ-
დება (რიწასაყენ).

პერპენდიკულარულად დაშვებული საოცარი სიმაღლის კლდეები
ერთი მეორის პარალელურად ჩამწყრივებულან. უხსოვარ დროში ამ
გიგანტებს გზა დაუთმოათ ვიწრო ხევისათვის. ღრმა ხეობით მოვი-
ნება ქვაბიხევისწყალი (კალმახით არის სავსეო). ყველაფერი დაბუ-
რულია ხშირი ფოთლოვან-წიწვიანი ნარევი ტყით. შიგა და შიგ მო-
ჩანს ადამიანის ნაკვალევი: — კულტურული მცენარეები (კაკა-
ლი...).

ხუთი კილომეტრი ვიარეთ. ხეობის ერთ შედარებით ფართო ად-
გილას ორი კაცი შემოგვხვდა. მანქანა დავაყენეთ და უცნობებს სა-
დაურობა და ვინაობა ვკითხეთ. ადგილობრივ მკვიდრს ვნატრობდი.
ასეც აღმოჩნდა: ქვაბიხეველი გოგიაშვილები. სოფელი
ქვაბიხევი (ისე როგორც თითქმის ყველა სოფელი ბორჯომის ხეო-
ბაში) XIX საუკუნეშია დასახლებული. აქ სახლობენ გოგიაშვილე-
ბი (ქართლიდან), მაისურაძენი (იქიდანვე), ზაჭაპურიძენი (იმერეთი-
დან).

ქვაბიხეველი გოგიაშვილის სიტყვით, მდინარე ქვაბიხევი გამო-
დის შავსერიდან. ურმის გზა ამ მდინარეს და ხეობას ლომის
მთამდე შესდევს, შემდეგ გზაწვრილი მიდის მარეღისში
(იმერეთში). ჩვენ რომ ვიდექით, იქიდან კარგად ჩანდა უღელტეხი-

ლი — ლო მის მთა. ამ მთაზე, ჩვენი მოსაუბრის გადმოცემით, ციხე არაა, მაგრამ ნასოფლარი კია და ძველი ეკლესიაც (რუკაზე ამ ადგილას მართლაც არის აღნიშნული „წმ. გიორგის ეკლესია“).¹⁸ და აქედან გზა მარელის — ლელვანისაკენ და ვახანისაკენ მიდის (რომარ ნან-მა ვახანი, შეიძლება, სწორედ ამ გზით მოინახულა...).

შავსერისწყალი (=ჭვებიხევი) და ლაშინელისწყალი ერთი მეორეს შეეყრებიან სოფელ ჭვებიხევიდან რვა კილომეტრში. ამ ადგილს წყალგაყრილა ჰქვია (sic „ხერთვისის“ და „შერთულთას“ საწინააღმდეგო თვალსაზრისი. ორივე კი სწორია...).

ჩემ მოსაუბრეს ციხეზე, თუ რა ჰქვია ამ ადგილს მეთქი. ციხის ქალაო — მიბასუბა. ციხე სად არის მეთქი. დამანახვა. აქვე ახლოს ციხაბო კლდეზე ციხის ნანგრევი მოჩანდა. ამ ციხეს რა ჰქვია მეთქი. ზემოთიო — მიბასუბა. პირველად ამ სახელმა ჩემი ყურადღება ვერ მიიქცია. შემდეგ უეცრად წამომავიწყდა „დემოთის ციხე“. და მოსაუბრეს კითხვითვე მივმართე: ეს თუ ზემოთია, ქვემოთი სადაა მეთქი. ასეთი არაფერი ვიცო.

გამახსენდა დემოთის ციხე ვახუშტით¹⁹, ლეონტი²⁰ და თავი წარმოვიდგინე იმ ხეობაში, რომელიც ძველად აგრე დიდი პოლიტიკური მნიშვნელობისად ეგულებოდათ. სარწმუნოდ მეჩვენება ვარაუდი, რომ ამ ხეობით, ერთ-ერთი ცხოველი გზა გადადიოდა სამცხიდან იმერეთში. ამ გზის ნიშნებია დემოთის ციხე და ლომისა...²¹

მაგრამ „ჭვებიხევში“ მე ამაზე უფრო ძველი ნაკვალევიც შევხვდებოდი. სამწუხაროდ, ეს ხეობა ამ თვალსაზრისით ჯერ არავის მოუხილავს...

ციხეზე ასვლის დრო არ იყო (ისტორიკოსები რომ მხლებოდნენ, სხვა საქმე იყო, ეს მოაგარაკენი კი უფრო ჩემი ზათრით წამოვიდნენ ამ „მიყრუებულს“ ხეობაში. მართალია, მოსწონთ და ხალისსაც იჩენენ, მაგრამ მე მაინც არ მმართებს თავდავიწყება... თანაც ეს ციხე არც აგრე ადვილად მისადგომი ჩანს)...

ამ ადგილს სპეციალური მოზილვა უნდა ნანგრევმა მეტად საინტერესო მასალა შეიძლება მოგვცეს. ვინ იცის, შეიძლება ჩვენ დრომდისაც ცოცხლად შემორჩენილია ნაგებობის კვალი იმ ციხისა, სუბბატ ბივირტიანმა რომ „აღაშენა... ქუეყანასა ოძრქვეისასა, რომელ-

¹⁸ აღწერა..., გვ. 124.

¹⁹ ქართლის ცხოვრება, გვ. 47.

²⁰ დემოთის ციხე XVI საუკუნეშიაც ცოცხალია და ათბაგვების ხელთაა, ე. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ქრონიკა, 114.

სა ეწოდების სამცხე, ადგილსა, რომელსა ჰქვან დემოთი. მოკლედ-
ბულად მთასა ლადოსსა²¹.

(და რა საინტერესო მასალაა ისტორიულ-გეოგრაფიული მონაცემებისათვის: დემოთი, ოძრქვეი, ლომსია, წუნდა...).

ეკლესია ვკითხე ჩემს მოსაუბრეს, არისო აქ ხეობაში მარია მწმიდაო... უკვე ეს სახელწოდება „მარიამწმიდა“ ძეგლის სიძველეზე მიუთითებდა. მარიამწმიდა სოფელ ქვაბიხევის ახლოს ყოფილა. უკან დავბრუნდით. მეგზურმა მალე გაგვაჩერა. დავიქვეითედ და გზიდან მარცხნივ ბილიკს ავყევით მაღლობისაკენ. ფერდობს ეტყობა ძველი კულტურული ნასაქმევის კვალი: კაკლის ხეები. აქვე ახლოს რაღაც ძველი ნანგრევები ჩანს, უცნაურ ნაშენი.

მეოთხედი კილომეტრი ავიარეთ და ერთს უზარმაზარ კლდეკედელს მივაღექით. აქ არისო გვითხრა გოგიჩაშვილმა და ამ კლდის დავაკებაზე მიგვითითა. ყოვლად შეუხედავი რამ მოჩანდა ამ კლდის ნაშალი ქვებისაგან უშნოდ ართხილი, არ მესიამოვნა. აქვე კლდიდან ანკარა წყარო გადმოსჩქეფდა და თავისკენ გვეპატიჟებოდა. ჩამოვჯექით. „მარიამობას აქ მრავალი ზალხი მოდის, ქვევით მდინარის პირას ღამეს ათევენ, ხატობენ“ — გვითხრა ჩვენმა მეგზურმა.

უხალისოდ წავედი ეკლესიისაკენ. ისე მეჩვენებოდა, რომ მოლოდინი არ გამიმართლდა. ძველსა და საინტერესოს ამ აროხვილ ქვებში ვერას ვიპოვიდი. მაგრამ მცირედ მივიწიე თუ არა, უცბათ გულს მომხვდა: კარნიზის თლილი ქვები აქა-იქ შერჩენილი ჩანდა, სახურავიც ფილაქნური გამოჩნდა. კიდევ ცოტა და ევრიკა! ჩვენ თვალწინ ტიპიური ბაზილიკა იყო, სიონი. თუმცა გაცილებით უფრო მცირე მოცულობისა, ვიდრე სხვა ამ ტიპის ძეგლები (ბოლნისის, ურბნისის, ანჩისხატის...).

ბალავერს ორნამენტი რაიმე არ აქვს. შესასვლელი მხოლოდ დასავლეთიდანაა. აქვე სარკმლის ზემო ქვა შემკულია ლამაზად ამოკრილი სამი „ბოლნური“ ჯვრით. ეკლესია სამნავიანია. გვერდის ნაგებები სამი სვეტით გამოეყოფა მთავარ ნავს. სვეტები წახნაგოვანია, კაპიტელებით. შუა ნავის ფართობი 8×4 მ., გვერდის ნავისა (თითოეულის) 8×1,5 მ. ნავის თალები — წმინდად გათლილი ქვები. კედლები, ეტყობა, მოლესილი იყო. შთაბეჭდილება ისეთია, რომ ეს ნაგებობა ადრეფეოდალური ხანისაა.

²¹ ქართლის ცხოვრება, გვ. 47.

მარჯვენა (სამხრეთის) ნაგი საკუთხეველის გასწვრივ გადატრ-
 რულია. უეჭველია, ეს გვიანი ამბავია. შექმნილი, ამრიგად, „საქმე-
 ცველო“ ვილაცას დაუმისებია და მოუხატინებია. მოხატვისას
 წარწერების ხასიათის მიხედვით თითქო შეუძლებელია ეს საქმე
 XIII-საუკუნეზე გვიანდელ დროს მიეწეროს. მოხატულია სამლო-
 ცველოს მხოლოდ მარცხენა მხარე. ფრესკები დაზიანებულია. ოთხი
 ფრესკა, წელს ზევითი, წმინდანებია. ამათ ქვეშ საგანგებოდ შემო-
 ხაზულ აშიაში (წითელი საღებავით) ორი საერო პირია მოთავსებუ-
 ლი — ქალი და კაცი. ქალი შუა ხნისა ჩანს. სახე კარგად არ უჩანს,
 წაშლილი აქვს (ჩამორეცხია). თავსა და ყელზე მოხვეული აქვს მაწ-
 დილი. სამოსელი წითელი ფერისა აცვია, მლოცველი ხელები წინ
 გაუშვებია, ხელში არა უჭირავს რა.

მანდილოსნის უკან ახალგაზრდა კაცის სურათია მოთავსებული.
 ის უწვერულვამოა. ტანისამოსი (ზედა) ამასაც წითელი აცვია, ქვეშ
 კი ცისფერი: მლოცველი მკლავები (უფრო კი მარჯები) ცისფერში
 ჩანან. სამწუხაროდ, ნათლად არა ჩანს თავის საბურველი: ამ ნაწილ-
 ში ფრესკა დაზიანებულია. თმები კულტულბად ემჩნევა უკან. პირ-
 სახე უკეთ დაცულია, მეტად სანდომიერი, ახალგაზრდული. სიმაღ-
 ლით ეს ახალგაზრდა იმ მანდილოსნის ტოლია. ტანთ აცვია ისეთი-
 ვე სამოსელი როგორც „ჩაყელებს“ (ზარზმა — ჭულე — საფარა).
 ოღონდ წითელი. სამკლავე და სარტყელი ძვირფასი თვლებითა აქვს
 შემკული. იარაღი არ ახლავს. მლოცველი თითები — განსაკუთრე-
 პით ლამაზები, ასევე წვივფეხებიც...

ეს ახალგაზრდა თითქო შვილი უნდა იყოს მის წინ მდგომარე
 მანდილოსნისა, თუმცა უკვე თავს მოსწრებული ჰაბუჯი.

ახალგაზრდას ახლავს მარცხენა მხრით წითელივე საღებავით
 შესრულებული ასომთავრული წარწერა. უეჭველია, ფრესკის თან-
 მედროვე — შოთა. მარჯვენა მხრით იყო თუ არა წარწერა, არა ჩანს.

ამ წარწერის გასწვრივ მანდილოსნისავე (ამ უკანასკნელის მარ-
 ჯვენა მხრით, ასეთივე საღებავით და ამავე ხასიათის (დამწერლო
 პით) წარწერა: იაი.

მანდილოსნის ფრესკის მარცხნივაც თითქო უნდა ყოფილიყო
 რაღაც წარწერა, რომელიც (ნაკვალევი). სამწუხაროდ, აღარ იკითხე-
 ბა: გადასულია.

იაი და შოთა, ბუნებრივია ეიფიქროთ, დიდგვარიანი აზნა-
 ურის სახლის წევრებია — დედა და შვილი — ამ ქვეყნის (დემოთის
 ქალის თუ მთელი ზეობის მარცხენა ნახევრის?) შემამულებნი (ბუმ-
 ბულისძენი, ჩაბრუხასძენი?..).

ძეგლის არქიტექტურულ დახასიათებას ან ამ სამლოცველოს ფრესკების აღწერას (აქ ექვსი წმიდანია) მე გამოვტოვებ. აქვე უკვე შეიძლება ითქვას, რომ ეს სამლოცველო უკვე საკმის სპეციალისტები შეასრულებენ. ის კი შემთხვევითი პერსონები განვაცხადო, რომ იაი-სა და შოთას სურათები ამ სამლოცველოს საერთო მოხატულობის თანამედროვეა. როგორც ნაკვალევიდან ჩანს, შოთას ქუდი უნდა ხურებოდა (თითქო ისეთივე, როგორც ათაბაგთა სახლისშვილებს...), თითზე ბეჭედი არ აცვია, არც საყურე ამკობს. სამკლავე, სამაჯური, კაბის გულისპირი და სარტყელი კი ძვირფასი თვლებით აქვს შემკული. ფეხზე აცვია წითელი ზოლით შემოვლებული ცისფერი საცვეთები.

იას წითელი მოსასხამი მუხლებამდე სწვდება. ქვეშ კაბა, აგრეთვე წითელი, კოჭებამდე უწევს, ფეხზე ცისფერი საცმელი წითელ-ზოლშემოვლებული აქვს. მოსასხამს შიგნიდან იას ცისფერი სამოსელი ჰქონია: მაჯებიდან ჩანს. კაბა გულმკერდზე სამკაულებმოყოლებული აქვს (თითქო), მკლავებზე და არც კაბის ქვემო აშიაზე სამკაული არ უჩანს.

შოთას კაბა მუხლს ქვემოთ ოდნავ სცილდება, კაბის ქობაზე სამკაული არ ჰქონია. ყელი შოთას მაღალი და შიშველი აქვს, საგულე თეთრი.

იას მარცხენა მხრით წარწერა უთუოდ იყო. ერთი ასო რ კარგად ირკვევა.

ეხლა „იაი“-სა და „შოთა“-ს გამო. ეს წარწერა რომ XI საუკუნეში გაეკეთებინათ, მოსალოდნელი იყო, რომ ეწერებოდა იაი. XII საუკუნის მეორე ნახევრიდან კი შეიძლება ყოფილიყო იაი-ც. მხედრულს მიჩვეულნი (სადაც ჯ არ იყო), აღარც ასომთავრულად წერისას იცავენ მართლწერას, თორემ წარმოდგენელია, რომ აქ სიტყვის ბოლოში სრული ხმოვანი (ი) გამოითქმოდა, და არა ე.

საყურადღებოა, რომ დამწერი არც ამ წესს იცავს და წერს: შოთა და არა შოთაი, როგორც მოსალოდნელი იყო. (ეს რომ X—XI საუკუნის წარწერა ყოფილიყო, გვეჩვენებოდა შოთაე). ჩანს, დამწერლობაც და ზეპირმეტყველებაც მტკიცე წესს აღარ იცავდა.

22. VIII. პროფ. ალ. ალადაშვილმა ტიმოთესუბანს (—კიმოთის-მანს) გაგვასვირნა საკუთარი მანქანით. „აქა თორის წყლის აღმოსავე-

ლით არს კი მოთის მანს მონასტერი გუნბათიანი, კეთილშეშენიერს ადგილს“²².

წალვერს გავცდით. გუჯარეთის (თორის) წყლის გაღმამ კი მოთის მანს ტოებულ კლდიდან უზნარიანის ციხე გადმოგვეყურებს. — კი მოთის მანსა ქვეით არს ციხე თორის წყლის აღმოსავლეთის კიდეა ზედა უზნარიანისა, ფრიად მაგარი“²³.

რა უმადურად გვაქვს მიტოვებული ეს ციხეები ჩვენ, ისტორიკოსებს. დგანან დღეს ცხვირპირჩაღეწილი ოდესმე ქვეყნის მცველი ეს ვაჟკაცები და არავის ჩვენგან არ აგონდება მათი საქვეყნო ღვაწლდებულობა. არც ვიცავთ, არც ვესწავლობთ.

უზნარიანის ციხე ბუნებრივია თორელთა ფეოდალურ სახლს დაუკავშიროთ (სამძივარნი)... მაგრამ ასეთ საკითხებზე მსჯელობისათვის საჭირო იქნებოდა თორისწყლის ხეობის (გუჯარეთის ქვეყნის) ისტორიულ-გეოგრაფიული თვალსაზრისით მოხილვა და ამ ციხის საგანგებოდ შესწავლა...

ჩვენმა მანქანამ ჩქარა დაკეცა მანძილი თორისწყლის სანაპიროთი. მდინარის მარცხენა მხარეზე შევეულ სიბრტყეებად აყუდებულან უზარმაზარი კლდეები. მათ თხემს ხშირი წიწვიანი ტყე ამკობს. შიშველ კედელში მრავლად მოჩანს ქვაბები. ზოგიერთ ქვაბს ხელოვნური კარი ემჩნევა.

ქვაბები ამ ხეობაში სხვაგანაც მრავლად მოიპოვება. ადამიანის საცხოვრისად მათი გამოყენების კვალიც ადვილად შესამჩნევია, თუმცა მათი ხელოვნურად შეკეთება სხვაგან არც აგრე ხშირია. ზოგიერთი ქვაბის შესასვლელი ხელოვნური კედლით ამოქოლილი ჩანს. ძველის ძველი ამბავი ეს არ უნდა იყოს. უფრო საფიქრებელია, რომ ამ ქვაბებში ცხოვრებას ერთხელ კიდევ (ვინ იცის მერამდენეჯერ...) დაუბრუნდა ქართველი მიწისმუშა გვიანფეოდალურ ხანაში, როცა ქვეყანა ბარბაროსმა ოსმალომ და მტაცებელმა აბრაგებმა მოიკცეს.

ბუნებრივად აგონდება ადამიანს: ქვაბი, ქობი, ქობერი, ქვაბისმანი, ქვაბთახევი, ქობთათევი, ქვაბის ღელე, ქვაბოანი, ქვაბოვანი, ქვაბიხევი, ქვაბულ, ქობულ, ქობულეთი, ქუაბულელ, ქვაბლიანი, ქვაბლიძე, ქობულაძე, ქობულია, ქობულაშვილი და სხვ.

„ქვაბულ“ — ადამიანის უძველესი ქართული სახელია წერალობით დამოწმებული (მცხეთის ჭვარის წარწერა).

²² აღწერა..., გვ. 84.

²³ იქვე.

ბუნებრივად სავარაუდებელია, რომ ადამიანის უძველესი საცხოვრისის ქართული (და ზოგად ქართული, თავდაპირველი) „ქვაბი“ იყო, რომ „სახლი“ მაშასადამე, ადამიანის საცხოვრისს შემდეგ, „გვიან“, შეერქვა; რომ თავდაპირველად „სახლი“ სისხლით მონათესავე ადამიანთა ერთობას ერქვა და ეს „სახლი“ „ქვაბში“ ცხოვრობდა; შემდეგ, გვიან, როცა „სახლმა“ „ქვაბი“ დატოვა და ზელოვნურად აგებულ საცხოვრისში მოთავსდა ამ საცხოვრისს, ბუნებრივია „სახლივე“ ეწოდა. ქვაბი კი იმ უძველესი საცხოვრისის, აწ უკვე მიტოვებულის, სახელადვე დარჩა.

ასეთი ძვრები, რა თქმა უნდა, დიდი საზოგადოებრივი ტეხილის, დიდი ტექნიკური და სოციალური წარმატების შედეგი უნდა ყოფილიყო...

არც ის იქნება მთლად აგარაკული ფანტაზია, თუ ვიფიქრებდით, რომ ქვაბულ-ქობულ შეიძლება უძველესი ქართული ზოგადი სახელი იყო ადამიანისა.

კიმოთისმანს მივედით. მისასვლელში საკმაოდ დაცული საერო ხასიათის ნაგებობის ნაშთია. აგურით ამოყვანილი შენობა რაღაც ძველ კედელზეა ნაწილობრივ დაშენებული. ის სამი განყოფილები-საგან შედგება. ამ ნაგებობის ისრისებური თალი თითქო მის შედარებით ნაგვიანეობაზე მიუთითებს. მთავარი ეკლესიაც ასეთივე აგურით არის ნაგები და მასაც ასეთივე ისრისებური თალები ახასიათებს. შთაბეჭდილება ისეთია, რომ ეს საერო ხასიათის შენობა (სატრაპეზო, საოსტიგნე?) და მთავარი ეკლესია ერთი დროის ნაგებობანია (თუმცა ამის შესახებ საფუძვლიან სიტყვას სპეციალისტები იტყვიან ქართული ზელოვნების ისტორიის ინსტიტუტიდან).

მთავარი ეკლესია დიდი გუმბათიანი შენობაა. ის საკმაოდ დაცულია. შიგნით მოხატულია და ფრესკების დიდი ნაწილი გადარჩენილია. როგორც სატრაპეზოზე დაკვირვებით შეინიშნება, ეს ნაგვიანევი მშენებლობა ძველი მშენებლობის ნანგრევზე მომხდარა.

აქვე, მთავარი ეკლესიის ჩრდილოეთით, მოიპოვება რაღაც შენობის ნანგრევი ქვის თლილი ლოდებისაგან. ეს ნაგებობაც, საფიქრებელია, უფრო ძველია, ვიდრე მთავარი ეკლესია და სატრაპეზო.

აქვე, მთავარი ეკლესიის უკან, დგას მცირე ეკლესია — ერთნავიანი ნაგებობა. ძველად ის მთლად თლილი ქვით ყოფილა აგებული: ძველი თლილი ქვის კედელი სანახევროდ გადარჩენილია. ამ ეკლესიას ერთი კარი აქვს სამხრეთის მხრიდან, სარკმელი — ორი აღმოსავლეთით და დასავლეთით. უკანასკნელის ზემოთ მოთავსებულია სარკმლის ქვა დაზიანებული წარწერით. ეს ქვა ჯერ კიდევ ამ რამოდენიმე ათეული წლის წინ ამ სარკმელზე არ ყოფილა (ვინო-

გრაფიკ-ნიკიტინის ცნობით). კაცს შეიძლება ეფიქრა, რომ ეს ქვე-
წარწერით მთავარი ეკლესიის სარკმელიდანაა. ასეთ მოსაზრებას შეი-
მაგრებდა ამ ქვეზე გამოკვეთილი ჯვრის ფორმის მსგავსება. მაგრამ
ეკლესიაზე გამოყვანილ ჯვრის ფორმებთან. მაგრამ საამისო ადგი-
ლი მთავარ ეკლესიაში არსად ჩანს, აქ კი, სადაც ეხლაა, ის მოხდენი-
ლად ზის. წარწერა ასომთავრულია. ის მოთავსებულია სარკმლის
მარცხნით და მარჯვნივ ორსტრიქონად. გადარჩენილია მხოლოდ ცა-
მეტი ასო. მარცხნით რვა, მარჯვნივ ხუთი; ასოები მსხვილია, მტკი-
ცე ხელით და ღრმად არის ამოკვეთილი (წელს ბორჯომში განზრახ
შეუიარაღებელი წამოვედი, რომ არსად მეწელო და დამესვენა და
ისტორიკოსისათვის ასეთი შეუფერებელი განზრახვის გამო, რო-
გორც ვხედავთ. „სამართლად“ ვისჯები: წარწერის ფოტოპირი არ
მეჩნება). წარწერა სარკმლის მარცხენა მხარეზე:

ქე აღე სოლ

აქ ლ-ასის შემდეგ ადგილი, ერთი ასო რომ დაეტეოდა, ცარიე-
ლია და ზედ ასოს კვალი არ აჩნია. საერთოდ, ასოები ისე მტკიცე
ხელით და ღრმად ამოკვეთილია, რომ ძნელად დასაშვებია, თითქო
ამ ცარიელ ადგილზე ასო ეწერა და ასე უკვალოდ წაიშალა. ქვეც არა
ჩანს აქ აგრე დაზიანებული. მოსალოდნელი კი იყო ი (ან ა ან თა ?).

წარწერა სარკმლის მარჯვენა მხრით:

შლა ეე

როგორც აღვნიშნეთ, აქ ქვე ჩამოტეხილია და არ ვიცით,
გრძელდებოდა მასზე წარწერა თუ არა. ამის გამო უეჭველობით წა-
კითხვა მოტანილი წარწერისა ძნელდება. უდავოა: „ქრისტე აღიდე“. ამის
შემდეგ ჩვენზეა დამოკიდებული, მარცხენა მხრის მეორე სტრი-
ქონს — „სოლ“ მივაყოლებთ, თუ მარჯვენა მხრის პირველ (დაცულ)
სტრიქონს — „შლა ეე“. პირველი კომბინაცია მოგვცემდა: „ქრისტე
აღიდე სოლ (უკანასკნელი სიტყვა შეიძლება წაგვეკითხა სულ(ითა)
ან სულ(ი) შალვა ერისთავთა ერისთავი (ან „ისი“ ნათესაობითი
ბრუნვის ნიშანი „ისი“ შესაძლებელია ეწერა მეოთხე სტრიქონად,
თუმცა ეს პრცაა აუცილებლად სავარაუდებელი: დაჭარბებულ
ე-ში წარწერის ამომჭრელს შეეძლო ეგულისხმა როგორც ერის-
თავთა ერისთავი, ისე ერისთავთა ერისთავისი).

მეორე კომბინაციისას მივიღებდით: ქრისტე აღიდე შალვა ერის-
თავთა ერისთავი სულ (ითა).

ჩვენ უფრო მისაღებ კომბინაციად გვეჩვენება: „ქრისტე
აღიდე სულ(ითა) შალვა ერისთავთა ერისთა-
ვი“, თუმცა არც იმის საწინააღმდეგოდ ითქმის რამ პრინციპული.

თუ წავიკითხავთ: ქრისტე ადიდე სული შალვა ერისთავთ ერისთავთ-
ვისი...

ერისთავთა ერისთავი შალვა სამეგრელოა. დამწერელის მიხედვით
თი XII—XIII საუკუნეს მიუთითებს. XIV საუკუნეში მისი გადმო-
ტანა გაჭირდებოდა (ერთი დეტალი იქცევს ყურადღებას: ჯვრის გა-
მოსახულება ამ სარკმლის ქედზე — ოთხივე მკლავი ბოლოვდება
ნახევარ მთვარით — ისეთივეა, როგორც დიდი ეკლესიის ფრესკებ-
ზე. თანადროულობის მოწმობა ხომ არა?).

საყურადღებოა სახელი შალვა და მისი პატივიც — ერის-
თავთა ერისთავი. საფიქრებელი არაა, რომ აქ ვინმე ჯაყელ-
თაგანი იგულისხმებოდეს. ასეთი სახელის ერისთავთა ერისთავი ამ
დროის (XII—XIII სს) ჯაყელთა (ციხისჯვარელთა) სახლში უცნო-
ბია. არაა საფიქრებელი, რომ აქ იგულისხმება XIII საუკუნის შუა-
წლების მოღვაწე შალვა ბოცოს ძე (ჯაყელი) (ქცა, 252) ან შალვა,
უმცროსი ვაჟი ბექა სარგისის ძისა XIII—XIV საუკუნის მოღვაწე
(ქცა, 322, 323). ერისთავთ ერისთავობით, როგორც ვთქვით, არც
ერთი მათგანი არ იხსენიება და თანაც საეჭვოა, რომ მათი ხელი მის-
წვდომოდა ამ დროს, ე. ი. XII—XIII საუკუნეში, თორელთა სახ-
ლის საპატრონოს ამ შუაგულს. შალვა არტანუჯელი კი (ჯაყელი) ათა-
ბაგობით არის ცნობილი და არა ერისთავთა ერისთავობით, თანაც
ეს შალვა XIV საუკუნის მეორე ნახევრის მოღვაწეა. სახელი შალვა
ჯაყელთა სახლის ონომასტიკონში შესული ჩანს თორელთა სახლი-
დან: თორელთა სახლში ეს სახელი გვარის მეთაურის („თორელის“)
საკუთარ სახელად გვხვდება, ჯაყელთა სახლში კი შალვა უმცრო-
სი ძმის სახელია (ჩვეულებრივ უფროს ძმას პაპის ან მამის სახელს
არქმევდნენ, უმცროს ძმებს კი ბიძათა, მამის ან დედის ძმის, სახე-
ლებს).

დაგვჩნა შალვა თორელ-ახალციხელი, XII—XIII საუკუნის დიდი
სამხედრო მოღვაწე. მონაპირე ჯავახეთის მხრისა (ე. ი. ერისთავი).
მანდატურთუხუცესი. მოიკლა ჯალალ ედინის მიერ 1226 წელს.
(ქცა 74, 95, 96, 129, 143, 169, 171).

არც ქრონოლოგიური მოსაზრება და არც სხვა არსებითი მომენ-
ტი ამ ჩვენს ვარაუდს რაიმე დაბრკოლებას არ უქმნის. ერთი საინ-
ტერესო მოვლენის გამო შეიძლება აქ სახელდახელო შენიშვნა:

ფეოდალური საქართველოს ერთ მონარქიად ქცევის დღიდან
ერისთავობას კრიზისი დაუდგა. დავით აღმაშენებლის სახელმწიფო
პოლიტიკა ამ მხრით ყოველად ნიშანდობლივია. გაძლიერებულმა სა-
მეფისკარო სამოხელეო ინსტიტუტმა ეაზირისამ გასაქრობად შეუ-
ტია ძველს (პატრონაჟობის ხანის) ინსტიტუტს ერისთავობისას. მე-

ფის კარის მანდატურთუცესი, ამირსპასალარი, მეჭუქრეცესი, ცესი, მსახურთუცესი და ათაბაგი იმავე დროს ყველა ერისთავთ-ერისთავია, მაგრამ საკარისმოხელეო პატივით და არა მკაცრად ერისთავობით მათი მოხსენიება ნიშანდობლივი დამოწმება იმ რატესობისა, რომელიც ენიჭებოდა ამ დროს სამეფო დარბაზით გამოსულ მოხელეს საქვეყნოდ გამრიგე მოხელესთან შედარებით.

ქართული სახელმწიფო სამართლის ეს საკითხი მონოგრაფიული შესწავლის ღირსია. ასეთი შესწავლით მკვლევარი საფუძვლიან მეცნიერულ დასკვნებს მოიპოვებდა ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს განვითარების შესახებ.

ამრიგად, ჩვენ გამოგვიდის, რომ კიმოთისმანი შალვა თორელის მონასტერია და, შეიძლება, სწორედ ეს მცირე ეკლესია ამ წარწერით შალვას განსასვენებელიც იყოს...

ბუნებრივად გვაგონდება წარწერები შალვას მოხსენიებით განდიდან და წარწერა სტელაზე (სვნაქტი) ვაჩიან-კუმურდოს შორის, სადაც შალვასთან ერთად მისი უმცროსი ძმა ივანეც იხსენიება (იბ. აქვე. გვ. 139).

ყველგან აქ, საფიქრებელია, იგივე კიმოთისმანის შალვა ერისთავთა ერისთავია...

აქ (მოაგარაკის დღიურში) კმარა. ამ დიდაზნაურთა სახლების, თორელ-ახალციხელთა და ჭაყელ-ციხისჯვარელთა, მონოგრაფიული შესწავლა საშური საქმეა. ქართულ ისტორიოგრაფიაში მოიპოვება ამ საკითხებზე მეცნიერული მსჯელობა (ს. კაკაბაძე, ლ. მუსხელიშვილი), ოღონდ არა ისეთი სისრულით, როგორსაც ეს საკითხი იმსახურებს.

ეკლესიის ეზოში მრავალი საფლავის ლოდი XIX საუკუნის წარწერით. ამოწერა უნდა. ვინ უნდა მომაგონდეს თუ არ ბორჯომის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმი?

უკან დაბრუნებისას დაბის ეკლესიაზე გამოვიარეთ. ეს ძველი არქიტექტურულად შესწავლილია. წარწერა მთლად წაკითხული არაა. მაგრამ მას ამხელად ვერც მე დაუმატებ რასმე. ოღონდ ამ წარწერასთან დაკავშირებით ერთი საკითხი დაისმის, რომელსაც, რამდენადაც ვიცი, დღემდე შესაფერისად საკმაო ყურადღება არ მიქცევია. ეს წარწერა მეფეთ მეფის გიორგი დიმიტრის ძის სახელით იმის მოწმობაა თითქო, რომ იმ დროს, ე. ი. XIV საუკუნეში (1333 წ.?) ამ ქვეყანას არც თორელი პატრონობს და არც ჭაყელი. ასე რომ ეს ფაქტი თორელთა და ჭაყელთა ურთიერთობის საკითხს ახალი მომენ-

ტით ართულებს. როდის გადაშენდა ან ვინ გადააშენა თორღოვანი პატრონობა თორის ამ თითქოს და ძირეულ ქვეყანაში, როდის დაუ-
უფლა თორის ქვეყანას ათაბაგთა სახლი, როდის შეიქმნა ისტორიული
მენტი, როცა თორს თუ მის ნაწილს არც თორელნი და არც ქვეყელნი
პატრონობდნენ, როცა ეს ქვეყანა საკუთრივ სამეფო გახდა?..

როგორც ვხედავთ, დაბის წარწერას გარკვეული მომენტი შეაქვს
XIV საუკუნის საქართველოს აგრე ბნელით მოცულ პოლიტიკურ
ისტორიაში.

ვიდრე ძეგლს ვათვალიერებდით ჩვენთან ვინმე ხაჩიძე მოვიდა.
აქვე დაბელი კოლმეურნე. მათი გვარის (ხაჩიძეთა) საიდანმოსულო-
ბა ვკითხე. „პაპაჩემისაგან გამიგონია, რომ ძირი ხატის მოსალოცა-
ვად ის ნარას (ე. ი. დვალეთს ნ. ბ.) დადიოდა; ჩვენი წინაპარი ძველ
დროსვე მოსულა ქართლში, წაქვსა და ბიჭნისს სახლებელან სურა-
მის თავზე, შემდეგ ზოგი ხეობაში წამოსულა, ზოგი აქვე დარჩენი-
ლა. აქ, დაბაში, ყველა მოსულია ქართლიდან (თელიაშვილი, მესხი-
ძე, ლომიძე) და ვინ იცის საიდან“...

დღეს, როცა ამ დღიურსა ვწერ, მე ხაჩიძის ცნობის განზოგადება
შემიძლია. ხეობა, მე რაც მოვიხილე, სულ მთლად XIX საუკუნეშია
დასახლებული იმერეთიდან, რაჭიდან, ქართლიდან, მთიდან და, ხაჩი-
ძის სიტყვით რომ ვთქვათ, „ვინ იცის საიდან“.

შესანიშნავი მაგალითია ქართველი გლეხის ადგილმონაცვლეო-
ბისა საშუალსაუკუნეებში. საიდან სად მიდის ქართველი მიწის მუშა
მიწისა და თავისუფლების ძებნაში. ზოგან ნიადაგია მწირი. ზოგან
ბატონი არ გაახარებს, ზოგან გარეშე მტერი არ უსვენებს. დადის
ქართველი გლეხი და ეძებს გასაძლის ქვეყანას: მიწას, მშვი-
დობას და თავისუფლებას. დადის საუკუნეთა მანძილზე.
მრავალ ადგილს იცვლის, მაგრამ „ძირი-ხატი“, „ძირი-სალოცავი“ არ
ავიწყდება. „ძირი-ხატი“ მისი საკუთრივ მფარველია და რომ „გაუ-
შვას“ (გათავისუფლოს) და „გაახაროს“, გლეხი მოვალეა „თავისა
მფარველი ხატი“ მოიკითხოს... ეს „ძირი-ხატი“, „მაგარი-ხატი“, „სა-
ლოცავი“ მისი თავისუფლების მონაგონარია, როცა „მიწის კაცი“
(მიწის მუშა, ქვეყნის მოქმედი, გლეხი), ჯერ კიდევ თავისუფალი,
თავის სახლისკაცებთან ერთად შრომობდა, იბრძოდა და „თავის
ღმერთს“ ლოცულობდა...

მოსახლეობის მოძრაობის სურათის ძებნა ძირი-ხატით ყველაზე
საიმედო ხერხია და ეს ხერხი მაქსიმალურად უნდა გამოვიყენოთ,
სანამ გვიან არ არის...

ისტორიკოსისათვის ამ მრავალმეტყველი მოვლენის შესახებ უნდა ვთქვათ, რომ ის მისი მისიონერული და, თუმცა აქ, დღიურში, ამის ადგილი არაა, მაგრამ დღიურის წერის წესის მცირედ დარღვევა, იმედია, შეპატივება.

მოსახლეობის მოძრაობა, მოსახლეობის ტერიტორიული ადგილმონაცვლეობა ყოველი საზოგადოების ეთნიკური საზღვრის დადგენის, მისი ეთნიკური განვითარების ერთ-ერთი ძირითადი მომენტი. და ჩვენი ისტორიოგრაფიის მძიმე ნაკლია, რომ დღემდე ეს საკითხი მონოგრაფიული შესწავლის საგანი არ გამხდარა. დღემდის არავის შეუწყუხებია თავი, რომ ეკვლია, თუ როგორი იყო ეთნიკური განვითარება მონათმფლობელური საქართველოსი, როგორი იყო ეთნიკურად ფეოდალური ან ბურჟუაზიული საქართველო.

და ეს იმ დროს, როცა საამისო მასალა მთელი ჩვენი ისტორიის ყოველი მონაცვეთისათვის აუარაცხელია.

ისტორიკოსთა ძველი თაობა (მარქსიზმამდე იმ ისტორიოგრაფიის) მოსახლეობის ტერიტორიულ ადგილმონაცვლეობას ქართველი ხალხის წარსულის უძველესი დროისათვის დიდის ხალხის სცნობდა და ამ მოვლენის საფუძველზე აშენებდა შორეულ სამხრეთიდან თუ მის მიმდებარე მხარეებიდან ჩვენი ხალხის წინაპართა ამიერკავკასიაში თანდათან მოსვლის მწყობრ ისტორიულ სურათს. ოღონდ შემდეგ, როცა ქართველი ტომები (ამ კონცეფციის თანახმად) კავკასიის შემოღობვარენ, შეწყდა მოსახლეობის ადგილმონაცვლეობა, გადასახლება და იმ დროიდან მოკიდებული ქართველი ხალხი ცხოვრობს წმინდად და შეუჩვენებლად ახალი სამშობლოს მიწაწყალზე...

იმ დროის ქართულ ისტორიოგრაფიას ამ მცდარი ისტორიული კონცეფციის საწინააღმდეგო ჩვენებანი, რა თქმა უნდა, მოუპოვებოდა, მაგრამ ამ ფაქტებს იგი შესაფერის ფასს ვერ სდებდა და მეცნიერული ისტორიული სურათის წარმოჩენისას ასეთი ჩვენებანი მას უგულვებელ-შეუფერებელი რჩებოდა.

მაგრამ საქართველოს ისტორიის ასე გამართვა თუ იმ დროის ზოგად ისტორიული კონცეფციის შესაფერისი იყო, დღეს, მარქსისტულ ისტორიოგრაფიის სუფევის ხანაში, ასეთი ისტორია ფაქტების მხრივ ნაკლებია და მეთოდოლოგიურად მანკიერი.

საქმათა გონების თვალი მოავლოს ისტორიკოსმა ჩვენი სამშობლოს სხვადასხვა მხარეებში მოსახლეობის მოძრაობის ფაქტებს, ღრმად ჩაუკვირდეს ამ ფაქტების ბუნებას, რომ თვალწინ გადაეშალოს დიდი მნიშვნელობის მოვლენა, საქმათა ერთი გარკვეული დროისათვის დადგენილი ასეთი სურათი ისტორიკოსმა გონების

თვალთ, საჭირო მეცნიერული წესის გათვალისწინებით, გადმოტანო საუკუნეთა სიღრმეში, რომ ხელშესახებად დაადგინოს უდიდესი მნიშვნელობის ისტორიული მოვლენა და ამ მოვლენის მთავარი მოქმედად კლასთა ბრძოლა დამაჯერებლად შეიქცნოს.

და ხელშესახებად გასაგები გახდება, თუ როგორ და რა ვითარებაში იყო შესაძლებელი, რომ ადრესაშუალსაუკუნეებში მოსახლეობისაგან ამოწყვეტილი შავშეთ-კლარჯეთის ქვეყანა ქართლიდან გამოსულმა მოახალშენეებმა დაასახლეს;

ნათლად წარმოგვიდგება კონსტანტინე-კახაძის საუფლოში, შიდა ქართლის გაღმა-მხარეში, მოდენილ „მოახალშენეთა“ ტალღა. მეველეთა მიერ დამონების შიშით რომ გამორბიან სამშობლოდან და ამ „ქველმოქმედს“ ეყდლებიან.

გასაგები გახდება, თუ რა იყო უმთავრესი საფუძველი არგვეთისა და სამცხის მხრით მოახალშენეთა დაძვრისა ადგილობრივი მოსახლეობისაგან შეთხელებულ ფერსათის მხარეში, გურიაში, ქვემო აჭარაში;

რეალურ-ისტორიული შუქით განათდება მოახალშენეობის ამ საფუძველზე ძველ მკვიდრთა გადახალისება და ახალი მოსახლეობის წარმოქმნა რაჭა-ლეჩხუმში.

ჩვენ ხომ პირდაპირი ჩვენებანი არ გვაკლია იმის შესახებ, თუ როგორ ამოძრავდა XIII საუკუნის მიწურულს ფეოდალური ანარქიით მოცული დამშეული ქართლის გლეხობა და, გასაძლისი პირობების მაძიებელი, ის სამცხეში გადაიკრება;

თუ როგორ დასახლდა ახლად ყიზილბაშთა მიერ XVII საუკუნეში ამოწყვეტილი კახეთი იმერეთიდან, ქართლიდან, მთიდან.

მწარმოებელი მოსახლეობის ასეთ მობილურობას, ზედაპირულა შეხედვით უცნაურს და მოულოდნელს, კარგად ითვისებდნენ იმ დროის ფეოდალები (გაიხსენე ნიკიფორე ჩოლოყაშვილის მოხსენება რუსეთის სამეფო კარზე) და ამ სოციალურ მოვლენას შესაფერისად ეწყობოდნენ.

ჩვენ ხომ შესანიშნავი ცნობა მოგვეპოვება ქართლის მოსახლეობის „გადაბირებისა“ კახეთში, როცა ერეკლე პირველმა ქართლის მბატონო გლეხები თავის საუფლისწულო ქიზიყში დასახლა;

ან ცნობა ეგრეთ წოდებული „მყრელობის“ შესახებ, როცა ქართლის მებატონეები XVIII საუკუნის დასაწყისს უცხო ძალის მოშველიებით ედილობდნენ კახეთს გაქცეული ყმების ქართლშივე დაბრუნებას; ხოლო იმერელ გლეხთა ქართლს ლტოლვის საკითხი სპეციალურადაც კი აღინიშნა სახელმწიფოთაშორის ოფიციალურ დოკუმენტში.

დაბოლოს, ჩვენ მოგვეპოვება ყოვლად სანდო მოწმობანი იმისა, რომ გვიანფეოდალურ საქართველოში მწარმოებელი მუსახლეობის გადმობირება-გადმოსახლება ხდებოდა არა მარტო ახლო ფეოდალებიდან და არა მარტო ქართველ ფეოდალებს შორის, გარდა ქართველებისა იბირებდნენ და მოყავდათ მთიდან, იმერკავკასიიდან, სომხეთიდან. — მოყავდათ ლეკები, ქისტები, ოსები, ჩერქეზები, სომხები, ბერძნები, მოყავდათ ელის თათრები.

მაგრამ ამ გახმაურებულ ფაქტებზე არანაკლები სიცხადით მოწმობენ მწარმოებელი მოსახლეობის ადგილმონაცვლეობას და ამ მოვლენის მიზეზებს მიუთითებენ სხვა, ნაკლებად თვალსაჩინო, ცნობანი. საკმაოა გაეცნოს ადამიანი ბატონყმური ურთიერთობის ხანის ქართულ დოკუმენტებს, რომ ექვი აღარ დარჩეს გლეხობის ადგილმონაცვლეობის ინტენსიურობაში. აურაცხელი წიგნები ყმადმოსულობისა, თავნასყიდობისა, ხიზნობისა, კედლად დგომისა, მოსახლეობის აღწერის სტატისტიკური მასალის ჩვენებანი (ხიზან-ბოგანოთა და აყრილთა საოცარი სიმრავლე) და სხვ. უცილობლად მოწმობენ კლასობრივი ბრძოლის ნიადაგზე ქართველი მწარმოებელი საზოგადოების ინტენსიურ ადგილმონაცვლეობას.

საკმაოა ჩაუკვირდეს ადამიანი სატომო სახელებით ან სადაურობის მანიშნებელი სუფიქსით ნაწარმოებ ქართველ გლეხთა გვარებს (ქართველი, იმერელი, მეგრელი, გურული, რაჭველი, მარგველი, ლაშხი, სვანი, აფხაზი, აფშილი, ჯიჭი, ჩერქეზი, ჩაჩი, ჩაჩანი, სანიკი, სანი, ქანი, ალანი, ოსი, დვალი, თუში, კაზი, სოჯი, ჰერი, მესხი, ჯავახი, სომეხი, არაბი, ხაზარი, ყივჩაყი, თათარი, ბერძენი და სხვ.) და თვალწინ ცოცხლად წარმოუდგება ეს დიდი მნიშვნელობის ისტორიული მოვლენა და მისი მარადმოქმედი მთავარი ფაქტორი — ბერძენი კლასთა ბრძოლა.

ამასთან ერთად ადამიანი ითვალისწინებს, რომ ყველაფერი ეს ხდებოდა არა მხოლოდ ომით ან ომის შედეგად, არამედ ფეოდალური ურთიერთობის ყოველდღიურ „მშვიდობიან“ პირობებში, რომ ყველაფერი ეს ქართულ ფეოდალური ურთიერთობის ბუნებისაგან გამომდინარეობდა.

ამის შემდეგ ადამიანს ხატოვან თქმად აღარ მოეჩვენება, არამედ ღრმა ისტორიულ ჭეშმარიტებად წარმოუდგება არა მარტო ის „გლეხური“ ფორმულა, რომ „ქართლი უსამართლობამ ამოაგდო“, არამედ ის ფორმულაც, რომ ფეოდალური ხანის საქართველოს მოსახლეობა წარმოქმნილია უმთავრესად კლასთა ბრძოლის ნიადაგზე და მის შედეგად, რომ ფეოდალური საქართველოს ეთნი-

კურო განვითარება უპირატესად კლასობრივი ბრძოლის შემოქმედებაა.

საუბარი გვიგრძელდება. ამიტომ ჩვენ აქ აღარ გამოსვლით მოსახლეობის ეთნიკური თავგადასავალის აღწერას ბურჟუაზიულ ხანის საქართველოში. ვიტყვით მხოლოდ, რომ აღნიშნული მოვლენა აქ, შესაბამისად მოდიფიცირებული, კიდევ უფრო თვალნათლივი ფაქტებით არის წარმოდგენილი და ზემოთ მიღებული დასკვნაც კიდევ უფრო უცილობელი ჩანს.

ამრიგად, ჩვენთვის ნათელია, რომ ეთნიკურად საქართველოს აწინდელი მოსახლეობა მის ძველ მოსახლეობასთან შედარებით დიდად შეცვლილია, რომ ძველი ტომურ-ნეთასაური სიწმინდით დღემდის არც ერთ კუთხეს არ მოუღწევია (და ეს ცვლილება ზოგან მეტია, ზოგან ნაკლები იმის მიხედვით, თუ როგორი ისტორიული პირობები გამოიარა და საზოგადოებრივი განვითარების როგორ დონეს მიაღწია ამა თუ იმ ქართველმა ტომმა).

ჩვენი დროის კახეთში, მაგალითად, მცირე ვინმეა ძველ კახთა და ჰერთა ჩამომავალი, რომ ეთნიკურ-ნათესაურად ჩვენი დროის კახელს მცირე რამ აქვს საერთო ძველ კახთან და ჰერთან.

მოსახლეობის ეთნიკური შედგენილობის ცვლა არა ნაკლებ თვალსაჩინოა საქართველოს ცენტრალურ რაიონში — ქართლში. ქართლის აწინდელ ქართველებში ძველ ქართველ ტომურ-ეთნიკურ სიწმინდით მცირე ვინმეს თუ მოუღწევია...

ასეთივე მოვლენა აღინიშნება, მეტის თუ ნაკლები მიახლოებით, საქართველოს სხვა მხარეებშიც: ეგრის-აფხაზეთში, გურია-ფერსათში, არგვეთ-იმერეთში, რაჭა-ლეჩხუმში თუ მესხეთ-ჭავჭავთში, — ყველგან ეთნიკურ-მონათესავეობის თვალსაზრისით თავდაპირველი მოსახლეობა სახეშეცვლილია და ვინ იცის რამდენი „ნათესავის“ შერწყმის ნაყოფია თითოეული მათგანის აწინდელი აბორიგენები.

ჩვენ განზრახ ვიხმარეთ აქ ცნება „აბორიგენი“ ნაცვლად ქართული „მკვიდრი“-სა. ამით უფრო გაესმის ბაზი დიდი მნიშვნელობის ფაქტს: იმისდა მიუხედავად, რომ საუკუნეთა მანძილზე ამა თუ იმ მხარის ფიზიკური შედგენილობა თანდათან იცვლება, მოსული ელემენტი დამხვედურის კულტურას ეზიარება, მისი სამეურნეო და საზოგადოებრივი ტრადიციების მატარებლად იქცევა, ე. ი. აბორიგენი ხდება.

ჩვენი ეს დავიკრება არ შეეხება, რა თქმა უნდა, უცხო ძალის ნებისად უცხოელთა საგანგებო მასობრივ შემოსახლებას, როგორიც

იყო, მაგალითად, სპარსეთის ყაენებისა და შაჰების მიერ თათართურქმანების შემოსახლება გვიანფეოდალურ საქართველოში (XVI-XVII სს) რიზმის მიერ კოლონისტთა შემოსახლება XIX საუკუნეში (XIX სს) წყვეტი ძალისა და სხვა კანონზომიერებანი მოქმედებენ, რომელთა კლასობრივი ბრძოლის გვერდის ავლით, რა თქმა უნდა, არც ეს მოვლენები მიმდინარეობენ.

მაგრამ ისტორიულ წყაროთა (ისტორიკოსთა მოწმობანი თუ ზეპირსიტყვიერი გადმოცემანი) ცნობების ანალიზი, ისტორიულ-გეოგრაფიული დაკვირვებანი და ტოპონიმოკურ-ეთნონიმოკური მასალის შესწავლა ჩვენ გვაძლევს საკმარის საფუძველს დასკვნისათვის, რომ მოსახლეობის ადგილმონაცვლეობა საქართველოს ტერიტორიაზე მხოლოდ კლასობრივი ურთიერთობის ხანაში და მის შედეგად არ დაწყებულა. რომ მოსახლეობის ადგილმონაცვლეობა წინაკლასობრივ საზოგადოებასაც ახასიათებდა და კლასობრივი ურთიერთობის ხანაშიაც მოსახლეობის შედგენილობის ცვლა, როგორც უკვე შევნიშნეთ, ყოველთვის მხოლოდ კლასობრივი ბრძოლის უშუალო შედეგი არ ყოფილა.

ასეთი შესწავლის შედეგად ჩვენ ადვილად ვამჩნევთ არსებითი მნიშვნელობის განსხვავებას წინაკლასობრივსა და კლასობრივ საზოგადოებათა მოსახლეობის ადგილმონაცვლეობის ხასიათს შორის.

წმინდა შეურყეველი გვაროვნული წყობის საზოგადოების პირობებში გვარის წევრის ერთპიროვნული გადასახლება, როგორც წესი, გამოირიცხებოდა. ასეთი საზოგადოება შეიძლება მთლიანად თუნაწილით, გვართვე, გადასახლდეს. გადასახლების მოტივი აქაც იგივე საცხოვრებელი პირობების გაუმჯობესებაა, მაგრამ გაუმჯობესება არა ერთპიროვნული, არამედ კოლექტიურ-გვაროვნული. შედეგებიც ასეთი გადასახლებისა მისივე შესაფერისია. მოსული გვარი, უფრო ძლიერი, ფიზიკურად გაწყვეტს ან იძმობს უცხო დამხედურ ნაკლებ ძლიერ გვარს, ე. ი. ორივე შემთხვევაში სპობს მას, როგორც საზოგადოებრივ ერთეულს — ერთეულს.

სხვა სახისა და სხვა შედეგებისაა მოსახლეობის ადგილმონაცვლეობა უფრო გვიან, როცა გვაროვნული წყობის საზოგადოება რღვევას განიცდის (სამხედრო დემოკრატიის ხანა). აქ გადასახლების ორგანიზატორია სამხედრო ბელადი თავისი ერით (ე. ი. გვარის თავისუფალი წევრებისაგან შემდგარი მოხალისე — მეომრებით). დამხედურ საზოგადოებას ასეთი დამპყრობელი სამშობლოში მიმდინარე საზოგადოებრივი ტენდენციის შესაფერისად მოაწყოებს: „მებეგ-

რედ“ გაიზდის მას. ჩვენ საამისო შესანიშნავი ეთნოგრაფიული ჩვენები და ისტორიული მაგალითები მოგვეპოვება. „მუდამ ავის მოტარებელ“ მთიელთა მიერ ბარის რბევა ან მთიელების ჩამოშორება რად XIII—XIV და შემდეგ საუკუნეებში...

ამ (სამხედრო დემოკრატიის) ხანისად გვეჩვენება ჩვენ ყველა ეს მსხვილი ტომობრივი ერთეულების ჩამოყალიბება ადრემონათმფლობელური სახელმწიფოების წარმოქმნით რომ დასრულდა...

ამის შემდეგ უკვე კლასობრივი ურთიერთობის სასუფეველია და კანონებიც მისი მოქმედებს.

მთისა და ბარის ურთიერთობა საქართველოს ისტორიის განსაკუთრებული მნიშვნელობის საკითხია. ძველ წყაროებზე (შშობლიურზე თუ უცხოურზე) დაკვირვება მტკიცე საფუძველს იძლევა დიდი მნიშვნელობის დასკვნებისათვის. კარგად ირკვევა, რომ კავკასიანელთა დამოკიდებულება ამიერკავკასიის ბართან ორ დიდ ეპოქად იყოფა: პირველი, როცა მთიანეთი უტევს ბარს, დრო და დრო არბევს და ძარცვავს მას. რა თქმა უნდა, ეს აიხსნება არა მარტო მთის საზოგადოებრივი წყობის სიმტკიცით, არამედ ბარის საზოგადოებრივი წყობის სისუსტითაც.

მაგრამ დროთა განმავლობაში სურათი თანდათან იცვლება, სახელმწიფოდ ორგანიზებული ბარი ახერხებს მთის შეკავებას, მის დამორჩილებას. „ვახტანგ გორგასალი“ კონდენსირებული „ბარია“ და ეპოქალური ჩვენებაა მთის შემოტევის დასასრულისა. ამიერიდან მთიელთა შემოტევანი ეპიზოდური ხასიათისანი არიან, ბარი აწესრიგებს მთასთან ურთიერთობას, ძლიერად ერევა მთიელთა საშინაო ცხოვრებაში. არჩილ მეფის ორგანიზაციული ღონისძიებანი დაღის-ტნის მისადგომებზე, გიორგი აფხაზთა მეფის მოღვაწეობა ალანეთში, დავით აღმაშენებლის პოლიტიკა მთიანეთ-ოსეთში, თამარის დროის საქართველოს პოლიტიკა მთელს კავკასიონში, გიორგი ბრწყინვალისა და ბაგრატ V ღონისძიებანი მთიანეთის მოსაწესრიგებლად და სხვადასხვა იმის უტყუარი მოწმობანია, რომ ფეოდალური ბარი ძლიერად მიიწევს მთის გარდასაქმნელად, მთის დასამორჩილებლად.

და იმისდა შესაბამისად, თუ როგორ ღრმა და არსებითია ბარის დაწინაურებული საზოგადოებრივი ურთიერთობის გავლენა ზეგან-
მთიანეთზე და როგორი საზოგადოებრივი ურთიერთობა შექმნილა
მთაში, იცვლება მთიელთა გადმოსახლების სახეც.

მთისა და ბარის შუა ტერიტორიული ზოლი, ზეგანი, ორი მეურნეობის დაახლოების სარბიელია. ზეგანით ახერხებს ბარი მთიანეთზე გავლენას, ზეგანითვე ეზიარება მთა ბარის ურთიერთობას.

პერეთის ჩრდილოეთი, კახეთის გაღმამხარი, ქართლის ქსან-არაგვი (მუხრანის გამოკლებით), ცხინვალ-გვერდისძირი; ზემო რაჭა, ლეჩხუმი და აფხაზეთის ზეგანეთი საქართველოს ბარისა და მთის რაიონების ის ზოლია, რომელიც ბარმა თანდათან აითვისა და თავის სოციალურსა და კულტურულ ურთიერთობას აზიარა. კაკი და ბელაქანი, ლაგოდეხი და შილდა, თიანეთი და ჟინვანი, ახალგორი, მეჯვრისხევი, ცხინვალი, ონი და ლაილაში და სხვ. მთისა და ბარის ამ შეხების ცხოველი პუნქტებია.

მძიმედ მაგრამ მაინც იცვლებოდა მთიანეთის საზოგადოებრივი წყობა, ირლევოდა მთიელთა „ძმობა“, ისახებოდა კლასობრივი ურთიერთობა, ჩნდებოდნენ მთაში „აზნაურები“, ე. ი. ბარის საზოგადოებრივი წყობის აგენტები, მთა თანდათან ბარს ემსგავსებოდა.

ამისდა შესაფერისად იცვლებოდა მთიელთა ბარად ჩამოსვლის სახეც. მთა აღარაა მთლიანი, ბარი აღარაა მთიელისათვის წინანდებურად სუსტი და ადვილმოსარბეველი. ამავე დროს ეკონომიურად შევიწროვებული მთიელისათვის არც „მებეგრებობა“ უცხო და მიუღებელი. ეს ინსტიტუტი, თუნდაც განუვითარებელ-პრიმიტიული, უკვე დიდხანია შემოსულია მთიანეთში.

მთიელები თანდათან ჩამოდიან ბარში, ისინი ქართველი ფეოდალების „მებეგრებად“ ესახლებიან და თავისუფლების ამ მცირედ შეზღუდვის კომპენსაციად მატერიალურ წარმატებას ცდილობენ.

მაგრამ ბარის სოციალურ ურთიერთობას თავისი კანონები აქვს. მთიელი მებეგრე-ხიზნები სულ უფრო და უფრო ემსგავსებიან თავიანთ ახალ სოციალურ მოძმეებს, — ქართველ გლეხებს.

თავისთავად ცხადია, ბარის ურთიერთობას ნაზიარები ეს მთიელები მთიელობასთან ერთად კარგავენ თავიანთ ეთნიკურ სახეს, ქართველგლეხდებიან.

*
*
*

ჩვენ რომ ქართველი ხალხის ეთნიკური განვითარების ეს მთავარი მომენტი შეუწყნარებლად ნაკლული არ დაგვრჩეს, საჭიროა ამ განვითარების არა მარტო იმ მხარეს შევეხოთ, რომელიც ქართველი ნათესავის შიგნით მოსახლეობის მოძრაობას მოწმობს, ან გარედან არაქართველთა შემოთესლების ფაქტებს აღნიშნავს, არამედ საჭიროა აქვე მოვიგონოთ ქართველი ნათესავის განთესვის ფაქტები.

საქართველოს ისტორია, განსაკუთრებით გვიანფეოდალური ხანისა, არსებითად განუწყვეტელი, ბოლომთელმთელი ბრძოლაა ქართველი ხალხის ეთნიკური დამაგრებისათვის. საფრთხე ფეოდა-

ულერი საქართველოს, როგორც ორგანიზაციის, მოშლისა (და ქართ-
ველი ხალხის გადაშენებისა) საუკუნეთა მანძილზე შეუწევნებელი
სიმწვავეთ. ემუქრებოდა დაჩიხულ საზოგადოებას. „ქრისტიანობა“
დან მიქცევა“, „გათათრება“, „გაღვება“, „დაკარგვა“ საამისო მე-
ტყველი ნიშნებია (სასირცხვოდ ჩვენდა ეს მოვლენები ამ თვალსაზ-
რისით დღემდე შეუსწავლელ-შეუფასებელია და ქართულ ისტორი-
ოგრაფიაში ამ საკითხზე დღესაც კი შეუწყნარებლად ცალმხრივი
შეხედულება ბატონობს).

საკმაოა აღამიანმა მოიგონოს შესაფერისი მოწმობანი: დავით
კახთა მეფის წერილები ვახტანგ VI-ისადმი, ერეკლე II ღონისძიე-
ბანი „დაკარგულ“ გლეხთა საქართველოში დასაბრუნებლად, „დაკარ-
გულთა“ საჩივრები, კვლავ „დაკარგვის“ მუქარანი, ქართლის მეფეთა
ღონისძიებანი თრიალეთის დასასახლებლად და ათასი სხვა საამისო
ჩვენებანი, ქართული თუ უცხოური, და ჩვენ მზის სინათლეზე დავე-
ნახავთ, რომ ასეთ მოვლენათა უმთავრესი საფუძველი იყო კლას-
თა ბრძოლა, რომელსაც ისეთი ფორმები მიეღო, რომ მშობელი
ქვეყანა გაუსაძლისი გამზდარიყო მწარმოებელი საზოგადოებისათ-
ვის და ისიც „იკარგებოდა“, „ლუკდებოდა“, „თათრდებოდა“...

ცნობილია, რომ გვიანფეოდალური საქართველოს მოსახლეობის
რიცხვი კატასტროფიულად მცირდებოდა. ეს მოვლენა, დაჯერებით
შეიძლება ითქვას, შედეგი იყო არა მხოლოდ ყიზილბაშ-ოსმალ-ლუკ-
თა თარეშისა; არამედ, კიდევ უფრო, ეს იყო შედეგი
ქართველი ფეოდალების თარეშისა. საკუთარ
ქვეყანაში. საამისო მოწმობათა ზეპირად მოტანას განზრახ
ვერიდები. მრავალრიცხოვანი, ხშირად შემზარავი და ველურობამდე
მიწვენილი საამისო ფაქტების მოგონება არ გაუჭირდება საქართვე-
ლოს ისტორიის წყაროთა მცოდნეს.

გვიანფეოდალურ საქართველოში იშვიათია მშენებელი ფეოდა-
ლი. ორბელი, მადალაშვილი და სხვა ასეთები, სამწუხაროდ, ერთგუ-
ლებია, სამაგიეროდ ლეგიონია თავადები, თავადიშვილები, აზნაუ-
რები, მთავრებიც კი და, არაიშვიათად, ეპისკოპოსები (nomina—
sunt odiosa) საკუთარი ქვეყნის გამოხრებელნი, ტყვის მსყიდ-
ველები, ოსმალ-ყიზილბაშებისა და ლეკების მოკავშირე ბანდიტები.

და იცლებოდა მოსახლეობისაგან საქართველო, მისი აღმოსავ-
ლეთი და დასავლეთი. სოხუმი, ანაკლია; ფოთი, ქობულეთი, ბათუმი,
ახალციხე, აღჯაყალა, ჭარი და კიდევ სხვა რამდენი ხალხის მიერ
დაწყველილი პუნქტი იყო, საიდანაც უწყვეტ ნაკადად საუკუნეთა
მანძილზე უცხოეთს მიედინებოდა ძალით თუ „ნებით“ სამშობლოს
მოწყვეტილი მისი შვილები...

ტყვის სყიდვა და ფეოდალური ურთიერთობა პრიმარულად შეუთავსებელია, ტყვის სყიდვა არსებითად ფეოდალური ურთიერთობის უარყოფაა ფეოდალიზმმა მოხსნა ტყვის სყიდვის საფუძველი — მონობა. საუბარია მონობაზე, როგორც მწარმოებელთა კლასსზე და არა სასახლის მსახურ-მოჯალაბეებზე — „საოჯახო მონებზე“. უკანასკნელნი მეტნაკლები სიმრავლით ფეოდალური ურთიერთობის მთელ მანძილზე ჩანან.

ისტორიულად ტყვის სყიდვა ჯერ კიდევ სამხედრო დემოკრატიის ხანაში უნდა ჩასახულიყო.

ფეოდალიზმმა მონა — *instrumentum vocale* ნახევრადთავისუფალ ადამიანად აქცია.

ამ ნახევრადთავისუფალთა წრეში შემოიყვანა თანდათან ფეოდალიზმმა მთელი თავისუფალ-ყოფილი მიწისმოქმედი საზოგადოება. ფეოდალის მიწაზე მხოლოდ „მეზეგრე“, „გლეხი“, „მიწისმოქმედი“, „მიწისკაცია“ ამ ახალი ურთიერთობის საფუძველი იყო. ამ ახალი ურთიერთობის ორგანიზაცია იყო ფეოდალური სახელმწიფო. და როდესაც ფეოდალი, განსაკუთრებით გვიანფეოდალურ ხანაში, კლესს მიწისაგან წყვეტდა და მიწისმოქმედს (მწარმოებელს) უცხოეთში უიღდა, ეს იყო არა მარტო გლეხის პიროვნების უარყოფა, არამედ ამდენადვე ეს იყო თვით ფეოდალური ურთიერთობის საფუძვლის ხელყოფა.

ფეოდალური სახელმწიფო არასოდეს შერიგებია ასეთ ხელყოფას და მუდამ იბრძოდა (ეკლესიასთან ერთად) ტყვის სყიდვის წინააღმდეგ. ეს იყო ბრძოლა ფეოდალიზმისათვის, ბრძოლა საქართველოს, როგორც ფეოდალური ორგანიზაციის, მოშლის წინააღმდეგ. ხოლო სადაც და რამდენადაც ასეთი ბრძოლა აღარ იყო, იქ აღარც სახელმწიფო იყო და ასეთი ორგანიზაცია მონათმფლობელური რომის დროინდელ ტყვეებით მოვაჭრეთა პირველყოფილ ბუნაგს ემსგავსებოდა. სწორედ ასე გამოიყურება ხშირად გვიანფეოდალური დასავლეთ საქართველო. ტყვის მსყიდველები ჩანან არა მარტო თავადები და აზნაურები, არამედ ზოგ-ზოგი მთავარი და მეფეც კი კათალიკოზ-ეპისკოპოსებით.

ეს უკვე ფეოდალური საქართველოს ღრმა კრიზისის მოწმობა იყო. ეს იყო მძიმე დაჩიხულობის პირობებში კლასობრივი ბრძოლის გადაგვარება, რომელიც ფეოდალურ საქართველოს სრულიად მოშლით ემუქრებოდა, რაც იმ პირობებში ქართველი ხალხის ფიზიკური არსებობისათვის რეალურ საფრთხეს წარმოადგენდა.

ასე გვესახება ჩვენ, ორიოდ სიტყვით, ისტორიული საქართვე-
ლოს ეთნიკური განვითარების სქემა. აქედან ჩანს, რომ ეთნიკურად
საქართველოს მოსახლეობას არ მოუღწევია ჩვენს დრომდე მკაცრი
ლაღ, ერთხელ მოცემული სახით. ის მუდამ იცვლებოდა მეტის თუ
ნაკლების ინტენსივობით, — ომით თუ მშვიდობიანი შემოთესლე-
ბით, ერთიანი შემოსახლებით თუ თანდათან, ყოველდღიური, კო-
ლექტიური თუ ერთპიროვნული შემოღწევით.

ჩვენ ამ უკანასკნელი მოვლენის გამო წამოვიწყეთ და ამბავზე
შევწყვეტთ აქ საუბარს, ოღონდ ერთხელ კიდევ ვიტყვი: ყოველ
ხანაში ამა თუ იმ საზოგადოების ეთნიკური
განვითარების სახე მისი საზოგადოებრივი
განვითარების შესაფერისია. როგორც ყოველი ისტო-
რიული კატეგორია, კლასობრივი ურთიერთობის ხა-
ნის საქართველოს ეთნიკური განვითარების
სახე მუდმივ ცვლილებას განიცდის და ამ
ცვლილების უმთავრესი საფუძველი არის
კლასთა ბრძოლა.

23. VIII. დღეს სამხარეთმცოდნეო მუზეუმს ვეწვие. გამგე ვერ
შევისწარი და მუზეუმის მუშაობას მეცნიერმა თანამშრომელმა ამხ.
კაპანაძემ გამაცნო. ვერ დავრჩი კმაყოფილი. ამ საპატიო დაწესებუ-
ლებას ცარიზმის ხანის კულტურული მემკვიდრეობაც კი ვერ აუთუ-
სებია.

მეცნიერულად შესრულებული აქ არის ერთადერთი ფარი, სადაც
გამოფენილია არქეოლოგ გოროდცოვისა და სიმველეთმოყვარული
მეტყვევე ვინოგრადოვ-ნიკიტინის მიერ რაიონში მოპოვებულ შესწავ-
ლილი არქეოლოგიური მასალა ბრინჯაოს ხანისა. ფარი გაფორმებუ-
ლია პროფ. გ. ნიორაძის მიერ. ეს არის და ეს.

რაიონის საზოგადოებრივი ცხოვრების სურათი, ქვეყნის წარსუ-
ლი, მისი სულიერი თუ მატერიალური კულტურა, აქ წარმოდგენი-
ლი არაა, თუ ასეთად არ ვიცმარებთ ერთ უწიგნურ რუკას, რომელ-
საც ეწოდება „რუკა რაიონის მატერიალური ძეგლების განლაგები-
სა“. აუღიათ, ე. წ. ხუთვერსიანი რუსული რუკა და უწიგნუ-
რად „გაუქართულებიათ“. ამავე დროს საკუთარი მეცნიერუ-
ლი შემოქმედება იმაში გამოუჩენიათ, რომ იქ, სადაც დედანში
„ეკლესია“ და „ციხე“ ან მათი „ნანგრევები“ ეწერა, აქ ეს ძეგლები
დაუხატავთ, რა თქმა უნდა, ისე, რომ ეს ძეგლები არავის უნახავს...
მაქვე მუზეუმში დაცულია ალბომი ისტორიული ძეგლების — ეკ-

ლესიების და ციხეების — ფოტოსურათებით, ვინმე ხმალიდან და-
ვინოგრაფი-ნიკიტინის მიერ შესრულებული. ალბომი ეწოდებოდა
თუნდაც ეკლესია-ციხეების ჩამოთვლაშიაც კი და, რაც უფრო მნიშვნე-
ლოვანი გადარჩენილია მოყვარულთა მიერ და, სამწუხაროდ, მეც-
ნიერულ ღირებულებას მოკლებულია). არც ნასოფლარები, არც სახ-
ლებისა თუ სასახლეების ნანგრევები, ქვაბები, დარბაზები, სტელა-
ქვაკვარები, წისქვილ-ზეთსახდელები, ზიდები, გადასასვლელები,
კლდეკარები, ტოპონიმიკური ფაქტები რაიონის ამ „მატერიალურ
ძეგლების განლაგების“ რუკაზე აღნიშნული არაა. ასე რომ ისტო-
რიულ-გეოგრაფიული შესწავლის მხრით ეს რაიონი სრულიად ზელ-
შეუხებელია. ამავე დროს რაიონი ისტორიულ ძეგლთა ნაშთებით
განსაკუთრებით მდიდარია.

მუზეუმს, როგორც ჩანს, საკუთარი ძალებით მისი პირველადი
შესწავლაც კი გაუჭირდება. გონივრული იქნებოდა, თუ მუზეუმის
ხელმძღვანელობა შესაფერისი სპეციალისტების დახმარებას მიმარ-
თავდა (ამისთვის საჭირო მატერიალური საშუალება მუზეუმს არ აკ-
ლია). აქი მეცნიერულად გაუფორმებია პროფ. ნიორაძეს ერთი ფა-
რი... ასევე შეეძლო მუზეუმს მიემართა რომელიმე მეცნიერ ეთნო-
გრაფის, ხელოვნებამცოდნის თუ ისტორიკოსის კონსულტაციისა-
თვის.. ასეთი მუშაობით მუზეუმი ოთხ-ხუთ წელიწადში დიდ საქმეს
გააკეთებდა და აქვე ადგილზე სამხარეთმცოდნეო მუშაკთა საკუთარ
კადრსაც ამოზრდიდა.. თორემ რაიონის „მატერიალური ძეგლების
განლაგების“ უწიგნური რუკა და კიდევ უფრო უწიგნური ფოტო-
ალბომი რა შესაფერისია ჩვენი დროის მხარეთმცოდნეობისათვის?..

მუზეუმში გამოფენილია ყოველად უნიჭოდ შესრულებული ქარ-
თველ მეცნიერთა და პოლიტიკურ მოღვაწეთა რამოდენიმე სურათი.
ეს გარემოება (შესრულების დაბალი დონე) განსაკუთრებით თვალში
სააცემია იმიტომ, რომ აქვე გამოფენილია რამოდენიმე მაღალმხატვ-
რულად შესრულებული სურათი რომანოვების დროისა. გამოდგმუ-
ლია რომანოვების ნაქონი ავეჯ-დგამი...

იქმნება შთაბეჭდილება: ყველაფერი, რაც რომანოვების დროი-
საა, ბრწყინვალეა, ყველაფერი ჩვენი დროისა კი...

რაიონში ისტორიული ძეგლები სრულიად დაუცველია. ამბობენ,
ლიკნის ეკლესიის (შუაფეოდალური ხანის) პერანგი (კედლის თლი-
ლი ქვები) სანატორიუმის მშენებლობაზე მოუხმარიან.. და ბორჯო-
მის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმი ამის მოწმე იყო!?

რაშია საქმე? რაიონის ხელმძღვანელი მუშაკები ისტორიის დიდ-
პატივისმცემელი არიან (რაიკომის მდივნები რაზმაძე, მუჭირი, ალ-
მასკომის თავმჯდომარე ლურსმანაშვილი).

მუზეუმი რომ წესიერად მუშაობდეს, მას, ცხადია, ყურადღება და ხელისშეწყობა არ მოაქლდება.. ერთი სიტყვით, მუზეუმის მუშაობა მეტად სუსტია. ის საფუძვლიანად უნდა გადახალისდეს.

* * *

25. VIII. დღეს დვირში მივდივართ მე და მამია. დვირი და ქვაბიხევი მტკვრის გაღმა-გამოდმა სოფლებია, პირველი საყირისწყლისა და მეორე ლომისისწყლის (იგივე შავსერისწყალი) ბოლოზე (თანაც მარიაშვიდელი შოთა არ მისვენებს. მაინც ვინაა, რომელი ფეოდალური სახლის შვილია? მძიმეა გაწყვეტილი ტრადიცია. ქვაბიხევის აწინდელი მოსახლეობა XIX საუკუნეში მოსული ხალხია, უმთავრესად, იმერეთიდან. მისი მეხსიერება აჭაურობის შესახებ სულ ასი წლისაა.. მაინც უნდა ვცადო. შეიძლება გადმოცემა რამე ან სა-მისოდ მეტყველი ტოპონიმი გადარჩენილიყოს...).

მაინტერესებს დვირი მისი „Горячий источник“-ით. ქცაში (XII ს.) მრავალგზის მოხსენიებული დვირი, დური ნიშანდობლივ ქვემო ქართლში ივარაუდება. იქ ეს საგეოგრაფიო სახელი მე სომხურ „კართან“ (*კარ*) დასაყავშირებელი ტოპონიმი მგონია (დურ-ნუცი). თუ ეს ჩვენი გუმანი სწორია და თუ ხეობის დვირიც ასეთივე წარმოშობისაა, ხომ არ შეიძლება აქ ეს სახელი სუმბატ ბივრიტიანისა და წუნდა-დემოთის ეპიზოდს დაუკავშიროთ?

ტრანსპორტის საქმე კირს. ჩიტახევების დასათვალიერებლად მთელი ავტობუსი მოგვართვეს. ისტორიის მოყვარულნიც, სანამ ისტორია ეყოთ, ხალისით გვეხმარებოდნენ. მაგრამ ჩანს, ყველაფერს საზღვარი აქვს...

საბარგოს ჩაუქეჭით მე და მამია და დვირს წავედით. სოფლის მისაველში მტკვრის ორივე მხარეს ჩიტახევების სამმართველო, ავტობაზა და სხვა სამეურნეო დაწესებულებანია მოთავსებული.

ავტომ ჩამოგვსხა და თემშარით თავის საქმეზე წავიდა. ჩვენ სოფლისაკენ გავწიეთ. მალე ერთი ხნიერი ქალი შემოგვგვდა. მან სოფელში მარჯვედ მისასვლელი გზა გვასწავლა. გამოვესაუბრეთ. გვარი და საიდანმოსულობა გკითხეთ. მისი მეუღლე ბიბილურთა გვარის აღმოჩნდა „ქვემოდან“ მისული. სალოცავს „ძელი-ცხორე-ბისას“ იტყოდნენ, სად არის კი არ ვიცით...

სოფელში შევედით. კარგი სოფელი ჩანს, კეთილად ნაგები ლამაზი სახლებით. ხალხი მინდვრად არის გასული სამუშაოზე და სოფელი თითქმის ცარიელია. ერთი ლამაზი ხის სახლის აივანზე მოხუცი შევნიშნეთ. იქდა და ლობიოს მარცვლავდა. მივედით, მივესალ-

მეთ. მოიბოდიშა, წამოდგომა დააპირა. კილოში ზემოიმერლობა ეტყობოდა, თუმცა ჩვენი მასპინძელი და მოსაუბრე სვიმან (ლიმონი) ნანიტაშვილი, როგორც დაგვარწმუნა, დვირს დაბადებულად წარმოგვარა ერთხელ იმერეთს არ ყოფილა. სვიმანი 75 წლის კაცია.

„ნანიტაშვილი ვარ სვიმან, ლიმოს მეძახიან. მე და ერთი ჰობიხეველი გოგო ერთ დღეს დაგბადებულვართ. დედა მისს ეთქვა, ეს ბიჭი ამ ჩემი გოგოს ქმარი უნდა იქნესო. იმ გოგოს ლიმო დაარქვეს. ამიტომ მეც ლიმო მიწოდეს მეტსახელად. მე ის ქალი არ შემირთავს, სახელი კი (ლიმო) შემრჩა“.

დვირის „აბანოს“ შესახებ სვიმანამ გვითხრა. „ბავშვობიდანვე მახსოვს ვსარგებლობდით, იქ მუდამ აბანო ყოფილა“.

„ჩვენი ძველი, მოგვიყვა სვიმან, ბაზალეთიდან (იმერეთს) წამოსულა. ოთხი ძმანი ყოფილან. ჩუმლას (sic) უცხოვრიათ ბატონთან. ბატონს მამა ჩემი თბილისში წამოუყვანია. აქ ბავშვი მეტივეებს გასცნობია, მათ შეხვეწნია, მაგრამ არ წამოუყვანიათ. ბოლოს ცხრამუხელებს შეუფარებიათ და სურამს მოუყვანიათ. აქ დვირელები ბეგარაზე (რუსთა ჯარისათვის მეტეირთობა) დადიოდნენ. მამაჩემი დვირელ ლომსაძეებს მოჯამაგირედ გამოჰყოლია. ლომსაძეებს მისთვის „ერთი ნაჭერი მიწა“ მიუციათ და ქალიც მიუთხოვებიათ. ლომსაძენიც იმერეთიდან, წიფიდან, მოსულები არიან.

ერთხელ თურმე მამაჩემი ბეგრის ურემს მიჰყვებოდა ახალციხეს. თავისი ბატონი დაენახა, ჩუმლას რომ ჰყავდა, შორიდან ეცნო. ხარებს შორის გაწოლილიყო, ბატონს ვერ დაენახა.

დვირში მებატონე მიხეილ მეფისაშვილი იყო. ძალიან მდიდარი კაცი იყო. აქ არ ცხოვრობდა“. ჩვენი მოსაუბრის წარმოდგენით მიხეილ მეფისაშვილი ქართველი იყო, ქვაბიხეველი მემამულე ხაჩიკოვი კი — სომეხი. „—ათზე ერთს ვიხდიდით, წინათ კი, ვიდრე ნადელობა შემოვიდოდა, მებატონეს ექვსზე ერთი მიჰქონდა“ (დვირი და ქვებიხევიც ყოფილ ახალციხის საფაშოში შედიოდა 1828 წლის ომის შედეგად. ამ ქვეყანას ძველი მემამულე მესხი ბეგები გაეცალნენ და ისინი ახალმა მებატონეებმა შეცვალეს. (მეფისაშვილი, ხაჩიკოვი..).

დვირში კვირიკაშვილები სახლობენ, ხუციშვილები („საქართველოდან“), ნანიტაშვილები, კურტანიძეები (იმერეთიდან), გელაშვილები (იქიდანვე), კეველიშვილები (სურამის მხრიდან), ბიბილურები („ძელი ცხოვრებისა“ დან).

თქვენი ძირისალოცავი სად იყო? — „სარკის წმინდა გიორგიმ მოგვიკითხა (ალბათ დედის ხაზით...). იქ თათრებმაც კი ჩამოიყვანეს, მახსოვს, კურატები... კურტანიძეებიც იქ დადიოდნენ. ჩვენ ბაზა-

ლეთს აღარ დაედოდი, დავიწყებული გვქონდა, გელაშვილები გელათს დადიოდნენ“.

თუ ეს ცნობა მართალია და აქ რაიმე შემთხვევითი მოვლენა არაა, გელაშვილების თავდაპირველი გელათელობა შეიძლება მეტად საინტერესო ჩვენება იყოს თვით ტომონომი „გელათის“ წარმოშობისათვის. (შეადარე ტომონომი ბაღდათი და გვარი ბაღდავაძე აწინდელ მაიაკოვსკსა და მის მეზობელ ზესტაფონის რაიონში, იმნაძეთა გვარი ლანჩხუთის რაიონში და იქვე ტომონომი იმნათი და სხვ. (მაგრამ ამაების შესახებ სხვაგან...).

საკვირიკე ფეიზულა ბეგის იყო, განაგრძო ჩვენმა მოსაუბრემ, ლალას ის იღებდა. ფეიზულა ახალციხეში ცხოვრობდა.

საუბარში სვიმანმა გარიგებულ ქვის დელე მოიხსენია. ჩავეკითხეთ. — „იქ ძველად ნაშენობა ყოფილა, ქვები ერთი მეორეზე მიწყობილი, ერთ ვერსტზე მიდიოდა. საზღვარი იყო ველიკი კნიაზისა და საბატონოსი“. სვიმანის განმარტება ნიშანდობლივია და სარწმუნო. „გარიგებული ქვა“ საინტერესო იურიდიული ტერმინი ჩანს „ქელის“, „ქვაჯვარის“, „სინორის“, „ქვაკაცის“, „სვნაკტის“ და „სამანის“ რიგისა.

მტკვარზე ხიდის ბურჯები ვკითხეთ. — „აწყვერში მახსოვს, სლესაში, საკვირიკეში, ჩიტახევის ზევიდან, დვირში“ — ახალდაბას არ ასახელებს...

დაბაძველში ციხეს ასახელებს და ძველ ნამოსახლეებს. დვირ უხეშმოსავლიანი სოფელი ჩანს. განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს საუცხოვოდ მოვლილი ხილი...

„დიდი ტყეები იყო აქ, დასკენის სვიმანი, მეტივეობამ გააჩანაგა. ამიტომაცაა, რომ მტკვრის დასამზარზე ტყე ან სულ ახალია, დაცვის შემოღების შემდეგ მოშენებული, ან სულ აღარ არის... არა უშავს რა, სხვაფრივ თუ არ წავგიხდა კიდევ ლილაი“ — გვაიმედებს მოხუცი.

მთის გზა ვკითხე. „აწყურიდან თისელს, თისლიდან დგვარს, დგვარიდან საკირეს, საკირედან დაბაძველს, დაბაძველიდან თორს, თორიდან სადგერს“. დაახლოებით მართლაც ასეთი უნდა ყოფილიყო ეს მარშრუტი. ამ მიმართულებით წავიდა სადგერიდან აწყურის ციხეზე სალაშქროდ გენერალი ტოტლებენი 1770 წელს.

მაგრამ არა ნაკლებ უეჭველია სხვა გზის ნაკვალევი მტკვრის პირის დაყოლებით. თავის დროზე ეს გზა დიდი მნიშვნელობისა უნდა ყოფილიყო. ხიდის ბურჯები, ციხეთა ნანგრევები, საკულტო ძეგლები, ძველი წერილობითი წყაროები (ქართული თუ უცხოური)

ქარგად მოწმობენ როგორც ამ გზის მიმართულებას, ისე მის დიდი მნიშვნელობას.

„ლომისისწყალს გამოღმა (ე. ი. აღმოსავლეთით) ვეფხისტყაოსნისა იყო, გაღმა — სარქის ალა ხაჩიკოვის სომხისა.. და ამ ცნობასთან დაკავშირებით ჩვენს მოსაუბრეს აგონდება: ერთ მებატონეს 25 მანეთად უყიდიდა ერთი სოფელი (სვიმანი 1828 წელს გულისხმობს), გელაშვილი იტყოდა ამას, არ იცის კი რომელი სოფელი“..

სვიმან ნანიტაშვილს მოღლილობა შევატყვეთ. მაღლობა გადაუზადეთ და გამოვეთხოვეთ.

დვირში საშუალო სკოლაა. მისი დირექტორი ჩემი ყოფილი მსმენელი აღმოჩნდა ქუთაისის პედ. ინსტიტუტიდან — ჯალალ-ნოა, სამამულო ომის მონაწილე. მან ორი მოწაფე ქალი კეველიშვილი და კურტანიძე მეგზურებად მოგვიჩინა. თითონაც ქარგა ხანს დაგვყვებოდა და აქაურ ისტორიულ ღირსშესანიშნაობას გვიჩვენებდა.

დვირში დღევანდელი სოფლის შუა ადგილას ძველი ეკლესია მდგარა. ის დანგრეული ყოფილა და XIX საუკუნეში ყოვლად უღაზათოდ გადაუკეთებიათ. ის ძველი ეკლესიაა თითქო, მარიამწმინდის მსგავსად, სამნავიანი უნდა ყოფილიყო (გადაკეთების შემდეგ ორი ნავი შემორჩენია). აქა იქ დაცულია თლილი ქვის ძველი პერანგი. ცალკე უადგილოდ არის კედელში დატანებული თლილი ქვა ბოლნური ჟვარით.

ჩვენმა მეგზურებმა საკვირიკეზე წაგვიყვანეს. საკვირიკე დღეს დვირში შემოდის. რკინიგზის სადგური „დვირიც“ აქ არის. ძველად საკვირიკე ცალკე სოფელი ყოფილა (თუ მონასტერი?): ეკლესიის ნანგრევების გარშემო მოზრდილი მოსახლეობის ნაკვალევი ჩანს. ეკლესია სამნავიანი, უგუმბათო, საკმაოდ მოზრდილი ნაგებობა ყოფილა (ასეთივე შეიძლება იყო დვირის ტაძარიც). საკვირიკის ეკლესია მოხატული ყოფილა. მოხატულობა თითქო XII—XIII საუკუნისა უნდა იყოს. ჩანს საკვირიკე ძველად მნიშვნელოვანი პუნქტი ყოფილა მტკვრის პირას დიდ გზაზე, რომელიც ამ ადგილას ხიდით გადალახავდა მდინარეს. ვინ იცის, ის ფეიზულა ბეგი რომელი ქართველი აზნაურის ჩამომავალი იყო ან რა დროდან დაებატრონა ამ აზნაურის სახლი გრიგოლ ხანძთელის თანამოღვაწის ქრისტეფორეს მიერ IX საუკუნეში აშენებულ კვირიკეწმინდას (ვგონებ, რომ გიორგი მერჩულეს თხზულებაში მოთხრობილი ეპიზოდი სწორედ ამ პუნქტს გულისხმობს) ²⁴.

²⁴ Георгий Мерчул, Жизнь св. Григория Хандатийского, гл. 36.

ეს მნიშვნელოვანი ძეგლი სრულიად მოუვლელია და მას საბოლოოდ გაქრობა ემუქრება რკინიგზის სადგურის მშენებლობის უქვეყნო, გაანადგურებს მას, თუ ჩვენ მიერ სათანადო ზედამხედველობა დროზე არ მიეჭება.

ბორჯომის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმში კი ამაზე არც ფიქრობს..

ციცაბო აღმართით „ღვირის ციხეზე“ ავედით. სამწუხაროდ, აქ მცირე რამ გადარჩენილა. სოფელს დაშორებული, მტკვრის მაღალ კიდეზე „წაყიდებული“ ნაგებობის (ორი შენობის?) მცირე ნაშთი უჩვეულო ფართე სარკმლით გადაჰყურებს მდინარეს. ეს უფრო ფეოდალის სასახლეს (ცხრაკარას) აგონებს ადამიანს, ვიდრე ციხეს.

აგარაკული ფანტაზიისათვის საბუთი საკმაოა: რად არ შეიძლება, რომ ეს ციხე კი არა, თამარის (მეფის) სასახლე ყოფილიყო, თამარიო „ზამთარს ღვირს იყვის...“ რად არ შეიძლება ქართლის ცხოვრებაში ამ ადგილას დართული მითითება „სომხითი“ გადამწერის შემცდარი გლოსა იყოს და ნამდვილად კი აქ არა სომხითის (ე. ი. ქვემო ქართლის) ღვირი (დურნუკი?), არამედ ხეობის ღვირი ყოფილიყო ნაგულისხმევი... სურათს ის უშლის ხელს, რომ ჩვენი ღვირი ვერაფერი საზამთრო ადგილია, თუმცა აქაური თბილი სამკურნალო წყალი („აბანო“) ამ სიძნელესაც საკმაოდ შეანელებდა...

და აქვე დამართებით (ე. ი. პირისპირ) მტკვარს გაღმა ქვაბიხევი დემოთის ციხით და მარიამშვიდით — შოთას და იაის სახლის საფეოდალო...

ყველაფერი ეს ამდენი „შეიძლებაებით“, მკითხველი ხედავს, ისტორიის სფეროს სცილდება და საკუთრივ პოეტური შემოქმედების თემად თუ გამოდგება...

სამწუხაროდ, ამ ტრადიციულადაწყვეტილ სოფელში ასეთს სიძველეთა შესახებ რაიმე პოზიტივური ცნობის დაჭერის ცდა უიმედოა. ისევ გათხრითი დაზვერვა და ზედმიწევნითი ისტორიულ-გეოგრაფიული ჩხრეკა თუ რამეს მოგვეცემდა..

* * *

ჩვენი მეგზურებით „კვირაცხოველზე“ წავედით. „კვირაცხოველი“ სოფლის ჩვეულებრივი ერთნაგვიანი ეკლესია აღმოჩნდა. ძველი ნაგებობა გადაუკეთებიათ. ისტორიულად საყურადღებო ვერაფერი შევნიშნეთ. აქვე ნეკროპოლი XIX საუკუნისა, ეთნოგრაფიულად საინტერესო ლოდებით, წარწერებით..

სოფლიდან ერთი კილომეტრის მოშორებით საკირისწყლის მარცხენა მხარეზე მოიპოვება „აბანო“ — თბილი მინერალური წყარო.

ჩვენი კურორტოლოგები რას ამბობენ არ ვიცი, მე კი იმეამად ვარ „აბანო“ იმით მაინტერესებს, რომ ის, საფიქრებელია, ძველ დროსვე მოხმარებული იყო და ამ სოფლის მნიშვნელობასაც, საფიქრებელია, ზელს უწყობდა (შდრ. „მადლაკს აბანოსა სახლი“ — წყალტუბო).

ამ ხეტიალში საკმაოდ დრო გავიდა. ჩვენც მოვიქანცეთ. უკან დაებრუნდით. სოფელში შემოსავალს საუცხოვოდ მოვლილ ხილის ბაღში ერთი მოხუცი დავინახეთ. გამოვებასეთ, მიხა გელაშვილი აღმოჩნდა, 70 წლის გლეხკაცი.

„გელაშვილები ნადაბურიდან (იმერეთში) მოვსულვართ. შვიდი ძმა ყოფილიყვნენ. ყველანი გამოქცეულან. ოთხი ძმა ყვებისს დარჩენილა, ერთი თელუანს მისულა, ერთი (პაპა ჩემი) აქ დვირს მოსულა, მეშვიდე კახეთს წასულა. როცა პაპაჩემი აქ მოსულა, დვირი ცარიელი ყოფილა.

ჩვენი ბატონი (დვირის მეშამულე) ნეფისოვი იყო. ათზე ერთს ვიხიდიდით. სუბაში მოდიოდა, მას მიჰქონდა ბატონისათვის ლალა. ზოგჯერ ნარდათ გვეტყოდა: რას მომცემთ ამ ყანაზეო, ზუთმეტზე ერთი ძლივს მოუდიოდა...

ზორეთში შვიდი ბატონი იყო, გვართ არ მახსოვს.. იქ ეცოდინებათ. ჩვენი მოსავალი ხილია, წელს სულ ერთთავად მოგვიცდა... უცნაურია: თუთა ბევრი აქვთ, მეაბრეშუმეობას კი არ მისდევენ.. რატომ?

სკოლის დირექტორს ჯალაღანიას გამოუარეთ. მადლობა მოვახსენეთ ზელისშეწყობისათვის. კარგი კაცია, ალალი პარტიული მუშაკი ჩანს. ოღონდ მძიმე ისაა, რომ ისტორიკოსი ვერაა, თუმცა ისტორიული დარგი დაუმთავრებია ქუთაისის პედ. ინსტიტუტში (ვერაფერი სანუგეშო შედეგია ჩვენი პედაგოგიური მოღვაწეობისა). რაღა გასაკვირველია, ამის შემდეგ, რომ მისი მოწაფეები, ჩვენი მეგზური გოგონები, VIII და IX კლასის მოწაფეები, ისტორიის სრული ველურები არიან. უახლოესი წარსულიც კი (პაპა-მამის ამბები) მათთვის სრულიად უცხოა.

უკვე ბინდდებოდა, როცა სოფელი დაეტოვეთ და ბორჯომს მიმავალ ავტობუსს ჩავუყვებით. დვირთან საკირეს კარგი გზა ყოფილა გატანილი. საკირეზე მობმულია მეორე სოფელი ტაძრისი. მარტო სახელები რაღა ღირს დაბადველისა, ქვაბიხევისა და ნადარბაზევის გვერდით. მენანება, რომ ვერ ვნახულობ. „მომავლისათვის“ გადავდე...

26. VIII. დღევანდელი დღე გამიცდა. სტუმრებს მოვუწიე (მეწეული) მარი, ნესტორი). მათი წასვლის შემდეგ გოგია ს ციხეში წავიდა. ტიპიური ციხე-გალავანია კოშკით ლეკიანობის ხანისა. მაგონდება ლევან ბატონიშვილის ტრაგედია.. აქედან ხეობით გზა იმერეთს პირდაპირ ვახანზე მიდის ლომის მთის, უკეთ ქედის, გადავლით (ლომის მთა, როგორც ჩანს, ერთ პუნქტს კი არ ეწოდება, არამედ მთა-გრებილის მოზრდილ ნაწილს). გზაზე აქვე ახლოს („ორი საათის სავალში“) საღისე ციხეა. მის გარშემო თურმე ნასოფლარიც ჩანს. ეს ცნობა ერთმა ბორჯომელმა მკვიდრმა, სახელით არ მახსოვს, მომწოდა, გოგიას ციხეზე რომ შეეხვდი.

27. VIII. დღეს ისევ პროფ. ალ. ალადაშვილის მანქანით ვისარგებლე. ვახტანგი, ნათელა, მამია და მე აწყურში წავედით.

ამას წინათ, მარიამწმიდას რომ ვიყავით, ალექსანდრე ალადაშვილი ძეგლების ამ სიუხვემ გააკვირვა (მე რომ აღვნიშნავდი) ამ „მწირ ქვეყანაში“. რით იკვებებოდნენ? ძეგლების მოხილვის საფუძველზე მართლაც უნდა დავასკვნათ, რომ მოსახლეობა ძველ „თორში“ შედარებით ბშირი უნდა ყოფილიყო. ამას თითქო თორელთა შესახებ წერილობითი ცნობებიც ჰგულისხმობენ: თორი XII საუკუნეში ერთ-ერთი ძლიერი სამხედრო ერთეული ჩანს საქართველოს სხვა ასეთ ერთეულებს შორის (სადროშო).

ამ ფაქტის ახსნა ჩვენი, ისტორიკოსების, უპირველესი მოვალეობაა. ამისთვის საჭირო იქნებოდა ჩვენ ხელთ არსებული მთელი მასალის (წერილობითის თუ მატერიალურის) კრიტიკული შესწავლა ძეგლების ქრონოლოგია, მოსახლეობის ტექნიკა, მეურნეობის სახეობანი, მეზობელ თემებთან ურთიერთობის საკითხები.. მე, მაგალითად ისე წარმომიდგენია, რომ ძველი თორელები დიდ ოჯახებად და შედარებით პატარა სოფლებად მოსახლობდნენ. მარცვლეული კულტურის გვერდით თორელთა მეურნეობის უმთავრესი დარგი მეცხოველეობა უნდა ყოფილიყო; სელი აგრეთვე დიდი მნიშვნელობის დარგი ჩანს თორელთა მეურნეობაში. ტყის მეურნეობა და მშენებელნი (ხურო-გალატოზები) უნდა ყოფილიყვნენ იმ დროის თორელები და არც ისე „კარჩაკეტილნი“, საფიქრებელია, ცხოვრობდნენ, როგორც ეს ზოგიერთ სოციოლოგს იმ დროისათვის ჩვეულებრივ წარმოუდგენია.. გზასაყარი, რასაც ამ ქვეყანას საქართველოს თემების შეთავსებად მდებარეობა უქმნიდა აგრეთვე ხელსაყრელი მომენ-

ტი იყო თორელთა დასაქმებისათვის გზის მშენებლობაში და მის მომსახურებაში (ხიდები, ფუნდუკები, მეულაყობა, მეგზურობა) და, ბოლოს, ვაჭრობა აღებ-მიცემაში...

მაინცდამაინც, როგორც ვხედავთ, ჩვენ, ისტორიკოსებს, ამ დღის საკითხის შესწავლა რიგიანად არც კი დაგვიწყია (და ილია ჭავჭავაძის საყვედური ძველებურადვე ძალაში რჩება).

საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის უმთავრესი ამოცანა სწორედ ეს არის.

მანქანიდან ვაკვირდები და ვამჩნევ, რომ მდინარის უბეები, სადაც მტკვარს ჩრდილოეთიდან (ფერსათის მთიდან) და სამხრეთიდან (კოდიანის მთიდან) ხევეები ერთიან, დღეს ახლად არის გატყევებული. საეარაუდოა, რომ ამ ადგილებში, ზოგან მაინც, მოსახლობა ყოფილიყო...

ჩაუარეთ ზოვრეთს (მეზაუობის ნაკვალევი), „შვიდი ბატონი“ რომ ჰყავდა, მოქცევს (მაგონდება მოქცევის ღმრთისმშობელი ბექას სამართლის წიგნით), სლესის ციხეს.. რა დროსია ეს ციხე, რა ურთიერთობაშია ის აწყურის ციხესთან? (აქედან აწყური ორ კილომეტრშია) ამ საკითხზე იმან უნდა იტკივოს თავი, ვინც მესხეთის თავადების ცნობილ ნუსხას მეცნიერულ-მონოგრაფიულად გამოსცემს.

• • •

აწყურს მივედით. ნასყიდა სესაძე — 11 წლის ბიჭუნა — გაგეყვა ციხეზე. ნასყიდა წარმოშობით ჯავახია, ახალქალაქელი. პაპამისი წამოსულა და საკირეს დასახლებულა. აქ აწყურში სულ ორი წელია, რაც ნასყიდას დედმამა სახლობენ. ნასყიდას მამა მოსამსახურეა, ასევე დედაც — მასწავლებელი. იშვიათი ბავშვია ნასყიდა, გონიერი, დაკვირებული.

ციხის აღმოსავლეთით ებრაელთა სასაფლაოა. მრავლად ჩანს ლოდები ებრაული წარწერებით.. აქვე ახლო წყაროა. წყაროზე თავი მოუყრიათ ქალებს, ბავშვებს. იმერეთიდან ახალ გადმოსული ლაბაძეებია. ქალი მოუსავლობას ჩივის. სიმიინდი ვთესეთ, შესანიშნავი ამოვიდა. შემდეგ კი წვიმა არ მოვიდა და ყანაც ერთიანად გადახშაო. ურწყავში უთესიათ. ამათი მეურნეობა აქ ნასყიდასაც არ ყოფნის სასაცილოდ...

აწყური მტკვრის ორივე მხარეზეა გაშენებული. მდინარის მარჯვენა მხარეზე ხეხილი უწყლობით ხმება. ორი წლის შემდეგ საკმევი მსხალიც კი არ იქნებაო, გვეუბნებიან. წინათ თურმე ეს სანაპი-

რო თისლის მხრიდან მოტანილი არხით ირწყვოდა, ეხლა არხი აღარ მოქმედებს. რატომ? მხრებს იჩეჩავენ. ნასყიდა კი ეშმაკურად იღობება.

ციხეზე დასავლეთის მხრიდან წამოვედით, ებრაელთა სპაგლით თავზე გადმოუარეთ და კლდე-კარი შიშველი შემოვედით. ეს არის ძველი გზის მშენებლობის უტყუარი ნაშთი. უშუალოდ ციხის ძირში ხუთმეტრი მეტრის (დაახლოებით) სიგრძეზე ხელოვნურად არის გაჭრილი კლდე. გზის განი 1,5—2 მეტრამდეა. კლდე, რელიეფის შესაფერისად, ჩაჭრილია ზოგან ორი მეტრის სიღრმით, ზოგან ნაკლების.

უქვევლია, ამ ციხის ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი ნაგებობა სწორედ ეს კლდე-კარი იყო. როგორც ირკვევა (მე ერთხელ უკვე გამოვთქვი ეს მოსაზრება), მხოლოდ ციხე კი არ მიიწევდა გზისკენ, არამედ გზასაც ეწეოდნენ ციხისაკენ, ე. ი. გზა იქ გაქონდათ, სადაც ციხე შენდებოდა. ასე უნდა იყოს, კერძოდ, გაგებული მართიანე ქართლისაჲს ეპოქალური ცნობა ლიპარიტ ბაღვაშის მიერ კლდე-კართა ციხის აგების შესახებ...

ე. ი. საამისოდ შესაფერის ადგილას ციხეს აგებდნენ. აქვე ახლოს (თუ შორიახლოს) რომ გზა გადიოდა, — ეს გზა ერთ-ერთი მთავარი სტიმული იყო ამ ციხის აგებისა, — მას ამიერიდან ამ ციხის ქვეშ უნდა გაეწეოდა („ციხის ქვეშ“ გავლა ყოველთვის ფიზიკურად „ქვეშ“-ს არ ნიშნავდა, მაგრამ ყოველთვის ნიშნავდა კონტროლს) და სადაც საჭიროდ და მარჯვედ მიიჩნევდნენ, საამისო სპეციალურ ნაგებობასაც ასრულებდნენ (კლდე-კარის გაჭრა, ფუნდუქ-ქარვას-ლათა აგება, ხიდების შენება და სხვ.). ამიერიდან გზა ციხის ძირას იმიტომ კი არ გაივლიდა, რომ სხვა უფრო მარჯვე მიმართულება არ მოიპოვებოდა, არამედ იმიტომ, რომ ამ გზის მიმართულება ასე იყო დადგენილი და სხვა მიმართულებით სვლა ამ ქვეყანაში არ შეიძლებოდა: ციხე პოლიტიკური ხელისუფლების განსახიერება იყო და მისი ნება ამ ქვეყანაში კანონი იყო...

როგორც აღვნიშნეთ აწყურის ციხე მტკვრის მარჯვენა ნაპირზეა. აქედან ხეობისაკენ საფიქრებელია გზა ორი მიმართულებით მიდიოდა. ერთი ის იყო, რომელიც სლესის ციხის ახლოს მტკვარს გადალახავდა და მისი მარცხენა ნაპირით მიჰყვებოდა მდინარეს (ნანიტა-შვილმა აქ სლესასთან ხიდის ბურჯები დაასახელა. მე ვერ შევნიშნე, მაგრამ ავტომანქანიდან განა ბევრ რამეს შენიშნავ?). ამ გზის მიმართულების ნიშნებია ეს ამოღენა ნახიდურები მტკვარზე.

მეორე მიმართულება ზემო სოფლებზე, მტკვრის სამხრეთით იყო. ჩვენმა ნასყიდამ ეს გზა უმალ დაგვისახელა: აწყური — თისლები —

დგვარი — ტაძრის-საკირე... აქედან გზა ან ღვირში ან დაბადებულ...
თორში, თორიდან ციხისჯვარ-ბაქურიანს (და აქედან ჯავახეთს) ან
სადგერს მიდიოდა, სადაც როგორც ჩანს, თავს იყრიდნენ (ჩვენამდე
ნაში მანინ) ქართლიდან საციციანო-გუჯარეთის ხეობით და მტკვრის
პირით ტაშისკარ-ახალდაბაზე მომავალი გზები.

გზა ღვირიდან, როგორც აღვნიშნეთ, ან მტკვრის პირით ქართ-
ლისაკენ ან ქვაბიხე (დემოთით) ლომისით იმერეთისაკენ მიდიოდა..
იმერეთში ხეობიდან არაერთი გზა გადადიოდა, თითქმის ყოველ
ხევს გზა მიჰყვებოდა და მათი მნიშვნელობაც სხვადასხვა იყო.. (ამ
გზებზე უფრო ცოცხალი და მეცნიერულად დამაჯერებელი სიტყვა
მაშინ ითქმება, როცა საამისო მასალა სრულად აღრიცხული და გან-
ხილული იქნება).

აღმოსავლეთის მხრიდან აწყურის ციხის ნანგრევები ძნელად მა-
სახველელია (აქი ნასყიდამ საგანგებოდ გაგვაფრთხილა). აქ გზაჭრი-
ლის ბოლოზე ვილაც ახალ მოსახლეს დაუდვია ბინა. ახალგაზრდა
იმერელი ზრდილობიანად მოგვესალმა. მძიმე სანახავია მისი ეს ახა-
ლი ეზო. ბალახი და ბოსტნეული სულ გადამხმარია, ხეხილიც კი ისე
შეუწუხებია უწყლობას, რომ დღეს-ხვალ სულ ერთიანად დაიღუ-
პება.. აქვე ჩანს, რომ მის წინა მოადგილეს აყვავებულ ტერასებად
(ოროკა) ჰქონია გაშენებული ეს ეზო.. მივუთითე, შევეკითხე, გავი-
კვირე, შევარცხვინე... ილიმება,—ამისათვის ვისა სცხელა, სიმინდი-
სათვის ვერ მოგვიცლიათ, თანაც არავინ ზრუნავს წყლის გამოსაყვა-
ნადო.. უნდა აღინიშნოს: სამცხის ძველი ქართული კულტურული მე-
ხილეობა საფრთხეშია.. უეჭველია, ეს ახლად ჩამოსული მოსახლეო-
ბა ოდესმე აღადგენს ამ მეურნეობას, მაგრამ მძიმე მარცხისა და მწა-
რე გამოცდილების გზით. აქი XIX საუკუნის იმერელმა მოახალშე-
ნებმა აღადგინეს მესხური მეურნეობა ღვირში, ქვაბიხეში და
სხვაგან...

მაგრამ განა ჩვენი ღროის შესაფერისია, რომ მეურნეობის აღ-
დგენა ისეთივე გზით მოხდეს (ე. ი. გავერანების გზით), როგორც
ეს ზღებოდა მაშინ, როცა გადმოსახლებულის დამხმარე და გზის მა-
ჩვენებული არავინ იყო?

აწყურის ციხის აღმოსავლეთით ფართე მოედანია. აქ რაღაც შე-
ნობის კვალი ჩანს. შეიძლება ქარვასლა იყო: ის გზისპირში, კლდე-
კარის დასაწყისს, გალავანს შიგნით უნდა ყოფილიყო.

აქედან ციხეზე ასვლა ვცადეთ. ნასყიდა ქინკასავით აცოცდა.
ჩვენ ვერ გავბედე და ნასყიდას ვთხოვეთ სხვა გზით გავძლოლო-

და. აქი გეუბნებოდითო გვისაუცედურა, ჩამოცოცდა და წინ გაიქცა. ციხეს დასავლეთიდან შემოუარა და მიგვიყვანა გვირაბთან, რომელიც, როგორც ჩანს, მტკვარზე ჩამოდიოდა. გვირაბს ავანტიურულად ზოგან ჩანგრეულია, ზოგან კი ჯერ ისევ მტკიცეა და საფუძვლებზე კარგად შენახულია.

მატერიალური კულტურის ეს ძეგლი — ციხე ჩვენში ზომ ჯერ კიდევ შეუსწავლელია, როგორც სამხედრო ისე სოციალური თვალსაზრისით. ამავე დროს ციხე ამა თუ იმ სახით თან ახლავს საზოგადოებას მისი არსებობის მთელს მანძილზე.

ციხის ნაგებობაში თვალსაჩინოდ არის აღბეჭდილი მისი შემქმნელი საზოგადოების რაობა და ამ საზოგადოების განვითარების საფეხურები.

ციხეში წარმოდგენილია საზოგადოების არა მარტო ტექნიკური განვითარების მომენტები: არა მარტო ქვისა და შურდულის ან შუბისა და შშვილდისრის, არა მარტო ფილაკეცანის და თოფ-ზარბაზნის ხანა, არამედ ადამიანის ამ ნამოქმედევში არა ნაკლებ თვალსაჩინოდ არის წარმოდგენილი საზოგადოებრივი განვითარების სოციალური მომენტები. როდის და ვის ემსახურებოდა ციხე, ვის დაცვას, ვის ბატონობას ან ვის დამონებას ჰგულისხმობდა ეს ნაგებობა.

იყო დრო, როცა „ციხე“ საზოგადოების პირველსაფეხურისი იყო. შინაარსობლივად ციხე ამ დროს იგივე იყო, რაც „ქვაბი“, „გორი“, „სახლი“ (ამ საფუძველზე დასაშვებია ვარაუდი, რომ ტერმინი „ციხე“ შეიძლება ტერმინი „სახლი“-ს სახესხვაობა იყოს..).

ამ პირველყოფილი „ციხე“ — „ქვაბი“ — „გორი“ — „სახლი“-საგან ვიდრე ფეოდალის „ბროლის ციხემდე“ ამ ნაგებობის („ციხის“) განვითარების ისეთივე საფეხურებია წარმოდგენილი, როგორც გვაროვნული წყობის საზოგადოებიდან ფეოდალურ ხანამდე.

სოციალური და ტექნიკური განვითარების ამ გრძელ მანძილზე მოხდა ადამიანის ამ პირველსაფეხურისის შინაარსობლივი დიფერენციაცია. „ციხე“ და „სახლი“ შინაარსობლივად და ფუნქციონალურად ურთიერთს დაშორდნენ.

ამ ნაგებობათა (ციხეთა) ნაშთების სიმრავლით საქართველო უმდიდრესი ქვეყანაა. ქვაბიდან სალეკო გალავნამდე ჩვენ წინ განვითარების უწყვეტ რგოლებად არის აკმული გორა — დიხაგუძუბებო, ციხურები და ჯიხურები, ჯიხა-ციხეები, ციხე-გალავნები, ციხე-ქალაქები, დედა-ციხეები, ციხე-კოშკები..

კარგად ჩანს, თუ ნაგებობიდან, რომელიც ოდესმე მისი ამგვარი საზოგადოების დაცვას ემსახურებოდა, როდის იქცა ციხე ამავე სა-

ზოგადოებაზე ბატონობის იარაღად, როდის მიიტაცა ციხე კლასიკური ბრძოლაში საზოგადოების გამარჯვებულმა ნაწილმა და ამავე საზოგადოების დამონების საშუალებად აქცია ის...

ქართულში

გადაქრით შეიძლება ითქვას, მატერიალური კულტურის ნაშთს არ შემოუნახავს აგრე მდიდრად და აგრე ცოცხლად საზოგადოების თავგადასავალი, როგორც ის შემოგვინახა ციხემ და მით უფრო მძიმეა, რომ ასეთი მრავალშინაარსიანი ისტორიული ძეგლი დღემდის შეუსწავლელი გვრჩება.

აწყურის ციხე მეტად რთული ნაგებობაა სამხედრო და სამეურნეო დანიშნულების შენობებით, საბრძოლო კოშკებით, სათოფურ-საზარბაზნეებით. აქა იქ ცოცხლად ატყვია შორიდან შემოსროლილი არტილერიის ქურვის ნაკვალევი, — შენგრეული კედლები. ციხის კოშკებიდან აღამიანს თვალწინ ეშლება ბუნების შესანიშნავი სანახაობა...

აწყურის ციხე ერთი იმ უძველეს ნაგებობათაგანია, რომელიც შეუწყვეტლივ ცოცხლობდა ვიდრე XIX საუკუნემდე. ამიტომ ბუნებრივად მოსალოდნელია, რომ აქ შემორჩენილი იყოს სულ სხვადასხვა ეპოქათა ნაკვალევი. ამ რთული კომპლექსის ზუროთმოძღვრული განხილვა შესაფერისი სპეციალისტის საქმეა.

კოშკზე ვიდექი, ციხის გარემოს შორ მანძილზე თვალს ვავლებდი და ისტორიული ეპიზოდები ცოცხლად თვალწინ მეხატებოდა.

ციხიდან აღმოსავლეთით მდებარე მთა ის მაღლობი იყო, ალბათ, საიდანაც ტოტლებენი ამ ციხეს არტილერიის ცეცხლს უშენდა. ციხის სამხრეთ-დასავლეთის მხარეს, იქ, სადაც ტაძარია, ერეკლე უნდა მდგარიყოს: აქედან მიდის პირდაპირი გზა ასპინძისაკენ (მტკვრის მარჯვენა მხრით). მტკვრის მარცხენა მხრიდან (ახალციხიდან) უნდა მოსულიყო ლეკ-ოსმალთა დამხმარე ჯარი. ერეკლემ რომ დაამარცხა.

როგორ ცოცხლდება აგრეთვე მესხური დავითნის მატინის ცნობა იმის შესახებ, რომ ოსმალთა ჯარი ლალა-ფაშას მეთაურობით „გალმა ლეკზე დადგა... აიყარა და წასვლა იწყო. სამ დღეს ძუილ გაწმდა“²⁵. XVI საუკუნეში აღნიშნული ეს „ლეკი“ „მდინარის“ „გალმა“ დღესაც კარგად ჩანს. მტკვარი დღესაც ციხის კედლებს, უკეთ, ციხის კედელს სამი მხრით ლოკავს. მისი (მდინარის) მეორე ნაპირი კი სილნარი ჭალაკია („ლეკი“).

აქვე ცოცხლდება სურათი (XVI ს.), როცა ოსმალთა ჯარი სათათბიროდ დაჯდა და „მანუჩარ ათაბაგს უღალატეს“..

²⁵ სამი ისტ. ქრონიკა, გვ. 104.

და ვინ მოთვლის სხვა რამდენი ისტორიული ქართველის მოწა-
მე და მონაწილეა ჩვენი დიდი წარსულის ეს ურულო, მარად ფხი-
ზელი ღარაჯი...

ქართველი
ბიზლიჩიძე

ციხიდან ჩამოვცოცდით და სოფლის შუკით ტაძრისაკენ წავე-
დით. ტაძარი ციხის სამხრეთით დგას ნახევარ კილომეტრში.

შუკიდან თვალი მოვყარი ერთ სახლში შეშენებულ ქვას. აშკარად
ჩანდა, რომ ეს ქვა ტაძრის პერანგისა იყო. ნასყიდამ განგვიმარტა,
რომ ამ სახლში ბეგი ცხოვრობდა. ეზოში შევედით. ასეთივე ქვები
ჩუქურთმებით (სარკმლის ქუდი) თუ სადა ფილები მრავლად ჩანდა
ამ სახლში დატანებული. სახლის აწინდელი პატრონი იმერელი ლა-
ბაძე გამოგვეგება, მოგვესალმა. მას, ისევე როგორც ყველა აქაურ
მოახალშენეს, უწყლობა განსაკუთრებით აწუხებს. ჩივის ლაბაძეც
და მოშლილი არხის აღდგენის მოთავეობას მთავრობას ავალებს,
მან ბარემ ისიც იცის, რომ მტკვარზე ჩარხის მოწყობით სარწყავი
წყლის მიღება აღვილია. მაგრამ.. „ვინაა მოთავე“? — გაიძახის ეს
სრულწლოვანი კაცი და კი არ ფიქრობს, რომ მასაც არაფერ უშლის
ასეთი საქმის მოთავეობას.. რაშია საქმე? ასეთი ინერტულობა და
მოუსაზრებლობა იმერლის ბუნების შეურაცხყოფაა.. ჩანს, მიზეზი
აქ რაღაც სხვაა და ამაზე უნდა ფიქრობდეს მოახალშენეობის რეს-
პუბლიკური სამმართველო. ამ ორგანიზაციას დიდი ისტორიული
დავალება აქვს ნაკისრები. მოკლე ხანში მან საქართველოში სოცია-
ლისტური მეურნეობის შესაფერისი გეგმისიერი მოსახლეობა უნდა
მოაწყოს...

ჩვენს შეშფოთებას, ბეგის მიერ ტაძრის გაძარცვის გამო მოახალ-
შენე ლაბაძე საკმაოდ გულგრილად უყურებს და მე საგანგებოდ მო-
საზრებელი საუბარი მჭირდება, რომ აუხსნა გაეჭვიანებულ მოსაუბ-
რეს ჩვენი შეშფოთების საფუძვლიანობა და ჩვენი დროისათვის
ასეთი შეშფოთების შესაფერისობა.

ტაძარზე მივედით. გრანდიოზული სანახაობაა. აწყურის კათედ-
რალი იმავე ტიპის ნაგებობაა, როგორც მცხეთა. ალავერდი, ქუთა-
ისი. მისი აშენების ხანაც, უნდა ვიფიქროთ. იგივე ეპოქაა, როცა
ჩვენში ეს კოლოსები იქმნებოდა.

დღეს ტაძარი სულ ერთიანად გაძარცულია. პერანგის ქვები, რო-
გორც შიგნიდან, ისე გარედან, მთლად გაცლილი აქვს და ჩვენ თვალ-
წინ შემზარავად დგას ეს ვეება ჩონჩხი.

ასეთი ველური გაძარცვა აწყურის ტაძარმა, ჩანს, XIX საუკუნეში განიცადა. მარი ბროსეს დროს იგი მხოლოდ გუმბათიან კედლებს იყო, კედლები კი ჭერ ისევ მთელი ჰქონდა.

შესანიშნავი გარემოებაა. ოსმალთა მიერ მიტაცებული ველოს მხარეებში ქრისტიანულ კულტის ძეგლებს ძალით არ ანგრევდნენ. ქართველი მოსახლეობა, უპირატესად გლეხობა, დიდხანს ქრისტიანადვე რჩებოდა და მეტად მძიმედ მაჰმადიანდებოდა. ამის შემდეგაც მიტოვებული მამაპაპისეული კულტის მატერიალური ნიშნების მიმართ მას ტრადიციული შიში და მოკრძალება დიდხანს რჩებოდა. ყოველთვის არც ოსმალთა ხელისუფლება არღვევდა საგანგებოდ ამ ძეგლებს. ეს იყო ოღონდ, რომ მიტოვებული ძეგლები მოუვლულობით ზიანდებოდა.

მაგრამ ვითარება ძირიანად შეიცვალა გვიან, XIX საუკუნეში, როცა საქართველოს შეკრება ხდებოდა. ოსმალეთი ძლიერად იყენებს სარწმუნოებრივ ფანატიზმს, რაც, კერძოდ, ქრისტიანული კულტის ძეგლების მიმართ აგრესიულ დამოკიდებულებაშიაც მკლავდებოდა. ანგრევენ ამ ძეგლებს, ძარცვავენ, იტაცებენ. ინიციატივა მოღვების, ბეგების და აღიებისაა. ხალხიც თანდათან უსმენს და გაძევს მათ...

და აწყვერელმა მესხებმა გაძარცვეს და გაანადგურეს მათივე წინაპრების სასოება, ეს საამაყო ნიშანი ამ მხარის კულტურული წარსულისა.

„აქ ისეთ სახლს ვერ ნახავთ, რომ ამ ეკლესიის ქვა, ერთი ორა მაინც, არა ჰქონდეს კედლებში დატანებული“ — გვითხრა ერთმა მოახალშენემ. ძველი მესხების ეს უღირსი მემკვიდრეები თითქმის შეთქმულან იმაში, რომ ყოველ ახალ სახლს აწყურის ტაძრის კედლისეული ერთი ორი ქვა მაინც შეაშენონ. თითქო ამ ტაძრის მფარველის მადლს ინაწილებენ ან მის რისხვას იზიარებენ...

„ამიტომაც ეწიათ, რაც ერგებოდათ“ — წამოიძახა ერთმა მოახალშენემ. ღმრთის რისხვის რა მოგახსენოთ, და ის ცოდვა კი ნამდვილად ეწიათ, როგორიც სამშობლოს მოღალატეს ეწევა ხოლმე.

აწყურის ტაძრის კედლის დულაბს მრავალ ადგილას სხვადასხვა სახის ჩუქურთმის კვალი (ანაბეჭდი) ეტყობა. უნდა ვიფიქროთ, რაღაც ძველი შენობის სამკაულიანი ქვები ამ ახალი ტაძრის კედელში მოუხმარიათ (დულაბზე შერჩენილი ანაბეჭდებით ადვილად შესაძლებელია ამ სამკაულობათა ჩასიათის აღდგენა). აქ რომ ძველი ტაძარი უნდა ყოფილიყო, ვიდრე აწინდელს ააგებდნენ, ეს სარწმუნოა: მაწყვერელი ეპისკოპოსი ჭერ კიდევ ადრე საშუალსაუკუნეებში არა ერთხელ იხსენიება.

ვარაუდი მეტიც შეიძლება: რომ ის პირველი ქრისტიანული ტაძარი აქ კიდევ უფრო ძველი წარმართული ტაძრის ადგილზეა აგებული იყოს აგებული (ლევკოთეას ტაძარი?).

ტრადიციის მიხედვით აწყური პოლიტიკურ ცენტრად ივარაუდება ქრისტიანობის პირველ საუკუნეშივე (ანდრია მოციქულის მიმოსვლა). შემდეგ კი, გვიან, აწყურის დიდი მნიშვნელობა ისტორიულადაც დამოწმებულია (მაწყვერლები VII—IX საუკუნეებში და შემდეგ).

რა საფუძველზე უნდა შემუშავებულიყო და როდის მაწყვერლის ავტორიტეტი? რა დამოკიდებულებაშია ძველი აწყური („სოსანგეთი“?) ოძრხესთან (თუ ოძრქევთან)? ქართლის ცხოვრების ტრადიციით ისიც ხომ ქვეყნის პოლიტიკური ცენტრი იყო. რას შეიძლება მოწმობდეს აწყური „სამცხისა“ და „ქართლის“ ქვეყნების ურთიერთობაში, რა ურთიერთობაშია „ოძრქე“ (ოძრხევი) „სამცხესთან“? ასეთ საკითხებზე საფუძვლიანი საუბარი მაშინ იქნება შესაძლებელი, როცა ეს ქვეყანა ისტორიულ-გეოგრაფიულად და არქეოლოგიურად შესწავლილი იქნება, როცა ქართველი ტომების არქეოლოგია შესაფერის სიმაღლეზე დადგება.

(უფრო გვიან, ფეოდალური ურთიერთობის ხანაში სამცხეში არაერთი პოლიტიკური ცენტრი ჩანს: ოძრქე-ციხისჯვარი კალმახელ-ციხისჯვარელ-ჯაყელებით, ჩორჩან-ოქროსციხე ჩორჩანელებით, ჯაყისციხე ბოცოსძე-ჯაყელებით, ახალციხე თორელ-ახალციხელებით. სამხივართა საზღის თავდაპირველ სამფლობელო აწყურს კი ფეოდალური ურთიერთობის ხანაში ქვეყნის რელიგიური ცენტრის მნიშვნელობა ღა რჩებოდა).

საერთოდ კი აწყურის მნიშვნელობა საქართველოს ისტორიაში ისე დიდია, რომ ამ ძეგლის (ციხის, ქალაქის, ტაძრის) მეცნიერულ-მონოგრაფიული შესწავლა მთელი ამ ქვეყნის (სამცხის) მეცნიერულ შესწავლას საფუძვლად უნდა დაედოს.

დრო ამოიწურა. ჩვენს მოაგარავე ყმაწვილებსაც რეჟიმი აქვთ. გამოვეთხოვეთ ძვირფას ნასყიდა სესაძეს და წამოვედით. დავტოვეთ აწყური: ჩაღეწილი ციხე, უწყალოდ ტყავგახდილი ტაძარი, დაუკრებელი ნაქალაქარი, მოშლილი არხები, გაოგნებული „მოახალშენნი“... და თან წამოვიღე მტკიცე განზრახვა, რომ მალე გავხსნით ჩვენი გადასული დიდი ცხოვრების მოწმობათა ამ დაკეტილ სალაროს.

ვერც სლესის ციხეზე ავედით, ვერც ვინმე ზოვრეთელი ან მოქცეველი ვნახე.. მაინც კმაყოფილი ვარ და იმაზე ვფიქრობ, თუ როგორი შეიარაღებით და რამდენი სპეციალისტით უნდა წამოვიდეთ ამ

ქვეყნის შესასწავლად. მაშინ ვნახა, ალბათ, თისლებს, ტაძრებს, კირებს, დაბადველს და სხვა მრავალს..

სამ დღეში თბილისს უნდა წავიდე. აქედან ერთი დღი უნდა წავიყუდო სათვის მჭირაი. თანაც მანქანა არა მაქვს, ქვეითად ჩემი სიარული კი ძლიერ „ოჯახურ წინააღმდეგობას“ ხვდება...

28. VIII. დღეს არსად წავსულვარ. პარკში ვსეირნობდი. გამახსენდა ვინოგრადოვ-ნიკიტინის მიერ სადღაც აქვე ღია ცის ქვეშ მოწყობილი „ისტორიის კუთხე“. ამის წინ მუზეუმში იმედი გადამიწერეს: ის კუთხე, ასე ვიცითო, დიდი ზანია ადიდებულმა შეწყალა გაანადგურა, იქ აღარაფერი დარჩენილაო. მაინც წავედი, ვინაშად ვიპოვო რამე.

ელექტროსადგურის წინ მინდორზე დიდი სვეტი გდია. დავხედე: ოთხფერდა გათლილი ბაზალტის ქვა. ერთ ფერდზე გამოსახულია ადამიანი. ხელები არ უჩანს, თავზე თითქო არა პხურავს რა, ან. თუ პხურავს — მრგვალი ქუდი, კაბა ისეთი გრძელი აცვია, რომ მხოლოდ ფეხის ტერფები უჩანს. ფეხსაცმელი თითქო მაღალქუსლიანი აქვს. ადამიანის ამ გამოსახულების ზემოთ ჯვარია გამოქანდაკებული.

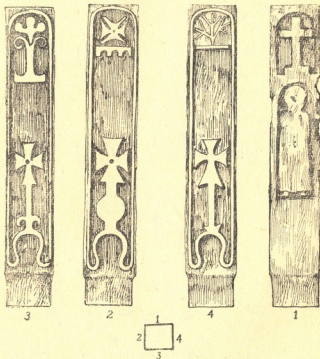
სვეტის მესამე ფერდზე გამოსახულია ჯვარი, რომლის ასწვრივი ბუნი შუბს მოგვაგონებს. ამ ჯვარის ზემოთ გამოსახულია მეორე ჯვარი, რომლის ერთი ღერო „სამყურა ბალახით“ ბოლოვდება.

სვეტის მეორე ფერდზე ისევ ჯვარია, როგორც მესამეზე. განსხვავება ის არის, რომ ამ ჯვრის ასწვრივი ბუნი შუაში მსხვილია, თითქო ვერცხლის დროშის (სატვირთველი ჯვარის) ბუნიო. ამ ჯვარის ზემოთ მცირე ჯვარია.

სვეტის მეოთხე ფერდზე — ასევე ჯვარი — დროშა, ოღონდ ბუნი აგრე გამსხვილებული არ აქვს. ამ ჯვარის ზემოთ რაღაც ფიგურაა, თითქო მცენარის შტო, რომელიც სამ ტოტს იძლევა ისე, რომ თითოეული მათგანი თავის მხრით სამად განშტოვდება. ასე რომ ამ ოთხფერდა სვეტზე ექვსი სხვადასხვა სახის ჯვარია (სამი მათგანი თითქო დროშაა), ერთი ადამიანის გამოსახულებაა, ერთიც ჩემთვის უცნობი ნიშანი, — ერთი ღერო ცხრა შტოთი (უკვდავების ხე ?). (იხ. სურ. 3).

რას უნდა ნიშნავდეს ეს სვეტი? მატურს? ადამიანის გამოსახულება შეიძლება ამის საბუთი იყოს. თუ აქ რეალური პიროვნებაა ნაგულისხმევი, ის უნდა დიდკაცი ყოფილიყო, ვინ იცის, დროშის პატრონი. სამწუხაროდ, დღეს არავინ იცის, საიდან არის ეს ქვა მოტანილი. სვეტს აშკარად ეტყობა, რომ, ის ქვისავე კვარცხლბეკზე

მდგარა. მართლაც, აქვე ახლოს მდინარის ნაპირზე დგას საგანგებო
 გათლილი ბაზალტისავე კვარცხლბეკი, რომელსაც ერთ მხარეზე ჩვეუ-
 რი აქვს ამოკვეთილი. ეს კვარცხლბეკი დღეს გახეთქილად და დაზიან-
 და მისი მეორე ნახევარი იქვე ახლოს დაყირავებული გდია. გაზომ-
 ვამ დაგვიდასტურა, რომ ის სვეტი სწორედ ამ კვარცხლბეკში იდგა.
 ეს გარემოება თითქო ხელს უშლის იმ მოსაზრების სისწორეს, რომ
 ეს ნაგებობა მატური იყო.. (იხ. სურ. 4).

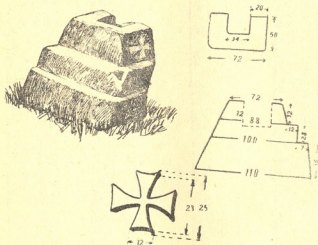

სურ. 3.

აქვე ამ სვეტის ახლოს ბრტყელი ლოდი ძევს. ამასობაში ჩემთან
 რამდენიმე ცნობისმოყვარე ყმაწვილი შეგროვდა. ერთმა მათგანმა
 სთქვა: „ამ ლოდზე არსენა აწერიაო“, ლოდი გადავაბრუნეთ. აქ აღ-

მოჩნდა: უშნოდ გამოხატული, მამაკაცის ფიგურა. მარჯვენა ხელით ხმაღს ეზიდება ქარქაშიდან. ხმალი მოღუნულია. აქვე ხმალიდან ქვე-
ლაც ოთხკუთხი ნივთია გამოსახული (ვერ გავარჩიე). წინააღმდეგობა
ამ ლოდზე არ მოიპოვება.

უმაწვილის განცხადებამ, რომ ამ ლოდზე „არსენა აწერია“ მე
ერთხელ კიდევ დამიმოწმა, რომ დღესაც კი ხალხურ მეტყველებაში
ცოცხალია „წერის“ („აწერია“, „დაწერილი“ და მისთ.) თავდაპირ-
ველი გაგება. რომ „წერა“ და „დაწერილი“ ხალხს ესმის არა მარ-
ტო იმ დაეიწროვებული შინაარსით, როგორც ჩვენ. ე. ი. ცნების თუ

სურ. 4.

აზრის ასო-ნიშნებით გადმოცემის შინაარსით, არამედ რაგინდარა
ნიშნით რაგინდარა შინაარსის გადმოცემის მნიშვნელობით. და ვინ
იცის, რამდენჯერ უმართებულოდ მიგვიღამძღავს გუნებაში ცნობის
მომწოდებლები, რომ ამა თუ იმ ადგილას მათ უნახავთ „წარწერა“.
ხოლო ჩვენ მივსულვართ ხოლმე და იმედი გავცირუებთ. გაუგებ-
რობა კი იქიდან წარმოდგებოდა, რომ „წერა“ („დაწერილი“ და
მისთ.) ჩვენ სხვადასხვა შინაარსით გვესმოდა: ხალხში ეს ცნება,
ჩვეულებრივ, ძველებურადვე ფართე შინაარსით იხმარება, ჩვენ კი
მას ეხმარობთ დაეიწროვებული, „დაწერილის“ მხოლოდ ერთ-ერთი

სახეობის (ასო ნიშნებით დაწერილის) გავებით.. ასე რომ ისუმაწეს
ლი ამბობდა: ამ ლოდზე გამოსახულია („აწერია“) ადამიანი და
ადამიანი მისი აზრით არსენა უნდა ყოფილიყო (ალბათ ქადაგებულ
მეომარულმა შინაარსმა — ხმალს რომ ეზიდება — აგულეჭინა —
ხველთ გმირი „არსენა“...).

აქვე მდინარის პირას მოჩანს სანახევროდ მისილული ვეებერთე-
ლა გელაზი, ცოტა მის ზემოთ რაღაც ნივთი, ასევე მისილული, თით-
ქო ზეთსახდელის იარაღი... კიდევ უფრო ზევით მეორე გელაზი,
შემდეგ სულ ერთიანად მისილული რაღაც გათლილი ქვა.

ბრაზმორეული მუზეუმის მისამართით ვბურტყუნებდი და ჯო-
ხით მიწას ვაცლიდი „მატურს“, რომ სამი ახალგაზრდა მოვიდა.
მოზრდილები არიან, თამბაქო გააბოლეს. ვინაობა ვკითხე. ბორჯო-
მელი ახალგაზრდებია, საშუალო სკოლის მეათეკლასელები. ისტო-
რიის მასწავლებელი ვინა გყავთ მეთქი. მასწავლებლის გვარი არც-
ერთს არ ახსოვდა, ან განზრახ არ ამბობენ. ბოლოს ერთმა იოხუნჯა
კიდევაც: ამ წლიდან სხვა მასწავლებელი გვეყოლებაო, მალე გამე-
ცალნენ, იქვე ახლოს მიდგნენ და ერთმანეთში ხმამაღლა უწმაწური
საუბარი გააბეს.

კარგად წარმომიდგენია ამათი დირექტორიცა და ისტორიის მას-
წავლებელიც..

მაგრამ განსაკუთრებით მე მაინც ბორჯომის სამხარეთმცოდნეო
მუზეუმი მაბრაზებს. სირცხვილი ამაზე მეტი რაღა იქნება, რომ
ოდესმე მეფის მოხელის მზრუნველობით შეგროვებული ისტორიუ-
ლი ძეგლები მოუვლელობა-უპატრონობით დღეს იღუპება ბორჯომ-
ში, სადაც ამაების დამცველ-მეთვალყურედ მოწოდებულ მუზეუმს
საამისოდ არა ერთი ათასი თუმანი აქვს ყოველ წლიურად გადაკვე-
თილი...

29. VIII. დღეს გურამ (უჩა) დონდუა წავიყვანე, მამიაც გვახლ-
და. ისტორიული კუთხის ნაშთები გადავაღებინე. გავაზომ-ჩავახატ-
ვინე.

ხვალ სადგერს წასვლა დაეთქვით.

* * *

30. VIII. მე და გურამ დონდუა მატარებლით ტბას ავედით. იქ
მამია გველის. აქედან სადგერს უნდა წავიდეთ. ტბაში ასულს უფრო
თვალსაჩინოდ მეჩვენება პროფ. დავით დონდუას საუბარი იმის შე-
სახებზე, რომ ბაკურიანი, ლიბანი, ტბა, ცემი, სადგერი, წალვერი, ე. ი.
შავწყალისა და გუჯარეთის შუამდინარეთი ერთ ვულკანურ მაგიდას
წარმოადგენს...

სადგერი სოფელ ტბიდან ბორჯომისაკენ მიმავალ გზაზეა, პირის გავეყევით. ეს არხი საყოველთაო მიდამოებიდან არის გამოკვეთილი და ამ დიდი ვულკანური მაგიდის ზედაპირით ბორჯომში ის ელექტროსადგურს ამუშავებს (ეს სადგური თურმე უძველესია კავკასიაში, როგორც პროფ. პ. გუგუშვილმა მაცნობა) და კურორტს სასმელ წყალს აწვდის. ის ამ სამოცი წლის წინ აუგიათ. არხი დახურული ყოფილა. დღეს სახურავი მრავალ ადგილას მოშლილა, ჩაქცეულა და არხის წყალი ბატ-იხეების და ღორების საბანაოდ გამოდარა. იშვიათი არაა უბედური შემთხვევებიც. არხში წყალი ვიწრო კალაპოტით და ძლიერი დაქანებით მიედინება. მობანავე ცხოველს გაიტაცებს ზოლმე და აღრჩობს არხის დახურულ ნაწილში. წელს თურმე ერთი სადგერელი ბიჭუნაც უმსხვერპლნია. სად არიან კურორტის მმართველობა ან ქალაქის მეურნენი?

ბუნებრივად ფიქრად მომდის კულტურის მემკვიდრეობის ზოგადი საკითხი ეპოქათა ცვლის დროს (ამის შესახებ საკმაოდ თქმულა მარქსიზმის კლასიკოსთა მიერ). ჩვენი მაგალითი ამ დიდი საკითხის ერთი კერძო მხარეა.

ბორჯომი ჩვენმა მტრებმა თავისთვის ააშენეს. ჩვენ კი დაგვჩა. მის აშენებაში სულიერი მონაწილეობა ჩვენ არ მძგვილია. ძველი ბორჯომის პატრიოტი შეიძლება იყოს მისი აშენების ინიციატორი.

კოლონიური ქვეყნის შვილთა უბედურება მხოლოდ ის კი არ იყო, რომ მის ქვეყანაში დამპყრობელი თავისი საკუთარი საჭიროების მიხედვით მეურნეობდა, აშენებდა თუ აშენებინებდა, არამედ ისიც, რომ ამ მშენებლობაში კოლონიური ხალხის შვილები, როგორც ინიციატორები, არ მონაწილეობდნენ. ინიციატივა აქ დამპყრობელისა იყო და მშენებელიც ის იყო. ჩაგრული ხალხი ამდენადვე არ შეიძლებოდა ყოფილიყო თავისი აწმყოს პატრიოტი. ის წარსულის („მუნ ჩვენ ხელთ იყო ჩვენობა“) ან მომავლის პატრიოტი იყო. წარსულით ძველი მშენებელი კლასი იოხებს გულს, მომავლისათვის ქვეყნის მომავალი მშენებელი იბრძვის.

პატრიოტული იყო ის კლასი, რომელიც ქვეყნის მშენებლობას ინიციატორობდა, რომელიც აღმავლობას განიცდიდა, რომლის სასარგებლოდ, უპირატესად, მიიშართებოდა მისი დროის საზოგადოებრივი განვითარება (ამიტომაცაა, რომ აზნაურები აჩვენებდნენ ზოლმე პატრიოტიზმის ნიმუშს ფეოდალური ურთიერთობის აღმავლობის ხანაში).

პროვინციელობა კოლონიურობის ერთ-ერთი სახე იყო. პროვინციელობა ნიშნავს თაოსნობის მოკლებულობას, შემოქმედების შეზღუდულობას, სხვისი შემოქმედების და სხვისი ნებდის შემოქმედებას. პროვინციელი არაა დამოუკიდებელი შემოქმედი. მას არ შეიძლება უყვარდეს ის ქვეყანა სადაც ის არ ეწევა შემოქმედებით შრომას, ის არ შეიძლება ამ ქვეყნის პატრიოტი იყოს, ის ან ინდიფერენტულად უყურებს ასეთ ქვეყანას, ან ბტრულად.

აქედან გასაგებია ის სიძულვილი, რომელიც ჩვენ ხალხს ახასიათებდა ყველაფერი იმისადმი, რაც ცარიზმის დროის სახელმწიფო საკუთრებას წარმოადგენდა.

პროვინციელობა კლასობრივი (ბურჟუაზიული) ურთიერთობას პროდუქტია. სოციალიზმი პროვინციელობის უარყოფაა. კომუნიზმი საბოლოოდ გააქრობს კოლონიურობა-პროვინციელობის მახინჯ ფსიქოლოგიურ მემკვიდრეობას.

სოფლიდან გამოსავალს, მის ბოლოზე, ძველად ტბა არსებულა, საიდანაც ამ სოფელს სახელი („ტბა“) მიუღია. ის ტბა ამ ახლო ხანში ამოუშრიათ და დღეს ნატბეური სიმიდის ყანას უკავია. ამ ტბას თურმე „სადგერის ტბა“ ეწოდებოდა, როგორც გვითხრეს. ნატბეურის გვერდით პატარა ბორცვზე სამაროვანი ჩანს, აქვეა ეკლესიის ნანგრევი, „მაცხოვარს“ ეძახიან; აქვე ფართე გალავნის ნანგრევი შეინიშნება.

სოფელი ტბა შავიწყლის მარჯვენა ნაპირზეა. აქ შავიწყლის მარცხენა მხარეს ამართულია ლიბანის მთები, საიდანაც „ხელის გულივით“, როგორც აქ იტყვიან, მოჩანს თორი საკოჭავისწყლის ხეობის მარცხენა მხარეზე.

იაკობ იოსების ძე ლომიძის გადმოცემით (90 წლის მოხუცია) პირველი მოსახლე ტბაზე შაქარა მახათაძე იყო. ამასვე მოწმობს შაქარას შეილისშეილი მალაქია მახათაძე (67 წლისა).

იაკობ ლომიძე ტბაზე სოფელ ხუნევიდან (ხარაგაულის რაიონი) მოვიდა. მაშინ ის 20-25 წლის ახალგაზრდა იყო. მას აქ შაქარა დაუხვდა. უყანასკნელი მაშინ 50 წლის კაცი იყო. თვით შაქარა სოფელ ითხვისიდან ყოფილა (ჭიათურის რ-ნი). პირველად შრომას მოსულა, ხოლო აქედან ტბაზე. ასევე ძველი მკვიდრია აქ ლურსმანაშვილი. 70 წლის წინათ ტბაზე სულ ხუთი მოსახლე ყოფილა: მახათაძე, ლურსმანაშვილი, ხაჩიძე, ლომიძე და გოგოლაძე. ეხლა აქ 80 კომლი კოლმეურნეა.

ლურსმანაშვილები ვერტყვილიდან ხაშურს მოსულან, აქედან კი
ტბაზე. ლომიძეების ძირი-ხატი ხუნევს იყო — ტბეთის წმიდა გ-
ორგი. სხვები სადგერში ასახელებენ „დიდ ხატს“. ტბაზე მდებარე
ბის შემდეგ აქ იყო მათი სალოცავი...

სადგერში მისავალს სოფლის ეკლესიის ნანგრევები მოჩანს. ის
თლილი ბაზალტისაგან ყოფილა ნაშენი. გადარჩენილია კედლის ნაშ-
თი, ქვის ტრაპეზი და ქვისავე ერთი პატარა ჯვარი...

ჩვენთან ორი ბიჭუნა მოვიდა სირო ხაჩიძე და გალაქტიონ ჭანგუ-
რიძე.

დღეს სადგერში მოსახლობენ ხაჩიძენი, გელაშვილები, სტეფა-
ნიძენი, გეგეშიძენი, ამანათაშვილები, ლომიძენი, ჭანგურიძენი, ტა-
ბატაძენი, ზეთაგურები.

სადგერის სამხრეთით შავწყლის (აქ „დიდწყალს“ უწოდებენ,
ალბათ, გუჯარეთისწყალთან დაპირისპირებით) მარცხნივ არის მთა
ლიბანდი (ასე იტყვიან), მას მისდევს შვლიველი, ამას მი-
ყვება ნამწვი (დღეს აქ ტყეა), შემდეგ, ეს უკვე დასავლეთით მო-
დის, მოშვლეპილი (ესეც ტყეა), ამის გვერდით ნაჩეხი (ესეც
ტყეა და ნაჩეხობა. არ ეტყობა) და, ბოლოს, ბორჯომის თავზე —
სენისტავი. „სენანი ხის დასაცურებელი კვალია“. „წავიდეთ სენა-
ში, ხეები აუშვათ“, ასე ვიტყვიან აგვისნა გ. ჭანგურიძემ.

სადგერის ჩრდილოეთით გუჯარეთისწყლის მარჯვენა მხარეზე
ჭანგურიძემ „გორათები“ დაგვისახელა.

სოფელში შევედით. ბორჯომის არხზე წისქვილი მუშაობს. მოზრ-
დილებს ვერავის ვხედავთ. მინდორში არიან.

ციხის ნანგრევები და ეკლესია სოფლის გვერდით მოჩანს შავი-
წყლის ნაპირზე.

ნახევარკუნძულს, სადაც სადგერის ციხე-გავალანია, სამი მხრი-
დან შავიწყლის ღრმა ხევი უვლის, მეოთხე მხრიდან (ჩრდილო-აღ-
მოსავლეთით) — მას აკრავს კედელი ბურჯით. „არც აგრე დიდი ხა-
ნია, რაც დაანგრეის“ — გვეუბნება ერთი მოხუცი ქალი, გეგეშიძის
მეუღლე. ის სამოცი წელია აქ ცხოვრობს. „ეს კედელი ისე მაღალი
იყო, რომ ზედ ჩიტი ვერ გადმოფრინდებოდა“ — გვეუბნება ის. „ძველ
დროში ლეკიანობა ყოფილა. და ხალხს აქ უცხოვრია“. მართლაც
სადგერის ციხე მიუვალი ადგილია. ის 1,5 ჰექტარ ფართობს მოი-
ცავს.

სადგერის ეკლესია ცალნავიანი ნაგებობაა. აწინდელი სახით ის
მანკცაღმაინც ძველი არ უნდა იყოს. აქ დაცული გადმოცემით კი

ის თამარ დედოფალს აუშენებია. გეგეშიძის მეუღლე სამხრეთის კედელზე მიუთითებს: აქ იყო თურმე მარმარილოს ქვა და ზედ ეწერა, თუ ვინ ააშენა ეს ეკლესია. მითითებულ ადგილას მარმარილოს ქვა რამოდენიმე ქვა. საეპვო ცნობაა: აღმშენებლისეულს რიანი ქვისათვის აქ ადგილი არაა. ოღონდ ის კია შესაძლებელი, რომ ამ ეკლესიის მეორედ შენებისას (რესტავრაციას) უადგილოდ მოეყოლებინათ აქ რაიმე სახოვანი ქვა (საფლავის ლოდის წარწერა მარმარილოზე?).

სადგერის ეკლესია წმინდა გიორგის სახელობისაა. „ეს ეკლესია თურმე ორშაბათ დღესაა აშენებული. ამიტომ აქაურები ორშაბათს უქმობდნენ. შაბათს მოვამზადებდით ხოლმე ხარჯს კვირისა და ორშაბათისათვის“ — გვეუბნება გეგეშიძის მეუღლე. ახსნა ხალხურია, ფაქტი კი მეტად საინტერესოა. უნდა ვიფიქროთ, რომ სადგერი თეთრი გიორგის და მისი რელიგიური წინაპრის — მთვარის — თავანისცემის ადგილი იყო უძველეს დროდანვე. და ამ კულტის სი-ცხოველე აგრე ნიშანდობლივად გამოიყურება ამ მესაქონლეობის ქვეყანაში, როგორიც, ყველა ნიშანით, ჩანს თორ-თრიალეთი. (იხ. სურ. 5).

როგორც ვთქვით, ძველი სადგერი (დასახლებული პუნქტი) კედლის შიგნით ყოფილა მოთავსებული 1,5 პეტარ ფართობზე. დღესაც კარგად ემჩნევა ნამოსახლვეი: ბინების ნაკვალევი, აქა იქ შეიმჩნევა ქვისაგან დამზადებული სხვადასხვა სამეურნეო დანიშნულების ნივთები, ჭირნახულის შესანახი ორმოები, თონეები..

თავის მდებარეობით სადგერი სამშვილდეს და სხვა მის მსგავს სამოსახლო პუნქტს გვაგონებს. საფიქრებელია, რომ აქ ადამიანს უძველესი დროდანვე დაედო ბინა. მაინცდამაინც ადამიანის ბინადრობის „მეგალითურ“ პერიოდში (კარკნალ-ლოდოვანის ხანაში) სადგერი ადამიანს ათვისებული უნდა ჰქონოდა (და თეთრი გიორგის წინაპარი ლეთაება—მთვარე—ამ საზოგადოების ლეიძლი ხატი ამ დროსვე უნდა ყოფილიყო).

სადგერში ბრინჯაოს ნივთების მოპოვება ამ თვალსაზრისისას ადვილად გასაგებია.

(ბუნებრივად დასაშვებია, რომ ხეობაში იმ დროს არა ერთი სხვა პუნქტიც უნდა ყოფილიყო დასახლებული. შავიწყლისა და გუჯარეთისწყლის აგრე მრავალ გამოქვაბულთაგან (ასევე ნიშანდობლივია ქვაბიხევი..) შეიძლება არა ერთი აღმოჩნდეს ისეთი, რომელიც ადამიანის მოსახლობის კიდევ უფრო ძველ კვალს ატარებდეს..).

შემდეგ, ცხოვრება წინ წავიდა, წარმოების საშუალებანი განვითარდა, საზოგადოება გამრავლდა (საზოგადოების გამრავლება ზომ

საბოლოო ანგარიშით წარმოების საშუალებათა განვითარებისა და საწარმოო ურთიერთობის პირობებისაგან არის დამოკიდებული და არა შვილიერების ბიოლოგიური უნარისაგან) და სადგერის საზოგადოებაც თანდათან გამოვიდა თავისი მეგალითური ნაშრომის („სადგერის“) გარეთ და ახლო ადგილებში დასახლდა.

ფეოდალური ურთიერთობის ხანაში სადგერლები ერთი მეორეს მოშორებულ უბნებად ცხოვრობდნენ (დიდი ოჯახები, ფეოდალური გვარები, საფიქრებელია ასეთ უბნებსა ქმნიდნენ). „კვირაცხოველი“, „მაცხოვარი“ და სხვა ასეთი პუნქტები (და არა ნაგებობანი) ამ ეპოქის ნაშთებია...

ამრიგად, შესაძლოა ვიფიქროთ, რომ ეს ვულკანური მაგიდა (ზემოთ რომ აღვნიშნეთ) მთლიანად სადგერს ეკირა, რომ სადგერი მართლაც „დედაქალაქი“ (მეტროპოლისი) იყო ამ ქვეყნისა. ვინ იყო აქაური პატრონი—ფეოდალი, სამწყურხარო, არა ჩანს. გოგობაშვილი, ავალიშვილი შედარებით გვიან მოსულები მგონია. არც აქაური აზნაურები შოთაძე და კეჩხოველი ივარაუდებიათ სადგერის პატრონებად იმ კლასიკურ ხანაში.. როგორ ურთიერთობაში იყო სადგერი თორთან და დროშის პატრონ თორელთან, ვისი იყო ის სალაშქრო დროშა, სადგერს რომ ინახებოდა?

შემდეგ, ქართველი ხალხის განვითარების გზა მძიმედ დაიწიხა. თათრობა, ყიზილბაშობა, ოსმალობა, ლეკიანობა და ამათზე არა ნაკლებ მძიმე ქართული თავადობა (≡ბატონყმობა) საუკუნეთა მანძილზე არბევდა ქართველ მწარმოებელ საზოგადოებას, ხრავდა ქვეყნის დოვლათს. მოიშალა სამეურნეო განვითარების პირობები. გავლურდა კულტურული ქვეყანა. თანდათან მოიშალა სადგერული უბნები.

XVIII საუკუნეში სადგერი ცოცხალია და ქართული ხეობის ცენტრალური პუნქტია. ერეკლე მეორეს აქ სადგერს ჰყავდა ერთგული მენაპირე ავალიშვილი, ჯერ ისევ XVI საუკუნიდან ხეობაში შემოსული მებატონე..

„მე რომ მომიყვანეს, — ამბობს გეგეშიძის მეუღლე. — სადგერს სულ შვიდი კვამლი კაცი იყო, ყველა ახალმოსული: ახლა ასი კვამლია“. ჩანს XVIII საუკუნის მიწურულსა და XIX საუკუნის პირველ მესამედში ქართველი მოსახლეობა სულ ერთიანად გასცლია ხეობას და შემდეგ, ახალციხის შემოერთებიდან (1828), იწყება ხეობის კვლავ დასახლება.

„ჩემი მამამთილი, — ამბობს გეგეშიძის მეუღლე. — სამტრედიიდან ყოფილა; სალოცავეში იქ დადიოდნენ, ტაბატაძე კი (ეს ჩვენი მო-

Fig. 8

საუბრე ტაბატაძის ქალია) ზეისჯვარიდან მოსულა, იმერეთიდან, დაბაში ნაცხოვრება, იქიდან ცემს ასულა.

აქ სადგერს ბევრი შოდის სალოცავად ხაშურიდან და სხვანაირი ლიდან. ალბათ, აქედან არიან წასული. ჩვენი მოსაუბრის ეს დასწორია. ძველი სადგერელების აღმოჩენა ამ მეთოდით უცდომლად შეიძლება.

სამაგიეროდ ასე ადვილი არაა სადგერის თავგადასავლის აღდგენა, თუმცა მეცნიერული შუქის შეტანა მის გრძელსა და შფოთიან ისტორიაში, რა თქმა უნდა, შესაძლებელია და ეს უნდა შეძლოს კიდევაც საქართველოს ისტორიულმა გეოგრაფიამ.

*
*
*

სადგერს ყოფნის დროს ჩემთვის ძნელი არ იყო დამეზუსტებინა ძველი გზის მიმართულება: საფიქლის ხევით თორს, აქედან დაბაძველს და ა. შ.

სადგერიდანვე წაღვერს (კეჩხოვს) და გუჯარეთის ხეობით ქართლისაკენ..

31. VIII. ჩემი აგარაკობა და ისტორიულ ძეგლებზე სეირნობაც ამით დასრულდა. ხეალ ქალაქს მივდივარ.

—

ადიკვის წარწერის გამო*

(1948 წ.)

18. X. დილის 7^{1/2} საათზე ვილისით (XBB) გავემგზავრეთ მე და ორი შოთა (მესხია და ხანთაძე).

ადიკვის ბარელიეფი მაინტერესებს. თუმცა პავლე ინგოროყვა წარწერის წაკითხვასა და ბარელიეფის შინაარსის მის მიერ გაგების სისწორეში არ ეჭვობს... მე კი ორი გარემოება მაუკვებს: 1. ექვთიმე თაყაიშვილის მიხედვით ეს წარწერა უფრო ძნელად წასაკითხავი ჩანს, ვიდრე პ. ინგოროყვას ცდით არის წარმოსადგენი (პ. ინგოროყვასთვის აქ ყველაფერი ცხადია გარდა ერთი სიტყვისა), 2. ეს ძეგლი უჩვეულოა და მისი შინაარსი ცხადი არაა, მიუხედავად ინგოროყვას ცდისა. არაა გარკვეული, თუ რა „შექმნა“ „ელიქატმონმა“ ასოების შერჩენილი ნაწილების მიხედვით ეს სიტყვა არ იყო არც „ტაძარი“, არც „ეკუდერი“, მაშ რა უნდა იყოს?! ეჭვს იწვევს ბარელიეფის მოთავსების ადგილიც: — „ეკუდრის დასავლეთ კედელში, შენობის შიგნით მხარეს“. სამწუხაროდ, ეს გარემოება არ აფიქრებს პ. ინგოროყვას... მე კი მგონია, რომ ამ ბარელიეფის ადგილი უცნაურია, თუ აქ მართლა „მთაწერები“ იგულისხმებიან, — ის გარეთ უნდა ყოფილიყო. ამავე დროს, თუ აქ ამ ბარელიეფზე „ტაძარი“ ან „ეკუდერი“ ან „შტოი“ არ იგულისხმება, შეიძლება ეს ძეგლი ამ ეკუდრის კუთვნილება არც იყოს და შეიძლება ეს ბარელიეფი ამ „მთაწერებით“ „ქელიც“ კი იყოს, ხოლო აქ ის შემთხვევით მოხვედრილი აღმოჩნდეს...¹ სადაო ამას გარდაც ბევრი რჩებოდა... მაინც ბარელიეფი მეტისმეტად საინტერესო ჩანდა სახელებით — შოთა, გამრე-

* იბეჭდება პირველად.

¹ ასეთი შენიშვნები შექმნა მიწერილი „რუსთაველიანის“ 1926 წლის გამოცემის 330—332 გვერდებზე.

კელ, ავაბ, ელიქატმონ და აგრე გარკვევით აღნიშნული „მთა
ვარნი“².

ადიკვი ე. თაყაიშვილს ნიშანდობლივ აქვს ნაჩვენები „Низовые
нари, там где имеется хутор жителей селения Товети“³

თონეთში გაგზერდით. აქ ვიკითხეთ, თუ სადაა მათი „იილა“
და არის თუ არა იქ ეკლესიის ნანგრევები. თავისი „ხუტორი“ კი და-
გვისახელეს, მაგრამ იქ ეკლესიის არსებობის შესახებ არა ვიცით
რამო... შიში შემეპარა, ვაი თუ ვერ ვიპოვო მეთქი. პირველ საათზე
უკვე გოხნარს მივატანეთ. აქ ახლო ორი მანგლისელი რუსი შეგვხვ-
და, ვოროშილოვის სახელობის კოლმეურნეობის წევრი. ვკითხეთ, თუ
სადაა თონეთელების Хутор-ი. მიგვითითეს, თანაც დადებითად გვიპა-
სუხეს, რომ „თონეთის გოხნარში“ ეკლესიის ნანგრევები მართლაც
მოიპოვება. — „აქაცაა, როგორც ნახავდით, ერთი მეჩეთის ნან-
გრევია“, და გოხნარის ტაძარი დაგვანახვეს. „მანგლისში რომ ჯარი
იდგა, ამ მეჩეთს დინამიტი შეუღდვეს და ერთბა-
შად გადმოანგრიესო. ხომ ხედავთ, რომ ნახევარი კედელი
გადმონგრეულიაო“. უხსნიტ, რომ ეს „მეჩეთი“ კი არა, რვაასი წლის
ქრისტიანული ტაძარია... სადაა სიძველეთ დაცვის კომიტეტი? მაგ-
რამ განა რას იცავს, რომ ეს დაიცვას...

გოხნარის ეკლესიის სამხრეთ-აღმოსავლეთით კილომეტრ ნახე-
ვარში და ახალსოფლის დასავლეთით ერთ კილომეტრში არის ეს
Хутор-ი თონეთისა (თითონ თონეთელები ამ თავის Хутор-ს
თონეთის გოხნარს უწოდებენ).

მანქანა შარახე დავტოვეთ და თავივე დავეშვიტ.

მალე ადიკვის გალავანში შევედით. ვიდრე ბარელიეტს მივხე-
დავდით, ჩვენი ყურადღება საფლავის ქვების სიმრავლემ მიიპყრო
ეკლესიის გარშემო რომაა მოფენილი. საქართველოს მუზეუმის მუ-
შაკს ირაკლი ქავთარაძეს ბევრი მათგანი ახლად გამოუჩე-
ნია ამ ზაფხულს. ეს ლოდები სულ ერთთავად შემკულია საყოფა-
ცხოვრებო თუ სამხედრო იარაღებით: მაღალი ოსტატობით შესრუ-
ლებული მშვილდი, გურზი, კაპარჭი, მაკრატელი, ხმალი, ცულდი
და სხვა იარაღები. ერთ ლოდზე მოცემულია ურემი სოლებიანი
თვლებით... ეს ლოდები ღირსია იმისა, რომ თბილისში იქნას ჩამო-
ტანილი (ამის შესახებ მე კარგა ხანია ვლაპარაკობდი). საქართველოს

² ჩემს განსაკუთრებულ ინტერესს აგრეთვე ეს „მოთვარნი“ იწვევდა.

³ Такаишвили, Археологические экскурсии, вып. IV, 1913, Тифл., გვ. 7.

მუზეუმს კარგი საქმე წამოუწყია და ის ყოველმხრივი ხელისშეწყობის ღირსია...

ჩერ კიდევ წელს ზაფხულზე, თრიალეთში ყოფნისას, მომხდომ და აზრად, რომ ერთი პრაქტიკული წინადადებით მიემართო ჩვენს მეცნიერულ საზოგადოებას, სათანადო სამეცნიერო დაწესებულებებს, ჩვენს მთავრობას.

საქართველოში, განსაკუთრებით, ქვემო ქართლში, თრიალეთში, ჭავჭავთში, სამცხეში, თორში მრავალა ისეთი ძეგლი, რომლის დაცვაც ადგილზე მეტად ძნელია. ასეთი ძეგლები უნდა ზედმიწევნით შესწავლილ იქნას და, რის დაცვაც ადგილზე აღარ შეიძლება (ცალკეული ქვები, იშვიათი ხელოვნებით გათლილ-მოჩუქურთმებული), უნდა აღრიცხულ იქნას და თბილისში ჩამოვიტანოთ, სადაც შესაძლებელია ამ ქვებისაგან აშენდეს ორიგინალური სასახლე ისტორიული ძეგლების დასაცავად. ვფიქრობ ეს წინადადება დროულიცაა, პრაქტიკულიც და შესაფერისიც... მთელი XIX საუკუნის მანძილზე და დღესაც ასეთ ქვებს კერძო პირები (მოსახლეობა) თუ დაწესებულებანი იტაცებენ (მარტო აწყურის ტაძრის პერანგი რად ღირს)... უნდა შეგროვდეს, სადაც ეს შესაძლებელია, ზოლო ისეთები, ცალკეულად რომ ყრია მიწის ზედაპირზე ან დამარხულია, უნდა თავი მოუყაროთ და თბილისში ჩამოვიტანოთ...

ეკლესიაში შევედით. შუა თაღის ქვაზე წარწერა შევამოწმეთ. ე. თაყაიშვილს ის უნაკლოდ წაუკითხავს. „ქ. სახელითა ღმრთისათა მე ვარაზბაქურ შევსწირე მიწაჲ თავნარული აძიკურსა ეკლესიასა სალოცავად სულისა ჩვენისა. ვინ შეუცვალოს, ანუ ლოცვისაგან კიდე რასაც ენუკედეს, კრულ იყოს ღმრთისა დაესაბამოსა პირითა, ამინ“⁴.

ექვთიმე სწორად შენიშნავს, რომ აძიკე საბარათიანოში შედიოდა, მაგრამ სამწუხაროდ, არაფერს ამბობს იმაზე, თუ რა დროს შეიძლება მიეწეროს ეს წარწერა. არც იმის შესახებ სვამს საკითხს, ეს წარწერა ეკლესიის აგების თანამედროვეა თუ უფრო გვიანში? (პ. ინგოროყვას ეს წარწერა სულ არ მოჰყავს). წარწერის ზასიათის მიხედვით შეიძლება ის XI—XII საუკუნეს მიეკუთვნოს. მაგრამ იმის მტკიცება, რომ ეს წარწერა ამ ეკლესიის აგების დროისაა, ძნელი საქმეა. ეს წარწერა ამ ეკლესიის აშენების შემდეგაც შესაძლებელია ამოეკვეთათ. ასეთი ზასიათის წარწერები ჩვენ არაერთი ვიცით

⁴ ე. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 8.

(მარტო კუმურდო საკმაოა საამისოდ), რომ გვიან იწერება... თუმცა ჩვენ ამით არ ვამტყიცებთ, რომ ეს წარწერა უთუოდ უფრო გვიანაა შესრულებული.

ქართული
ენების
მეცნიერება

შემწირველი ვარაზბაყურ, უეჭველია, აზნაურია და ეს არა იმიტომ, რომ მან მიწა შეწირა (მიწა შეეძლო მოლაშქრესაც შეეწირა ან ვაჟარს...), არამედ, უმთავრესად, იმიტომ, რომ მან შეწირა თავნარული მიწა. მიწა აქ ნიშნავს ზომის გარკვეულ საგლებო სამეურნეო ერთეულს—ფუძეს, ისევე როგორც ეს გვაქვს დამოწმებული იმ ეპოქის არა ერთ საბუთშიც. ეს რომ ასე არ ყოფილიყო, შემწირველი უთუოდ იტყოდა, თუ სად და რამდენი მიწა შეწირა. მიწა თავნარული კი სავსებით გარკვეული რაოდენობაც იყო და ყველა აქაურმაც იცოდა, თუ სად იმყოფებოდა ის „მიწა“: უეჭველია ის მიწა ანუ ფუძე სოფელ აძიკვში იყო. ისიც ყველამ იცოდა, რომ ეს მიწა თავნარას ნაფუძარი იყო, თავნარული ფუძე იყო. თვით თავნარა ან ადგილზე არ იყო, გარეთ მყოფი იყო, ან ამოვარდნილი იყო. ასე რომ ვარაზბაყური თავნარას პატრონი თუ ბატონი იყო.

ამავე დროს ისიც ჩანს, რომ თავნარული მიწა ვარაზბაყურის პირადად ნაშოვნია არ ყოფილა; ასეთი რომ ყოფილიყო, ამას შემწირველი უთქმელად არ დააგდებდა: შეწირულობის სიმტკიცისათვის ამას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ჩანს, თავნარა და მისი მიწა ვარაზბაყურს მემკვიდრეობით ზედა...

პროფ. ე. თაყაიშვილს ვარაზბაყურის სახელთან IV საუკუნის იბერიის მეფე აგონდება (რა თქმა უნდა, ექვთიმე ჩვენს წარწერის ვარაზბაყურს სხვა პირად სთვლის). ვარაზბაყურ ჩვენ სხვაც მოგვაგონდება (ნახე სამშვილდის წარწერა) ერისთავი ვარაზბაყურ, XI ს. 80-ანი წლები (ვარაზბაყურ გამრეკელი?) (ანასეული ქცა, გვ. 191).

რა თქმა უნდა, არც ამ ვარაზბაყურის ჩვენი წარწერის სუბიექტთან გაიგივების საბუთი მოიპოვება...

როგორც აღვნიშნე მე უმთავრესად იმის გარკვევა მაინტერესებდა, თუ რა შექმნა ელიქატმონმა, რადგან პ. ინგოროყვა „ტაძარს“ ან „ეკედერს“ უარყოფდა. დანარჩენი ტექსტი მას ისეთი უეჭველობით მოჰყავს, რომ მე მხოლოდ შესამოწმებლად თუ მივიდოდი...

სამწუხაროდ, საქმე სხვა რიგად აღმოჩნდა და ჩემს თეორიასაც, პ. ინგოროყვას წანაკითხის საფუძველზე რომ ავაშენე, საფუძველი უმოწყალოდ მოეშალა:

ბარელიეფის წარწერაში სიტყვა „მოთავსებული“ ნახსენები არსადაა.

ეკვდრი, რომლის კედელშიაც ეს ბარელიეფია მოთავსებულია ეკლესიის აშენების დროის არ უნდა იყოს. ის უფრო გვიან შეიქმნე-
ნებული ჩანს: ეკვდრის ერთ-ერთი თალი ეკლესიის სამხრეთ კედელ-
ზე ამოკვეთილ ქვარს ფარავდა. ამავე დროს ეკვდრის აშენებისას მოუხმარიან რაღაც შენობის ნანგრევები.

ჩუქურთმიანი ქვები (სამი) უადგილოდაა დატანებული ეკვდრის სწორედ იმ ნაწილში, სადაც ეს ბარელიეფიცაა მოთავსებული, ამა-
ვე დროს ასეთი რამ ეკლესიის კედელში არ შეიძლება; კიდევ მე-
ტის თქმაც შეიძლება: ეს ბარელიეფი იმ თავითვე ამ ეკვდრის კუთვ-
ნილება არ ყოფილა ან, უფრო სწორად, ეს ბარელიეფი სადა-
ლაც სხვაგან იყო, ვიდრე მას ამ ეკვდერში
შემოიტანდნენ: ეს ბარელიეფი რომ ამ ეკლესიის ან ამ ეკ-
ვდრისთვის ყოფილიყო დამზადებული, ის არც იმ ადგილს იქნებოდა
მოთავსებული, სადაც დღესაა — ეკვდრის შიგნით, მის დასავლეთის
კედლის მარჯვენა კიდეში და შედარებით დაბლა. ბარელიეფის ად-
გილი, რა თქმა უნდა, გარეთ კედელი იყო, თუ მას (ბარელიეფს) ამ
ეკლესიასთან ან ეკვდერთან უშუალო კავშირი ჰქონოდა. ამასვე უნდა
მოწმობდეს ის გარემოებაც, რომ ამ ბარელიეფის კედელში ჩაშენები-
სას მისი წარწერა ნაწილობრივ საშენებელი კირით დაფარულა, რაც,
საფიქრებელია, არ მოხდებოდა თუ კი ეს ბარელიეფი თავისი
წარწერით ამ ეკლესიის თუ ეკვდრის ნაწილად იქნებოდა ნაგუ-
ლისხმევი (იხ. სურ. 6. სტოას დას. კედლის დაშტრიბული ნაწილი).

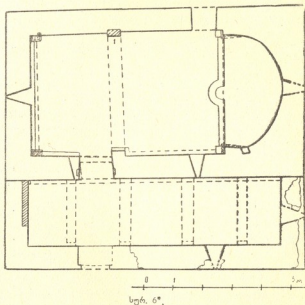
ბარელიეფი $1,85 \times 0,85$ ზომისაა. მასზე მოთავსებულია ოთხი
მამაკაცის ფიგურა. ისინი დგანან (ე. თაყაიშვილი შეცდომით ჰგო-
ნებს, რომ აქ „имеются довольно грубые поясныя изображения
четырёх лиц“. ფიგურები ყველა ერთი ზომისაა, ყველას ერთნაირი
თარგის სხვადასხვა სახიანი ტანსაცმელი აცვია, ყველას ერთნაირი
წვერი აქვს (მეტად გრძელი) და ყველას ერთნაირად აქვს შეხრი-
ლი ხელები*. (გამოსახულებებს ხელისგულები ჩვენსკენ უნდა
ჰქონდეთ მოქცეული) ეს უკანასკნელი გარემოება, ჩვენი აზრით,
განსაკუთრებით საინტერესოა (სამწუხაროდ, ბარელიეფის ამ მომენ-

* ვფიქრობთ ასევე შეხრილობებიანი გამოსახულებაა თბაქაერდის ეკლესიის
კედელში ჩადგმულ ერთ-ერთ ფილაზე. Материалы по археологии Кавказа,
вып. I, 1888, გვ. 14. ასეთივე შეხრილი ხელებითაა წარმოდგენილი მამაკაცის
ფიგურა თრიალეთის (შეზაქის) X საუკ. ძეგლის კედელზე (ქართული ხელოვნება
VI—A, 1963, ტაბ. 72). რედ.

სურ. 2

ტისათვის ყურადღება არ მიუქცევიათ არც ე. თაყაიშვილს (და არც პ. ინგოროყვას) (იხ. სურ. 7.). უეჭველია, რომ ბარელიეფის შემკმნელი აქ დასახელებულ პირთა პორტრეტების მოცემას არ ეძლეოდა: შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ის ტრაფარეტად მიღებულ სურათს აქანდაკებს. ამის მოწმობაა სამოსელის თარგის და წვერების ერთნაირობა. შეიძლება ეს იყო ამ კუთხეში ძველადვე შექმნილ-შემუ-

სურ. 6*.

შავებული პირობითი პორტრეტი აზნაურისა. ძველადვე შემუშავებული მეთქი ვამბობ იმიტომ, რომ ეს ამოღენა გრძელი წვერის ტარება XI—XII საუკუნის წესად არ გვეგულება... რაც შეეხება ხელების შეხრილობას, ეს, ვფიქრობთ, ამ ბარელიეფის ინდივიდუალური მოვლენაა... არაა დასაშვები, რომ აგრე ხელშეხრილი ქანდაკება ნორმალურ მდგომარეობის გადმოსაცემად გამომუშავებულიყოს (ასპირანტ ხანთაძის ხუმრობა-შთაბეჭდილებით ამ ხალხს იარაღი დაუყრია და მტერს ნებდებდა).

* ძეგლის ანაზომი (სურ. 6) და წარწერის ასლი (სურ. 8) შესრულებულია არქიტექტორ გივი გაფრინდაშვილის მიერ.

სამოსელი, როგორც აღვნიშნეთ, ყველას ერთნაირი თარგის, მაგრამ სხვადასხვა სახიანი აცვია. პ. ინგოროყვას აზრით ყველა ესაიხილია „ძველ-ქართულ საერისთავო ტანსაცმელზე“¹.

სამწუხაროდ, ძველი ქართული საერისთავო ტანსაცმელი აგრეკარგად როდი ვიცით, რომ პ-ლი ავტორის ეს განცხადება უყოყმანოდ გავიზიაროთ. კარგი იყო პ. ინგოროყვას საამისო საბუთი ეჩვენებინა. ჩვენ ვიცით საერისთავო მოსახლამი წითელი ფერისა (საკრამანგი), ხოლო აქ მოსახლამი კი არა, სახელოებია² სამოსელი აცვიათ. ერთი კი უფრო უდავო უნდა იყოს: ბარელიეფზე წარმოდგენილი პირები მაღალი საზოგადოების წევრები არიან.

*
*
*

ე. თაყაიშვილმა ამ ბარელიეფის წარწერის მცირე ნაწილი წაიკითხა³. პ. ინგოროყვამ სცადა ეს წარწერა ბოლომდე გაეშიფრა და ერთი სიტყვის გარდა, მისი აზრით, გაშიფრა კიდევაც⁴. ჩვენ, როგორც მოგახსენეთ, უმთავრესად ამ ერთი გაუშიფრავი სიტყვის მისახედრად წავედით.

ეს სიტყვა ჩვენ ვერ ამოვხსენით, მაგრამ კიდევ უფრო უსიამოვნო ის იყო ჩვენთვის, რომ პ-ლი პ. ინგოროყვას წაკითხვა სულ ერთიანად მცდარია.

წარწერა შესრულებულია ასომთავრულით XI—XIII საუკუნეებისა. XII საუკუნე შეიძლება უფრო მიახლოებული იყოს. მთელი წარწერა ორი თანასწორი ნაწილისაგან შედგება. ერთი იწყება ოთხკუთხედის ზემო მარცხენა კუთხიდან და უჭირავს ზემო და მარჯვენა აშიები. მეორე იწყება ოთხკუთხედის ზემო მარცხენა კუთხიდან და უჭირავს მარცხენა და ქვემო აშიები (იხ. სურ. 8).

ზემო აშიაზე იკითხება: ქე აღიდე (აქ ეს ი-ნი ე-ნს უფრო ჰგავს) შოთაჲ (აქ ონი ნაწილობრივ, ხოლო თანი უფრო დაზიანებულია. მაინც წაკითხვა შოთაჲ თითქო უდავოა) და გამრკლ და (ეს წაკითხვა უდავოა). ამის შემდეგ ზემო აშიაზე რჩება სამი ან ოთხი ასოს აღგილი. პ-ლი ინგოროყვა აღადგენს: „ავაგ“. ჩვენ ასეთი წაკითხვა, სამწუხაროდ, ვერ დავიდასტურეთ. ჩვენი მიხედვრით პირველი ორი ასო არის არა ავ, არამედ ბე, მესამე ასო შ-ინია, მეოთხე ასოს ნაწი-

¹ რუსთველიანა, გვ. 331.

² მაგრამ რაც წაკითხა „უდავო ჩანს, იხ: Археологические экскурсии, вып.

IV, 83. 9.

³ რუსთველიანა, 330—332.

ლი ქ-ანი უნდა იყოს. მაინც და მაინც აქ ავად არ შეიძლება იყოს ამას მოწმობს მარჯვენა აშიის წარწერა (რომელიც გაგრძელებაა ზემო აშიის წარწერისა).

3. ინგოროყვა აქ უეჭველობით კითხულობს: მთავარ, ზოლო „ი ჩუენი“ აღადგენს (ე. თაყაიშვილი მთელ ამ სტრიქონში მხოლოდ ავას კითხულობდა). ინგოროყვას წაკითხვა-აღდგენა აქ სავსებით მცდარი ჩანს. გვერდის არშიის პირველი ასო, ინგოროყვა რომ განად კითხულობს, არ შეიძლება ასე წაკითხულ იქნას, თუნდაც წარმოვიდგინოთ, რომ ამომჟღერლმა ის უკულმა ამოსჭრა. მაგრამ თუ დაუშვებთ რომ ეს ასო ზემო აშიაზე დაწყებულ სიტყვას აბოლოებს, მაშინ ბუნებრივია ის უხეიროდ ამოკვეთილ ნაარად წავიკითხოთ. და რომ ეს მართლაც ასეა, ამაში შემდგომი გვარწმუნებს. მეორე ასო ამ სტრიქონში უდავოდ დონია (და არა თ-ანი, როგორც 3. ინგოროყვა ფიქრობს) ამის მომდევნო ავა კომპლექსს არავინ დავობს. მეექვსე ასო აშკარა რ-აეა. მეშვიდე ასოს ინგოროყვა ნაარად კითხულობს, მაგრამ აქ იკითხება უდავოდ ზ. ამის შემდეგ იგი აღადგენს (რაკი მიიღო „მთავარ“): „ი ჩნნი“. ჩვენ კი გვგონია უეჭველობით წავიკითხეთ ბერ ამის შემდეგ ორი ან ერთი ასოს ადგილი რჩება. ამრიგად, ჩვენი წაკითხვა წარწერის ამ პირველი ნაწილისა შემდეგია: ქე ადიდე შოთა და გამრკლ და ბეშქ და ვარზბერ ან.

წარწერის მეორე ნაწილი, როგორც აღვნიშნეთ, მარცხენა აშიიდან იწყება:

ქე შე — მეხუთე ასოს ინგოროყვა კითხულობს — ე. თაყაიშვილი — ო, ჩვენ კი გვგონია, რომ მოცემულია ი-ნი.

მეექვსე ასოს ინგოროყვა აღადგენს ლ-ასად, თაყაიშვილი რ-აედ, მაგრამ აქ აღსადგენი არაფერია, რადგან დაუზიანებლად სწერია და ცხადად იკითხვის ჩ-ი ნი.

მეშვიდე ასო დავას არ იწვევს — წერია ქ-ანი, მერვე, მეცხრე, მეათე, მეთერთმეტე და მეთორმეტე ასოები, აგრეთვე უდავონია — ატმონ. ინგოროყვა ამ აშიაზე სხვას არ ამჩნევს, ჩვენ კი ნარის შემდეგ მეცამეტე ასოდ — ა გვეჩვენება.

წარწერა მარცხენა აშიიდან, როგორც აღვნიშნეთ, ქვემო აშიაზე გრძელდება. სამწუხაროდ, აქ ასოები განსაკუთრებით დაზიანებულია. უეჭვოდ აქ მხოლოდ ერთი სიტყვა განჩნდება: მათსა. ამის შემდეგ ინგოროყვას უდავოდ ეჩვენება წაკითხვა მთავარ, რომელსაც ის შეავსებს ბსა. აქაც ცდება 3-ლი მკვლევარი. პირველი ასო მართლაც მ-ანია, მაგრამ მეორე ასო გამორჩენია 3-ლ ავტორს: იქ

უდავოდ იკითხება რ-აც; მესამე ასო ასევე უდგფთ თანაირ; მეოთხე დაზიანებულია, ნაშთის მიხედვით ლ-ასია. ამის შემდეგ სამი ასოს აღდგილი ამოტეხილია, რის შემდეგ ჩანს თითქო ო. შემდეგ კიდევ ერთი ასოა ორი ასო—ქ მ. 3-ლი ინგოროყვა ამის შემდეგ უდავოდ კითხულობს: ნ ა. ჩვენი დაკვირვებით მ-ანის შემდეგ აქ ნ-არი არაა. ას ო ს ის ნ ა შ თ ი, აქ რ ო მ ა ა, ნ ა რ ს გ ა მ ო რ ი ც ხ ა ვ ს. ამის შემდეგ დაახლოებით რვა ასო შეიძლება ყოფილიყო. ამათგან ნაწილი სულ ამოტეხილია, ნაწილი კიდევ (ბოლო) ნაშთების სახით არის გადარჩენილი, მაგრამ აღდგენა ესე, ინგოროყვა რომ თითქო უდავოდ კითხულობს, ჩვენი აზრით, მიუღებელია. ასოს ნაშთების მოხაზულობა ამის უფლებას არ იძლევა.

რაც შეეხება იჩქატ მონა-ს (ინგოროყვა მას კითხულობს ეს ქატმონ), ის ამ ბარელიეფზე გამოხატული არ იგულისხმება, ამას თვით წარწერაც კი მოწმობს. ბარელიეფზე გამოხატულია მხოლოდ პირი, რომელნიც ცოცხალნი იგულისხმებიან და რომელთათვის დიდებას გამოსთხოვენ ქრისტეს. იჩქატ მონა კი, უნდა ვიფიქროთ, ბარელიეფის შექმნის ინიციატორია. იჩქატ მონა ისაა, ვინც ამ ბარელიეფის ტექნიკური შექმნა „მოიქირვა“ (მდრ. თრიალური ხელის წარწერა) ამ თავისი პატრონების სადიდებლად. სწორედ ასეთ სიტუაციას მოწმობს სათხოვარის ეს განსხვავებაც: „ქრისტე აღიდე“ (პატრონთათვის) და „ქრისტე შეიწყალე“ (იჩქატ მონისათვის). წარწერის ისე დალაგება, პ-ლ ინგოროყვას რომ აქვს (იხ. ზემოთ), ნებისმიერია და გაუმართლებელი: იჩქატ მონა ამ წარწერაში სხვა როლს ასრულებს, დანარჩენი კიდეც სხვას. პ. ინგოროყვას მიერ ტექსტის ასეთი ნებისმიერი და უმართებულო გადასმა იმ გარემოებამ მოითხოვა, რომ პ-ლმა ავტორმა ბარელიეფზე ოთხი მთავარი იგულისხმა და ტექსტშიაც მეოთხე მთავრად ელიქატმონ დაიგულა, რაკი ვარაზბაკურ ვერ ამოიცნო.

მაშ რაღაა ეს ბარელიეფი? ამ კითხვაზე პასუხი ნაადრევია (ამისათვის საჭიროა უფრო მეტის ამოშიფრვა), მაგრამ ერთგვარი მოსაზრების წამოყენების საშუალებას იძლევა რამოდენიმე მომენტი: ბარელიეფზე მოცემულ პირთა ჩაცმულობა ჩვენ ძველი ტრადიციისად გვეჩვენება. ასევე ძველი ტრადიციისად გვეჩვენება სახეების გადმოცემაც გრძელი წვერით. ეს რაღაც შემუშავებული ტრაფარეტი. სამაგიეროდ განსაკუთრებით საყურადღებო გვგონია მათი შეხრილი ხელები. ხელების ასეთი შეხრა შეიძლება იყოს წყალობის ნიშანი („ხელის აპყრობა“), ან კიდეც ფიცის რაიმე აქტის დამოწმების ნიშანი. მაინცადამაინც ის ვედრების ნიშანი არა გვგონია. ბუნებრივად გვაგონდება XVI საუკუნის ერთი იმერული საბუთი — განჩინების წიგნი, სადაც ორგვარი ფიცია დამოწმებული სასამართლო პრაქტიკაში: „ნ ა ბ ნ ი თ ა და ხ ე ლ შე ხ რ ი თ ა“. ასე რომ შეიძლება ვიფიქროთ, ამ ბარელიეფზე გამოსახულია ამ ოთხი პირის მოწმობის აქტი, მათ მიერ რაღაცის დამტკიცების აქტი¹¹.

¹¹ შეიძლებადა ვარაუდები განგვეგრძო: მრთ(ება) და მრთ(ლობა) თუ მრთ(ველობა) ამავე აქტთან დაგვეკავშირებია, მაგრამ ეობს დავაყადოთ, ვიდრე ძეგლს ჩამოვიტანდეთ და მეტს წაეკითხავდეთ.

მოკლედ რომ ვთქვათ, აქ ამ ბარელიეფში მე „ქელის“ ერთი იურიდიული გამოსახულება შეჩვენება¹².

ეხლა, ვინ არიან ბარელიეფზე გამოსახული პირები? რი შეიძლება სწორედ იგივე იყოს, რომელმაც თავნარული მიწა შესწირა აძიკვის ეკლესიას.

ინგოროყვას აზრით ესენი, შოთას გარდა, ორბელებია. მკვლევარს ამის საბუთს აძლევდა მის მიერ ამოკითხული ელიქატმონ და ავაგ. მაგრამ როგორც ვნახეთ, ავაგი ამ ბარელიეფზე სულ არ იკითხება, ხოლო ელიქატმონი (ჩვენი წაკითხვით იჩქატ მონა) ბარელიეფზე არაა წარმოდგენილი. ბარელიეფზე წარმოდგენილი შოთა, გამრეკელ და ვარაზბაკურ ორბელთათვის დამახასიათებელი სახელები მაინცდამაინც არაა. ბარელიეფზე წარმოდგენილი პირები რომ დიდკაცები არიან, ეს თითქმის უცილებელია. ესენი შეიძლება იყვნენ ფეოდალური სახლის შვილები, რომელთა მოწმობა, დამტკიცება აუცილებელი იყო იურიდიული აქტისათვის. უნდა დაუშვათ, რომ მათ ხელი მიუწვდებოდათ იჩქატ მონის ნასაქმევზე. ამავე დროს არაა აუცილებელი, რომ ესენი უსათუოდ ადგილობრივი წარმომომბისანი იყვნენ. შეიძლება შოთაჲ და მისი სახლისკაცნი იმ სახლის შვილებია, რომელიც მეფემ შეიწყალა და ეს ქვეყანა უბოძა...

მაგრამ ისიც შეიძლება, რომ ყველა ესენი ერთი ფეოდალური სახლის შვილები არ არიან. მაშინ ისინი ოფიციალური პირნი არიან, რომელთაც აგრეთვე ხელი მოუწვდებოდათ იჩქატის ნასაქმევზე და რომელთა დამტკიცება-მოწმობა ხსენებულ იურიდიულ აქტს სიმტკიცეს ანიჭებს. აი ისევე როგორც თრიალურ ხელზეა წარმოდგენილი ვაზირები.

¹² „ქელის“ შესახებ ავტორის მიერ წაკითხული იყო მოხსენება საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივი მეცნიერებათა განყოფილების XII სიმეცნ. სესიაზე, 1943 წ. იხ. თეზისები, რედ.

ქვემო-ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა

(შესავალი)*

(1949 წ.)

საქართველოს ისტორიის მეცნიერული შესწავლისათვის ისტორიული გეოგრაფიის აუცილებლობას ჯერ კიდევ ვახუშტი ბატონიშვილი ზედაცდა, — XVIII საუკუნის პირველი ნახევრის დიდი მეცნიერი. ისტორია ვახუშტით „განიყოფების ოთხ ნაწილად: ადგილის აღწერად, ნათესაეთა მეტყველებად, წლის მრიცხველებად და მოქმედების აღწერად“¹.

თუ როგორ ესმოდა ამ მეცნიერს „ადგილის აღწერა“, ეს ჩანს მისივე ნაშრომიდან, სადაც არა მარტო ქვეყნის ფიზიკური თვისებებია აღწერილი, არამედ ამასთან ერთად მოცემულია მისი სამრეწველო-ეკონომიური დახასიათება (სად რა მოიპოვება, სად რა მოდის, სად რა მოჰყავთ, სად რას აწარმოებენ), აღნიშნულია ღირსშესანიშნავი იტორიული ძეგლები (ზიდი, ქარვასლა, ციხე, სასახლე, ქალაქი, დიდი დაბა, ეკლესია, მონასტერი, ნაციხვარი, ნაქალაქევი, ქვაბები და სხვ.) და აქვე მოცემულია მათ შესახებ მოკლე ისტორიული ცნობები.

ამრიგად, ვახუშტის „ადგილის აღწერა“ ეს არის გეოგრაფიულ სივრცეში გაშლილი ცოცხალი ისტორია. ამიტომაცაა, რომ ვახუშტის აღწერის გაცნობისას მკითხველს მუდამ თვალწინ უდგას არა გეოგრაფიული სურათი საზოგადოებისაგან მოწყვეტით, არამედ ქვეყნის ფიზიკურ პირობებთან ურთიერთ ზემოქმედებაში მყოფი

* იხევედნა პირველად.

¹ ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, განმარტებული და შეესებულა ახლად შექმნილის არქეოლოგიურისა და ისტორიულის ცნობებით დ. ზ. ბაქრაძის მიერ, ტფილისი, 1885, გვ. 1.

საზოგადოების საქმიანობა². ასე რომ ისტორიის მეცნიერული კვლე-
ვის ვახუშტისეული მეთოდი თავის ამ ნაწილში დროის-და შესაფუ-
რისად მაღალი — მოწინავე მეთოდი იყო.

სამწუხაროდ, ვახუშტის შემდგომმა ქართულმა ისტორიულმა
მეცნიერებამ ვერ შეინარჩუნა დიდი მეცნიერის ეს მეთოდოლოგი-
ური წარმატება (ამას, რა თქმა უნდა, თავისი მიზეზი ჰქონდა) და
ისტორიული გეოგრაფიის საჭიროებას საქართველოს ისტორიის
შესწავლისას დიდხანს აღარაეინ გრძნობდა.

მხოლოდ XIX საუკუნის მეორე ნახევარში იჩენს ახლად თავს ეს
დავწყებული მეთოდი. მარი ბროსეს და მეზუთე არქეოლოგიურა
ყრილობის გავლენა ამ საქმეში უდავო ჩანს. ამავდროულად იყო ამ
მიმართულებით მუშაობა დ. ბაქრაძის, გ. წერეთლის, ივ. როსტომ-
შვილის, გ. ყაზბეგის, თ. ჟორდანიასი, ე. თაყაიშვილის და სხვების.

თუმცა უნდა ითქვას, რომ „ადგილის აღწერის“ ვახუშტისეული
მეთოდის სრულ აღდგენამდე ჯერ კიდევ შორს იყო. ზემოხსენებუ-
ლი მკვლევარნი (და კიდევ უფრო სხვები) თავიანთ ისტორიულ-არ-
ქეოლოგიური მუშაობისას მეტ-ნაკლებად ვიწრო — სპეციალური
ამოცანებით იფარგლებოდნენ და, თუ ჩვენი ისტორიული წარსუ-
ლის ესა თუ ის კერძოული ნაკვალევი (ეთქვით წარწერები ან საკულ-
ტო ნაგებობანი) ზედმიწევნით შეისწავლებოდა (რაც ვახუშტის არც
კი წამოუწყია), სამაგიეროდ ცოცხალი ურთიერთობა საზოგადოების
ისტორიისა და ფიზიკურ-გეოგრაფიული გარემოსი, ვახუშტის „ადგი-
ლის აღწერაში“ რომ აგრე აშკარად იგრძნობა, ამ ისტორიულ-არ-
ქეოლოგიურ ნაშრომებში არსად ჩანდა.

ისტორიული გეოგრაფიის საჭიროებას, საქართველოს ტერიტო-
რიის ისტორიულ-არქეოლოგიურად შესწავლის აუცილებლობას კარ-
გად ხედავდა აკად. ივ. ჯავახიშვილი. „ქართველი ერის ისტორიის“
მეორე წიგნისათვის წამძღვარებული ისტორიული გეოგრაფია თავი-
სი რუკით ამის თვალსაჩინო მაჩვენებელია. კიდევ მეტი, განსვენე-
ბულ მეცნიერს განზრახვა ჰქონდა უნივერსიტეტში ისტორიული
გეოგრაფიის კურსი შემოეღო. მაგრამ ასეთი რამ იმ დროს ჯერ კი-
დეც ნაადრევი აღმოჩნდა; ამისათვის საჭირო საველე მუშაობა შეს-
რულებული არ იყო (ის არც დაწყებული იყო).

მხოლოდ დღეს გვაქვს სრული შესაძლებლობა ეს საქმე განვა-
ხორციელოთ. საამისოდ უშუალოდ გვაქვს მატერიალური საშუალე-
ბანი და საკმაოდ მოგვეპოვება მეცნიერული ძალებიც.

² ამ მოსაზრების სისწორის თვალსაჩინო საბუთია ვახუშტის ქართველ-
ული ნაშრომები.

და ჩვენი მოვალეობაა საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიულ შესწავლა იმ სიმაღლეზე ავიყვანოთ, როგორც ჩვენი დროის მეცნიერულ ისტორიოგრაფიას შეეფერება.

ეს იქნება გაღრმავება ქართული მარქსისტულ-ლენინური ისტორიოგრაფიისა.

საქართველოს ისტორიის წყაროები მეტისმეტად დაზიანებულია. განსაკუთრებით საგრძნობია წერილობითი მასალის განადგურებულობა. მაგალითისათვის საკმაოა: XIV საუკუნის ქართულ საკანონმდებლო წიგნში — „გარიგება კელმწიფის კარისა“ — ში ვკითხულობთ, რომ საქართველოს სამეფო კარის წერილობით საჭიროებას ოცდა ექვსი მწიგნობარი ემსახურებოდა ჰყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის მეთაურობით. ამისათვის თურმე „ხუთი ფურცელი ქალაქი ყოველთა დღეთა ჰყონდიდელსა, სამი ფურცელი საწოლის მწიგნობარსა, ორი ფურცელი ზარდახანის მწიგნობარსა და თვთო ფურცელი სხვათ მწიგნობართა“ ეძლეოდა³. გამოდის, რომ ყოველთა დღეთა მხოლოდ სამეფო კარზე საშუალოდ 34 ფურცელი ქალაქი იწერებოდა. და ასეთი რამ სავარაუდებელია, სულ მცირე, ორას-სამასი წლის მანძილზე (XII—XIV სს.). ჩვენს დრომდე კი აქედან ნახევარი დღის პროდუქციას თუ მოუღწევია...

უფრო უარესია მდგომარეობა სამეფო კარს გარეთ შესრულებული დოკუმენტების შენახულობის მხრივ. ზოლო იმის წარმოსადგენად, თუ როგორი ინტენსიური უნდა ყოფილიყო ასეთი დოკუმენტების წარმოება, ვთქვათ, XI საუკუნეში, საკმაო გავიხსენოთ ნიკორწმინდის მონასტრის წინამძღვრის დაწერილი⁴ (მაგრამ, რაც უარესია, „უამთა ვითარებას“ გადარჩენილი ეს მცირე ნაშთიც კი დღემდე მეცნიერულად შესწავლილ-გამოცემული არაა).

წერილობითი წყაროების ასეთ მდგომარეობისას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ისტორიის სხვარიგ წყაროებს. ხალხური ისტორიული ზეპირსიტყვიერება, ყოფაცხოვრებითი თუ სულიერი სამყაროს გადმონაშთები, მატერიალური კულტურის წიაღისეული თუ მიწის-ზედა ძეგლები მოწოდებული არიან შეავსონ წერილობითი წყაროების სიმცირე. მაგრამ ამისგან დამოუკიდებლადაც უნდა ხაზგასმით ითქვას, რომ ამა თუ იმ ხალხის მეცნიერული ისტორიის დაწერა, ჩვენს ხანას რომ შეეფერება, შეუძლებელია, თუ ეს ქვეყანა ისტორიულ-გეოგრაფიულად წინასწარ სათანადოდ შესწავლილი

³ პროფ. ე. თაყაიშვილი, გარიგება კელმწიფის კარისა, ტფილისი, 1920, გვ. 63—66, 370—375.

⁴ თ. ყორღანია, ქრონიკები, II, გვ. 43—49.

არ იქნა ახალ ეტაპზე ქართული ისტორიული მეცნიერების ლიბერალად დამკვიდრება შესაძლებელი იქნება მხოლოდ მაშინ, როცა არა მარტო წერილობითი ძეგლები, არამედ ყოველგვარი წყარო და სურათი საქართველოს ტერიტორია მარქსისტული თვალსაზრისით ინტერპულად შესწავლილი გვექნება.

ჩვენ კი დღემდე საქართველოს ისტორიულ-არქეოლოგიური რუკაც კი, ჩვენი დროის შესაფერისი, არ მოგვეპოვება, ქართულ წარწერათა კორპუსიც კი ვერ გამოგვიცია, საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული აღწერაც კი არა გვაქვს, რომ არაფერი ვთქვათ, სახალხო მეურნეობის ისტორიულ შესწავლაზე (იგულისხმება სასოფლო მეურნეობის სხვადასხვა დარგები — მელიორაცია, ხელოსნური წარმოების დარგები, ვაჭრობა, გზები).

შედარებით უკეთესი მდგომარეობაა ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლთა შესწავლის საქმეში, თუმცა აქაც კი სასურველ მდგომარეობამდე ჯერ კიდევ შორსაა. დღემდე ნაკლებადაა შესწავლილი საერო ნაგებობანი: სასახლე, ციხე, კოშკი, ბურჯი, სახლი, დარბაზი, ქარვასლა, მარანი, ხიდი და სხვ. ცალკე აღსანიშნავია საქართველოს წიაღისეულ ძეგლთა აღმოჩენა-შესწავლის საქმის ვითარება.

დღემდე არაფერი ან თითქმის არაფერი ვიცით იმის შესახებ, თუ სად რა უნდა ვეძიოთ, საქართველოს ისტორიის სად რა ძეგლები შეიძლება იყოს დამარხული. საბჭოთა ხელისუფლების პირობებში შექმნილი ეს დარგი ქართული მეცნიერებისა — საქართველოს წიაღისეულის არქეოლოგია დღემდე თითქმის სულერთიანად შემთხვევით აღმოჩენილობიერებად სარდლობს (დაბლა გომი, ვანი, კლდეეთი, ურეკი, სამთავრო, თრიალეთი და სხვადასხვა). რა სალაპარაკოა, რომ ასეთი ვითარება დღეს უკვე შეუწყნარებელია, რომ დროა ვიცნობდეთ საქართველოს ისტორიულ გეოგრაფიას იმდენად, რომ მეცნიერული გათხრების წინასწარი დაგეგმვა შეგვეძლოს და შემთხვევათა ანაბარად არ ვიყოთ.

ერთი სიტყვით, საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლა ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარების ამ საფეხურზე სრულიად გადაუღებელი საქმეა.

დღეს ჩვენ, როგორც აღვნიშნე, ყველა შესაძლებლობა გვაქვს ეს დიდი საქმე წარმატებით წამოვიწყოთ და ღირსეულადაც შევასრულოთ.

ყოველივე ზემოხსენებულის გათვალისწინებით იყო, რომ საქართველოს მეცნ. აკადემიის აკადემიკოს ივანე ჭავჭავაძის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტმა 1948 წლის სამუშაო გეგმით ისტო-

რიულ-არქეოლოგიური ექსპედიცია დასახა ქვემო ქართლში. ჩვენი ექსპედიცია, გასაგებია კომპლექსური უნდა ყოფილიყო. ისტორიკოსისა და არქეოლოგის გვერდით აქ ივარაუდებოდა ეთნოგრაფი, ფოლკლორისტი, ხელოვნების ისტორიკოს-ხელოვნათმცოდნე, გეოლოგი, გეოგრაფი, ტოპოგრაფი. სამწუხაროდ, ნავარაუდევ სპეციალისტებიდან ზოგიერთის წაყვანა არ მოგვიხერხდა. ჩვენი ექსპედიციაში შვიდი მეცნიერი მუშაი შედიოდა, მხატვარი და ფოტოგრაფი. სამეცნიერო მიზნების გვერდით ჩვენი ექსპედიცია პედაგოგიურ მიზანსაც ისახავდა. სავსე მუშაობის პრაქტიკის მისაღებად ექსპედიციაში მონაწილეობდნენ აკადემიისა და სახ. უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის კათედრის ასპირანტები (10 კაცი).

ექსპედიციის მუშაობა ერთ თვეს გაგრძელდა (25.IX—25.X).

ჩვენი მიზანი მრავალმხრივი იყო. ძველი გზების მიმართულებათა დადგენა (ზიდი, ქარვასლა-ფუნდუკი, კლდე-კარი, ქვაჯვარა, ციხე თუ ტოპონიმიკური მასალა), ნაქალაქარების, მონასტრების, ნასოფლარების აღრიცხვა, მათი სახელების დადგენა და, რამდენად შესაძლებელი იქნება, მათი ტოპოგრაფიული აგეგმვა, ნაგებობათა (სასახლის, ციხის, დარბაზის, კოშკის, ეკლესიის, სახლის და სხვ.) ფიქსაცია და დღემდის უცნობ-შეუსწავლელთა გასაზომად გათვალისწინება, გამოქვეყნებულ წარწერათა შემოწმება და სხვა წარწერათა მოძიება, წიაღისეული არქეოლოგიის პუნქტების დასახვა (სამაროვანები, ყორღანები, გმირთნაკვეთები, მიწის ზედაპირზე ამოსული წიაღისეული მასალა), საშუალსაუკუნეების სამაროვანთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული შესწავლა (ლოდები და მატურები წარწერებით, სხვადასხვა საყოფაცხოვრებო სურათებით), ისტორიულ-ეთნოგრაფიული თუ ისტორიულ-ზეპირსიტყვიერი მასალის ჩაწერა. ცალკე მინტერესებდა კელის და მის ნაცვალთა შემცველი ძეგლები (სტელები).

მივდიოდით ამ პირველ ექსპედიციაში და თვალწინ მეხატებოდა წამოწყებული საქმის წარმატებით დაგვირგვინება, როცა მთელ ჩვენს ქვეყანას ასეთი ქესპედიციით მოვივლით და ხელთ გვექნება დიდი მეცნიერული მასალა: საქართველოს ისტორიულ-არქეოლოგიური რუკები, ნაგებობათა განაზომები, ციხე-ქალაქთა და სოფელთა ტოპოგრაფიული გეგმები, წარწერათა კორპუსი, ექსპედიციის დღიურები, ეთნოგრაფიულისა და ფოლკლორული მასალის ჩანახატ-ჩანაწერები და... ვინ იცის, კიდევ რამდენი რამ ახალი, ჭერ გაუთვალისწინებელი საკითხი დაგვესახება და მათ შესახებ მასალა დაგვიგროვდება... და როცა ყველაფერი ეს აგრე შესრულებული გვექნება,

საქართველოს ისტორიის მეცნიერული შესწავლის საქმე, დაიწყო
ნებული ვარ, დიდად წინ წაიწეეს.

ექსპედიციამ, როგორც აღვნიშნე, მუშაობა ქვემო ქართლში დაიწყო. ამას გვიკარნახებდა ის, რომ ეს ქვეყანა ისტორიულად ყველა-
ზე ნაკლებად არის შესწავლილი, ამავე დროს ამ ქვეყნის მნიშვნე-
ლობა საქართველოს ისტორიაში განსაკუთრებით დიდია, ისტორიული
ძეგლებიც აქ, გეოგრაფიული თუ ისტორიული სპეციფიკური პირო-
ბების გამო, უხვად არის შემონახული და, ბოლოს, უნდა გამოვტ-
ყდე, პირადი მეცნიერული ინტერესებიც აქეთ მეწეოდა.

აფხაზეთში

(ექსპედიციის ხელმძღვანელის დღიურიდან) *
 (1951 წ.)

6. X. ძლივს დავადწიე თავი თბილისს და დღეს აფხაზეთს მივედი ექსპედიციით. ამოცანა განსაკუთრებული გვაქვს გადასაწყვეტი — დიდი პოლიტიკური მნიშვნელობის ამოცანა. ამას ელიან ჩვენგან. კერძოდ, ამას ელის პარტია. უკეთ: პარტია დახმარებას მოითხოვს ჩვენგან იმ დიდ საქმეში, რომელსაც ის პრაქტიკულად ახორციელებს.

აი აქაც მწვავედ იგრძნობა ჩვენი (ისტორიული მეცნიერების) ჩამორჩენილობა. პარტია, მთავრობა, პრაქტიკული ფრონტის მუშაკები ჩვენგან მოითხოვენ მეცნიერულ დახმარებას კონკრეტული საზისას და ჩვენ კი მზად არა ვართ (და მზად არა ვართ იმიტომ, რომ ყველა ჩვენ თავის ნებაზე რაც და როგორც გვსურს და გვებაღსება, ისე ვმუშაობთ და არა იმაზე და ისე, როგორც და რაც ამ დიდ პარტიოტულ საქმეს — ახალი საბჭოური საქართველოს შენებას სჭირდება).

თუმცა გვიან, მაგრამ, ესეც კარგია: დავგეგმეთ და ეს არის წამოვიწყეთ...

ექსპედიციის შედგენილობას არა უშავს, თუმცა უკეთესიც შეიძლებოდა.

ამოცანის სიძნელე არა მარტო იმაშია, რომ წყაროები აფხაზეთის ისტორიისათვის მეტისმეტად მცირეა და რაც არის ისიც სრულად შესწავლილი არაა: არამედ იმაშიაც, რომ რაც აქამდე გაკეთებულა, სულ ერთიანად გადასასინჯავია მახვილი კრიტიკული თვალით.

* იბეჭდება პირველად.

თურქული და ცარიტული აქ დიდხანია ერთი მეორეს შეუერთდა და ორივემ ერთად თავადურ-კულაკურ რეაქციას „იდუური“ საკვები მისცა. პანთურქისტი და დერჟიმორდა შეუღლდნენ და მათი ცხოვრების წინააღმდეგ დადგნენ. კერძოდ, „მეცნიერებაში“ ეს გამოვლინდა ისტორიული მოძმეების აფხაზებისა და ქართველების გათიშვის ცდაში.

დღეს ჩვენ მეცნიერულად უნდა მოვხსნათ რეაქციის ნახელავი. ქეშმარიტი მეცნიერების შუქით უნდა დავფლითოთ ის ცრუმეცნიერული აბლაბუდა და ნათელი მოვფინოთ აფხაზეთის წარსულს, საქართველოს წარსულს.

სადგურზე აფხაზეთის სამეცნიერო ინსტიტუტის დირექტორი და თანამშრომლები დაგვიხვდნენ. ეს ინსტიტუტი ჩვენს ექსპედიციაში მონაწილეობს (არქეოლოგი, ეთნოგრაფი). სუსტია ჭერჭერობით ეს ინსტიტუტი, თორემ ამაზე უკეთესი ამოცანა, ჩვენ რომ აფხაზეთისათვის დავგვემეთ, მათ რა შეიძლება ჰქონდეთ?

ქალაქი განსაკუთრებულ შთაბეჭდილებას სტოვებს. სწრაფად შენდება და სულ უფრო და უფრო კოპწიავდება ისედაც ლამაზი მდებარეობის სოხუმი. ყველგან და ყველგან მშენებლის მტკიცე და მზრუნველი ხელი ჩანს. საოცარია, თუმცა ჩემთვის, ისტორიკოსისათვის. ეს საოცარი არ უნდა იყოს: რამდენი მშენებელი ჩანს დღეს სარბიელზე! ქართველებსაც, ჩანს, შეგვიძლია ვაშენოთ. და განა საექვო უნდა ყოფილიყო ეს? ბაგრატ III, დავით კურაპალატი, ლიპარიტ ბაღვაში, ბაგრატ IV, დავით აღმაშენებელი, თამარი და რამდენი სხვა დიდი მშენებელი ჩანს იმ აღმავლობის ხანაში! და შენდებოდა ქვეყანა მატერიალურად, იდეურ-პოლიტიკურად. არც შემდეგ ხანაში გადალუღლან საქართველოში შენების მოღვაწენი („მეორედ მშენებელნი“). მაგრამ გვიან-ფეოდალური დაჩიხულობის ხანა მშენებლობისათვის გასაქანს არ იძლეოდა. ბოლო-მოუღებელი მონღოლ-თათრობა, ყიზილბაშობა, ოსმალთა (ლეკიანობით) რომელი მშენებლობის ხელისშემწყობნი შეიძლებოდა ყოფილიყვნენ? განვითარებაში შეფერხებულ-ჩამორჩენილი დაჩიხული ფეოდალური ქვეყანა, ბურჟუაზიული მსოფლიოს გარემოცვაში მოყვა და გასაგებია, თუ მშენებლობისათვის (ბურჟუაზიული მშენებლობისათვის) მოუშაადებელი აღმოჩნდა. პოლიტიკურად უფლებაყრითი დაგვიანებული ქართველი ახალი მშენებლობისათვის უუნარო უნიჭოს ვითარებაში აღმოჩნდა. მაგრამ საფრთხის წინაშე დამდგარმა

ქართველმა ხალხმა თავის გადარჩენის უდიდესი ნიჭი გამოიჩინა: მან თავისი ხსნა რევოლუციაში დაიგულა: „грузия“ революციური სინონიმი შეიქმნა. რევოლუციამ გაიმარჯვა და ქართველმა ხალხმა რევოლუციას და მის შემდგომ ხანას უდიდესი მშენებელნი მისცა...

შენდება ახალი აფხაზეთი და გულწრფელად მცხვენია, რომ ჩვენ ისტორიკოსები მხოლოდ ახლა ვიწყებთ მის მეცნიერულ შესწავლას.

ჩვენმა მასპინძლებმა ქალაქი დაგვატარეს. ლაფიანი ბაზარი სამოთხე-ბაღად უქცევიათ, დაღარული ქუჩები ასფალტით მოუფენიათ, ქალაქში ქოხმახები გაუწყვეტიათ და შესანიშნავი სასახლეები, ხიდები, ღობე-გალავნები აუგიათ. ქალაქში ამაყად გამოდგარან პოლიტიკური ბელადების გვერდით ბარათაშვილისა და რუსთაველის სახელები... (არც პ. ჭარაია, თ. სახოკია, ნ. ჯანაშია, ა. ჯუღელი არიან დასაფიწყარი ახალ აფხაზეთსათვის). მთელ ამ წარმტაც მშენებლობას აგვირგვინებს „სოხუმის მთა“, ამ ერთი წლის წინ ჭაგნარით შემოსილი „гора Чернявского“, შესანიშნავი ნახელავი შემოქმედი ხელმძღვანელობისა. მოკლედ, შენდება სოხუმი, შენდება ახალი აფხაზეთი, შენდება საქართველო და ჩვენ, ისტორიკოსები, რაღაის მაქნისები ვართ, თუ ამ მშენებლობაში უახლოეს მონაწილეობას არ მივიღებთ?

თბილისიდან ასეთი ექსპედიცია აფხაზეთს არასოდეს სწევია. და არც იყო საამისო პირობები. ქართული მეცნიერება დევნილი იყო, დევნილი იყო საქართველოს ისტორია, სიტყვა „საქართველო“, როგორც პოლიტიკური ცნება, აკრძალული იყო. ცარიზმმა მის მიერვე შემოღებული „გრუზიაც“ კი ვერ მოითმინა და უკუაგდო... „შავი ზღვის“, „მტკვრის“, „რიონის“, „არეზის“ და „კასპის ზღვის“ მხარეები და ბოლოს ყველა ამათი შემცვლელი ტერმინი „Южная Россия“ — ასეთი პროექტები ცოცხლობდნენ და სადღა იყო ადგილი „საქართველოსათვის“. „აჩიკაში“ „იმერეტიაში“ შეცვალა, „გურჯისტანი“ — „გრუზიამ“, „გრუზია“ — „გრუზინსკაია გუბერნიამ“. „გრუზინსკაია გუბერნია“, „ტიფლისკაია და კუტაისკაია“ გუბერნიებმა, ხოლო ამ უკანასკნელთა შეცვლას „იუენაია როსია“-თი აპირებდნენ...

ჩვენი მიზანი დიდია და ძნელი. უნდა ავამეტყველოთ (ნამდვილ მეცნიერულად) ძეგლები, აქამდე რომ, აგრე მიტოვებული ჩვენ მიერ, რაგინდა რას „მოწმობდნენ“ ცრუმეცნიერთა ხელში...

ძეგლების სიმცირე განსაკუთრებით საგრძნობია გვიანფოდალური ხანიდან... საქართველოს საერთო უბედურება იმ ხანისა აქაც

ჩანს. მაგრამ აქ უფრო, ვიდრე დანარჩენ საქართველოში: ოსმალეთ-
ბატონობა, მათი გავლენა აქ უფრო ძლიერი იყო, ვიდრე სხვაგან.
დასავლეთ საქართველოში ან უკეთ—ისეთივე, როგორც ქვემო ქართლში
რისა, აქარასა და სამცხეში... და შედეგად იგივე: არც ერთი წერი-
ლობითი ძეგლი, არც ერთი არქიტექტურული ძეგლი. თუ ოსმალეთ-
ზე რამეს იტყვიან, ესაა ტყვის სყიდვა ნავსადგურებში, ხანა, როცა
ზღვის სანაპირო მეკობრეებისა და ტყვეებით მოვაჭრეების ბუნაგ-
ბად წარმოუდგენია გაუბედურებულ მოსახლეობას— (მათომი,
ქობულეთი, ფოთი, ანაკლია, ტიბუნი, სოხუმი, ბიჭვინტა...).

შედარებით უხვადაა ჩვენს დრომდის მოღწეული ძეგლი და შუა-
ხანის ძეგლები — აშკარა მოწმობა ცხოველი მშენებ-
ლობისა აფხაზეთში. კედლები, ციხე-გალავნები, სასახლე-
ები, ტაძრები, ხიდები... აი ეს ძეგლები უნდა ავამეტყველოთ, უნდა
ვათქმევინოთ, თუ როდის და როგორ შენდებოდა ეს ქვეყანა, ან
კიდევ, როდის არ შენდებოდა ის.

გაგრის რაიკომის მდივანი გვეუბნება (და სხვა პრაქტიკული მუ-
შაკებიც), რომ აქ აურაცხელი ხალხი მოდის, კითხულობენ ამ ძეგ-
ლების შესახებ, ცნობას ითხოვენ მხარის შესახებ. ბევრი არაფერი
გვაქვს, რომ მივაწოდოთ და რასაც ვაწვდით, არც ის ვიცი, თუ რა-
ღირსების ცნობებიანო. ჩვენი ჩამორჩენილობაა, რომ დღემდე ამ
პრაქტიკული მნიშვნელობის ამოცანას „მალლიდან“ უყურებთ. აქაო-
და ეს რა მეცნიერების საქმეაო... ძეგლი ბურჟუაზიული მეცნიე-
რების გადმონაშთია ასეთი შეხედულება. პრაქტიკულ მუშაკთა მიერ
წამოყენებული მოთხოვნილება პირველხარისხიანი მნიშვნელობის
ამოცანაა. მეცნიერული ცოდნის სახალხოვად გადაქცევის გზა და
კომუნისტური მეცნიერება მხოლოდ სახალხო
შეიძლება იყოს. ამას გარდა აქ ქართული მეცნიერების გატა-
ნისათვის უსაზღვრო სარბიელი იშლება და ჩვენ უნდა მივაწოდოთ
ასეთი ცოდნა პრაქტიკულ მუშაკებს, რათა ის გავრცელდეს უფარ-
თეს მასებში ჩვენი კავშირისა. ესევე ამოცანა გვავალებს მკაცრად
მეცნიერული ცოდნის მოპოვება-მიწოდებას. უნდა გვახსოვდეს, რომ
მიუდგეთ ჩვენი ავისმდომელნი პროგრესის და ახალი საქართველოს
ქეშმარიტ მეცნიერული ცოდნის არაკეთილმოსურნენი ჭერ კიდევ არ
გადალულან. ასეთ პირობებში მცირე შეცდომაც კი შესაძლებელია
მძიმე შედეგებისა აღმოჩნდეს.

დღეს სოხუმში გრჩებით, პარტიული ხელმძღვანელობა უნდა ვნა-
ხოთ, ჩვენი მუშაობის შესახებ უნდა მოვესაუბრო. მანქანებით ქალა-
ქი დავიარეთ. სიამაყის გრძნობით გვაჩვენებენ ახალი ქალაქის შე-
ნებას და საამაყოც აქვთ. სიძველეთაგან კელასური ვნახეთ. ამ იშვიათ

ძველს ჩვენ მომავალ წელს შევისწავლით ალბათ. მაშინვე შევსწავლეთ დეობით გავარკვეით ვინ, როდის, როგორ და რაისთვის შეასრულეს გრანდიოზული ნაგებობა, რას მოწმობს ის ამ მხარის ისტორიულ განვითარებაში. არა მგონია, რომ ეს ამოცანა ისეთი დაუძლეველი იყოს, როგორც დღემდე მოჩანს, როცა ეცნობი სათანადო ლიტერატურას. აზრთა დიდი სხვადასხვაობა მოვლენის გულდასმით შეუსწავლელობას უფრო უნდა ემყარებოდეს, ვიდრე საკითხის სიძველეს. შედარებითი, ისტორიული შესწავლით, ცნობათა კრიტიკული ანალიზით შეიძლება მეცნიერულად დამაჯერებელი სიტყვა ითქვას ამ ნაგებობის შესახებაც...

ბასლათის ხიდის სანახავად წავედით. აქაურ ძველ „მეცნიერთა“ დამახასიათებელია, რომ ამ იშვიათ ნიმუშს ქართული მშენებლობისას „ვენეციურ ხიდს“ უწოდებდნენ. 1936 წელს ხიდზე ქართული წარწერის აღმოჩენამ დაამსხვრია ვენეციელთ მოყვარულთა და საქართველოს მოძულეთა ეს „მეცნიერება“. წარწერის ნაშთი მოწმობს, რომ ხიდი აგებულია საქართველოს სამეფოს ძლიერების ხანაში, საფიქრებელია, ადგილობრივი ადმინისტრაციული მმართველის მიერ. ასოების სიდიდე და მათი იშვიათი ხელოვნებით შესრულებულობა მოწმობს, რომ ამომჭრელი ამ წარწერის შორიდან წაკითხვას ვარაუდობდა — ე. ი. ჩრდილოეთის მისასვლელიდან, საიდანაც გზა შემოდიოდა ამ ხიდზე... ამ გზის ძველ მიმართულებას მიუთითებს აგრეთვე, აქვე ახლო ხიდთან, მდინარის მარცხენა მხარეზე ნანგრევები (იმავე ხანის) სასახლის და ეკლესიისა... ხიდები საქართველოში მრავლად არის გადარჩენილი. სხვადასხვა სახისანია ეს ხიდები: ეიწრო და ფართე, ცალთაღიანი და მრავალთაღიანი, ადრინდელი და გვიანი. სამწუხაროდ, დღემდეც კი ეს ძეგლები სრულიად შეუსწავლელია. ამავე დროს მათი შედარებითი, ისტორიულ-არქეოლოგიური შესწავლა მნიშვნელოვან შუქს შეიტანდა ჩვენი წარსულის ცოდნაში... ეს ხიდიც (და სხვა აქაური სიძველენიც) ჩვენ უნდა მომავალ წელს შევისწავლოთ.

„სოხუმის გორაზე“ გაგვიმასპინძლდნენ. შოთა ჯანაშია აფხაზურად თამადაობდა: „წვეთიც არავის შეარჩინა“.

საოლქო კომიტეტში ვიყავით. ჩვენი განზრახვა-შეხედულებანი მდივანს მოვახსენეთ. ჩვენი სურვილი მხოლოდ ის არის, რომ, რაც კი შეგვიძლია, მხარში ამოუდგეთ მას ამ ქვეყნის მშენებლობის საქმეში. ეკალნარი და მყარალი სარეველა ჩვენც ბევრი გვაქვს საგლეჯი იმისათვის, რომ უღაბური „ჩერნიავსკის მთა“ წარმატებულად „სოხუმის მთად“ ვაქციოთ (ბაშკიროვ-სტრაჟევები, გრენები და მათი თანამოსანგრენი ჩვენც მრავლად გვყავს მოსათხრელი).

7. X. დღეს გაგრაში მივდივართ. ჩვენი მუშაობა, გაღავენსა-
ტეთ იქიდან დავიწყეთ. ვიდრე წავიდოდეთ სოხუმის ციხე-გალავანსა,
ნანგრევები ვინახულეთ. ღრმა შთაბეჭდილებას სტოვებს ციხე-გალავანი,
გალავანი, მისი გარკვეული ნაწილი უძველესი მოჩანს (შესასწავლია
უძველესი დროისავეა ეს მოცულობა თუ უფრო გვიანი დროისაა-
ის) — რომაულ-ბიზანტიური ხანისა. ქელაიშბეგიც აქ მარხია. ეს
ციხე-გალავანი, რა თქმა უნდა, ღირსია მონოგრაფიული შესწავლის.
შეიძლება ბევრი რამ ცხადი გახდეს, ბევრი რამ სთქვას აფხაზეთის
ისტორიის ამ უტყუარმა მოწმემ (ციხე-გალავნები ჩვენში აურაცხე-
ლია ძველიცა და ნაგვიანვეიც. ესაა ოლონდ, რომ ისინი სულ შეუს-
წავლელია. ძველად, ჩანს, აგებდნენ ციხე-გალავნებს, შემდეგ ეს არ-
ქიტექტურული ნაგებობა სახეს იცვლის და შუა საუკუნეების ფეო-
დალური ციხეები უფრო მცირე და მიუვალ მთის წვერებზე წამო-
ზრდილი ბუდეები... კიდევ უფრო გვიან ხელახლა ჩნდება გალავნე-
ბი—თავდაცვის ნაგებობანი. ყველა ესენი უთუოდ განსხვავდებიან
ურთიერთისაგან თავიანთი დანიშნულებით... პეტრას შესახებ ცნობა
შეიძლება მრავალშეტყველი იყოს ამ უძველესი ციხე-ქალაქების გა-
საგებად: ფაქტორიუმი, ჭარის სადგომი, უცხოელთა ქალაქი უცხო
ქვეყანაში, პოლიტიკური ბატონობის დასაყრდენი, თავდასაცავი... შემ-
დეგ ერისთავის სამმართველო პუნქტი და ადგილობრივ მოსახლეო-
ბაზე ბატონობის იარაღი ციხე-ციხისთავები, შემდეგ ფეოდალური
გვარის ატრიბუტი... შემდეგ სოფლის-თუ ქალაქის გალავნები).

ფრიად საინტერესოა ბაგრატი ს ციხე — ბასლათისწყალის
მარცხენა მხარეზე სოხუმის ციხიდან სულ რაღაც სამიოდე კილომე-
ტრში. ეს ციხე ჩვენ არ დაგვიტვალავს (მომავალ წელს მოვიხი-
ლავთ), მაგრამ ეხლავე კითხვას სვამს: რა დამოკიდებულებაშია ეს
„ბაგრატის ციხე“ სოხუმის ციხესთან? სახელი მოწმობს თითქო,
რომ ის აგებულია X—XI საუკუნეში ან ბაგრატ III ან ბაგრატ IV
მიერ (ბაგრატ აფხაზთა მეფე IX საუკუნისა აფხაზეთის ეკლესიის
ბერძენთაგან განმათავისუფლებელი?.. ეს უფრო მისაღები ვარაუდი
ჩანს, თუ ციხის ნაგებობა ამის საშუალებას მოგვცემდა....). რად იყო
საჭირო აქ ეს სამეფო ციხე, როცა სოხუმის ციხე აქვე იყო?
შეიძლება სოხუმის ციხე-გალავანი ამ დროისათვის უკვე მოშ-
ლილი იყო, ხოლო ფეოდალური ხანის მფლობელს ზღვის-
პირის ციხე-გალავანი არც აგრე სჭიროდა, რომ ის აღედგო-
ნა: ეპოქას მთაზე — ციხე უფრო შეეფერებოდა. სოხუმის ციხე

რომ დიდ პარტიებში არ ყოფილა ფეოდალურ ხანაში (ისევე როგორც სხვა საზღვისპირო ციხე-ქალაქები იმათ გარდა, რომელნიც ქვეყნის შიგნით შემოსასვლელ გზას კეტავდნენ: გაგრა, ჭყვიშეთი, პეტრა), ეს იქიდანაც ჩანს, რომ გვიანფეოდალურ ხანაში ეს ციხე გაუქმებული ყოფილა და ოსმალებს განუახლებიათ, რათა აფხაზეთში თავისი პოლიტიკური ბატონობა განეზოციელებინათ, საფიქრებელია, რომ ასეთივე პოლიტიკური ფუნქცია ახლდა ამ ციხე-გალავანს ძველ დროსაც და ჩვენ ამის პირდაპირი მოწმობაც მოგვეპოვება: არიანეს მოხსენება სოხუმში რომაული გარნიზონის დგომის შესახებ... ისე რომ ამ ზღვასიქითი მეზატონეთაგან განთავისუფლება თვით ამ ციხე-გალავანის შემდგომი საჭიროების საკითხს, საფიქრებელია, უკავშირდებოდა. ასევე, როგორც სოხუმის ციხე, ფეოდალურ ხანაში (ზღვასიქითელთაგან ქვეყნის დამოუკიდებლობის ხანაში) მოიშალა არა ერთი ასეთი პუნქტი (თუ საბოლოოდ არ გაქრა): ქვეყნის ცხოვრებაში მათი მნიშვნელობა მეტად დამცირდა, მაგალითად ფოთი, ბათომი, გუდაფა, ურეკი, პეტრა, ყულევი, დიოსკური, ანაკლია, ფსირცხა, გუდაუთა, ბიჭვინტა და მრავალი სხვა. მართო ის რად ღირს ამის საილუსტრაციოდ, რომ ზოგი მათგანის ადგილ-მდებარეობაც კი—ძველ წყაროებში მოხსენებულია — დღეს სადღა შექმნილია, ხოლო ზოგი მნიშვნელოვანი ნანგრევები უსახელოა დღეს (ცანდრიშში, ვორიბიოვის დაჩა, ლაზარესკოე და სხვ.). არქეოლოგია, უეჭველია, გამოაკვლევს და დაადგენს ამ საზღვისპირო პუნქტებს ზღვასიქითელებთან საეაქრო და პოლიტიკური ურთიერთობისას, ჩვენი ქვეყნის წინაფეოდალური ხანის ურთიერთობისას. წინარე ხანასთან შედარებით ფეოდალურის უპირატესობა სამეურნეო-ეკონომიური განვითარების თვალსაზრისით აქიდანაც კარგად ჩანს: ის თავს აღწევს პასიურ-მწოდებლის მდგომარეობას, და ზღვასიქითელთა პოლიტიკურ ბატონობასაც. ქვეყნის სამეურნეო-ეკონომიური ცხოვრების ცენტრი ქვეყნის შიგნით გადმოდის, შრომის განაწილების შემდგომი გაღრმავების ნიადაგზე ნაწარმის გაცელა-გამოცელა მხარეებს (და სოფლებს) შორის ცხოველდება, ამ ნიადაგზე წარმოიშვებიან ქალაქები ქვეყნის შიგნით. ამავე დროს ქვეყანა პოლიტიკურად თავისუფლდება ამ ზღვასიქითელთაგან. ასე რომ ამ საზღვისპირო ციხე-ქალაქების მოშლა ნიშანია არა ქვეყნის დაცემის, არამედ მისი ეკონომიური და პოლიტიკური შემდგომი დაწინაურებისა. ეს ასეა, მაგრამ დასავლეთ საქართველოს ცხოვრებაში ისტორია, სამწუხაროდ, თითქმის განმეორდა და განმეორდა უარეს პირობებში. ტყვის-

მყიდველები იმ ძველ ხანაშიაც იყვნენ „მეფენი“ და მეუბრეები. თუშები თუ ტომებიც ეწეოდნენ ასეთ „მეურნეობას“ და მონატაციებ ადამიანებს ამ ზღვისპირა პუნქტებში სცვლიდნენ უცხოურ ნივთებს. მაგრამ ზღვის იქით იმ დროს კულტურულად დაწინაურებული საბერძნეთ-რომი იყო, რომელსაც საეპქრო საქონლის გვერდით ჩვენში კულტურული ცოდნაც შემოჰქონდა. სხვა მატერიალური ხასიათის მოწმობათა გვერდით ჩვენ პირდაპირი ჩვენებანიც მოგვეპოვება საბერძნეთ-რომის კულტურული გავლენის შესახებ დასავლეთ საქართველოს ტომებზე... შემდეგ, როგორც აღვნიშნეთ, ჩვენი ქვეყანა დაწინაურდა, ახალ სოციალ-ეკონომიურ ფორმაციაში (—ფეოდალური ურთიერთობა) საზღვისპირა ვაჭრობის მნიშვნელობა დაეცა და ქვეყნის ეკონომიური ცხოვრების მაჩისცემა უპირატესად ქვეყნის შიგნით მოთავსდა. ქვეყანა პოლიტიკურადაც განთავისუფლდა და საკუთარი დამოუკიდებელი ნაბეჭით წინ წავიდა. მაგრამ დადგა გვიანფეოდალური ხანა. ქვეყნის სოციალ-ეკონომიური განვითარების დაჩიხულობის ხანა (როგორ, რატომ და რა ნიადაგზე მოხდა ეს, აქ ამის შესახებ საუბარი შორს წაგვიყვანდა). ოსმალეთის სახელმწიფო ამ ბოროტების ერთ-ერთი სათავე იყო (მან გამოხრა არაერთი ფეოდალური ქვეყანა: ბიზანტია, ბულგარეთი, რუმინეთი, სერბია, უნგრეთი...). ზღვისიქითელი ეს ბიზანტიის „მემკვიდრე“ ოსმალეთი ასეთი „მემკვიდრე“ იყო მხოლოდ გეოგრაფიული თვალსაზრისით, რაც შეეხება მის კულტურულ მემკვიდრეობას ოსმალეთი ამას არც კი იჩემებდა: ბარბაროსული ფეოდალიზმის საფეხურზე მდგომს მას, რა თქმა უნდა, არ შეეძლო უარყოფითი გავლენა არ ჰქონოდა მაღალფეოდალური განვითარების საფეხურზე მყოფ იმ ქვეყნებზე, რომელნიც ოსმალთა სახელმწიფოს საზღვრებში მოყვნენ (უშუალოდ და შუალობით). საზღვისპირა ძველი ქალაქები აღდგა როგორც ციხე-სიმაგრეები, ოსმალთა ბატონობის დასაყრდენი: ბათოში, ფოთი, ანაკლია, სოხუმი, გოლოვინკა (რა ერქვა?), სუფუკი და სხვ. მაგრამ ამ „ქალაქებიდან“ ეხლა კულტურის ნასახივც კი არ ვრცელდებოდა, მონოპოლიური საქონელი, თურქი ვაჭრები რომ ვაჭრობდნენ და ქართველი ტყვეები (და ბზა) უმთავრესად... და ქვეყანა კატასტროფიულად უკან წავიდა, მოსახლეობა განახევრდა (საუკეთესო ნაწილი გაიყიდა), ველური მორალი გაბატონდა, ქვეყანა გავერანდა... გლეხმა მიწის მუშაობას თავი დაანება და მეკობრეობას ხელი მოკიდა, მშენებლობას თავი დაანება და ფაცხას (მოღობილი)ამოიჩემა, სამშობლოს გაეცალა და სხვა ქვეყანას გადავიდა. თარეში მეფე-მთავრების, თავადების, ტყვისმსყიდველი ბანდების — ეს აცოცხლებდა ისგაურს (დიოსკურიას?), ფოთს, ანაკ-

ლიას, სოხუმს, ქობულეთს, ბათუმს. ეს ადგილები იყო განუწამები ხალხის წყევლა-შეჩვენების ადგილები, უსამართლობის და უღვთოების ადგილები...

მაგრამ ჩვენ „მცირედ გარდამაბიჯებელთა პირველსავე მოვიდეთ“ (ამ შემთხვევაში ესეც კმარა).

სოხუმის ციხის დაცემა, მისი მნიშვნელობის დამცირება ფეოდალური ურთიერთობის გაძლიერების ხანაში გასაგებია (ნორმალურ პირობებში სოხუმი ბურჟუაზიული ურთიერთობის შემოსვლის დროს უნდა „განახლებულიყო“ ეკონომიურად. სულ ერთია, სოხუმი თუ მის ახლოს სხვა ადგილი შავი ზღვის სანაპიროზე...). გასაგებია ამდენადვე აქვე ფეოდალური ბატონობის პოლიტიკური საყრდენის წარმოშობა. ცხუმის ერისთავი უეჭველია იჯდა არა სოხუმის ძველ ციხე-გალავანში, არამედ ამ „ბაგრატის ციხეში“, მისი პოლიტიკური დასაყრდენი მაინცდამაინც ეს ციხე იყო და არა სოხუმის ციხე-გალავანი. ასეთ კონტექსტში ისმის საკითხი: თუ „ცხუმის ერისთავის“ სადგომი (საყრდენი) ეს „ბაგრატის ციხე“ იყო, ხომ არ ერქვა ცხუმში თვით ამ „ბაგრატის ციხეს“? ამას უნდა მოწმობდეს ალექსანდრე მეფის რუკა (XVIII საუკუნის 30-იანი წლებისა), სადაც სოხუმის ციხე და ნავთსადგური ცალკეა აღნიშნული, ხოლო მას ახლოს სწორედ იქ, სადაც ბაგრატის ციხეა საგულეველი, აღნიშნულია (დაბატულია) ციხე სახელით „ცხუმის ციხე“. რუკის გამკეთებლის შეცდომა აქ მოსალოდნელი არაა. იმერეთის მეფის კარზე კარგად იცოდნენ, უეჭველია, თუ სად იყო „სოხუმი“ და სად „ცხუმი“. სოხუმის შესახებ იქვე აწერია, რომ ის აგებულია (განახლებულია) ოსმალთა მიერ XVIII ს-ში და რომ იქ ფაშა ზის, ხოლო ციხეს ასი მეციხოვნე იცავს. ცხუმის ციხე კი ცალკეა აღნიშნული და იქ არც ოსმალთა გარნიზონი იგულისხმება, თუმცა რუკის შემდგენელს ეს ცხუმის ციხე ეოცხალ ციხედ (და არა ნანგრევად) აქვს აქ წარმოდგენილი. ჩანს, ეს ცხუმის ციხე ამ დროს ჯერ კიდევ ეოცხალი იყო. უნდა ვიფიქროთ, რომ აფხაზთა მთავრის სახლის ერთი შტო, რომელიც აბუქუას ფლობდა, ციხეში იჯდა გვიანფეოდალურ ხანაში (სოხუმის ძველი ციხე-გალავანი იმ დროს გაუქმებული უნდა ყოფილიყო). ეს რუკა იქამდე კარგად იცნობს ამ მხარეს, რომ აქ ბასლათზე ხიდიც კი არ არის დავიწყებული...

ამ „ბაგრატის ციხის“ თავგადასავალი, ამრიგად, ასე უნდა წარმოვიდგინოთ: უძველეს დროს იყო ციხე-გალავანი ცხუმში. აფხაზეთში (უფრო სწორად—აფშილეთში) ფეოდალური ურთიერთობის გამარჯვებამ ამ ძველი ციხე-გალავნის მნიშვნელობა დასცა. აქვე ახ-

ლოს აგებული იქნა ფეოდალური ხანის შესაფერისი ცხე-სიმაგრე („ბაგრატის ციხე“), რომელსაც ცხუმის ციხე ეწოდა, რამდენადაც ეს ახალი ციხე ძველ ციხე-გალავანს შეენაცვლა, როგორც მონღოლებმა, რომლებმაც ბატონობის აღდგომა (ასეთი ვარაუდისას უნდა ვიფიქროთ, რომ „ბაგრატის ციხის“ აგებამდე ძველი ციხე-გალავანი ცოცხლობდა). აქ ცხუმის ციხეში იჯდა ცხუმის ერისთავი და შემდეგ აფხაზეთის მთავრის სახლის კაცი, მაშინ, როცა თვით აფხაზეთის მთავარი ლიხნისა (ზუფუს) და ანაკოფიას იყო. XVIII საუკუნიდან ვითარება შეიცვალა. ცხუმის ძველი ციხე-გალავანი ოსმალებმა გაამაგრეს. აქ გარნიზონი ჩააყენეს და აფხაზეთის გამაჰმადიანებული მთავარი (ქელაიშბეგის მამა) ფაშად დასვეს. ამრიგად, თურქული „სოხუმი“ ცხუმის ციხეს დაუპირისპირდა. ასე რომ აფხაზეთის პოლიტიკური ცენტრი ეხლა აქ „სოხუმში“ გადმოვიდა. ამიერიდან თანდათან „ბაგრატის ციხე“—„ციხუმის ციხე“ დაეცა მნიშვნელობით... ამას ცარიზმის მოსვლა მოყვა და სოხუმის კიდევ უფრო ზრდა. ბაგრატის ფეოდალური ციხე სულ მოიშალა (და ბურჟუაზიული სოხუმი იშვა). უფრო ზედმიწევნით საუბარი შეიძლება მაშინ, როცა ამ ციხეს შევისწავლით აფხაზეთის ისტორიულ-არქეოლოგიურ საერთო შესწავლასთან ერთად...

აქვე კითხვის სახით: რატომ არ ჩანს სოხუმის ძველ ციხე-გალავანში ძველი ეკლესიის ნანგრევები, ან იყო და გაქრა??

კ. ბერულავა შეიძლება მართალი იყოს და აბეაყუა მართლა მეფეთა სადგომი იყო. შეიძლება ეს ხიდი ასეთი საგანგებო წარწერით ამის მოწმობაც იყოს (ეკლესია, სასახლე, აბანო, ხიდი, და აქვე ახლოს ცხუმის ციხე).

გაგრისაყენ წავედით, სამწუხაროდ, იღრუბლება. გულმა არ მოიმინა, მინდა ერთი თვალის მოვლებით ლიხნიც ვნახო.

აუარეთ აფხაზეთის „ციხეთა თავადს“ ანაკოფიას—საეკლესიო აფხაზეთის ამ საზღვარს. ყველა ნიშნებით აქ იყო საზღვარი, როგორც პროკოპი კესარიელი, ისე ძველი ქართული წყაროები თანაბარი სიციხადით და ნიშანდობლივობით უჩვენებენ რომ ფსირცხა (რა ერქვა აფხაზურად ანაკოფიას?) იყო აფხაზეთის აღმოსავლეთი საზღვარი (კ. ბერულავას დაკვირვება ამ მხრივ სწორია). ამ ციხეს (თუ კომპლექსს) ჩვენ შემდეგ შევისწავლით.

ეხლა ანაკოფიის ტერიტორიაზე მშვენიერი ახალი ათონია—თვალის წარმატები სილამაზის კურორტი. აქვე მოჩანს ჩვენი (საქართველოს) გაქრობის მიზნით ანაგები მონასტერი, XIX საუკუნის მიწურულს რომ ცარიზმის ჯამაგირში მყოფმა ბერებმა დაარსეს. ფართე მოედანი უჭირავს ზეთის ხილის პლანტაციას (ამ მონასტრის ნასაქ-

მეც), შესანიშნავია კვიპაროსთა ხეივანი (მათივე ნასაქმევი), მაგრამ გმავს კაცს ყველაფერი ეს, რადგან იცოდა, რომ აქ ის სული ტრიალებდა, რომელიც საქართველოს გაქრობას მიზნად ისახავდა. ოცნებობდა, რომ აქედან სოხუმამდე ბოძებზე ერთ დღეს ჩამოსვრილილ „ქართველთა“ (—რევოლუციონერთა) გვამები ჩამწკრივდებოდა (ასეთი იყო ცარიზმის ქრისტიანული სათნოების მოღვაწეთა ნატვრა).

ლიხნი საკუთრივ აფხაზეთის შუა გულშია.

ერთ-ერთ წარწერაში ლევან დადიანი, მახსოვს, წერს, რომ მან ზუფუზ აიღო და ზუფუზარნი გააქცია. აქ, საფიქრებელია, ზუფუზ ქვეყნის სახელია და არა მარტო ლიხნის (ლუხუნის?). ლიხნი არა ჩანს, რომ საგანგებოდ გამაგრებული ყოფილიყო ოდესმე. საამისო იქ არც ნიშანი რამე მოიპოვება, არც ადგილმდებარეობა არის საამისო. ლიხნი გამოიღო ვაკობზეა მოთავსებული, XIX საუკუნის ფეოდალის კარმიდამო გეგონება, ნაგებობათა ნანგრევების სიდიდე რომ ზელს არ გიშლიდეს. აქ გადარჩენილია სასახლის უზარმაზარი ნანგრევები და დღემდე საკმაოდ კარგად დაცული ეკლესია. ამ ძეგლების დათარიღება ბევრ რასმე გვეტყოდა. ჯერ კი უნდა დაუცადოთ (გავიგე ლ. რჩეულიშვილი მუშაობს ამ საკითხზე). აქედანვე შეიძლება ითქვას, რომ ორივე ძეგლი ძველია, აფხაზეთის კულტურულ-პოლიტიკური აღმავლობის ხანაში აგებული. XIX საუკუნეში სასახლე მხოლოდ შეკეთებული ჩანს. უეჭველობით ის ითქმის, რომ ეს სასახლე ისეთ დროს არის აგებული, რომ გარედან შემოსევის არავის ეშინია და ქვეყანაც მდიდარია და წელმაგარი, ხოლო ხალხი კულტურული (რა თქმა უნდა ფეოდალური თვალსაზრისით). ნაქარმაგვევით „სახლი სათამაშო“ და გეგუთივით „სახლი სათამაშო“ ჩანს ეს სასახლე ამ ვაკეზე ან სახლი სალხინო, მაგრამ ვისი? — „აფხაზთა მეფის“ თუ შარვაშიძის?

გაგრამი მივედით. თვალწარმტაცია ეს ვიწრო ზღვისპირი, სადაც აგრე სიყვარულით მიკვრიან მთის მკერდს, თითქო ჩამოვარდნისა და ზღვაში დანთქმის ეშინიათო, კოპწია სახლები—შშრომელთა დასასვენებელი სანატორიუმები. მშენებელი ქართული ხელი აქაც ენერგიული ჩანს: სტილი, წარწერები და, გზაზე სოხუმიდან ეს არაერთგზის შეიმჩნეოდა, ახალი სოფლები.

ვიწრო გაგრამი ეხლა განსაკუთრებული ვიწროობაა. დამსვენებელთა სიმრავლის გამო. სასტუმროში მოეთავსდით. ვერაფერი შეიღია „პრინცის“ ეს ნაგებობა, ამავე დროს აქ ბინა მეტად ძვირია: ექსპედიცია ასეთ თანხებს ბინაზე არ ითვალისწინებს...

8. X. ჩვენი ექსპედიცია ორად გაიყო: ეთნოგრაფები და ისტორიკოს-არქეოლოგები. დღეს უნდა ცანდრიპში ვნახოთ. ახლა ამ სოფელს განთიადი ჰქვია. მოსახლეობა აქ სომხურ-რუსულ-ქართულია. აქამდე მას პილენკოვო ერქვა ვილაც მსახლობელი პილენკოვს გამო. ადგილობრივი ძველი სახელი თითქოს არის ცანდრიპში.

(მხარეთმცოდნე აფხაზი არქინბა ჩვენ დიდ სამსახურს გვიწევს: მას 1936 წელს შეუდგენია წიგნი По руинам Абхазии, სადაც შეძლებისდა კვალად ცდილა აფხაზეთის ისტორიული ადგილების სრულად აღრიცხვას. ეს ზელნაწერი, აფხაზეთის საკვლევო ინსტიტუტის საკუთრება პროკოპი რატიანშა გვათხოვა).

გაგრძიდან განთიადისაკენ კარგი სამანქანო გზაა ზღვაში წამოწვდილი კავკასიონის მთის დასავლეთ კალთებზე. აქვე ზღვის პირით ქუჩადულად მოიპარება რკინისგზა, რა არი ზღვამ ტალღებით არ წამლეკოსო. გზა აქ ძველდაც უნდა ყოფილიყო, არა მარტო ის გზა, ეხლა რომ ჩერკესსკაია ტროპას უწოდებენ, არამედ ზღვის პირით ვიწრო და საცალფეხო, მაგრამ ის მაინც იყო. თითქო ამის მოწმობაა მურავიოვის მიერ XIX საუკუნის შუაზე იმ კოშკის (ბურჯის) აგება, რომელიც ზემოდასახელებულ ჩერქეზთა ბილიკს დარაჯობდა მდინარე ყოეკვარას მარჯვენა ნაპირზე: ამ ბილიკით რუსთა წინააღმდეგ მეომარი ჩერქეზები გაგრის ციხე-გალავანს გვერდს უვლიდნენ და ჩრდილოეთიდან სამხრეთში და პირუკუ დადიოდნენო. ჩანს, ციხე-გალავანზე რომ გზა მოდიოდა, ის სხვა გზა იყო.

გაგრძიდან განთიადამდე გზა სულ ასე მთის კალთაზე მიდის. აქ მთა შიგ ზღვაშია შეჭრილი ოცი კილომეტრის განისა. ამ გზის დასაწყისს არის გაგრის ციხე-გალავანი, დასასრულს მდინარე მეხადირის შესართავი და ცანდრიპში. ფიქრობენ (არქინბა, ს. ჯანაშია), რომ ბერძნულ წყაროებში მოხსენებული ვიწრობი ტრაქეა აქ არის საგულისსმებელი. ვფიქრობ შეცდომაა. ჯერ ერთი აქ აფხაზეთი არ ყოფილა, ჯიქეთი იყო და თუ მაინცდამაინც გავიზიარებთ იმ აზრს, რომ აფხაზეთი აქამდე მოდიოდა, მაშინ გაგრა აფხაზეთის ბოლოდ (აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ) იგულისხმება, ხოლო ასეთი დაშვებისას პროკოპის ტექსტი სრულიად არ უდგება ამ ადგილს. ასე რომ პროკოპის ტრაქეა და მისი მონათხრობი ეპიზოდი გულისხმობს ანაკოფია-ფსირცხას, სადაც აფხაზეთი მართლაც იწყებოდა (კ. ბერულავას დაკვირვება აქ მართალია, თუმცა ავტორი არ ცდილა თავისი ეს მიხედვრა მეცნიერულად დაემტკიცებინა).

მთისმკერდი გადავიარეთ და მეხადირის ქალაში შევედით (გაგრძელდება სხვა დროს).

ძველი თბილისის ტოპონიმიკიდან

(ა გ ა რ ა ნ ი)¹

უნებურად მაგონდება 1927 წელი, როცა ჩვენ, ახალგაზრდანი, ასპირანტები და უკანასკნელი კურსის სტუდენტები: გ. წერეთელი, ს. ჭიჭია, ლ. მუსხელიშვილი, ი. ცინცაძე, გ. გოზალიშვილი და ამ სტრუქტურების ავტორი პირველად გავემგზავრეთ სასწავლო-სამეცნიერო ექსპედიციაში. ინიციატივა, მუშაობის გეგმა, მატერიალური სახსრები სულ ყველაფერი ჩვენივე იყო. საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოება იმით დაგვეხმარა, რომ მცირე თანხა გვასესხა, მასწავლებელმა ივ. ჭავჭავაძემ, კი ჩვენ მიერვე შერჩეული მარშრუტი (ჭავჭავაძეთი) მოგვიწონა.

ადგილზე ჩვენი სატრანსპორტო საშუალება ერთადერთი ვირი იყო, რომელსაც ჩვენი ბარგი-ბარჯანა აკვიდეთ, თვითონ-კი ქვეითად მივდევდით მას. 15 დღეს დავდიოდით, ჭავჭავაძეთის მესამედიც-კი ვერ მოვიარეთ. ზოგი მონაწილე მოიქანცა და ჩამოგვეშორდა, ზოგიც ავად გახდა. მეტად მძიმე პირობები იყო მატერიალურიც და მორალურიც.

მიუხედავად ამისა რა ბევრი რამ შეგვძინა ჩვენ ამ მოგზაურობამ!...

დღეს (1947 წლის ივლისი) თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის რექტორის განკარგულებით ჩვენი სასწავლო-სამეცნიერო ექსპედიცია სავსებით უზრუნველყოფილია: მის განკარგულებაშია საკმაო თანხა და საკუთარი ავტობუსი. ჩვენს აწინდელ ექსპედიციაში: ცხრა ასპირანტი, სამი უმცროსი მეცნ. მუშაკი, ოთხი უფროსი მეცნ. მუშაკი და ერთიც ხელმძღვანელი (1927 წელს ექსპედიციის მონაწილეთა შორის ორნი ვიყავით საქართველოს ისტორიის საუციალობისა, სახლშიაც ორი გვრჩებოდა, დღეს 15 მივდივართ და კიდევ

¹ მოხსენებად იყო წაკითხული ისტორიის ინსტიტუტის სამეცნიერო სესიაზე 1948 წ. 5 მაისს. (პირველად გამოქვეყნდა 1951 წ.).

რამდენი არ მოდის!! საქართველოს ისტორიის კათედრის სასტიკად
ლო წარმატება...).

3. VII გავემგზავრეთ. თავდაპირველად ჩანაფიქრი მარნეულში
გვემის შეცვლა დამჭირდა: ავტობუსი მხოლოდ ათი დღით შევიდნენ,
ჩვენ-კი ერთი თვით ვვარაუდობდით. გადაწყვიტე თრიალეთის მოვ-
ლა და ჭავჭავაძე-სამცხის გზით უკან დაბრუნება. ტექნიკურ დაბრკო-
ლებათა გამო ახალი გზით (მარნეული — თეთრი-წყარო — წალკა)
წასვლა არ მოგვიხერხდა, ძველ გზას (მანგლის—წალკა) ავყევით.

ჩემი ასპირანტების განწყობილება მხიარულია. სიმორცხვემ ჩა-
რა გაუარათ. ხმამალა ფიქრობენ, ოხუნჯობენ... აუარეთ ქალაქის-
პირა სოფლებს — შინდისს, ტაბახმელას. მაგონდება შინ-
დისის ღზინი ლუარსაბ მეფისა (სააკაძის გაქცევა); შინდელი გლეხის
ქალი, როსტომ მეფის დედა... ტაბახმელა კიდევ უფრო მეტ მოგო-
ნებას იწვევს. თამარ მეფე ხშირად იყო ტაბახმელას, აქ იშვა თამარის
პირშმო, აქვე ტაბახმელას გარდაიცვალა მეფე თამარი. თუმცა სა-
კითხავია, ძველად ტაბახმელა იქვე იყო, სადაც დღეს არის, თუ ამ
სახელით სხვა ადგილი, აქვე სადმე, იწოდებოდა? საინტერესოა
თვით სახელიც — „ტაბახმელა“. თითქო ისე ჩანს, რომ „ტაბა“ შეიძ-
ლებოდა ყოფილიყო კმელი, ე. ი. უწყლო (ისევე როგორც
ხევბელი—აწინდელი ხოვლეს მიდამოში). მაშ „ტაბა“ შეიძლე-
ბოდა ყოფილიყო წყლიანიც და უწყლოც (ე. ი. „ხმელი“). გამოდის,
რომ ტაბა არის გეოგრაფიული ადგილის გარკვეული ფორმა (მაგო-
ნდება აკად. აღ. ჭანელიძის პოპულარული წერილი ზღვების წარმო-
შობის შესახებ), და თუ ეს ასეა, რა კავშირშია ეს სიტყვა „თურქულ“
ტაფასთან?

გადაწყვიტე კოქრის ციხე ვნახოთ. რა საშინელი წამლეკ-
ვი უნდა ყოფილიყო ყიზილბაშური მოძალემა, რომ ქვემო ქართლის

2 ტაბა რომ ძირეული ქართველურია, თითქო სადღა არაა (მაგონდება აკად.
აგ. შანიძის წერილი „ტაბადა“); „ტაბა“ გავრცელებული გეოგრაფიული სახელია:
ტაბა თორში, ტაბანი-იერი იმერეთში, ტაბისყური (ეს უკანასკნელი
სოფლის სახელი უნდა იყოს, ისევე როგორც „ფარაფან“. „ტაბა“-საგან შეიქმნა
სოფლის სახელი, შემდეგ კი ეს სახელი თვით ტბასაც შეერქვა, ისევე როგორც
ფარავნის ტბა), ტბეთი შვეშეთში, თეთქო ქართლშიაც უნდა ყოფილიყო
გეოგრაფიული სახელი ტბეთი, საიდანაც აზნაურთა განთქმული გვარ-სახელი
ტბელი ჩანს X საუკუნეში, ტბისი ქვემო ქართლში, ტაბახა გურიაში,
სხალტბა ქართლში და სხვ...

ამ შეტყუარა ციხეს საკუთარი ქართული სახელი დაეკარგა და მხოლოდ „ქოროლი“ ეწოდებინათ (ქოროლი თურქული სამყაროს ხალხური გმირია და ყოველი ციხე მისი ადგილსამყოფელი იყო).

რამდენი ისტორიული გადმოცემა იქნებოდა შემონახული ამ ციხესთან დაკავშირებით, ეს აბლო-მახლო სოფლები რომ ათასჯერ არ ამოწყვეტილიყვნენ თურქების, თურქმანების, ყიზილბაშების ან სხვა „ველურებისა“ თუ „ტყიურების“ წყალობით. ეს სოფლები ზომ ამ ციხის „შემაგალნი“ იყვნენ, უეჭველია. მაინც საჭიროა ამ სოფლების მოვლა და, თუ რამ გადარჩა, შევსოვება. ზეპირგადმოცემანი, წერილობითი ცნობები, არქიტექტურული დაკვირვებანი, — ეს პირველადი სამუშაო-კი ჭერჭერობით შეუსრულებელია ჩვენი ციხეების შესწავლის საქმეში. ციხისა და მის გარშემო ნაგებობანი, ქვაბები, გვირაბები, კარები, გზაჭრილები, სამზირალ-საგუშაგოები, წყალსადენი, წყალსაცავები, ხორბალ-სანოვავის საცავები, იარაღის საცავები, ხარო-სადილეგოები, სასახლე, ეკლესია, — უნდა შესწავლილ-დადგენილ იქნას ციხის ეს (და სხვა) ელემენტები, უნდა შედარებითი შესწავლის გზით დადგენილ იქნას ციხე-სიმაგრის ტიპები (კოშკი, გალავანი, ნარიყალა, ციხე-ქალაქი, დედა-ციხე, ციხე-ბურჯი და სხვ.); უნდა შესწავლილ-შეფასებულ იქნას ციხის სოციალ-პოლიტიკური და ეკონომიური მნიშვნელობა. მაგრამ ჭერ მუშაობა არც კი დაწყებულა ქართული ისტორიოგრაფიის ამ მორიგ ამოცანაზე. საერთოდ უნდა ითქვას, რომ ჩვენში გვიანი ხანის არქეოლოგია საეცებით უგულვებელყოფილია (განსვ. ლ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი ს მუშაობა ამ საქმეში მისმა უდროო სიკვდილმა შეწყვიტა). და რაოდენ ახალ ცნობას შეგვძენდა, რაოდენ ცოდნას შეგვმატებდა ასეთი მუშაობა!... ციხეები, ქალაქი-სასახლეები, სამეურნეო თუ საკულტო ნაგებობანი სანახევროდ (და ზოგჯერ მთლად) მიწაშია ჩაფლული... უეჭველად უნდა წამოვიწყოთ, ან უფრო სწორად, უნდა განვაახლოთ ფეოდალური ხანის საქართველოს არქეოლოგიაში მუშაობა და ეს ფეოდალური ხანის ქართული ციხისა და ქალაქის შესწავლის პრობლემას უნდა დაუკავშიროთ.

ადრინდელ წყაროებში სახელწოდება „ციხე კოყრისა“ ჩვენ არა გვხვდება, თუმცა „კოყორი“, საფიქრებელია, დაბას აქ ძველიდანვე ერქვა. ამის საბუთია როგორც თვით სიტყვა კოყორი, ისე დოკუმენტური ცნობა, რომლითაც „კოყრისა დაბა“ აქ უკვე XIV საუკუნეში ა რ ი ს დ ა მ ო წ მ ე ბ უ ლ ი. ვახუშტი წერს: „არს

ციხე აზეულასი და აწ კოყორს თხემსა ზედა კლდისასა“⁴. თითქმის ვახუშტი ფიქრობს, რომ დაბა კოყორს ძველად აზეულა იქნა. რომ, მაშასადამე, სახელი „კოყორი“ გვიან შემოსულია. სწორედ ამის გამოა, რომ სახელოვანმა მეცნიერმა ალბათ იმაზე დაამყარა, რომ „კოყორი“ ძველ წყაროებში არ შეხვედრია. როგორც ვნახეთ, ეს შეცდომაა. მაგრამ საიდან მოაქვს ვახუშტის ეს „აზეულა“, რომელიც მისი აზრით, „კოყორს“ წინ უსწრებდა? ჩვენ ასეთი საგეოგრაფიო სახელი არ შეგვხვედრია, უნდა ვიფიქროთ: ვახუშტის ჰქონდა საკმაო საბუთი აზეულას არსებობის შესახებ ძველად, მხოლოდ მის ლოკალიზაციაში (აზეულა=კოყორი) ცდებოდა.

მაშ რა სახელით გვხვდება ჩვენ ეს ციხე ძველ წყაროებში? ან, შეიძლება, ძველად ის არც იყო?.. აქვე კახე ნის მონასტერი, რომელი „ალაშენა მეფემან თამარ“⁵, აქვე ტაბახმელა—საზაფხულო ადგილ-სამყოფელი თამარ მეფისა, აქვე ახლოს ბეთანია „თამარ მეფის აღშენებული“⁶. ვახუშტი წერს: „ამ ციხის (ე. ი. კოყორის ნ. ბ.) სამხრით (sic) არს სასახლე მეფისა კოყორი. ალაშენა პო მეფემან როსტომ, უმეტეს — ეს მეფემან გიორგიმ და ეს მეფემან ვახტანგ-დგებოდნენ ზაფხულს მეფენი“⁷.

კოყორს სასახლეების მშენებლობა, შეიძლება ამ ნაგვიანევი ხანის (XVII—XVIII სს.) ქართლის მეფეთა თავდაპირველი წამოწყება არც კი იყოს, არამედ ძველი ტრადიციის განახლებას წარმოადგენდეს. აქვე ყურადღებას იქცევს სამადლო, რომელსაც ასეთი სახელი, ვახუშტის აზრით „ეწოდების მუნ ფუნდუკისათვის“⁸. ქართულ საისტორიო წყაროებში სამადლო ვახუშტიზე უფრო ადრეც იხსენიება. XVI საუკუნის 60-იან წლებში, როცა სიმონ ქართლის მეფე თბილისში მსხდომ ყიზილბაშებსა და მათ მფარველობაში მყოფ დაუღბანს ებრძოდა, ის ერთხანობას სამადლოს იდგა. აქვე მოხდა ომი სიმონსა და დაუღბანს შორის, რომელიც ქართველთა გამარჯვებით დამთავრდა. დამარცხებული დაუღბანი ყიზილბაშებით ისევ თბილისის ციხეში ჩაიკეტა⁹. საგეოგრაფიო სახელი სამად-

⁴ ვახუშტი, აღწერა., 47—48.

⁵ იქვე, 47.

⁶ იქვე, 49.

⁷ იქვე, 47—48.

⁸ იქვე, 47.

⁹ მარიამისეული ქცა-ა, 939.

ლო ვახუშტის აღნიშნული აქტს თრიალეთშიც. ეს პუნქტიც ქალაქისაკენ მიმავალ გზაზე ჩანს¹⁰.

ასევე საინტერესო ფიქრის აღმძვრელი ჩანს აქვე სავეტერინარო სახელი დიდება...¹¹.

კიდევ უფრო საყურადღებოა აქვე კოყრის ციხის ძირას ხელოვნურად გაჭრილი კლდე, სადაც გატანილი ყოფილა გზა, რომელიც გარდაბანს აკავშირებდა (სკვირეთის ხეობით?) შიდა ქართლთან. ბუნებრივად მაგონდება კლდეკარები თრიალეთში, ბაგინეთში, უფლისციხეს, აწყურში... გადაჭრით შეიძლება ითქვას, რომ აქ ციხის არსებობა დიდად იყო დაკავშირებული ამ კლდეკართან, სულერთია, ერთად წარმოიშვნენ ისინი, თუ სხვადასხვა დროს. ეს მოვლენა, კლდეში ხელოვნური გზის გატანა, რა თქმა უნდა, გვინ-ფეოდალური ხანის ამბავი არაა. ის ზოგიერთ შემთხვევაში შეიძლება უფრო ძველიც იყოს, ვიდრე კლასიკური ხანა ქართული ფეოდალური ურთიერთობისა (ამას გვაფიქრებინებს კლდეკარები ბაგინეთს, უფლისციხეს, აწყურს...), მაგრამ სავაჭრო გზებით დაინტერესებულობა და ციხეების აგება „კლდეკართა“ კარგად დამოწმებული ფაქტია IX საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოში: „შეიპყრნა ლიპარიტ ქუეყანანი თრიალეთისანი, აღაგო ციხე კლდეკართა, იპატრონა დავით, ძე ბაგრატ კურაპალატისა“¹².

მაინც, რა ძლიერი აღმავლობის ეპოქა იყო არაბთა ერთიანი სახელმწიფოს ფეოდალური დაშლისა და საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების ხანა! არაბთა ერთიანი სახელმწიფოს ფეოდალური დაშლა ეს იყო დაპყრობილ კულტურულ ხალხთა გამარჯვება, იმდროინდელი საზოგადოებრივი ვითარებისათვის შეუფერებელსა და ამდენადვე ქვეყნის წინსვლის შემაფერხებელი ორგანიზაციის დამსხვრევა და კულტურულ ხალხთა შემოქმედებითი ძალების განთავისუფლება. ამავე დროს ეს იყო ხანა ნორმალური საერთაშორისო ურთიერთობისა ახლო-აღმოსავლეთში. „ნორმალურში“ აქ იგულისხმება მეტ-ნაკლებად თანაბარი სიმაღლის კულტურათა მქონე ხალხთა ურთიერთობა.

სამიწათმოქმედო კულტურის ხალხთა ისტორიაში განსაკუთრებით მძიმეა ე. წ. „გადმოსახლების ხანა“. უკეთ, გადმოსახლების ნო-

¹⁰ ვახუშტი, აღწერა..., 194; ბ. ლორთქიფანიძე, ქვემო ქართლი, I და II, 342.

¹¹ თუ ის „დიდი დაბასგან“ არაა ნაწარმოები, თუმცა ძველად უფრო მოსალოდნელი იყო „დაბადიდი“.

¹² მატ. კ.ე, ანასეული ქცა, 164.

მადური სახეობა, თორემ მოსახლეობის გავრცელების ტენდენციას გარკვეული მიმართულებით მუდამ არის ამა თუ იმ საზოგადოებაში. მაგრამ აღნიშნული ტენდენცია ზორციელდება კულტურულ-საზოგადოებისათვის ასატან ფორმებში. ურთიერთის მეზობელ კულტურულ ხალხებს შორის ამ ნიადაგზე მეტოქეობა, რაც ხშირად ომსაც კი იწვევს, რომელსაც, შესაძლებელია, მოსაზღვრე ტერიტორიის დაპყრობა-წაგლეჯაც მოჰყვეს ხოლმე, სრულიად ნორმალურია: ის კატასტროფას არ მოასწავებს... მაინც და მაინც მეზობლობის ეს ფორმებიც ასე თუ ისე შეხამებულია იმ კულტურულ მეურნეობასთან, ამ მეზობლებს რომ გააჩნიათ.

სულ სხვა მნიშვნელობისაა ნომადთა მეზობლობა მიწისმოქმედ საზოგადოებასთან. აქ მუდმივი ომია და კატასტროფის საფრთხე. *modus vivendi* აქ არ ხერხდება. ან ერთი უნდა გაქრეს, ან მეორე... და რამდენი ასეთი შემოსევა — მართლაც რომ „შემოსევა“ — განუცდილია ჩვენს ქვეყანას!.. რამდენხელ ნომადები მთელი თავისი „ველური“ ენერგიით ცდილან ჩვენს წაღეკვას!.. რამდენი ასეთი ტალღის მოზღვაებმა გადაიტანა ჩვენმა ხალხმა, ჩვენმა კულტურამ მართო ფეოდალურ ხანაში!..

დასავლეთ ევროპელებს ვერ დაუვიწყნიათ ჰონ-თურქთა შესევა-ნი IV—V საუკუნეებში ან ვიკინგების მეზობლობა X საუკუნეში. ჩვენ ქვეყანასაც არ გამოსწყვეტია ჰონ-თურქები, თურქ-ხაზარები, არაბები, თურქ-ყივჩალები, თურქ-სელჯუკები, თათარ-მონღოლები, ყიზილბაშ-თურქმანები, მაგრამ, თუ ამ „ველურებთან“ ბრძოლა სამკვდრო-სასიცოცხლო იყო, უკეთესი არც ბარბაროსულ ოსმალეთთან მეზობლობა იყო. მეზობელთან კულტურული მშვიდობიანი ურთიერთობა ზომ არც ამას ეხერხებოდა, ყველას ჩასანთქავად უყურებდა და ნთქავდა კიდევაც, ვიდრე ძალა შესწევდა, თუმცა არ ძლემოდა. და ასეთი მეზობლობა ასეულ წლების მანძილზე! ოსმალეთმა გამოზრა ახლო-აღმოსავლეთი, კულტურული დოვლათი გაუწია მას... დაუმატეთ ყველაფერ ამას „ლეკები ის“ მეზობლობა და თქვენ მიიღებთ იმ საგარეო-სამეზობლო პირობებს, რომელშიაც ქართველ ხალხს წილად ხვდა ცხოვრება მრავალი ასეული წლის მანძილზე. შედეგი ბუნებრივად გასაგებია: მძიმე დაზიანება, გავერანება... უფრო საკვირველი ისაა, თუ როგორ მოვახერხეთ იმის დაცვა, რაც დავიცავით, — რაც შემოგვრჩა (ეს ფრიად საინტერესო საკითხი დღემდე, რამდენადაც მაგონდება, არავის უკისრია გადასაქრელად ჩვენს ისტორიოგრაფიაში. დასვა კი ის პირველად დიდმა ილიამ... — დროა უკვე, რომ ამ საკითხს მოველოს და არც ძნელად გადასაწყვეტი საკითხია ის).

ორასი წლის, დაახლოებით (IX—XI სს.), მშვიდობიანობის ხანა
საქმად აღმოჩნდა, რომ ახალგაზრდა ფეოდალურ საქართველოს
ყოველ შრიც ძლიერად გაეშალა ბრწყინვალე შემოქმედება. ამ
ექვსას წელიწადს გვარბიეს ამის შემდეგ და ვერ მოგვშალეს, თუმცა
უსასტიკესად დაგვაზიანეს...

კოერის ციხე (მისი კლდეკარით) შესანიშნავია. იდგა ეს ქორის
ბუდე ამ გზის ყელზე და, რა თქმა უნდა, ქარაიანი მას გვერდს ვერ
აუქცევდა, გარდაბანიდან შიდა ქართლს მიდიოდა ის, თუ თბილისი-
დან თრიალეთზე.

საერთოდ, ციხე, ეს პოლიტიკური (და სოციალური) ბატონობის
საშუალება (და ნიშანი) არა მარტო გზის ყელზე იდგა, არამედ გზას
თავისკენ ეწეოდა: ამა თუ იმ ციხის „შეშავალ“ ქვეყანაში გამვლე-
ლი, რასაკვირველია, გვერდს ვერ აუქცევდა ამ ციხეს, ხოლო მთე-
ლი საქართველო ზომ გაჩვენებულ დროს ასეთ საციხისათაო ტერიტო-
რიული ერთეულებისაგან შედგებოდა...

„დღიური“, კარგა ხანია, უნებური წიაღსვლებით თითქმის და-
მერღვა. აქ კი მას დროებით განზრახ თავს ვანებებ და მინდა ერ-
თი ისტორიული ფაქტის დადგენას გამოვეციოდ. თუმცა სასურველი
სისრულით, ვხედავ, არც ეს მომიხერხდება: ამისათვის საჭირო იქნე-
ბოდა სპეციალური საველე მუშაობა. მაგრამ წერილობითი მასალაც,
ჩვენს განკარგულებაში რომაა, საშუალებას იძლევა, ვფიქრობ, ამ
ფაქტის ასე თუ ისე დასადაგენად, ხოლო ხსენებული ფაქტის დადგე-
ნა გვითვალისწინებს საინტერესო პერსპექტივას სხვა კიევ უფრო
მნიშვნელოვანი მოვლენების გარკვევისათვის (აქ უკვე სპეციალური
საველე მუშაობა აუცილებელი შეიქნება).

ჩვენი განზრახვაა წერილობითი წყაროების მონაცემთა საშუალებ-
ებით ეცადო დადგენა, თუ სად იყო „გარანი“, XI—XII საუკუ-
ნეთა ქართულ საისტორიო თხზულებებში რომ აგრე ხშირად მოიხ-
სენიება. ამ გეოგრაფიულ სახელთან დაკავშირებულია ჩვენი ისტო-
რიის მნიშვნელოვანი ამბები აღნიშნული დროისა.

XI საუკუნის 60-იან წლები იყო. განძის ამირა ფადლონ და ქართ-
ველთა მეფე ბაგრატ ურთიერთს ებრძოდნენ. თურქთა სულტანის აღ-
ფალრსლანის წყალობით თბილისის საამირო ფადლონს ექირა. ბაგ-
რატ მეფემ ზელთ იგდო განძის ამირა და საქართველოს ეს ნაწილი
წაართვა მას. მაგრამ ქართველთა მეფემ ქალაქი თბილისი ღმანელ
სითილ-არაბს უწყალობა, ხოლო „თავისად აიხუნა ციხენი რუხსთავი“

სანი (MB—რუსთავი), ფარცხისი, აგარანი (M—აგარნი), გრიგოლწმინდანი, ქაეზინი (M—ქეზნი, BΘ—ქაეზნი)¹³.

მოტანილი მოწმობიდან უეჭველად ჩანს, რომ აგარნი, გრიგოლწმინდანი და ქაეზინი, ციხეა ამ ციხეთა აღების სპეციალური აღნიშვნით მემარტიანეს სურს. გვითხრას, რომ მეფე ხსენებულ ქვეყანას პოლიტიკურად დაეუფლა. ამ ციხატის საფუძველზე (და სხვა ვითარებათა გათვალისწინებით) იმის გუმანიც შეიძლება კაცს გაუჩნდეს, რომ აგარანი, ისევე როგორც სხვა აქ ჩამოთვლილი ციხეები, სომხეთშია (-ქვემოქართლი).

ბაგრატ მეფემ დატყვევებული ფადლონი ერთგულებაზე აფიცა და გაუშვა. მაგრამ განძის ამირა ფიცის გამტეხი აღმოჩნდა. „ფადლონ-გატეხნა ფიცნი და შუამდგომლობანი დიდისა სულტნისანი და მოიპარა ქაეზინი და შემდგომად ამისა, მეფე აფხაზეთს იყო, მოვიდა ფადლონ და მოადგა აგარათა. და გაუშუნა ციხისთავმან აგარანი. და მსწრაფლ აღმოვიდა მეფე, მივიდა და მოადგა აგარათა და წარბიუნა აგარანი“¹⁴. აქედან კიდევ უფრო ნათლად ჩანს, რომ აგარანი ციხეა: მას ციხისთავი ჰყავს. ქართველთა მეფე ამ ციხის დაკარგვას უფრო მწევედ გრძნობს, თითქო, ვიდრე ქაეზინის „მოპარვას“ ფადლონის მიერ. ზემოთ აღებულ გუმანს, რომ აგარანი ისე, როგორც ქაეზინი, სომხეთში იყო, ეს ადგილიც მხარს უჭერს¹⁵.

როგორც ცნობილია, ბაგრატ მეფის გარდაცვალების შემდეგ, გიორგის მეფობის ეამს, საქართველოში იყო „დიდი თურქობა“. ქვეყანა თურქთა სულტნის მალიქშაჰის მოხარკე შეიქნა. ამავ დროს სულტანმა ქართველთა მეფეს მრავალი ციხე და ქალაქი წაართვა. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი წერს: „ხოლო ვიდრე ამა ეამადმდე ქალაქი ტფილისი, რუსთავი და სომხითი ყოველი, სამშვილდე, აგარანი

¹³ ანასეული ქ-ცა, მატ. ქ-მ, 195.

¹⁴ ანასეული ქ-ცა, მატ. ქ-მ, 196.

¹⁵ ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა საკითხი: საიდან, ე. ი. რა მიმართულებით მოდის ლაშქარ-შეყრილი ბაგრატ მეფე აქ, სომხეთში? რა თქმა უნდა, ეს არ ხდება თბილისზე გამოვლით: თბილისი მისი გარემოთი ბაგრატს არ ეკუთვნის. საუფრადღებოა, რომ ბაგრატ მეფის აქტიურობა სომხეთში მას შემდეგ ხდება შემამჩნევი, რაც მან თრიალეთი დაიპოვებინა. ესლა მის ხელთაა აფხაზეთი, ქართლი, თრიალეთი და ამ უკანასკნელის უშუალო გაგრძელება მანგლის-სომხეთი. სამშვილდე, ფარცხისი ბაგრატსა აქვს. მარაბდაც (თუ მარაბდანი?) ხომ ქართველთა მეფის ხელთ იყო (ანასეული ქ-ცა, მატ. ქ-მ, 196). ასე რომ ბაგრატის შიდა ქართლიდან სომხეთს, უნდა ეიფიქროთ, თრიალეთ-მანგლის კვეთი უკავშირდებოდა.

თურქთა ჰქონდეს, ხოლო თრიალეთი და კლდე-კარნი ჰქონდეს თევდორეს, ჰყონდიდელისა დისწულსა, კაცსა გონიერსა და უმცროსსა მყოფსა. რამეთუ, რა მეფე გარდავიდის აფხაზეთად, უმცროსი მხოლოდის თურქთა და მათთა ციხოვანთა. მასჟამსა მეფე გარდავიდა იმერით (MB—იმერითს). შეკრპეს გიორგი ჰყონდიდლის წინაშე და მწიგნობართა უხუცესსა (MB add.—წინაშე) თევდორე, აბულეთი და ივანე ორბელი და სიმარჯუთი მოიპარეს სამშუილდე... ცნეს რა თურქთა აღება სამშუილდისა, უმრავლესი ციხენი სომხითისანი დაუტევენეს და ღამით მეოტ იქმნეს და ჩუენთანა მოითულანეს იგინი¹⁶. ეს ამბავი მოხდაო, გვაუწყებს ისტორიკოსი, 1110 წელს¹⁷.

სომხითის იმ ციხეთა შორის, ქართველების მიერ სამშვილდის აღების გამო თურქებმა რომ დაცალეს, აგარანი არ იგულისხმება: ის დავით მეფემ ომით აიღო მხოლოდ 1118 წელს. ჩანს, აგარანი არ ყოფილა ისე დამოკიდებული სამშვილდეზე, როგორც ის „უმრავლესი ციხენი სომხითისანი“. აგარანს თავისთავადი, სამშვილდისაგან დამოუკიდებელი მნიშვნელობა ჰქონია და, უნდა ვიფიქროთ, მაგარი ციხეც ყოფილა.

ჩვენი თავდაპირველი გუშანი, რომ აგარანი სომხითში იყო, ამ მოწმობით კიდევ უფრო საფუძვლიანი ხდება; სამშვილდის გვერდით ისიც ნაგულისხმევი ჩანს „სომხითი ყოველ“¹⁸.

იგივე ისტორიკოსი განაგრძობს. 1118 წელი იყო. დავით მეფემ ამასვე წელსა აიღო ციხე ლორე. მაშინ ივლისსა აიხუნა აგარანი¹⁹.

¹⁶ ანასეული ქ-ცა, ც-ბა დ-თისი, 210.

¹⁷ იქვე, 211.

¹⁸ ამისდა შესაბამისად ჩვენ ამ ციტატში რედაქტორისეული პუნქტუაცია შევცვალეთ.

¹⁹ სამწუხაროა, რომ ანასეული ქ-ცას რედაქციას აქ არ აღვნიშნავს M და A ვარიანტების ჩვენებანი: M — ამასვე წელსა აიღო სომხითს ციხე ლორე ციხე ქალაქი და მაშინვე ივლისსა აიხუნა აგარანი; A — ამასვე წელსა აიღო სომხითისა ციხე ქალაქი ლორე და ამასვე წელსა ივლისსა აიხუნა აგარანი. ეს ჩვენებანი კი მრავალმხრივ საინტერესოა. მაგალითად, ანასეული ვარიანტი აქ, როგორც ვხედავთ, არ იძლევა ჩვენებას, რომ იმ დროს ლორე სომხითში იგულისხმებოდა. მარიამისეული ვარიანტი კი ასეთ ჩვენებას იძლევა. ეს მნიშვნელოვანი გარემოებაა: სხვას რომ თავი დაეანებოთ, ვახუშტიც კი ლორეს სომხითს გარედ ჰგულისხმობს (აღწერა... 50). ეტყობა საბელოვანი მეცნიერი თავისი დროის მიხედვით მსჯელობს, როცა „სომხითი“ მართლაც არ შეიცავდა ტაშირს. როსტომ მეფე (XVII ს.) ეუბნება თავის მესტუმრე დონდარას: „ბედნიერ ტელმწიფეთა პაპა მამათა ჩუენთა პაპა თქუენი და მამა თქუენი ლორად აღმა აყარა და სომხითს გადმოესხა“, საქ. მეზ. ხელ. განუ., Hd 14673.

მეორესა დღესა, ცისკარს რამეთუ პირველცა ესე ციხე აიღო მაგრატს, პაპასა მისსა გარნა სამ თუე ბრძოლითა²⁰. აქედან მდგომარეობა გად მტყიცდება, რომ აგარანი ფრიად მაგარი ციხე ყოფილა²¹. რიკოსს სურს საგანგებოდ აღნიშნოს დავით მეფის სამხედრო ნიჭი: მან ისეთი მაგარი ციხე, რომლის ასაღებად პაპა მისს სამი თუე ბრძოლა დასჭირდა. „მეორე დღეს“ აიღოვო. დამოწმებული ადგილიდან თითქო საფიქრებელია, რომ აგარანი სადღაც ლორეს ახლოსაა, მაგრამ შემდგომი ჩავეიწვება ცხადყოფს, რომ ასეთი დასკვნა სავალდებულო არაა. აქ ის კი არა სწერია, თითქო დავით მეფემ აგარანი ლორეს აღების მეორესა დღესა ცისკარს აიღო, არამედ ის, რომ მეფემ „ივლისში აიხუნა აგარანი“²². შემოდგომის უმაღლეს, ე. ი. დღეს რომ შემოადგა ციხეს, მეორე დღეს ცისკარისას აიღო იგი. ლორესთან ამ ამბავს მხოლოდ ის კავშირი აქვს, რომ ის ციხე-ქალაქიც (ლორე) მეფემ იმავე წელს (ალბათ, ივლისამდე) აიღო.

ყველა ზემოწამებულიდან დავასკვნით: აგარანი მაგარი ციხეა: ის, ყველა ნიშნებით, სომხით შიი, ამ ციხის მნიშვნელობა უფრო დიდია, ვიდრე სომხითის უმრავლეს ციხეთა მნიშვნელობა. აგარანი სამშვილდისა, ლორესა და რუსთავეის რიგში დგას (თუმცა ის ციხე-ქალაქი არ უნდა ყოფილიყო).

ცნობები „აგარანი“-ს შესახებ თამარის ისტორიკოსებსაც შემოუნახათ.

გიორგი მეფემ, თამარის მამამ, აჯანყებული უფლისწული დემნა და მისი მომხრე ორბელები შეაფიქროვა. აჯანყებულთა წინააღმდეგ გალაშქრებულმა მეფემ ტაშირი მოარბია, დემნა ორბელებით ლორეს ციხეში გამაგრდა გიორგი მეფემ-კი „მომრბევლმა ტაშირისა და ლორის კართამან დაიბანაჲ აგარათა“²³. აქედან მეფემ ლაშქარი ჰერეთს გაგზავნა აჯანყებულთა მომხრეების წინააღმდეგ. ერთის შეხედვით, შეიძლება კაცმა იფიქროს, რომ აგარანი, სადაც გიორგი მეფემ დაიბანაჲ, სადღაც ლორეს ახლოსა, მაგრამ შემდგომი ჩავეიწვება ასეთი დასკვნის გაკეთებას არ გვაძლევს. გიორგი მეფე ამ დროს ჯერ კიდევ გამარჯვებული არაა და აჯანყებულნი, ლორეს ციხეში რომ შევიდნენ, თავს დამარცხებულად არა გრძნობენ. ისინი აქტიურად მოქმედებენ. ირანს მოციქულებს გზავნიან და უცხოელებს მეფის წინააღმდეგ ომში ეპატიუებიან, კავკასიის მთიანეთის მოშველიება-

²⁰ ანასეული ქ-ცა, ც-ბა დავითისი, 212.

²¹ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ტექსტში ძირველად ეწერა: „მაშინ ივლისსა აიხუნა აგარანი“.

²² ისტ. და აზმ. 68 (388).

საც ცდილობენ და ამ საქმეში მათ წარმატებაც აქვთ. ბრძოლის
საფეხურზე გიორგი მეფე უფრო თავს იცავს. შეტევაზე ის მხოლოდ
მას შემდეგ გადადის, როცა მისმა ლაშქარმა პერეთს ბრწყინვალე
გაიმარჯვა და აჯანყების მეთაური დიდებულები მხარშეკრული მე-
ფეს მოართვა. მხოლოდ ამის შემდეგ მეფე „ვინაოდან ჰხედავდა მარ-
ჯუებისა მომცემსა ღმერთსა, არღარა უამისა დამყოფელი აღვიდა და
მოადგა ლორესა“²². ასეთს პირობებში, ვიდრე მეფე შეტევაზე არ გა-
დასულიყო, მისი დაბანაკება ლორეს ახლო, მტრულ ქვეყანაში სა-
გარაუდებელი არაა.

მოტიანილი ადგილიდან ჩანს, რომ აგარანი ტაშირში არაა, რომ ეს
პუნქტი ტაშირის გარეთაა. შეიძლება ისიც დავასკვნათ, რომ აგარანი
ამ დროს მეფის დასაყრდენი პუნქტია, მაშინ როცა ლორე (ტაშირით)
აჯანყებულთა სიმარცხაა. ამას გარდა, დამოწმებული ადგილი კიდევ
ერთი დაკვირვების საშუალებას იძლევა. გამოთქმა, რომ აგარათა
მყოფი მეფე „აღვიდა და მოადგა ლორესა“ მოწმობს, რომ აგარანი
იქაა, საიდანაც ლორეს ავლენ, ე. ი. იგულისხმება დებედას ზემო
წელისაკენ სვლა. ამ მოსაზრებათა საფუძველზე შეიძლება გამოვი-
ტანოთ დასკვნა, რომ აგარანი იყო დებედას ქვემო წელში, ან ისეთ
ადგილას, საიდანაც ლორეს მისასვლელად საქარო იყო დებედას პი-
რის ავლა ქვემოდან ზემო წელისაკენ²⁴.

განვავარდნობთ დაკვირვებას.

თამარ მეფის ქმარყოფილი გიორგი რუსი ქართველმა დიდებულ-
ებმა ექსორიზმიდან მოიყვანეს. აჯანყებულნი გეგუთს შეიყარნენ, გი-
ორგი რუსი მეფედ გამოაცხადეს და თბილისში მყოფ თამარისა და
დავითის წინააღმდეგ წამოვიდნენ. „ნახევარნი მათითა მეფითა გარ-
დამოვიდეს მათთა ღიბისათა და ამწყუდედელნი და ამოკრებელნი
ქართლისანი, მოვიდეს ნაქარმაგვეამდის და გორამდის; ნახევართა
დადიანესა წინამძღომითა გარდაიარეს რკინის-ჯუარი და ჩავიდეს
ციხის-ჯუარს და დაწუეს ქალაქი ოძრკე. მუნ შეიყარნეს ბოკო
და მესხნი, ვინცა იყვნეს მიმდგომნი მათნი და გამგებელთა ესე ვითა-
რისა საქმისათა... გააგეს პირველად აღებაჲ ჯავახეთისაჲ და ახალ-
ქალაქისაჲ, კუალად თრიალეთისაჲ და სომხითისაჲ, ვინაითგან ქურდ-
ვაჭრისა იქით გასდგომოდა ყოველი სომხითი: ივანე ვარდანის ძე პა-

²² ისტ. და აზმ., 68 (389).

²⁴ არსებობს ერთი საეთერი, რომელსაც მოვლა სჭირია. ჭეანშერი აღნიშნავს,
რომ ვახტანგ გორგასალმა ქართული ეკლესია ახლებურად მოაწყო. მცხეთას კათო-
ლიკოზი დასვა, ქვეყანაში კი ეპისკოპოზები. ერთი ასეთი ეპისკოპოზი ვახტანგმა
დასვა „აგარაქს, რომელ არს ზენანის გაერთებით“. MB — გამართებში (ანასეული

ტრონი გაგისაჲ, მაჲა, პატრონი კაეწონისაჲ, კაენი თვთ ღარდანისი
იჲო, და სხუანი მის ქუეყანისა აზნაურნი და აზნაურის-მცირნი
თჳნიერ ზაქარია ვარაშისძისა; იგი კაცი ერთგული იჲო, და მარტყოფი

ქ-ცა, ჟღანშერი, 136). საღ იჲო ეს „აგარაკი“ და რა ურთიერთობაშია ის
აგარანისთან? (გეოგრაფიული სახელი „აგარა“, „აგარაკი“ „აგარანი“ საქართვე-
ლოში გავრცელებულია. აგარაკი — *агарак* — ძველ სომხურში და სომხეთშიაც
გავრცელებული საშვერნეო და საგეოგრაფიო ცნება — სახელი იჲო ამ სიტყვის
ფუძისა, მისი საღატურობისა, თუ ცნების წარმოქმნა-გავრცელებისა და მისი ში-
ნაარსობლივი სახეცვალების საკითხები, თავისთავად მეტად მნიშვნელოვანი, ამ-
ჟამად ჩვენი კვლევის საგანი ვერ იქნება). ჟღანშერი გულისხმობს, რომ ეს აგარა-
კი სომხითშია, რომ აგარაკის საეპისკოპოზო ზუნანის საერისთაოს ეკლესიურად
შესატყვისია. უცნაურია რამოდენადმე ხსენებული აგარაკის გეოგრაფიული გან-
მარტება, ჟღანშერი რომ იძლევა. ჟერ ერთი, რა საჭირო იჲო ასეთი განმარტება,
რატომ სხვა საეპისკოპოზო კათედრების ადგილს არ განმარტავს ჟღანშერი და მე-
ორეც, რას ნიშნავს, „რომელ არს ზუნანის გამართებით“? მაინც და მაინც ეს არც
ძველი მკითხველებისათვის უოფილა მთლად ნათელი. ამიტომაც მოხდა, უნდა ვი-
ფიქროთ, რომ ანასეული ვარიანტი ქ-ცისა იძლევა წყითხვას: „რომელ არს ზუ-
ნანის გავრტებით“.

ვახუშტი წერს: „ხოლო აბაატს ქვეით არს ქეობა ჭოჭკანისა ლელვარს მთის
ქვეშ... მის ქვემოთ არს ჩრდილოთ ეკლესია აგარაკისა (რომელსა შინა დასეა გორ-
გასალ ეპისკოპოზი, შემდგომად იქმნა მიტროპოლიტი და მეტოქი სომხითისა, რომ-
ლისა საშწესო იჲო ზუნანი, გარდაბანი და ზერდუჯის მდინარე) გუნათიანი, დიდ-
შენი, აჲ უწოდებენ აბტალას“ (ვახუშტი, აღწერა... 36). როგორც ვხედავთ, ვახუშ-
ტის დროს ამ ადგილს აგარაკი არ ეწოდებოდა, არამედ აბტალა. უნდა ვი-
ფიქროთ, ვახუშტის ჰქონდა საბუთი, რათა ჟღანშერის მიერ დასახელებული აგა-
რაკი აბტალას ეგულისხმნა და, როგორც მოტიანილი ადგილიდან ჩანს, მეცნიერ-
ასაბუთებს, კიდევაც თავის მოსაზრებას და, შეიძლება ითქვას, რომ ასაბუთებს
საქმად საფუძვლიანობით.

მაგრამ, ჟერ ერთი, ვახუშტი ამ ადგილას ციხეს არც აღნიშნავს, არც ვარაუ-
დობს და, მეორეც, დასახელებულ ადგილს ვახუშტი ხაზგასმით უწოდებს, ისევე
როგორც ჟღანშერი, აგარაკს (საგეოგრაფიო სახელი აგარაკი აღნიშნულია აგ-
რეთვე ტაშირში, ლორედან ზუთი კილომეტრის მანძილზე, მის აღმოსავლეთით.
არაა საფიქრებელი, რომ მას კავშირი ჰქონდეს აგარაკის საეპისკოპოზო ეკლესი-
ასთან ან, კიდევ უფრო, სომხითის აგარანთან). ამავე დროს ვახუშტი იცნობს სა-
გეოგრაფიო სახელს აგარანს და მას არ აოგივებს აგარაკთან. ჩვენ საესებოთ ვე-
თანხმებით ვახუშტის, რომ აგარაკი, სადაც საეპისკოპოზო ეკლესია იჲო, და აგა-
რანი სომხითში სულ სხვადასხვა ადგილებია და არც ჩვენს წყაროებს ერევათ ის-
ინი ერთი მეორეში.

გამოცდილი. ამათ ყოველთავე აგარათა შეყრაჲ გააგეს და მუნთ
დაღმა მათ და ზემო ქართლისათა მყოფთა—კართა ქალაქისათჳს იმყოფულნი
ვლად, სადა იგი იყო მზე მზეთად ნათელი ნათელთად“ (ე. ი. ბ. 437—438).

მოტანილი მოწმობა ჩვენი საკითხისათვის ნიშანდობლოვ ჩვენებას
შეიცავს. აწანყებულნი გეგუთიდან თბილისზე ორ კოლონად მოდიან.
პირველს ლიხის მთა გადმოუვლია, შიდა ქართლს მოსულა და გო-
რი — ნაჭარმაგვეიდან მცხეთის გამოვლით თბილისს (დიდმისკარით)
შემოდგომას აპირებს. აწანყებულთა მეორე კოლონა რკინისჯვართ
სამცხეს გადასულა. აქედან ის ჭაებახეთის, თრიალეთის და სომხითის
აღებას აპირებს (ისტორიკოსი აქ ამ „სომხითში“, ქურდვაჭრის აქეთ
სომხითის ჰგულისხმობს, რადგან ქურდვაჭრის იქით „ყოველი სომხი-
თი“ აწანყებულთა მხარეზე იყო). ამ ოპერაციების შესრულების შემ-
დეგ აწანყებულთა ეს მეორე კოლონა საბოლოოდ აგარათა შეიყ-
რება, საიდანაც ის თბილისზე წავა. ამავე დროს გადაწყვეტილია, რომ
ორივე კოლონა ერთდროულად მივიდეს „კართა ქალაქისათა“. აქე-
დან ცხადია, რომ აგარანი არაა ჭაებახეთში ან თრიალეთში. ის არც
სომხითის იმ ნაწილშია, რომელიც აწანყებულთ მომხრეობდა, ე. ი.
ქურდვაჭრის იქით. ამავე დროს ეს აგარანი მარჯვე პუნქტია დიდძა-
ლი ჭარის შესაყრელად და ის (აგარანი) თბილისის ახლოს მდებარე-
ობს. მართალია „აგარანი“-ში საკუთრივ ციხეს გარდა მეტნაკლებად
ფართე არეშარე იგულისხმება, სადაც, საფიქრებელია, ეს აგარაები
(= „აგარანი“) იყო და რომელთა სახელიც შეერქვა თვით ციხეს (ნი-
შანდობლივია, რომ ისტორიკოსს „აგარანი“ მრავლობით რიცხვად
ესმის და არა ისე, როგორც, ვთქვათ, არტანის), მაგრამ ვახუშტი
მაინც ცდება, ვფიქრობთ, აგარანის განმარტებისას. მეცნიერი ბატო-
ნიშვილი ასწერს გარდაბანს მის პირველ საზღვრებში: გარდაბანი
არს საზღვრით აღმოსავლეთით მტკვარი და, ზუნანის „გამართებით
ბერდუჯის აღმოსავლეთის მცირე მთა, სამკრით შულავრისა, ქაპა-
ლისა და ბოლნისის გორაები; ჩრდილოთ მტკვრიდამ ტფილისის გო-
რაები ტავნაგეთამდე; დასავლით კევი ასურეთისა წინწყაროს გამო-
მართებით ნახიდურამდე და ბოლნისის მცირე მთამდე. იწოდების
ქართლოსის ძის გარდაბანის გამო, რომელსა მისცა დედამან თჳსმან
ზუნანი და ესენი და მან უწოდა სახელი თჳსი. ამასვე უწოდეს შემდ-
გომად აგარანი“²⁵. ვახუშტით, როგორც ვხედავთ, ისე გამოდის, რომ
„აგარანი“ მთელ ქვეყანას, გარდაბანს, შერქმევია. საქმე ვახუშტის
ისე წარმოუდგენია, რომ ეს შერქმევა „შემდგომად“ მომხდარა, რომ

²⁵ ისტ. და აზმ. 92 (437—438).

²⁶ ვახუშტი, აღწერა..., 49—50.

უწინ ამ ქვეყანას გარდაბანი ერქვა, შემდეგ კი აგარანი. რა საბუთით/ დაასკვნის ამას ჩვენი მეცნიერი? ასეთი დასკვნა ვახუშტის ^{ქართული} ^{საქართველო} ^{ისტორიის} ^{ტომი} ^{II} საფიქრებელია, XII—XIII საუკუნეთა ქართველი ისტორიკოსებიც ^{ამავე} ^{ცნობათა} ^{ნიადაგზე}. ზოგიერთი ისტორიკოსის გამოთქმა ხშირად მართლაც ისეთი ხასიათისაა, რომ იძლევა მიზეზს ამ ტერმინის („აგარანი“) ასე ფართოდ გაგებისას, მაგრამ ასეთ ჩვენებათა გვერდით აქვე მოიპოვება ისეთი მოწმობანიც, რომელთა მიხედვით ასეთი ფართე გაგების შეზღუდვა აუცილებელი ხდება.

„აგარანი“ ქართულ საისტორიო წყაროებში სხვაგანაც მოიხსენიება.

შანქორის ომის (1195 წ.) შემდეგ რანის საქმე კვლავ აირია. განძის მფლობელი ამირ-მირმანი (ქართველთა მეფის ყმა) აბუბაქარის შეჩენით მოწამლეს. შეშინებული შარვანშა აღსართან შველას ითხოვდა ქართველთა მეფისაგან. ივანე მსახურთუხუცესმა გელაქუნის მხარე დაარბია. მტრის ასეთი აქტიური დაზვერვის შემდეგ, როცა ივანე მსახურთუხუცესი დაბრუნდა, „შეიყარა მეფე სპიითა იმიერთა და ამიერთადთა ქუეყანასა განძისასა და თამარ ჩავიდა დვინამდო²⁷. წინაშე მისსა მოვიდა შარვანშა სამსახურად და გაგზავნა ლაშქარი და შემოქცეული დადგა აგარათა მორქმითა და სუფევეითა“²⁸.

აქედან ისა ჩანს, რომ აგარანი მეფის ჩვეულებრივი სადგომი ა²⁹.

²⁷ ავად-ქ. ქვეყლიძისეული ეს რედაქცია — „დვინამდე“ მიუღებელი ჩანს. ამ დროს დვინი, თუ პატ. რედაქტორს სიმბეჭთის დვინი აქვს მხედველობაში (ხოლო სხვა დვინი კი ჩვენ არ ვიცით), ჭერ კიდევ საქართველოსთან შემოერთებული არ ყოფილა და ის თურქთა სამფლობელო იყო. მაგრამ არც მარიამისეული ვარიანტის „დვირამდი“ ჩანს მისაღები, თუ ამ სახელში ცნობილ დაბას ვიგულისხმებდით, თორემ რომ იყო: მოტანილ ციტატაში ხსენებული ადგილი ნავულისხმევია თბილისიდან აღმოსავლეთით (განძის მიმართულებით): აქ „წინაშე მისსა მოვიდა შარვანშა სამსახურად“, აქედან თამარმა გაგზავნა ლაშქარი განძისაკენ და „შემოქცეული“ ე. ი. უკან გამობრუნებული დადგა აგარათა.

²⁸ ისტ. და აზმ. 112 (476).

²⁹ მოუვანილი ციტატი თითქმის უფრო მეტი ვარაუდის უფლებასაც იძლევა თამარ ჩავიდა დვინამდო. დვინი, ჩვენ გვგონია, რანისაგან მიმავალ გზაზე იყო სადღაც საქართველოსა და განძის ქვეყანის საზღვრისაკენ, საქართველოში. ეს ადგილი მტკვრის მარჯვენა მხარეზე იყო. გზა კი თბილისიდან განძისაკენ, როგორც საფიქრებელია, ლომა-გორას (—მარნეულს) გაივლიდა და აქედან ზენაისაკენ მიდიოდა. აქ, ზენაის ახლოს, მის აღმოსავლეთით, უნდა ყოფილიყო დვინი ქვევით, გამოჩატქვაში — „თამარი დვინიდან“ შემოქცეული დადგა აგ-

მაგრამ საკითხავია, თუ რა იგულისხმება აქ „აგარანი“. არა ჩანს სავალდებულო, რომ ამ ცნებაში მხოლოდ ციხე ვიგულისხმოთ (თუმცა არც მისი გამორიცხვაა სავალდებულო). აგარანი, საფიქრებელია, იყო დაბა (თუ დაბანი?), სადაც ციხეც იქნა აგებული. ჩვენს ასეთ მოსაზრებას ადასტურებს ბასილი ეზოსმოძღვარი, რომელიც ამ ციხეს „აგარათა ციხეს“ უწოდებს. ჩანს, აგარანი იგულისხმებოდა (ოდესმე უეჭველად, — ხოლო ამ დროს, — შესაძლებელია) ციხისაგან დამოუკიდებლად. აქვე იყო ციხე, რომელსაც, ბუნებრივია, „აგარათა ციხე“ ეწოდებოდა. ამავე დროს ამ ციხეს შემოკლებით დაბის თუ დაბათა საერთო სახელი „აგარანიც“ ერქვა (ანალოგიური ზასიათის ქართული საგეოგრაფიო სახელები მრავალია).

თუ რას წარმოადგენდა ეს აგარათა ციხე, რამდენადმე ეს ჩანს ბასილი ეზოსმოძღვრის მოწმობიდან. მძიმედ დასწავლული თამარ მეფე აგარათა ციხეს მოიყვანეს. აქ ის თითქმის ნახევარ წელს იყო. აქვე აგარათა იმყოფებოდა მეფის მრავალრიცხოვანი კარი: ვაზირები, დიდებულები. აქვე აგარათა ციხეში იყო სამეფო პალატი, რომელსაც ჰქონდა „სასუენებელი“, სადაც ავადმყოფი მეფე იმყოფებოდა. ამ სასუენებელში „შემოუწოდა თამარ მეფემ ყოველთა სამეფოსა თვისისათა წინაშე მისსა და სიკვდილის წინ მეფური სიტყვა უთხრა მათ“³⁰.

ასე რომ აგარათა ციხე-შენობა-ნაგებობათა ერთელი კომპლექსი უნდა ყოფილიყო.

ჩვენ უკვე ზემოთ შევნიშნეთ, რომ ეს „აგარანი“ თუ „ციხე აგარათა“ სომხითში იგულისხმებოდა. ამასავე პირდაპირ მოწმობს ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატიანე. თამარიო, ამბობს ის, „აღვიდა წინაშე ღმრთისა... იანვარსა თორმეტსა, დღესა ოთხშაბათსა, აგარათა სომხითისათა ქრონიკონსა ოთხას ოცდა შუიღსა“³¹.

რათა „შეიძლება გავიგოთ ისე, რომ „შემოქცეული“ თამარი თბილისს არ მოსულა, არამედ უშუალოდ „დადგა აგარათა“, ასეთი გაგებისას სავალდებულოა წარმოვიდგინოთ, რომ დეიჩიდან გზა მიდიოდა აგარანისაკენ; ეხლა, თუ გავითვალისწინებთ, რომ ეს გზა ლაშა-გიორგის გამოვივლიდა, აგარათა ადგილმდებარეობა უფრო ნიშანდობლივი შეიქნება: აგარანი სავარაუდებელია ლომთა-გორას ჩრდილოეთით.

³⁰ ბასილი ეზოს მოძღვარი, 33—34.

³¹ ანასეული ქ-ცა, 242. აქ ჩვენ უფერადლებოდ ვტოვებთ საინტერესო საკითხს იმის შესახებ, თუ ვინ იგულისხმება ნამდვილად ოთხას ოცდა შუიღს ქრონიკონს გარდაცვალებულად, დავით სოსლანი თუ თამარ მეფე. ჩვენთვის ამჟამად საკმაო თანამედროვეს კატეგორიული ჩვენება. რომ აგარანი „სომხითში“ იყო.

კიდევ ერთი მოწმობაც. ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატყნე მოგვითხრობს: „უცხო თესლნი ვინმე ლაშქარნი“ (ლაშქარეულები: II) (ლოლებზე ნ. ბ.) მოვიდნენო. „მომართეს და დადგეს ბარდები“³² „სა“. მეფე გიორგიმაც „მეიყარა სამეფო მისი და მოირთნა კარნუ-ქალაქისა ლაშქარნი, დადგა ლომთა-გორასა და აგარათა შუა და ვიდრე ზედა-მისულადმდე გაეჭენეს და გარდაიხუეწნეს, განვლეს დარუ-ბანდის გზა“³³.

ამ ძვირფას ცნობაში აღნიშნული ლომთა-გორას ადგილმდებარეობა დღესაც კარგად ცნობილია. ეახუშტი წერს: „მარნეულს არს ნაციხვარი, მისგამო იწოდა ძველადვე ლომთა-გორა“³⁴.

ლომთა-გორა, ამრიგად, ციხე იყო დიდ გზასაყარზე (მარნეული მნიშვნელოვან საგზაო პუნქტად რჩებოდა შემდეგ დროშიაც).

ლაშას დროინდელი მემატყნე ზემომოტანილს ცნობაში ორ თანაბარი ხასიათის პუნქტს გულისხმობს, ორ დაბას ან ორ ციხეს. ასე რომ აგარანში აქ არ შეიძლება ნაგულისხმევი იყოს ქვეყანა, რამდენადაც ლომთა-გორა ქვეყანა არ ყოფილა. შემდეგ, როცა მწერალი ამბობს, რომ ლაშა თავისი ჯარით დადგაო ლომთა-გორასა და აგარათა შუა, ის, უეჭველია, ამ ორივე პუნქტს, (= ორივე ციხეს) ერთ ხაზზე გულისხმობს, რომლის ერთ ბოლოზე აგარათა ციხეა, ხოლო მეორე ბოლოზე ციხე ლომთა-გორა. ამ პუნქტებს „შუა“ მდგომი ქართველთა ლაშქარი ერთის მხრით აგარათა

³² ანასეული ქ-ცა, 244.

³³ აღწერა. 48. მარნეული, „ველესია“ — „ჯოჯობეთა“ (ოდესმე დიდი სოფელი, დღეს ნასოფლარი). ლომთა-გორა (ნაციხვარი) ფრიად მნიშვნელოვანი პუნქტი ჩანს. უპირველეს ყოვლისა აქ იყო გზასაყარი. გზები აქედან მიემართებოდა თბილისისაკენ, შიდა ქართლისაკენ (ყოფრის ციხით), სამშვილდისაკენ, დმანისისაკენ, ლორისაკენ, ზუგდიდისაკენ. აქვე იყო ციხე, რომლის „შემაგალი“ იყო თავის დროს, საფიქრებელად, როგორც მდინარე ალგეთის ქვემო წელი, ისე ქციის მარცხენა სანაპირო მის ქვემო წელში (ნახიდურს ქვემოთი?). ხელსაყრელმა ადგილმდებარეობამ მარნეულს მნიშვნელობა საქართველოს ისტორიის მთელს მანძილზე შეუნარჩუნა.

უძველეს დროს ლომთა-გორა აბოლოვებდა „შეგალითური ციხეების“ მწკრივს ალგეთის მდინარის მარჯვენა მხარეზე: ნ ხ ი კ ე თ ა, მ ა წ ე ე ა ნ ი, წ ი ნ წ უ ა რ ო, დ უ რ ნ უ კ ი, ლ ო მ თ ა გ ო რ ა.

ციხეს ებჯინება, მეორეს მხრით ლომთა-გორას. ამავე დროს ეს ლაშქარი აღმოსავლეთისაკენ არის პირმიქცეული³⁴.

ლომთა-გორას ადგილმდებარეობა ზედმიწევნით ვიცით, მდინარე შესაძლებელია მხოლოდ ორი რამ: თუ ქართველთა ლაშქარი მდინარე ვენა ფრთა ლომთა-გორას ებჯინებოდა, მაშინ აგარანი მისგან ჩრდილოეთით ყოფილა, ხოლო თუ ამ ლაშქრის შარცხენა ფრთა ებჯინებოდა ლომთა-გორას, მაშინ ციხე აგარანი მისგან (ლომთა-გორისაგან) სამხრეთით უნდა ვეძიოთ. მაგრამ ამ მიმართულებით აგარანის ძებნა, ვფიქრობთ, გამორიცხულია. როგორც დავინახეთ, აგარანი თბილისის დასამხარზეა და მის ახლოსაა ის თბილისის კარებს (ერთს ან რამოდენიმეს), უშუალოდ უმინებს; აგარათა ციხესა და თბილისის შორის სხვა რამ ციხე-სიმაგრე საგულელებელი არაა, რაც აუცილებლად საგულელებელი იქნებოდა იმ შემთხვევაში, თუ აგარანს ლომთა-გორას სამხრეთით ვიგულისხმებდით. ასე რომ ყველა ეს მოსაზრება გვევალეbs აგარათა ციხეში აწინდელი კოფრის ციხედ ავინახოთ. ამის შემდეგ მონღოლთა წინააღმდეგ გამოსული ლაშა-გიორგის ლაშქარი ბუნებრივად წარმოგვიდგება დაბანაკებული კოფორ — ვაშლოვან — მარაბდა — მარნეულის ხაზზე.

ამრიგად, სახელი „აგარანი“ ერთის მხრით ეწოდებოდა აქ დაბას (უფრო — დაბებს), ხოლო მეორეს მხრით ამ დაბის (დაბათა) ციხეს. აგარა, როგორც მოვლენა, ჩვეულებრივ ამა თუ იმ დაბას განეკუთვნებოდა. ერთ დაბას, შესაძლებელია, რამდენიმე აგარა ჰქონოდა³⁵. ისმის საკითხი: ჩვენი ეს აგარანი თავდაპირველად რომელი დაბის ან ქალაქის შეიძლებოდა რომ ყოფილიყო? ტაბახმელასი თუ თბილისის? ტაბახმელა არსებითად თითონ იყო აგარა და საფიქრებელია თვით შედიოდა ამ „აგარათა“ კომპლექსში, თუმცა საკუთარი სახელით („ტაბახ-მელა“), ისევე როგორც ერთ-ერთ აგარას „კოფორი“ ერქვა, ამიტომ უფრო ბუნებრივად გვეჩვენება, რომ ეს იყო თბილისის აგარა ე.ი. ამ საკითხისათვის ნიშანდობლივ გარემოებად მიგვაჩნია ზემოთ დამოწმებული საბუთის ჩვენება, რომლის მიხედვით შესაძლებელი ხდება დასკვნა, რომ კოფრის შიდა მოებზე თბილისის ამირთამირას ადმინისტრაციულად ხელი მიუწვდებოდა³⁶. და ეს, რა თქმა უნდა, 1338 წელს

³⁴ სულერთია „ბარდავის ჭლა“-ში ჩანის ცნობილი ბარდავი იგულისხმება, თუ სხვა რაიმე სახელია აქ შეცდომა-დამახინჯების ნიადაგზე ამ სახით მოცემული. როგორც არ უნდა იყოს, ის მაინც უდავოა, რომ მონღოლთა ჯარი აღმოსავლეთიდან, მტკვრის ქვემო წელიდან მომავალი იგულისხმება.

³⁵ იე. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი II, გვ. 264.

³⁶ საქ. სოც., II, 9.

შექმნილი მოვლენა კი არ იყო (ამ წელს არის ეს საბუთი დაწერილი), არამედ ძველი დროიდანვე არსებული ვითარება.

ისე გვეჩატება, რომ თბილისის გარშემო სოფლები — ზრგე, ხეშენი, შობითვე, ზოგი შემდეგ დაქვემდებარებით — მისი (ქალაქის) აგარაები იყო (გვიან ხანაში ამით „ქალაქის პირის სოფლები“ ეწოდებოდა²⁷, ოღონდ სახელი „აგარანი“ იმათ შერჩა, რომელთაც დანარჩენთაგან („ადგილი საყანური, გინა საეენაქე, გინა დაბა“ — საბა, ლექსიკონი) განსხვავებით „აგარის“, ვითარცა „საზაფხულო სადგურის“ (საბა, ლექსიკონი) სახელიც უპირატესად შეეფერებოდათ.

შემდეგ კი უფრო გვიან, ამ დაბეზმაც დაკარგეს აგარათა ძველი მნიშვნელობა, ქალაქმაც დაკარგა უფლება ამ აგარაებზე²⁸. ასეთ ვითარებაში გასაგებია მათი საერთო სახელის („აგარანი“) გაქრობა და ეს დაბეზიც ამიერიდან მხოლოდ-ღა თავთავიანთი საკუთარი სახელით იცნობიან (შინდისი, ტაბახმელა, ზემო ტაბახმელა, კოყორი). ასეთი მოსაზრება გვაეალებს დაუშვათ, რომ რაღაც დროს, XIII—XVII საუკუნეთა შორის, აქ ზაფხულობით მეფეთა დგომის ტრადიცია დიდი ხნით შეწყვეტილა და ის მხოლოდ XVII საუკუნეში მართლაც როსტომ მეფეს განუახლებია²⁹.

²⁷ ასეთი „აგარების“ გარეშე თბილისის, როგორც ქალაქის წარმოქმნის ვითარება ძნელად წარმოსადგენი იქნებოდა...

დღემდე თბილისის ისტორიის სპეციალისტს, სამწუხაროდ, არავის მიუტყვევია ყურადღება ამ საკითხისათვის. არავის უცდია ქალაქის წარმოშობა, ზრდა თუ დაცემა მისივე „აგარაებთან“ კავშირში შეესწავლა...

მაგრამ ამ მოსაზრების განზოგადებაც, ვფიქრობთ, შესაძლებელია. ასეთი „აგარაები“, დამოუკიდებლად იმისაგან თუ რა ეწოდებოდა მათ, საგულისხმეველი ყოველი მეტად თუ ნაკლებად მნიშვნელოვანი პუნქტის გარშემო, მაგალითად, მცხეთა-არმაზის უახლოესი აგარაები უნდა ყოფილიყვნენ ნაქულობაჭვევი, მუხათ-გვერდი, კარსანი, ქართლი, ციხე-დიდი, კოდმანი, წიწამური, ჭაჭვი, ჰაეჭალა (აქ არას ეამბოვბო მუხრანის და დიღმის სოფლებზე... მცხეთა-არმაზს, როგორც ქალაქს, უამკველია ხელი მოუწოდებოდა ამ „აგარაებზედაც“).

²⁸ XVII საუკუნეებში (სადიქრებელია, ბევრად უფრო ადრეც) ყველა ეს აგარაები, გარდა კოყრისა, კერძო მფლობელთა ხელშია (იხ. მასალანი საქ-ლოს სტატისტიკური აღწერილობისათვის შეთვრამეტე საუკუნეში. გამოც. ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით).

²⁹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., 47. ამავე XVII საუკუნეში აქვე კოყორს „ესი საზაფხულო სასახლე და კარის საყდარი“ იუშენებია ქართლის კათალიკოზს ნიკოლოზს (ისტორიული საბუთები, IV, 66).

ეხლა ცოტა რამ აგარათა ქალის შესახებ.

„ქალა“ ძველ საქართველოში დასახლებულ პუნქტს (დაბას, ქალაქს) აზღვდა. ის, როგორც ნაწილი, იმ კომპლექსურ ტერიტორიულ ერთეულში შედიოდა, რომელიც განვითარებული მიწის მეუღნეობის ქვეყანაში (როგორიც საქართველო იყო) დაბას (სამეურნეო თვალსაზრისით) ქმნიდა და ხასიათდებოდა „მთითა, ბარითა, ველითა, ვენახითა, წყლითა, წისქვილითა, საძოვრითა, სათიბითა, ქალითა, სანადიროთა“ და სხვ⁴⁰.

აგარათა ქალის გვერდით, საბელაშელოდ შეგვეძლო იმავე დროის ძეგლებიდან დაგვესახელებინა „სასირეთის ქალა“, „ნადარბაზევთა ქალა“, „ქვეშის ქალა“, „ბარდავის ქალა“ და სხვა. თვით თბილისსაც, უძველესი, ჰქონდა თავისი (და შეიძლება არაერთი) ქალა⁴¹.

გიორგი რუსის აჯანყებისას თამარ მეფის მომხრეებმა პირველად ჯავახეთისაკენ წამოსული აჯანყებულთა კოლონა დაამარცხეს. ამივე დროს დავით სოსლანი თამარის მომხრე ქართველებით გორსა და ნაჭარმაგვეს მოსულ აჯანყებულთა კოლონის წინააღმდეგ გავიდა. აჯანყებულთა ამ დასმა, რა კი პირველი კოლონის ჯავახეთს დამარცხების ამბავი შეიტყო, უკუქცევა ირჩია. თამარის მომხრენი გამარჯვებულნი დაბრუნდნენ და „შემოქცეულთა და მოსრულთა წინაშე თვთ თამარისა ჰკადრეს განსვლაჲ სომხითით და მიმართებაჲ ურჩთა და განდგომილთა მეფობისა მისისათა“⁴² ე. ი. ეხლა მესამე მიმართულებით ანუ ქურდვაჭრის იქით რომ იყვნენ გადამდგარნი, იმათ წინააღმდეგ წავიდნენ და თამარიც თან წაიტანეს. აჯანყებულთა ეს მესამე ჯგუფიც გატყდა: „მუნცა იქმნეს ჩვეულებითნი გამარჯვებანი“. მეფე თამარ „შემოქცეული დგა ქალასა აგარათასა, მონადირე და მონადიმე, მხიარული და შემწყალებელი ერთგულთა და საკუთართა მისთა“⁴³.

ეს „ქალა აგარათა“, აშქარაა, ქურდვაჭრის აქეთაა: მდინარის იმიერი აჯანყებული იყო და მისი დამორჩილების შემდეგ „შემოქცეული“ მეფე „დგა ქალასა აგარათასა“. აქედანვე საფიქრებელია, რომ „ქალა აგარათა“ თბილისიდან ძლიერ შორს არაა. მაგრამ ამაში სხვა ერთი მოწმობა კიდევ უფრო დაგვარწმუნებს.

⁴⁰ მომაქვს მაგალითისათვის.

⁴¹ ორთა ქალა, ქალა ურყუთა (?), ღირსი ქალა (?), პეკალა (?).

⁴² ისტ. და აზმ., 94 (442).

⁴³ ისტ. და აზმ., იქვე.

შარვანშა აღსართანისა და ამირ-მირმანისათვის შევლისა და ჰელის ასაპყრობად თამარ მეფემ ლაშქარი შემოიყარა. ქართველები მოელოდნენ, რომ შარვანისა და რანის მფლობელები მტკვრისპირის სათხოვრად მოვიდოდნენ. დიდმნიშვნელოვანი პოლიტიკური მოვლენა იყო. პატრონს „გამოჩვენებით“, ღირსეულად დახვედრა მართებდა, რათა ყმას იგი „საწუნელად“ არ სჩვენებოდა. ამისდა შესაფერისად თამარ მეფე, დავითი და სამეფო კარი „დიდთა ლაშქართა შემყრელნი დადგეს დასოთა“⁴⁴.

„მაშინ მოვიდეს ამირ-მირმანი ფაჰლავანდის შვილი და აღსართან შარვანშა ყოვლისა არანისა დიდებულითა და ჰულამითა“⁴⁵. ქართველები საგანგებოდ მოეშადნენ. „და დ გ ე ს კელმწიფენი სუესრულნი და ღმრთივ ამობრწყინებულნი ქალასა აგარათასა და პატივისმცემელთა ნებისყოფლობისა მათისათა აწუიენეს და მოიწუიენეს დიდითა ზარითა და პატივითა დედოფალი რუსუდან აქა“⁴⁶.

თუ რას წარმოადგენდა ამ დროს „ქალა აგარათა“, სადაც მეფენი იდგნენ, ჩანს მომდევნო ტექსტიდან: „რომელმან სახელმან, ვისმცა გონებაჲმან და ენამან აღმოთქუნა ქებანი ზართა და დიდებისანი, კარავთა და სარაფარდათა, კოშკთა და ფილოპატანი, მოკაზმულობანი და შემკობილებანი ბესელიებრნი გინა სოლომონიანი ტაძრისა ღმრთისანი“⁴⁷. ესლა, თუ რა იყო ეს „ქალა აგარათა“, შეიძლება მიახლოვებით წარმოვიდგინოთ ამავე მოწმობიდან. რუსუდანი მობრძანდა. „შეიქმნა დარბაზობაჲ და დასაღეს ტახტსა ზედა ოქროქედისა თვთ თამარ და დავით და ძე მათი გიორგი“⁴⁸. და მწერალი ასწერს აღსართანისა და ამირ-მირმანის მიღების ცერემონიას: „პირველად რა გამოვიდეს ტფილისით ქალაქით (რა თქმა უნდა, ლაპარაკია აღსართანისა და ამირ-მირმანზე, რადგან ქართველი მეფენი კარგა ხანია

⁴⁴ ისტ. და აზმ. 102 (457). უკანასკნელი სიტყვა ჩვენი კონიექტურაა. M აქ იძლევა: „დასოთა“. აკად. კ. კეკელიძე ასწორებს: დასითა, რაც უჩვეულო გამოთქმაა და ჩვენი აზრით ვერც მარჯვეა: ის ვერა ხნის მომდევნო ტექსტისა — „რომლის სიმავრით და სიმრავლით აღივსნეს მტკვრის პირი...“ ამიტომ უფრო ბუნებრივად (თუმცა, არც თუ აუცილებლად) გვეჩვენება, რომ განმარტებითი წინადადება — „რომლის სიმავრით და სიმრავლით“ და სხვ. მივაყუთენოთ არა „დასოთა“-ს, არამედ, „დიდთა ლაშქართა“-ს (გრამატიკული შეუთანხმებლობა აქ გადუღაბველ დაბრკოლებად არ მიიღება).

⁴⁵ ისტ. და აზმ., 102 (457).

⁴⁶ ისტ. და აზმ., იქვე.

⁴⁷ ისტ. და აზმ., იქვე.

⁴⁸ ისტ. და აზმ., 103 (458).

„ქალასა აგარათასა“ იყვნენ და ტაბტზე ისხდნენ!...), მიაგებნეს შინა
ოვსნი და ყოვჩაყნი აბალნი და შემდგომად მათსა ჰერნი და კაპანი,
შემდგომად ქართველნი და შემდგომად მეტნნი და თათრნი,
შავშ-კლარჯ-ტაოელნი, შემდგომად სომხითარნი, შემდგომად აზერბაიჯან
და სუან-მეგრელ-გურულნი თანა რაჭა-თაყუერ-მარგუელითურთ და
თვთ კარვის კარსა კელისუფალნი და შინაურნი. ხოლო ვინაჲთგან ში-
ნაური და თვისი იყო შარვანშა, პირველად შემოვიდა იგი... და დას-
ვეს თვსსა ადგილსა; და შემდგომად ამისსა მოვიდა ამირ-მირმან“⁴⁸.

ჩვენ, სამწუხაროდ, არ ვიცით, როგორი იყო ასეთი ზემოის დროს
საქართველოს სხვადასხვა თემის ლაშქართა დგომის წესი, რა მანძი-
ლი ამორებდა ერთი თემის ლაშქარს (დროშას) მეორესაგან. მაგრამ
აქ მოტანილი ტექსტი ისეთ შთაბეჭდილებას ტოვებს, რომ საქარ-
თველოს ჯარის ეს ნაწილები ერთიმეორესაგან დიდად დაშორებულნი
არ უნდა ყოფილიყვნენ. მაშასადამე, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ
ქალა აგარათა თბილისიდან ძლიერ შორს არ უნდა
ყოფილიყო: ქალაქიდან მეფის კარვამდე, ამ „ქა-
ლას“ რომ იყო, სულ საქართველოს ჯარი იყო
განლაგებული.

ესევე „ქალა აგარათა“ უნდა იგულისხმებოდეს ბასილი ეზოსმოძ-
ღერის ცნობაში, რომ თამარმა „ქალასა მდგომან მოუწოდა ხუთ-
თავე და სიბრძნითა თუისითა შეიბყრნა, და თუითო თუითოსა ცხენსა
შესუა, რათამცა განიწუართნეს“⁴⁹ (ცნობა შეეხება ძმებს კახაბერის-
ძეებს, რომელნიც თამარმა დასაჯა იმის გამო, რომ მათ ანტონ ჭყონ-
დიდელის ორი ძმა მოკლეს).

ერთი სიტყვით, სრულიად გარკვევით გვეჩვენება, რომ ქალა
აგარათა თბილისის სანაპიერზე ადგილია. ამ ქა-
ლაში საქართველოს მეფე ხშირად დგას და
ხანგრძლივადაც. აღსართანისა და ამირ-მირმანის მიღების ცე-
რემონიიდან (იხ. ზემოთ) თითქმის იმის დასკვნაც შეიძლება, თუ ეს
ქალა თბილისიდან რომელ მხარეზეა საგულისხმებელი. „ქალა აგა-
რათა“ თბილისიდან აღმოსავლეთის მიმართულებით არაა. აღსართან
და ამირ-მირმანი აღმოსავლეთიდან მოვიდნენ ჯერ თბილისში და
მხოლოდ აქედან გავიდნენ ქალას მისასვლელად. არ გვაიწყებება,
რომ საგანგებო ვითარება იყო, მაგრამ მაინც დაუშვებლად გვეჩვენე-
ბა, რომ ეს შემთხვევითი სტუმრები ჯერ განზრახ თბილისში მოეყვა-
ნათ და აქედან ისევ აღმოსავლეთის მიმართულებით ქალას წაეყვა-

⁴⁸ ისტ. და აზმ., 103 (458—459).

⁴⁹ ბ. ე. მ., 24.

ნათ... თუმცა აღმოსავლეთიდან თბილისში ერთადერთი გზა რომელი
შემოდიოდა და შარვანში აღსართანი თავისი სიძით, საფიქრებელია,
პერეთზე (აწინდელ კახეთზე) გამოვლით შემოვიდა თბილისში (რასან-
ში). მაშასადამე თბილისზე გავლა მას უეჭველად დასჭირდებოდა იმ
შემთხვევაშიაც-კი, თუ „აგარათა ქალა“, სადაც მეფენი იდგნენ, გან-
ჯის მიმართულებით (და მაშ თბილისის აღმოსავლეთით) გვექნება ნა-
ჯულისხმევი. მაგრამ აქ მეორე გარემოებაა გასათვალისწინებელი.
ძნელად საფიქრებელია, რომ მაისის მიწურულს (ეს ამბავი წლის ამ
დროს მოხდა) საქართველოს მეფე თავისი კარით სომხითის ამ ნა-
წილში დაბანაკებულყო. როგორც ბასილი ეზოსმოდღარი გადმოგ-
ვცემს, საქართველოს მეფე და მისი კარი ზაფხულის პირს „ჩვეუ-
ლებისაებრ“ „ისწრაფდეს“ მთაში სააგარაყო აღგილას გასვლას. ქა-
ლის მდებარეობას თბილისიდან აღმოსავლეთით არც სხვა რომელიმე
მოწმობა გულისხმობს.

ზემოთ, აგარანის შესახებ რომ ცნობები მოვიტანეთ, უცილობ-
ლად ჩანდა, რომ აგარანი სომხითშია და, მაშასადამე, ის არ შეიძლე-
ბა თბილისიდან ჩრდილოეთით ან მის დასავლეთით იყოს. ეხლა კი აგა-
რათა ქალის მდებარეობა (და თვით აგარანის მდებარეობაც) თბილი-
სიდან აღმოსავლეთით გამოვრიცხეთ. დარჩა ერთადერთი შესაძლებ-
ლობა: როგორც „აგარანი“, ისე „ქალა აგარათა“ თბი-
ლისიდან სამხრეთით იგულისხმება.

რამდენიმე საკითხი დაგვრჩა. ერთი ასეთია საკითხი „დასოს“ აღ-
გილმდებარეობის შესახებ. „დასო“ უეჭველს კავშირშია „აგარან-
თან“ და „აგარათა ქალასთან“.

საქართველოს მეფეებს, როგორც ჩანს, თბილისიდან „დასოს გას-
ვლა“ ჩვეულებად ჰქონდათ. ბასილი ეზოსმოდღარი მოგვითხრობს:
იპისათვის, რათა ორგულობაზე არ ეფიქრნათო, თამარი თავის დი-
დებულებს „არავის მისცემდა მოცალეობასა: ანუ იყუნიან წინაშე
მისსა, ახარებდის და საბოძვართა ღირსებისაებრ სწყალობდის და
განუსუენებდის, ანუ თუით წარუდღელის, იორის პირი და მტკრუის
პირი მოინადირის, მერმე დასოს შემოდგის და მუნ იხარებ-
დიან ვიდრემდის თოვლმან არა დაამძიმის კარავი. მუნით სომხითს
შემოვიდიან, ნადირობდიან ამოთა თამაშითა“.

„დასოს“ ნათელი და დამაკმაყოფილებელი განმარტება არ მოე-
პოვებათ არც საბას, არც ჩუბინაშვილს. საბა ისაიას (9¹⁸) დამოწმე-
ბით განმარტავს: „დასო მადნარისა და კშირისა რომელთაცა ფიჩხ-
თა სახელი არს“. დ. ჩუბინაშვილი საბასაგან დასესხებით ამბობს:
„დასო, ფიჩხი, куст терновый, тернь. (ბუნ. ლ.) და თავისი მხრით

უმატებს: სალთო წერილში: სიხშო მალნარისა, ფიჩნარისა (2),
 чаша, дуброва, ისაი, 9 18*.

დასაბელებული ადგილი კი ესაიადან შემდეგია: „და აღეტყინოთ ვითარცა ცეცხლი უსჯულობა და ვითარცა კლერტი ქმელი შეიქმოს ცეცხლისა მიერ; და აღეტყინოს დასოთა შორის მალნარისათა და თანად შექმანეს გარემონი ბორცუთანი ყოველნი“.

სომხური დაბადების შესატყვისი ადგილი იძლევა: „...ს ქათხაყჩ ქათათაი მათქსაყ... სადაც ნაგულისხმევია ნაძვის, კედარის და, საერთოდ, ხის მათქ ტევრი, ტყე (ანათაი). ბერძნული დაბადების შესატყვისი ადგილია: αἱ ἄσμεται εἰς τοὺς ὄρους τοῦ Ἰσραὴλ. ქართველ მთარგმნელს, როგორც ჩანს, ბერძნული εἰς τοὺς ὄρους გადმოუღია: „დასოთა შორის“, ე. ი. ბერძნული სიტყვა: το ὄρος (ტევრი, უღრანი, დაბურული) უთარგმნელად დაუტოვებია (შეიძლება იმიტომ, რომ თვით „მალნარში“ იგულისხმებოდა არა მარტო ἰ Ἰσραὴლ (მუხის ტყე, ტყე), არამედ ნაწილობრივ τὸ ὄρος-ს ცნებაც)² შემდეგ დროში, როგორც ჩანს, ამ ბერძნულ სიტყვას — დასო — ქართულ ენაში მოქალაქეობა მოუპოვებია. მაგრამ საბასეულა განმარტება, რომელიც ესაიას ქართული არასწორი თარგმანიდან გამომდინარეობს, რომ მართებული ვერაა, ეს კარგად ჩანს როგორც ბერძნული დედნიდან, ისე სომხური თარგმანიდანაც. დასო ფიჩხი კი არ არის, არამედ ტყე, ტევრი სიხშო (იგულისხმება მალნარის).

ბასილი ეზოსმოდვრიდან ზემოთ მოტანილი ადგილი მოწმობს, რომ ეს დასო თბილისის სანახებში მალღობ ადგილზე ყოფილა: იორისა და მტკვრის პირის მონადირების შემდეგ თამარიო თავისი კარით „მერმე დასოს შე მოდგის“, ასე რომ ეს დასო ზშირი ტყით დაფარული ადგილია მთაში, თბილისის მიდამოებში. აქ ამ დასოს მეფე ზანგრძლივად დგას თავისი კარით, — ზამთრამდე: „ვიდრე თოვლშან არ დაამძიმის კარავი“. დასოს, იგულისხმება ზაფხულ-შემოდგომაზე დგანან: ნადირობით იორისა და მტკვრის პირებს მოივლიან (იგულისხმება გაზაფხული), ზამთარში „სომხითს შემოვიდინ, ნადირობდინ ამოთა თამაშითა“³. დასოს სასახლეები არაა: იქ კარებში დგანან, იგულისხმება, ზაფხულში.

ამრიგად, დასო იყო თბილისის მიდამოებში მთიან ადგილას ზშირი ტყე (მალნარი), სადაც მეფე თავისი კარით ზაფხულსა და შემოდგომას ატარებდა.

² „გაბიანი რომელ არს სანადირო ქალაქი(?)“.

ცოტა რამ სინათლე ამ საკითხში შესაძლებელია კიდევ შევიტანოთ, თუ ჩსენებული ავტორის სხვა მოწმობასაც ჩაუყრდნობთ. ბასილი ეზოსმოდღარი ამბობს; თამარ მეფე ნაქარმაგვეცხლად⁴² როცა სენი გამოაჩნდა. ავადმყოფი მეფე „წარმოიყვანეს კუბოთა-ტფილის[ს] და შემდგომად მცირეთა დღეთა ენებათ ჩუეულებისა-მებრ, რათა დასოს განვიდნენ. ისწრაფდეს და მუნ წარიყვანეს კუ-ბოთავე და დიდად გაძნელდა სენი იგი უწყალო და კუალად წარმოი-ყუანეს აგარათა ციხესა“⁴³. აქედან ჩანს, რომ დასო თბილისიდან რა-მოდენადმე დაშორებული ყოფილა: ავადმყოფი თამარი ქალაქიდან დასოს „კუბოთავე“, ე. ი. ჭორობზე თუ სხვა სახედარ ცხოველზე გა-მართული „პალანკინით“ წაუყვანიათ. მაგრამ მოტანილ მოწმობაში სხვა გარემოებაც შეიძლება არანაკლებ საყურადღებო იყოს. ავტო-რის გამოთქმებით თამარი ნაქარმაგვევიდან „წარმოიყუანეს ტფილის[ს]“; თბილისიდან „წარიყვანეს“ დასოს, ხოლო აქედან კი „კუალად წარიმოიყუანეს აგარათა ციხესა“. არა გვეგონია შე-მთხვევითი იყოს ჩვენ მიერ ხაზგასმული ზმნის ასეთ ფორმებში მო-ყვანა. ისე გამოდის, რომ ავტორს აგარათა ციხე და დასო თბილისი-დან ერთი მიმართულებით ეგულება და ამავე დროს აგარათა ციხე უფრო ახლოა ქალაქიდან, ვიდრე დასო. აქვე გავიხსენოთ, რომ ეს დასო იყო მაღნარი მთაში და მოვალე ვიქნებით დავასკვნათ, რომ თბილისის დასო საგულებელია აწინდელი კოფრის ციხის სამხრეთ-დასავლეთით.

ასეთ ადგილად ჩვენ კაბენი გვეჩვენება. ამას გვაფიქრებინებს მისი მდებარეობა და ბუნებრივი თვისებები. აქვე თამარის ეკლესია, შეიძლება სწორედ ამისივე მოწმობა იყოს.

ზემოთ ჩვენ „ისტორიანი და აზმანი-ს“ ერთი ადგილის შესწორე-ბა ვცადეთ: „დასაოთა“ აღვადგინეთ „დასოთა“-დ. თუ ეს ჩვენი კო-ნიექტურა სწორია, მაშინ „აგარათა ქალა“ იქვე⁴⁴ უნდა ვიგულისხ-მოთ, სადაც დასო; მართლაც, მას შემდეგ, რაც ჩვენ აგარათა ციხის ადგილმდებარეობა დავადგინეთ, აგარათა ქალა შეიძლება მხოლოდ იქ ვეძიოთ, სადაც დასო ვივარაუდეთ. აქაი ის ერთადერთი მთიანი ადგილი, ტყით დაფარული, რომელსაც შემვეწოდნა ამავე დროს აგა-რათა ქალაც ყოფილიყო („ტყე მდინარის პირზე და დაბალთა ადგი-ლას“ ჩუბინაშვილის ლექსიკონით. მდინარე აქ ასურეთის ზეგია, ხო-

⁴² ბ. გ. შ., 32—33.

⁴³ ახლოთუ იგივე?

ლო ეს ადგილი დაბალია აგარათა მიმართ, რომლის „ქალა“ ის, ამიტომაც, შეიძლებოდა ყოფილიყო ³⁴).

ახლა, მას შემდეგ რაც დავადგინეთ „აგარათა“ და „აგარათის“ ადგილმდებარეობა, რომ ის სომხითში იყო, რომ ის საზაფხულო ადგილი იყო, — არაფერი გვიშლის ზელს, რომ ერთი მეორეს შეეპირგოთ ისტორიანი და აზმანისა, ბასილი ეზოსმოძღვრისა, ლაშას დროის მემკვიდრისა და იოანე ბატონიშვილის ცნობები თამარ მეფის გარდაცვალების ადგილის შესახებ³⁵.

თამარ მეფე გარდაიცვალა სომხითში, აგარათა ციხეში (ანუ „აგარათა სომხითისათა“), რომელსაც იმ დროს, ჩანს, ტაბაკმელაც ეწოდებოდა. „ზემო ტაბაკმელა“ ეს უნდა იოანე ბატონიშვილის გლოსა იყოს. მაინც და მაინც იოანე ბატონიშვილს კარგად სცოდნია, თუ აგარათა ციხე სად იყო. ამიტომაც განმარტა მან „ტაბაკმელა“ (ცმელსა დგომასა შინა...) „ზემო ტაბაკმელად“.

რა მივიღეთ ჩვენი ამ მცირე დაკვირვებიდან?

თბილისის გარშემო ძველ დროს მრავალი აგარა იყო ³⁶. ამ აგარებიდან სახელი „აგარანი“ შერჩა ქალაქის სამხრეთით მდებარე სოფლებს, სადაც საზაფხულო სადგურები ჰქონდათ ქალაქის მაღალ საზოგადოებას (არაბ ამირას, ქართველ მეფეს მისი კარით). ამ აგარაებზე დიდი საქარავნო გზა გადიოდა და იქ, სადაც გზასაყარი იქმნებოდა, ციხე იყო, რომელსაც აგარათა ციხე ეწოდებოდა. აგარათა

³⁴ აქ ჩვენ იმ დებულებიდან გამოვიდეთ, რომ „აგარათა ჭალა“ უშუალო ნაწილია „აგარანის“, როგორც ტერიტორიულ-საშენებლო ერთეულის. მაგრამ საგარუდებელია სხვაგვარი ვითარებაც. „აგარათა ჭალას“ შეიძლება ამ დროს „აგარანთან“ კავშირი არც ჰქონდეს. შეიძლება „აგარათა ჭალა“ უფრო ძველი დროის საგოგრაფიო სახელი იყოს, როცა ცნება, „აგარანი“ ჯერ კიდევ არ დავიწროვებულა, ჯერ კიდევ ერთი დაბისა და ციხის სახელად არ ქცეულა, არამედ კრწანისიდან შინდის ტაბაკმელა კოფორს (და კიდევ სხვას?) ყველას საერთოდ ეწოდებოდა. ასეთი ვითარების გათვალისწინებით „აგარათა ჭალა“ აწინდელ ორთა ჭალაშიც თავისუფლად მოთავსდებოდა... და ჩვენი კონიექტურა (დასოთაა დასოთა) უმართებულო აღმოჩნდებოდა: აგარათა ციხიდან დასოს დაშორება გამოირჩევა, ზოლო აგარათა ციხის ადგილმდებარეობა ჩვენ სარწმუნოდ დადგენილად მიგვიჩნია.

³⁵ იხ. ამის შესახებ აკად. გ. კეკელიძე, ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი (ცლა ტექსტის აღდგენისა), შესავალი წერილი, გვ. 40—41.

³⁶ „გარეუბნები“, „ქალაქის პირა სოფლები“, კრწანისი, შინდისი, წაყისი, ტაბახმელა, კოფორი, კალაუბანი, ვერა, ვაკე, საბურთალო, დიდუბე, კვეი, ჩუღუჩეთი და სხვ.

ციხე ქართველ მეფეთა საზავებულო სადგური იყო. აქვე იყო დანი (ტყე-მალნარი), სადაც მეფე თავისი კარით ზაფხულს ატარებდა. აქვე შეიძლება ყოფილიყო „აგარათა ქალა“ (ან, შესაძლებელია, აგარათა მტკვრის პირას იყოს ნაგულისხმევი, თუ მას ძველი დროის „აგარათა“ ნაქმად ვივარაუდებთ და ვიწროდ გაგებულ აგარანს დავაშორებთ).

აგარათა ციხე XI საუკუნის 60-იან წლებში ბაგრატ მეფემ განძის პატრონს წაართვა. ცოტა ხნის შემდეგ განძის ამირა ფადლონმა ეს ციხე ისევ ხელთ იგდო, მაგრამ ბაგრატ მეფემ სამი თვის ბრძოლით კვლავ აიღო ის.

„დიდი თურქობისას“ აგარათა ციხე ისევ მტრის (თურქების) ხელში გადავიდა და მხოლოდ 1118 წელს აიღო იგი დავით აღმაშენებელმა ერთი დღის ბრძოლით.

1123 წელს დავითმა ეს ციხე ივანე ორბელს უწყალობა.

1177 წელს აგარათა ციხე დემნა-ორბელთა შეთქმულების ბუდე იყო.

ამავე წელს გიორგი მეფემ ეს ციხე 25 დღის ბრძოლით აიღო.

ამიერიდან აგარათა ციხე გიორგი მეფისა და, შემდეგ, თამარის ხელთ იყო.

თამარ მეფე ამ ციხეში გარდაიცვალა.

XV საუკუნეში აგარათა ციხეს კოჭრის ციხე ეწოდება. ის ამ დროს სოლალაშვილების ხელთაა.

XV საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში კოჭრის ციხე თურქმანებმა აიღეს და ძლიერ დააზიანეს.

ძველ დროს აგარათა საციხისთაოში ბეთანიაც შედიოდა.

საინტერესო საკითხი იმის შესახებ, თუ როგორი იყო ურთიერთობა ძველი დროის აგარათა საციხისთაოსა და გვიანი ხანის სოლალაშვილების სათავადო ტერიტორიას შორის, ცალკე კვლევის საგანს შეადგენს.

მ. ბროსე ვახუშტისეულ საქართველოს ისტორიის თარგმნისას (*Histoire de la Géorgie... 1-re partie...*, 399 n 1) აგარანის შესახებ შენიშვნაში ამბობს: *dans l'Additions au règne de Giorgi III la note relative à cette localité, que mes M-its nomment ici Agara, au lieu de la forme plurielle Agarani.*

მითითებულ ადგილას (*Additions XVI*, 259) ავტორს განხილული აქვს საკითხი ამ საგეოგრაფიო სახელის შესახებ. მკვლევარს ეკვიც არ შესდის იმაში, რომ ქართული წყაროების აგარანი და სტეფანოს ორბელიანის აგარაკი (იხ. *ჟამთაიქსანი სიძაძის შრომები*, *არქაიკალ შახინაისი ორქიქსანი არქაიკალიაი*).

შხაჩაყ: *ქიქიქი*, 1910, გვ. გვ. 379, 383, 384, 385) ერთი და იგივე საგეოგრაფიო სახელია.

რაც შეეხება ქართული წყაროების „აგარანი“-ს, ბროსე ეთანხმება ვახუშტის განმარტებას (*Additions. p. 180*), რომ ასეთი სახელი ეწოდებოდა ძველ გარდაბანს და თავის მხრით ურთავს: „Une foule d'autres passages des Annales nous montrent clairement que Agarani était le nom d'un canton de la Géorgie meridionale, H. de la Gé. p. 334,5; 398,9; et un autre texte très décisif nous fait voir non moins clairement qu'il y avait en ce lieu une forteresse du même nom“. მკვლევარს აქვე მოაქვს სტეფანოსიდან ის ადგილები, სადაც, მისი აზრით, ქართული წყაროების აგარანის შესატყვისი ადგილია დასახელებული. როგორც ზემოთ დავინახეთ, ბროსეს შესაძლებლად მიაჩნია „აგარანისა“ და „აგარაის“ გაიგივება, მაგრამ სტეფანოსისა და ქართული წყაროების შეუთანხმებლობა ამის შემდეგაც რჩება. ქართული წყაროები ასახელებენ აგარანი-ს, სტეფანოსი კი: *თიოა ზა... მკარასჲს თხეჲ ყა-რაყაჲს* (379); *ზათჲრ ჰქანჲს... კსკარასჲს ღიჯხეჲს ყა-რაყაჲს* (383); *სესჲს ღჲს თი ზა კსკარასჲს ყა-რაყაჲს* (384); *ზეიფჲს სესჲს ღიჯ ყათჲს ღნიოჲს კსკარასჲს* (385).

ბროსე ხედავდა ამ სხვაობას ქართულ-სომხურ წყაროების ჩვენებათა შორის და მათ შეთანხმებას ცდილობდა. სტეფანოსით ამ აგარაჲს „დარბაზი“ ეწოდებოდა (383), ბროსე ეძებს სომხით-საბარათიანოში საგეოგრაფიო სახელს *დარბაზი* და ორ ასეთ სახელს პოულობს. ის არაა დარწმუნებული, რომ მის მიერ ნაპოვნი *დარბაზი* სწორედ ის ადგილია, სტეფანოსი რომ ასახელებს, მაგრამ მას ეჭვი არ შედის იმაში, რომ აგარაჲი იგივე აგარანია და მთელი ქვეყნის (გარდაბანის) სახელი, ხოლო დარბაზი ერთ-ერთი პუნქტია ამ აგარაჲში. ამისდა შესაბამისად მკვლევარი სომხური წყაროს თარგმანისას სიტყვა-სიტყვით არ მიდევს ტექსტს, რასაც აღნიშნავს კიდევაც: „Tous ces motifs me forcent à m'écarter un peu de la rigueur littéraire des quatre textes arméniens cités au commencement de cette note et de traduire:—Le roi lui donna (à Ivané), la lieu dit Darbas, dans l' Agarac; — Pendant qu' il était dans l' Agarac, ainsi nommé de Darbas;—Tous s'étaient rendus auprès de lui, à Darbas, dans l' Agarac; Le roi ne les trouva pas dans Agarac“.

ერთი სიტყვით, ჩვენს მკვლევარს სურს გამოიყვანოს, რომ სტეფანოსიც ისევე, როგორც ჩვენი ავტორი, აგარაჲს მთელ ქვეყანას

უწოდებდა, ზოლო დარბაზს ამ ქვეყნის (აგარაკის) ერთ-ერთ პეტა-
ტად გულისხმობდა.

მაგრამ, თუ ადამიანი სომხურ წყაროს ჩაუკვირდებოდა, მაშინ
დაინახავს, რომ სტეფანოსი აგარაკში მთელ მხარეს არ გულისხმობ-
და და არც „დარბაზს“ გულისხმობდა „აგარაკის“ ერთ-ერთ
პეტატად.

სტეფანოსის ეს აგარაკი არის „სახლი სალხინო“, „სახლი
სათამაშო“: *მჩნე ზითერ გყანტ სეგარცენს და ირცოდე ქაროდე
ქსეგარცენს ჰიჯესესეც გარყათის და ქერახანაქარს ქ მჩათარ...*

(383)... და ამ აგარაკს, როგორც ამ მოწმობიდანვე ჩანს, პქვი-
დარბაზი, მაგრამ ის შეიძლება დასახელებული იყოს აგრეთვე
მხოლოდ „აგარაკ“-ად (385). ასე რომ სტეფანოსის „აგარაკი“ მხა-
რეს, ქვეყანას არ ნიშნავს. ყველაზე მართებული ჩანს, რომ სტეფა-
ნოსის აგარაკი „სადგური საზაფხულოდ“ (საბა) ესმის.

ამისგან დამოუკიდებლად, შეუძლებლად არ გვეჩვენება, რომ
ქართული წყაროების აგარანი და სტეფანოს ორბელიანის „აგარაკი—
დარბაზი“ ერთი მეორეს ემთხვეოდნენ: ბეთანია—ორბელთა საძვალე
(სტეფანოსი, 378) საგულისხმო ფაქტია... მართლაც და, სტეფანოსის
ეს აგარაკი დიდმნიშვნელოვანი ადგილია; ის ლორესა და სამშვილ-
დეს გვერდით იხსენიება, როგორც წყალობის საგანი; 1123 წლამ-
დე იგი სამეფო ყოფილა (ლორე და აგარანი დავითმა, როგორც ვი-
ციტ, 1118 წელს წაართვა თურქებს); აჯანყებული ორბელები და
სხვა დიდებულები ამ აგარაკს არიან თავმოყრილნი, აქვეა მათი ლაშ-
ქარი, რომელიც 30000 კაცისაგან შედგება. ამავე დროს მეფე თბი-
ლისშია გამაგრებული. არაფერი არ გვიშლის ზელს, რომ ეს აჯანყე-
ბულნი მათი ლაშქრით სწორედ ქართული წყაროების „აგარათა“-ში
წარმოვიდგინოთ.

სტეფანოსით ისე გამოდის, რომ მეფესა და აჯანყებულთ შორის
უნდა გამართულიყო „მი-და-მო საუბარი კელოვნად“, რის შედეგად
მეფეს აჯანყებული დიდებულები მრავლად გადაუბირებია (384—
385). აჯანყებულთა მხარე შესუსტებულა და ივანე ორბელსაც დაუ-
ტოვებია დარბაზი (=აგარაკი), სიმდიდრე-საგანძორი სამშვილდის
ციხეში (ქ ცხეცენ ზამთიკის) დაუხიზნავს და მთელი თავისი ძა-
ლით ტაშირს წასულა და ლორეს ციხე-ქალაქში გამაგრებულა.

მეფე გიორგი, რაკი გაძლიერებულა, დიდის მომზადებით აჯან-
ყებულთ წინააღმდეგ შეტევაზე გადმოსულა. მეფე აგარაკს მის-
ულა, სადაც მას აჯანყებულები ეგულებოდა და, რაკი ისინი აქ არ
დახვედრია, ციხე ხისარისათვის ალყა შემოურტყამს, ოცდა
მეხუთე დღეზე აუღია ის, მეციხოვნეები გაუწყვეტია, ორბელის ქო-

რებას დაბატონებია, აქედან წასულა და ლორეს გარშემო დაუბნა ნაკებია (385—386).

ქართული წყაროთი გიორგი მეფემ ამ ბრძოლის დროს „მეფის ბანაკა აგარათა“. ჩვენ არ მიგვაჩნია შეუძლებლად ქართულ-სომხური ცნობების შეთანხმება. ის გარემოება, რომ ორივე მწერალი ერთი მეორისაგან დამოუკიდებლად ასახელებს ერთი აგარანს, მეორე აგარაკს, სადაც ამ ბრძოლის ეპიზოდი გათამაშდა, ვფიქრობთ, უფლებას გვაძლევს დაუშვათ, რომ ამ ორივე სახელში ერთი და იგივე გეოგრაფიული პუნქტი იგულისხმება.

სტეფანოსის ტექსტით იგულისხმება, რომ ციხე ხისარი „აგარაკთან“ კავშირშია. მაინც და მაინც სადაო არ ჩანს, რომ ეს ციხე იქაა, სადაც აგარაკი. *ჩაქ ზაყალბერ ზისიყჩ სხხაქ დ ქიჯ ჟათაქ ჟნიოთა ქსქარაქჩუნ, ააქა ზათხაქ ქ ქსრაქ ქსიყჩუნ ჭიხარ ჟათიქრა 25, დ ჭათა ჟნა დ ჭითიქრაჟ ჟაჟანაქან დ ჭათა ქალაქი ჟრაჟმიაქჩუნ ჟანაბიჯ ზიყა დ ჟამაზაქან ათაჟილათი, დ სხხაქ რანაქსეჟაქ ჟიქჯ ჟიიქქიქ (385 — 386).*

თუ ბროსე მართალია (რაც ჩვენც შესაძლებლად მიგვაჩნია), რომ ტერმინი *ჭიხარ* არაბული სიტყვიდანაა⁸⁷ და აქ ციხეს, სიმაგრეს (*citadelle*) ნიშნავს⁸⁸, უნდა ვიფიქროთ, რომ სტეფანოსისათვის სიტყვა *ჭიხარ* ზოგადი ტერმინი კი არ არის, არამედ ამ ციხის საკუთარი სახელი (აი, ისევე, როგორც „ის ნი ს ციხე“). ამიტომ, შეიძლება დაუშვათ, რომ ეს არაბული სახელი ამ სიმაგრეს იმ თავითვე შერქმევია, ე. ი. რომ ეს სიმაგრე აქ ჯერ კიდევ არაბთა ხანიდან არსებობს ამ სახელით.

ერთი სიტყვით ჩვენ შეუძლებლად არ მიგვაჩნია, რომ „აგარათა ციხეს“ სხვა სახელიც — ხისარი (მისარი, ისარი) რქმეოდა და ამ ციხის სანაშებში ერთ-ერთი აგარა (სადგური საზატხულო) „დარბაზი“ ყოფილიყო.

⁸⁷ *سار* = Siege, bloaus (?).

⁸⁸ ამ სიტყვის გამო ბროსე შენიშნავს: „Je ne fais aucun doute que ce mot arabe, si singulièrement employé ici, et qui signifie citadelle, ne soit un attribut de Samchwildé, dont il vient d'être parlé: comme du dépôt des trésors d'Ivané“. ქართულ მასალებში ასეთი ტერმინი ციხისათვის (სიმაგრისათვის) ჩვენ დამოწმებული არა გვაქვს. თურქულში ის უნდა ყოფილიყო (დამიდასტურა თურქოლოგმა ს. ჯიქიამ). ამის მოწმობაა სათანადო საგეოგრაფიო სახელი ოსმალეთში: მისარი. (ასეთი სახელიდან ნაწარმოებად გამოიყურება გვარი ისარლიშელი = მისარი + ლი + შელი).

1948 წლის 30 მაისს ჩემი ასპირანტებით ისევ სომხეთში ვიწვით. კოყრის გზიდან ტაბახმელას გადაუხვეით და „სერების“ (ასე ეწოდება მთის ზურგს) შავნაბადასაკენ წაგვყვანეს. ტაბახმელასა და შავნაბადას შუა ერთ დავაყებულ ადგილს დღესაც ნადარბაზევი ეწოდება. დოც. გ. ბრეგვაძის ცნობით (ის აქ მეტყვევებდა და დიდხანს მუშაობდა) რუსულ რუკაზე ამ პუნქტის სახელად სანდარბაზევი წერიაო. თუ ასეა, ესეც საინტერესოა (სამწუხაროდ, ასეთი რუკა მე ვერ ვნახე... ნ. ვერსიანზე კი ასეთი რამ აღნიშნული არაა).

ნადარბაზევი („სანდარბაზევი“) „სერების“ ზურგზეა. აქედან შესანიშნავად ჩანს თუ როგორ ერთიან მთელს და როგორ მჭიდროდ ერთობას წარმოადგენდა თბილისი კრწანისით—შინდის—წავკისით, ტაბახმელა—კოყრით (დღევანდელი შარა თავისი ათასნაირი მიხვეულებით მეტისმეტად აგრძელებს მანძილს და კოყრის თბილისიდან ამოშორებს); კრწანისის ბაღების ბოლოზე შინდისი იწყება, ხოლო ტაბახმელა შინდისის გვერდითვეა, იქვეა წავკისიც. აქვე, ხელს გაიწვდი, კოყორია. ასე რომ ეს „გარაგები“ უშუალო მიდამოებია თბილისისა... ნადარბაზევი შესანიშნავი ადგილია, სააგარაკო (და ყველა ეს ადგილები სააგარაკოა). ტერიტორიულად ეს ნადარბაზევი ტაბახმელაში შედის. შეიძლება ვამტკიცოთ, რომ თამარის ტაბახმელა აქ ყოფილიყო, უკეთ, თამარის სასახლე აქ ყოფილიყო, მაგრამ მაშინ გიორგი მეფის (თამარის მამის) სასახლეც (სახაფხულო) აქ უნდა ვიგულისხმოთ. აქ სასახლე მეტისმეტად მოხერხებული ჩანს. ის, კაცმა რომ თქვას. თბილისშივეა, და, გასაგებია, რომ მეფეს შეეძლო აქ დიდხანს ყოფილიყო.

თუ ამ ნადარბაზევს მართლაც მეფის ნადარბაზევად ვივარაუდებდით, მაშინ ვარდანის ცნობა მეტად ნიშანდობლივი ჩანს, რომ გიორგი მეფე დემნას აჯანყებისას საბატეს იდგაო. სტ. ორბელიანის ცნობით ივანე ორბელი ამ დროს აგარაკს იყო, რომელსაც დარბაზი ეწოდებოდა. ვარდანის ცნობით ივანემ და მისმა მოყიდულებმა გიორგის შეპყრობა გადაწყვიტეს, რომელიც საბატეს იდგა. მეფე, როგორც კონტექსტიდან ჩანს, თბილისის ახლოა. მას შეატყობინეს მოსალოდნელი ხიფათის შესახებ და ისიც საბატედან თბილისს გაიქცა. ორბელი მართლაც დაესხა საბატეს და სასახლე დაიჭირა. და დაიწყო დიპლომატიური საუბარი... ჩანს, ივანე ორბელი უფრო შორს იყო თბილისიდან (ანუ მისი „დარბაზი“ უფრო შორს იყო), ვიდრე მეფის „დარბაზი“. შემდეგ, როცა მეფე გაძლიერდა და შეტევაზე გადაშვრიდა, ორბელმა საბატე (მეფის დარბაზი) დასტოვა (ვარდანით), თავისი „დარბაზიც“ დასტოვა (სტე-

ფანოსით) და ლორეს წავიდა. მეფე კი ქარით ხისარს (ციხეს) შემო-
ადგა (სტეფანოსით), აიღო და შემდეგ ლორესაცენ წავიდა... ქართუ-
ლი წყაროთი მეფე, ლორეს მორბევის შემდეგ, აგარათა და „აგარათა“
აქ, ვფიქრობ, ყველა ამ აგარაებს ნიშნავს, მაგრამ ცხელი მდინარე
ტესად — კოჭრის ციხეს...). ქართულ-სომხური წყაროების ჩვენება-
თა შეთანხმება შეიძლება: ისინი ბრძოლის ერთი და იმავე მომენტის
აღნიშვნასა და ყურადღებას მის სხვადასხვა მხარეს აქცევენ.

ასე რომ ჩვენ ეს სურათი შემდეგნაირად გვესახება: მეფე იდგასაბატეს („ნადარბაზევის“). ორბელები იჯდნენ ზემო ტაბახმელას (კოქორის ანუ აგარაკს — დარბაზს). ივანე საბატეს დაესწა. მეფე თბილისის ჩაიკეტა. ივანემ საბატე დაიჭირა. მეფე გაძლიერდა. საბატეც დაიბრუნა და ივანეს სასახლე (დარბაზი) და ციხეც (ბისარი). ასეთი სურათის დადგენის მართებულობას მოწმობს, ვტიქრობთ, სახელის აბატე. უშეველია, ის დაკავშირებულია ხატთან: ეს ადგილი, სადაც მეფის სასახლე იყო, საბატედ იწოდებოდა. ესლა, თუ გავიზუსტებთ, რომ სწორედ ეს ადგილი ნადარბაზევი აწინდელი თელეთის ჩრდილოეთით, მისივე მიდამოშია, ზოლო ეს თელეთი კი არის დღეს განთქმული თავისი ხატით, სადაც მლოცველები უშორესი მანძილებიდან მოდიან და ამის გამოვეც ეს სოფელი ხატის თელეთად იწოდება, ჩვენ შეგვიძლია უფრო მეტის დარწმუნებით ვივარაუდოთ, რომ იმ ადგილს, სადაც მეფის დარბაზი იყო აქვე ახლოს, საბატე ეწოდებოდა.

ერთი ისტორიულ-გეოგრაფიული მოვლენის კამო *

(1952 წ.)

„რუსთველიანას“ ავტორი პ. ინგოროყვა¹ ამტკიცებს, რომ „რუსთავი მდებარეობდა პერეთში“, რომ ეს „პერეთის რუსთავი მეტად მნიშვნელოვან პუნქტად ითვლებოდა უძველესი დროიდანვე მოკიდებული“².

ვახუშტი პ-ლი მკვლევარის ამ დებულებას არ ამოწმებს. ვახუშტის ცნობით რუსთავი კახეთში შედიოდა და მისი ერთ-ერთი საერისთავოს პოლიტიკურ ცენტრს წარმოადგენდა. კვირიკე მეფემო (XI ს.), მოგვითხრობს ვახუშტი, ერისთავები „დასხნა სამი კახეთს და ოთხი პერეთს და კახეთისა (ხაზი ჩემია ნ. ბ.) ერთი რუსთავს და მისცა სრულიად კუხეთი, რომელ არს ნაგები, ყარაია, ჩადივარსამგორი, უჯარმა, ლილო, მარტყოფი, გრდანი, ხერკი, და თიანეთი არაგვის კერძო ჟინვანამდე. მეორე დასვა კვეტერისა“ და ა. შ.³ თემობრივად რუსთავის საერისთავო იყო „სრულიად კუხეთი“.

ვახუშტი არა თვლიდა, რომ ეს (კუხეთის ან რუსთავის) საერისთავო პირველად კვირიკე მეფემ დააარსა. მან კარგად იცოდა (ლეონტი-ჯუანშერიდან), რომ ეს საერისთავო მეოთხე საუკუნიდანვე არსებობდა.

პერეთ-კახეთის საზღვარზე მდებარე რუსთავი რომ პერეთში კი არა, არამედ კახეთში (კუხეთში) შედიოდა, ამას ის გარემოებაც მოწმობს, რომ რუსთველი ეპისკოპოსის სამწყსო იყო არა პერეთი

* იხევედმა პირველად.

¹ რუსთველიანი, 1926, გვ. 149, 150 და სხვ.

² ავტორი გულისხმობს საქართველოს ისტორიის რთვორც წინა, ისე მისი ფეოდალური ურთიერთობის ხანას.

³ საქ. ცხოვრება 1469—1800-მდე ბატონიშვილი ვახუშტის მიერ, მეორე გამოცემა ზ. ჭიჭინაძისაგან 1913 წ., გვ. 151.

გ. ი. რუსთავის სამხრეთ-აღმოსავლეთი), არამედ სწორედ იმ ქვეყანა — კუხეთი, რომელიც, ვახუშტით, რუსთავის საერისთავოში შედიოდა, ამასვე მოწმობს, რომ რუსთველი ეპისკოპოსი გვიანდელში (რუსთავის მოშლის შემდეგ) მარტყოფში (ღვთაებას) იწოდებოდა.

ვახუშტის მიერ მოწოდებული ცნობა კუხეთის საერისთავოსა და მისი ტერიტორიის შესახებ რომ რეალურ ისტორიულია, ეს იქიდანაც ჩანს, რომ XII საუკუნეში რუსთავის ერისთავი სწორედ ამავე ტერიტორიის პატრონი ჩანან, ე. ი. რომ რუსთავის საერისთავო ტერიტორია ძველივე დარჩენილა.

3. ინგოროყვა სწორად აღნიშნავს (ვახუშტისა და სხვა „ძველ ქართული წყაროების ცნობების“ მიხედვით), რომ „რუსთავი ითვლებოდა ჰერეთის და კახეთის პროვინციების საზღვრად“ (რუსთველიანა, 150). შემდეგ კი მკვლევარი უმატებს მეტად მნიშვნელოვან (ხოლო მისი ამოცანისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობის) მომენტს: „ამიტომ პოლიტიკურად (ხაზგასმა მისივეა) რუსთავი და მისი რაიონი ხან ჰერეთის საზღვრებში იყო მოქცეული, და ხან კი კახეთის საზღვრებში შედიოდა“ (იქვე). სამწუხაროდ, მკვლევარი არც დიდია, რათა აქვე მოეტანა მისი ამოცანისათვის აგრე დიდმნიშვნელოვანი დებულების დამამტკიცებელი მოწმობა, ე. ი. რომ რუსთავი „ხან ჰერეთის საზღვრებში იყო მოქცეული“.

შემდეგ პ. ინგოროყვა, რუსთავის პოლიტიკურ მნიშვნელობაზე საუბრისას, შენიშვნაში მიუთითებს ძველ ქართულ საისტორიო წყაროებს, სადაც ეს რუსთავი. (ჩვენი ავტორის მტკიცებით — „ჰერეთის რუსთავი“) არის მოხსენებული. მიუთითებული ადგილები მართლაც მოწმობენ, რომ რუსთავი ძველ საქართველოში მნიშვნელოვანი პოლიტიკური და ეკონომიური პუნქტი იყო, მაგრამ, სამწუხაროდ, არც ერთი ეს დასახელებული ადგილი არ მოწმობს, რომ რუსთავი ოდესმე ჰერეთში ყოფილიყოს, რომ ის „ჰერეთის რუსთავი“ იყოს, ხოლო იმის მოწმობა, რომ ეს რუსთავი ჰერეთში არ იყო, რომ ის კუხეთში იყო, არა ერთხელ არის იქვე ხაზგასმული.

ლეონტი მროველით ქართლოსის გარდაცვალების „შემდგომად ცოლმან მისმან... აღაშენა ბოსტან-ქალაქი, რომელსა აწ ჰქუიან რუსთავი“. შემდეგ ქართლოსის ცოლმა ქმრის სამკვიდრო ქვეყანა (ქართლი) თავის ხუთ შვილს (ქართლოსის ძეებს) გაუნაწილა და მათ შორის კუხოსს * „მისცა ბოსტან ქალაქი, რომელსა აწ ჰქუიან რუს-

* წყაროში წერია „კახოსს“, მაგრამ ყველა სხვა ჩვენებით დედანი დამახინჯებულია და „კახოსს“ ნაცლად თავდაპირველად აქ ეწერა „კუხოსს“.

თავი, მისცა პრაგვიტგან ვიდრე თავადმდე მთასა კახეთისასა და მტკუარსა შუა².

ამ დამახინჯებული ადგილიდან ის მაინც უდავოა, ^{ქართლში} პროველს რუსთავი კუხეთის პოლიტიკურ ცენტრად ეგულება (ისევე როგორც გარდაბანის პოლიტიკური ცენტრი, მისივე აზრით, იყო ხუნანი, კახეთისა ჩელეთი და ა. შ.). ასე რომ, ლეონტის წარმოდგენით, რუსთავი „ქართლში“ იყო, ქართლოსის ცოლის მიერ იყო აშენებული და შეადგენდა ქართლოსის ერთ-ერთი შვილის კუხოსის წილს. ამდენადვე (ლეონტის წარმოდგენით) რუსთავს პერეთთან არავითარი კავშირი არ აქვს: პერეთი ამ უძველეს დროს, ლეონტის გაგებით, ქართლის-დაჯვარი პოლიტიკური ერთეული იყო, — ქართლოსის ძმის პეროსის წილი.

სხვა ადგილას ლეონტი ასევე გარკვევით უჩვენებს, რომ რუსთავი იყო კუხეთის საერისთავოს პოლიტიკური ცენტრი.

მეფე ბაქარ მირიანის ძემ თავისი ძმის რევის შვილი, ქართლის ტახტის მოცილე, შემოიბრია. „დააწერიანა კელითწერილი ძმისწულსა მისსა და დედასა მისსა სალომეს“, რომ „არა ოდეს ძებნონ მეფობა ნათესავთა რევისთა.

მაშინ ლა მოიყვან³ა ძმისწულნი მისნი და მისცა კუხეთი და დასხნა რუსთავის ერისთავად⁴. აქედან ცხადია, რომ, ლეონტის წარმოდგენით, რუსთავი კუხეთშია და რუსთავის საერისთავო ქვეყანა კუხეთია.

ჯღანშერი ერთგან მირიან მეფის ჩამომავლობაზე ჩამოაგდებს სიტყვას და აღნიშნავს, რომ ვახტანგ (გორგასალი) და მისი დები ბაქარ მირიანის ძისაგან ჩამომავლობდნენო, „ხოლო მირიან და გრიგოლ იყუნეს ნათესავისაგან რევის, მირიანის ძისა და აქუნდა მათ კუხეთი და ცხორებდეს რუსთავს ციხე-ქალაქსა“⁵. აქედან ცხადია, რომ, ისევე როგორც ლეონტი, ჯღანშერიც რუსთავს კუხეთის პოლიტიკურ ცენტრად გულისხმობს.

ამრიგად, ლეონტი, ჯღანშერი და ვახუშტი თანხმობით უჩვენებენ, რომ რუსთავი „ქართლში“ მდებარეობდა კუხეთის თემში და ამ თემის გამგებელ-ერისთავის ადგილსაჟიჯოფელი იყო; რომ, უფრო გვიან, რუსთავის საერისთავო კახეთის სამეფოში შედიოდა. ამ-

² ლეონტი პროველი, ანა დედოფლისეული ნუსხა, 5.

³ იქვე, გვ. 84—85.

⁴ ჯღანშერი, ანა დედოფლისეული ნუსხა, გვ. 105.

დენადვე ეს ავტორები რუსთავს პერეტში იგულისხმებდნენ და არც გულისხმობდნენ.

საშუაზარა, რომ პ. ინგოროყვას საკმაო ყურადღება აქცენდება მია ამ ცნობებისათვის და არ ცდილა უარყო ან შეესწორებინა ნებული ავტორების ეს კატეგორიული ჩასიათის ჩვენებანი.

პერეტში რუსთავს (ისევე როგორც ვეფხის-ტყაოსნის ავტორის პერობას და მის პერეთის ერისთავობას) პ-ლი პ. ინგოროყვა თეიმურაზ ბატონიშვილის ცნობის მიხედვით ჰგონებს (რუსთველიანა, 163) და, შემდეგ, საამისოდ, სხვა კონტექსტში, ერთგვარ წერილობით ცნობასაც იშველებს. ამ უკანასკნელის შესახებ ჩვენ ქვემოთ სპეციალურად შევჩერდებით, ჯერ კი თეიმურაზის ცნობის შესახებ: თეიმურაზ ბატონიშვილი (1843 წ.) რუსთავის შესახებ აქ არაფერს ამტკიცებს. ის მხოლოდ აცხადებს, რომ რუსთავი „ქალაქი არს პერეთისა, ესე იგი გარე-კახეთისა მამული“*. — თ. ბატონიშვილის ეს ბუნდოვანი განცხადება არავითარ წერილობით წყაროს არ ემყარება, ის არც ანგარიშს უწყევს, ზემოხსენებული ავტორების (ლეონტი, ჯუანშერი, ვახუშტი) ცნობებს, რაც ფასს უკარგავს მისი განცხადების სანდოობას*.

როგორც ვხედავთ, თეიმურაზ ბატონიშვილი რუსთავს პერეთის ქალაქად აცხადებს. ასევე გადაჭრით აცხადებს პ. ინგოროყვა, რომ რუსთავი „მდებარეობდა პერეტში“ (რუსთველიანა, 149), მაგრამ, როგორც ეტყობა, მას მაინც აწუხებს ამ დებულების საწინააღმდეგო ჩვენებანი (თუმცა ამ გარემოებას არსად არ აღნიშნავს) და შემოაქვს მოსაზრება, რომელიც ვითომცდა მოწოდებულია შეათანხმოს ორი ერთიმეორის გამომრიცხავი დებულება, — თეიმურაზისა ერთის მხრით და ლეონტი-ჯუანშერ-ვახუშტისა მეორეს მხრით. პ. ინგოროყვა აცხადებს: „ეს რუსთავი ითვლებოდა პერეთის და კახეთის პროვინციების საზღვრად; ჩრდილოეთით მისგან იწყებოდა კახეთის პროვინცია, ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარეობდა პერეთი. ამიტომ პოლიტიკურად (ხაზგასმა ავტორისაა) რუსთავი და მისი რაიონი ზან პერეთის საზღვრებში იყო მოქცეული და ზან კი კახეთის საზღვრებში შედიოდა“ (რუსთველიანა, 150).

„რუსთავი და მისი რაიონი“ რომ „პოლიტიკურად“ „ზან პერეთის საზღვრებში იყო მოქცეული“ პ. ინგოროყვა შემდეგნაირად

* Е. Такайшвили, Описание рукописей, т. II, вып. III, гл. 596—597.

* პერეტში გულისხმობს რუსთავს პროფ. ს. კაკაბაძე, არც მას აღარღებს ლეონტის, ჯუანშერისა და ვახუშტის ჩვენებანი. ისევე როგორც პ. ინგოროყვა, ეს მკვლევარი, ზანს, თეიმურაზ ბატონიშვილის განცხადებას ემყარება. იხ. ვეფხის-ტყაოსანი, ტფილისი, 1927, გამოცემა, გვ. LIII და სხვ.

ცდილობს დაამტკიცოს. მან იცის, რომ რუსთავის ციხეს აღდგომის რიგ „არიშაყალა“-ს ანუ „არიშა-ყალა“-ს, ე. ი. არიშა ციხეს ეწოდებენ (რუსთველიანა, 151). ამ საბუთის საფუძველზე შეგვიძლია ვთქვათ მოსდის აზრი, რომ რუსთავისა და „ბოსტან-ქალაქის“ შორის მდებარე ქალაქს „არიში“ ეწოდებოდა (იქვე, შენიშვნა 5). შემდეგ, მკვლევარი იშველიებს „მატიანე ქართლისაჲ“-ში დაცულ ცნობას, საიდანაც, მისი აზრით, ნიშანდობლივ ირკვევა, როგორც ის, რომ არიში „მდებარეობდა ყარაის ველზე“, აგრეთვე ისიც, რომ ეს რუსთავი—არიში ამ დროს „პოლიტიკურად“ ჰერეთში იგულისხმებოდა. მატიანე ქართლისაჲ-ში კი წერია: „მაშინ (იგულისხმება X საუკუნის 20-იანი წლები) უკმო კვრიცე ქორეპისკოპოსმან კოსტანტინე აფხაზთა მეფესა ჩაუვიდეს ჰერეთად და მოადგეს ციხესა ვეფინისასა. აფხაზთა მეფე მოადგა ზედათ კერძო და კვრიცე ქუემოთ და ვითარ მისწორეს წაღებად, მაშინ აღარნასე პატრიკი მოვიდა პარასკევსა ჯუარსა მიუპყრა ზავის პირი, მოსცა აფხაზთა მეფესა არიშუ, გავაზნი და კვრიცეს ორქო-ბი“¹⁸.

აი აქ მოხსენებული „არიშუ“ პ. ინგოროყვას აზრით იგივეა, რაც რუსთავი (რიშა-ყალა, არიშა-ყალა, არიშის ციხე), ხოლო გავაზნი კი მკვლევარის აზრით იგივეა, რაც „გავაზინი იგივე ქავაზინი, ქაოზიანი, ძველი გაჩიანი, დედა ციხე; იგი მდებარეობდა მტკვრისა და ხრამის შესართავთან (ეხლანდელი ყიზ-ყალა, იგივე დედა ციხე წითელ ხილთან), ე. ი. იმავე რუსთავის საპატრონოს რაიონში“ (რუსთველიანა, 175). სამწუხაროდ, მკვლევარი ამ თავის მოსაზრებას არ ამტკიცებს (მკითხველს ის მიუთითებს სჭოლიოზე, რომელიც დღემდისაც არ გამოსულა), ხოლო სათანადო დასაბუთების გარეშე ამ მოსაზრების მეცნიერული ფასი მეტად სათუოა. აქვე (ისიც შენიშვნაში!) მკვლევარს მოაქვს ერთადერთი საბუთი იმისა, რომ წყაროში მოხსენებული არიშუ გავაზნი არის მის მიერ ნაგარაუდვეც რუსთავი და გავაზნი (ყიზ-ყალა დედა-ციხე წითელ ხილთან). მკვლევარი შენიშნავს: მკითხველს, რომელიც გაცნობილია საქართველოს ისტორიულ გეოგრაფიას, რასაკვირველია კარგად მოეხსენება, რომ X საუკუნის დასაწყისში ერთადერთი კუთხე, სადაც ეკვროდა ერთი მეორეს ქართლისა და ჰერეთის სამეფოების ტერიტორიები, ეს იყო მხოლოდ ყარაის ველი. მხოლოდ ამ ტერიტორიის შემოერთება შეეძლო კოსტანტინეს (რუსთველიანა, 175). მაგრამ ავტორის ეს საბუთი არა ნაკლებ სადაოა, ვიდრე ის მოსაზრება, რომლის დასამტკიცებლადაც ის არის მოტანილი. პ-ლი მკვლევარიც გრძნობს,

¹⁸ მატიანე ქართლისაჲ, მარამისეული წესხა, 228.

უნდა ვიფიქროთ, მის სადაოობას და „უფრო დაწვრილებით“ შესახებ“ № 22 სქოლიოში გვპირდება საუბარს. სამწუხაროდ, ეს სქოლიო, ისევე როგორც ყველა სხვა სქოლიო, დღემდე არსადაა. ამრიგად, პ. ინგოროყვა დაუმტკიცებლად ტოვებდა ვის (მთავარ) დებულებას იმის შესახებ, რომ რუსთავი (თუნდაც „ხან“ დამხოლოდ „პოლიტიკურად“) ჰერეთში იმყოფებოდა.

ჩვენ აქ ვერ შეუდგებით იმის ზედმიწევნით მტკიცებას, რომ რუსთავი X საუკუნის დასაწყისში ჰერეთში არ იგულისხმებოდა და რომ მატთანე ქართლისაჲს არიშუ-გაგაზნი არ შეიძლებოდა ყოფილიყო რუსთავი დაქაოზიანი. შევნიშნავთ მხოლოდ, რომ პ. ინგოროყვას დებულება ჩვენ სარწმუნოდ არ გვეჩვენება, თუნდაც იმიტომ, რომ რუსთავი, ისევე როგორც ხუნანი, ამ დროს, საფიქრებელია, თბილისის საამიროს (უფრო სწორად „ქართლის საამიროს“) საზღვრებში იგულისხმებოდა. ამის მოწმობაა, რომ XI საუკუნის 60-ან წლებში რუსთავის ამირა იხსენიება თბილისის ამირასთან ერთად. მატთანე ქართლისაჲ-ში ვკითხულობთ: 1068 წელი იყო. სულტანი ალფარსლან ბაგრატ მეფეს ზავზე ელაპარაკებოდა. ზამთრის სიცივის გამო სულტანმა გორის მიდამოებში (შერთულთა) ვერ გაძლო. ის აიყარა, ჩამოვლო ქართლი „და წარულო (ბაგრატს ნ. ბ.) ტფილისი და რუსთავი და მისცა ფადლონს განძისა პატრონსა, არა თუ მეფეთა ჩუენთა მტერობისათვის ოდენ მოსწყვიტა ტფილისი და რუსთავი ამას სამეფოსა. არცა ამისთვის ქმნა, თუმცა იგი ამირანი ორგულად დგომილ იყუნეს მისსა კარსა ზედა, არამედ კეთილისა და მსახურებისა ნაცულად ბოროტსა უყოფდიან ყოველსა კაცსა“¹¹. აქედან ჩანს, რომ XI საუკუნეში რუსთავს, ისევე როგორც თბილისს (სხვა წყაროებით დმანისს და, უნდა ვიფიქროთ, ხუნანსაც) ყავს ამირა, ქალაქის და ციხის პოლიტიკური პატრონი (ამ დროს თბილისის ამირასთან ერთად ბაგრატ მეფის ყმა). რა თქმა უნდა, რუსთავს ეს ამირა XI საუკუნეში არ გასჩენია. ის ძველი დროიდანვე მოდის. მფაქტის ნიადაგზე ჩვენ საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ X საუკუნის დასაწყისს, თბილისის საამიროს ძლიერების (შედარებით) ხანაში, რუსთავი პოლიტიკურად თბილისის („ქართლის“) საამიროში შემოდიოდა.

აქვე მეორე სიძნელე (სიძნელენი სხვაც ბევრია, რომელთა შესახებ საუბარი ჩვენ სხვაგან, ვფიქრობთ, გვექნება): მატთანე ქართლისაჲს ავტორი „რუსთავს“ არა ერთგზის იხსენიებს და არც ერთხელ მას „არიშს“ არ უწოდებს. იმიტომ როდესაც იგივე ავტორი იმავე

¹¹ მატთანე ქართლისაჲ, მარიაშისეული ნუსხა, 272.

თხულებამი ასახელებს არიშუს, ჩვენ მოვალე ვართ გვიჩვენოთ ამ არიშუსა და რუსთავის იგივეობაში ან, ყოველ შემთხვევაში, უნდა ვეცადოთ, რათა ავხსნათ ის უცნაური გარემოება, რომელიც ერთი და იგივე ავტორი ერთსა და იმავე თხზულებაში ერთსა და იმავე გეოგრაფიულ ადგილს, ერთი და იგივე მნიშვნელობით აღებული, ხან რუსთავს უწოდებს და ხან კი (ერთხელ) არიშუს. ამიტომ ჩვენ არ გვეჩვენება დამაჯერებლად პ. ინგოროყვას მოსაზრება იმის შესახებ, რომ „მატიანე ქართლისაჲს“ ამ ცნობაში „არიშუ“ იგივე რუსთავია და ეს მიუხედავად იმისა, რომ რუსთავს „არიშა“ მართლაც ეწოდებოდა¹².

ამის შემდეგ პ. ინგოროყვა აყენებს მეორე და მესამე დებულებას: (2)—რომ ტერმინი „არიშიანი“ არის „საგვარეულო სახელწოდება“, რომელიც, „ცხადია, წარმოსდგება საპატრონო ციხისაგან „არიში“, ისევე როგორც ეს ნაწარმოებია სხვა ძველი დიდი გვარეულობის სახელები (ორბელიანი—ორბეთის ციხიდან დადიანი—დადის ციხიდან და სხვ.)“. (რუსთველიანი, 174—175) და (3) — რომ „არიშიანის ადგილი“¹³ „ეს არის სწორედ რუსთავის სამფლობელო (რუსთავ-ქინეანის თემი)“ — (რუსთველიანი, 172).

სამწუხაროდ, მკვლევარი აქაც (მისი ამოცანისათვის ამ გადამწყვეტი მნიშვნელობის დებულებათა დასამტკიცებლად) საკმაოდ ვერ იცლის, რათა ურწმუნო მკითხველიც დააჯეროს იმაში, რაც თვით ავტორისათვის აგრე „ცხადია“ (რუსთველიანი, 174).

დებულება, რომ „საგვარეულო სახელწოდება „არიშიანი“ წარმოსდგება საპატრონო ციხისაგან—არიში“, ჩვენ დამაჯერებლად არ გვეჩვენება ისევე, როგორც არ მიგვაჩნია დამაჯერებლად პ-ლი მკვლევარის საამისოდ მოტანილი ანალოგიები, თითქო „დადიანი“ დადის ციხიდან, ხოლო „ორბელიანი“ ორბეთის ციხიდან იყვეს ნაწარმოები.

¹² ამის მოწმობაა ქვეს სომხური თარგმანი. დედნისეულ (ქართულ) „რუსთავ“-ს მთარგმნელი გამოუცლებლივ ვეულებან გადმოსცემს *ჩქუა* (რიშა).

მაგალითად, ლეონტი მროველის — „და შემდგომად ცოლმან მისმან აღაშენა დედა ციხე და მანვე აღაშენა ბოსტანი-ქალაქი, რომელსა აჲ ჰქუიან რუსთავი“ — სომხურ თარგმანში მოცემულია — *ხა ჭხუზ ქაოქქიოთაჲ ჯხხუაჲ ადამკაოხეჲ ზ ფაოფაჲზ იო ჭიჲჲ ჩქუა, იო ზ ფარაქიფაფაჲ: იმ, ჰამაიხიო ფაომილქან. მყოფ ეხბაკსაჲ ნოთხუხერ აჲოთიქი*. ვენეტიკი, 1884, გვ. 11; და გვ. გვ. 20, 70, 72, 91. ეს ფაქტი პირველად შენიშნა და ჩვენ ცნობად მოგვაცოცხლა პროფ. ი. აბულაძემ, რისთვისაც გულითად მადლობას მოვახდენებთ.

¹³ ამ ტერმინს — „არიშიანის ადგილი“ პ-ლი მკვლევარი რატომღაც (დაუსაბუთებლად) ცვლის და შემდეგ (ბრჭყალებში დატოვებით) ხმარობს: „არიშიანთა ადგილი“. რუსთ. 173, 174, 176, 178.

პ. ინგოროყვა ნაწილობრივ უთუოდ მართალია, როცა შენიშნავს, რომ „შეხედულება თითქო „დადიანი“ თანამდებობაზე და არა საგვარეულო სახელწოდება“, — შემცდარია (რუსულ ენაზე 155). ნაწილობრივ მართალია მეთქი, ვამბობ, იმიტომ, რომ გვიან ხანაში (ვთქვათ, ლევან II დადიანი ან სხვა რომელიმე) ტერმინი დადიანი უკვე „საგვარეულო სახელწოდება“ აღარაა ისევე, მაგალითად, როგორც არაა „საგვარეულო სახელწოდება“, „გურიელი“ ან „შარვაშიძე“. ყველა ესენი ამ გვიან ხანაში მხოლოდ პოლიტიკური შინაარსის ტერმინებია, თანამდებობის („მთავრის“) აღმნიშვნელია. ამიტომაც იყო შესაძლებელი, მაგალითად, რომ ზოგიერთი „გურიელი“ „დადიანიც“ იყო და პირუტყუ (= „დადიან“-„გურიელი“, როცა ესა თუ ის გურიელი ოდიშსაც ფლობდა ან როცა ესა თუ ის დადიანი გურიასაც იჭერდა).

მაგრამ პ.ლი ინგოროყვა მართალი იმაშია, რომ თავდაპირველად „დადიანი“ მხოლოდ „საგვარეულო სახელწოდება იყო“. საერთოდ, თვალის მიდევნებაა საჭირო, თუ როდის და როგორ იქცა ეს „საგვარეულო სახელწოდების“ ტერმინი „დადიანი“, „მთავრის“ აღმნიშვნელ პოლიტიკურ ტერმინად¹⁴. მაგალითად „ერისთავთ-ერისთავი და მანდატურთუხუცესი დადიანი ხაყიგ“¹⁵. ამ მაგალითში (გამომცემელი მას XIV საუკუნეს მიაკუთვნებს) „დადიანი“ ერთის შეხედვით უფრო ნათესაობის მაჩვენებელი ჩანს, ვიდრე თანამდებობის: მისი თანამდებობა გარკვეულია — ის ერისთავთ-ერისთავი და მანდატურთუხუცესია. იგულისხმებოდა ამ დროს უკვე „დადიან“-ში კიდევ სხვა რამ გარდა ერისთავთ-ერისთავობისა და მანდატურთუხუცესობისა? გვაქვს საბუთი ვიფიქროთ, რომ „დადიან“-ში ამ დროს (XIV ს-ში) უკვე უპირატესად მთავარი იგულისხმებოდა, მაგრამ არც „ერისთავთ-ერისთავი“ და „მანდატურთუხუცესი“ უნდა ქცეულიყვნენ უკვე მხოლოდ ძველის მოგონებად. ჯუმათის მთავარ-ანგლოზის ხატის წარწერა (XIV ს.) ამის თვალსაჩინო საბუთია: „ერისთავთ-ერისთავს დადიანს გიორგის“ ორი ვაჟი ჰყავს: — „მანდატურთუხუცესი ვამეყ“ და „გურიელი კახაბერ“¹⁶. როგორც

¹⁴ ასეთი კვლევის ადგილი აქ არ არის. შეიძლება ითქვას, საერთოდ, რომ ეს მოხდა ისევე და მაშინ, როგორც და როდესაც (დაახლოებით) „გურიელი“, „შარვაშიძე“ და „ათაბაგი“ იქცნენ ზელწოდებად, და რომ ეს მოხდა არა ერთბაშად და ერთის დაკვრით, არამედ თანდათან შემზადდა საქართველოს ფეოდალური განვითარების შესაბამისად XIII—XV საუკუნეთა მანძილზე.

¹⁵ პ. ინგოროყვა, სვანეთის საისტორიო ძეგლები. II, ტექსტები, 113.

¹⁶ დმ. ბაქრაძე, Арх. пут. по Гурии и Адчаре, 262.

ვხედავთ მამა „დადიანია“, შვილი კი „გურიელი“. აშკარაა, „საგვარეულო სახელწოდება“ აქ „დადიანში“ აღარა ჩანს, ისევე, როგორც არა ჩანს ის აქ „გურიელში“¹⁷.

უფრო გვიან, როგორც აღვნიშნეთ, „დადიან“-ში მხოლოდ „მთავარი“ და, შემდეგ, „ხელმწიფეც“ იგულისხმებოდა. ამდენადვე ასეთი დადიანის (ე. ი. ხელმწიფის) სამოხელეო სახელები — „ერისთავთ-ერისთავი“, „მანდატურთუხუცესი“ უშინაარსო პატივად უნდა ქცეულიყვნენ, მაგრამ რაც უფრო ადრე, მით უფრო მეტად ეს სამოხელეო სახელწოდებანი რეალური შინაარსის მქონენი იყვნენ და თავდაპირველად ტერმინი „დადიანი“ მხოლოდ მონათესავეობის (დადის სახლის კაცი) აღმნიშვნელი ცნება იყო. და აი იმ დროს, როცა ტერმინი „დადიანი“ მხოლოდ საგვარეულო სახელწოდება იყო, ნიშნავდა ის ამ დროს სადაურობას (შინაარსით — „ელი“, დადელი), თუ გვარის („პატრიარქალური“ სახლის) შვილობას („დადის სახლის შვილი“)?

დადიანის „სვანთა ერისთავობა“ მის სვანურ (ფიზიკურად) წარმოშობილობაზე მიუთითებს (ამასვე მოწმობს დადიანთა დაკავშირებულიობა სვანეთის სალოცავებთან. ხაყიგ დადიანი XIV ს-ში სეტის მთავარმოწამეს სწირავს მეგრულ გლეხებს), ხოლო ძველ ქართული სიტყვაწარმოება „დადიანი“ ტიპიურია იმ დროის სვანეთისათვის (გარკვეული პირობების გამო დღემდე შერჩენილი). „დადიანი“ „ვარდანისძის“ მიმართ გვაროვნული ცნებაა, „ვარდანის ძე“ „ფეოდალური“ გამოთქმა „დადიანისა“. დად (შდრ. დადიშ, დადიშქ, დადიშკელ) აქ საკუთარი სახელი ჩანს (ისევე, როგორც ჯაფარ, ჩხეტი, ყორყოლ, ვახტანგ, აფაქ და სხვ.), ხოლო იან, ან — კუთვნილებითაა სუ-

¹⁷ ტერმინი „გურიელი“, იგულისხმება გურიელი ერისთავთ-ერისთავი, ისევეა წარმოები, როგორც თორელი, თმოგველი, ცხუმელი, ბედიელი, ხორნაბუჯელი, პარკელი, სურამელი, ორბელი, კალმახელი, მაჭელი, გიშელი, ფანასკერტელი და სხვ. ის გარემოება, რომ ჩვენ გვხვდება ასეთი სამოხელეო-ადმინისტრაციული ტერმინის წარმოება არა მხარის („გურია“) სახელიდან (ქართლი, კახეთი, ქავახეთი, კლარჯეთი, ჰერეთი და სხვ.), არამედ მხოლოდ სარეზიდენციო პუნქტიდან (გამოთქლებლად), გვაძლავს ვიფიქროთ, რომ „გურია“ ეწოდებოდა არა მართო მხარეს, არამედ თავდაპირველად ამ მხარის ერთ-ერთ პუნქტს (შდრ. ოდიში სოფელი და ოდიში მხარე, ქართლი სოფელი და ქართლი მხარე, ჰერეთი ქალაქი და ჰერეთი მხარე, რაჭა ციხე და რაჭა მხარე, თაყვერი ციხე და თაყვერი მხარე). სად იყო ასეთი პუნქტი გურიაში? სოფელი (ქვეყანა) „გურიანთა“ მისი „ვაშნარიტ“ დამაფიქრებელია (ამაზე სხვაგან).

ფიქსი, „დად“ რომ ადამიანის საკუთარი სახელი იყო, ამას მოწმობს „მატიანე სუანეთისა კრებისაჲ“²⁸, სადაც მოხსენებულია იოანე დისშვილი (გვ. 134), ფარცმან დადისშვილი (გვ. 135) და ორგი დადის ძე (გვ. 137). „ძე“ და „შვილი“ აქ გარკვეული ტენდენციის ნიშანია, უფრო აღრინდელი წარმოება კი იქნებოდა საგვარეულო სახელწოდება „დადიანი“ (ისევე როგორც აფაქიანი, ჩხეტიანი, ყორღოლიანი, ვახთანგიანი და სხვ.).

ამრიგად, ჩვენ ვხედავთ, რომ სვანეთში საშუალსაუკუნეებში (დადასტურებული გვაქვს XIII—XIV საუკუნეებიდან) დად საკუთარი სახელი იყო და რომ კანონზომიერია აქედან გვარ-სახელი „დადიან“-ის წარმოება (ისევე როგორც დადის ძე-სი და დადის-შვილი-სა).

მაგრამ ზომ არ შეიძლება „საგვარეულო სახელწოდება“ „დადიანი“ წარმოებულყოფი ისე, როგორც ამას მკვლევარი პავლე ინგოროყვა აწარმოებს: „ხოლო დიდგვარიანი არისტოკრატიული მფლობელი გვარები საგვარეულო სახელწოდებას ლებულობენ მათი სარეზიდენციო ციხე-ქალაქებიდან. ასე მაგალითად: ორბელიანი, ორბელი—ორბეთის ციხიდან, დადიან—ბედიანი—ბედიიდან და დადის ციხიდან“ (რუსთველიანი, 154—155). უპირველეს ყოვლისა აქ საჭიროა შენიშვნა, რომ „ორბელიანი“ მიღებულია არა უშუალოდ ციხე „ორბეთის“ საკუთარ სახელისაგან, არამედ ადამიანის საკუთარ სახელ ორბელი-საგან, რომელიც, თავის მხრით, მიღებულია ორბეთი-საგან იმავე წესით, როგორც ჩორჩანელი ჩორჩანისაგან, ბირთველი ბირთველისაგან, გაგელი გაგისაგან, ტბელი ტბეთისაგან და ა. შ.²⁹ ასე რომ „ორბელიანი“ პავლე ინგოროყვას დებულებას არ ემორწმება. პირიქით, ორბელიანი იმის მოწმობაა, რომ „საგვარეულო სახელწოდება“ სხვაგანაც საქართველოში, ისევე როგორც სვანეთში და სამეგრელოში³⁰, ადამიანის საკუთარ სახელთან დაკავშირებით, გვარის სახლის მეთაურის სახელთან დაკავშირებით იწარმოებოდა და ამ პირობის მიკუთვნებას აღნიშნავდა ხსენებული კრებულისადმი. ამის ახლოგვიანა ნაწარმოები: ქრისტიანი, მაჰმადიანი, აგარიანი („აგარის

²⁸ სვანეთის საისტორიო ძეგლები, II, ტექსტები, გამოც. პ. ინგოროყვასი.

²⁹ ჩვენს დღევანდელ ამოცანაში არ შედის საუბარი თვით „ორბეთის“ (ისტორიულ-გეოგრაფიული ტერმინის) წარმომავლობის შესახებ.

³⁰ ვგულისხმობთ, რომ აწინდელი მეგრული გვარების ია სუფიქსი უმრავლეს შემთხვევაში იგივე ია ნა-თა ოლონდ ნი-ს მოკვეთით. შდრ. ჩხეტიანი, გაბუნია, ჯამბურია, აფაქიანი, დადიანი, ბედიანი, გობეჩიანი, კვრკელიანი დღეს არსებულს მეგრულში: ჩხეტია, გაბუნია, ჯამბურია, აფაქია, დადია, ბედი, გობეჩია, კვრკელია.

ნათესავი“), სელჩუკიანი, იესიან—დავითიან—სოლომონიან—
ტონიანი, ქართლოსიანი, თარგამოსიანი, ჰაოსიანი, ეფრემიანი, არშა-
კუნიანი, ხოსროიანი, ფარნავაზიანი და სხვ.

როგორც ვთქვით, პ-ლ ინგოროყვას აზრით „საგვარეულო სა-
ხელწოდება“ „დადიანი“ ნაწარმოებია „დადის ციხიდან“²¹.

შემდეგ, პ-ლი მკვლევარი თავის ამ დებულებას (ჩვენი აზრით ფრი-
ად სათუოს— ყოველ შემთხვევაში, ჯერ ისევ დაუმტკიცებელს) სხვა
მოსაზრების დასამტკიცებლად უთუმცაოდ იყენებს. პ. ინგოროყვა
მსჯელობს: „რომ არიშიანთა აღგილი“ აღნიშნავს სწორედ რუსთავის
სამფლობელოს, ამის პირდაპირ საბუთს იძლევა შემდეგი: საგვარე-
ულო სახელწოდება „არიშიანი“, ცხადია, წარმოსდგება საპატრონო
ციხისაგან „არიში“, ისევე როგორც ეს ნაწარმოებია სხვა ძველი დი-
დი გვარეულობის სახელები (ორბელიანი—ორბეთის ციხიდან, და-
დიანი — დადის ციხიდან და სხვ.) (რუსთველიანი, 174—175). ჩვენ
უკვე უჩვენეთ, რომ „ორბელიანი“-ს დამოწმება აქ აშკარა შეცდო-
მაა, „დადიანი“-ს ჩვენი ავტორისეული წარმოება თვით საჭიროებს
დამტკიცებას, ხოლო „არიშიანი“ თუ როგორ „წარმოსდგება საპატ-
რონო ციხისაგან“, „არიში“—ეს სრულიად არ არის „ცხადი“ და და-
სამტკიცებელი რჩება.

ამრიგად, დასამტკიცებელია დებულება, იწარმოება თუ არა ქარ-
თულად ადამიანის გვარ-სახელი („საგვარეულო სახელწოდება“) სა-
გეოგრაფიო პუნქტის (დაბის, ციხის) სახელიდან „იან“, „ან“ სუფიქ-
სით? თუ ამ სუფიქსის ქართულ ბუნებას გავითვალისწინებდით, ზე-
მოდასმულ კითხვაზე უარყოფითად უნდა უპასუხოთ. ამიტომაცაა,
რომ არსად გვხვდება თმოგვიანი (შესაძლებელია არსებობდეს თმო-
გველიანი), თორიანი (შესაძლებელია თორელიანი), გიშიანი (შესაძ-
ლებელია გიშელიანი), ქვეშიანი (შესაძლებელია ქვეშელიანი ან ქვე-
ლიანი), სურამიანი (შესაძლებელია სურამელიანი), ორბეთიანი (შე-
საძლებელია და არსებობს კიდევაც ორბელიანი), გაგიაანი (შესაძლე-
ბელია გაგელიანი) და ასე შემდეგ გამოუცლებლივ.

²¹ საწყობაროდ ამ სახელის ციხე — „დადი“ ჩვენ ვერ დავიდასტურეთ. თუმცა
პ. ინგოროყვაც მას ვარაუდობს. მხოლოდ, შენიშნავს, ამ ციხის გამო, ის ამბობს:
„ეს უკანასკნელი ს ჩ ა ნ ს მდებარეობდა დადის წყალზე“ და მიუთითებს ეახუშ-
ტის გეოგრაფიის სათანადო აღგის. ეახუშტი კი აღნიშნავს: „კვალად ამ ეგურას
ჩრდილოთ დის დადის წყალი, წოდებული დადის დაბის გამო, გამოსდის მასვე
აღმოსავლეთის კავკასია და მოდის დასავლეთად და მიერთვის ზღვას (ე ა ხ უ შ ტ ი ა
აღწერა..., 168), მაინც და მაინც აქ „ცხვ“ არა ჩანს.

შესაძლებელია პირუტყვ მაგალითები დაიძებნოს და აიხსნას კიდეც: ე. ი. რომ ადამიანის საკუთარი სახელისაგან იან (ან) სუფიქსით ნაწარმოები „საგვარეულო სახელი“, როცა ის ჯერ კიდევ ალმნიშვნელიც არის და კრებულისაც (გვარის, სახლის), რომელსაც ეს პირი ეკუთვნის, შესაძლებელია იქცეს საგვოგრაფიო პუნქტის (ხეობის, სოფლის, ქალაქის) ალმნიშვნელ სახელად, როგორც, საფიქრებელია, ნაწარმოები ჩანს ქვაბლიანი (ქვაბულიანი. შდრ. ქობულ, ქვაბულ, ქვაბულიძე, ქვაბლიძე, ქობულეთი), ბაკურიანი (თუ ბაკულიანი?), აშურიანი(?) ²². აი ისევე როგორც დღესაც კი არაერთი მაგალითი გვაქვს გვარსახელისაგან საგვოგრაფიო სახელის წარმოებისა (ბერიძე, მინაძე, ჩოხური, ნუკრიანი, მელაიანი, ჟუგაიანი, ოზაიანი და სხვ.).

ამრიგად, პ. ინგოროყვას დებულება იმის შესახებ, რომ „საგვარეულო სახელწოდება არიშიანი წარმოდგება საპატრონო ციხისაგან (ე. ი. საპატრონო ციხის სახელისაგან ნ. ბ.) არიში“, მიუღებელია.

საგვარეულო სახელწოდება „არიშიანი“ წარმოდგება არა „საპატრონო ციხისაგან „არიში“, არამედ ადამიანის („სახლის“ მეთაურის) საკუთარი სახელისაგან არიში, ისევე როგორც დადიანი, დადიშკელიანი, ბენდიანი, ბენდელიანი, გვიშიანი, მანაშიანი, ლიპარტიანი, ლიპარტელიანი, ვახტანგიანი, აფაქიანი, სანიგიაიანი, ხუბასარიანი, გურამიანი და სხვ. წარმოდგება ადამიანთა საკუთარი სახელებისაგან: დად, დადიშკელ, *ბენდ, ბენდელ, *მანაშ, *გვიშ, ლიპარიტ, ლიპარტელ, ვახტანგ, აფაქ, სანიგ, ხუბასარ, გუარამ და სხვ.

ამრიგად, ციხის სახელი „არიში“-საგან არ არის ნაწარმოები საგვარეულო სახელწოდება „არიშიანი“, მაგრამ არც ამ უკანასკნელისაგან („არიშიანი“) არის ნაწარმოები ციხის სახელი „არიში“. „არიშიანი“-საგან ნაწარმოები საგვოგრაფიო სახელი ხევის, მთის, ქალაქის, ციხის — „არიშიანი“-ვე იქნებოდა ანალოგიით — ქვაბლიანი, ბაკუ-

²² შესაძლებელია ასეთივე წარმოებისა იყოს არსიანი. ამ დავითაშვილის მიხედვით „გაჩიანი“ ქალაქის სახელი ლეონტი მროველი რომ ეპონიმ გაჩიოსიდან პირდაპირ მიღებულად გულისხმობს, შემდეგნაირად უნდა იქნას წარმოდგენილი (თუ, პირობითად, ლეონტის ისტორიულ კონცეფციას გაფიქრებდით): ქართლოსის ძის გაჩი-ის (და არა გაჩიოს-ის) სახლისკაცობა იყო „გაჩიანი“; ამ „სახლის“ ადგილსამყოფელი იყო გარკვეული პუნქტი (სანადირო ქალაქი), რომელსაც დროთა განმავლობაში ეს სახელი „გაჩიანი“ ბუნებრივად შეერქვა. ლეონტის ეტიმოლოგია — „გაჩიანის“ უშუალოდ წარმომავლობა „გაჩიოსიდან“ — მცდარია.

რიანი თუ ბაკულიანი (?), გაჩიანი (?), ამურიანი (?), ასე რომ გასარკვევია საკითხი, თუ რა ურთიერთობაშია საგეოგრაფიო სუბექტუალობა „არშიანი“ და საგვარეულო სახელწოდება „არშიანი“. არსებულად წყაროებიდან თითქმის უეჭველად ჩანს, რომ ერთი არშიანი არიშის ციხის მფლობელი იყო. ამიტომ საცთური მართლაც დიდია იმისათვის, რომ საგეოგრაფიო სახელისაგან „არში“ აწარმოვო საგვარეულო სახელწოდება „არშიანი“ (ყველა ის, ვინც არიშის მფლობელია, არშიანია, ან, უკეთ, არიშის მფლობელი სახლის მეთაური არშიანია). მაგრამ, როგორც ვნახეთ, ტერმინის ასეთი წარმოება ქართულისათვის შეუფერებელია. ამიტომ გამოსავალი ერთი ჩანს: რომ ორივე ეს სახელი — საგეოგრაფიოც და საგვარეულოც — ერთი სახელისაგან არის ნაწარმოები, სახელდობრ, აღამიანის სახელ არიშ-ისაგან. ეს სახელი ძველ ქართულში დამოწმებულია კახეთში²³, სვანეთში²⁴, რაჭაში²⁵, „სრულიად მთიულეთის თემში“²⁶, ლეჩხუმში²⁶. არიშიძე დღესაც გავრცელებული გვარია არეშიძის სახით დასავლეთ საქართველოში.

არიშის მიერ აგებულს და არიშას მფლობელობაში მყოფ ციხეს ბუნებრივად შეიძლებოდა სწორდებოდა არიშის ციხე (შდრ. არიშის ციხე, თორღის ციხე, კვიტაშვილის ციხე, ბერიძის ციხე, ნინიას ციხე, პეტრეს ციხე, გოგიას ციხე და სხვ.). შემდეგ, დროთა განმავლობაში და გარკვეულ პირობებში ამა თუ იმ ციხის ეს რთული სახელი გამარტივდა, რაც მხოლოდ იმ გზით შეიძლებოდა, რომ საზღვრული ზოგადი სახელი „ციხე“ გამჭრალიყო და მისი მნიშვნელობა მსაზღვრელზე გადასულიყო. ასე მივიღეთ არიშის ციხის მაგვირად არიშო, თორღის ციხის მაგვირად თორღა, და ა. შ. ე. ი. მივიღეთ აღნიშნულ ციხეთა საკუთარი სახელები.

ამრიგად, ციხის აღმაშენებელ არიშისაგან მივიღეთ ციხის საკუთარი სახელი არიშო. მეორეს მხრით ამავე აღმაშენებლის,

²³ შეეხება X საუკუნეს: „ლომბანნი ჰქონდეს ივანე არსის (მარისის ბარშიის) ძესა, და ციხე მარანისა (ვერენისა?) ჰქონდა ზანუასა არსის ძესავე, მასა ივანესსა“. მატ. ქართლისაჲ, 169, ქ"ცა ინახულ.

²⁴ ნოანე არსიანი, კვირიკე არსიანი, უეჭველია, მოდის არისიანიდან. სვანეთის საისტორიო ძეგლები, 146.

²⁵ არიშოძე ლომი მისითა ციხითა, ორმოცის კუპლით კაცითა, სვანეთის საისტ. ძეგლები, 33.

²⁶ დიმიტრი ეზეკიელი არიშოძე „სარდალი ლეჩხუმისა, სვანეთისა, კვეისის ციხისა და ქალაქის მქონებელი“. XVII ს. პოლიტ. მოღვაწე. იბ. ბროსე, Переписка...

როგორც სახლის მეთაურის, სახელისაგან წარმოსდგა საგვარეულო სახელწოდება არიშიანი, რომელიც გარკვეულ შემთხვევებში ამა თუ იმ პირის საკუთარ სახელადაც კი იხმარება (მდრ. საკუთარი სახელები: ახალციხელ, ტბელ, ოდიშელ, უჯარმელ და სხვ., განსაკუთრებით „ბაკურიან, მამა გრიგოლისი და აბაზისი“, იხ. ათონის კრებული, 243, და „ბაკურიან ძმ ბაღდადისი“,—მოქცევაჲ ქართლისაჲ, ქრონიკ. 1, 71. არიშიანის ტიპის საკუთარ სახელებს ვხედავთ ჩვენ აწინდელ გვარებში: დავლიანიძე, აბზიანიძე, ბენდიანიშვილი). მაგალითად, „ალაპნი ჯვარის მონასტრისანი“-ში მოხსენებული არიშიანი „ქ. ამასვე დღესა ალაპი სუანთ ერისთვისა ვარდანის ძისა მსახურთუხუცესისა არიშიანისა“ (S 143) ისეთივე საკუთარი სახელი — და არა საგვარეულო სახელწოდება—ჩანს ამ ვარდანისძისა, როგორც ვთქვით, ბეშქენ სხვა ერთი ვარდანისძისა („ქ. ამასვე დღესა ალაპი და პანაშვიდი საუკუნოჲ ბეშქენ მანდატურთუხუცესისა ვარდანისძისა“.. § 58).

ამრიგად, ჩვენი ამ დაკვირვების შედეგად მრავალმხრივ საცილობელი და მიუღებელი ჩანს პ-ლი პ. ინგოროყვას მოსაზრებანი რუსთავე-არიშის გარშემო. თუმცა ჩვენ ამჟამად საკითხის ეს მხარე არ გვაინტერესებდა და მხოლოდ იმის დემონსტრაციას ვცდილობდით, თუ როგორ იწარმოება ქართულად ზოგიერთი ისტორიულ-გეოგრაფიული ტერმინი. რაც შეეხება პ-ლი პ. ინგოროყვას დიდმნიშვნელობის დასკვნებს, რასაც ის თავის ამ ისტორიულ-გეოგრაფიულ მიხედვრებზე ამყარებს, ამაგების შესახებ ჩვენ, იმედი გვაქვს, საგანგებო მსჯელობის საშუალება გვექნება.

ისტორიული გეოგრაფიისათვის¹

აკად. ივ. ჯავახიშვილი ჯერ ისევ 1905 წელს შენიშნავდა, რომ „Громадное значение для выяснения происхождения городов и деревень имеет изучение географической номенклатуры. Исторической географии Грузии еще не существует, поэтому приходится довольствоваться известным трудом Вахуштия...“².

ამის შემდეგაც განსვენებულ მეცნიერს არაერთგზის აღუნიშნავს ქართული ისტორიოგრაფიის ეს ნაკლი.

საქართველოს ისტორიის მეცნიერულად შესწავლის აწინდელმა ვითარებამ კატეგორიულად დასვა საკითხი ისტორიული გეოგრაფიის, როგორც დამხმარე სამეცნიერო დისციპლინის, შემოღებისა. ჩვენს საისტორიო მწერლობაში ისტორიული გეოგრაფიის მონაცემთა გათვალისწინების ცალკეული ფაქტები ჯერ კიდევ XI საუკუნიდან მოგვეპოვება. გიორგი მთაწმიდელი ათონელ მამათა „ცხოვრების“ დაწერისას წერილობითი თუ სხვა რიგი წყაროების გვერდით, როგორც წყაროს იყენებდა მატერიალური ზასიათის ძეგლებსაც, „რომელნი იგი დუმილით წამებენ და კმამალად ქადაგებენ ღუაწლთა და შრომათა მათთა“³. განსაკუთრებით ნაყოფიერად სარგებლობს ისტორიული გეოგრაფიის მონაცემებით ლეონტი მროველი, რომლის ისტორიულ-ლიტერატურული შემოქმედების არსებითი მნიშვნელობის წყაროს სწორედ ეს მომენტი წარმოადგენს. ვახუშტი ბატონიშვილმა ისტორიული გეოგრაფიის მონაცემთა გათვალისწი-

¹ წაკითხული იყო მოხსენებად ისტორიის ინსტიტუტის სამეცნიერო საბჭოს საჯარო სხდომაზე 1958 წლის 10 ოქტომბერს (პირველად გამოქვეყნდა 1960 წ.).

² И. Джавахишвили, Государственный строй древней Грузии и древней Армении, 46.

³ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, 139-140.

ნება პრინციპულ სიმაღლეზე აიყვანა და „ადგილის აღწერა“⁴ რიოგრაფიული მუშაობის ერთ-ერთ მომენტად გამოაცხადა „ნათესავთ მეტყველებისა“, „წლის პრიცხველობისა“ და „მოქმედებისა“ აღწერის გვერდით.

მით უფრო ჩვენი დროის ისტორიოგრაფიაში ისტორიული გეოგრაფიის მონაცემთა გათვალისწინების საჭიროება საყოველთაოდ აღიარებულია.

სამწუხაროდ, არ შეიძლება ითქვას, რომ ჩვენ შესაფერისი სერიოზულობით ვეკიდებოდეთ ამ საკითხს.

წერილობით წყაროებს, ქართულს თუ უცხოურს, დიდი გულმოდგინებით ვაგროვებთ, ვსწავლობთ, ვაქვეყნებთ; სპეციალური განყოფილება კი გვაქვს ინსტიტუტში, — საისტორიო წყაროთა პუბლიკაციის განყოფილება, ისტორიული გეოგრაფიის მონაცემებს კი მცირედ ვაგროვებთ, მცირედ ვსწავლობთ და მცირედვე ვაყენებთ. წიაღისეულის არქეოლოგიას კიდევ ჰო, ვიწყნარებთ, მისი მონაცემების მოხმარებას ვცდილობთ, მაგრამ ასეთივე გულისხმიერებით არ ვეკიდებით მიწისზედა მატერიალურ ხასიათის ძეგლებს. არც ტოპონიმიკურ მასალას ვდებთ დიდ პატივს და ზოგჯერ, სახელდახელოდ, თუ წამოვიშველიებთ ხოლმე ამა თუ იმ ცალკეულ ტოპონიმიკურ ფაქტს.

და ამავე დროს ისტორიოგრაფიულ მუშაობაში საჭირო წყაროების მწვავე ნაკლულობას ვჩივიით...

ისტორიული გეოგრაფია ისტორიის დამხმარე სამეცნიერო დისციპლინაა. მისი მიზანია ბუნებრივ გეოგრაფიულ მიდამოში ადამიანის მოქმედების ნაკვალევის მიხედვით საზოგადოების წარსული ცხოვრების მეცნიერული რეკონსტრუქცია. ისტორიული გეოგრაფიის საგანი გეოგრაფიულ პირობათა ბუნებრივი ცვლის ისტორია კი არ არის, არამედ ადამიანის შემოქმედების ისტორია ფიზიკურ-გეოგრაფიულ არეში.

მოქმედების ყველა მომენტში ადამიანი აითვისებს (გარდაქმნის, ეგუება) გარკვეულ ბუნებრივ-გეოგრაფიულ არეს. ამ სარბიელზე მისი ასეთი მოქმედება ტოვებს მატერიალურ თუ სხვა სახის კვალს. ჩნდება ისტორიული გეოგრაფია. ქალაქი თუ ნაქალაქარი, დაბა თუ

⁴ ე. ა. ბ. შ. ბ. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 3.

ნადაბური, სოფელი თუ ნასოფლარი, ქვაბული თუ დარბაზი, გორა თუ ლოდოვანი, ციხე თუ ნაციხვარი, ბურჯ-კოშკი თუ გალავანი, სახლე თუ ნასახლარი, ზღუდე თუ კედელი, გზა თუ ნაგებობა, რილ-გადათხრილი თუ კლდე-კარი, ქარვასლა თუ ფუნდუკი, სავანე თუ ხანი, ხიდი თუ ნახიდური, ყელი თუ უღელტეხილი, თარჯი თუ სამანი, ქვაჩვარი თუ ქვაჯაცა, ჭელი თუ სუინაკტი, რუ თუ არხი, რუსხმული თუ ბერლარი, ეკლესია თუ ტაძარი, სასაფლაო თუ ყორ-დანი, აკლდამა თუ მატური, ხატი თუ ჭვარი და ადგილთა უთვალავი სახელი, ადამიანის მოქმედების შესახებ რომ მეტყველებენ. — ყვე-ლაფერი ეს ისტორიული გეოგრაფიის შინაარსს შეადგენს.

მაგრამ ადამიანის მოქმედების ეს აურაცხელი ნაკვალევი უწყს-რიგო გროვას კი არ წარმოადგენს. ეს არის ადამიანის მტკიცე კანონზომიერი მოქმედების ნაკვალევი და მას ასე-თივე მტკიცე კანონზომიერება ახასიათებს.

მცხეთა გორა და მცხეთა ქალაქი, სამთავროს სამაროვანი და მაგ-ზოლუღში, „სვეტებიანი დარბაზი“ და ჭვარის მონასტერი, სვეტი-ცხოველი და კომალეს ხატი, ალიზის ზღუდე და თლილი ქვის კედე-ლი, ქვაციხე და მტვერის ციხე, ჭყონდიდი და ნაოხვამუ, ბასლათის ხიდი და ქუბური-ხინჯი, ასპინძა და ხანი, საბაგო და საზუერე, — ყველა ეს და მრავალი ათასი სხვა ასეთი ძეგლი შემთხვევით კი არ წარმოშობილან, არამედ ურთიერთისაგან განსხვავებულს თუ მსგავს, მაგრამ ყოველთვის სრულიად გარკვეულ პირობებში და ვი-თარებაში ჩნდებოდნენ. ასე რომ ყოველ საზოგადოებას ყოველ დროში თავისი ისტორიული გეოგრა-ფია ახასიათებს. საზოგადოების განვითარებასთან ერთად იცვლება მისი ზემოქმედების სახეობაც ბუნებრივ-გეოგრაფიულ გარემოზე. ჩნდება ახალი ნაკვალევი ადამიანის მოქმედებისა, თან-დათან იცვლება ისტორიული გეოგრაფია.

ყოველ ხანას თავისი ისტორიული გეოგრა-ფია შეეფერება. აი ამ კანონზომიერების გათვალისწინებით ძეგლების შეცნირული აღრიცხვა („ისტორიულ გეოგრაფიული რუ-კა“), მათი შესწავლა და ისტორიის საშენ მასალად გადაქცევა (-ისტორიული ინტერპრეტაცია) არის ისტორიული გეოგრაფიის დარგში მომუშავე ისტორიკოსთა პირდაპირი ამოცანა.

არსებობს შეხედულება (კერძოდ, ჩვენშიაც), რომ ისტორიული გეოგრაფიის ამოცანას არქეოლოგია წყვეტს და რომ ისტორიული გეოგრაფია უსავნოა. შემცდარი შეხედულებაა.

„არქეოლოგია“ ორგვარი აზრით იხმარება: გათხრითი ანუ წია-ლისეულის არქეოლოგია და არქეოლოგია „სიმკვლემცოდნეობის“

გაგებით. წიაღისეულის (გათხრითი) არქეოლოგია ვერ მოიცავს ისტორიულ გეოგრაფიას. მაგალითისათვის საკმაოდ ავიღოთ ქუჩის ქუჩის ზიული ხანა. ამ ხანაში წარმოშობილი ძეგლები არ შეადგენენ ისტორიული არქეოლოგიის საგანს, მაშინ როცა ასეთი ძეგლები ისტორიულ გეოგრაფიას თამამად განეკუთვნებიან. მეორე მხრივ, წიაღისეულის არქეოლოგიის სფეროში სრულიად არ იგულისხმება ტოპონიმიკური მასალა, მაშინ როცა ასეთი მასალა ისტორიული გეოგრაფიის ერთ-ერთი ძირითადი წყაროა. წიაღისეულის არქეოლოგია გათხრით მოპოვებული მატერიალური კულტურის ძეგლების მიხედვით შეისწავლის წარსულ ცხოვრებას, ისტორიული გეოგრაფიის კვლევის სფეროში კი მატერიალური კულტურის ძეგლების გვერდით მოქცეულია არამატერიალური კულტურის ძეგლებიც.

რაც შეეხება სიძველეთმცოდნეობას, ეს არ არის გარკვეული სამეცნიერო დისციპლინა საკუთარი საკვლეო მეთოდით. ის მხოლოდ სხვა სამეცნიერო დისციპლინების საშუალებით მიღებულ ცოდნათა ჯამია. ასეთ დისციპლინებს შორის წიაღისეულის არქეოლოგიის გვერდით იგულისხმება ისტორიული გეოგრაფია. თუ წიაღისეულის არქეოლოგია გათხრის საშუალებით მოიპოვებს წარსულის ფაქტებს, ადგენს ამ ფაქტების კანონზომიერებას და აქცევს მათ მეცნიერულ ცოდნად, ასევე ისტორიული გეოგრაფია ადგენს, ადამიანის მოქმედების მიწისზედა ნაკვალევის მიხედვით, ამ ნაკვალევის კანონზომიერებას და ასევე შემოაქვს ის ისტორიის საშენ მასალად.

ერთ-ერთი საშუალება, რომლითაც ისტორიული გეოგრაფია თავის მეცნიერულ მიღწევათა პუბლიკაციას ახორციელებს, არის კარტოგრაფია. ეს საშუალება იქამდე ძირითადია, რომ ხშირად კარტოგრაფიის ისტორიული გეოგრაფიის ერთადერთ და საბოლოო მიზნადაც კი მიიჩნევენ. ასეთი შეხედულება მცდარია. ისტორიული რუკა, მართალია, ისტორიული გეოგრაფიის მეცნიერულ მიღწევათა დემონსტრაციაა, მაგრამ ის არ არის ერთადერთი საშუალება და ისტორიულ გეოგრაფიას სხვა არანაკლებ მეტყველი საშუალება მოეპოვება თავის მიღწევათა წარმოსახენად, მაგალითად, ძეგლების მეცნიერულ-ლიტერატურული აღწერა. ისტორიული ძეგლების წერილობითი ინტერპრეტაცია.

ისტორიული გეოგრაფია არაა ახლად შობილი სამეცნიერო დისციპლინა. მთელ რიგ ქვეყნებში, სადაც ისტორიას, როგორც სამეცნიერო დარგს, განვითარების დიდი ტრადიცია აქვს, ქვეყნის ისტორიული გეოგრაფია არაა ახლად შობილი სამეცნიერო დისციპლინა.

რიულ-გეოგრაფიული შესწავლა დიდი ხანია მეცნიერ ისტორიკოსთა ყურადღების ცენტრშია.

შესაფერისი ადგილი უჭირავს ისტორიულ გეოგრაფიულ-ისტორიოგრაფიაში.

ქართულ ისტორიოგრაფიას ამ მხრით სახელოვანი წარსული აქვს. გვიანფეოდალური ხანის დიდი მეცნიერი-ისტორიკოსი ვახუშტი ბატონიშვილი ქართული ისტორიული გეოგრაფიის ფუძემდებელიცაა. მისი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ სწორედ ამ თვალსაზრისით დაწერილი კაპიტალური ნაშრომია.

უდროობა-ძნელბედობის შედეგი იყო, რომ ვახუშტის საქმის გამგრძელებელი მეცნიერების ამ დარგში დიდხანს ჩვენში აღარავინ გამოჩნდა. მხოლოდ გვიან, ქართველი ბურჟუაზიული ერის წარმოქმნის ვითარებაში ამალდა ქართული ისტორიოგრაფია ისე, რომ ისტორიული გეოგრაფია თანდათან მისი ორგანული ნაწილი შეიქმნა. მარი ბროსე, დ. ბაქრაძე, ს. კაკაბაძე, მ. ჭანაშვილი, ე. თაყაიშვილი და არაერთი სხვა ის მეცნიერნი იყვნენ, რომელთაც ამ მიმართულებით გარკვეული ღვაწლი დასდევს საქართველოს ისტორიას.

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ამ მხრით აკად. ნ. მარის ღვაწლი. მრავალრიცხოვან ცალკეულ ისტორიულ-გეოგრაფიულ დაკვირვებათა გვერდით ამ მეცნიერმა ჩვენ დაგვიტოვა სანიშნოდ შესრულებული ნაშრომები ამა თუ იმ მხარის ისტორიული გეოგრაფიის მონაცემთა გათვალისწინებით. ასეთებია, მაგალითად, მისი

„Дневник поездки в Шавшетию и Кларджетию“, გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების გამოცემას რომ აქვს დართული, ან მისივე „Батум, Ардаган, Карс—исторический узел межнациональных отношений Кавказа“ და სხვ.

მაგრამ ქართულ ისტორიულ გეოგრაფიას განსაკუთრებული ყურადღება ჩვენი ისტორიოგრაფიის ახალ ხანაში მაინც აკად. ივ. ჭავჭავაძე მიუძღვნა. განსხვავებით სხვა ამ დარგის მეცნიერთაგან ივ. ჭავჭავაძე სპეციალური გამოკვლევა უძღვნა მთლიანი საქართველოს ისტორიულ გეოგრაფიას და ეს შრომა თავის „ქართველი ერის ისტორიას“ წაუშმდვარა. მანვე შეადგინა და 1923 წელს გამოსცა „საქართველოს ისტორიული რუკა“.

სხვა ჩვენი დროის მეცნიერთაგან ცალკე უნდა აღინიშნოს პროფ. ს. ყაუხჩიშვილის ამ მიმართულებით დამსახურება. სერიაში „ბიზანტიელ მწერალთა ცნობები საქართველოს შესახებ“ პროფ. ს. ყაუხჩიშვილმა არა ერთი ისტორიულ-გეოგრაფიული ფაქტი წარმატებით გამოიკვლია და ამით საქართველოს ისტორიის აქამდე გაურკვეველ არა ერთ საკითხს მეცნიერული სინათლის შუქი მიაყენა.

ისტორიულ-გეოგრაფიული მასალის მეცნიერულ მიმოხილვაში შემოტანის სანიმუშო მაგალითები მოეპოვება აქადე ს. ჯანაშვილის შიას, რომელმაც დახვეწილი და ფაქიზი ისტორიულ-გეოგრაფიული ლოგიური მეთოდის მომარჯვებით ჩვენს ისტორიოგრაფიას ამ რიგის არა ერთი პირველხარისხოვანი ფაქტი შესძინა...

დაბოლოს, ჩვენი დროის მუშაკთაგან საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს ნიჭიერი მკვლევარის უდროოდ გარდაცვლილი ლ. მუსხელიშვილის დამსახურება ამ მიმართულებით. მან წარმატებით გადალახა ჩვენში ტრადიციულად შემუშავებული ისტორიულ-არქეოლოგიური კვლევის მეთოდი და მაღალმეცნიერულ დონეზე შესრულებული არა ერთი ისტორიულ-გეოგრაფიული ნარკვევით გაამდიდრა ქართული ისტორიოგრაფია.

მაგრამ ყველა ეს ცალკეული ფაქტები მხოლოდ იმის მოწმობაა, რომ საკითხი საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის სამეცნიერო დარგის შექმნისა მომწიფებულია.

სამწუხაროდ, ქართული საბჭოური ისტორიოგრაფია ამ მიმართულებით მეტისმეტად იგვიანებს და ჩვენ ისტორიული გეოგრაფიის დარგში დღესაც ძირითადად ვახუშტის ნამემკვიდრეებით ვმაცხოვრობით.

ეს რა თქმა უნდა, შეუწყნარებელი გარემოებაა.

დიდი ხალისით ვსაუბრობთ საქართველოს პოლიტიკურ ძლიერებაზე XII—XIII საუკუნეებში და თავს არ ვიწუხებთ, რათა კონკრეტულად წარმოვაჩინოთ, თუ რა იყო ამ ძლიერების ეკონომიური საფუძველი. როდის შევისწავლეთ, მაგალითად, იმ დროის ქართული ლაშქრის აღჭურვილობის საკითხი და, რაკი საამისო პირდაპირი წერილობითი ჩვენებანი არ გავაჩნია, თავს არ ვიწუხებთ გამოვარკვიოთ, სად და როგორ მზადდებოდა ის კოლოსალური რაოდენობის რკინა — ფოლადი, რომელსაც ეს ლაშქარი მოითხოვდა. ხომ არავინ ფიქრობს, რომ საამისო ლითონი ან მზა საჭურველი ერთთავად უცხოეთიდან შემოაქონდათ? ვინ იზრუნა მოეკვლია და ამ თავალსაზრისით შეესწავლა საქართველოს სარკინეთ-წედისები? საა-

მისო ჩვენებანი კი (ტოპონიმიკური), რამდენიც გნებავდა მოიხსენიება⁵.

საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში, გათხრების შედეგად შემთხვევით, დიდი რაოდენობით ვხვდებით მინის ჭურჭელს⁶. კაულებს, ამავე დროს ამ მასობრივი მოხმარების საგნების არცერთი საწარმო დღემდე დადგენილი არ გვექონია⁷. მხოლოდ ორიოდ წლის წინ ისტორიის ინსტიტუტის სადაზვერვო ექსპედიციამ აღმოაჩინა ქართლის მთიანეთში მინის საწარმოს რამოდენიმე ნაშთი, რითაც აშკარად დადგინდა ფართე მოხმარების ამ საქონლის ადგილობრივი წარმოება ფეოდალური ხანის საქართველოში.

ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკურ სიმტკიცეზე საუბარი გვიყვარს და ამ სიმტკიცის ეკონომიური საფუძვლის წარმოჩენისათვის კი თავს ნაკლებად ვიწუხებთ. დღემდე თითქმის არაფერი გაგვიცეთებია იმისათვის, რომ ისტორიულად შეგვესწავლა მორწყვის საქმე საქართველოში⁷ და ეკმაყოფილებით უმინაარსო, ზოგადი განცხადებებით მორწყვის საქმის მაღალგანვითარებულობის შესახებ ფეოდალურ საქართველოს აღმავლობის ხანაში. ამავე დროს მოიპოვება როგორც წერილობითი, ისე, კიდევ უფრო ისტორიულ-გეოგრაფიული რიგის ძეგლები, რომელთა შესწავლის ნიადაგზე შესაძლებელია ფეოდალური საქართველოს ეკონომიკის ამ უმნიშვნელოვანესი დარგის ისტორიული მნიშვნელობის სრულად წარმოჩენა. ბევრმა ჩვენგანმა (ისტორიკოსმა) იცის განა, რომ ქართლის სახალხო (დაბა-სოფლების, თემების) მეურნეობრივი წარმატება მჭიდროდ იყო დამოკიდებული მორწყვის საქმის განვითარებისაგან, რომ შემდეგ, ფეოდალური საქართველოს სამეურნეო დაწინაურებულობის ერთ-ერთი ძირითადი საფუძველი იმავე მორწყვის საქმის შემდგომ ძლიერ განვითარებას ემყარებოდა? განა ბევრია ჩვენ (ისტორიკოსთა) შორის ისეთი, რომელსაც პირადად მოეხილოს ნასტაკისის, მუხრანის (საგლახოს, წილენელის, თამარის, ივანე ბატონის), სამგორის, რუსთავე-ყარაისის, რუის-ურბნისის, ტირიფონის,

⁵ ამ საქმეში ჩვენი ჩამორჩენის სურათს არ ცვლის მცხეთაში (სარკინე), ქვემო ქართლში (ზემო ბოლნისი) და რაჭაში (წედისი და ბრილი) წამოწყებული ჩატარებული სამისო მცირე სამუშაო.

⁶ ზოგს ვისმე, შეიძლება, ყველა ეს ჭურჭელ-სამაგლეხი ერთთავად უცხოეთიდან შემოტანილიც კი ჰგონია.

⁷ საქმეს არ შეეღოს და ნაკლს ვერ ავსებს ისტორიული თუ ეთნოგრაფიული ხასიათის ის ორიოდ წერილი, ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში რომ მოიპოვება ამ საკითხის შესახებ.

გაჩიანის, ნახიდურ-გააურარხის, შიგნით კახეთის, გაღმა მტრის უსსება მრავალი, მაღალოსტატობით შესრულებული სარწყავი ნაგებობანი ქართლში, კახეთში და მესხეთში?

ეროვნული
მეცნიერება

ვიცით („თეორიულად“) მესაქონლეობის მნიშვნელობის ჩვენ წინაპართა საზოგადოებრივი ურთიერთობის განვითარებაში. ვიცით და ვწერთ, რომ ოდესღაც, უძველეს დროში, მესაქონლეობა საზოგადოებრივი განვითარების ახალი საფეხურის (პატრიარქატი) საფუძველი გახდა. და მეცნიერების წინაშე ასე „ვალმოხდინი“ უდარდელად ვივიწყებთ ქართული მესაქონლეობის შესახებ ფეოდალურ ხანაში, მიუხედავად იმისა, რომ უხვად მოგვეპოვება როგორც წერილობითი წყაროები, ისე ისტორიულ-გეოგრაფიული ხასიათის ჩვენებანი აღნიშნული სამეურნეო დარგის ვითარების შესახებ. კერძოდ, დღემდე არავინ ცდილა წარმოეჩინა მესაქონლეობის მნიშვნელობა საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების ისტორიულ პროცესში, ისევე როგორც არავინ ცდილა აღენიშნა ის დიდი ზიანი, რომელიც ფეოდალური საქართველოს მესაქონლეობამ განიცადა იმის შედეგად, რომ ქვეყანა პოლიტიკურად დაიშალა, მთისა და ბარის საძოვრები რომ ერთი მეორეს გაეთიშა...

წერილობითი წყაროების ჩვენებათა საფუძველზე ვიცით, რომ ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური ძლიერების ცენტრი ქართლი იყო: კანონზომიერად გვეჩვენება, რომ არტანუჯმა და ქუთაისმა თანდათან ერთმეორეს მიყოლებით დაუთმეს ფეოდალურ საქართველოს გაერთიანებულ სახელმწიფოში პოლიტიკური პირველობა მცხეთის მონაცვალე თბილისს. მაგრამ ბევრი არაფერი ვიცით იმ საფუძვლების შესახებ, საიდანაც ფეოდალური ქართლის ასეთი მნიშვნელობა წარმოსდგებოდა. საამისო პირდაპირი წერილობითი ცნობები არ შემოგვნახვია, ხოლო ისტორიულ-გეოგრაფიული ხასიათის ჩვენებათა მოპოვებისათვის თავი არ შეგვიწუხებია*.

* ჩვენი ცოდნის ასეთი ნაკლებობის საფუძველზეა შექმნილი „თეორიები“, თითქო აფხაზ-ეგრისელნი, მესხნი თუ პერ-კახნი „ქართლსა ზედა“ იბრძოდნენ მხოლოდ იმისათვის, რათა „გაერთიანებულ საქართველო“ შეექმნათ. სხვებს კიდევ ისე გონიათ, რომ ეს სამსაუკუნოვანი ბრძოლა, საქართველოს ერთიანი ფეოდალური მონარქიის წარმოქმნით რომ დასრულდა, იყო შედეგი ფეოდალ-ხელმწიფეთა თანდაყოლილი სიყვარულისა ომებისადმი, რომელშიაც ერთ-ერთი მონაწილე დანარჩენ მეტოქეებზე სივებენიერი აღმოჩნდა.

(როგორც პირველი, ისე ეს მეორე „თეორია“ მცდარია: მიუხედავად ამისა ჩვენ აქ ამ შეზღუდულებათა მცდარობის მხოლოდ აღნიშვნით ვკმაყოფილდებით).

დღეს ჩვენ ქართლის „ზენა სოფელი“ (ე. ი. შიდა ქართლის) მოქალაქეებთან* ვერ დაგვიკავშირებია, რადგან წარმოდგენა გვაქვს იმის შესახებ, რომ ფეოდალური დროის ქართლები მჭიდროდ ესახლნენ შიდა და ქვემო ქართლის შუა მთიან ზოლში, რომელიც დღეს გატყვებულ-გაუდაბურებულ ქვეყანას წარმოადგენს დაბა-სოფლებისა თუ ციხე-კოშკ-ეკლესიების მრავალი ნანგრევით. ეუცქერით ამ აურაცხელ ხეებს, შიდა ქართლის გაღმა მხარს რომ სერავენ და უბრალოდ აღრიცხულიც კი არა გვაქვს ეს ნასოფლარები, ასე მჭიდროდ და მყუდროდ რომ სხედან ამ ხეობათა სიღრმეში.

ასეთივე უმწიფონი ვართ „გადაღმა“, ალგეთის ქვეყნის ისტორიული ცოდნის საქმეში. ხალხურ ლექსსაც ვიტყვით ხოლმე ალგეთური მგლის ლექვებზე და გვგონია, რომ ისტორიული ალგეთი იმ ორიოდ უბადრუკი სოფლის ამარა იყო, XIX საუკუნეში რომ მოშენდა გაუდაბურებულ ქვეყანაში. და კი ვერ ვამჩნევთ (არც ვეძებთ!) იმ აურაცხელ ისტორიულ-გეოგრაფიული რიგის ნაშთებს, ალგეთის მოსახლეობის სიხშირეს და შუა საუკუნეებში ამ მოსახლეობის მორკმულობას რომ მოწმობენ.

ასეთივეა ქვემო ქართლის დანარჩენი ნაწილის ისტორიული შესწავლის ვითარება. ამ მხარის დაწინაურებულობის შესახებ ადრეფეოდალურსა თუ მის წინა ხანაში ზომ გარკვეული ლიტერატურული ჩვენებანი მოგვეპოვება... მაგრამ არც ის იყო უმიზეზოდ და საკმაო საფუძველს მოკლებული, რომ გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკურმა ცენტრმა XII საუკუნეში აქეთ გადმოინაცვლა. ეს ფაქტი თითქო შემჩნეულია საქართველოს ისტორიოგრაფიაში, მაგრამ, სამწუხაროდ, ახსნილია ის ყოვლად უმართებულოდ: საქართველოს მეფის მიერ სომეხ ფეოდალთა დაპირისპირებით ქართველი ფეოდალების წინააღმდეგ. ბუნებრივია ასეთი ახსნის ავტორი აღარც შეეცდებოდა დაესაბუთებინა, თუ რატომ და როგორ მოხდა, რომ ხუნან-გაჩიან-გარდაბან-სამშვილდის ქვეყანამ კვლავ აღიდგინა თავისი ძველი მნიშვნელობა ფეოდალურ ქართლში. დღემდე აუხსნელი გვრჩება ის „უცნაური“ გარემოება, რომ ამ შედარებით მცირე ტერიტორიაზე ორი სანაპირო—საერისთავო იყო—

* ვფიქრობთ, საფუძვლიანია ვარაუდი, რომ ქვემო ქართლს იმ ძველ დროს „ქვენა სოფელი“ ერქვა. შტრ. ს. ქ ა ნ ა შ ი ა: „აღმოსავლურ-ქართული სახელმწიფოს უძველესი კულტურულ-პოლიტიკური ცენტრების საკითხისათვის“.

გაგელებისა და მკარგრძელებისა. ხოლო ეს „უცნაურობა“ იქიდან მომდინარეობს, რომ ჩვენს ცნობიერებაში ქვემო ქართლის ბარი და მთიანეთი „მიწისა“ და „რკინის კაცებით“ მჭიდროდ დასახლებული მხარედ კი არ წარმოგვიდგება, არამედ მრავალგზის დატყვევებული რანებულ და საბეშეცვლილ ლორე-ყაზახ-ბორჩალოდ, როგორც ის გვიანფეოდალურ ხანაში იყო. ჩვენ, ისტორიკოსები, ლორეს ციხის ადგილმდებარეობას „ხუთვერსიანი რუკით“ ვიცნობთ, გაგი „სადლაე ყაზახში“ გვეგულება, ხოლო უძველესი ქალაქების ხუნან-გაჩიანის ლოკალიზაციისათვის თავიც არ შეგვიწუხებია¹⁰.

ვიცნობთ „ქართლის ცხოვრებაში“ დაცული ცნობებით თორს და თორელებს. ისიც ვიცით, რომ ამ სახელის მატარებელი მხარე დაახლოებით აწინდელი „ბორჯომის ხეობა“ უნდა ყოფილიყო. და გვიკვირს კია თორისა და თორელთა ასეთი სახელგანთქმულობა¹¹. მაგრამ ჩვენი ეს გაკვირვება უსაფუძვლოა და ის წარმოსდგება ამ მხარის ისტორიულ-გეოგრაფიული შეუსწავლელობის ნიადაგზე. ვუყუარებთ გაღმა-გამოღმა ამ გატყვევებულ ხეებს ბუმბულის ციხიდან სლესის ციხემდე და გუჯარეთიდან აწყურამდე და იმას კი არ ვითვალისწინებთ, თუ იმ დროის მეურნეობის კვალობაზე რა მჭიდროდ დასახლებული მხარე იყო ფეოდალური თორი. და მშვიდად გვიცდიან სოფელთა და სასახლეთა ნანგრევები, დაყრუებული ეკლესიამონასტრები, ნახიდურ-ნაციხარები, ზეთსახდელების გელაზები, ვრცელი გომურები და ელიან თუ ჩვენ, ისტორიკოსები, როდის ვისწავლით მათ ენას და ამ სახელოვანი წარსულის ძეგლებს ჩვენი ისტორიის უტყუარ წყაროდ ავამეტყველებთ. თორის აწინდელმა მოსახლეობამ ძველისა არა იცის რა. ის XIX საუკუნეშია გაჩენილი და ეს ჩვენი დროის თორელები მხოლოდ იმას მოგვითხრობენ ხალისით, თუ საიდან და როგორ ჩამოსახლდნენ ამ გატყვევებულ უდაბნოში. (სამწუხაროდ, XIX საუკუნის საქართველოს ისტორიის მკვლევართაგან დღემდე ვერავინ მოიცალა ამ საინტერესო ისტორიულ გადმოცემათა შესაგროვებლად).

გავერანებას გვიანფეოდალურ ხანაში ვერ ასცდა „ერმრავალი“ ბაღვაშების განთქმული სამფლობელო თრიალეთი. ტოპონიმიკურ ცნობათა დაცულობის თვალსაზრისით ეს ქვეყანაც თითქმის დაუ-

¹⁰ საკითხის სიმწვავეს ვერ ანელებს ისტორიის ინსტიტუტის მიერ უკანასკნელ წლებში ამ მიმართულებით წამოწყებული მუშაობა.—გ. ცქიტიშვილი, დ. მუსხელიშვილი, ლ. კილაშვილი, დ. ბერძენიშვილი.

¹¹ ჩვენ ამჟამად თორისა და ჯავახეთის ისტორიული ურთიერთობის საკითხი არ გვინტერესებს.

რუბულ-დამუხჯებულია (XIX საუკუნეში იქ უცხოელ მფლობე-
ნეთა ჩამოსახლებით), მაგრამ ცხოველმეტყველი დარჩა თრიალეთის
ქვეყანა მატერიალური რიგის ისტორიულ-გეოგრაფიული მდებარე-
ბის წერილობითი (დოკუმენტური) წყაროების ჩვენებათა მიხედვით
სამწუხაროდ, ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლის მიზნით ამ მხა-
რეს დღემდე არავინ სწევია და შემთხვევით აღმოჩენილი „თრია-
ლეთის კულტურაც“ იზოლ — „უთვისტომო“ მონაპოვრად რჩება
ქართულ ისტორიოგრაფიაში...

არანაკლებ უმწეოა ჩვენი ცოდნა კახეთის ისტორიულ გეოგრა-
ფიაში. მეურნეობის განვითარებასთან და ახალ სატრანსპორტო გზე-
ბის გატანასთან დაკავშირებით დღეს შიგნით და გარე კახეთი ორ ერ-
თიმეორის მიმართ ზურგშექცეულ მხარედ გამოიყურება და ცივ-
გომბორის ქედი ბევრ ჩვენგანს ეჩვენება გაუვალ კედლად, რომე-
ლიც მხოლოდ ჩალაუზნის ხეებითა და გომბორის გადასასვლელით
აკავშირებს ერთიმეორესთან ამ ორ ქვეყანას; მაშინ როცა საშუა-
ლსაუკუნეებში შიგნით და გარე კახეთი ერთი მეორის მიმართ პირ-
მიქცეული მხარეები იყო. იმ დროს ცივ-გომბორის ქედი
შიდა და გარე კახეთის მოსახლეობას ურთი-
ერთისაგან კი არ აშორებდა, არამედ აახლოებ-
და, აკავშირებდა. კახეთის მოსახლეობა სწორედ ამ ქედის
ორივე მხარეს სახლობდა მთიანეთში და ორივე კახეთი ურთიერთს
მრავალრიცხოვანი ცხოველი გზებით უკავშირდებოდა. მხოლოდ
ასეთი ვითარების გათვალისწინებით ადვილად ასახსნელი ხდება
თვით ტერმინების „შიგნით“ და „გარე“ კახეთის წარმოქმნა, ქერე-
მის ქალაქობა თუ გორგასლის სხვა ღონისძიებათა რეალური საფუძ-
ვლები ამ ქვეყანაში.

არაფერი ვიცით იმის შესახებ, თუ როგორ შენდებოდა ფეოდა-
ლური კახეთის ტერიტორია, როგორ იქმნებოდა მისი მოსახლეობა.
და ზოგი ვინმე „კეთილშობილი პატრიოტული მოსაზრებით“ იმთა-
ვითვე ერთიან „წმინდა ქართულ“ მოსახლეობას ვარაუდობს აწინ-
დელი კახეთის ბარსა თუ მთიანეთში. ამავე დროს კახეთის ტომონი-
მიკის შესწავლა სარწმუნო მასალას უხვად მოგვცემდა ასეთი საკით-
ხების გასათვალისწინებლად. დავინახავდით, რომ ფეოდალური კა-
ხეთის წარმოსაქმნელად დიდი და ხანგრძლივი ბრძოლა წარმოებდა
სხვადასხვა მოძმე თუ არამოძმე ტომთა შორის, მთიელებსა და ბარე-
ლებს შორის, რომ ბოლოს და ბოლოს ამ ბრძოლაში გამარჯვებული

გამოვიდა ქართი, რომელმაც ძველისძველი ტერმინები „კახი“
 „კუხი“ ქართული შინაარსით გაავსო და გაიერთა წანარი და
 ლი, ყვარელი და ფშაველი, პერი და ალვანი, ღუნძი და თუში, ლეკი
 და ქურდი, სოჯი და არა ერთი სხვა.

კახეთის ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლით ჩვენთვის ხელ-
 შესაბამად ნათელი იქნებოდა, თუ რა საფუძველზე იყო, რომ საშუა-
 ლსაუკუნეების კახეთი ასეთი წარმატებით ებრძოდა არაბებს. ისიც
 ნათელი იქნებოდა, თუ რას ემყარებოდა განთქმული ზორნაბუჯის
 საერისთაოს ან საარმიანოს სიმტკიცე XII—XIII საუკუნეებში.
 ამ დროის წერილობითი წყაროები იხსენიებენ ზორნაბუჯის ქვეყა-
 ნას, სადაც მონაპირე—ერისთავი იჯდა. ზოგ ჩვენგანს ზორნაბუჯის
 ციხის ნანგრევებიც უნახავს (ვახუშტი აქ ამ სახელის ქალაქსაც ილ-
 ნიწნავს). მაგრამ არავინ იცის, თუ სად იყო თვით საერისთაო, რა
 ტერიტორიას მოიცავდა ის, რამდენი სოფელი, დაბა, ქალაქი ან ციხე
 შედიოდა ამ ქვეყანაში, რა მეურნეობის მიმდევარი იყო ეს ქვეყანა.
 დღეს ამ საერისთაო ტერიტორიის უდიდესი ნაწილი გაუდაბურებუ-
 ლია და ზორნაბუჯის ციხის ნანგრევები შორს, განაპირად მდებარე
 განმარტოებული პუნქტია და მისი ამ საერისთაოს პოლიტიკურ ცენ-
 ტრად წარმოდგენა სრულიად შეუძლებელია. ამავე დროს საცხები
 შესაძლებელია დავადგინოთ ამ საერისთაოს საზღვრები, მასში შე-
 მავალი დაბა-სოფლებით, ქალაქებით. და ჩვენ დავინახავდით, რომ
 ზორნაბუჯელი მონაპირე—ერისთავი, გადმოულახველ კედლად რომ
 უდგა განჯის ქვეყნიდან მომხდურ მტრებს, საერისთაოს განაპირა
 კიდეში კი არ იჯდა, არამედ ქვეყნის შუაგულში მდიდარი და მრავა-
 ლი სოფლებით გარშემოზღუდული.

ვახუშტიმ კარგად იცოდა, რომ ამ ქვეყანაში „იყო ალაზნის შესა-
 რთავამდე და ვიდრე სამგორამდე შენობანი დიდ ფრიად, არამედ
 მოოჭრდა გამოსლვასა ბერქასსა და შემდგომად ლანგთემურისაგან,
 რომელნი ჩანან დღესაც“ (აღწერა... 89). ისტორიულ-გეოგრაფიუ-
 ლი დაკვირვების შედეგად არაერთი ასეთი ძვირფასი ცნობა მოეპო-
 ვება სახელოვან მეცნიერს. სამწუხაროდ, ჩვენ დღემდე არაფერი
 მიგვიმატებია ქართული ისტორიული გეოგრაფიის ფუძემდებლის
 ნამემკვიდრევისათვის.

დღეს ნახევრად გავერანებულია კავკასიონის მთის ძირბამ რა
 რეალურ-ისტორიული წარმოდგენა უნდა შეგვიქმნას საზღაპროდ
 მდიდარი ბუნების საარმიანოზე, რომელიც არა მარტო XII ან XV—
 XVI საუკუნეებში, არამედ ჯერ ისევ VIII საუკუნეში იქცეოდა ქარ-
 თველ პოლიტიკოსთა განსაკუთრებულ ყურადღებას. ჩვენ კი, ისტო-
 რიკოსებმა, ეს ქვეყანა, უკეთეს შემთხვევაში, „ხუთვერსიანი რუ-

კით“ ვიცით და ვერ მოგვიცლია შეეხედოთ ამ აურაცხელ ხეობებში
და იქ ძველი მოსახლეობის ნაკვალევი მოვიხილოთ.

აქამდე ჩვენ უპირატესად ფეოდალური ურთიერთობის ხანის ისტორიული გეოგრაფიის ფაქტების გაუთვალისწინებლობაზე ვსაუბრობდით. მაგრამ კიდევ უფრო მძიმეა მდგომარეობა ისტორიული გეოგრაფიის მონაცემთა გაუთვალისწინებლობის გამო ფეოდალური ურთიერთობის წინა ხანაში—ამ ხანის შესახებ წერილობითი წყაროები ჩვენ ზომ მეტისმეტად მცირე შემოგვნახვია. ზოგიერთი, და არა ერთი, მონაცემთა შესახებ კი არაერთი წერილობითი ცნობა არ მოგვეპოვება. ასეთ პირობებში ისტორიული გეოგრაფიის მონაცემებს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება. ასეთი მონაცემები კი უხვად მოიპოვება¹². მიწისზედა, თუ წიაღისეულ მატერიალურ ხასიათის ნაშთებს გარდა ჩვენ წინაშეა აურაცხელი მასალა, რომელიც თავისი ხარისხით ოდნავადაც არ ჩამოუვარდება სხვა რიგის წყაროებს. ეს არის ადგილთა სახელები (ტოპონიმია). მრავალ კუთხეში ეს სახელები გამჭარალა მოსახლეობის ამოწყვეტის გამო, ტოპონიმური ტრადიციაც გაწყვეტილა, და ქვეყანა დამუნჯებულია, სხვაგან კიდევ ახალი და უცხო სახელები გაჩენილა, მაგრამ ისიც კი, რასაც ჩვენამდე ძველი დროიდანვე მოუღწევია, ამოურწყველი მასალაა, — მეტყველი და უტყუარი. სატომო სახელები, ტომთა განსახლება, დასახლების სახეობა, მოსახლეობის შრომა-მეურნეობა, მისი რელიგიური ცხოვრება, ომი თუ გართობა და სხვა მრავალი სახე წარსული ცხოვრებისა ცხოვლადაა არეკლილი ამ თავისებურ წიგნში და ელის წამქითხველს.

ამ ზუთიოდე წლის წინ ერთ ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკს აქა-

¹² რაოდენ სამახტურს გაუწევდა საქართველოს ძველ ისტორიას, მაგალითად, დასავლეთ საქართველოს უძველეს ციხე-სიმაგრეთა ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლა. ეს უხვად მოპიზნეული უძველესი ციხე-სიმაგრეები სატომო საზღვრებზე თუ მის შიგნით, გზებზე, „ქარებში“, უღელტეხილებზე ბევრ რამეს დამაჩერებელს გვეტყოდა მათი შემქმნელი საზოგადოების როგორც საშინაო, ისე საგარეო ურთიერთობის შესახებ, ამა თუ იმ ტომის თუ სახელმწიფოებრივი ორგანიზაციის როგორც საზოგადოებრივ განვითარებაზე, ისე მის ურთიერთობაზე მეზობელ პოლიტიკურ ერთეულებთან. ჩვენ დარწმუნებული ვართ, რომ ასეთი მუშაობა რეალურ-ისტორიული ცოდნის შექმნაში შეატანდა იმ დაბნეულ სამყაროში, სადაც დღემდე ადვილად ბოგინობს უსაფუძვლო ილუზიები.

რის ტოპონიმიკაზე მუშაობა ვურჩიე. ამ ამხანაგმა დიდი მონდომით გამოიჩინა და ათი ათასამდე ადგილის სახელი ამოკრიფა. მისი ხედვით რეალური ჩანს ანგარიში, რომ მთელ საქართველოში ერთი ასეული ათასი სახელი მთიკრიფება (და რომ ეს საქმე სრულიადაც არ არის გადაუღლებელი სიძნელისა). და ეს ზომ ზღვა მასალა ჩენება ჩვენში წარსული ცხოვრების მეცნიერულად აღსადგენად. იგულისხმება, რა თქმა უნდა, რომ ამ მასალის ისტორიულად შესწავლაში ჩვენ, ისტორიკოსებს, ქართული ენათმეცნიერება წაოგვეშველება (ჩვენ აქ არას ვამბობთ იმაზე, თუ რა დიდი მნიშვნელობის მქონეა ეს ტოპონიმიკური მასალა საკუთრივ ქართული ენათმეცნიერებისათვის, ქართულ-ქართველური ენების ისტორიისათვის).

არ ითქმის, რომ ჩვენ ისტორიული საკითხების კვლევისას დღენდე ტოპონიმიკური მასალის გამოყენების ცდები არ გეჭონოდეს. ზოგიერთი მეცნიერის ასეთი ცდა მახვილგონიერულია და მის ნიადაგზე მიღებული დასკვნა დამაჯერებლადაც გამოიყურება¹³.

სამწუხაროდ, მრავალი ამ ხასიათის ცდა მოკლებულია ასეთი მეცნიერული დამაჯერებლობის იერს და უარეს შემთხვევაში ტენდენციურობის აშკარა ნიშნებსაც კი ატარებს¹⁴.

¹³ აკადემიკოსებმა ნ. მარშა, ივ. ჯაფარიშვილმა, ს. ჯანაშიამ, ა.კ. შანიძემ ტოპონიმიკურ მონაცემთა საფუძველზე დღემნიშვნელოვანი მეცნიერული მოსაზრებანი გამოთქვეს კავასიურ თუ ქართველურ ტომთა განსაზღვრებისა და მოძრაობის შესახებ ისტორიული საქართველოს ტერიტორიაზე.

¹⁴ ამას წინათ კამათმა იმ საკითხის გამო, თუ ვინ იყვნენ ტომობრივად ძველ პერსულ წყაროებში მოხსენებული აბაზგები (აფხაზები), უფლად უსიამოვნო სახე მიიღო. საფუძრებელი იყო, რომ მოკამათენი აფხაზეთის ტოპონიმიკურსა თუ სხვა ისტორიულ-გეოგრაფიული ხასიათის მონაცემებს სხვა მასალებთან ერთად სრულად გაითვალისწინებდნენ და თავიანთ დასკვნებს მთელი ამ მასალის კრიტიკულ-მეცნიერული შესწავლის საფუძველზე გამოიტანდნენ. სამწუხაროდ, ეს ასე არ მოხდა. აფხაზეთის ტოპონიმიკურ ჩვენებათა მთლიანად გათვალისწინება არსად იყო, ვის რომელი გეოგრაფიული სახელი „აწუზბდა“, ის მოქმენდა, ხოლო საწინააღმდეგო ჩვენებათა შემცველ მასალას არ ითვალისწინებდა. ასეთი „მეთოდით“, რაღა თქმა უნდა, სინამდვილე ვერ გაირკვეოდა და კამათიც მეცნიერულ ხასიათს, ბუნებრივია, დაკარგავდა. აქვე დროს განა წარმოსადგენია, რომ ამოდენა მხარის ტოპონიმიკურისა და სხვა მასალის სისრულით გათვალისწინებამ, მისმა კრიტიკულ-მეცნიერულმა შესწავლამ დამაჯერებელი პასუხი ვერ მოგვეცა აღნიშნულ საკითხზე?

ცალკე უნდა აღინიშნოს ეპიტაფიური მასალა. ლოდებზე წარწერები აურაცხელია, მაგრამ სხვა არცერთი რიგის ძეგლი ისე ინტენსიურად არ ნადგურდება, როგორც ეს საფლავის ქვები. მაგალითისათვის თბილისი გამოდგებოდა. აქ წარწერიანი ლოდები „ამშვენებს“ ჩელუსკინელთა ხიდზე მისასვლელ გზაპრილის კედლებს. ასევე ნადგურდება ეს წარწერები საქართველოს ყოველ კუთხეში. ამავე დროს ეს „სულთა მატიანეები“ ხშირად საბატიო სიძველისა და ძვირფასი ცნობების შემცველია — მოსახლეობის ვინაობა, მისი ჰიერარქიაში, ქონებრივი და სოციალური მდგომარეობა, პოლიტიკური მოვლენები, სენი და შიმშილობა, ომები, აბრავთა შემოსევანი.

ხშირად წავაწყდებით ხოლმე სამგლოვიარო ცნობას ვაჟაკ-მეომართა მტრებთან შეზოცილობაზე, ქუდს მოვიხდით ხოლმე მათი ხსოვნისადმი პატივისცემის ნიშნად, ხოლო ამ წარწერათა გადაჩენაზე კი არ ვზრუნავთ.

და რამდენ მასალას შეიცავს ეს სამგლოვიარო ნაწყვეტები ისტორიული ეთნოგრაფიისას, დიალექტოლოგიისას, ფოლკლორისას და რამდენ რა სხვას...

მოვიტან ორი ლოდის წარწერის შინაარს (შემოქმედიდან და მანუშენიდან). თითოეული შეიცავს ცნობას ვაჟაკ-მეომრის დაღუპვის შესახებ თურქებთან ომში. ჰავეჭავაძე დაღუპულია 1853 წელს გურიის ფრონტზე, საგინაშვილი კი დაღუპულა იმავე გურიის ფრონტზე, მაგრამ უფრო გვიან — 1877 წელს. პირველი გლოვობს თავის უცხოეთში დამარხულობას, მეორე ეპიტაფიაში კი ზაზგასმულია მეომრის დაღუპვა სამშობლოს გაერთიანებისათვის ბრძოლაში... და როგორ ნიშანდობლივ ეხმაურება ამ წარწერათა შინაარსი იმ ტენილს, ქართველი საზოგადოების ეროვნულ თვითშეგნებაში რომ ხდებოდა მეცხრამეტე საუკუნის ამ მონაკვეთზე!

ჩვენ დღემდე არც კი გვიფიქრია ამ ისტორიული მასალის შეგროვება და მისი განადგურების გულგრილ მოწმეებად ვრჩებით.

ხშირად გვაქვს საუბარი საქართველოს ეკონომიურ დაწინაურებულობაზე უძველესი დროიდანვე, მაგრამ მეტად მცირეა დღემდე გაცემებული იმ მხრით, რომ აღმოგვეჩინა საქართველოს უძველესი ქალაქები. ვიცით მხოლოდ იმათი არსებობის შესახებ, რომელთა სახელები წერილობით წყაროებს შემოუნახავს, მაგრამ რამ-

დენია ისეთი, რომელთა შესახებ ჩვენ წერილობითი ცნობები არ
მოგვებოვება (მაგალითად, ვანი, ნოლა, ვაშნარი, ფიქვნარი) და
დია განა საქართველოს ქალაქების დახასიათება ისტორიულ-გეოგრაფიული
გრაფიული თვალსაზრისით? მთისა და ბარის ურთიერთობის პუნქ-
ტები ხეობათა შესაყალში (ქალეთი, ლაგოდები, ქინვანი, ახალგორი,
ცხინვალი, ონი, ლაილაში...), ან მდინარის პირის ქალაქები დიდ
გზებზე, ან საზღვრისპირო ქალაქები, და რამდენ სხვა სახელმძღვა-
ნელო იდეას მოგვცემდა ისტორიულ-გეოგრაფიული თვალსაზრისით
ამ მასალის განხილვა...

ძველი ქართული წყაროები გარკვევით მიუთითებენ ამიერ და
იმერ კავკასიელთა ისტორიულ-კულტურული მჭიდრო ურთიერ-
ობის შესახებ. ტომების გადასვლა-გადმოსვლის შესახებ, მათი
ურთიერთშორის მონათესავეობის შესახებ. სამეცნიერო ლიტერა-
ტურაში ენათმეცნიერთა მიერ გამოთქმულია მეტად საყურადღებო
მოსაზრებანი იბერიულ-კავკასიურ ტომთა მონათესავეობის შესახებ:
აკად. ნ. მარის მიერ წამოყენებულ ამ მეცნიერულ დებულებას აღ-
რმავეებს, აკონკრეტებს და ასაფუძვლებს ქართული საბჭოური ენათ-
მეცნიერება, საბჭოთა არქეოლოგია, და ჩვენ ისტორიკოსებმა რა
გავაქეთეთ ამ მხრით?—ჯერჯერობით თითქმის არაფერი (რა თქმა
უნდა, ჩვენს აქტივში ვერ ჩავითვლით აკად. ივ. ჯავახიშვილის უფრო
ენათმეცნიერული, ვიდრე ისტორიული ხასიათის კაპიტალურ ნა-
შრომს „ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და
ნათესაობა“).

ჩვენი წერილობითი წყაროები ხშირად იხსენიებენ ხეობებს. მთე-
ლი საქართველო ასეთ ხეობათა ცოცხალ კრებულად წარმოგვიდგე-
ბა. კიდევ მეტი: ის ორგანული გაერთიანებაა ამ ხეებისა. და ჩვენ
დღემდე არაფერი გავიკეთებია იმის მეცნიერული შესწავლისა-
თვის, თუ როდის და რას წარმოადგენდა ესა თუ ის ხევი („ქვეყა-
ნა“), როდის იყო ის გვარის თუ გვართა საცხოვრისი, ან ამა თუ იმ
ტომის ტერიტორია. როდის გარდაიქმნა და როგორ ეს ხეობები სა-
ხევისუფლოდ, საერისთაოდ, როდის როგორ კავშირში იმყოფებო-
და ესა თუ ის ხევი მეზობელ ხეევბთან და მთელ ქვეყანასთან (დღე-
მდეც ხომ შემორჩენილია ამა თუ იმ ხევის მეტყველებაში ოდესმე

ვაკვლიეთ. ზედაპირული დაკვირვებაც კი საკმარისად დასკვნისათვის, რომ ეს „ნატახტრები“ ჩვენ უძველეს წინაპართა საცხოვრებელი სიბოროცეებია, და არა ვინმე მეფის (თუ ყაენის) ნასადგომი. გორც ამას გვაფიქრებინებდა ეს უცნაური სახელი. ამ კვალის მიღვნებით ამავე ექსპედიციამ აღმოაჩინა ასეთივე „ნატახტრები“ იქვე სართიქალის მიდამოებში—არხაშენში, პატარძელში და შემდეგი ექსპედიციებით — გარდაბანში, მჰადიჯვრის მიდამოებში, ნასტაკისში, ნიჩბისში. ეხლა უკვე ტერმინი „ნატახტარი“ შეუფერებელი გვეჩვენა ასეთი გორა-ბორცვებისათვის და მათ ზოგად სახელად „გორა“ ვუწოდეთ. მომდევნო წლებში ასეთი გორაები ათეულობით და ასეულობით იქმნა აღრიცხული ინსტიტუტის ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა მიერ—(დ. ხახუტაიშვილი, ე. ხოშტარია, გ. კეიტიშვილი, დ. მუსხელიშვილი, დ. ბერძენიშვილი, ლ. კილაშვილი, გ. გრიგოლია). ამ გორაებზე დაკვირვებით იქ შეგროვებული ზედაპირული მასალის განხილვით და სათანადო მეცნიერულ-ლიტერატურული ცნობების სახელდახელო გათვალისწინებით შეგვიმუშავდა სამუშაო ჰიპოთეზი, რომ გარკვეულ დროს ჩვენი წინაპრები, საზოგადოებრივი განვითარების გარკვეულ საფეხურზე, ისევე როგორც სხვა ხალხთა წინაპრებიც, „გორაებდა“ სახლობდნენ. შემდგომმა დაკვირვებამ სავსებით დაადასტურა ასეთი მოსაზრება და თუ აქამდე ამ „გორაების“ შესახებ ჩვენ რაიმე მეცნიერულ წარმოდგენას მოკლებული ვიყავით და წინაპართა ასეთ საცხოვრისებს მხოლოდ რამოდენიმეს ცალკეულად ვიცნობდით, ერთი მეორესთან რაიმე კავშირისა ან მათი მნიშვნელობის რაიმე განზოგადების გარეშე, დღეს სადაოდ არავის უჩანს, რომ ეს „გორაები“ ჩვენი წინაპრების სოციალური განვითარების გარკვეული საფეხურის მანიშნებელია, რომ ეს გორაები იყო საფუძველი საიდანაც განვითარდნენ უძველესი „დაბები“, „ქალაქები“, „ციხეები“, „სალოცავები“ (დღეს, ჩვენთვის ნათელია, მაგალითად, რომ მცხეთა და თბილისი, კასპი და უფლისციხე, ვანი და რუსთავი, სურამი და გორი, ურბნისი და აღჯაყალა, ხუნანი, სამშვილდე და ყველა ძველი ქალაქი თავდაპირველად „გორა“ იყო). მაგრამ ამ მიმართულებით მუშაობა ჯერ ისევ დასაწყის ფაზაშია. გორაები საქართველოში ყველა აღრიცხულიც კი არ არის, ხოლო ამ უძველეს საცხოვრისთა მეცნიერული შესწავლა (იგულისხმება არქეოლოგიური გათხრა) ეს ეს არის დაიწყო (ხოვლიგორა). ასეთ პირობებში ნაადრევია და საბიფათო კატეგორიული მსჯელობა იმის შესახებ, თუ რით აიხსნება ან რას ნიშნავს, რომ ასეთი გორაები ყველანი ერთი დროისანი არ ჩანან, და რომ არც საქართველოს ყო-

ველ მხარეში თანაბარი სიმრავლით გვხვდებიან ეს გორაკები: ბარი, აღმოსავლეთი, დასავლეთი, ცალკეული კუთხეები მხრით ურთიერთისაგან განსხვავებულ ჩვენებებს იძლევა. გორაკი სულ არ ჩანს, ზოგჯერ ის იშვიათია, ზოგჯერ კი მეტისმეტად ხშირია. საქიროა „საქართველოს უძველესი მოსახლეობის“ ნაკვალევი მთლიანად მოხილული იყოს და დადგენილი იყოს მოსახლეობის ესა და სხვა სახეობანი სხვადასხვა დროს.

მაგრამ ის მცირე ნაწილიც კი, რომელიც ჩვენი აღრიცხვა-დაკვირვების ფარგლებში მოყვა, საფუძვლიანი ვარაუდის უფლებას იძლევა მნიშვნელოვანი დასკვნებისათვის. საკითხი დასახლებას ხასიათისა და მისი ცვალებადობის შესახებ სხვადასხვა დროს, საკითხი მოსახლეობის რაოდენობის შესახებ ამა თუ იმ დროს, საკითხი გვართა და ტომთა ბინადრობის შესახებ იმ უძველეს დროს, ეთნიკური მომენტი და სხვა ასეთ საკითხებზე დღესვე შესაძლებელი ხდება ფრთხილი და საფუძვლიანი მსჯელობა, ხოლო როგორი იქნება ჩვენი ცოდნა, როცა ეს „გორაკები“ სულ მთლად აღრიცხული გვექნება, ისტორიულ-გეოგრაფიულად შესწავლილი და არა ერთი ამათგანი არქეოლოგიურად გათხრილ-გამოკვლეული,—ეს ადვილად წარმოსადგენია.

1949 წელს ისტორიის ინსტიტუტმა ქვემო ქართლში ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიცია წამოიწყო. ქვემო ქართლი სხვადასხვა ჩვენებათა საფუძველზე („ქართლის ცხოვრებაში“ დაცული ტრადიციული ცნობები, მატერიალური ხასიათის ძეგლები, უცხოური ლიტერატურული წყაროები) აღმოსავლეთ საქართველოს იმ კუთხედ გვეხატებოდა, სადაც ქართის ტომის კულტურულ მაჯისცემას ყველაზე უფრო ღრმა კვალი უნდა დაეტოვებინა. კერძოდ, აქ, გვექონდა გუმანი, რომ უძველეს ქართულ წარწერებს მოვიბოვებდით (იმ დროს ჩვენ ჯერ კიდევ ვიზიარებდით ქართული („ქრისტიანული“) დამწერლობის ქრისტიანობამდელ ხანაში არსებობის თეორიას).

რიგი წლების მანძილზე მუშაობის შედეგად ჩვენ წინ გადაიშალა ჩვენ წინაპართა ცხოვრების უწყვეტი ნაკვალევი: ძველი და ახალი ქვისხანა, ენეოლითი, ბრინჯაოსა და რკინის ხანა, ლოდოვანები და გორაკები, ყორღანები, აღრეული და განვითარებული ფეოდალური ურთიერთობის მატერიალური ძეგლები, უძველესი ციხეები, ნაქალაქარ-ნასოფლარები, არხები, რკინისა და სპილენძის გამოხურვების

მატერიალური და სიტყვიერი ჩვენებანი (რკინისხევე-სარკინეთები) გზები (კლდეკარები, ქარვასლები, ბაშჩინეთები), მთისა და ბარის სიმბიოზის მაჩვენებელი მომენტები (ფეოდალების საბუთები, ხევის პირის ციხეებში „ცხვრის გზაზე“), ორი მოძმე ხალხის, ქართველთა და სომეხთა თანამეზობლობის მანიშნებელი მატერიალური ფაქტები და სხვა მრავალი...

ქვემო ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიცია ჯერაც არ დამთავრებულა, ის სულ უფრო და უფრო ღრმა, შინაარსიანი ხდება, მაგრამ ისიც კი, რაც დღემდის მოპოვებულია, უმდიდრესი მასალაა ამ მხარის მეცნიერული შესწავლისათვის. თანდათან სინათლე ეფინება ქვემო ქართლს, მისი ისტორიული ცხოვრების სხვადასხვა საფეხურს და სულ უფრო და უფრო საბუთიანი ხდება ის მოსაზრება, რომ ქართლის კულტურის აკვანი აქ დაირწა, რომ ქვემო ქართლი არის არა მარტო ქრისტიანული (და ფეოდალური) საქართველოს მოწინავე მხარე, არამედ ქვემო ქართლშია სათავე აღმოსავლეთ საქართველოს უძველესი კულტურისა (ქართის კულტურისა); თანდათან მოიხაზა ქვემო ქართლის ტერიტორია: ფეოდალური ურთიერთობის ხანაში აქ იგულისხმება როგორც ხუნან-გაჩიან-სამშვილდის ბარი („ქართველთა ველი“), ისე თრიალეთ-გუგარეთისა და ალგეთ-მანგლისის ზეგან-მთიანეთი...

გათხრითი არქეოლოგია ნელის ნაბიჯით კვალდაკვალ მისდევს ისტორიულ გეოგრაფიის ჩვენებებს და მეცნიერული საბუთიანობით ამაგრებს და აზუსტებს ამ ქვეყნის ისტორიული წარსულის რეკონსტრუქციას. უახლოეს წლებში ჩვენ შეგვეძლება ქვემო ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლის შედეგებით პირნათლად წარმოვდგეთ ჩვენი მეცნიერული საზოგადოებრიობის წინაშე.

სამწუხაროდ, საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლა მეტისმეტად დაგვიანდა, მით უფრო ინტენსიური მუშაობა გვმართებს, რათა ამ დიდი ხარვეზის ლიკვიდაცია დროულად შევძლოთ. აი სწორედ მაშინ, აგრე მოპოვებული მასალისა და წერილობით ჩვენებათა კრიტიკული შესწავლით ჩვენ შევძლებთ უფრო მაღალ მეცნიერულ საფეხურზე ავიყვანოთ ჩვენი ისტორიოგრაფია და მდიდარ კონკრეტულ ფაქტებზე დავამყაროთ ჩვენი ქვეყნის წარსულის მარქსისტული ცოდნა.

როგორც მკითხველი შეამჩნევდა, ჩემი სამსჯელობები (მე-
გალითები) მცირედის გამოკლებით აღებულია აღმოჩენილი (მე-
თველოდან, თუმცა ასეთი მასალის მოტანა ავტორს არც დასავლეთ
საქართველოს წარსულიდან გაუჭირდებოდა, მაგრამ ისტორიული
გეოგრაფიის, როგორც სამეცნიერო დისციპლინის, ჩვენს ისტორიო-
გრაფიაში შემოღების საჭიროების ცხადსაყოფად, ვფიქრობთ, მოტა-
ნილი მასალაც საკმაოა.

დასასრულ, მკითხველი იმასაც შეამჩნევდა, რომ ჩვენი საბჭოუ-
რი დროის ისტორიულ-გეოგრაფიული ფაქტები აქ გათვალისწინე-
ბული არსადაა. სოციალისტური ხანის საქართველოს ისტორიულ
გეოგრაფიას ინსტიტუტის მუშაობაში, რა თქმა უნდა, საგანგებო
ყურადღება ეთმობა და იმედი გვაქვს ამ მუშაობის მეცნიერულ შე-
დეგებს უახლოეს დროში მივაწვდით საბჭოთა საზოგადოებას.

—

ერთი ფურცელი ისტორიულ-გეოგრაფიული დღიურიდან *

ჩვენი განყოფილების სესია მისი მეცნიერული მუშაობის დემონსტრაციაა. ამავე დროს ეს სესია მასში მონაწილე მეცნიერ მუშაკთა (განსაკუთრებით ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა) გამოცდაა. ინსტიტუტი თხოვს პატივცემულ საზოგადოებას კრიტიკულ ყურადღებას ნუ მოაკლებს ჩვენი ამ ახალი სამეცნიერო დარგის მუშაობას, რომ სამართლიანი მსჯავრით ხელი შეეწყოს, როგორც ამ სამეცნიერო დარგის წარმატებას, ისე ახალგაზრდა მუშაკთა მეცნიერულ ზრდას.

ისტორიული გეოგრაფიის განყოფილების პირველ სამეცნიერო სესიას ბუნებრივი იყო წამძღვარებოდა შესავალი, სადაც საუბარი იქნებოდა ისტორიული გეოგრაფიის, როგორც ისტორიის დამხმარე სამეცნიერო დისციპლინაზე, მის საგანსა და მეთოდზე. მაგრამ ასეთი თეორიული ხასიათის მსჯელობა ინსტიტუტის სამეცნიერო საბჭოს ღია სხდომას გასული წლის შემოდგომაზე მოხსენდა¹ და აქ მისი გამოვრება აუცილებელ საჭიროებას არ წარმოადგენს. რაც შეეხება მოთხრობას იმის შესახებ, თუ რა მუშაობა უძღოდა წინ ამ დისციპლინის ჩამოყალიბებას ჩვენში და ისტორიული გეოგრაფიის განყოფილების შექმნას ჩვენს ინსტიტუტში, ასეთი საუბარიც შესაფერისი იქნებოდა ამ პირველ სამეცნიერო სესიაზე, მაგრამ სხვადასხვა მოსაზრებათა გამო, უმჯობესად ჩავთვალეთ ეს ისტორია ჩვენში ამ სამეცნიერო დისციპლინის ჩამოყალიბებისა სხვა

* მოხსენებად იყო წაკითხული ისტორიის ინსტიტუტის ისტორიული გეოგრაფიის განყოფილების პირველ სამეცნიერო სესიაზე — 1959 წლის 30 ივნისს. (პირველად გამოქვეყნდა 1960 წ.).

¹ იხ. აქვე, ნ. ბერძენიშვილი, „ისტორიული გეოგრაფიისათვის“.

დროს წერილობით გაეცნოთ ქართველ საბჭოთა მეცნიერულ-ზოგადოებას.

დღეს კი მე თქვენდა საყურადღებოდ გამომაქვს ერთ-ერთი ჩემი „ისტორიულ-გეოგრაფიული დღიურიდან“.

ჩვენი ეს ისტორიულ-გეოგრაფიული „გასვლანი“ ტექნიკურად ყოველად მოუწყობელი იყო. ყველა საამისოდ აუცილებელ სამუშაოებს, როგორიცაა ფოტოგადაღება, გაზომვა, ჩახაზვა-ჩახატვა, რუკაზე დატანა და სხვ. ჩვენ „სხვა დროისათვის“ ვვარაუდობდით, როცა ამ მხარის ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლის მიზნით სპეციალურ ექსპედიციას მოვაწყობდით. ამდენად, ჩვენს ამ „გასვლებს“ წინასწარი დაზვერვის ხასიათი ჰქონდა.

მაგრამ ამ ჩვენს „დღიურს“ სხვა ნაკლიც ახლავს. ის ყოველთვის ერთი გასვლის შემდეგ მეორე გასვლამდე კი არ იწერებოდა, არამედ ზოგჯერ რამოდენიმე გასვლის შემდეგ. ასე რომ უფრო გვიან მოპოვებული დაკვირვება წინა დაკვირვების გადმოცემაზე, ბუნებრივია, ზემოქმედებდა. მაგრამ ამ მიმართულებით კიდევ უფრო არსებითი ისაა, რომ ეს „დღიური“ საზოგადოებისათვის ხელმისაწვდომი ხდება ხუთი-ექვსი წლის შემდეგ მისი ჩაწერიდან. ამ ხნის განმავლობაში ბევრი ახალი ფაქტი მოვიპოვეთ, ბევრი რამ ვისწავლეთ, წინ წავიდა ჩვენი მეცნიერება და ექვსი წლის წინ ჩაწერილი დღიურის სიახლენი, ბუნებრივია, არაერთგან კრიტიკულად გადასახედავი აღმოჩნდა.

ავტორი ცდილობდა უცვლელად დაეცვა პირველი ჩანაწერი, სადაც კი ეს შესაძლებელი იყო, მაგრამ სადაც ეს არ ხერხდებოდა, მას, ბუნებრივია, დღიურის გადათეთრებისას შიგ საჭირო შესწორებანი შეჰქონდა.

ეს იყო 1953 წელს. საქართველოს ისტორიის საუნივერსიტეტო კურსის დაწერის გეგმასთან დაკავშირებით მოწყობილ ერთ-ერთ თათბირზე უნივერსიტეტში მე გამოეთქვი ისტორიული გეოგრაფიისა და არქეოლოგიის მისამართით მოსაზრება, რომ მათ უნდა გვიჩვენონ ქვეყნის საწარმოო ძალთა განვითარების ის კონკრეტული ფაქტები, რომელთა ნიადაგზე შეგვეძლება დავასაბუთოთ ჩვენში ფეოდალური ურთიერთობის წარმოქმნა, უნდა ხელთ მოგვცენ ფაქტები, მატერიალური საბუთები იმ მცირე და ბუნდოვანი წერილობითი ცნობების მართებულად ახსნა-გაგებისათვის, რომელთა ნიადაგზე ჩვენ ფეოდალური ურთიერთობის წარმოშობის სოციალურ სურათსა ვქმნით. გამიკვირდა, რომ ზოგიერთი ამხანაგი სკეპტიკუ-

რად შეხვდა ამ ჩემს მოსაზრებას... განა ვინ შეისწავლა ამ თვალ-
საზრისით ჩვენი არქეოლოგიისა და ისტორიული გეოგრაფიის მონა-
პოვარი? და განა წინასწარ არ შეიძლება მტკიცება, რომ ასეთი
სალა უთუოდ არსებობს, ოღონდ ის (მასალა) მეცნიერთა მიერ ჯერ
კიდევ ვერ არის ამეტყველებული ჩვენთვის ვასაგები ენით?

ჩვენ წინ ბუნებრივად დაისვა საკითხი ისეთ მრავალმეტყველ
ძველთა ისტორიულ-არქეოლოგიური შესწავლის შესახებ, როგორი-
ცაა ძველი სარწყავი არხები. მარტო ის რად ღირს, რომ ტრადიცია
რუსთავის არხის მშენებლობას მეოთხე საუკუნით ათარიღებს, ხო-
ლო წილენის რუს გატანას მეხუთე-მეექვსე საუკუნით... დღემდე
ამ არხთა შესახებ ამ მიმართულებით სიტყვაც კი არ თქმულა ჩვენს
სამეცნიერო ლიტერატურაში. რუსთავის ნაქალაქარის შემსწავლელი
არქეოლოგიური ექსპედიციაც კი არ დაინტერესებულა რუსთავის
არხით და მისი არქეოლოგიური შესწავლა არ უცდია... და რა საფუ-
ძველი გვაქვს ჩვენ იმისათვის, რომ არა მარტო რუსთავ-წილენის,
არამედ არა ერთი სხვაც (მაგალითად ნახიდურის, გაჩიანის, მუხრა-
ნის, რუის-ურბნისის და სხვა) იმავე ხანისად არ ვიცნათ? პირიქით,
ჩვენ აქ შეგვეძლო ზოგიერთი ანგარიშგასაწევი მოსაზრება ახლავე
წამოგვეყენებინა იმის სასარგებლოდ, რომ მელიორაციის ეს დიდი
ნაგებობანი სწორედ ამ ფეოდალური ურთიერთობის ჩასახვა-გამარ-
ჯვების ხანისანი შეიძლება იყვნენ.

საქართველოში სარწყავი არხების ისტორიული შესწავლისათ-
ვის საკმაო მასალა მოიპოვება ზოგიერთი არხის მშენებლობის შე-
სახებ ჩვენ პირდაპირი წერილობითი ცნობაც გვაქვს². ბევრი რამ
ახსოვს ხალხს თავისი სამეურნეო ცხოვრების ამ დიდი ფაქტორის
შესახებ. საჭიროა ოღონდ უნარი ამ ცნობების შეკრებისა და
მათი მეცნიერული მოხმარებისა. ბევრ რამეს გვეტყოდა ხალხში
ზეპირად დაცული თუ წერილობით წყაროებში აღბეჭდილი ჩვევა-
წესები, ტერმინები, სარწყავი არხებისა და საერთოდ მორწყვის საქ-
მის ტექნიკურ ორგანიზაციასთან რომ არიან დაკავშირებული, არსე-

² წერილობითი ცნობებისათვის ერთი თვალის მოვლენაც კი საგულისხმო
ცოდნას მოგვეცემა. არხების მშენებლობა გარკვევით უკავშირდება საქართვე-
ლოს სამეურნეო აღმავლობისა და აღორძინების ეპოქებს: ფეოდალური ურთიე-
რობის წარმოქმნა-გამარჯვების ხანა, განვითარებული ფეოდალური ურთიე-
რობის ხანა (ე. წ. „თამარის ხანა“), გვიანფეოდალური ქართლის აღორძინების ხა-
ნა XVIII—XVIII საუკუნეებში (როსტომი, ვახტანგ IV, ერეკლე II).

ბითი ხასიათის ცოდნას შეგვძენდა სარწყავი არხების ტექნიკური არქეოლოგიური შესწავლა.

და როცა ამ დიდი მნიშვნელობის ფაქტებს ისტორიულ-საზოგადოებრივ დგენდით, დარწმუნებული ვარ, მძიმე საბუთებს მოკრძალებდნენ ჩვენი წარსული ცხოვრების ეკონომიური და სოციალური მხარეების გასაშუქებლად. ამ ათი წლის წინ (დღეს უკვე ამ ოცი წლის წინ) მე ინსტიტუტ „ნასყიდ“-ზე ვმუშაობდი. ის მეტად მნიშვნელოვანი და მდიდარშინაარსიანი აღმოჩნდა (ამ ინსტიტუტზე მუშაობამ მე „კე-ლი“ დამაწერინა. მანვე, მეორეს მხრით, მევენახეობა-მეღვინეობის საკითხთან მიმიყვანა. სხვადასხვა სამუშაო გამიჩნდა (დავალუბანი) და ძეგლებული ვიყავი საქართველოს ისტორიის ამ დიდმნიშვნელოვან საკითხზე მუშაობა „დროებით“ შემეწყვიტა)...

მაშინ მე იმ დასკვნამდე მივედი, რომ „ნასყიდი“ საქართველოში მეტად ძველი ინსტიტუტია, რომ ის ფეოდალური ურთიერთობის გამარჯვების წინა ხანაში უკვე არსებობდა იურიდიულად საესებით გაფორმებული. ლაბარაკია, რა თქმა უნდა, მიწის ნასყიდობის ინსტიტუტზე. ამავე დროს გაირკვა, რომ „ნასყიდვეი ქვეყანა“ არ იყო მაინც და მაინც სპეციფიკური ხასიათის მიწა, არამედ საერთოდ მიწა, ე. ი. გაირკვა, რომ ყიდვა-გაყიდვის სფეროში იყო მოქცეული რაგინდარა მიწა, ე. ი. საკუთრების პრინციპი ფართოდ იყო გავრცელებული წარმოების ამ ძირითად საშუალებაზე, რაც თავისთავად საზოგადოებრივი ურთიერთობის მაღალი განვითარების ნიშანია. V—VI საუკუნიდან მოღწეული ამ რიგის მოწმობანი უფლებას გვაძლევს ამ ინსტიტუტის ხნიერება გაცილებით უფრო დიდი ვივარაუდოთ. მაშინ ბუნებრივად დაისვა ჩვენ წინაშე საკითხი იმის შესახებ, თუ რა უნდა ყოფილიყო საფუძველი ჩვენში მიწის ნასყიდობის წარმოშობისა. რაიმე უცხოურ გავლენაზე აქ ლაბარაკი არ შეიძლება და ეს ინსტიტუტი საკუთრივ ქართულ ნიადაგზეა წარმოშობილი. სხვადასხვა მოსაზრებანი, რომელთა შესახებ საუბარი უპრიანია სპეციალურ გამოკვლევაში, გვარწმუნებენ, რომ ხსენებული ინსტიტუტის შემუშავების საფუძველი ჩვენში იყო ინტენსიური მიწათმოქმედება. რომელიც იგულისხმება აღმოსავლეთ საქართველოში, კერძოდ, ქართლში, მესხეთში მორწყვასთან იყო დაკავშირებული. ამდენადვე მორწყვის საქმე, მორწყვის წარმოშობა, განვითარება, ტექნიკა და ორგანიზაცია მეტად მნიშვნელოვანი საკითხებია, რომელთა შესწავლა დიდად შეუწყობდა ხელს ჩვენი ისტორიის არაერთი ძირეული საკითხის გაშუქებას. ის გარემოება, რომ ნასყიდობის აქტები ნაგვიანვე, შედარებით, ხანაში უპირატესად შეეხებიან სარ-

წყავ მიწებს და, კიდევ უფრო, ვენახებსა და სავენახეებს, იმის მოწმობადაც შეიძლება იყოს, რომ ეს ინსტიტუტი მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ამ ნიადაგზეა შემუშავებული. ამის გამოა, რომ მეფეებმა მისი ან მეზილეობა-მებაღეობის საკითხი ქართლსა და მესხეთში უშუალო კავშირში შეიძლება იყოს მორწყვისა, საკუთრებასა და ნასყიდთან, რომ საკუთრებისა და ნასყიდის განვითარებულობა, თავის მხრივ, მოწმობს მორწყვის საქმის განვითარებულობას.

ასე და ამრიგად „ნასყიდის“ ინსტიტუტზე მუშაობის პროცესში ჩემთვის ნათელი გახდა საქართველოში მორწყვის საქმის ისტორიული შესწავლის დიდი მნიშვნელობა, რომ მელიორაციის საქმეს უკავშირდება ქართული ინტენსიური მეურნეობის არაერთი ისეთი დარგი, რომელთაც გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა ძველ საზოგადოებრივ ურთიერთობათა (ადრეკლასობრივის, ანტიკურის თუ ფეოდალურის) წარმოქმნა-გამარჯვებისათვის.

ამასთანავე ჩვენი ყურადღება მიიქცია იმ გარემოებამ, რომ დიდი არხები ჩვენში გარკვეულ დროს ჩნდებიან, ასეთი ცნობები საკმაოდ შემოუნახავს ხალხის ხსოვნას თუ წერილობით წყაროებს, ასევე გარკვეულ დროსა და პირობებში ქრებიან ასეთი არხები. ამავე დროს მცირე სასოფლო არხის არც მშენებლობა და არც გაქრობა შეუნიშნავს ისტორიას. მაგრამ ასეთი საკითხები სპეციალური კვლევის საგანი უნდა გახდეს. ეს კი ჩემი „დღიურის“ ამოცანას სცილდება.

* * *

1953 წლის ოცი ივნისი. ზევრვა ჩვენ რუსთავის არხით დავიწყეთ. ჩემი თანამგზავრები იყვნენ ამხანაგები: გიორგი ლომთათიძე და იოსებ გძელიშვილი და, ზოგჯერ, ეარლამ დონდუა.

ქალაქ „რუსთავის“ ამ სახელის დაკავშირება „რუ“-სთან ბუნებრივად გამოიყურება. ასე ეჩვენებოდა, როგორც ჩანს, ეს ლეონტი პროველს (თუ მის წყაროს). ქართლოსის ცოლმამ, მოგვითხრობს ლეონტი, „აღაშენა ბოსტან-ქალაქი. რომელსა აწ ჰქვან რუსთავი“ და შემდეგ იქვე: „ხოლო კუბოსს მისცა ბოსტან-ქალაქი, რომელსაც აწ ჰქვან რუსთავი“². ლეონტის ამ ცნობის წყაროთვალდებით ხასიათზე და ასეთებზე აქ საუბარი შორს წაგვიყვანდა და ამის ადგილი აქ არ არის. მოტანილი ცნობიდან ის უმკველად ჩანს, რომ ძველად, ლეონტის დროს, და ამაზე უფრო ადრეც „რუ-

² მარიამ დედოფლის ქართლის ცხოვრება, გვ. 6.

სთავი“ ამ ქალაქის ნაგვიანევე სახელად მიაჩნდათ და მის თაველი პირველ სახელად „ბოსტან-ქალაქს“ გულისხმობდნენ. ქალაქის ამ ახალ სახელს („რუსთავი“) აქედან გატანილი ვეზოების სახელს (რუ) უკავშირებდნენ. შეიძლება ისიც ვიფიქროთ, რომ ლეონტის (თუ მის წყაროს) ამისთვის გათვალისწინებული პქონდა მოქცევა ქართლისაში დაცული ცნობა, რომ IV საუკუნეში თრდატ (თუ მირდატ) მეფემ „რუმსთავისა რუმ გამოიღო და ეკლესიისა საფუძველი დადვა“¹. მაგრამ რამდენად მართებულია ლეონტისეული (თუ მისი წყაროსეული) ეს ეტიმოლოგია რუსთავისა? სხვას გარდა ამისთვის საჭირო იქნებოდა საქართველოში ყველა „რუსთავის“ (ქართლში, სამცხეში...) გათვალისწინება. აგრეთვე გასათვალისწინებელია ის ფაქტი, რომ სახელი „რუსთავი“ ადგილი დასაბუთებული ჩანს იმ ძველ დროს ამავე რაიონებში გავრცელებულ საგეოგრაფიო სახელებთან: თელავი, მანავი, ზანავი, ცურტავი, ბარდავი (პარტავი) და სხვ. არც ის გარემოებაა უგულებელსაყოფელი, რომ არც რუსთავის ეს ვითომცდა თავდაპირველი სახელი — ბოსტანქალაქი (ან როგორც ფიქრობენ, ვოსტანქალაქი) ჩანს იმ სიძველისა, როგორსაც ლეონტი (თუ მისი წყარო) გულისხმობს. შეიძლება საკითხი ისეც კი დაისვას, რომ ეს სახელი „ბოსტანქალაქი“ (თუ „ვოსტანქალაქი“) „რუსთავის“ დროისავე, მისი პარალელური სახელი იყოს ან უფრო გვიან, მაგრამ არა ადრინდელი. აქვე ვასათვალისწინებელია ამავე პუნქტის სხვა სახელები: ნ ა გ ე ბ ი და რ ი შ -ყ ა ლ ა. პირველი თითქო ქართული წარმოებისაა და შეიძლება ნაგვიანევი წარმოშობისაც იყოს. მეორე, რიშ-ყალა თუ რიშაყალა, თითქოს იმისი მოწმობაა, რომ არსებობდა ამ პუნქტის სახელი „რუსთა“. ქართულად მიჩნეული ამ სახელის თარგმანი შეიძლება იყოს ეს რიშ (რიშ-ყალა). ხოლო სახელი „რუსთა“ შოდის, შეიძლება ვიფიქროთ, სპარსულიდან ს (მორწყულ-მოშენებული, დასახლებული ადგილი და, მასასადამე, ამ ადგილებში იმავე არხის (რუს) გატანის საფუძველზე შექმნილი ვითარების მოწმობა) იხ. Н. Марр, Мнимоегеографическое название Ъротастан, в Истории Ага-ангела.

¹ თ. ეო რ დ ა ნ ი ა, ქრონიკები, I, გვ. 41.

² ბ ა ე ლ ე ი ნ გ ო რ ო ყ ვ ა ახალეებს აგრეთვე ვარიანტს „არიშყალა“ (იხ. „რუსთველიანა“, 151), მაგრამ ასეთი ვარიანტი დოკუმენტურად დადასტურებული არა ჩანს.

ასეთი საკითხების შესახებ სპეციალური საუბარი სხვაგან უფრო მარჯვე და შესაფერისი იქნება. „დღიურში“ კი ესეც კმარა, მაგრამ იმისგან დამოუკიდებლად, თუ რა ურთიერთობა მოშობის თვალსაზრისით ტერმინები: „რუ“, „რუსთავი“, „ბოსტან-ქალაქი“ თუ „ვოსტანქალაქი“, ის ფაქტი ხომ უდავოა, რომ ლეონტი მროველი (თუ მისი წყარო) სარწყავ ნაგებობას (რუ) ამ ქალაქისათვის განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებს: იგულისხმება, რომ ტრადიციით განმტკიცებული თავდაპირველი სახელი „ბოსტან-ქალაქი“ ამ რუს მნიშვნელობის გავლენით შეეცვალა მას „რუსთავად“ და ჩვენც ამჟამად სწორედ საკითხის ეს მხარე გვაინტერესებს.

ამრიგად, ტრადიციით ისა ჩანს, რომ ეს ქალაქი ძველის-ძველია. მაგრამ ქალაქი და მით უფრო ვოსტანქალაქი აქ ძნელად წარმოსადგენია, თუ აქვე სარწყავ არხს არ ვიგულისხმებთ. ასე რომ არხის უფრო ძველობა, ვიდრე ეს ტრადიციით იგულისხმება (ე. ი. IV საუკუნე), სავარაუდებელი ჩანს. მაგრამ ასეთი არხის გატანა—რუსთავიდან ჭანდრის ტბამდე მაღალტექნიკურ ცოდნას გულისხმობს (ამის შესახებ საამისო სპეციალისტები იტყვიან საფუძვლიან სიტყვას).

ასე რომ ჩვენი ვფიქრობთ: როცა რუსთავი ქალაქი იყო, და ეს ძველ დროსვე იყო (აქ წიაღისეულის არქეოლოგია გვიშველის), მაშინ ეს სარწყავი ნაგებობა უკვე უნდა ყოფილიყო და ეს მიდამოც (ყარაიის ველი) დასახლებული რაიონი იყო.

მართალია, რუსთავი კუხეთის პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ცენტრი იყო, მაგრამ ქალაქი წარმოშვა არა ამ მომენტმა, არამედ პირუკუ. ხოლო რუსთავ ქალაქის უპირატესობა, უპირველეს ყოვლისა, მის გარშემო მდებარე რაიონის სამეურნეო განვითარებულობას ჰგულისხმობდა...

ასე რომ ჩვენი დაზვერვის მიზანია აღმოვაჩინოთ ქალაქ რუსთავის გარემო.

ციხე ზედ თავზე ადგას არხის გამოსავალს. ეს არხი შეიძლება ერთბაშად არც გატანილა და თავდაპირველად ის მოკლე იყო და მხოლოდ ამ ციხეს („გორას“) ემსახურებოდა, როგორც სიმაგრე—თბრილი და ამავე დროს სარწყავი რუ (ამ ციხისა და მისი მიდამოს არქეოლოგია ბევრ რამეს გვეტყოდა საამისოდ).

დროთა განმავლობაში ამ სარწყავი რუს განვითარება იქამდე მივიდა, რომ „ბოლოს“ მან მიაღწია იმ ტაფობამდის, რომელშიაც თავს

იყრიდნენ გარეჯის მთებიდან წამოსული ხევები. შეიძლება თორღო მუდის დამსახურება სწორედ ის იყოს, რომ მან ამ სარწყავი რუს ტრასა საბოლოოდ გამართა რუსთავის ქალაქიდან ჰანდონის მთებამდე, როგორც აღენიშნე, ამ რუს აგრე ნაგვიანეობა, ხოლო ქალაქის აგრე ნაადრევობა, როგორც ეს ტრადიციით ივარაუდება, ძნელად შესათავსებელია. ამავე დროს ისიც უეჭველია, რომ თორღო მუდის ამ რუს მშენებლობაში დიდი დამსახურება მიუძღვის. ეს გარემოება თავისთავად მრავალმეტყველია და IV საუკუნის იბერეთის სამეფო აღმავლობის მაჩვენებელია.

ჯერ ისევ ამ დაზვერვამდე მე მაფიქრებდა ის გარემოება, რომ ძველი ქალაქი რუსთავი ასე ობლად გამოიყურება და მის ახლოს რაიმე დასახლებული პუნქტიც აღნიშნული არ არის. ვახუშტი თავის ისტორიულ-გეოგრაფიულ თხზულებაში აღნიშნავს რუსთავის ქალაქობას და მის მოოხრებულობას ბერქა ყაენის ლაშქრობის დროიდან⁶. მეცნიერი ბატონიშვილი აქ მთლად მართალი არ უნდა იყოს. რუსთავსა და მის მიდამოებში, ე. ი. აწინდელი ყარაიის ველში ქართველთა ცხოვრება ასე ერთბაშად არ შეწყვეტილა და ის ბერქას „გამოსვლის“ შემდეგაც გრძელდებოდა, საფიქრებელია, შემცირებულ-დაცინებული. ერთი წყაროს ცნობით (სპარსულის?) ჰანდონის ტბა XVII საუკუნის დასაწყისსაც ჯერ ისევ არსებობდა, ე. ი. არხი ჯერ ისევ მოუშლელი იყო. საფიქრებელია, რომ ქართული მოსახლეობა ამ ველს თანდათან გაეცალა თურქმან მომთაბარეებთან მრავალსაუკუნოვანი ომის შედეგად XIV—XVII საუკუნეებში, როცა „გაველურდა“ ივრის პირი, გარდაბანი, მტკვრისა და დებედაქის პირის სომხითი...

ვახუშტი არ აღნიშნავს, რომ რუსთავთან ერთად ამ რაიონში რაიმე მოოხრდა, ამავე დროს მას არ ავიწყდება, რომ იორის პირი „იყო ალაზნის შესართავამდე და ვიდრე სამგორამდე შენობანა დიდ ფრიად, არამედ მოოჳრდა გამოსლევასა ბერქასსა და შემდგომად ლანგთეშურისაგან, რომელნი ჩანან დღესაც“⁷. ჩანს, სახელოვან მეცნიერს რუსთავის გარემო ქვეყნების შესახებ ასეთი დაცვირვება არ ჰქონია და არც რაიმე სხვა საამისო ცნობა მოეპოვებოდა მას.

ამავე დროს წერილობითი მოწმობანი ქალაქ რუსთავის შესახებ ისეთი ხასიათისანია, რომ მის გარშემო მჭიდრო მოსახლეობა იმ ძველი დროიდანვე უეჭველად ივარაუდება: რუსთავი —

⁶ ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 50.

⁷ იქვე, გვ. 39.

კუხეთას პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ცენტრი, — საუფლის-
წულო (გოსტანი?) და, შემდეგ, საერისთაო, რუსთავე საეპისკოპოსოს
კათედრა ვახტანგ გორგასალის დროდან, და ამ ვეება სარგებლობდა
არზის პატრონი ქალაქი. ყველაფერი ეს კმარა იმისათვის, რომ ეს
ქალაქი უდაბურ ველში განმარტოებულად არ წარმოედგინოთ (სა-
ფიქრებელია, რომ რუსთავეისა და მისი რაიონის ქართული მოსახლე-
ობის ტრაგედია ჯერ ისევ XI საუკუნის მეორე ნახევარში დაიწყო
მომთაბარე თურქი ტომების შემოსევასთან ერთად. დავითის ისტო-
რიკოსის თხზულებაში ბევრი რამ იგულისხმება ამ მოვლენის შე-
სახებ. დიდი თურქობა ეს იყო პირველი. დიდი ბრძო-
ლა თურქულ ველურ მომთაბარეობასა და ქარ-
თულ კულტურულ მეურნეობას შორის. დავით
აღმშენებელმა რუსთავეი და მისი გარემო—ქართლის მთელ ველო-
ბთან ერთად—იხსნა გაველურების საფრთხიდან და ქართულ სამი-
წათმოქმედო ფეოდალურ კულტურას დაუბრუნა ის. დიდი თურ-
ქობისას არამცირედ დაზიანდნენ, საფიქრებელია, ველის სანა-
პირო ქალაქად ქცეული რუსთავეი და კიდევ უფრო, მის გარ-
შემო სოფლები...).

რუსთავს (ჩვენი დროის ქალაქს) ჩაუარეთ. არზის სათავესთან
ციხეც კი არ ვნახეთ. დღეს ამას არ ვიზამდით, მაგრამ ეს იმიტომ,
რომ უკვე ხუთი დღის ზეერვამ სრულიად გარკვეული შედეგი მოგვ-
ცა და ჩვენი ისტორიულ-გეოგრაფიული წარმოდგენა ამ მხარის წა-
რსულზე მეტად გაამდიდრა. მეტიც შეიძლება ითქვას: ამ ხუთი დღის
ზეერვამ სრულიად ახალი ელემენტი შემოიტანა ჩვენი ისტორიული
გეოგრაფიის საკვლევო-სადაზვერვო მუშაობაში: — „ნატახტარი“,
„გორა“, მაგრამ ამაზე ქვემოთ.

ხუთვერსიანი რუკის შემდგენლებს ერთ ადგილზე არზის პირას
რაღაც „ნანგრევი“ (Развалины) აღუნიშნავთ. ის გვინდა ვიპოვოთ,
შეიძლება ძველი რამ ძეგლი იყოს. სოფელ ბორლიკზე გავიარეთ.
გიორგი გვეუბნება, რომ ამ სოფელში მას სამი ყორლანი შეუნიშნავს.
გადავწყვიტეთ მოის გზაზე ვნახოთ ეს ყორლანები. ვიპოვეთ რუკაზე
ნაჩვენები „ნანგრევის“ ადგილი. იქ, სადაც ჭანდრის ტბიდან წამოსუ-
ლი ხრამი მთავრდება, სადაც სოფლის ჰესია, აქ დღეს არზის მმარ-
თველობაა და ნანგრევისა არაფერი ჩანს. კერამიკა რაღაც შეიმჩნე-
ვა ხრამის პირზე... ვინ იცის, სოფელი რამ იყო (მერუვენი?). ამას

ისიც გვიმოწმებს, რომ აქ წყაროცაა, რაღაც შენობის ნანგრევებიც, გვეუბნებიან (ეკლესია?). ქვეები გაზიდესო. არქეოლოგებმა უნდა მოსინჯონ. ამ ადგილის არქეოლოგიური შესწავლა, ღრუბრები ჩვენი არზისათვის ხელშესახებ მასალას მოგვცემდა. რამოდენადმე იმედგაცრუებულნი ტბისაკენ წავედით. სწრაფად ჩაუარეთ თევზის მრეწველობის სადგურს, ცოტას გავცდით და უკვე აზერბაიჯანის საზღვარში ვართ. ტბის პირად მანქანიდანვე ყორღანებს ვამჩნევთ: ერთი, ორი... ათი... ყორღანი ზოგი მცირეა, ზოგი უფრო მოზრდილი, მაგრამ სამგორის ყორღანის ოდენობისა არცერთი არაა. გვეოცა, გაგვხარდა. ნეტავი ეს ყორღანები ამ ტაფობთან (ტბასთან) რა კავშირში არიან? (მაშინ ჭერ კიდევ არაფერი ვიცოდით ყორღანების იმ სიმრავლის შესახებ, დღეს რომ ვიცით, და გასაგებია, ეს „იშვიათი“ ძეგლები ტბას დაუკავშირეთ).

არც ისე დიდი ხანია მას შემდეგ, რაც ყორღანი ჩვენს არქეოლოგიაში სკვითურ რაღაც მოვლენად ითვლებოდა... თრიალეთის ყორღანებმა დიდად შეარყიეს ეს „სკვითური თეორია“. ჩვენმა ექსპედიციამ ქვემო ქართლში კიდევ უფრო მძიმედ დაჰკრა ამ თეორიას: ათეულობით ყორღანი ბედენზე, თეთრიწყაროს და ნადარბაზევის მიდამოებში და სხვ. ამრიგად, ჩვენი ყორღანთა იშვიათობისა და, კერძოდ, მათი სკვითურობის თეორია ამ ჩვენს ექსპედიციამდეც ფაქტებით უარყოფილი იყო.

მაგრამ ყორღანიც არის და ყორღანიც: ზოგი ვეებაა და ერთი მიცვალებულისათვის არის აგებული (თრიალეთი, სამგორი), ზოგი მცირე და მრავალსაფლავებიანია (სტეფანე მენთეშაშვილის გათხრები კოლოთოში, ს. მაკალათიას გათხრები შიდა ქართლში და სხვ). ეს მრავალსაფლავებიანი ყორღანები იმას მოწმობს, რომ ასეთი ნაგებობანი იმ ეპოქაში მეტად ბევრი უნდა ყოფილიყო და დროთა ვითარებაში, სადაც გადარჩენის ხელსაყრელი პირობები არ იყო (მაგალითად, საკუთარი სიდიდე, ადგილის მიუდგომლობა, არა სამიწათმოქმედო ალაგზე მოთავსებულობა), ისინი გაქრნენ, წაიშალნენ. რამდენია რომ ეხლა ჩვენ თვალწინ იშლება, ქრება. საჭიროა, რომ ჩვენმა არქეოლოგიამ გათხაროს ეს ყორღანები, ზოგიერთი მაინც, რათა დაადგინოს, თუ როგორ საზოგადოებას გულისხმობს და დროის რა მანძილზე ცოცხლობს დასაფლავების ეს წესი...

ტბას აღმოსავლეთიდან შემოუარეთ. სოფელი ძ მობა და შემდეგ მ უ ლ ა ნ ლო გავიარეთ, გზადაგზა რამოდენიმე ყორღანი შევნიშნეთ. ისეთი სიცხე შემოგვეწია, რომ მანქანიდან გადმოსვლა შეუძლებელი გახდა. ისევ საქართველოს საზღვრებში შემოვედით და

აქადემიის საცდელ სადგურს მივაშურეთ. გვინდა ვინმე დავეთხო-
ბული კაცი ვიპოვოთ, ვინც ამ კუთხეს კარგად იცნობს. ყორღანებში
ჩვენზე დიდი შთაბეჭდილება მოახდინეს. ყველგან ვეძებთ, ^{საქართველოში}
ლობთ შევნიშნოთ და მართლაც ვამჩნევთ, ან შეიძლება გვეჩვენებინა.
ზოგჯერ მაინც, თავწაყვეთილი კონუსები...

საცდელ სადგურში ერთმა მეცნიერ თანამშრომელმა ქალმა თავი-
სი დაკვირვება გაგვიზიარა. რუსთაგიდან სამგორისაკენ მიმავალ გზა-
ზე მას სასაფლაო შეუნიშნავს, იქვე ახლო ნასახლარები ემჩნევო. მე-
ტად საინტერესოა. ეს ხომ ისეთი ადგილია, თუ აქ ასეთი რამ მართ-
ლაც აღმოჩნდა, რომელიც ცოცხალ კავშირს გააბამს რუსთაგსა
(მხარის პოლიტიკურ ადმინისტრაციულ ცენტრსა) და ამ მხარის
ზემო სოფლებს შორის. ერთი ასეთი სოფელი ლოჭინის კბოდეზე
ჩვენ ხომ შარშანვე დავადგინეთ, მცირედ გაეთხარეთ და, სხვათა
შორის, ქართულ წარწერიანი ჰინჭილა ვიპოვეთ (სადაზვერვო თხრა
ჩაატარა არქეოლოგმა როსტომ აბრამიშვილმა). იქვე გვითხრეს მა-
შინ, რომ სადღაც ახლოს შეინიშნება ნასოფლარის ასეთივე ნაკე-
ლვეი და სასაფლაო. ასე რომ ჩვენ უკვე შარშანვე დავადასტურეთ,
რომ ლოჭინის ქვემო წელი საშუალო საუკუნეებში უდაბნო უკაც-
რიელი სრულიადაც არ ყოფილა, როგორც ის არის ეხლა (უკეთ,
როგორც აქამდე იყო), არამედ უწყვეტი სოფლებით იყო დაკავში-
რებული მხარის პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ ცენტრთან — რუს-
თაგთან. ველის ტალღებმა (სელჩუკები, მონღოლები, თურქმანები)
გადარეცხეს მათი ცხოვრება, დემურჩი-ასალუ დაეუფლა კუბ-კახთა
ნასადგომებს.

სამწუხაროდ, საცდელ-სადგურელი ქალის მიერ მითითებული
ადგილი ჩვენ ვერ ვიპოვეთ.

აქვე აქადემიის საცდელ სადგურში გავიცანით ერთი ადგილობ-
რივი მკვიდრი რუსი (რუსთა სოფელი „მიხაილოვკა“ აქ 1908
წელს გაშენებულა. ეს სოფელი უშუალო გაგრძელებაა აწინდელი
რაციონული ცენტრის, გარდაბანისა). ჩვენი ეს ახალი ნაცნობი მონა-
დირეა, კუთხეს კარგად იცნობს. თანაც დაკვირვებული კაცია და
ზოგი რამ საინტერესო შეუნიშნავს. გარკვევით აგონდება, თიხის
ქუოცელი რომ უპოვნია მიწის თხრისას ამ სოფლის მიდამოში, აგონ-
დება, რომ სხვებსაც უპოვნიათ „რალაცები“. რამოდენიმე მონეტაც
აქაა შელავრიდან და აზერბაიჯანიდან. მანვე გვიჩვენა ერთი ოპის
ინვალდი ქართველი, რომელსაც სახლში დღესაც უდგას სახმარად
სადღაც აქვე ნაპოვნი ქვევრი. ჩვენც ვნახეთ ეს ნივთი, სამეურნეო
დანიშნულებისა ჩანს, ოღონდ არა საღვინე. შუა საუკუნეებისა უნ-

ლა იყოს. აქვე გვატყობინებენ, რომ მავანმა თეფში რაღაც (ლ...
ნა: ა) ეპოვნა მიწის თხრის დროს და სახლში აქვსო. თანდათან ექ-
ველი ზდება, რომ ეს სოფელი — მიხაილოვკა ძველ ნასტყვედ
დასახლებულა. აქვე გვიჩვენებენ, რომ საფლავები და ნივთები პრა-
ვლად ჩნდებოდა კარიერში, აქ-ის რკინიგზისათვის რომ სრულში
გაქონდათ...

დღეს დანაშევრავით კმაყოფილი ვართ. თბილისში დაბრუნებას
ვაპირებთ. სოფლიდან გამოსავალს გორაკი შევნიშნეთ. სასაფლაო
არისო, გვითხრეს. ავედით. ამ სოფლის (მიხაილოვკის) სასაფლაოა
აწინდელი. საკმაო იყო მცირედ თვალის მოვლება და შევნიშნეთ
ბრინჯაოს ხანის კერამიკის ნაშთები და სხვადასხვა ზომის უჩვეულო
სიმრავლით ხელსაფქვავეები. იქვე სასაფლაოზე ერთი ადგილობრი-
ვი რუსი ვნახეთ. გვითხა: აქ საფლავის ორმოს ვერ გათხრით, რომ
რაიმე ნივთი არ ამოვიდესო. ჭურჭელი, რაღაც ნივთები, ეს ქვები
(ხელსაფქვავეები) სულ ყველა მიწიდან ამოყრილიაო.

მანვე გვაცნობა, რომ მტკვრის პირას ფლატეში მას შეუნიშნავს
ადამიანის (?) ძვლები და რაღაც ნივთები. დღეს იმ მიდამოში მხო-
ლოდ ტყეაო... ჩვენი სიაშოვნება გასაგებია. ეს სოფელი, მიხაილოვ-
კა, როგორც ჩანს უძველესი კულტურის (და შემდგომისაც) ნაკვა-
ლევს უზვად შეიცავს. ეს გორაკი, დღეს რომ სასაფლაოა, ძველად,
ვინ იცის, სასაფლაო კი არა, საცხოვრებელი ადგილი იყო. გორაკი
ანაზღეულად აზიდულა, ის არც მცირე ფართობისაა და თითქო განზ-
რახ დახრამული გვერდები ჰქონდა ოდესმე. შეიძლება თბილიც.
მაინც და მაინც ამ გორაკს ყორღანთან საერთო არა აქვს რა. მაშინ
არ ვფიქრობდი და ეხლა კი, ხუთი დღის ზეერვის შედეგად, დარწმუ-
ნებული ვარ, რომ ეს ტიპური „გორაკი“ არის („ნატატარი“), სა-
ზოგადოების ადგილსამყოფელი მისი განვითარების გარკვეულ სა-
ფეხურზე (მაგრამ ამის შესახებ ქვემოთ...). რუსთავეში გამოვიარეთ,
მონაპოვარი სამხარეთმცოდნეო მუზეუმში დავეტოვეთ და თბილისს
დავბრუნდით. რუსთავეს და მისი არხი თანდათან ცოც-
ხლდება.

გასვლა მეორე. გადაწყვიტეთ ყარაიის ველი (ჩვენი არხის
სამოქმედო არე) ჩრდილო აღმოსავლეთიდან დავზევროთ, გარეჯის
მთები და აქედან ველში შემავალი ხეები დავათვალიეროთ. სამ-
გორი. ჩაუარეთ ძეგლს, ვორონცოვის მიერ რუს გატანის შესახებ
რომ მოგვითხრობს (ამ წარწერაში ქართველ პატრიოტ ინჟინერს-

ერეკლე მეფის მოხსენება არ დაუვიწყრია. „თამარი“, ერეკლე, კორონცოვი, ჩვენი ხანა... ასევე რუსთავის რუ: თრდატი, ვახტანგი, დიდი მთავარი, ჩვენი ხანა...). დღეს სამგორი ცოცხლდება. სამგორი სოციალისტური ქართული სოფელი ხდება. მულანლო-მომთაბარეთა შემოტევის კვალი, გერმანელები — ცარიზმის ნამოქმედარი. სოციალიზმმა სხვარიგად განსაჯა: ბატონობა და ბატონები გადააქარა, საქართველო აღადგინა და ყველანი ერთ ძმურ ოჯახში შეიყვანა.

სართიქალაში არე-მარის მცოდნე პირი ვიპოვნეთ — ჭოხონელიძე (პაპამისი აქ რაჭიდან მოსულა). გვინდა ვიპოვოთ ის ადგილი, სადაც პროფესორი ნიორაძე ნეკროპოლს თხრიდა. ამ ველში ნეკროპოლი მეტად ნიშანდობლივი ფაქტი იქნებოდა და, ვინ ბრის, სამგორის რუს მოქმედების მოწმობაც.

მეგზური მიგვიხვდა. ველში წაგვიძღვა. სასაფლაო მეგულებო, აქამდე არა ვხანდითო, სართიქალაში ფიქლები იქიდან მოგვქონდაო.

სართიქალიდან სამხრეთ-დასავლეთით ათიოდე კილომეტრში. არხაშნის ხევის მიდამოებში მცირე (სასოფლო) ეკლესიის ნანგრევები ჩანს. აქვე ყანაში კერამიკულ ნამსხვრევებს ვპოულობთ. ჭოხონელიძემ სასაფლაოს ადგილიც გვიჩვენა. აქვე მოშორებით ჭაგები მოჩანს, ენახეთ, თითქოს ნათხარია სამ ადგილას. შეიძლება ეს იყოს პროფ. გ. ნიორაძის მიერ დადგენილი ნეკროპოლი. ყველაფრიდან ცხადია: ჩვენ რაღაც ნასოფლარზე ვიმყოფებით...

არხაშენის წყაროსაკენ წავედით. ის აქვეა ორიოდ კილომეტრში. დღეს წყარო მცირეა იმისათვის, რომ არხობა გასწიოს. ეს ხევი არხაშენი პირდაპირ რუსთავისაკენ მიდის. დღეს არხაშენის წყარო სართიქალელებს ემსახურება. ამ ხევითო, გვეუბნება ჭოხონელიძე. ადვილად ჩავდიოდით რუსთავეშიო. დღეს კი ეს გაძნელებულია სამგორმშენის არხების გამოვო. მართლაც, სწორედ აქ გაივლის ახალი არხის ერთ-ერთი ტრასა. სამგორმშენს აქ არხაშენის მიდამოში არხისთვის მიწის თხრისას მრავლად ამოუყრია ქვაყუთები. ჩანს აქ მოსახლეობა იყო ადრე საშუალსაუკუნეებში. კერამიკა თითქო ამას მოწმობს. სართიქალაში არავის ახსოვს, არც რაიმე დავიკრება აქვთ, რომ ამ ადგილას ოდესმე სოფელი იყო. მაგრამ აი სამგორმშენმა აღმოაჩინა და ჩვენი ცოდნაც რუსთავის არქეოლოგიაში კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტით გაამდიდრა.

აქვე ორი გორაკია. ერთი მათგანი, წყაროსაკენ წარზიდული, თითქო საცხოვრებელი ადგილი უნდა ყოფილიყო. ამხ. გძელში-

ლმა ამ გორაზე რაღაც „ნაცარგორულიც“ იპოვა. თუ ეს დადასტურდება, მეტისმეტად საინტერესო ფაქტი გვეჩვენებოდა: გორა უძველესი ნამოსახლევის ნაკვალევით, ხოლო ნეკროპოლი ადრეწინაქრონოსაუკუნეების ხანისა. საინტერესოა, რომ პროფ. გ. ნიორაძის მიერ გათხრილი ნეკროპოლიც III—IV საუკუნისა ჩანს. საერთოდ საუკრადოდებოა ჩვენი წელთაღრიცხვის ეს პირველი ხუთი-ექვსი საუკუნე. ის ყოველი მხრით ძლიერი ჩანს და სწრაფი აღმავლობის გზით მავალი... (თუმცა ჩვენი არქეოლოგები მთლად ამ აზრისანი არ უნდა იყვნენ. შეიძლება, ცდებოდნენ. ფორმაციის ცვლისას სიმდიდრე-კულტურისა და მისი გამოვლინების საზომიც უნდა შეიცვალოს...).

ქობონელიძე „ნატახტარისაკენ“ წაგვიძღვა. უნდა გამოვტყდეთ: მე ვფიქრობდი, რომ ეს „ნატახტარი“ ვიღაც მეფის ნასადგომევი იქნებოდა საშუალსაუკუნეებში, ვინ იცის, ბერქა ყაენის ნასაჯდომევიც კი... არც თუ დიდის ხალისით მივდიოდი. მთა-გორაკების შემოვლით, ხევით („მაყვლის ხევი“) თანდათან მაღალ მთებს შეუდევით. ერთ განმხოლოებულ გორაზე ავედი, გორა თავწაკვეთილია და წანაკვეთი საკმაოდ ფართე ვაკესა ჰქმნის: ოდინდელი სიციცხლისა ამ „ნატახტარს“ ის აჩნია, რომ გარშემო, საფუძველზე დიდი თხრილის (უთუოდ ხელოვნური თხრილის) კვალი უვლის. გორა, რა თქმა უნდა, ხელოვნური არაა, მაგრამ ამ თხრილით გახელოვნურებულია. გორას კედლის რაიმე ნაშთი არ ატყვია, ასე რომ ეს თხრილი მისი თითქმის ერთადერთი სიმაგრეა. შეიძლებოდა ადამიანს ეფიქრა, რომ აქ გორაზე დიდი ვინმეს („მეფის“) სადგომი იყო, კარავი ედგა. ასეთი ფიქრი შეიძლება, რომ სხვა საამისო ნიშნები მოიპოვებოდეს. საამისო აქ კი არაფერია. სამაგიეროდ სხვა რაღაც ნიშნები კი შეიმჩნევა. თიხის ჭურჭლის ნაშთებრეგები და ქვის იარაღები. ჩვენი არქეოლოგების დაკვირვებით ეს ნიშნები საშუალსაუკუნეების ნაკვალევი არაა, არამედ გაცილებით უფრო ადრე ხანისა ჩანს. თითქმის შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ეს გორა ადამიანის (გვარის?) ნასადგომევი... ეს სახელი „ნატახტარი“, გვიან შერქმეული თუა...

ქობონელიძემ გვაცნობა, რომ აქ ახლოს მას სხვა „ნატახტარიც“ ეგულება. მართლაც, ჩვენმა მეგზურმა ცოტა გვატარა სართიქალის მიმართულებით და ამ პირველი ნატახტარიდან ორიოდ კილომეტრის მოშორებით ასეთივე გორაზე შეგვაყენა. ისევე ოვალური სიბრტყე, საფუძვლის გარშემო ისეთივე თხრილის ნაშთი, აქაც ქვის რაღაც იარაღები.... შეიძლება ერთ-ერთ ასეთ გორაზე მართლაც იდგა ტახტი („მეფის“ საჯდომი) და ამის ანალოგიით სხვა ასეთ გორაებ-

საც ნატახტარი უწოდეს? მაგონდება არაგვის პირის სოფელი „ნატახტარი“... ორივე ნატახტარი ძველი ნასადგომევი ჩანს, ხელოვნურად გამაგრებული გორები. ტახტი აქ, თუ ის ფანტაზიის არაა, გვიანი ელემენტია. მაინც რა დროსია ეს გორაები? გათხრა უშველის. სართიჭალაში დაებრუნდით. სოფლიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით „უდაბნოსაკენ“ მიმავალი გზის პირას ჭოხონელიძემ ყორლანი „აბრამის გორა“ გვიჩვენა. აქვე მეორე და მესამე ყორლანი გზას გაუჭრია.

ჭოხონელიძე შემდეგი ვასვლისათვის შევიპირეთ და თბილისისაკენ წამოვედით, მაგრამ ლოჭინზე, ჯეირნის ველით, რუსთავისაკენ გადაუხვეით. დაგეშილი თვალთ ყორლანების მთელი გროვა შევნიშნეთ,—ისეთივენი, როგორიც ამას წინად ვნახეთ ჭანდრის ტბის პირას. ესენიც სხვადასხვა სიდიდისანი ჩანან, მაგრამ შეუდარებლად უფრო მცირენი, ვიდრე სამგორის გიგანტები.

ეხლა ჩვენ ეს ყორლანები აღარ გვაკვირვებს. დარწმუნებული ვართ, რომ ეს მოვლენა საზოგადოებრივი განვითარების გარკვეული საფეხურის მაჩვენებელი ზოგადი ხასიათის მოვლენაა და არა რომელიმე მოდგმის დამახასიათებელი რამ. საჭიროა, ოღონდ, შესწავლილ იქნას შინაარსის მიხედვით ეს ყორლანები, მათი ქრონოლოგია, მათი შემქმნელი საზოგადოების ხასიათი.

იმ სოფლის ნაკვალევს ვეძებდით, საცდელ სადგურში ქალმა რომ გვაცნობა. ვერც ეხლა ვიპოვეთ. დაღლილებიც ვართ. ახტაგლ ახუცე გამოვლით თბილისს დაებრუნდით.

ერთი გზობა კიდევ მოგვიწევს რუსთავის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მთებსა და ხეობებში სიარული. ჭოხონელიძეს შეუთანხმდით და 4 ივლისს დილით სართიჭალას მივედით. ჭანგირის ხევი გვაინტერესებს. ეს ხევი, ისე როგორც არხაშენი, ყარაია-რუსთავის ველში შედის. ნატახტრებს ჩაუარეთ. ჭოხონელიძემ აქ ქვაკაცა დაგვიჩვენა, ადგილს ეწოდებათ. ასეთი სახელი თრიალეთშიაც და სხვანაც გვხვდება. დასტურლამალში ქვაკაცა დასახელებულია, როგორც ადგილის მიჯნის ნიშანი. ქვაკაცა მეტად საინტერესო ინსტიტუტის მატერიალური ნიშანი ჩანს, წინამორბედი ქაიჭვარა-ქვაჭვარასი და მონათესავე „ქელის“, „სვინაკტის“, თაღრის, სინორის და სხვ.

იქვე ახლოს სამი ყორლანი შევნიშნეთ. ადგილს „საგაჭეებს“ უწოდებენ. შემდეგ ორიოდე კილომეტრში კვლავ ყორლანები, შორს სამხრეთით ხევი „ნაცვალწყალი“ (ყარაბულალი) — „ყარგი წყარო“ ჭოხონელიძით. აქვე გორა თავწაყვეთილი. ამ წყაროს მიდამოებში

ნამოსახლევი მოსალოდნელია. მოშორებით მოჩანს ველი ყარადღისი, ამ ველის მისავალში ჩვენი მეგზური „გოლგოთას“ გვიჩვენებს. ვან-მხოლოებული გორა. ნაყარი ქვები თითქო საგანგებოდ მოტანილი შეიძლება ეკლესია იყო — „გოლგოთა“? (ან ყორღანი?). აქვე ახლოს ჩამოდის ხევი „გრძელგორის ყელი“. ამ ხევით გზა მიდის აზამბუჩისაკენ (მალხაზოვკა). ხევის გაღმა ყარადღისის ველი იწყება. ეს ველი დღეს უდაბნოს საბჭოთა მეურნეობისაა. ყორღანი აქაც მრავალია. ზოგი დიდი და მაღალია, ზოგი მცირეა და დაბალი, ზოგი დაშლის პირზეა, მრავალი ალბათ, დაშლილია და გაქრალი.

ყარადღში გავიარეთ და ჯანგირის ხევში შევედით. დღეს ეს ხევი თითქმის მშრალია, ორ ადგილას მცირე წყარო გამოდის. ხევში აქა-იქ გამოქვაბულები ყოფილა. ჩამონგრეულან. ჯანგირის ხევი ორი ხევისაგან შედგება. ერთ-ერთი ხევით გზა უდაბნოს საბჭოთა მეურნეობაში მიდის. იქამდის თორმეტი კილომეტრია. იქ კი საბჭოთა მეურნეობის გვერდით იწყება გარეჯის უდაბნოები. ასე რომ გარეჯის უდაბნოების კავშირი რუსთავ-ყარაიასთან უეჭველია. ამ უდაბნოებიდან რუსთავ-ყარაია უფრო ახლოა და უფრო ადვილი მისადგომი, ვიდრე საგარეჯო-ივრისპირი. მაშ რატომღა, რომ ამ მონასტრებს მამულები თვალზე („საგარეჯოში“) აქვთ და რუსთავ-ყარაიაში კი არა? შეიძლება ჰქონდათ. ჭოხონელიძე ჯანგირის ერთ-ერთ ხევს დიფიზის ხევს უწოდებს. ეს გზა — ჯანგირის ხეობით უდაბნოსაკენ — უეჭველია, ძველი დროიდანვეა... უდაბნოს საბჭოთა მეურნეობაში წავედით. გზის პირას ხეობაში მრავლად გვხვდება ყორღანები. გზა ადვილ სავალია. უდაბნოს საბჭოთა მეურნეობა, ისე ჩანს, ძველ ნამოსახლარზეა მოწყობილი. აქვე ახლოს მოზრდილი წყაროა. „დიფიზის წყაროს“ უწოდებენ (შეიძლება ეს წყარო იმ ერთ-ერთი ხევის გამოსავალშია, რომელიც ბოლოზე ჯანგირის ხევს ერთვის?).

ამრიგად, გარეჯის „უდაბნოები“ სრულიადაც ისე ველურ ადგილას არ ყოფილა გაშენებული. ეს არის მდიდარი საძოვრების ადგილი. ნოყიერი და კარგად დასახლებული რუსთავ-ყარაიის უშუალო დასამხარზე...

აზამბურზე (მალხაზოვკა) გამოვლით სართიჟალისაკენ წამოვედით. გზაში „პაპალას ველზე“ ისევ ყორღანი შევნიშნეთ. როგორც ჩანს, ეს ყორღანები ამ უდაბნოს ისტორიას გააცოცხლებენ. გასაგებია: მეზობლეობა-მესაქონლეობისათვის ამ ხელსაყრელ რაიონში ადამიანს უძველესი დროიდანვე ბინა უნდა დაედო...

შედარებით ადრე იყო, სართიქალას რომ მივატანეთ, ღორ გვაქვს. გადავწყვიტეთ აქვე პატარძელს მისვლა, თუმცა პირდაპირი კავშირი ამას არ აქვს ჩვენს ამოცანასთან.

(პატარძელში ბილანთან კოშკი ენახეთ. ეს სულ სხვა სამყაროა. ერეკლე და თეიმურაზი, ლეკიანობა, ბრძოლა საქართველოს გადასარჩენად... სამსართულიანი კარგად შენახული კოშკი... კოშკის სარკმლიდან სოფლის აღმოსავლეთით, განაპირას, გორა შევნიშნეთ. დაგეშილები ვართ. გორას გარშემო მოსამკალი ქერი შემოუვლის წრიულად. „მახარიკანთ გორა“ არისო გვითხრეს. სხვებმა კი „ბე-ქიტანთ გორა“ გვითხრეს. გორაზე ავედით. წრიულად ყანა იმ თხრილში დაუთესიათ, რომელიც ამ გორის საფუძველს გარს უვლიდა. „წაკვეთილი“ თავი ოვალური ფორმის საკმაო ფართობს წარმოადგენს. უკანასკნელ დრომდე ამ გორას ერტყაო დიდრონი ხეები. ეხლაზან გაიკაფაო. გორაზე დღეობა — ღრეობა აქაურების ჩვეულება იყოფო. აქ თურმე ბევრს რასმე პოულობენ: თიხის ნატეხებს, ქვის რალაც იპოვებენ. „ნატახტარი“ ჩანს. ჩემი და სოსო გძელიშვილის კამათი. სოსო ფიქრობს, რომ ეს „ნაცარგორაა“, ე. ი. საეულტო ადგილი, ჩემი აზრით კი ეს „ნატახტარია“, ე. ი. ადამიანის უძველესი ნასადგომევი, შემდეგ, შეიძლება, „ნაცარგორადაც“, ე. ი. სპეციალურ საეულტო ადგილად ქცეული... ერთი აშკარაა: ეს არაა ყორღანი. ე. ი. საფლავი თუ სასაფლაო. მაგრამ ის არც „სალოცავი“ ადგილია მხოლოდ, მაგრამ უპირველეს ყოვლისა საჭიროა ამ „ნატახტარების“ არქეოლოგიური შესწავლა: ამ თხრილის განისა და სიღრმის დადგენა, ვაკობის ზედაპირის ფრთხილად აღება... (იხ. სურ. 9).

სწორედ აქ, პატარძელში, მახარიკანთ გორაზე მოხდა აქამდე მოპოვებულ ამ რიგის ფაქტთა პირველი განზოგადება (ჩემს ამ დღიურს კი ზუთმეტი დღის გასულს ვწერ): იშვა თეორიული ხასიათის მოსაზრება, რომ ეს ნატახტარ-გორაები საზოგადოების პირველი საცხოვრისებია (რა თქმა უნდა, „პირველსაცხოვრისი“ აქ პირობითი, შედარებითი გამოთქმაა).

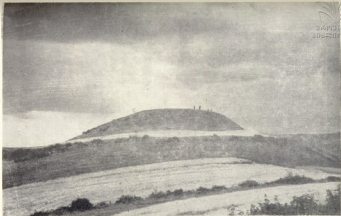
ეპ, ჩვენი არქეოლოგია. საქართველოს ისტორიულ გეოგრაფიას არ ვიცნობთ (და არც ვცნობთ), საქართველოს ისტორიულ-არქეოლოგიური რუკა არა გვაქვს, არ ვწყალობთ ისტორიას, ენას, ფოლკლორს, ეთნოგრაფიას; მოკლედ, ყალიბდება საქართველოს არქეოლოგია ქართველოლოგიისაგან გამიჯნული. სწორედ ამის გამოხატულებაა, რომ დღეს ჩვენში „ყველაზე დიდი წარმატებით“ არქეოლოგობს ის, ვისაც წარმოდგენაც კი ქართველოლოგიაზე არ აქვს და მისი ცოდნის საჭიროებას არც კი სცნობს.

დღემდე ჩვენი არქეოლოგია უპირატესად სასაფლაო-სამაროე-
ნის არქეოლოგიად რჩებოდა. ვანი, დაბლაგომი (ნაციხვარა), ვაწარო,
ბაგინეთი და სხვა თითქო საკმაო საბუთი იყო იმისათვის, ^{მეცნიერების} არქეოლოგიის სამაროვნის გარეთაც ეძებნა საზოგადოებრი-
ვების ნაკვალევი. ამ მხრით თეთრამიწა, ოდიში, ურთა, დევისხვრელი,
საგვარჯილე, მღვიმევი და სხვა კიდევ უფრო მეტყველნი არიან.

საკვირველია: ბრინჯაომდე ნასაცხოვრისებს ვიკვლევთ. ხოლო
ბრინჯაოს დროდან ასეთ ნასაცხოვრისებს არც კი ვეძებთ, მათ შესა-
ხებ ვივიწყებთ და სამაროვან-სასაფლაოებს ვიკვლევთ. თითქო ბრინ-
ჯაოს ხანის ნასაცხოვრისები არ არსებობდნენ ან ნაკლებ საინტერე-
სონი იყვნენ, ვიდრე იმავე ხანის სამაროვანი, და ასე მოგვდის იმი-
ტომ, რომ არც პალეოლით-ნეოლითის ხანის ძეგლები შეგვისწავლია
მართებული მეთოდით. ეს რომ ასე არ ყოფილიყო, განა ბრინჯაოს
დროის საცხოვრისები აქამდე აღმოჩენილი არ გვექნებოდა? თრია-
ლეთის ყორღანეთი აღმოჩნდა. ის დიდის გულისხმიერებით შეის-
წავლება, მრავალი დიდმნიშვნელოვანი ფაქტი გვინდობა და რიგ
შემთხვევაში მართებულად შეუქდება. დიდის ხმაურით ეცნობა მეც-
ნიერულ სამყაროს ამ ახალ აღმოჩენათა შესახებ, ხოლო ამ აღმო-
ჩენათა ავტორი აქამდე არც კი ცდილა ეძებნა და მოეპოვებინა ამ
ყორღანეთის შემქმნელთა ნასაცხოვრისები.

საქმე იქამდე იყო მისული, რომ მცხეთის, სამთავროს, აომაზის
ხევის, წიწამურის და სხვა სამაროვნები დიდის გულისყურით შეის-
წავლებოდა, ხოლო იმის შესახებ კი დიდხანს საკითხსაც არავე სვა-
მდა, მაინცდამაინც არავე ეძებდა, თუ სად ცხოვრობდნენ ეს ათე-
ული ათასობით საფლავის მკვიდრნი, სანამ დაიბოცებოდნენ. 16
წელია, რაც მცხეთაში არქეოლოგიური გათხრები დაიწყო და დღე-
საც კი მცხეთის ისტორიული გეოგრაფია არა გვაქვს და წიწამურის
აღმოჩენა ამ გათხრების დაწყებიდან თხუთმეტი წლის გასულს ვახ-
და მხოლოდ შესაძლებელი, როცა, ბოლოს და ბოლოს, საჭიროდ
იქნა აღიარებული მცხეთის ისტორიულ-გეოგრაფიული დაზვერვის
განახლება. რაღა საკვირველია, რომ კვლევების ასეთი მეთოდით ჩვენი
არქეოლოგია ბრინჯაოს ხანის საზოგადოების ნასადგომვეს ვერ აღ-
მოაჩენდა. მართლაც და ასეთი ნასადგომვეი არა ერთი იპოვეს
(ყუფტინი, ხოშტარია, გობეჯიშვილი), მაგრამ ვერც კი აღმოაჩი-
ნეს. 1945—1948 წლებში აშხ. გობეჯიშვილმა ცხინვალის ახლოს
„ნაცარგორა“ გათხარა, მეტად საინტერესო მასალა გამოავლინა. მან
ისიც დაადგინა, რომ ეს გორა თავდაპირველად ადამიანის საცხოვ-
რისი უნდა ყოფილიყო. ბევრი რამ სხვა მართებულიც შენიშნა მან,

მაგრამ, სამწუხაროდ, ფიქრი გულისყური სხვა მიმართულებით განავითარა და ის კი გამოჩნდა, რომ ცდილიყო ეჩვენებინა, თუ სად წავიდა ის ადამიანი (საზოგადოება), რომელიც ამ გორაზე მოხდა. სამართლიანი დაკვირვებით, ბინადრობდა, ან რატომ ბინადრობდა ამ ბორცვზე და როგორ ბინადრობდა. ამხ. გობეჯიშვილს ის თხრობილიც კი არ შეუძწავლია (ან, რაც უარესია, საჭიროდ არ დაუნახავს, რომ ამის შესახებ მკითხველს აცნობოს). რომელიც, როგორც სწორად შენიშნავს ავტორი, თითქმის თავდასაცავი ნაგებობა იყო იმ გორაზე მობინადრე საზოგადოებისა. შემდეგ ისე ჩანს ამხ. გობეჯიშვილის აზრთა მსვლელობით (თუმცა ის ამავების შესახებ გარკვევით არას ამბობს), რომ ადამიანმა (II ფენიდანვე) ეს ადგილი დატოვა. როდის და რატომ დატოვა?

ამხ. გობეჯიშვილის დაკვირვებით II ფენისა (ე. ი. შუაბრინჯაოს ხანისა) და III ფენის (ე. ი. გვიანბრინჯაოს ხანის) ნაცარგორა მხოლოდ საკულტო ადგილია. ვითომ მთლად ასეა? შემდგომი ჩაკვირება უნდა.

და თუ ასეა, რატომ იქცა და რა ნიადაგზე ადამიანის ნასადგომევი მის სამლოცველო ადგილად? სად ცხოვრობდნენ ეს მეორე და მესამე ფენის საზოგადოებანი, სად არის მათი ნამოსახლევები ან ნეკროპოლი? სამწუხაროდ, ასეთ საკითხებს ჩვენი ავტორის გულისყური არ მიუპყრია*. განა ცოტა რამის მეტყველია ის ფაქტი, რომ ასეთი ნაცარგორაები ამხ. გობეჯიშვილს მთელ რიგ სოფლებში შეუნიშნავს (დვანს, ავანეს, არკნეთს, მსხლებს, ტბეთს, ერედვს, ორტეცს). და ჩვენი მხრით შეგვეძლო მიგვემატებინა არაერთი ათეული ასეთი პუნქტი. რას ნიშნავს ის გარემოება, რომ ეს ნაცარგორაები ამ უძველეს სოფლებშივეა? განა უსაბუთო იქნება მეცნიერული ვარაუდი, რომ ეს „გორელი“ ადამიანი გორს, როგორც საცხოვრებელ ადგილს, გაეცალა, იქვე მის ძირას დასახლდა. მაგრამ გორი კი არ დაივიწყა, არამედ „საკულტო ადგილად“ შეინარჩუნა. განა რით შეიძლება უფრო რეალურად აიხსნას ის გარემოება, რომ ეს საკულტო ადგილი გორაზეა, თუ არა იმით, რომ ადამიანი გარკვეულ დროს („თავდაპირველად“) აქვე ცხოვრობდა, აქვე ჰქონდა მას სამლოცველოცა და სასაფლაოც... თუ არა, რით უნდა აგვეხსნა ჩვენ ადამიანი

* ცქიტიშვილი და მუსხელიშვილი კი აღნიშნავენ: „ნაცარგორას აღმოსავლეთ მხარეს აკრავს გორას II და III ფენების შესატყვისი დროის საკმაოდ დიდი ნასახლარი“. იხ. მათი „შიდა ქართლის 1955 წლის დაზვერვითი ექსპედიციის შედეგები“.

ნის საცხოვრისის, სალოცავის და სასაფლაოს დაშორიშორებდა. ნა პირველყოფილი ადამიანისათვის სამივე მომენტი ერთ ორგანიზულ მთლიანს არ წარმოადგენდა? „კულტი“ მისთვის ისეთივე მნიშვნელოვანი საქმიანობა იყო, როგორც საკვების თუ სამოსელის მოპოვება. ზოლო სიკვდილი რომ იგივე ცხოვრება იყო, ოღონდ „გარდაცვალებული“ ცხოვრება, ამას ეს ქართული ტერმინიც კარგად მოწმობს. და რატომ, რა მიზეზით უნდა მომხდარიყო, რომ ეს ორგანიზული მთლიანი სამად განაწილებულიყო, რომ ადამიანს ერთგან ეცხოვრა, მეორეგან ელოცა, ზოლო მესამეგან „გარდაცვალებულს“ ცხოვრება განეგრძო? რა თქმა უნდა, ეს საკითხი მეტად მნიშვნელოვანია და სპეციალური შესწავლის ღირსი. აქ „დღიურში“ მხოლოდ ზოგადი მოსაზრება შეიძლება გამოთქმული იყოს. ეს წესი — საცხოვრისის, სალოცავის და სამაროვნის ურთიერთისაგან გამოყოფა დაშორიშორებისა თანდათან და „გვიან“ შემოვიდა და შემოვიდა ეს წესი არა იმის ნიადაგზე, რომ ადამიანს ასეთი შეგნება შეუძლავდა, არამედ პირუტყუ: წესი შემოვიდა „ბუნებრივი“ მატერიალური ცხოვრების პირობების განვითარების შესაბამისად, ზოლო ამას თანსდევდა, მის ნიადაგზე იქმნებოდა სათანადო „შეგნება“. გამარტივებული სახით პროცესი შეიძლება ასე წარმოვიდგინოთ: პირველყოფილი ადამიანი საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარების რაღაც საფეხურზე ასეთ გორაკებზე ცხოვრობდა, ეს გორა იყო მისი თავდასაცავი ადგილი, რომელსაც ის ხელოვნურადაც ამაგრებდა (გარშემო თხრილით თუ ყელის გადაჭრით), აქვე „ლოცულობდა“ ის და აქვე საფლავდებოდა...

ადამიანმა გარკვეულ დროს დატოვა ეს თავისი საცხოვრისი, როდის მოხდა ეს დიდი მოვლენა და რამ გამოიწვია საზოგადოებრივი განვითარების ეს დიდი ტეხილი, — გამოსარკვევია (და დარწმუნებული ვართ, ეს საკითხი გადაწყდება მას შემდეგ, რაც ეს გორაკები მეცნიერულად აღრიცხული იქნება და არაერთი მათგანი ისტორიულ-არქეოლოგიურად სწორედ ამ თვალსაზრისით გათხრილ-შესწავლილი იქნება), მაგრამ დატოვა არა ერთბაშად და ნებისმიერად, არამედ თანდათან, საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარების შესაბამისად, ზოგან უფრო ადრე ზოგან უფრო გვიან, მაგრამ არსად ისე არ დაუტოვებია, — თუ კატასტროფა არა, რომ მისი ხსოვნა დავიწყებოდა. ამიერიდან საცხოვრისად ადამიანმა გორის ძირი, ან მისი შორიახლო ადგილი შეარჩია, გორა კი სპეციალური დანიშნულების საზოგადო ადგილად დარჩა: სალოცველ ადგილად, უკეთ, საკურთხეველ-სამსხვერპლოდ და ამ ცერემონიას-

თან დაკავშირებულ რიტუალის ადგილად (როცა). სხვაგან კიდე, საამისო საზოგადოებრივსა და ბუნებრივ ხელსაყრელ პირობებში ასეთი გორაები ციხე-ქალაქებად (ციხე-გალავნებად) იქცნენ და აღმართულა, გორისძირას, ან მისგან შორიანლო განსახლებულ მცხოვრებთა თავდასაცავ ადგილებად — დედაციხედ (რა ბევრის მერყველია აქ ეს „დედაციხე“!).

შესანიშნავია ვახუშტის დაკვირვება იმის შესახებ, თუ რატომ არის, რომ ეკლესიები ჩვენში ბორცვებზეა აშენებული. მახვილნიჭიერი ვახუშტი ხედავდა, რომ ამ გორაებზე ხალხი „ჯვარობდა“, რომ ეს ხატობა მცირე რამეს შეიცავდა ქრისტიანულს და მეცნიერი სრულიად მართებულად დაასკვნოდა, რომ ქრისტიანობამდე ამ ადგილებში „წარმართული“ მღვდელმსახურება უნდა ყოფილიყო, რომ ქრისტიანობის მსახური შეეცადნენ „მოეხსნათ“ ეს ძველი წესი იმით, რომ ამ ადგილებში ეკლესიები ააგეს და „წარმართული“ ღვთაება ქრისტიანული კულტით შეცვალეს, ასე წარმოდგა ჩვენში წესი ეკლესიების აგებისა ბორცვებზეო. ეს სავსებით სწორი დაკვირვებაა, ოღონდ ვახუშტის არ ჩამოუგდია იმის შესახებ სიტყვა (და ეს მის ამოცანაში არც შედიოდა), თუ რით აიხსნება, რომ „წარმართული“ როცა-ღრეობა ამ ბორცვებზე იმართებოდა ხოლმე. ზოგად ხაზებში ეხლა ეს ახსნილად გამოიყურება. აუხსნელი ისაა რჩება, თუ კონკრეტულად როდის, რატომ და როგორ მოხდა, რომ საზოგადოებამ გორა დატოვა, როგორც საცხოვრისი, ან კიდე, საზოგადოება როდის ავიდა ამ გორაზე. ყველაფერს ამას, როგორც ზემოთაც შევნიშნეთ, ჩვენი არქეოლოგია გააჩვენებს. სამწუხაროდ, ამ თვალსაზრისით გორაების შესწავლის საკითხი ჩვენში დღემდის არც კი დასმულა...

მერმე და რა მერყველი თემაა! შვიდბორცვიანი რომი, ხუთბორცვიანი ფილიპოპოლი, სამბორცვიანი მცხეთა, „აკროპოლისები“, „კრემლები“, „დედაციხეები“, თეფე-პისარები, ციხურები, ნაციხვარები, დიხაგუძეებები, გორაები და გორიჯვრები, ნატახტრები და ბლურები და სხვადასხვა... რა თქმა უნდა, ყველა ესენი ერთი დროისანი არ არიან აბსოლუტური ქრონოლოგიით, მაგრამ სოციალურად საზოგადოებრივი განვითარების თვალსაზრისით აქ რომ ერთ რაღაც (მთავარ მაგისტრალურ ხაზში) მოვლენასთან გვაქვს საქმე, — უცილობლად მეჩვენება.

ეს გორაები, რა თქმა უნდა, შემდეგ ყველა არ ქცეულა საკულტო ადგილად. ზოგი მათგანი დედაციხედ იქცა. ზოგს გვარის მეთაური, შემდეგ „უფალი“ დაეპატრონა („უფლის ციხე“), ზოგი ფეო-

დალის ადგილსამყოფელად იქცა და ზედ მისივე ციხე წამოვიდა.
ზოგი დიდხანით მიტოვებული, დღემდე ვერანად რჩება...
ფორმითაც ეს „ნატატრები“ ერთნაირი არ ყოფილა (ზოგი
რავლესობა) კონცხს წარმოადგენს მთისას, ხელოვნური თხრილით
ყელგადაკვეთილს, ზოგი ბუნებრივ ბორცვს წარმოადგენს, ყოველ-
მხრივ თხრილით გარშემოვლებულს და სხვადასხვა¹⁶.

ჩვენი მეოთხე გასვლა ისევ ყარაიის შიგნით დავიგულებთ.
გვინდა ამ რუსთავის მიდამო სოფლები დავზვეროთ. ეხლა უკვე
თვალახილული ვართ. ბორცვები ამეტყველდნენ. საკუთრივ რუსთა-
ვის ციხის დაზვერვა შოის გზისათვის გადავდეთ (ეს ციხე ხომ იგივე
„გორაა“. ის ამ არხითა და დედო მტკვრით სამი მხრიდან გამაგრებუ-
ლია. მაგრამ შესასწავლია ამ ციხისა და არხის ურთიერთისაგან დამო-
კიდებულება. რა უსწრებდა წინ, — არხი თუ ციხე და რომელი „ცი-
ხე“, თავდაპირველი ბორცვი — გორა თუ „დედაციხე“? ამას გათხრა
თუ გაარკვევს).

სამწუხაროდ, მარცხი მოგვივიდა: ეს გორა ამ გზობაზე მოუხილ-
ველი დაგვჩა, დიდი წვიმის მიზეზით სამუშაო გეგმა სანახევროდ
ჩაგვეშალა.

ბირლიკს მივედით. აქაური ყორღანების შესახებ უკვე ვიცოდით.
გიორგისათვის ეჩვენებინათ, როცა ის რუსთავში არქეოლოგიურ
გათხრებს აწარმოებდა. სამი ყორღანი ჩანს. მაგრამ უფრო საინტე-
რესოდ აქ ეხლა ის გორა გვეჩვენება, რომელიც დღეს სასაფლაოდ
არის ქცეული აწინდელი (თურქმანული) მოსახლეობის მიერ. ანაზ-
დელად ამოზიდული ამ ველში ეს გორა, ბუნებრივად, საცხოვრის
ადგილად გვეჩვენება. და, ვინ იცის, ამ „გორელი“ საზოგადოების
ნაკვალევია ის სამი ყორღანიც... ვწუხდით, რომ ძველი საცხოვრი-
სის ნაკვალევი ამ გორის ზედაპირზე ვერაფერი ვნახეთ. საჭიროა
უფრო აქტიური დაზვერვა, საცდელი თხრილის გაღება.

¹⁶ ჩვენდა სასამოვნოდ აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ იმ დროს მართებული
მთელი ეს ჩემი ჩივილი არქეოლოგიის მისამართით დღეს, 1959 წელს, მოძვე-
ლებულია. ამ ხნის განმავლობაში ქართულმა არქეოლოგიამ სძლია ტრადიციულ
სიძნელეებს. დღეს იგი თამამად უდგას გვერდში მოწინავე ქვეყნების არქეოლო-
გიას და მარქსისტული თეორიით აღჭურვილს მას ღირსეული წვლილი შეაქვს
როგორც ზოგად მეცნიერული, ისე, კერძოდ, ქართველოლოგიის საკითხების
გაშუქებაში.

გარდაბანს (ყარაია) წავედით. გარდაბანი მთელ ამ ველში იმით გამოირჩევა, რომ ის საკმაოდ ფართე (ათეულ კვ. კილომეტრს) შემადლებას წარმოადგენს და, ასე ვთქვათ, ბატონობს ამ ველზე ბუნებრივია, თუ აქ ადამიანის უძველესი ნასადგომევი აღმოჩნდება. განსაკუთრებით საინტერესო მოჩანს მაღალი ბორცვი დასავლეთის მხრიდან მისაველში (ეხლა რომ რაღაც დაწესებულების ორსართულიანი შენობა ადგას).

გარდაბანის სოფსაბჭოში ერთი ადგილობრივი მცხოვრები (თათარი) მოგვიჩინეს, როგორც მიდამოების კარგი მცოდნე. სამწუხაროდ, ჩვენთვის საინტერესო დაკვირვება მას ბევრი არაფერი აღმოაჩნდა. ის ახსოვდა მხოლოდ, თუ ვინ იყვნენ ყარაიის სარწყავის პლანტატორ-მემამულენი XX საუკუნის დასაწყისს (35 მემამულე დაასახელა — ბრინჯის მწარმოებელნი: 2 ქართველი, 7 თარაქამა, 1 რუსი და სხვა სომეხი). სამაგიეროდ ამ ჩვენმა მეგზურმა ერთ რუსს შეგვახვედრა, რომელიც ჩვენი მიზნებისათვის შეტად საინტერესო პირი აღმოჩნდა. ეს კაცი აქვე სოფელ მიხაილოვკიდანაა ბავშვობა მას ქერჩში გაუტარებია და კარგად ახსოვს, თუ როგორ პოულობდნენ იქ ოქროს ნივთებს, მონეტებს. მას აქ მიხაილოვკაში არა ერთი შემთხვევა აგონდება, რომ მცხოვრებლები პოულობდნენ თიხის ჭურჭელს, იარაღს, ქვევრებს. განსაკუთრებით ბევრი რამ ჩნდებოდაო იქ, საიდანაც რკინის გზის მშენებლობას ხრეში გაჰქონდაო გზის მოსაზვინავად. ეს სოფელი მიხაილოვკა აწინდელი გარდაბნის უშუალო ნაწილს წარმოადგენს. ეს ის სოფელია, სადაც ჩვენ დაზვერვების პირველსავე დღეს აგრე საინტერესო „ნატახტარი“ (ეხლა ამ სოფლის სასაფლაო) ვნახეთ და რომელიც ამ ველობში ერთ-ერთ უძველეს ნასაცხოვრისად შევიცანით.

რკინის გზის მშენებლობის ნამოქმედევი ვნახეთ. ის ამ „ნატახტარის“ გვერდითაა. როგორც ჩანს, გზის მშენებლობას სამაროვანი ან, შეიძლება, დაბანამოსახლევი გაუნადგურებია. აქვე ახლო სამხრეთით ორი ყორღანის მსგავსი ბორცვი მოჩანს. მოკლედ, მთელი არქეოლოგიური კომპლექსია: „ნატახტარი“ (უძველესი საცხოვრისი და, შეიძლება, შემდეგ, სალოცავიც), სამაროვანი თუ დაბა (ახალგანადგურებული), თითონ სოფელი მიხაილოვკა, სადაც აგრეთვე პოულობენ სხვადასხვა სიძველეებს, და ყორღანები. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ყარაიის სწორედ ამ „პლატოზე“ იყო ამ ქვეყნის მთავარი მოსახლევი უძველესი დროიდან მოკიდებული.

და რა ურთიერთობაში იყო ამ ნატახტარის მოსახლეობა „რუსთავის“ — წინარე მოსახლეობასთან (რუსთავის მიდამოებშიაც ზომ

აღმოჩნდა უძველესი მოსახლეობის ნაკვალევი II ათასწლეულიდან. შეიძლება „ქართლის ცხოვრების“ ცნობა ქართლოსის ცოლის მიერ რუსთავის აშენების შესახებ სარწყავი არხის გატანის შედეგად „ნატახტარის“ განსაკუთრებული დაწინაურების ნიადაგზე შექმნილი ლეგენდა იყოს. აქაც არქეოლოგის სიტყვაა საჭირო...

დღეს ორი სხვა სოფელიც ვნახეთ: ტატიანოვკა და ჭანდარი. უკანასკნელი ამავე სახელის ტბის სამხრეთ მხარესაა გაშლილი გრძელ ბეჭობზე. თუ ძველად სადმე ახლოს მოსახლეობა იყო, ის სწორედ აქ უნდა ყოფილიყო. სამწუხაროდ, ჩვენ ეს პუნქტი ვერ დავათვალიერეთ: მანქანიდან გამოსვლაც კი ვერ მოვახერხეთ სიციხისა და მტკვრის გამო...

საერთოდ მარცხიანი დღე გვქონდა. წვიმამ რუსთავის ციხის დათვალიერების გეგმა ჩაგვიშალა, ხოლო ამ წვიმის წინ სიციხის გამო ვერც ჭანდარი მოვიხილეთ და ვერც მტკვრის პირი, სადაც აგრეთვე რაღაც სიძველეებზე მიგვითითებდა ამას წინათ მიხაილოვკელი მკვლარი.

რა მივიღეთ?

ყარაიის ველი და მისი მიდამოები უძველესი დროიდანვე დასახლებული ადგილებია. ამის მოწმობაა ეს გორა-ნატახტარები და ყორღანები. საზოგადოებრივი განვითარების გარკვეულ საფეხურზე ამ დასახლებულ პუნქტთა შორის დაწინაურდება რუსთავი სარწყავი რუს გატანასთან დაკავშირებით და მის ნიადაგზე (ბოსტან-ვოსტანი-სამამასახლისო...).

მეთთხე საუკუნეში რუსთავის რუს მშენებლობაში ტეხილი აღინიშნება და რუსთავი მისი რაიონით დიდი მნიშვნელობის პოლიტიკური ცენტრი ხდება — სპარსთა პატიახშის ადგილსამყოფელი და შემდეგ, საუფლისწულო იბერიის მეფისა.

არხების ისტორიული გეოგრაფიით დავიწყე და უძველეს ნამოსახლევთა ტყვეობაში კი აღმოვჩნდი.

ჩვენი შემდგომი გასვლები ბუნებრივი იყო, რომ ქვემო ქართლში მოგვეწყო. უეჭველია, რომ ქვემო ქართლის განსაკუთრებული დაწინაურებულობის მაუწყებელია ლეონტი მროველთან დაცული ტრადიცია უძველეს ქალაქთა შენების შესახებ ამ მხარეში. ამ ქალაქთა მოპოვება (ჯერჯერობით ჩვენს ისტორიულ-გეოგრაფიას ესეც კი ვერ მოუხერხებია) და მათი არქეოლოგიური შესწავლა, დარწმუნებული ვართ, სხვა მომენტების გვერდით ამ ქვეყნის მორწყვის სა-

კითხვით მიგვიყვანს. ასევე მორწყვის საკითხს დაუკავშირდება, დორწმუნებული ვართ ბოლნისის, ნახიდურისა, გაჩიანისა, ლომა-გორასი და სხვა არაერთი ციხე-ქალაქის, თუ დაბის დაწინაურებული ადრეფეოდალურ ქვემო ქართლში. მაგრამ ჩვენ ამჟამად ქვემო ქართლს განზრახ გვერდს უვლით. ეს პრობლემა—ქვემო ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლა — უკვე 1949 წლიდანვე ზის ჩვენი ინსტიტუტის სამუშაო გეგმაში და, იმედია ინსტიტუტი მოუვლის კიდევაც მას.

ამიტომ ჩვენი მორიგი გასვლა მუხრანის ველში დაეიგულეთ. აქეთვე გვეწოდა იმ დროს ჩვენთვის აგრე მრავალშეტყველი „ნატახტარიც“.

*
*
*

ჯერ ისევ მიწის საკუთრებისა და მიწის ნასყიდობის ინსტიტუტებზე მუშაობისას შემიმუშავდა მოსაზრება და მას შემდეგ რაც უფრო ვუყვირდები, მით უფრო ვრწმუნდები, რომ მორწყვის საქმე ჩვენში მეტად ძველი ამბავია.

მართალია, ტერმინი „რუ“ ძირეული ქართული არ ჩანს, ის სპარსულისაგან روي ნასესხებად ითვლება, მაგრამ ეს ფაქტი იმის მოწმობად ვერ გამოდგება, თითქო ეს სამეურნეო ტექნიკა—მორწყვა საქართველოში უცხოეთიდან (ირანიდან) იყოს შემოტანილი.

აკად. ნ. მარის მოსაზრება, რომ სამეურნეო ტერმინებში „стак“ и „рой“ или „род“ мы видим не случайные персидские слова, а культурные, которые, исходя из Персии, приобрели право гражданства во всех странах в сфере ее влияния. В это сравнительно отдаленное время персы снабжали соседние народы своими техническими выражениями по орошению и садоводству как и позже¹¹, მხოლოდ იმ მხრით არის გასაზიარებელი, რომ ამ სპარსული ტერმინების შემოსვლა შეიძლება იყოს იმის მოწმობა, რომ საქართველოში მორწყვის საქმეში რაღაც ახალი ტექნიკური ხერხი შემოვიდა და არა იმისა, რომ მორწყვა მხოლოდ ამ დროიდან დაიწყო, „რუ“ რომ უცხოური ტერმინია და გვიან, შედარებით, შე, მოსული ეს კარგად ჩანს. ის მარტოა. თვისტოში არ უჩანს ქართულში, და მთლიანად ვერც იმ დარგს, მორწყვის სამყაროს, დაუფლებია, რომლის აღმნიშვნელადაც შემოსულა. რუ, რუა, რუვი, რუისი, რუისთავი, რუისპირი.

¹¹ იხ. ნ. მარის დანახ. ნაშრ., გვ. 195.

„რუ“ საქართველოში მცირე მდინარე წყალის ზოგად სახელი-
დაც ჩანს. ზეპირად რომ მაგონდება (საქართველოს ტოპონიმო-
ვინ იცის როდის გვექნება): გურიაში—რუწითელი ჩოხა, რუწითელი
იონში, რუშავა მახარაძის რაიონში, რუხმელა ლანჩხუთის რაიონ-
ში; იმერეთში — რუა ქუთაისის მიდამოებში და სოფელი სიქთა-
რუა. ამასვე, ე. ი. „რუ“ რომ მცირე მდინარის ანუ წყაროს აღმნიშ-
ვნელ ტერმინად იქცა, მოწმობს ლექსი (ხალხური?): „ჩუხჩუხით ჩა-
მორბოდა რუ დაბალი კორდის ძირს და მის კიდეს გაბადრულს ყვა-
ვილთ გროვას ბანდა პირს“. შეიძლება ასეთივე რუ-ს, ე. ი. მცირე
მდინარეს, წყაროს ჰგულისხმობდნენ ეს „რუსთავები“ ქართლსა და
სამცხეში და რუისი ქართლში.

ყველა აქედან შეიძლება ის აზრიც საბუთიანი გვეჩვენოს, რომ
ტერმინი „რუ“ მეტად ადრეა შემოსული, თუმცა, რა თქმა უნდა,
დიდად უფრო გვიან ჩვენში მორწყვის ტექნიკის შემოსვლის შემ-
დეგ. გურია-იმერეთში ამ ტერმინის გავრცელებულობა ქართულ
ენობრივ სამყაროში მისი შემოსვლის ქრონოლოგიისათვის რამოდე-
ნადმე გამოგვადგებოდა. მეორეს მხრით ტერმინი „რუ“-ს უნარი
„წყაროს“ ანუ მცირე მდინარის ტერმინად შენაცვლებისა იმის მა-
ჩვენებელი შეიძლება იყოს, რომ რწყვა აღმოსავლეთ საქართველო-
ში წყაროს წყლით ანუ ზევის სათავიდან მომდინარე წყაროთი ხდე-
ბოდა. „რუ“ რომ უტბოა, მისი ასე გავრცელებულობისდა მიუხე-
დავად, იქიდანაც ჩანს, რომ არსებობს მისი ქართული შესატყვისი
„წყარო“, „წყარი“, „წყალი“, „მდინარე“. კერძოდ მორწყვის სამე-
ურნეო ტექნიკასთან დაკავშირებული ჩანს აგრეთვე ქართული წარ-
მოშობის ტერმინები—ნაკადელი („მცირე რუ“—საბა), ნაკადი („წარ-
ხადინელი“—საბა). ნაკადული („წარსავალი გზა წყალთა“—საბა). ეს
ტერმინები მაგონდება, მრავლად გვხვდება ქართულ დოკუმენტურ
მასალებში.

ეს ფაქტები იმას მიუთითებს, რომ ვიდრე „რუ“ შემოვიდოდა,
მანამდე როგორც მდინარე წყალის („მდინარის“), ისე სარწყავი
წყალის, აგრეთვე წისქვილის წყალის საერთო სახელი იყო „წყალი“,
„წყარი“, „წყარო“. ეს წყარო ნაკადის თუ ნაკადულის საშუალებით
ნაკადელებად შეჰყავდათ მოსარწყავ მცნებში.

1782 წელს გიორგი და იულონ ბატონიშვილებმა ერეკლე მეფის
დავალებით ქართლში ერთი სამამულო საქმე გაარჩიეს. ამ საბუთში,
სხვათა შორის, შემდეგი სწერია: „ჯავახიშვილისა მიცემული წიგნიც
ამტყიცბდა, რომ იმ მიჯნებს შუა რაც ადგილი არის. გოგიბედაშვი-
ლისათვის დაენებებინა და მკედლიშვილისა მაზიტას წყარო ს ა

მიწილი ამ გოგებდაშვილისათვის მიეცათ და მას უკან ამ გოგებდაშვილებს იმ წყაროს მეოთხედიც ჯავახიშვილის სიმონისაგან ეყიდნათ¹². ამ საბუთიდან სრულიად უდაოდ ჩანს, რომ „წყარო“ სარწყავი წყლის ანუ „რუს“ მნიშვნელობით XVIII საუკუნეშიაც კი ჩვეულებრივი ტერმინი ყოფილა. „წყარო“ რომ ეწოდებოდა არა მარტო მიწის ქვეშეთიდან წყლის გამოდინების ადგილს, არამედ მთელ მის დინებასაც, ეს ნათლად ჩანს ტერმინიდან „წყაროსთავი“ (შდრ. რუსთავი).

ასე და ამგვარად მორწყვასთან დაკავშირებულ ტერმინებზე სახელდახელო დაკვირვებაც კი საკმაო დამაჯერებლობით გვიჩვენებს, რომ მორწყვა (მარტო ეს ტერმინიც კმარა ამის საბუთად ვიგულისხმოთ ქართული მელიორაციის საქმეში: რუს საშუალებით ზომ არ ხდება მორუება, არამედ მორწყვა. უკანასკნელი ტერმინი, ბუნებრივია, წარმომდგარია წყაროსაგან და არა რუსაგან) საქართველოში უძველესი სამეურნეო მოქმედებაა, რომ „რუ“-ს საქმე გვიან, შედარებით, შემოდის და, შეიძლება ვიფიქროთ, შემოდის ამ მორწყვის საქმეში რაღაც ტექნიკურ სიახლესთან დაკავშირებით.

მელიორაციის ეს დარგი—მორწყვა აღმოსავლეთ საქართველოში უძველესი დროიდანვე უნდა არსებულებოდა. ამ ქვეყნის ბუნებრივი პირობები ისეთია, რომ მორწყვის საქმე ძველიდანვე შესაძლებელია განვითარებულიყო. ამისათვის ტექნიკურად შედარებით ადვილად შესასრულებელი ნაგებობა იყო საკმაო, ხოლო მორწყვის საჭიროება დიდი იყო და ზოგჯერ სრულიად აუცილებელი. ამდენად, ბუნებრივია დაუშვათ, რომ მცირე სასოფლო არხები ძველისძველი წარმონაქმნია. უფრო გვიან, საფიქრებელია, წარმოიშვნენ უფრო დიდი სარწყავი არხები რუსთავის, სამგორის, მუხრანის, წილკანის, რუის-ურბნისის, ნახიდურის, გაჩიანის და სხვ.

ფრიად ნიშანდობლივია, რომ უძველესი ქართული ტრადიცია რუს მშენებლობას მევენახეობის დარგს უკავშირებს.

ალექსანდრე მაკედონელმაო „სარკინესა ქალაქსა ებრძოლა ათერთმეტ თთუშ და დადგა სარკინესა დასავლით კერძო და დასცა ვენაჲ და რომ გამოიღო ქსნით და დასხნა კაცნი მერუვენი და სტავითა რუისამთა დაპრჳვიან ადგილსა მას ნასტავისი“¹³.

ცხადია, X საუკუნეში, როცა მოქცევაა ქართლისა იწერებოდა, ტრადიციით ცნობილი იყო, რომ ნასტავისის რუ ძველისძველი ნაგებობა იყო (რუს მშენებლობის საქმეში მის სოციალურ მხარეზე მი-

¹² ისტორიული საბუთები, V, გვ. 103.

¹³ ნ. შარო, დსახ. ნაშრ., გვ. 192—193.

უთითებს ფრიად საყურადღებო ცნობა იმის შესახებ, რომ ვენახისა და რუს მშენებელმა ალექსანდრე მეფემ იქ, იგულისხმება ნასტაგისის, „დასახა კაცი მერუვენი“. მაგრამ ამის შესახებ სხვაგან.

აკად. ნ. მარმა გაარკვია, რომ ეს უცნაური ტერმინი, „ნასტაგისი“, ისევე როგორც „რუ“, უშუალოდ დაკავშირებული არიან სპარსულ ტერმინებთან რუდ (მდინარე) და სტაგ-თან (ვენახი).

გამოდის, რომ ქართულ ტრადიციას, რომელიც ამ ტერმინის — ნასტაგისის ეტიმოლოგიას ვენახსა და მის მორწყვას უკავშირებს, ცოცხლად ხსომებია X საუკუნეშიაც კი როგორც „რუ“-ს, ისე „სტაგისა“ თუ „სტაკის“ მნიშვნელობა.

არა ნაკლებ ძველია მუხრანის რუ ქსნიდან, „საგლახო“ რომ ეწოდება; მუხრანის რუსთანავე დაკავშირებულია, შეიძლება ვიფიქროთ, სოფელ თელოვანის წარმატებულობა ადრეფეოდალურ ხანაში (ამ წარმატების მოწმობაა შესანიშნავი ტაძარი „ჯვარი-პატიოსანი“). ადრეფეოდალური ხანის დაწინაურებულობას მოწმობს წილენის რუ, ტყვილიანიდან (თუ ქსოვრისიდან?) რომ გამოიტანა ვითომც და ისე წილენელმა V—VI საუკუნეში. ასევე ძველია, საფიქრებელია, რუის-ურბნისის რუ შინდის-საქაშეთიდან.

ეპ, სადაა ჩვენი ისტორიული გეოგრაფია, რომ შეისწავლოს ამ თვალსაზრისით ქართლ-კახეთის და მესხეთის სოფლები. რამდენ უტყუარ ფაქტს შეგვძენდა ასეთი შესწავლა! ატენი ან ახალქალაქი, კასპი, ურბნისი, ცხინვალი, გორი, მეჯვრისხევი, ალი, ზოვრეთი, სამთავისი და სხვანი განა ვიცით რას წარმოადგენდნენ ამ თვალსაზრისით, განა ვიცით თუ რა მნიშვნელობა ჰქონდა ამ პუნქტების დაწინაურებისათვის მორწყვის საქმეს? ჩვენ ვიცით, მაგალითად, რომ ატენი ქალაქად იქცა XI საუკუნეში, მაგრამ, განა VII საუკუნეში, როცა იქ იმ სიონს აგებდნენ, ეს სოფელი უმნიშვნელო იყო? და თუ არა, მაშ რით უნდა ყოფილიყო მნიშვნელოვანი? განა მარტო იმით, რომ ის თრიალეთიდან შიდა ქართლში შემომავალ გზაზე იდო? სრულიად ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ატენის მევენახეობა იყო, უპირველეს ყოვლისა, ის მიმზიდველი მომენტი, რომლის საფუძველზე აქ ასეთი მშენებლობა გაიშალა VII—X თუ XI საუკუნეებში (ტაძარი, ციხე, ქალაქი). ხოლო ატენის მევენახეობა ტანადან გამოყვანილი რუს წყალობაა.

მე, ისევე როგორც სხვას, საქართველოს ისტორიაში მომუშავეს, მიფიქრნია, გონების თვალთ მიცვლევია, თუ რაში იყო ის ძალა.

რომლის წყალობითაც საქართველო, განსაკუთრებით მისი აღმოსავლეთ-სამხრეთი ასეთი სიმედვრით უძლებდა ველის ხალხთა გამანადგურებელ შემოტევებს და აღდგომა-განახლების დაუწყებელ უნარს იჩენდა. სხვა პირობათა შორის ასეთი უნარიცა და თვით სპეციფიკაც ქართული ფეოდალური ურთიერთობისა მე ქვეყნის მეურნეობის ხასიათში, ქართულ მევენახეობა-მებაღეობაში და, კერძოდ, მორწყვაზე აგებულ სასოფლო-სამეურნეო კულტურაში მეხატებოდა. სარწყავი არხების გატანის თუ განახლების სიადვილე და ამდენადვე მათი მოუშლელობა (სადაც ეს ნაგებობანი ძნელი და რთული იყო, იქ მოიშალა კიდეც და ქვეყანაც გაველურდა: ყარაია, იორსამგორი, ბორჩაღუ), ამ მორწყვაზე აგებული სოფლის მეურნეობა, ხოლო ასეთი მეურნეობის საფუძველზე განვითარებული ინდივიდუალური საკუთრება მიწაზე და მისი მოქცევა ყიდვა-გაყიდვის სფეროში, — ყველაფერი ეს ძველია და საქართველოსათვის ფრიად დამახასიათებელი...

მარქსიზმის კლასიკოსებმა „აღმოსავლეთის ცის გასაღები“, ე. ი. „აღმოსავლეთის“ სოციალურ-პოლიტიკური წყობის ახსნის საშუალება მისი მიწათმფლობელობის ხასიათში აღმოაჩინეს. ვფიქრობთ, ამ დებულების გავრცელება არაერთ არა „აღმოსავლურ“ ქვეყანაზეც შეიძლება, კერძოდ, საქართველოს ფეოდალური წყობილების ხასიათის მეცნიერული შეცნობა შესაძლებელია მისი მიწათმფლობელობის ხასიათის გათვალისწინების ნიადაგზე, ხოლო მიწათმფლობელობის ხასიათი საქართველოში დიდად იყო დამოკიდებული მიწის მეურნეობის ხასიათისაგან: ამ უკანასკნელის საფუძველი კი იყო ინტენსიური სოფლის მეურნეობა (მევენახეობა-მეხილეობა, მებაღეობა, მებაღეობა, მეხორბლეობა), რომელიც აღმოსავლეთ საქართველოში მნიშვნელოვანწილად მორწყვის მომენტს ემყარებოდა. მოკლედ რომ დავასკვნათ: საქართველოს ისტორიაში შეუცნობელი ამ მხრით არაფერია და ქართული ფეოდალიზმის თავისებურება ადვილი ასახსნელია. ადვილი ასახსნელია საქართველოს გაუტეხელობა. ეს გაუტეხელობა ქართული მეურნეობის მოუშლელობაშია, მის ადვილად აღსადგენლობაშია. „Иверия¹⁴ хорошая страна, она скоро устроится“ — ეუბნებოდა კახთა მეფის ელჩი ნიკიტორე მოსკოვის ხელმწიფეს XVII საუკუნეში. და ასეთი უნარისა იყო არა მარტო კახეთი.

¹⁴ აქ ნიკიტორე ელჩი კახეთს გულისხმობდა.

ნატატარში მივედით. ეს სოფელი გარდა მისი სახელისა სხვა მხრივაც საინტერესოა. წყაროებში მას საფურცლე ეწოდება. საფურცლეს ჯერ კიდევ ლეონტი მროველი იხსენიებს.

ასეთი სახელი ეხლა ამ სოფლის ერთ უბანს ჰქვია. საშუალ საუკუნეებში ეს სოფელი სამცხეთო იყო. მუხრან-ბატონებს მიემდლაკრებინათ. ზურაბ არაგვის ერისთავმა „ხმლით აიღო“ ის, მუხრან-ბატონს წაართვა და მცხეთას დაუბრუნა XVII საუკუნის ოციან წლებში. ზურაბ ერისთავი სწორედ ამ სოფელში მოკლეს.

სოფლის აწინდელი მოსახლეობა გვიან მოსულია. ჩვენი პირველი მასპინძელი ამ სოფელში ღებელი გობეჯიშვილი იყო.

რატომ ჰქვია ამ სოფელს „ნატატარი“? ეს სახელი, უეჭველია, ძველია. ვეძებთ ჩვენთვის უკვე ნაცნობ საამისო ნიშნებს. არაგვზე წაყიდებით აქ არაერთი გორა მოიპოვება. ერთი მათგანი უფრო საეჭვო გვეჩვენა. მაგ გორაზე მებატონე ცხოვრობდაო, გვეუბნებიან, ვინ იცის, ეს იყო „ნატატარი“, თუმცა მას დღეს ასეთი სახელი არა ჰქვია და ვერც რაიმე სიძველის ნიშანი ვიპოვეთ იქ. ის სანახევროდ დაშლილია. სოფლის მიდამოების მოხილვაა საჭირო, მაგრამ ადგილები (სამხრეთით) ნაკრძალია და ჩვენ კი საჭირო ნებართვა არა გვაქვს.

ერთი მოხუცი აგვეკიდა: ველში წავედით, თეკენას გიჩვენებთ, იქ ბევრი რამ ჩნდებაო. ნატატარიდან სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულენით გვატარა და მცირე ეკლესიის ნანგრევი გვიჩვენა. იქვე შორი-ახლოს ყორღანია, სამხედრო ნაწილს მისი გამოყენება სურვებია, სანახევროდ მოუთხრია და თავი მიუწებებია. აუარებელი ჩონჩხი ამოცვივდაო... სხვა რამ ღირსშესანიშნავი აქ არაფერი ჩანს. სოფელი თეკენა გვიანფეოდალური ხანის საბუთებში შემხვედრია.

მისაქციელს წავედით. ერთი მთა საეჭვოდ გამოიყურება წინ წამოზიდული ცხვირით: გორა გვეჩვენება, ავედით, ბევრი ვათვალიერეთ, ვერაფერი ვიპოვეთ. ერთი აქაური მოქალაქე თან წავიყვანეთ წილენისაკენ. შუა გზაზე—ბოდავის კალთაზე ნეკროპოლი გვიჩვენა „ერბოიანს“ ვეძახითო, ქილებს ეპოულობთ აქ ერბოისასო. თითქო ეს სოფელი, ისევე როგორც მისაქციელიც არხის პირზე უნდა ყოფილიყო. ასეთი არხი არაგვიდან XIX საუკუნეში გამოეტანა მუხრან ბატონს. ეს ბევრს ახსოვს, მაგრამ ძველი არხისა კი არაფერი იცინ.

წილკანში ჩვენ დღეს მხოლოდ რუ გვაინტერესებს, ისე წილკანელმა რომ გამოიტანა, როგორც ლეგენდა გადმოგვცემს, ყავაჩვენებელით. წილკანი იმ დროს, სავარაუდებელია, საეკლესიო საქმეებზე იყო. ისიც ნიშანდობლივია, რომ ეკლესიის მეთაურს გაჰყავს საქვეყნო არხი. ლეგენდის შინაარსისაგან დამოუკიდებლად, ის მაინც უდავოა, თუ მოსახლეობა რა დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ამ სარწყავ ნაგებობას და როგორ იყო ის დამოკიდებული ამ რუს გამტანისა და მის მეშვეობაზე—წილკანის ეპისკოპოსთაგან. საინტერესოა ეს ტრადიცია არხთა მშენებლობის ხსოვნის დაცვისა (რუსთავის, ნასტავისის, სამგორის, ალაზნის, მუხრანის, სალთვისის. ალბათ სხვა არხების მშენებელნიც მრავლად ახსოვდათ). ასეთი ტრადიციის სიძლიერე იმის მოწმობაა, თუ როგორ ძვირად აფასებდა ხალხი ამ ფაქტებს და თავის ხსოვნაში მტკიცედ ატარებდა მათ. უეჭველია ეს ხსოვნა იმითაც იყო შემტკიცებული, რომ ამ ფაქტს მფლობელი არ აფიწყებინებდა არხით მოსარგებლე საზოგადოებას, რომლის ექსპლუატაციის ერთ-ერთ საფუძველს სწორედ ეს ფაქტი წარმოადგენდა.

წილკანიდან ერთი მოქალაქე წავიყვანეთ. ნარეკვავის ზეობას გვინდა ავეყვით და წილკანელის რუს ტრასა დავადგინოთ. ტყვილიანი აქ არავის ახსოვს, ვახუშტი კი ამ ადგილს გარკვევით ასახელებს, როგორც წილკანელის რუს სათავეს¹⁸.

სოფელ ძაღისას მივატანეთ. ის სწორედ იქ ძევს, სადაც ნარეკვავის ზევი მუხრანის ველში გამოდის. მაგონდება რომაული იტინერარიუმი. იქ იხსენიება ძაღისა. რამდენს არ აწვალევენ ამ ძაღისას, სად არ ათავსებენ მას, ოღონდ ადგილზე კი არ აყენებენ. და ასე ხდება იმიტომ, რომ ჩვენი სპეციალისტები ძველი გზების კვლევისას ისტორიულ გეოგრაფიას ყოველად უგულვებელყოფენ, წყაროებში მოხსენებულ ადგილებს არ ნახულობენ და უპირატესად რუკების ჩვენებებზე ფილოლოგიურად ეარჯიშობენ. მართლაც და რა უნდა იყოს იმის საწინააღმდეგო, რომ ძაღისა თავის ადგილზე დარჩეს. იბერიის ბარისა და ზეგნის საზღვარზე მდებარე ეს პუნქტი, ჩანს, მნიშვნელოვანი საგზაო სადგური იყო. შიდა ქართლის უმთავრესი გზა რომ სწორედ მუხრან — ძაღისა — წილკანზე გამოივლიდა, ამის საბუთია სოფელი მის აქციელი, რომელიც ამ თავისი მეტყველი სახელით ნიშანდობლივ უჩვენებს თუ საიდან მოდიოდა მთავარი გზა. „მისაქციელი“ (მისაბრუნე, მოზოულა-მოხვეულა გურული

¹⁸ აღწერა... გვ. 63.

კილოთი) — ეს პუნქტი შეიძლებადა ყოფილიყო მხოლოდ ძალისა წილკანზე გამავალი გზისათვის და არავითარ შემთხვევაშიც მცხეთიდან არავის პირით მიმავალ გზისათვის. იგულისხმება, რომ ძველსა და ახლსა კანზე წამოსული გზა აქ (მისაქციელში) მიუხვევდა, „მიუქცევდა“ არავის პირისაკენ (ბულაჩაურისაკენ?), ან ნატახტარ-მცხეთისაკენ. შესაძლებელია, აქ, მისაქციელს, საგზაო ნიშანი რაიმე იდგა (მილო-ონი, ნებოძირი).

ასე რომ ძალისა თავის ადგილას კარგადა ზის და მისი გადაად-გილებისათვის საბუთი არ ჩანს.

ნარეკვავის ხეობას შევყევით. ნარეკვავე მცირე მდინარეა. ასეთივე იყო ის, საფიქრებელია, საშუალსაუკუნოებშიც; ეს კარგად ჩანს მის კალაპოტზე დაკვირვებით. ზაფხულობით ის დღეს მთლიანად გადა-ჰყავთ ყანებში და ჩვეულებრივ ბაზალეთის ტბასაც ესესხებიან ზო-ლმე წყალს. როგორ იყო საქმე იმ ძველ დროს არ ვიცით, მაგრამ ის უეჭველია, რომ წილკნელი უფალი ამ წყალს სულერთიანად მიიტა-ცებდა...

ძალისაიდან 6—7 კილომეტრში—ნარეკვავის ხევის მარცხენა ნა-პირზე არის ადგილი, რომელსაც მჭადიჯვრელები ტყვიანს უწოდებენ. აქედან გაუტანია რუ ისე წილკნელს.

მაგრამ არსებობს სხვა ცნობაც, რომ რუ ისე წილკნელმა გამოი-ტანა არა ნარეკვავის მდინარიდან, არამედ ქსნიდან¹⁶. ეს უკანასკნე-ლი ცნობა თითქო ადრე საშუალსაუკუნოებიდანვე მოდის. ასე რომ, გამოსარკვევია ამ ორი სხვადასხვა ცნობის წყარო და ამ ვითარების წარმოშობის მიზეზები. ამისათვის საჭირო იქნებოდა სპეციალური ისტორიულ-გეოგრაფიული მუშაობის ჩატარება.

ნარეკვავის ხეობა ისევე, როგორც მრავალი სხვა ხეობანი, იბე-რიის ზეგანია. დუშეთიდან, უკეთ ბაზალეთიდან ამ ხეობაში საქვეყ-ნო შარა შემოდის და კოდისწყაროზე გადავლით ქსნის ხეობას გრემისხევიან აკავშირებდა.

მჭადიჯვარი ამ გზასაყარზე მნიშვნელოვანი ადგილი ჩანს. ამას-ვე მოწმობს აქ დომენტი კათალიკოზის სააღმშენებლო მოღვაწეობა XVII საუკუნეში; ფართო გალავანი, აგურიტ ნაგები დიდი ტაძარი (სპარსული იერი დაჰკრავს).

მაგონდება ლეკიანობა და მჭადიჯვრის ომი.

დღევანდელი მოსახლეობა მთიელები ჩანან, ცოცხალგონებიანი, ამაყი, ზალისიანი.

¹⁶ საქართველოს სამოთხე, საბინის გამოცემა, გვ. 211.

დღეს ჩვენ აქ მხოლოდ ტყელიანის დასადგენად წამოვედით. მოშორებით „ნატახტარი“ შევნიშნეთ. ვიკითხეთ. აქაც პქონი დაკვირვება. ხელოვნური გორააო. რაღაც ნივთებს ეპოულობოდნენ ხეთ. ტიპიური „ნატახტარია“. საკმაოდ მოზრდილი ბორცვი. წანაკვეთი — ოვალური ფორმის ფართობი. ბორცვს ყოველი მხრიდან შემოუვლიდა თხრილი, რომლის ნაკვალევი დღეს სუსტად ჩანს. კერამიკა, კაყის და ობსიდიანის ნამსხვრევები ძველი ნასაცხოვრისობის მოწმობაა. ამხ. გძელიშვილი ნაცარგორულს (ე. ი. კულტის ნიშნებს) ეძებს. რაღაც ნიშნებს პოულობს თითქო. ეს მოსალოდნელიცაა. შეიძლება ეს იყო „მქადიჯვარი“ (შეადარე ბორცვისჯვარი, ციხისჯვარი, ფინხისჯვარი, ვაკიჯვარი, გორიჯვარი და ათასი სხვა „ჯვარი“). საკითხია მხოლოდ რატომ ეკლესია არ ააგეს ამ გორაზე. ის არც ფეოდალს გამოუყენებია ციხე-სასახლისათვის.

კიდევ ერთი ასეთივე ბორცვი მოიპოვება ამავე მქადიჯვრის მიდამოში ნარეკვაეის მარჯვენა ნაპირზე. აქაც ისეთივე ნიშნები ვიპოვეთ, ამ ორ ბორცვს შორის მანძილი კილომეტრნახევარი თუ იქნება... (იხ. სურ. 10).

მქადიჯვარიდან დუშეთს გადავედით, მშვენიერი ბაზალუთი გავიარეთ და თბილისს დავბრუნდით. გვიანი დროს გამო ბაზალუთის ტბის პირას ყორღანი უნახავი დავგვჩა გვიანდა ვნახთ საგლაო და ნასტაგისი და შიდა ქართლის სხვა ძველი სარწყავი ნაგებობანი. მაგრამ სიცხის გამო ეს საქმე უნდა სხვა დროისათვის გადავდოთ. საქირო იქნება, როგორც ჩანს, რომ ინსტიტუტმა მოაწყოს სპეციალური თემატიკური ექსპედიცია ამ არხების ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლის მიზნით.

* *

დღეს (?) მცხეთაში ამხ. აფაქიძეს ვეწვიეთ. წელს მცხეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ უთუოდ წარმატება მოიპოვა. მან წი იყ ა მ უ რ ი ა ლ მ ო ა ჩ ი ნ ა. უცნაური, მეტი რომ არ ითქვას, სამეცნიერო მწერლობა გვქონდა. რამდენი მეცნიერი შეხებაა მცხეთის, არმაზციხის ან წიწამურის ადგილმდებარეობის საკითხს და არავის მოპკონებია, რომ ეს ადგილები წინასწარ ისტორიულ-გეოგრაფიულად შეესწავლა. უკეთეს შემთხვევაში აწინდელ მცხეთას გაივლიდნენ, სვეტიცხოველს ანტიოქიით და სამთავროს ინახულებდნენ, ბებრის ციხეს ავიდოდნენ, არაგვს გაღმა სოფელ წიწამურს გაჰყავდნენ, თვალთ ზომავდნენ მანძილებს და გამოჰქონდათ დასკვნები ისე, რომ ესა თუ ის პუნქტი ხან გაღმა გაჰქონდათ, ხან გამოღმა.

იყო ცხარე კამათი, ფილოლოგიური ვარჯიშობანი, ხოლო მცხეთაში წამური და არმაზციხე მშვიდად განისვენებდნენ, უპოვნელნი რჩებოდნენ და ისევ მპოვნელს ელოდნენ.

1936 წლიდან მუშაობს მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია. მკვიდრ ქართულ ნიადაგზე დადგა მცხეთის მეცნიერული შესწავლა. აღმოჩნდა არმაზისხევის სამაროვანი, სამთავროს სამაროვანზე მრავალი ასეული საფლავი გაითხარა, აღმოაჩინეს არმაზციხე, არაგვის მარცხენა ნაპირზე ვეება სამაროვანი იპოვნეს, თხრიდნენ ამ საფლავებს, სწავლობდნენ მონაპოვარს, სწერდნენ, მსჯელობდნენ საზოგადოებაზე. მის სოციალ-ეკონომიურსა თუ კულტურულ ყოფაზე, მაგრამ არსად ჩანს მსჯელობა იმის შესახებ, თუ სად ცხოვრობდა ეს ხალხი, დღეს ათეული ათასობით სამაროვნის მკვიდრნი რომ არიან.

მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის პირველი ხელმძღვანელები აკადემიკოსები: ივ. ჯავახიშვილი და ს. ჯანაშია კარგად ითვისებდნენ სამაროვნის არქეოლოგიური შესწავლის გვერდით მთელი ამ ტერიტორიის („დიდი მცხეთის“) ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლის საჭიროებას. ამ მიზნით იყო შექმნილი ექსპედიციის წევრების ერთი ჯგუფისაგან ე. წ. „მშვერავთა რაზმი“. ამ რაზმის მუშაობა, მისი მეცნიერულ-ისტორიული მცირე მომზადებისდა მიუხედავად, მაინც ეფექტიანი იყო. სამწუხაროდ, შემდეგ რაზმის მუშაობა შეწყდა და მცხეთა ისტორიულ-გეოგრაფიულად დღემდე შეუსწავლელი რჩებოდა. მხოლოდ წელს განაახლა ექსპედიციამ ეს მიტოვებული საქმე და წიწამური უეჭველად აღმოაჩინა.

ამ დროს დაემთხვა ჩვენი ისტორიულ-გეოგრაფიული „გასვლები“, სარწყავი არხების დაზვერვის მიზნით რომ წამოვიწყეთ და გორა-ბორცვი-ნატახტარის დაზვერვად რომ გადაგვექცა. ამ გორაებზე აგრე დაგვშოლებმა, ბუნებრივია, წიწამური ადვილად შევიცანიით. განმხოლოებული გორა, თხემი—ოვალური ფორმის ფართო ვაკე, სამი მხრით ძნელად მისადგომი, დასავლეთის შეფენებაზე დაბა, ხოლო თხემზე პირველსაცხოვრისი, შემდეგ დედაციხე (ამხ. აფაქიძემ მარჯვედ დაიწყო და თხემზე პირველივე ბარით თლილი ქვისაგან ნაგები შენობის ნაშთი იპოვა).

წიწამურის აღმოჩენა კარგი მიღწევაა. არტაგის თავს გადამხდარი ამბავი რეალურ-ისტორიულად ცოცხლდება. ეს ასეა, მაგრამ აქამდე ჩვენმა არქეოლოგიამ ძველი მცხეთა ვერ აღმოაჩინა.

მე და ამხ. ნინა წიწამურის სანახავად წავედით. ამხ. აფაქიძე შევიპირეთ და ერთ კვირა დილას მცხეთას ავედით. მძღოლმა ამხ. აფაქიძის ბინაზე მიგვიყვანა ბარბალეს სახელობის ეკლესიის ნანგრევის ახლოს. გორა-ბორცვებზე გამახვილებული ჩემი ყურადღება ამ ეკ-

ლესიის ნანგრევების ადგილმდებარეობამ მიიქცია. ეჭვი ამხ. ნიწას გა-
უზიარე. ამხ. აფაქიძე უკვე წასულიყო წიწამურს და იქ გველოდ-
ბოდა. ამიტომ ამ საეჭვო ადგილის დათვალიერება შემდეგსაა შესაძლებელი.
გადავდეთ და წიწამურს წავედით.

ამხ. აფაქიძის აღმოჩენამ ჩემზე დიდი შთაბეჭდილება იქონია.
სრულიად უეჭველად მეჩვენა, რომ კლასიკური ცნობების „სევსა-
მორა“ ნაპოვნია.

ჩვენი წლევანდელი დაკვირვების გავლენის ქვეშა ვარ და, ბუნე-
ბრივია, წიწამურშიაც იმავე მოვლენას ვეძებ. ამხ. აფაქიძეს ვეკით-
ხები, ხომ არ უპოვნია იმის ნიშნები, რომ ადამიანი აქ კიდევ უფრო
ძველად ცხოვრობდა? ეხლაც ვფიქრობ, რომ ასეთი რამ აქ სავე-
ბით ბუნებრივია, თუმცა თავისთავად აუცილებელი არაა, რათა ყო-
ველი ბორცვი ან გორა, რომელიც ოდესმე ციხისა თუ ქალაქისათვის
გამოუყენებიათ, იმთავითვე ადამიანის პირველსაცხოვრისი ყო-
ფილიყო.

წიწამური ერთ დროს საკმაოდ მოზრდილი ქალაქი ყოფილა. მი-
სი კედლები არაგვს ებჯინებოდნენ, ხოლო მის აკროპოლისს სწორედ
ის განმხოლოებული გორა წარმოადგენდა, რომელიც საგანგებო
კედლებით იყო გარშემოვლებული და სადაც დიდი კვადრებითა და
აღიზით ნაგები დედაციხე აღმოჩნდა¹⁷.

მოკლედ, დიდი მცხეთის საზღვრები გაფართოვდა. არაგვის
მარცხენა მხარეზე ამიერიდან მარტო უმისამართო სამაროვანი კი
არა, არამედ მისი შემქმნელი საზოგადოების ადგილ-სამყოფელიც
დადგინდა.

გარკვეული დროიდან წიწამური მცხეთაში შემოდიოდა, „დიდი
მცხეთის“ ნაწილს შეადგენდა და ბუნებრივია, არაგვზე ხიდიტ ყო-
ფილიყო მასთან დაკავშირებული. და ეს მართლაც ასე იყო. მაგრამ
წიწამურს მაინც საკუთარი მისასვლელები ჰქონდა ჩრდილოეთიდან
თუ აღმოსავლეთიდან. უკანასკნელი მიმართულებით გზა პირველად,
როგორც ჩანს, სოფელ ჭაჭვს მიადგებოდა. ამიტომაც იყო, რომ ეს
სოფელი ხშირად ირბეოდა შემოსეულ მტერთა მიერ. თავის დაბ-

¹⁷ ზოგიერთი ამხანაგი, ჩანს ვერ ეგუება ამ ტერმინს — „გორა“. მაგალი-
თად, ამხ. ა. აფაქიძე „სერას“ ირჩევს (იხ. შრომები, IV, ნაკვ. 2, 1959, გვ. 31 და
სხვ.). შეიძლება ტერმინი „გორა“ უვლასათვის დამაჯერებლად ჯერჯერობით არ
გამოიყურებოდეს, მაგრამ არა გვეგონია, რომ ამ მოვლენას (მოსახლეობის ერთ-
ეულის ადგილსამყოფელს) „სერა“ უფრო შეეფერებოდეს; ჩვენ იმედი გვაქვს,
რომ მოკლე ხანში დაწერილებით ვისაუბრებთ ამ ტერმინის გარშემო.

ცელი ქართველები, როგორც ჩანს, ამ სოფელში მოსავლეს თავდნენ ომს შემოსეულ მტერს, მაგრამ ყველაფერს ამას დაადგენს, ხელშესახებს გახდის შემდგომი ისტორიულ-გეოგრაფიული დაზვერვა დიდი მცხეთისა.

ბარბალეს ეკლესიის ნანგრევის ადგილმდებარეობის ნახვის შედეგად აღძრული ეჭვი იქ. წიწამურში, მე ამხ. აფაქიძეს გაუზიარე. და მანაც მიაბო, რომ ერთხელ შხის ჩასვლისას, როცა დასავლეთიდან სხივები ბარბალეს ეკლესიის ჩრდილოეთით გათხრილი შარის პირს ეცემოდნენ, მას ალიზის წყობა შეუნიშნავს. რაიმე გარკვეული დასკვნა, ჩვენ რომ გვაინტერესებს, მას აქედან, როგორც ჩანს, არ გამოუტანია. არც საამისო გუშანი რაიმე აუღია.

წიწამურიდან დაბრუნებისას, უდროობის გამო, ამ ადგილის ნახვა არ მოგვიხერხდა.

სწორედ ამ დღეებში აქვე ამხ. აფაქიძესთან ამოსულიყო ამხ. ს. გძელიშვილი. „ნატახტარებზე“ დაგეშოლს, ალიზის წყობის გარდა, ამხ. გძელიშვილს თვით გორა მოუხილავს და ძველი დროის კერამიკის ნამსხვრევები უბოვნია. მასვე შეუნიშნავს, რომ ეს გორა ხელოვნური გრანდიოზული თხრილით არის გამოყოფილი იმ მალ-ლობისაგან, რომლის უშუალო გაგრძელებასაც ის წარმოადგენს.

ამხ. გძელიშვილის მონათხრობმა დაგვაჩქარა და მე და ამხ. ნინა კვლავ ბარბარეს ეკლესიის ნანგრევს ვესტუმრეთ. ვნახეთ ამხ. აფაქიძის მიერ შემჩნეული ალიზის წყობა. ზღუდის ნაშთი, ჩანს, გზას გაუჭრია. ოვალური ფორმის დიდ ფართობზე, რომლის უშუალო გაგრძელებას სამხრეთის მზიანი ფერდობი წარმოადგენს, მრავლად მოიპოვება სხვადასხვა დროის კერამიკის ნამსხვრევები, უფრო მეტად ანტიკური ხანისა. ჩვენ ეს აღარ გვაკვირვებს და გათხრა, ვფიქრობთ, მეტსაც გვეტყვის.

მაგრამ განსაკუთრებულ შთაბეჭდილებას მაინც ეს თხრილი ტოვებს. ის თავის დროს 150—200 მეტრი სიგრძისა უნდა ყოფილიყო, ხოლო მისი განი 20 მეტრს აღემატება. დღეს ამ თხრილის ნაშთები ჩრდილოეთით ბაიათხევს ებჯინება. ბაიათხევი ღრმა არის და ფართო, ის ჩრდილოეთიდან ჩაუვლის მცხეთას და მის ტერიტორიას ჰყოფს სამთავროს ტერიტორიისაგან. ბაიათხევი არაგვს ერთვის.

სამხრეთის მიმართულებით ის ხელოვნური თხრილი მეორე, კიდევ უფრო ღრმა ხევს ებჯინება. ეს ხევი მტკვარს ერთვის ჩრდილოეთის მხრიდან აწინდელი ხიდის ახლო. ამ მიდამოებში, საფიქრებელია, იყო „მოგვეთის კარი“, რომელიც საკუთრივ მცხეთას ჩრდილოეთისა და დასავლეთის მხრიდან კეტავდა¹⁸.

¹⁸ იხ. Описание..., II, გვ. 786.

ასე რომ ეს ხელოვნური თხრილი ამ ხევებთან ერთად მცხეთის ჩრდილოეთისა და დასავლეთის მხრიდან იცავდა, ხოლო მცხეთის სამხრეთით და აღმოსავლეთით მას მტკვარი და არაგვი უვლიდნენ. საზღვრებს შორის მოქცეულ ფართე ტერიტორიას ეწოდებოდა მცხეთა. მცხეთა გორა, როგორც აღვნიშნეთ, საკმაოდ მოზრდილ ფართობს წარმოადგენს, რომელსაც, საფიქრებელია, კედელიც ჰქონდა შემოვლებული. გათხრები დაადგენს, ჰქონდა თუ არა მცხეთას დედაციხე...¹⁹

ქალაქის უძველესი ზღუდის ნაშთია, საფიქრებელია, ის ალიზის წყობა, დღეს რომ სასოფლო გზის გარდანაკვეთში შეიმჩნევა ბარბაულს სახელობის ეკლესიის ნანგრევების ახლოს.

მაგრამ მცხეთის ზღუდის შესახებ ცნობა ჩვენამდე ლიტერატურული გზითაც შემონახულა.

დიდი მცხეთის კარები და ზღუდენი არა ერთგზის იხსენიება ლეონტი მროველისა და ჯუანშერის თხზულებებში, მაგრამ მცხეთის ისტორიული გეოგრაფია ჩვენი კვლევის საგანი ვერ იქნება. ჩვენ ამჟამად გვაინტერესებს საკუთრივ მცხეთის ზღუდე. მისი ერთი ნაწილის აღვილმდებარეობა კი ნიშანდობლივ არის დასახელებული წმი-

¹⁹ პროფ. ს. კაკაბაძე ახლახან დაბეჭდილ მონოგრაფიაში — „ეპიტაფე გორგასანი“, გვ. 14—მოულოდნელ შენიშვნაში აცხადებს, რომ „მცხეთის ქალაქის ამ დროინდელი ფარგლები გამოირკვევლია“. შემდეგ მოხაზავს ამ ფარგლებს და იქვე ურთავს: „მცხეთის ძველი ქალაქის ფარგლების შესახებ ასეთივე დასკვნამდის მისულა ნიკ. ბერძენიშვილი, როგორც ეს გამოირკვა მისი მოხსენებიდან ისტორიის ინსტიტუტის სამეცნიერო სესიაზე 30 ივნისს 1959 წ.“—იგულისხმება წინამდებარე წერილი.

აქ საჭიროა შენიშვნა: ჩვენ და ს. კაკაბაძე, თუ მან „მცხეთის ქალაქის ამ დროინდელი ფარგლები“ დამოუკიდებლად დაადგინა, სულ სხვადასხვა გზით მივიღოვართ იდენტურ დასკვნამდე. როგორც მკითხველი შენიშნავდა ჩვენ უმთავრესად გვაინტერესებდა არა „მცხეთის ძველი ქალაქის ფარგლების“ დადგენა, არამედ დემონსტრაცია კვლევის იმ მეთოდის, რომელმაც, სხვათა შორის, „მცხეთა გორას“ აღმოჩენამდე და ამის შემდეგ „მცხეთის ძველი ქალაქის ფარგლების“ გარკვევამდე მიიყვანა. მცხეთა ქალაქი ჩვენ მცხეთა გორას განვითარებად წარმოგვიდგენია.

ს. კაკაბაძე კი „მცხეთის ძველი ქალაქის ფარგლებს“ ამ „გორისაგან“ დამოუკიდებლად ეძებს. მცხეთა გორა, როგორც სოციალური მოვლენა მასთვის უცნობია.

და ნინოს ცხოვრებაში. ნინომო, მოთხოვნილია აქ, „ქალაქის ზღუდეთა გარეგნით პოვა ქოჩი ერთი, ბრწყინილ მაცულისა, სადაც აქავე საკუთრებელი ზემოსა ეკლესიასა საეპისკოპოსო დეკანოზის საყოფელად თუისა“²⁰. ჩვენ არა გვაქვს საბუთი, რომ არ ვირწმუნოთ აქ მოცემული ტოპონიმიკური ფაქტი, რაგინდ ლეგენდურიც არ იყოს ამ ფაქტთან დაკავშირებული მოთხოვნილება. ასე რომ ძველად — IX—X საუკუნეში, როდესაც ნინოს ვრცელი ცხოვრება იწერებოდა, კარგად იცოდნენ, რომ ის ტერიტორია, სადაც შემდეგ ზემო-ეკლესია საეპისკოპოსო ააგეს, მცხეთის ზღუდის გარეგნით იყო. და ჩვენი მიზნისათვის ეს საკმაოა. ამ ფაქტის გათვალისწინებით ივარაუდება, რომ საკუთრივ მცხეთის ეს ზღუდე სწორედ ბაიათხევს ჩამოაყვებოდა.

შემდეგს არქეოლოგია იტყვის.

და ჩვენ დარწმუნებული ვართ არქეოლოგია იმასაც იტყვის, თუ როდის და როგორ წარმოსდგა სამი (თუ მეტი არა) გორა: „ქართლი“, „მცხეთა“, „წიწამური“, როდის და როგორ მოიპოვა მცხეთამ უპირატესობა, როდის და როგორ წარმოიქმნა დიდი ქალაქი მცხეთა, რომლის ნაწილებს შეადგენდნენ ჩრდილოეთით წიწამური, სამხრეთით არმაზციხე და სხვადასხვა ასე და ამრიგად აღმოჩნდა მცხეთა გორა.

რამდენად წინ იქნებოდა მცხეთის მეცნიერული შესწავლის საქმე, ჩვენ რომ ეს გორაები ამ 15 წლის წინ აღმოგვეჩინა, როცა მცხეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ მუშაობა დაიწყო. მაგრამ იმ დროის ისტორიული გეოგრაფია ჩვენში ჯერ კიდევ სუსტი იყო²¹.

²⁰ ქრონიკები, I, 29. ანასეული ქართლის ცხოვრება, 57—58.

²¹ სიამოვნებით უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ბოლო ხანებში მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია შინაარსიანად სვამს საკითხს მცხეთის დასახლებულობის შესახებ მისი არსებობის სხვადასხვა ხანაში და მცხეთა გორას არსებობას იმ საკითხზე საუბრისას მართებულად ითვალისწინებს (იხ. გ. ჯ. კომენისტი 24.V.1959 წ. ა. კალანდაძე, გ. ლომთათიძე, „საუკუნეთა წიაღში“).

დასახლებული წერილი ემყარება 1957—1958 წლებში ჩატარებულ გათხრებს, როცა ექსპედიციამ მარჯველ მიაკვლია საკუთრივ მცხეთის სამხრეთის ზღუდის (?) თუ დედაციხის? ნაშთს, გვიან ანტიკური ხანის მნიშვნელოვან სათავსოებს („ამიერ“ მეფეთა სასახლეს?) მცხეთა გორის სამხრეთ ფერდობზე, სამაროვანს მცხეთა გორის ბარში და ამ სამაროვანზე „ამიერ“ მეფეთა (?) განსახლებულს...

სიცხეების გამო ჩვენი გასვლები, როგორც აღენიშნეთ, უნებურად შეეწყვიტეთ, მაგრამ იმის კმაყოფილი ვართ, რაც მოგზაურობის ისტორიული რუსთავე-ყარაია ცოცხლდება, არხების არქეოლოგიის მეცნიერული საფუძველი ეყრება. გორაების აღმოჩენა და შესწავლა ახალ ფურცელს გადაშლის საქართველოს ძველ ისტორიაში.

22. VIII. დღეს გასვლა მოულოდნელად მოხდა. ჩვენი შემადგენლობაც, ამიტომ, სხვა არის: ამხ. ნინა, ამხ. გ. ცქიტიშვილი, ამხ. ტ. ჩუბინიშვილი და მე.

ამასობაში ე. ი. ჩვენი პირველი გასვლიდან დღემდე, ბევრი რამ აღუდდა და გადადუღდა (თუმცა საბოლოოდ ჯერ არაფერი დადუღებულა), მოსაზრებანი ერთი მეორეს ცვლიან, ფაქტები გამრავლდა. მორწყვის საქმე მე ისე მარტივად აღარ მესმის დღეს, როგორც პირველ გასვლისას, სარწყავ ნაგებობათა სიძველე დღეს გაცილებით უფრო უდავო მეჩვენება, ვიდრე მაშინ; მორწყვის მნიშვნელობა ქართლის (იბერიის) სამეურნეო განვითარების საქმეში გაცილებით უფრო დიდი მეჩვენება, ვიდრე მაშინ. მარტო ის რად ღირს, რომ მორწყვაზე აგებული მეურნეობა უფრო ინტენსიურია, უფრო მაღალია, უფრო კულტურულია, უფრო აქტიურია და უფრო მყარი და მიწისმოქმედის ნებისაგან უფრო დამოკიდებულია, ვიდრე მეურნეობა მოურწყველის, თუნდაც მეტისმეტად ნაყოფიერის. მორწყვის საქმე ხელს უწყობს საერთო შეგნებას, დისციპლინას, ორგანიზებულობას. და ეს უპირველეს ყოვლისა შეეხება მცირე სასოფლო არხებს. ასეთი არხები მნიშვნელოვანწილად განსაზღვრავდა ამა თუ იმ სოფლის სიდიდე-სიმცირეს, დასახლებულობას. გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ეს სასოფლო არხები უძველესი დროიდანვე არსებობდნენ.

მაგალითად, დღეს ორი ზევი ვნახეთ: ძეგვისა და ნიჩხოსისა. როგორც ძეგვი, ისე ნიჩხისები ძველისძველი სოფლებია. დღეს მათი მეურნეობა ძირითადად ამ ზეგებიდან გამოტანილ სარწყავ

აგრე გაგებული ეს ფაქტები მარჯვედ შეეწყობოდა აქამდე მოპოვებულ მონაცემებს, მატერიალურს თუ წერილობითს და შექმნიდა მნიშვნელოვან დამატებით მასალას საკუთრივ მცხეთა ქალაქის წარმოქმნა-განვითარებისა და მის მიერ უბრატესი მნიშვნელობის მოპოვების შესახებ არმაზ-მცხეთა-წიწამურის სინოიკიზმის შემდეგ დიდი მცხეთის ხანაში...

წყალს ემყარება და ეს ასევე იყო (და კიდევ უფრო) ძველადღეს და უამწყლედოდ მათი ამ სახით არსებობაც კი წარმოუდგენელია, ვ. ი. მას შემდეგ რაც მეხორბლეობა და, უფრო გვიან, მევესტრუბიზმის სოფლების მკვიდრთათვის მეურნეობის ძირითადი დარგი გახდა, მორწყვაც, იგულისხმება, უკვე თან ახლდა მათ ასეთ მეურნეობას.

უფრო გვიანი წარმოშობისაა ეს დიდი არხები. მათი მშენებლობა გულისხმობს შედარებით დიდი ქვეყნის პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ გაერთიანებას, გულისხმობს საამისო ხელისუფლებას (უფალს, ზელმწიფეს, ფეოდალს) და წარმოადგენს სოციალური ურთიერთობის ძლიერ მომენტს. ესევე არ ითქმის იმ მცირე სასოფლო არხებზე. ესენიც ხელს უწყობდნენ, რა თქმა უნდა, საზოგადოების ეკონომიურ ზრდას, რაც საბოლოო ანგარიშით ქმნიდა საზოგადოების სოციალური დიფერენციაციის ტენდენციას (ზრდებოდა და იზრდებოდა ინდივიდუალური მეურნეობა, ისაზებოდა მიწაზე ეკრძო საკუთრება...), მაგრამ სულ სხვა იყო ხელისუფლების მიერ გატანილი დიდი არხი. ასეთი არხი ამ სოციალურ უთანასწორობას უკვე გულისხმობდა, ამ უთანასწორობას ემყარებოდა და მასვე პირდაპირ ემსახურებოდა.

*
*
*

დღეს მინდა ნასტაკისი ვნახო. ძეგვ-ნიჩბისში ავალ, იქ ძველი მოსახლეობაა, გამოვიკითხავ.

მტკვრის მარჯვენა მხრით შევყევით. გაუარეთ ახალქალაქურს, არმაზისზევს (ვახუშტით ქართლის ხევს), ციხედიდს (ხევს) და ძეგვს მივატანეთ. რამდენად მეტყველი და მცხეთის ისტორიული გეოგრაფიისათვის მნიშვნელოვანია მონასტრის ეს სახელი ახალქალაქური. ან ვახუშტის ცნობა იმის შესახებ, რომ „იყო ქალაქი არმაზი აქითგან ვიდრე ნაქულბაქევამდე და ყრუსაგან და შემდგომად მისა მოოკრდა, ხოლო აწ არს დაბნები“²². ასევე მრავალმეტყველია „ციხე დიდი სარკინისაჲ“ და ყველა ეს „დაბნები“ ამ ხევების ბოლოებზე.

„ძეგვშიაც“ ბევრი საქმე მაქვს. ძეგვი ფეოდალურ ხანაში საეკლესიო სოფელი იყო. ის საქალაქო გზაზე იდო. ძველად, საფიქრებელია, ეს იყო დიდი მნიშვნელობის გზა, არმაზს (და დიდ მცხეთას) რომ კვებავდა. ძეგვი, შეიძლება ვიფიქროთ, საზევრე-საბაჟო იყო დიდ მცხეთაში შესვლის წინ. მონღოლთა დროს აქ იამი (სავ-

²² ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 55.

ზაო სადგური) არის ნაგულისხმევი. სხვა დროს ქარვასლა-ფუნდუკი აქ დღემდე შემორჩენილია მეტად მეტყველი საგოგრაფიო სახეობის: ბ ა რ გ ი ყ ა რ ი ა და ს ა ვ ა ნ ი ს ვ ე ლ ი. თუ პირველი შედარებით ნაგვიანევი შეიძლება იყოს, მეორე, ეკვი არაა, ძველია და სწორედ საგზაო სადგურის (ასპინძა, ვანი, ქარვასლა, მანძილი, ხანა, ფუნდუკი...) აქ არსებობას მოწმობს იმ ძველისძველი დროს. წყაროები, მაგონდება, ძეგვთან კავშირში მოიხსენიებენ ვახტანგ გორგასალს, თითქო ვახტანგმა ძეგვი საკანონოდ დაუდო მცხეთის კათალიკოსს. აქ, ძეგვში, შეიძლება, ამ აქტის აღმნიშვნელი „ქელიც“ კი იყოს გადარჩენილი...

დღეს ძეგვში 900-მდე კომლიაო, რა თქმა უნდა, ამოდენა მოსახლეობა საკუთრივ ძეგვით იოლას ვერ წავა...

ძეგვის ზევი ორი ზევისაგან შედგება: ხეკორძელასა და დარბაზის ზევისაგან. ამ უკანასკნელ ზეგში, ზემოთ, სამხრეთით ძეგველების სალოცავია. ჩანს, იქ ცხოვრობდნენ ოდესმე. მაგრამ ეს ისე როდი უნდა გავიგოთ, თითქო იმ ძველ დროს აქ, დაბლა, არავინ ცხოვრობდა. საამისო საბუთია განათხარი მასალა, საიდანაც უეჭველად ჩანს, რომ მოსახლეობას აქ ჯერ ისევ ჩვენი წელთაღრიცხვის უწინარეს მრავალი საუკუნისა უცხოვრია.

ჩვენს მოსაუბრეს ძეგველ ბებურიძეს, სიტყვაძეირს, მაგრამ დაკვირვებულს, „ნასპარსევი“ ვკითხე. არ გაუგონია. „ნასტაგისი“ ვკითხე. „ნასტაკისი“ (გამისწორა) ვიციო. ეხლარომ რკინის გზის სადგურია — ქსანი, იქ მინდორია. ის არისო. ეხლა, რომ რუსთავის აგურის ქარხანაა, ნასტაკისი სწორედ ის ადგილიაო. მე ელეთ-მელეთი მომივიდა: აქ, „რუსთავი“, „ნასტაკისის“ მეორე სახელად გადარჩენილა მეთქი. კვლავ ჩავეკითხე. თურმე ჩვენი მოსაუბრე აწინდელ რუსთავ-ქალაქს გულისხმობდა, რომლის მშენებლობასთან დაკავშირებით ეს ქარხანა აუგიათ. მაინცდამაინც ნასტაკისი დავიდასტურეთ. იქ მისასვლელი გზაც გვასწავლა ამხ. ბებურიძემ. ნასტაკისის მორწყვის შესახებ შევეკითხე. — ქსანს „აქაჩავებდნენ“ და იმით რწყავდნენო. ძველად კი ქსნის წყალი ზემოდან მოდენილაო, უმატებს ვინმე სოლოლაშვილი (შეიძლება იმისთვის, რომ ჩვენ გვაამოს...). ძეგვი კი ირწყვისო ძეგვის წყლით, მერუე, მერაბი ანაწილებდაო წყალს. ეს რუ ძველია „მამაბაპური“, სამი კილომეტრის სიგრძის იქნებაო...

სოფლის სარწყავი არხების ტექნიკური შესწავლა, სარწყავი წყლის განაწილების წესები და მორწყვის საქმესთან დაკავშირებუ-

ლი სწვა მოვლენები, ბევრ რამეს გვეტყვის. აუცილებელია საამისო/ ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ფართე მუშაობის გაშლა ²⁵ „სარწყავი“

ნიჩბისში მივედით. ვახუშტი აღნიშნავს: „ნიჩბისს ბრძანებნი და დიდი და მონასტერი მცირე“ ²⁶. ნიჩბისი დღეს სამია: ზემო, შუა და ქვემო. ვახუშტი, ალბათ, შუა ნიჩბისს გულისხმობს, სადაც მართლაც არის „შენობა დიდი“, ე. ი. ციხე-გალავანი გვიანფეოდალური ხანისა.

ქვემო ნიჩბისის ბოლოზე, დასავლეთით განკიდებული გორა დავინახე. ზედ ავედით. ტიპიური „გორაა“. ოვალური ფორმის ფართობი (ასეთივეა თითქმის ყველა ეს გორაები: გორი, მჭადიჯარი, წიწამური, მცხეთა, პატარძელი, გარდაბანი და სხვ.), ისეთივე სიმაღლის, როგორც სხვა, მეტნაკლებად, გორაები.

საერთოდ, ეს გორაები, მე რაც ჭერჭერობით ვნახე, გარეგნულად ასეთია: ყველა ესენი განკიდულ-განმხოლოებულია ან ბუნებრივად, ან ხელოვნურად მდინარით, ხევით, ყელით, თხრილით. ზოგი მათგანი მდინარეს ებჯინება, ზოგი ღრმა ხევს, ზოგი ყოველი მხრიდან თხრილით არის შემოვლებული, ზოგი მხოლოდ ხევ-ხრამებით, ზოგს ხელოვნური თხრილი მხოლოდ ერთის მხრით აქვს, ზოგს ყოვლის მხრით, ზოგს სამის მხრივ და ა. შ. ბუნებრივი პირობები-საგან დამოკიდებულებით. ამ გორაების ზედაპირი ჩვეულებრივ ოვალური ფართობია, ველში ეს გორაები თითქმის ერთი სიმაღლისანი არიან (ქალაქი გორი გამოირჩევა როგორც სიმაღლით, ისე ფართობის სიდიდით). ყველა ეს გორაები დღეს მიტოვებულია, როგორც საცხოვრისი, თუმცა მრავლ მათგანთან ურთიერთობა მოსახლეობას დღესაც არ შეუწყვეტია. ზოგზე ხელისუფალს, მეფეს, მემატონეს უმოსახლნია, ზოგი ციხედ გამოუყენებიათ (ადრეფეოდალური ციხეები), ზოგზე ეკლესია აუგიათ (გარისა, ხაშური...), ზოგი სალოცავ-„საჯვარბოძო“ რჩება დღემდე, ზოგან გვიანი სასაფლაოა, ზოგი კი სულ მიტოვებულია. დღეს მოსახლეობა ან ამ გორის ძირას საზღობს, ან ცოტა მოშორებით, ან ამ გორის კალთაზე. ყველაფერი ეს დამოკიდებულია ბუნებრივი რელიეფისაგან, შემდგომი მეურნეობრივი განვითარებისაგან, ისტორიული თავგადასავლისაგან ²⁷. ნიჩბისის გო-

²⁵ სასამოვნოდ ჩვენდა უნდა აღინიშნოს, რომ დღეს ეს ნაკლი ზვეს ისტორიოგრაფიაში რამოდენადმე გამოსწორებულია. იხ. მ. გუგუშვილი, „სარწყავი მიწათმოქმედება საქართველოში“.

²⁶ ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 55.

²⁷ ამ პირობებზე ე. ი. „გორაზე“ მუშაობას მე დღესაც ვანგაგრძობ. სხვებიც მუშაობენ ამ პირობების სხვადასხვა საკითხზე. ფრიად სასამოვნოა, რომ

რაზე მრავლად ვნახეთ კერამიკის ნამსხვრევები გვიანი ბრინჯაოს თუ
შემდგომი ხანისა. აღმოსავლეთის ფერდობზე დანგრეული ქვაყუთი
შეენიშნეთ, სულ ორიოდვე წელია, რაც „აღმოუჩენიათ“ ნაღვრებით.

„გორა“ აგრე პოპულარული გახდა და აგრე მკვიდრად მოიღვა ფეხი ჩვენს მეც-
ნიერებაში. დღეს „გორას“ სტუდენტთა საგარეოშიც შეხედებით, არქეოლო-
გთა თუ ისტორიკოსთა სამეცნიერო სტატია-წერილებში, ისტორიის თუ არქეო-
ლოგიის საბეჭდო ნაშრომებშიც.

ეს ნიშანდობლივი გარემოება იმის მოწმობაა, თუ, ძირითადად, როგორ მი-
ართებული და მნიშვნელოვანი აღმოჩნდა ჩვენი იმ წლის დაკვირვებანი და სა-
მუშაო პაპოთები. დღეს უკვე ზოგად ცნობილ ფაქტად ითვლება, რომ გორა გარ-
კვეთულ დროს საზოგადოებრივი ერთეულია (გვარი), რომ ამ გორებისაგან შედგა
ხევი და სხვადასხვა. დღეს უკვე ხელშესახებად ცხადად ითვლება, გორის განვი-
თარების საფუძველზე თუ როგორ წარმოიშვეს დაბა, ქვაბი, ციხე, ქალაქი. გო-
რების არქეოლოგიური შესწავლა, ჩვენ გვგონია, დაგვიმოწმებენ, თუ როდეს და
როგორ წარმოიშვა ეს საზოგადოებრივი ემბრიონი—გორა, როგორ განვითარდა
ის და დასაბამი მისცა დაბის, ციხის თუ ქალაქის განვითარებას. გორების არქეო-
ლოგიური შესწავლა არსებითად შეუწყობდა ხელს ქართული პირველყოფილი
თემური წყობილების შესწავლას, საშუალებას მოგვცემდა თვალი გაგვედევნებო-
ნა ამ წყობილების ზრდისა, მისი რღვევისა და ახალი ურთიერთობის წარმოქ-
მნისათვის.

არქეოლოგიურ მეცნიერებაში აღიარებულად ითვლება დებულება, რომ სო-
ციალური ორგანიზაცია — გვარი (დედამთავრული) ქერ სხევე ქვის ხანაში ჩამო-
ყალიბდა და რომ ჩვენში ამ გვარის პირველსაცხოვრისი, როგორც წესი, ზედა
ძველიქვის ხანის გამოქვაბული იყო. რა თქმა უნდა, არავენ იფიქრებს, რომ ეს
სოციალური ორგანიზაცია დაირღვა და დაშალა, როგორც კი გამოქვაბულის სა-
ზოგადოებამ ღია ცის ქვეშ დაედო ბინა. გვართენული წყობილების საზოგადოე-
ბა ამის შემდეგაც ხომ მრავალი საუკუნის მანძილზე (მართალია, უღრმესი მეტა-
მორფოზით, — დედამთავრული გვარის გარდაქმნა მამამთავრულ გვარად) გა-
ნაგრძობდა არსებობას. მაშასადამე, უნდა წარმოვიდგინოთ, რომ ეს ორგანიზაცია
(გვარი) გამოქვაბულიდან გამოსვლის შემდეგ ასევე გვარად (სახლად) დასახლდა
ახალ პირობებში. ასე რომ „გორა“ სოციალურად იგივე „სახ-
ლი“ა. ბუნებრივად ისმის საკითხი თვით ტერმინი „გორას“ ურთიერთობის შე-
სახება სოციალურ ტერმინ „გვართან“ და ჩვენ არ გვეჩვენება მიუღებლად ამ
ტერმინების ურთიერთისაგან წარმომავლობა დამოუკიდებლად იმისაგან, თუ სა-
იდან მოდის თვით ტერმინი „გორა“ (მაგრამ ამაზე სხვაგან).

ამრიგად, ჩვენ ისე წარმოგვიდგენია, რომ გამოქვაბულის პირველყოფილი
საზოგადოება, სოციალური ორგანიზაცია (გვარი, სახლი), მის მიერ ამ ძველი სა-

გორის ჩრდილო-დასავლეთ ფერდის ძირში ნიჩბელებს სამეურნეო საჭიროებისათვის ღრმა ორმო ამოუღიათ (დაახლ. სამი მეტრი სიგრძისა და ორი მეტრი სიღრმის). ეს ორმო თხრილს დამთხვევია, რომელიც ოდესმე ამ გორას უვლიდა. ამჟამად მოჩანს, თუ როგორ დაღეჭილა და თანდათან გავსებულია ეს თხრი-

ცხოვრების დატოვების შემდეგ ასეთივე ორგანიზაციად (გვარებად, სახლებად) დაბინავდა ღია ცის ქვეშ, ბუნებრივი პირობებით ზელსაფრულ ადგილებში (მეურნეობა, თავდაცვა). ერთად დასახლებას მათ უკარნახებდა მათივე ორგანიზაციის ხასიათი (გვარო, სახლი), ხოლო თავდაცვის საჭიროება შეარჩევინებდა ძნელად მისადგომ ბუნებრივ სიმაგრეს, არაა საფიქრებელი (და სადღეისოდ ჩატარებული საამისო დაკვირვებანიც ამასვე მოწმობენ), რომ ნეოლით-ნეოლითის ხანის გვარები სულ ერთიანად გორა-ბორცვებზე ყოფილყვნენ დაბინავებული.

საჩუმუნო მხოლოდ ისაა, რომ ყველა ესენი, სადაც კი ბინადრობდნენ: ბორცვებზე, მთა-გორებზე, კუნძულებზე, კარენალ-ლოდოვანებში, დაუნებზე თუ დარან-გამოქცებულებში რჩებოდნენ, ყოველგან და ყოველთვის გორებად (სახლებად, გვარებად) იყვნენ მოწყობილი.

და თუ დღეს ამ პირველსაცხოვრისების ნაკვალევს ჩვენ გორა-ბორცვებზე ვპოულობთ, ეს მხოლოდ იმის მოწმობაა, რომ ის პირველყოფილი საზოგადოება უპირატესად (და არა მხოლოდ) ასეთ ადგილებს ირჩევდა საშობადლოდ.

ამრიგად, ჩვენ იმ კითხვის დასმით, თუ რა არის გორა სოციალურად, უპასუხებთ მეორე კითხვაზე, თუ როდის ავიდა პირველყოფილი საზოგადოება გორა-ბორცვზე საცხოვრებლად.

იგივე სოციოლოგიური თვალსაზრისი ჩვენ იმის საშუალებასაც გვაძლევს, რომ ზოგადად უპასუხოთ კითხვას, თუ როდის დატოვა საზოგადოებამ გორა, როგორც საცხოვრისი. ეს მოვლენა დაკავშირებულია უღრმეს საზოგადოებრივ ძვრებთან, გვაროვნული წყობილებების რღვევისა და კლასობრივი ურთიერთობის წარმოქმნის პროცესთან, ასეთი დასკვნის უფლებას გვაძლევს ზოგადი დაკვირვებანი აქამდე მოპოვებულ ფაქტებზე.

ამ მოვლენის კონკრეტული შესწავლა და მისი მეცნიერული გადაწყვეტა კი ჩვენი არქეოლოგიის მორიგი სადღეისო ამოცანაა.

ჯერჯერობით ჩვენ ამ დიდი პრობლემის შესწავლის მხოლოდ დასაწყისში ვართ და თუ, მიუხედავად ამისა, ყველას ადვილად უჩანს გორაზე მსჯელობა, ეს მხოლოდ იმის სასიამოვნო მოწმობაა, რომ პრობლემა მარცხედ დამძული აღმოჩნდა, და არა ამ პრობლემის შესწავლეულობისა. ჯერ გორაები ისტორიულ-გეოგრაფიულადაც კი აღრიცხული არა გვაქვს, რომ არაფერი ვთქვათ მათ არქეოლოგიურ შესწავლაზე. არ ვიცით, თუ რამდენი გორა, და სად (და რატომ) არსებობდა, არა ვიცით რა მათი სიდიდე-სიმცირისა, ადგილმდებარეობისა, ფორ-

ლი. სიღრმით ის დაახლოებით სამი მეტრი უნდა ყოფილიყო... ამ თხრილის ფორმა მეტად ორიგინალურია: გორის მხრიდან ამ თხრილის კედელი შევებულია, ხოლო საპირისპირო მხრიდან — დაშორებულია — აშკარად გაანგარიშებული ჩანს, რომ გორა მისადგომად მხოლოდ ყოფილიყო.

კმაყოფილი ვართ. უძველესი ნიჩბისი (?) აღმოვაჩინეთ. და ეს, როგორც ვხედავთ, ქვემო ნიჩბისშია — მთის და ბარის საზღვარზე, ნიჩბისის რუს ბოლოზე. ასე რომ „თეორია“, თითქო უძველესი მოსახლეობა მთაში იყო და მხოლოდ შემდეგ ჩამოვიდა ბარად, აგრე უთუო და უთუმცაო როდია... ნიჩბისის გორას დღეს ზალანთ (ზაალანთ?) გორას ეძახიან. ბატონები ცხოვრობდნენ მაგ გორის აღმოსავლეთ კალთაზეო, გვეუბნებიან. ალბათ ციციანთ ედოთ აქ ბინა.

შუა ნიჩბისს ავირბინეთ. მინდა ერთის თვალის მოვლებით ის „შენობა დიდი“ ვნახო, ვახუშტი რომ აღნიშნავს. ნიჩბისის ხევს ავყევით. საკმაოდ გაშლილი ხეობა დიდგორიდან მოდის. ამ ხევს შეყვება გზა დიდგორ-მანგლისში. ალბათ დავით აღმაშენებელი სწორედ ამ გზით შეეგება თურქთა კოალიციას 1121 წელს. ვნახეთ შუა ნიჩბისის გალავანი XVIII საუკუნისა და გვიან, XIX საუკუნეში (?) შემოპერანგებული ძველი ეკლესია. მე მაინც სარწყავ რუზე მიჰიარავს თვალი. ის დიდის ოსტატობით ჩანს შორიდან გამოყვანილი — 8-10 კილომეტრი სიგრძე ექნება. ქედზე გადის და ფართო ფერდობს რწყავს ამ ხეობის ორივე მხარეს. მომრავლებული მოსახლეობა დღეს წყალცოტობას უჩივის. ზემო ნიჩბისის რუ თავისთვის აქვს ცალკე. უეჭველია, ეს არხები ძველიდანვე არსებობდნენ და უამისოდ ეს სოფლები მეურნეობის ამ სახით არც წარმოიდგინება.

უკან დავბრუნდით, ქვემო ნიჩბისის ჩაუარეთ და ბორნისაკენ წავედით. „ნიჩბისის წყლის შესართავზე, მტკვარზედ, არს კოწახურას ფონი, მუხრანს გამსვლელი“²⁸. მაგონდება დავით ქართლის მეფისა და ლევან კახთა მეფის ბრძოლის ეპიზოდი. დავითი ნიჩბისის იდგა, ლევან მეფე და გურიელი მუხრანს იყვნენ. მათ შორის

მებრძო, რომ არაფერი ვთქვათ ამ გორებთან დაკავშირებულ ტოპონიმურ ფაქტებზე და სხვადასხვა.

და როცა გორა აგრე შესწავილილი იქნება, ჩვენი ისტორიული მეცნიერება იმდენი მასალის მფლობელი აღმოჩნდება, რომ ის შეუდარებლად უფრო ნათლად განსჭვრეტს ჩვენი კულტურის სათავეებს, ვიდრე ის დღეს ამას ახერხებს.

²⁸ ვახუშტი, აღწერა... გვ. 55.

მოციქულები მიმოდიდნენ. — ალბათ კოწახურას ფონით მაგარ-
დება ალექსანდრე ბატონიშვილი, 1812 წელს რომ ერანიდან დაბ-
რუნდა და ერევნიდან წამოსული კოწახურას ფონს გავიდა და აქედ-
ნეულ კახეთს მიაშურა... უეჭველია, კოწახურას ფონი მნიშვნელო-
ვანი საგზაო პუნქტი იყო. ამ ფონს გამავალ გზას დარაჯობდა მაგ-
რატ მუხრან-ბატონის მიერ XVI საუკუნეში აგებული ციხე. ეს ცი-
ხე იცავდა მუხრანს სამხრეთიდან და ბატონობდა მტკვრის მარცხენა
ნაპირზე.

ამილახვარიანთ სისუსტე შიომღვიმის მონასტრის დამკვიდრების
საქმეში გასაგებია. უეჭველია მუხრანი ცალკე საფეოდალოს არ
წარმოადგენდა, როცა გიორგი მეფემ XIV საუკუნეში შიომღვიმის
მონასტერი ამილახვართ წინაპარს ზევდგინისძეს უწყალობა საგვარე-
ულო მონასტრად და სასაფლაოდ. სამუხრანბატონოს შექმნის შემ-
დეგ, XV საუკუნეში, შიომღვიმის მონასტერი ტერიტორიულად და
მისი საქონეების უდიდესი ნაწილით ამ ახალ სათავადოში აღმოჩნდა.
ზევდგინისძე—ამილახორს, გასაგებია, ამის შემდეგ შიომღვიმე საგვა-
რეულო სასაფლაოდ აღარ გამოადგებოდა...

ბორანს გავედით და ბებურიძის მიერ დასაზღვრებულ აგურის
ქარხანას მივაშურეთ. შემხედრებს ადგილის სახელს ვეკითხებო-
დით. არავინ იცოდა. ახალმოსული ზალხი ჩანს. მინდორი დავათვალი-
ერეთ, ის საკმაოდ მოზრდილია, ას ჰექტარზე მეტი იქნება. აღმო-
სავლეთით ამ მინდორს ისეთი მთები და ღრანტეები ახლავს, რომ ამ
მიმართულებით რუს გატანა სარკინისაკენ გამორიცხულია. დასავლე-
თით მინდორს ქსანი უვლის, სამხრეთით—მტკვარი, ზოლო ჩრდი-
ლოეთიდან კვერნაქის ქედი, რომლის ერთ-ერთ ქიმზე ამაყად წა-
მომდგარა გოროზი ფეოდალის მსგავსი ციხე. ასე რომ ბებურიძის
ჩვენება სწორი უნდა იყოს და ნასტაკისიც აქ უნდა იყოს. მაგრამ
საიდან ირწყვოდა ეს მინდორი? აწინდელი ნარეული კარგად ჩანს,
ქსანზე „წყალსაქაჩავით“ რომ საზრდოობდა. საიდან მოდიოდა ის
ძველი რუ, რომლის გამოტანა ალექსანდრე მაკედონელს მიეწერე-
ბა? ქსანი აქ ღრმა კალაპოტში მიედინება და იმ ძველ ღროსაც,
საფიქრებელია რუ შორიდან იყო გამოტანილი. რუს სიძველეს და
მისი გამოტანის სიძნელესა და არაჩვეულებრივობას გულისხმობს
თვით ამ ცნობის ზასიათი... ახლო არავინა ჩანს. არსებითად ზელცა-
რიელი ვბრუნდებით. ბებურიძის სარწმუნო ცნობა იმით შეეავსეთ
რომ დავადგინეთ: თუ ნასტაკისი ირწყვოდა, ის რუ ამ მინდორს არ
გადასცილდებოდა...

უკმაყოფილონი მუხრანისაკენ წავედით. ჯერ ნასტაკისის მინ-
დორს არ გავცილებოდით, რომ მანქანიდან ერთი საეჭვო გორა შეე-

ნიშნით. შორს ჩანდა, ქსანზე, წაქიდებით. მანქანა დავტოვეთ და ყანა-ნახევარზე გავლით ამ გორისაკენ წავედით. და ეს ყანა-ნახევარი ქეოლოგიური ნაშთების მთელი „საწყობი“ აღმოჩნდა. შეხვედრისას ნახელობის ფრაგმენტები— თხელი, ფაქიზად დამზადებული თიხისაგან, სხვადასხვა ზომის ქურქლის ნამსხვრევები წითელი, რუხი, შავპირი—ანტიკურისა და მისი წინაპარიდან. აშკარა იყო, რომ რაღაც მნიშვნელოვან ნამოსახლზე მივდიოდით. შეიძლება კერამიკული სახელოსნოც კი ყოფილიყო ანტიკური დროისა. ვინ იცის, ეს იყო „ნასტაკისი“ და ტრადიციამ „ალექსანდრე მაკედონელი“ ამიტომაც ამ მნიშვნელოვან პუნქტში მოათავსა.

ვკრებდით ამ ნამსხვრევებს და ვფიქრობდი, როგორ ცოტა ვიცი და ვმსჯელობთ კია, რომ განუვითარებელი ანტიკური ხანა გვექონდა. მცხეთაში აღმოჩენილმა ამოდენა მასალამაც კი ვერ აგვამოძრავა, რომ ანტიკური ხანის ქალაქები და სხვა ნასადგომეები მოვიხილოთ, სტრაბონისა და „ქართლის ცხოვრების“ ცნობებს რეალისტურად შევხედოთ, აღმოვაჩინოთ კასპი, უფლისციხე, ურბნისი, ოძრხე და ყველა ეს „ნასტაკისები“, სტრაბონი რომ გულისხმობს, რომ არაფერი ვთქვათ დასავლეთ საქართველოზე... უნდა ვიფიქროთ, რომ ნასტაკისი განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობის უბანი იყო. ნასტაკისი იყო, როგორც ჩანს, მუხრანთან ერთად დიდი მცხეთის სასოფლო-სამეურნეო უბანი. ნასტაკისი, ამას გარდა, მეთუნეობის მნიშვნელოვანი უბანიც უნდა ყოფილიყო. ალექსანდრე მაკედონელის შესახებ მოთხრობაში ნასტაკისი სარკინის უბნად იგულისხმება, უკეთ, ეს მოთხრობა იმ ნიადაგზე შექმნილი ჩანს, რომ ნასტაკისი სარკინის უბანი იყო, ხოლო ძველი ქალაქი სარკინე გარკვეული დროიდან ზომი დიდი მცხეთის „უბნად“ იქცა.

უბნის შესახებ ქართულ ისტორიოგრაფიაში ბევრი თქმულა. აქ მე მხოლოდ უბნის განვითარების ერთ მომენტს მივაქცევ ყურადღებას. ისე ჩანს, რომ „უბანი“ ესაა დასახლებული პუნქტი, რომელიც გარკვეულ დამოკიდებულებაში იმყოფება სხვა პუნქტისაგან. ძველ ქართულ ქალაქებში, როგორც ჩანს, უბნები განსაკუთრებული საქმიანობით გამოირჩევიან (მეთუნეების, მშენებელ-მეტა-ლურგების, ვაჭრების, მინის მწარმოებლების და სხვ.) და იმ შემთხვევებშიაც კი, როცა უბანი ეთნიკური დასახლებისა ჩანს (ურიათ უბანი), აქაც ამ უბნების რაღაც განსაკუთრებული საქმიანობა არის საგულისხმებელი. ამ ნიადაგზეა შესაძლებელი, რომ უბანი ზოგჯერ საკმაოდ დაშორებულია ფიზიკურად მთავარი პუნქტისაგან და მისგან მაინც დამოკიდებულია.

უბნის სოციალურ განვითარებაში ეს მოვლენა, რა თქმა უნდა, მისი თავდაპირველი ვითარება არაა და ასეთი საწარმოებში უბნები მხოლოდ განვითარებული ქალაქისაა და ამასთანათმებელი შეიძლება იყოს. ქალაქის უბანი იმით განირჩევა სხვა დასახლებული პუნქტის (სოფლის, დაბის) უბნისაგან, რომ ეთნიკური მომენტი (ტომი, გვარი, სახლი) აქ საბოლოოდ ადგილს უთმობს წარმოებით მომენტს. ასე რომ ამათუიშ პუნქტის გაქალაქება არსებითად მის უბანთა ასეთ მეტამორფოზში ვლინდება.

საერთოდ, უბნისა, აგარისა, დაბისა და სხვა ასეთების შესახებ სპეციალური საუბარი უპრიანი იქნება „გორას“ საკითხთან დაკავშირებით...

მაგრამ, ჩვენ უშუალო საუბარს რომ დაუბრუნდეთ და მნიშვნელოვანი სათქმელი რომ შორს არ გადავდოთ, აქვე ვიტყვით: „მოქცევაა ქართლისააში“ მოთხრობილი ეპიზოდი ნასტაკისის შესახებ ჩვენ მიგვაჩნია უძველეს ნიშნობლივ წერილობით ცნობად საქართველოში სოციალური ურთიერთობის შესახებ მისი ისტორიის უძველეს ხანაში.

გორას მივატანეთ. სამხრეთით ამ გორაკს კლდის ქარაფი საზღვრავს. დასავლეთით ის ქსანს ებჯინება, ხოლო ჩრდილოეთითა და აღმოსავლეთით მას, საფიქრებელია, ხელოვნური თხრილი შემოუყვებოდა. გორა აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ დამხრობილი ოვალური ფართობია, დღეს ძლიერად გაშიშვლებულ-გადარეცხილი. მიუხედავად ამისა აქაც უხვად ვიპოვეთ ძველი ხანის უტყუარი ნიშნები. ასე რომ ჩვენ წინ კიდევ ერთი „გორა“ იყო. ეხლა ჩვენ შეგვიძლია ვიფიქროთ, რომ ვიპოვეთ არა მარტო ნასტაკისის მინდორი, სადაც, ტრადიციით, ძველი წელთაღრიცხვის მეოთხე საუკუნეში, ალექსანდრე მაკედონელმა „დასცა ვენაქი და რომ გამოიღო ქსნიტ“, არამედ ვიპოვეთ იმავე ხანის მოსახლეობის ადგილიც, სადაც, ტრადიციითვე, ალექსანდრემ „დასხნა კაცნი მერუვენი“ და ვიპოვეთ კიდევ უფრო ძველი საცხოვრისი ამ ნასტაკისელებისა — გორა. ეს ტრადიცია ალექსანდრე მაკედონელის იმერიაში ლაშქრობისა და სხვა რიგი საქმიანობის შესახებ საინტერესოა მისი ისტორიულად არარეალურობისდა მიუხედავად — (ტრადიცია ალექსანდრე მაკედონელს მილის არხის მშენებლობასაც მიაწერს მტკვრის ქვემო წელში — „გააურარხ“). ამ ტრადიციის შესწავლა და მისი ისტორიული ღირებულების შეფა-

სება აქ ჩვენი საქმე არ შეიძლება იყოს, მაგრამ, ამისდა მიუხედავად ნასტაკისის მინდვრის სარწყავი რუს და ევნახის მშენებლობის დაკავშირებულ გადმოცემას ჩვენ გვერდს ვერ აუვლით. ასეთი დიდი შეკმნა, უპირველეს ყოვლისა, იმის უეჭველი მოწმობაა, თუ რა დიდ შთაბეჭდილებას ახდენდა ის ფაქტი, რომ ეს ამოდენა უწყლო მინდორი სარწყავად ქცეულა შორიდან გამოტანილი არხით, რომელსაც სპეციალურად დასხმული „მერუენი“ (მონები?) ემსახურებოდნენ...

ჩვენი სიამოვნება გასაგებია.

გორის ახლოს წისქვილი შეენიშნეთ. მეწისქვილე ინვალიდი იმის მკოდნე აღმოჩნდა, რომ ამ ნამოსახლე მინდორს „ნასტაკისი“ ჰქვია. ძველი რუს შესახებ მან ვერაფერი გვითხრა გარდა ყრუ განაგონისა. იქვე წისქვილთან ბაღია. მიგვასწავლეს, რომ იქ ბაღში 80 წლის მოხუცია და ბევრი რამეც ახსოვსო. ვეწვიეთ. 92 წლისა ვარო, ნიჩბელი ლელუაშვილი. მხნედ გამოიყურება. 70 წელია, რაც აქ ქსანს მოვედიო. ამ ნასტაკისისა ის ახსოვს, რომ ბევრი ვინმე აპირებდა ამ ადგილების შესყიდვას აგურის ქარხნისა თუ სასოფლო მეურნეობის გამართვის მიზნით. ამ მინდვრის მორწყვის საკითხი მუდამ მწვავედ იდგა. ვერც „საქანავმა“ უშველაო. ერთხელ მთავრობამ დიდი თანხა გაიღო ოღონდ ძველისძველი რუ რომ იყო, ის განაახლეთო. მე დაკვირვება მქონდა ძველ ნარუალს ვამჩნევდი. აქა-იქ ეხლაც შემორჩენილია მისი ნაკვალევი. ქანდიდან იყო გამოტანილი, ზუთი კილომეტრის სიგრძე ექნებოდა, ქანდის ევნახების თავზე გამოდიოდა. ეხლაც კარგად ემჩნევაო. არ მომეყვნენ, ფული ისე შეჰამეს და საქმეც ჩაიშალაო. ის რუ იმოდენა ყოფილა, რომ წისქვილი უბრუნებიაო, აი აქვე ნასტაკისში ჰქონიათ წისქვილი, მე თითონ ერთხელ გუთნით ამოვაგდე წისქვილის ზედა და ქვედა ქვებიო. გაცვეთილები იყო მუშაობისაგანო. ხელწისქვილებიც არა ერთხელ მინახავს იქ, ნასტაკისში, გუთანს ამოუგდია ზოლმეო. ე მანდ ნასტაკისის სოფელი ყოფილა, ხენის დროს ბევრს რასმე ეხედებოთო: კრამიტს, ქვევრებს, ჭურჭელსო. გვჯეროდა ლელუაშვილის მონათხრობი. ძველი რუს ნაკვალევზე მისი დაკვირვებაც გვწამდა და ისიც, რომ ის რუ ქანდაზე გამოვლით შეიძლება მოდიოდა.

ცხელა, დაღლილიცა ვართ, მშვიდებიც, ამ ძველი რუს ნიშნების პოვნა სხვა დროისათვის გადავდეთ და დღევანდელი მონაპოვარით კმაყოფილნი მუხრანის გზით თბილისს დავბრუნდით.

მცხვენია, გულწრფელად ვაღიარებ, რომ საქართველოს ისტორიის სპეციალისტი ჩემი სამეცნიერო მუშაობის ოცდაშვიდი წლის გასულს ვეცნობი ადგილობრივ ნასტაყცის, ძველ ქანდას, შიოს-უბანს, დამპალას და მუხრანის ველის მორწყვის ძველ სისტემას (ჩემი ეს ჩანაწერი წინასწარულია. ახლო ხანში, იმედი მაქვს, მოვივლი მთელ ამ მხარეს და ზედმიწევნით გავეცნობი ყველაფერს, რაც ამ მხარეში ძველს უკავშირდება).

ვახუშტი აღნიშნავს, რომ მუხრანის ველი ბოღავისა და კვერნა-
ქის მთებს შორის ირწყვოდა. ამ მეცნიერს ჩვეულება აქვს აღნიშნოს,
თუ ვისი ნამოღვაწეობა ესა თუ ის ნაგებობა, ვის მიეწერება ის (თა-
მარ მეფეს, ვახტანგ VI და სხვ.) და თუ მუხრანის ამოღენა ნაგებო-
ბის აღნიშვნისას არ ურთავს ცნობას მისი მოღვაწის შესახებ, ეს
ჩვენს მოწმობს, რომ ვახუშტის ეს სარწყავი ნაგებობა ძველ საქმედ
აქაჩნია, ხოლო მისი შემოქმედის შესახებ მას არაფერი გაუგონია.

წყალთა მეურნეობის მუშაკის ამხ. აღნიაშვილის დაკვირვებით აქ ძველად სარწყავი არხები სულ ქსნიდან ყოფილა გამოტანილი. ერთი ძველი არხი, რომლის ნაკვალევი კარგად ჩანს, სოფელ ახმაჯიდას გამოუტანიათ, სულ ბოდავის მთის კალთებზე უტარებიათ, თელოვან-ჯვარპატიოსანის თავზე გაივლიდა და ისე ფერდობით ძალი-სისკენ მოდიოდაო. ამას უმოწმებს აქვე ერთი ქსოვრელი კოლმე-ურნე. მეორე რუ. ამხ. აღნიაშვილის გადმოცემით, ესაა ეხლა მოქ-მედი რუ. ის ქსოვრისიდან მოდის, თელოვან-ჯვარპატიოსნის ძირზე გაივლის და დამპალა—ერედა—ძალისაზე გავლით წილენის მიწებში შედის. უფრო დაბლა გადის მესამე რუის ტრასა. ის პირველი ორის პარალელურია და იმავე სიგრძისაა, როგორც მეორე, ამ მესამე რუის „ს ა გ ლ ა ხ ო“ ეწოდება. თუ ჩვენი მიხედვრა, უფრო კი გუმანი

მართებულია, ტერმინ „საგლახოსთან“ კავშირში რომ გაგვიჩვენოს, მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს რუ უძველესია. ეს უნდა იყოს ის რუ, რომელიც გლახებს (თუ გლეხებს) ურწყავდა მიწებს ან უფლებას სწორად, იმ ადგილებზე მიედინებოდა რომელიც გლახებით (თუ გლეხებით) იყო დასახლებული. უნდა დაუშვათ ისიც, რომ იმ ძველ დროს გლახა (თუ გლეხი) ეწოდებოდა მიწის მოქმედი საზოგადოების მხოლოდ გარკვეულ ნაწილს, გარკვეულ ფენას, ხოლო მიწის-მოქმედთა სხვა ნაწილს ასეთი სახელი არ ეწოდებოდა. სხვაგვარ ვითარებაში რუს ასეთი ტერმინი ვერ გაჩნდებოდა. სად ან რომელი სოფელი იყო აქ ამ გლახებით (თუ გლეხებით) დასახლებული, ჩვენ დღეს არ ვიცით. შეიძლება ამ ტერმინში ივარაუდებოდეს არა ერთი, არამედ მთელი რიგი სოფელი ამ არხის დასამხარში.

გლახების (თუ გლეხების), ე. ი. მოსახლეობის სოციალური ფენის ტერიტორიული განცალკევებულობა, აქ რომ ჩანს, ძველი ვითარების დამახასიათებელია და იმის მოწმობაა, რომ აქ ეს გლახები (თუ გლეხები) ან საგანგებოდ არიან დასხმული, ან უცხო თემის დაპყრობა-დამორჩილების შედეგად მიწის მუშაობით სამსახური აკისრიათ. ეს ჩვენ ბუნებრივად გვაგონებს სტრაბონისეულ მეოთხე გენოსს (მესეფეებს). სტრაბონის ჩვენება ისეთია, რომ მესეფეთა ეს სოციალური ფენა იბერიაში დიდი მნიშვნელობისაა, ამიტომაც დასჭირდა სტრაბონს მისი საგანგებოდ აღნიშვნა. საგარაუდოა, მაშასადამე, რომ ეს მესეფენი (გლახები, გლეხები) მხოლოდ მუხრანში არ ისხდნენ. არამედ სხვა სეფეებშიაც (ვოსტანებში), მაგრამ მუხრანი, ჩვენი გუშანით, მაინც უმნიშვნელოვანესი უნდა ყოფილიყო სხვა სეფეთა შორის.

ტერმინი „საგლახო“ თითქო იმასაც მოწმობს, რომ ეს რუ თვით იმ გლახებს (თუ გლეხებს) კი არ გაუტანიათ, მათ კი არ ეკუთვნით, არამედ მათთვის სხვამ გაიტანა და სხვას ეკუთვნის. თუ ასეა, მაშინ გამოდის, რომ ამ ტერმინში არა მარტო ისა ჩანს, რომ ეს რუ საგლახო მიწებს რწყავდა, არამედ ისიც, რომ ეს რუ ამ გლეხების უფალს გაუტანია მათთვის.

ამრიგად, ეს საგლახო რუ თითქო თარიღდება. ის, უნდა ვიფიქროთ, გატანილი იყო ჩვენი წელთაღრიცხვის დაწყებამდე იმ დროს, როცა მეუფე მამასახლისი უკვე მეფე იყო...

პირველი (ზედა) რუს თარიღის შესახებ შემდეგი ვარაუდი შეიძლება: ის გაივლიდა თელოვან-ჯვარპატიოსნის თავზე და, მაშასადამე, შეიძლება ვიფიქროთ, საფუძველი იყო ამ სოფლის დიდი წარ-

²² ამის შესახებ სპეციალური საუბარი ჩვენ სწავლან გვაქვს.

მატებისა, ამ შესანიშნავი ტაძრის აგებაში რომ ჩანს გამოვლენი-
ბული. ეს ტაძარი კი, როგორც სპეციალისტები ათარიღებენ, VII
საუკუნეშია აგებული. ასე რომ ეს (ზედა) რუკა განილს, როგორ
რუს შემდეგ, მაგრამ არა უგვიანეს ჩვენი წელთაღრიცხვით
უკუნისა, ის ფაქტი, რომ ამ რუს ტრასა, სხვებზე უფრო მაღლა გა-
დიოდა და, მშასადაძე, უფრო დიდ ფართობსა რწყავდა, შეიძლება
იმის მაჩვენებელი იყოს, რომ ეს რუკა დიდი სამეურნეო აღმავლო-
ბის ხანაში იყო გატანილი...

ზემოთ ჩვენ ნასტაკისთან დაკავშირებით სიტყვა ჩამოვადეთ
დიდი მცხეთის უბნების შესახებ. ამ საკითხის სპეციალური განხილ-
ვის განზრახვა არც ეხლა გვაქვს, ოღონდ საჭიროდ მიგვაჩნია მიუ-
თითოთ, რომ ნასტაკისის გვერდით მუხრანი უნდა ყოფილიყო მცხე-
თის სასოფლო-სამეურნეო უბანი, მცხეთის სამფლობელო. ლეონტი-
სა და ჭუანჭერთან დაცული ცნობები თითქოს საამისო პირდაპირ
ჩვენებებსაც კი შეიცავენ²⁸. მაგრამ ამ ჩვენებებს მხარს უჭერს სხვა
მოსაზრებაც. მართლაც და იმისათვის, რომ მცხეთას სხვა თავისი
უპირატესობანი გაენაღებინა და იბერიის სახელმწიფო-
ებრივად გამაერთიანებლის როლში გამოსე-
ლიყო, აუცილებელი იყო, რომ მას გადედამალაქების ბუნებრივი
პირობებიც ჰქონოდა, კერძოდ, აუცილებელი იყო, რომ მას შესაფერი-
სი სასოფლო-სამეურნეო უბნები ჰყოფოდა. ერთ-ერთი ასეთი უბა-
ნი სწორედ მუხრანის ველი უნდა ყოფილიყო. ამის მატერი-
ალურ მოწმობად მიგვაჩნია ჩვენ „სავლახო“
რუკა.

ასე რომ მუხრანის ფლობა მცხეთისათვის, მისი გადედამალაქე-
ბისათვის და გადიდამალაქებისათვის აუცილებელი იყო.

სარწყავი აგარები რუსთავსაც ჰქონდა, გაჩინსაც, კასპსაც და
ურბნისსაც; ასევე სავარაუდებელია, რომ ამ ქალაქების ამ სარწყავ
აგარებშიაც დასხმული იყვნენ „კაცი მერუენი“, „გლაზები“. მაგ-
რამ უნდა დაეუშვათ, რომ მცხეთას ამ მხრივაც ბუნებრივი უპირატე-
სობანი ახსიათებდა.

სპეციალურ კვლევას ჩვენ იმ დასკვნამდე მივყავართ, რომ მუხ-
რანი და ნასტაკისი არა მარტო დიდი მცხეთის სასოფლო-სამეურნეო
უბნები იყო, არამედ მუხრანის „სავლახოში“ და ნასტაკისელ „მე-
რუენში“ ჩვენ გვაქვს უძველესი ნიშანდობლივი დამოწმებანი ან-
ტიკური ხანის იბერიის სოციალური ურთიერთობიდან და სტრატო-
ნის ცნობის ერთი ნაწილის რეალურ-ისტორიულად გაგების გასა-
ღები.

²⁸ ქართლის ცხოვრება, 43, 55, 150, 202.

მუხრანის ველში ჩვენ მორწყვის სხვა საფეხურიც დავედგინეთ. ესაა რუსხმულის ტექნიკა. სამწუხაროდ, რუსხმულის არსებობა დღემდე მხოლოდ წერილობითი წყაროებით ვიცოდი და თვალთ კი არ მენახა (ზოგჯერ რუსხმული საგოგრაფიო სახელადაც კი ჩანს). ბუნებრივია, რომ მე რუსხმულზე ყოვლად ბუნდოვანი წარმოდგენა მქონდა.

მუხრანის რუსხმული გრანდიოზული ნაგებობაა. ეს არის ხელოვნურად შეზენიული მიწა, რომელზედაც გადატარებულია რუს კალაპოტი. საბას განმარტებით რუსხმული არის „მალა შეშენებული რუ“. მუხრანის რუსხმულის მაქსიმალური სიმაღლე ექვს მეტრამდე აღწევს და გაჭიმულია მრავალ კილომეტრზე. ის ამ ველის ტაფობი ადგილის გადალახვის საშუალებას წარმოადგენს და ორ შემალღებულ ველობს (ციხე-ბოდავისა და კვერნაქისას) ერთიმეორესთან აკავშირებს.

ეს რუსხმული შეიძლება ითქვას, ნამდვილ ტენილს მოასწავებს მუხრანის ველის სამეურნეო ათვისების ისტორიაში. ამ ნაგებობით საზოგადოება საბოლოოდ დაუფლებია ამ ველს და მისი ძალები თავის სამეურნეო საზრისიანობისათვის დაუმორჩილებია.

მაგრამ პირველ ყოვლისა დასადგენია, თუ როდის შეიქმნა ეს გრანდიოზული ნაგებობა. ვახუშტის კატეგორიული ცნობა რომ არ გაგვაჩნდეს და სხვა წყაროებიც ამასვე არ გვიმოწმებდნენ, ჩვენ „საფუძვლიანი“ ექვი გავვიჩნდებოდა: ზომ არ არის ეს რუსხმული XIX საუკუნის ნაქეთობა კაპიტალისტ ივანე მუხრანბატონის თაოსნობით? ვახუშტი ამბობს, რომ შიოსუბნის ჩრდილოთ არის „ქსო-რისი. მუნ არს აღებული რუ და რწყავს ორთა ამათ მათთა შორის მინდორთა, სარკინეთისა და ციხე ბოდავის მათთა შორისა და ნაყოფიერებს ფრიად“²⁹. ასეთი რამ იმ რუსხმულის არსებობის გარეშე არ წარმოიდგინება. სწორედ ამ მუხრანის რუსხმულს გულისხმობს ერთი დოკუმენტი, სადაც გლეხი ფეოდალისადმი მიცემულ წიგნში სხვათა შორის, ამბობს, რომ „რუსხმულზე დავიკარგეო“ (სამწუხაროდ, ეს საბუთი სახელდახელოდ ვერ მივაკვლიე, როგორც მახსოვს, იგი XVIII საუკუნის მიწურულისაა).

ამრიგად, თუკი ეს რუსხმული XVII—XVIII საუკუნეებში არსებობდა, ის აგებულია. უნდა ვიფიქროთ, გაცილებით უფრო ადრე. ამასვე უნდა გულისხმობდეს ვახუშტიც და ამით უნდა აიხსნებოდეს,

²⁹ ვახუშტი, აღწერა... გვ. 63.

როგორც ზემოთ შევნიშნეთ, ის, რომ „ქსორისიდან აღებული“ გამოტანს ვახუშტი არ ასახელებს.

უნდა ვიფიქროთ, აგრეთვე, რომ ეს რუ დიდი სამეურნეო ღონის ბანაშია „გაღებულა“, — შეიძლება სწორედ იმავე დროს, როცა აშენდა შინდის-ურბნისის სარწყავი სისტემის რუსხმული, ეს კიდევ უფრო გრანდიოზული ნაგებობა, ვიდრე მუხრანისა.

როგორც ამ ძეგლების ზუსტად დათარიღებას, ისე მათი ეკონომიური და სოციალური მნიშვნელობის შეფასებას სპეციალური კვლევა სჭირია. საქართველოს დიდი არხების (შიგნით კახეთისა და გაღმა-მხრის, ივრისა, სამგორისა, რუსთავის; ნაბიღურ-გააურარხის, გაჩიანის, ჟინვანის, დიდუბის, მუხრანის, ნასტაკის-ნასპარსევის, სალთვისის, შინდის-ურბნისის, თეძამის და სხვ.) ისტორიულ-არქეოლოგიური შესწავლა სხვა ისტორიულ მონაცემებთან გათვალისწინების გვერდით მყარ დასაყრდენს შეგვიქმნიდა ნიუთიანი მსჯელობისათვის საქართველოს ეკონომიური წარმატებისა და მისი პოლიტიკური ძლიერების შესახებ. ასეთი შესწავლა მიგვაგნებინებდა იმ ტენილებს სამეურნეო განვითარებაში, რასაც ქართველი ხალხის შესაბამისი სოციალური ტენილები ემყარებოდა.

ჩვენ არა გვაქვს საფუძველი იმ გადმოცემათა ზეღაღებით უარყოფისათვის, რომელნიც საქართველოში დიდ არხთა მშენებლობას თამარ მეფის სახელს უკავშირებენ. ზოგი არხი, სავარაუდებელია, გაცილებით უფრო ძველია, ზოგი მართლაც თამარის მოღვაწეობის შედეგი შესაძლებელია იყოს. მაგრამ თუ „თამარს“ ფეოდალური საქართველოს ეკონომიური აღმავლობისა და ძლიერების სინონიმად გავიგებთ, რის უფლებასაც ამ ცნობათა ფოლკლორულობა გვაძლევს, მაშინ ჩვენ ეს ტრადიცია ზოგადად ისტორიულ სინამდვილედ უნდა ვადიაროთ და დავასკვნათ: დიდი არხების მშენებლობა ფეოდალური საქართველოს დიდი აღმავლობის მაჩვენებელია, ფეოდალების (მეფის, ეკლესიის, დიდაზნაურების) სოციალურ-ეკონომიური გაძლიერების მოწმობაა, ბატონყმური ურთიერთობის შემოსვლის ერთ-ერთი ხელშეწყობი პირობაა.

„უწყლოსა წყალი ვადინე“, თამარის ხალხურ ეპიტაფიაში რომ მოიხსენება, იმას კი არ ნიშნავს, თითქმის ქველმოქმედმა მეფემ სასმელი წყალი გაიტანა სადღაც სამადლოდ, არამედ აქ ნაგულისხმევია ისეთივე დიდი სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის საქმიანობა, როგორადაც, იმავე ეპიტაფიის მიხედვით, ითვლებოდა ახალი ტერიტორიის შემატება („ხმელეთი ჩემსკენ მოვიგდე“), ან უცხო ქვე-

ყნების დამორჩილება-დახარკვა („ისპანს დავდე ბეგარა, სტამბოლ ხარაჯა ავიდე“). ხალხს კარგად ესმოდა, ჩვენს უწყლო მინდობებულს სარწყავად გადაქცევის საბელმწიფოებრივი მნიშვნელობა შემცირებულია ვთქვათ: ეს იყო ქართული ფეოდალური მეურნეობის ახალ საფეხურზე შედგომის მანიშნებელი ფაქტი.

ისევე როგორც რუსთავე-წილკნისა და ურბნის-მუხრანის არხები ქართული ფეოდალური მეურნეობის გამარჯვების ნიშანი იყო, სალთვის—სამგორ—კახეთის და სხვა დიდი არხები ამ ფეოდალური მეურნეობის შემდგომი ზრდის და მისი ახალ საფეხურზე ასვლის მაჩვენებელნი იყვნენ.

ქსოვრელმა კოლმეურნემ ბოღავის მთის ძირბაზე ნასოფლარები დაგვიანახა, — თელოვანი და ზუმბარიანი. ამ მთის ძირბაზე გატანილ არხზე იყო, როგორც ჩანს, ჩარიგებული ეს სოფლები ბოღავის მთის მზვარე ფერდობზე. ამ სოფლებზე გადიოდა შიდა ქართლიდან მომავალი გზა: იგოეთ—ოკამ—ლამისყანა—ქსოვრის—ძალისა—წილკან—მისაქციელზე. ქსოვრელები უკანასკნელ ხანამდე ამ გზით დადიოდნენ თბილისში: „მაგარზე მიდიოდა ის გზაო“. გასაგებია, რომ ეს გზა უძველესი დროიდან აქ უნდა დებულყოფი ზვარე ადგილებზე. ამასვე მოწმობს რომაული იტინერარიუმიც...

მეორე (სამხრეთის) მხრიდან ასევე ესხა ამ ველს სოფლები: ქანდა, ციხისძირი, სხალტბა, წეროვანი, გოროვანი და სხვ. ესენი, თავის მხრით, კვერნაქის ფერდობს მიკვროდნენ და რუსხმულის აგებამდის ურწყავ ადგილებში იყვნენ და მხოლოდ ამ ნაგებობის განხორციელების შემდეგ შეეძლოთ მეურნეობრივად დაუფლებოდნენ ამ მდიდარი ველის სამხრეთ ნაწილებს...

საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვისას ვახუშტი მისთვის დამახასიათებელი მახვილი თვალთ ქვეყანას ახასიათებს არა მარტო ბუნებრივი თვისებების მიხედვით, არა მარტო ბუნებრივი ნიშნებით (მთა, ბარი, ქალა, ტყე, ველი და სხვ.), არამედ იმიტაც, თუ რა მოჰყავს ამა თუ იმ ხევში თუ ველში მსხდომ მოსახლეობას. ვახუშტი უშუალოდ, საკუთარი თვალთ იცნობს აღმოსავლეთ საქართველოს და მისი გეოგრაფია წარმოდგენილი აქვს არა როგორც უცვლელი ბუნებრივი წარმონაქმნი, არამედ როგორც შედეგი ადამიანის აქტიური ზემოქმედებისა ბუნებრივ პირობებზე.

ვახუშტის „აღწერის“ გულდასმით წამკითხველი ნათლად წარმო-
გენს საქართველოს მოსახლეობის საქმიანობას არა მარტო პასუხად
შეგუებულს ბუნებრივ პირობებთან (ვთქვათ მესაქონლეობაში),
ნეთში ან მეღორეობა კახეთში), არამედ ისეთ საქმიანობას, რომე-
ლიც საამისოდ ბუნებრივი პირობების ხელოვნურ გამოყენებას გუ-
ლისხმობს. ვახუშტი ახასიათებს ამა თუ იმ ქვეყანას არა მარტო
იმის მიხედვით, თუ რა მოდის იქ, არამედ იმით, თუ რა მოჰყავთ
იქ. ამიტომაც არის, რომ მეცნიერი აღნიშნავს ამა თუ იმ ადგილის
არა მარტო ნაყოფიერება-უნაყოფობას, არამედ იმასაც, თუ რატომ
არის ესა თუ ის ადგილი ნაყოფიერი თუ უნაყოფო. ადამიანის ჩა-
რევა, მისი აქტიური ზემოქმედება, ბუნებრივი პირობების ხელო-
ნური გამოყენება ვახუშტის „აღწერის“ იქამდე ჩვეულებრივი პრინ-
ციპია, რომ ავტორი ადამიანის ასეთ ჩარევას მრავალ შემთხვევაში
არც აღნიშნავს, თუმცა ყოველთვის გულისხმობს. მოკლედ: ვახუშ-
ტის „აღწერა“ ესაა არა ამ ქვეყნის ბუნებრივი რესურსების წარმო-
ჩენა, არამედ ადამიანის ზემოქმედების შედეგად პირშეცვლილი ბუ-
ნების წარმოჩენა. ამა თუ იმ ადგილის ვახუშტისეული დახასიათება
ტერმინებით: უწყლო, წყალცოტა, წყალუცმარი თუ სხვა ასეთი იმის
მოწმობაა, რომ სხვა ადგილები ამით არ ხასიათდება. ასე რომ ზოგი
ადგილი უწყლოა (თუმცა უწყლობა უნაყოფობის სინონიმი არაა. მა-
გრამ აღმოსავლეთ საქართველოში, განსაკუთრებით ქართლში უწყ-
ლო ადგილი ვენახიან-ხილიანი არასოდეს არ არის), სხვები კი წყლი-
ანია, ე. ი. სარწყავია (მით უფრო, როცა ასეთ ადგილებზეა საუბარი,
რომელთა შესახებ აღნიშნულია, რომ ისინი სავსეა ვენახით, ბილით
და ყოველისფერით). სოფლისათვის წყალი იქამდე ბუნებრივია, რომ
ვახუშტისათვის ჩვეულებრივია გამოთქმა — „სოფელი და წყალი
მისი“. იგულისხმება, რომ ეს ხეები, რომელთა გაღმა-გამოღმა სო-
ფლები ჩარიგებულან, ამ სოფლების მრწყველია.

არის ისეთი სოფლები, რომელთაც წყალი არ ყოფნის. ასეთ
არახელსაყრელ ბუნებრივ პირობებს აღნიშნავს ხოლმე ჩვენი მეც-
ნიერი. ხოლო იქ, სადაც ვახუშტი ამას არ აღნიშნავს, მას არც უწყ-
ლობა ეგულება და რუსაც გულისხმობს. ბუნებრივია, თუ ვახუშ-
ტი მხოლოდ დიდ, არჩვეულებრივ სარწყავ ნაგებობებს საგანგე-
ბოდ აღნიშნავს, მას კარგად წარმოუდგენია ამ ნაგებობათა დიდი
საქვეყნო მნიშვნელობა და არც ამ არხების შენების ინიციატორთა
მოხსენიება ავიწყდება, როცა კი საამისოდ ცნობა გააჩნია.

მაგრამ, თუ ვახუშტი მცირე სასოფლო არხებისა და მათ მშენე-
ბელთა შესახებ ჩვეულებრივ არ ლაპარაკობს, ეს იმას კი არ მოწ-

მომს, თითქო ეს არხები ჩვენს მეცნიერს ქართული მეურნეობისათვის უმნიშვნელოდ მიაჩნია, არამედ მხოლოდ იმას, რომ ეს მცირე სარწყავი ნაგებობანი ჩვეულებრივია და ძველისძველია, ხოლო მათი შენების ინიციატორი მთელი ზევია.

*
*
*

ჩვენი მსჯელობა თუ მართალია იმის შესახებ, რომ ქართული სოფლების ზევისპირულობა არის შედეგი მათი მეურნეობრივი სახეობისა, რაც უმთავრესად მორწყვისაგან იყო დამოკიდებული, ჩვენ უნდა დავასკვნათ, რომ ქართული სოფლები ზევისპირული გახდნენ მას შემდეგ, რაც მორწყვა მათთვის უმთავრესი მნიშვნელობის სამეურნეო საქმიანობა შეიქმნა. ამიერიდან ქართული სოფელი ხევს მიეკრა და ხევი მოსახლეობის ბუნებრივი ტერიტორიული ერთეული შეიქმნა. აქედან ადვილი გასაგებია, თუ საიდან მოდის ის ფაქტი, რომ საქართველოს მთელი ტერიტორია, მთელი მოსახლეობა ხევებად და მოხევებად დაიყო. ამრიგად, გამოდის, რომ საქართველოს ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა ხევებად შედეგია მისი სამეურნეო განვითარების სახეობისა. იგულისხმება, მაშასადამე, რომ იყო დრო, როცა მოსახლეობა ხეობებად არ ცხოვრობდა, როცა მორწყვა მისი მეურნეობის აუცილებელ მომენტს არ შეადგენდა. და მეურნეობის განვითარებისა და შესაბამისად თანდათან დასხდა ეს თავისუფალი ხალხი ხევებად მთასა თუ ბარში.

მაგრამ ბარის ბუნებრივი პირობები მეურნეობის შემდგომი განვითარებისათვის შეუდარებლად მეტ საშუალებას იძლეოდა ვიდრე მთა. სწორედ აქ ბარში, წარმოიქმნა განვითარებული კულტურები მეზორბლეობაში (ძველი, ადგილობრივი პრიმიტიული პურეულის ჭიშების გაუმჯობესებისა თუ უცხოურის ნასესხობის გზით), მევენახეობაში (დაბლარის ქართული თუ უცხოური ჭიშები), მეხილეობა-მებოსტნეობაში და სხვა. მთის პირობები საამისოდ მეტად შეზღუდული იყო და მისი შემდგომი სამეურნეო განვითარებაც შეფერხებული იყო (ფშავი, ზევისურეთი, მთიულეთი, ხევი, სვანეთი, თუშეთი).

აქ ბარში, ამ სამეურნეო განვითარებისდაკვალად ჩნდება კერძო საკუთრება სავენახე, საბაღე თუ სხვა „ნაღვაწ“ მიწებზე. ეკონომიურად დაწინაურდებიან სახლები და იქმნება სოციალური უთანასწორობის წარმოქმნის ტენდენცია.

ასე და ამგვარად „ხევების“ განვითარება, თავისუფალი თემის განვითარება შობს მიწაზე კერძო საკუთრების გაჩენის ტენდენციას

და ეს ტენდენცია კიდევ უფრო ძლიერდება მეურნეობის განვითარებისას. და ეკონომიურად დაწინაურებული სახლები და პირველ თავში მეუფე-მამასახლისის სახლი გადადგამს მნიშვნელოვან როლს. ის ინდივიდუალურად აწესრიგებს დიდი ველის მორწყვის საქმეს და co ipso ამ მორწყულ ველსაც როგორც მესაქუთრე, ეუფლება.

როგორც სარწყავი რუს გატანას, ისე თვით ამ მორწყული ველის შემუშავებას ეს მესაქუთრე სახლი აკისრებს სპეციალურად ამისთვის გამიზნულ ხალხს, ამიერიდან „მერუეებს“, „გლეხებს“, „მესეფეებს“, რომელნიც სოციალურად თავისუფალნი არ შეიძლება იყვნენ, რამდენადაც მთავარი საწარმოო საშუალება — მორწყული ველი, ისინი რომ შემუშავებენ, სხვისი საკუთრებაა.

ამრიგად, ამ ველებში საბოლოოდ გაფორმდა ახალი ურთიერთობა, რომელიც ხევეშივე ჩაისახა, მაგრამ სხვადასხვა ხელის შემშლელი პირობების გამო, როგორცაა: ეკონომიური სარბიელის შეზღუდულობა, მეთემეთა თავისუფლებისა და თანასწორობის ტრადიციები, საერთო ლაშქარი, საგვარეულო ბატალოცავი და სხვა, იქ ვერ გაღრმავდა და თავის შემდგომი განვითარებისათვის ახალი პირობები მოითხოვდა.

დაწინაურებული სახლის მიერ რომ ასეთი გადამწყვეტი მნიშვნელობის ნაბიჯი გადადგმულიყო, ამისათვის აუცილებელი იყო, რათა ქვეყანა (ხევი) სოციალურ-ეკონომიური განვითარების ისეთ საფეხურზე მდგარიყო, რომ „ნალდაწ“ მიწაზე კერძო საკუთრება, თუ იურიდიულად არა, ფაქტიურად მაინც არსებულებოდა. ეკონომიურად დაწინაურებული სახლები ხევეში სოციალური უპირატესობის ზღვარზე უნდა მდგარიყვნენ, მონათა სოციალური ფენა უკვე უნდა არსებულებოდა. მოკლედ, შობის პროცესში უნდა ყოფილიყო ახალი ეკონომიური და სოციალური ურთიერთობა. საზოგადოების მხოლოდ ასეთი ორსულობის შედეგად იყო შესაძლებელი იმ ახალის შობა და გამარჯვება, რომელსაც ძველი საზოგადოებრივი ნაქუჭი ბორკავდა და აფერხებდა.

ასეთ ვითარებაში, გასაგებია, განმტკიცდა ის სახლი, რომელმაც გადამწყვეტი ნაბიჯი გადადგა ახალი ურთიერთობის გამარჯვებისათვის. მის მხარს უჭერდა ეპოქის წამყვანი ტენდენცია. აქ პირველად სისრულით განხორციელდა მიწაზე კერძო საკუთრება ყველა თავისი სოციალური შედეგებით (ზეპური, სეპური, სეფე, *ასეფასი* რაქი ეს ახალი ურთიერთობა იშვა, ის სულ უფრო და უფრო ვითარდებოდა და საზოგადოებრივი ცხოვრების მთავარი დამახასიათებელი

ლი მომენტი ხდებოდა. ამ ახალმა ურთიერთობამ, ბუნებრივად, თავის მხრივ, ხელი შეუწყო ყველაფერ იმას, რაც ხევის თავისუფლების და მოხვევითა თანასწორობას ებრძოდა, რაც თემს შლიდა. თემის დამშლელმა ძალებმა ძლიერი მოკავშირე მოიპოვეს, ახლისათვის ბრძოლაში საზოგადოებრივი პროგრესისათვის ბრძოლაში. პირველყოფილი თემური თავისუფლება საზოგადოებრივი განვითარების შემაფერხებელ მოვლენად ქცეულიყო, ხოლო თემის მტეხელნი საზოგადოებრივ პროგრესს ემსახურებოდნენ. ყველაზე წინ ამ მხრით სეფესახლი იყო, და მას გვერდში ედგნენ ყოველგვარი (დიდი თუ მცირე) „თემის-მოღალატენი“, რომელნიც თემურობის წინააღმდეგ ბრძოლაში დასაყრდენს სეფესახლშივე პოულობდნენ. მოკლედ, პროცესი (გაშიშვლებულ-გამარტივებული სახით) აგრეთა წარმოსადგენი:

ხევის საზოგადოებრივი განვითარების გარკვეულ საფეხურზე ამ პირველყოფილი თემის დაშლის ტენდენციები განვითარდა. მაგრამ თემის ორგანიზაცია მის შიგნიდან დანგრევის ძლიერ დაბრკოლებას უქმნიდა. ყველაზე უფრო გაძლიერებულმა თემის მტეხელმა სახლმა (თუ სახლებმა) ეს შემაფერხებელი დაბრკოლება იმით გადალახა, რომ ხევისგან დამოუკიდებლად და მის გვერდით ახალი ურთიერთობის ორგანიზაცია შექმნა. ამ ახალმა ურთიერთობამ, თავის მხრით, შეუტია იმავე თემს, შეუკავშირდა მის (თემის) შიგნით განვითარებულ დამრღვეველ ძალებს და თანდათან საბოლოოდ დაარღვია ძველი, თავისუფალი, მაგრამ შემდგომი განვითარებისათვის შემაფერხებელ ძალად ქცეული პირველყოფილი თემი²⁰.

ეს იყო გარდატეხა, რომლის შედეგადაც საბოლოოდ გაფორმდა ჩვენში საზოგადოებრივი კლასები. წარმოიქმნა სახელმწიფო.

ავტორი კარგად ითვისისწინებს მის მიერ წამოყენებულ დებულებათა სირთულეს, ითვისისწინებს იმასაც, რომ აღნიშნულ დებულებათა საფუძველი, აქ რომაა წარმოდგენილი, დამატებით მასალას და გამლილ მეცნიერულ მსჯელობას საჭიროებს. ამაზე ავტორს უფიქრია. საკუთრებისა და ნასყიდის ინსტიტუტებზე მუშაობისას ის საამისო მასალას დაჰკვირვებია. ავტორს, კერძოდ, მხედველობიდან არ გამორჩენია, რა თქმა უნდა, რომ მიწა კერძო საკუთრების ობი-

²⁰ შერ. ფ. ზიგელს. Происхождение семьи, частной собственности и государства, Госполитиздат, 1958, გვ. 172—173.

ექტად იქცა და პირველყოფილი თემური წყობილება კლასობრივი ურთიერთობამ შეცვალა ისეთ ქვეყნებშიაც, სადაც მორწყვის დროს სამეურნეო მნიშვნელობა არ ჰქონდა. მაგრამ ეს მხოლოდ იმ შემთხვევაში მოხდა, რომ სამიწათმოქმედო მეურნეობის განვითარება, რაც საფუძველია მიწაზე კერძო საკუთრების ინსტიტუტის გავრცელებისა, სხვადასხვა პირობებში სხვადასხვა მომენტს ემყარება (მორწყვა, გაშრობა, გაწმენდა-გატეხა, მოქმნა, დაეკეხა, გაბატონება, განაშენება, შეღობვა-შეკავება და სხვადასხვა). ჩვენი მოსაზრება კი, რაც ამ შემთხვევაში გვანტერესებს, ისაა, რომ აღმოჩნდა, რომ საქართვოში მიწის მორწყვა იყო ის უმთავრესი მნიშვნელობის მომენტი, რასაც ქართლის ინტენსიური მეურნეობის განვითარება ძირითადად ემყარებოდა და რაც, თავის მხრივ, იყო მთავარი საფუძველი, როგორც მიწაზე კერძო საკუთრების გაჩენისა და კლასობრივი ურთიერთობის წარმოქმნისა, ისე, განვითარების შემდგომ საფეხურზე, ფეოდალური ურთიერთობის გამარჯვებისა და, კიდევ უფრო გვიან, მისი აღმავლობის მწვერვალის—ბატონყმობისა.

უდავოა, რომ ერთ (თუნდაც უმთავრეს) მომენტზე აგებული ეს სქემა მეტად გამარტივებულად გამოიყურება³¹. სამაგიეროდ, ის ამდენადვე ნათელი და ხელშესახებია, ე. ი. პრინციპული დებულების სადემონსტრაციოდ მარჯვეა. ისტორიული ცხოვრების სინაჰდელია, რა თქმა უნდა, აქ ზაზგასმული მომენტის გვერდით არაერთი მეტნაკლები მნიშვნელობის მომენთა თანაარსებობა და ზემოქმედება ივარაუდება³².

³¹ ჩვენ იმედი გვაქვს, რომ აქ დასმული საკითხების შესახებ ვრცლად ვისაუბრებთ სპეციალურ ნაშრომში.

³² ეს ჩემი „დღიური“ უკვე დაბეჭდილია და მე მხოლოდ ეხლა შევნიშნე სამწუხარო მარცხი: გაუთვალისწინებელი დამრჩენია აქად. ს. ჯანაშიას საინტერესო მოსაზრებანი „საგლახო რუს“, მუხრანისა და ნასტიკის შესახებ. იხ. შრომები, I, გვ. 262—63, 65.

ს ა მ ი ე ბ ლ ე ბ ი

გეოგრაფიულ სახელთა

- ბზღარი 57
ბზღარისწყალი 56
ბბული 103, 108, 221
ბბულის მთა 108
ბბეუა 297
ბბეაუა 298
ბგარა 171, 312, 313.
ბგარაკი 312, 326, 327, 328, 329, 330
ბგარათა ციხე 315, 317, 324, 325, 326
ბგარათა ტალა 319, 320, 321, 322, 324, 326
ბგარანი 307, 308, 309, 310, 311, 312, 314, 315, 316, 317, 322, 325, 325, 327, 328, 329, 331
ბდრიანშიდა 155
ბგნევი 385
ბგტალა 93
ბზაერეთი 154, 156
ბზამბური (მალხაზოვია) 382
ბზერბაიჯანი 377
ბზეულა 304
ბზეულა ციხე 304
ბზმანა 114
ბთონის ივერიის მონასტერი 223
ბიაზმა 39
ბკვანასქელი 89
ბლავერდი 259
ბლაზანი 179, 357, 374
ბლაზნის არხი 397
ბლაზნის ზეობა 179, 181, 182
ბლანთა 141
ბლასტანი 109, 156, 157, 158, 170
ბლგეთი 26, 28, 36, 316, 354, 365
ბლგეტკა (სლობოდა) 28
ბლი 16, 17, 20, 21, 23, 24, 188, 189, 191, 192, 194
ბლისუბანი 7, 16
ბლჭოა 130
ბმაშუკეთი 2, 16, 22
ბმეგრკაეკისია 48, 241
ბმირანის გორა 51, 55
ბნაკლია 243, 292, 295, 296
ბნაკოფია 295, 298, 300
ბნარსუბან 122
ბნატოლია 26
ბნტიოქია (მცხეთაში) 399
ბნზისხატი 226
ბრაგალი 72
ბრაგალის მღვიმეები 105
ბრაგვი 177, 179, 242, 332, 334, 394, 398, 399, 400, 401, 402, 403
ბრაგვი 102
ბრგვეთა 5
ბრგვეთი 17, 18, 21, 24, 237 239
ბრეზი 75
ბრიშა-ყალა 336
ბრიში 336, 338, 343, 344, 345
ბრიშანის ადგილი 338, 342
ბრიშის ციხე 342, 344
ბრიშუ 336, 337, 338
ბრკნეთი 385
ბრლოვკა 68, 79, 80
ბრმანი 318, 405, 406
ბრმანისხევი 384, 400, 406
ბრმანციხე 339, 400, 404
ბრსიანი 343
ბრტაანი 26, 93, 164, 217, 313
ბრტანის მტკვარი 53, 74
ბრტანი 127

არტანუჯი 127, 353
 არქეოპოლისი 2
 არჩილის მონასტერი 177
 არხაშენი 363, 381
 არხაშენის წყარო 379
 არხაშენის ხევი 379
 არხლიანთარი 185
 არხლის ციხე 179
 არჯევან-სარგანი 37
 ასკილგანა 171
 ასპინძა 171, 258
 ასურეთისხევი (მდ.) 324
 ასურეთის ქევი 313
 ასფარა 99, 101, 102, 103
 ატენი 33, 50, 192, 394
 აფნია 84, 112, 114, 115
 აფშილეთი 297
 აფხაზეთი 21, 53, 188, 190, 239, 242, 289, 290, 291, 292, 295, 297, 298, 299, 300, 308, 309, 359
 აფხაზეთი სამეფო 191
 აღმოსავლეთ აფიერკავასია 23
 აღმოსავლეთ საქართველო 20, 26, 32, 33, 52, 52, 169, 204, 362, 364, 366, 370, 392, 393, 395, 421, 422, 426
 აღჯაყალა 243, 263
 ამურიანი 35, 343
 ამიკი 272, 273, 274, 275, 282
 აწყვერი 249
 აწყური 128, 210, 214, 223, 228, 249, 253, 254, 255, 261, 305
 აწყურის კათედრალი 259
 აწყურის ტაძარი 260, 274
 აწყურის ლეთისშშობელი 211
 აწყურის ციხე 254, 255, 256, 258
 აკაბა 292, 359
 ახალგორი 242, 361, 362
 ახალდაბა 249, 256
 ახალი ათონი 298
 ახალსოფელი 2, 29, 273
 ახალქალაქი 2, 40, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 57, 72, 81, 93, 103, 105, 106, 128, 138, 141, 152, 156, 173, 210, 311, 394
 ახალქალაქის (დღევანდ.) წყალი 59, 62
 ახალქალაქის ეკლესია 54
 ახალქალაქის მხარა 47

ახალქალაქის რაიონი 170
 ახალქალაქის ციხე 47, 49
 ახალქალაქის წყალი 47, 62
 ახალქალაქური 406
 ახალციხე 10, 128, 138, 210, 243, 248, 249, 258, 261, 270
 ახალციხის მხარე 211, 212
 ახალციხის საფაშო 223, 248
 ახალციხის ციხე 3
 ახატანი 179
 ახტაგლბა 381
 ახტალა 312
 ახშაზ (გაუმდინარი) ტბა 79
 ახშაჯი 416
 ახტომი 130, 131
 აყამეთი 3
 ბაგინეთი 305, 384
 ბაგრატის ციხე 294, 297, 298
 ბაგრა 55, 107
 ბაგრას ეკლესია 107
 ბაზალეთი 398
 ბაზალეთი (იმერეთში) 248
 ბაზალეთის ტბა 398, 399
 ბათომი 292, 295, 296, 297
 ბათუმში 243
 ბაიათხევი 402, 404
 ბაყულიანის მთა 209, 212
 ბაყულიანის წყალი 212
 ბაყურიანი 156, 212, 213, 214, 215, 217, 256, 265, 343
 ბალანთა 141
 ბალასტრში 10
 ბარალეთი 84, 141, 142, 143, 144, 145, 150, 152, 156, 220
 ბარალეთის ეკლესია 147
 ბარალეთის წყალი 150
 ბარგიყარია 407
 ბარდავი 317, 372
 ბარდავის ქალა 316, 317, 319
 ბარმაქსიზი 28, 38, 39
 ბასლათი (მდ.) 297
 ბასლათისწყალი 294
 ბასლათის ზიდი 293, 348
 ბატკანა (პატკანა, ფოტკანა) 67
 ბაღდათი 16, 249
 ბაშქინეთი 40, 84

ბაშქევი 34, 37
 ბებერაყლდ 221
 ბებრის ციხე 399
 ბეღია 341
 ბეჭი 54
 ბეთანია 25, 304, 326, 328
 ბეკამი 2
 ბელაქანი 242
 ბეჟანო 141
 ბეჟიტაანთ გორა 383
 ბერ 180
 ბერდუჯი 312
 ბერეთისა 21
 ბერთაყანა 130
 ბერიძე 343
 ბეშტაშენი 34, 37
 ბზიფის ხეობა 224
 ბიზანტია 32, 33, 167, 168, 296
 ბილანიათ კოშკი 383
 ბირთვისი 341
 ბირლიკი 388
 ბილა 17, 18
 ბიწმენი 179
 ბიჭვინტა 292, 295
 ბიჭვისი 235
 ბლაღოშენელ 31
 ბოგდანოვკა 57, 67, 68, 72, 73, 81, 103
 ბოგეთა 171
 ბოდავის შთა 416, 421
 ბოდავის ციხე 419
 ბოდოჯი 185
 ბოდოჯის დარბაზი 184
 ბოლნისი 391
 ბოლნისის გორა 310
 ბოლნისის შთა 313
 ბოლნისის სიონი 27, 226
 ბოლო შალაქი 197
 ბოჟიანის წყარო 218
 ბოჟიანო 218
 ბორეული 23
 ბორი 2
 ბორჩალო 39, 355
 ბორჩალო 395
 ბორცვისწყარო 399
 ბორჯომი 207, 210, 213, 214, 222, 224, 252, 265, 266

ბორჯომის ხეობა 142, 207, 226, 227, 355
 ბორჯომელა (ბორჯომე) 395
 ბოსელეთი 89
 ბოსლევი 22
 ბოსტან-ქალაქი 333, 336, 338, 371, 372, 373
 ბოჭორმა 177, 179, 180, 181, 184
 ბრეთი 211
 ბრილი 352
 ბრმაწყარო
 ბუდიონოვკა (ბოსელენი) 28
 ბულაჩაური 177, 179, 398
 ბულგარეთი 296
 ბუმბულის ციხე 355
 ბურასტანი 170
 ბურნაშეთი 59, 84, 152, 153, 156
 ბურნაშენი 153, 154, 155
 ბულაშენი 141
 ბულაშენი 68 ტბა; 80; 80 ტბა
 ბულაშენისწყალი 68, 69
 ბუჟა 14, 18

ბაგი 312, 341, 355
 გაგრა 294, 295, 298, 299, 300
 გაგაზნი 336, 337
 გაგაზინი 336
 გაგაშენი 62
 განთიადი (კანდრიშვი) 300
 განა 40, 41, 42, 43, 81, 82, 84, 89, 93, 103, 234, 314
 განძანი 41, 86, 93
 განძის ვეშაპი 93
 განძის ციხე 41, 88, 89
 განძის ჯვარი 89, 147
 განჯა 322, 357
 გარდაბანი 32, 305, 307, 312, 313, 314, 327, 330, 334, 354, 363, 374, 377, 389, 408
 გარე კახეთი 335, 356
 გარეჯა 117
 გარეჯის მთები 374, 378
 გარეჯის უდაბნოები 382
 გარეგებული ქვის ლეღე 249
 გარისა 408

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

- გალმა მხარი 2, 3, 189, 190, 191, 192,
237, 242, 353, 420
გაჩიანი 336, 343, 354, 355, 365, 391,
418
გაჩიანის არხი 353, 369, 393, 420
გაგუთი 299, 311, 313
გელაქარი 34
გელათი 16, 20, 249
გელათის მონასტერი 195, 197, 202,
203, 205
გელაქუნის მხარე 314
გელსენდა 130
გვერდისძირი 242
გიაურარხი 323, 420
გლდანი 177, 178
გაბურაბა 414
გოგაშენი 98, 113, 114, 115, 155
გოგის ციხე 253
გოგრაშენი (გორგაშენი) 108
გოკია 155, 156, 158, 159
გოკიანი 156
გოლგოთა (გორა) 382
გოლოვინკა 296
გომანერი 130
გომარეთი 32, 40
გომპორის ვადასახლე 356
გომი 3, 21, 24, 25, 171
გომნა 214
გორათები 268
გორამირი (ჩონათოს თემი) 23
გორგოლუკა (ბულდაშენი) 68, 80
გორი 35, 143, 311, 313, 319, 337,
363, 394, 408
გორისა 21
გორთგანი 421
გორიჭვარი 399
გოსტიბე 35, 36
გოხნარი 29, 273
გრდანი 332
გრემისხევი 398
გრი 170, 171,
გრიგოლწმინდა 308
გრძელგორის ყელი (ხევი) 382
გუბისწყალი 202, 203
გუგარეთი 365
გუდავა 295
გუდაუთა 295
გულთოვლის მთა 40
გუმბრი 72, 79
გუნია-ჯალა 29, 31, 32, 34
გურია 1, 40, 237, 239, 339, 340,
360, 392
გურიანთა 340
გუშტიბი 202, 203
გუჯაბაური 195
გუჯარეთი 218, 230, 265, 355
გუჯარეთის წყალი 211, 230, 268, 269
გუჯარეთის ხეობა 213, 214, 256, 271
დაბა 211, 212, 235, 271
დაბაძველი 214, 249, 252, 256, 262,
271
დაბის ეკლესია 234
დაბლაგომი 286, 384
დადი (დაბა) 342
დადის ციხე 338, 341
დადის წყალი 342
დამპალა 130, 131, 416
დარბაზი 327, 328, 330, 331
დარბაზის ხევი 407
დარუბანდი 316
დასავლეთ საქართველო 2, 20, 202,
204, 292, 295, 296, 344, 358, 366,
413
დასო 322, 323, 324, 325, 326
დადისტანი 241
დაშლიტაფა 63
დაბუნდა 127, 130, 131
დგვარი 249, 256
დებედა 311, 374
დედა-ციხე 336, 338
დედაბერას გადმოსავალი 23
დევათი 156, 170
დევისხერელი 384
დეშოთი 226, 256
დეშოთის ციხე 225, 251
დეშოთის ქალა 227
დერუცელი 195
დვანი 385
დვინი 314
დვირი 214, 222, 223, 228, 247

ღურბი 247, 249, 250, 251; ხეობის 251
 ღურბნუკი 251, 252, 256, 314, 315
 დეიბის აბანო 248
 დეიბის ციხე 250
 დიგაშენი 79, 105, 165
 დიდგორი 26, 411
 დიდება 305
 დიდი არაგალი 72, 103
 დიდი კონდურა 62
 დიდი ლიახვი 20
 დიდი შერვახეთი 59
 დიდი ხანჩალი 64
 დიდუბე 325
 დიდუბის არხი 420
 დიდიკოტრი 22
 დილისკა 49, 99, 106, 131
 დიოსკურია 295
 დირქნა 141
 დირსი ქალა 319
 დიფიზის წყარო 382
 დიფიზის ხევი 382
 დილომი 318
 დილშისკარი 313
 დლივი 63, 64
 დშანისი 2, 32, 33, 42, 48, 148, 316, 337
 დშანისის ციხე 3
 დოლოში 184
 დუმა 81, 84
 დუშანგდოლ 81
 დურბნუკი 40, 247, 316
 დუშეთი 398, 399

მგრი 127

მგრისი 239
 მკური 342
 მდიქილისა 39
 მრბოიანი 396
 მრთაწმინდა 36
 მრუდა 416
 მრუდეი 385
 მრუევანი 412
 მრიელი 170
 მრუშეთი 33

მრწო 177, 178, 181, 185
 მრწო-თიანეთი 176, 177, 178, 180
 მრწოს წყალი 178, 180
 მრწოს ტაფობი 177
 მრწოს ტბა 177
 მრწები 178
 მრწევანი 209
 მშტია 42, 43, 73, 93

მკე 325

მკეისკვარი 91
 მკეიკვარი 399
 მანი 3, 24, 149; 150 სამსარეს; 150
 ვაპანი; 286, 361, 363, 384
 მანის-ქვაბი 116, 117, 118, 121, 126, 127, 129, 130, 172
 მარანტა 171
 მარგავი 156, 170
 მარდციხე 3
 მარდისუბანი 2, 63
 მარდისციხე 17, 63, 156, 165, 169, 170
 მარევანი 63, 127, 150, 158, 159, 160, 164, 169, 170
 მარციხე 20, 24
 მარძიის მონასტერი 149
 მარხმელა (დვარხმელა) 18
 მარჯანი 36
 მარლოვანი 317
 მარნარი 340, 361, 384
 მარიანი 136, 137, 233
 მახანი 225, 253
 მახანი 118
 მახანის მონასტერი 149
 მახანის ქვაბი 116
 მერა 325
 მერე 26
 მერეს ხევი 26, 38
 მერეის ციხე 336
 მერტაშები 172
 მერტყვილი 268
 მელდმიროვკა (პობლიეკა) 103
 მელდმირსკოე 103
 მოსტანჭალაქი 372, 373
 მორაბიოვის დაბა 295

ზალანთ (ზაალანთ) გორა 411
 ზანავი 372
 ზარათი 196, 198
 ზარზმა 107, 227
 ზარნაძეები 15
 ზაქუ (ანუ ძეგვი) 141
 ზედაზენი 52
 ზედასაზანო 7, 16
 ზემობოლნისი 352
 ზემოთი (ციხე) 225
 ზემოიშვრეთი 5, 10, 16
 ზემო ნიჩბისა 411
 ზემო რაჭა 17, 19, 242
 ზემო ტაბახმელა 318, 325, 331
 ზემო ქართლი 313
 ზენა სკანდე 7, 196, 198, 199
 ზენა სოფელი (შიდა ქართლი) 354
 ზესტაფონი 3, 4, 5, 6, 22
 ზიარეთი 156
 ზირთა 36
 ზისბევი 23
 ზორეთი 252
 ზორეთი 193; 194 კლარჯეთში, 254
 394
 ზორეთის საბაგო 192
 ზორეთი 6, 7, 8, 10, 193, 194
 ზრბითი 29
 ზრესკი 139
 ზუმბარიანი 421
 ზურტაყერტი 37, 42
 ზუსა 7, 10, 14, 16, 18
 ზუფუ 298, 299

თავასა 17, 18

თავი შორჯახეთი 59
 თავუკეთილა 221
 თავნარა 275
 თავნარული მიწა 274, 275, 282
 თავფარავენი 99, 101
 თავფარავენის ქარვასლა 100
 თავუერი 340
 თამარის არხი 352
 თამარის ხიდი 14
 თაქქილისა 39
 თაბნა 109
 თბილისი 3, 7, 19, 24, 25, 26, 32, 53,
 81, 143, 152, 173, 178, 248, 262,

273, 274, 289, 291, 301, 302, 303,
 311, 313, 315, 316, 317, 318, 319,
 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327,
 337, 353, 360, 363, 364, 365, 366,
 415, 421

თბილისის საამირო 33, 307, 337
 თბილისის ციხე 49, 304
 თეზი 63
 თეზზარაბა 63
 თეთრამიწა 384
 თეთრობი 156, 171
 თეთრი წყარო 178, 302
 თეყენა 396
 თელავი 181, 182, 372
 თელეთი 331
 თელთვანი 394, 416, 417, 421
 თელუანი 352
 თერჯოლა 5
 თეძამი 26
 თეძმის არხი 420
 თეძმის ხეობა 36
 თვალის (საგარეგოში) 382
 თვალუეთი 22
 თიანეთი 176, 177, 178, 179, 180, 181,
 182, 183, 184, 185 242, 332
 თისლი 249, 255
 თისლები 255, 262
 თისლების ხევი 214
 თიქარი 137
 თიქაროანი 153
 თმოგვი 53, 74, 102, 117, 126, 127,
 128
 თოცი 59
 თოლინგი 179
 თონეთი 170, 273
 თონეთის გოხნარი 273
 თორელთა სადროში 207
 თორი 192, 208, 209; 209 დაბა; 210;
 210 სოფელი; 212, 213, 214, 215,
 217; 217 დაბა; 182, 235, 249,
 253, 256, 267, 269, 270, 271, 274,
 355
 თორია 108
 თორის შთა 209
 თორისწყალი 209, 229
 თორისწყლის ხეობა 230
 თორლა 344

თრიალეთი 25, 29, 31, 32, 33, 34,
36, 38, 52, 53, 72, 148, 164, 210,
214, 218, 220, 243, 269, 274, 286,
302, 305, 307, 308, 309, 311, 313,
355, 356, 362, 365, 381, 384, 394

თუშეთი 423

თხაბერძნის ეკლესია 276

თხილთაწყარო 15, 16

თაგუბლო 31

თაროვია რეჩკა 214, 215,

იბერია 374, 397, 398, 414, 417, 418

იგოეთი 421

იერის არხი 420

იერის ზეობა 174, 176, 180, 181, 182,
184

იოზების 267

ილორი 208

ილტო 179

იმერა 29

იმერეთი 2, 15, 20, 40, 224, 225, 235,
237, 239, 247, 248, 253, 254, 256,
392

იმერკაეკისია 238

იმნათი (ლანჩხუთის რ.) 249

იორი 177, 179, 180, 181, 322, 323
374, 395

იოანი 310, 391, 412

ისგაური 296

ისანი 32, 322

ისნის ციხე 329

ისპიანი 421

იშვალა (ციხე სათხაში) 72

მაბენი 324

მაბენის მონასტერი 304

მაენი 312

მაეწონი 312

მაეთისხევი 26, 32

მაეთურა 26

მაეკასია 266

მაეკასიონი 241

მაეკასიონის მთა 300, 357

მათნადურ 79

მაკი 242

მალა ბოინა (ციხე) 214

კალაჩი 73

კალთუბანი 156

კალმაზი 127

კალთუბანი 325

კაბანთა 141

კარკლიანი 170

კარნეთი 105, 109

კარნეთის ეკლესია 110

კარნე ქალაქი 54, 316

კარტიკაში 55, 102, 103, 106, 108,
109

კარტულა 73

კარსანი 318

კასპი 127, 363, 394, 413, 418

კაცბი 17, 19, 22

კაცბის ეკლესია 19

კაცბის სვეტი 19

კაჭიო 141

კახეთი 26, 32, 59, 175, 178, 179, 180,
181, 182, 185, 188, 237, 239, 332,
333, 334, 340, 344, 353, 356,
357, 395, 412

კახეთის არხი 421

კახეთის მთა 334

კეკელი 130

კელასური 292

კეზხოზი (ცეცხოველი) 212

კეალითი 3

კეარშა 130, 171

კევრნაჭი 419, 421

კევრნაჭის მთა 416

კევრნაჭის ქედი 412

კვეტერა 179, 181, 332

კვეტერას საერისთაო 182

კეირაცხოველი (გელ.) 251

კეირიკე 91

კეირიკეშინდა 250

კიზილქილისა 220

კიშოთისმანი 229, 230, 231, 234

კიციბი 171

კლარჯეთი 127, 340

კლდეეთი 286

კლდეკარი 1, 25, 26, 28, 32, 34, 35,
36, 75, 309

კლდეკარის ციხე 33, 36, 305

კოდანის მთა 209, 214, 254

ქართული
ბიბლიოთეკა

კოდისწყალი 22
კოდის წყარო 398
კოდმანი 318
კოთელაი 92, 130, 141, 142, 147, 156,
219
კობეზული 21
კოლხეთი 128, 194
კოყორი 25, 26, 303, 304, 317, 318,
325, 330, 331,
კოყრის ციხე 25, 302, 303, 305, 307,
316, 317, 324, 326, 331
კორბოული 16, 17, 20, 21, 22, 23,
კორთშეთი 171
კონსტანტინეპოლი 21
კოწახურას ფონი 411, 412
კრწანისი 330
კუკი 325
კულიკაში 103, 219
კუმურდო 47, 52, 107, 127, 128, 130,
131, 136, 137, 233, 375
კუმურდოს ტაძარი 136, 137
კესნო 179
კუხეთი 332, 333, 334, 373, 375

ლაგოდეხი 242, 361
ლაზარეცკოე 295
ლაზიკა 24
ლაილაში 242, 361
ლაყვის ხევი 29
ლაშისყაი 421
ლარგვისის მონასტერი 362
ლაშელისწყალი 225
ლეღეარის მთა 312
ლეღვანი 225
ლეჩხუმი 242, 344
ლიახვი 17, 24, 52
ლიბადი (მთა) 268
ლიბანი 213, 265
ლიკანი 142, 222
ლიკნის ეკლესია 246
ლილო 332
ლიხის მთა 21, 313
ლიხნი 298, 299
ლომატურები 152
ლომთა-გორა 314, 315, 316, 317,
391

ლომისა 225
ლომის მთა 224, 225
ლომის ქველი 253
ლომისა 226
ლომისისწყალი 247
250
ლორე 10, 311, 312, 216, 328, 329,
331, 355
ლორე ციხე 309, 310, 355
ლოფანი 23
ლოფნისწყალი 23
ლოწობანი 344
ლოკინი 381
ლუხენი 299

მადათთა (მთა) 80
მაზარულა (მდ.) 18
მალაკა 63
მაშხარა 62
მანავი 372
მანგლისი 25, 26, 27, 28, 32, 33, 36,
38, 52, 53, 273, 302, 308, 365, 411
მანდაეთი 16
მარაბდა 40; 308 მარაბდანი?, 317
მარანის ციხე 344
მარგასტანი 130
მარგელისი 224, 225
მარიამშვიდა 226, 228, 251, 253
მარნეული 40, 302, 316, 317
მარტუნი (ჯალმა ხოსპია) 58
მარტყოფი 332, 333
მაშავერი 42
მაშავერის ხეობა 34
მაღარო 84
მაღლაკი 195, 196, 197, 198, 199, 200,
201, 202, 252
მაველის ხევი 380
მაწვეანი 360
მაქას მაშული 172
მაბარონი 99
მაბარიკიანთ გორა 383
მელაიანი 343
მესხეთი 97, 104, 168, 169, 239, 353,
370, 371, 394
მერენია 141
მერია 35

მეკვეთა (მღ.) 11
მელრეკი 84; 152 (ვაჩა)
მეხადირი (მხღ.) 300
მეხადირის ჭალა 300
მეჭერისხევი 242, 394
მთიულეთის თემი 344
მთიანეთი 241
მთიულეთი 423
მილის არბი 414
მილისი 220
მიმინეთი 141
მინასკენდი 34
მინაძე 343
მირაშვანი 114, 115
მისაქციელი 396, 397, 398, 421
მიტარბი 214
მიხაილოვკა 377, 378, 389
მოგვეთის კარი 402
მონასტერი 214, 215
მოქიეშნული 22
მოქიევი 254
მოქიევის ღმრთისმშობელი 254
მოშელეპილი (ტყე) 268
მოძეი 21
მსხლები 385
მტვერის ციხე 348
მტკვარი 22, 35, 102, 126, 128, 130, 131, 172, 189, 190, 222, 223, 247, 249, 251, 254, 255, 256, 257, 259, 313, 314, 317, 320, 322, 323, 326, 336, 374, 378, 388, 390, 402, 403, 406, 412, 414
მტკვრის ტეობა 210
მტკვარი 334
მურაკელი 130
მურჯახეთი 58, 59, 60, 84
მურგი 156
მურჯიკანი 106
მუღანლო 376
მუხრანი 52, 242, 318, 397, 411, 412, 413, 415, 416, 417, 418, 420, 421, 426
მუხრანის არბი 352, 369, 393, 394, 397, 420
მუხრანის ველი 391, 397, 419
მუხრანის რესპუბლიკა 419
მუხტრა 17, 20

მუხტრა 198, 199
მუჭირეთი 17, 18
მღვიმევი 384
მშრალი მთა 221
მცხეთა 26, 32; 51 ქალაქი; 53, 77; 78
საედაბო; 102, 127, 181, 259, 311, 313, 318, 348 ქალაქი; 348 გორა, 353, 363, 384, 387, 396, 398, 399, 400, 402, 403; 404 გორა; 404; 405 ქალაქი; 406, 408, 413, 418
მცხეთა დიდი 400, 401, 402, 403, 405, 406, 413, 418
მცხეთის ხიდი 32
მძოვრეთი (საბარათიანოში) 193, 194
მძოვრეთის საბაგო 193
მძორეთი 193
მძორეთი (კახეთში) 193, 194
მჟაღიჯვარი 363, 398, 399, 408

ნაგები 332, 372
ნადაბური 2, 252
ნადაბრაზევი 214, 215, 216, 252, 330
ნადაბრაზევთა ქალა 319
ნაფარბეთი 17, 19, 22
ნაფარბიები 115
ნაიხა 130, 171
ნამწვი (ტყე) 268
ნაოჭამუ 348
ნარა (დვალეთის) 235
ნარდევანი 32
ნარდევანი 399
ნარდევანის ხეობა 398
ნარბანი 218
ნარდევანი 217
ნასპარხევი 407, 420
ნასტავისი 393, 394, 399, 407, 420
ნასტავისი 426
ნასტავისის არბი 352, 362, 397
ნატახტარი 381, 391, 396, 398
ნაქალაქარი 18
ნაქალაქევი 127 წუნდა; 128, 129, 130, 131
ნაქერალი 17
ნატალქვე (წუნდა) 127
ნაქულაქევი 318, 406
ნაჩეხი (ტყე) 268

ნაეარგოთა 384, 385
 ნაეალწული 381
 ნაჰარშაგევი 299, 311, 313, 319, 324
 ნახიდური 313, 316, 323, 391, 420
 ნახიდური არხი 369, 393
 ნიგოზეთი 21
 ნიკორწმიდა 17, 19
 ნიქოზი 20
 ნინოლელა (შპრალი ხევი) 221
 ნინოწმინდა 181
 ნიჩბისი 26, 363, 406, 408, 411,
 ნიჩბისის გორა 408, 411
 ნიჩბისები 405
 ნიჩბისის რუ 411
 ნიჩბისის ხევი 405, 411
 ნებოძირი 2, 179
 ნოდგორა 179
 ნოკორნისკევი 177
 ნორაშენი 79, 105
 ნოტკორა 177
 ნოლა 361
 ნოჯიკეთი 179
 ნუკრიანი 343

ობოლეთი 171
 ოდისები 156
 ოდიში 339, 340 შხარე; 340 სოფელი;
 384
 ოზაანი 343
 ოკაში 59, 103, 114, 128, 159, 421
 ოლაღის ქვაბნი 172
 ოლღანი 156, 170, 171
 ოლოვერდი 141
 ონი 17, 20, 242, 361
 ორბეთის ციხე 338, 341, 342
 ორთა 156
 ორთა ჭალა 319
 ორტევი 385
 ორჭობი 336
 ორჯა 219
 ორჯალარი 65, 67
 ოსეთი 241
 ოსშალეთი 57, 59, 60, 168, 169, 260,
 292, 296, 306
 ოსშნაური 171
 ოფარნახატი 208

ოქონა 9, 10, 11
 ოქროციხე 261
 ოქროჭალა 130
 ოძრზე 20, 261, 413
 ოძრკე 127, 128, 311
 ოძრკევი 225, 226, 261
 ოძრკის ხიდი 74

პაპალას ველი 382
 პატარა არაგალი 103
 პატარა კონდურა 62, 63
 პატარა შურჯახეთი 59
 პატარა ხანჩალი 64
 პატარძელი 363, 383, 408
 პენეიკი 130
 პერანგა (შთა) 20
 პერევი 20
 პეტერბურგი 204
 პეტრა 294, 295
 პილენკოვი 300
 პობლიკაში 102

შალეთი 177, 180, 181, 184, 185, 361
 შალეთის სიონი 181
 შალეთის ციხე 181
 შალეთის ხატი 181
 შინვანი 177, 179, 183, 242, 332, 361
 შინვანის არხი 420
 შოვეკარა (მღ.) 300

ჩადიონოეკა 68, 99
 ჩანი 314, 320
 ჩაჰა 17, 19, 24, 196, 198, 235; 340
 ციხე; 340 შხარე; 344, 352, 379
 ჩაჰა-ლენჩხუმი 237, 239
 ჩეხა 33; 33 შიდა ქართლის; 33 თრია-
 ლეთის; 57, 219 ქართლის; 219
 თრიალეთის.
 ჩეკი 172
 ჩიკოთის გადასავალი 2, 16
 ჩიონი 3, 22, 24
 ჩიშა 338
 ჩიშაყალა 336
 ჩიშაყალა 372
 ჩკინისჭვარი 128, 311, 313

ჩკონი 35, 36
 ჩკონის ხიდი 35, 74
 რომი 296, 387
 რომელ (ოშები?) 158
 რუა 392
 რუისი 392
 რუს-ურბნისის არხი 352, 369, 393, 394
 რუმინეთი 296
 რუსთა 372
 რუსთავი 181, 307, 308, 310, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 342, 345, 363, 371, 372, 373, 374, 375, 377, 378, 379, 381, 382, 388, 389, 390, 405, 407, 418
 რუსთავის არხი 362, 369, 371, 379, 393, 397, 420
 რუსთავის ნაქალაქარი 369
 რუსთავის ციხე 336, 390
 რუსთავ-ფინეანის თემი 338
 რუსთავ-წილენის არხი 421
 რუსთავ-ყარაიის არხი 352
 რუშავე (შახარაძის რ.) 392
 რუშეთელი (წიხაძეთა რ.) 392
 რუხმელა (ღანჩუთის რ.) 392
 ხაითბაგო 210
 საარაშხანო 357
 საბადურის მთა 177, 178, 184
 საბარათიანო 274
 საბაგო 21, 22
 საბატე 141
 საბერძნეთი 128, 296
 საბურთალო 26, 325
 საგარეო 382
 საგაჯეები 381
 საგვარჯილე 384
 საგლახო (არხი) 352, 362, 394, 399, 416, 418, 426
 საგოშა (შღ.) 179
 საგომი 131
 საგურამო 179
 საღგერი 210, 214, 249, 256, 262, 265, 266; 267 ტბა; 268, 269, 270, 271
 საღგერის ეკლესია 268, 269
 საგანის ველი 407
 საგანლისუბანი 2

საზანო 7, 10, 18, 22
 საზანოს ციხე 7, 18
 საზუერე 191, 192
 საზუერის ღვთისმშობელი 190 191
 სათარხნო 1, 26
 სათბა 68, 69, 71, 72, 81, 88, 109
 საირმეელი 213
 საირხე 21
 საკვირივე 249, 250
 საკირე 214, 217, 249, 252, 254, 256, 262
 საკირის ციხე 223
 საკირისწყალი 247, 251
 საკოჭავი 212, 213, 266
 საკოჭავისწყლის ხეობა 267
 საკურწე 17
 სალაშალეიქი 40
 სალთვისის არხი 397, 420, 421
 სალეთი 19
 სალის ციხე 253
 სალომე 36
 სამადლო 25, 304
 სამაჭალოს ხევი 26, 36
 სამგორი 332, 357, 374, 377, 378, 379, 381, 395
 სამგორის არხი 352, 362, 379, 393, 397, 420, 421
 სამეგრელო 40, 208, 341
 სამთავისი 394
 სამთავრო 286, 384, 399, 400, 402
 სამსარი 32, 84, 147, 148, 151, 152, 154
 სამსარის შალაბა 149
 სამსარის მთები 150
 სამსარის მონასტერი 149
 სამტრედია 270
 სამუხრანბატონო 412
 სამშვილდე 2, 26, 32, 33, 48, 127, 269, 309, 310, 316, 328, 354, 363, 365
 სამშვილდის ციხე 3, 328
 სამშვილდე 30, 309
 სამცხე 20, 51, 53, 54, 83, 102, 127, 129, 155, 210, 211, 223, 225, 226, 237, 256, 261, 277, 292, 302, 313, 372
 სანახშირე 22
 სანტა 30

ქართული
ნაციონალური
ბიბლიოთეკა

სამიტიაშვი 33
სარგველა (ფონა) 2
სართიქალა 362, 363, 379, 380, 381,
382, 383
სარკე 248
სარკინე 352, 393, 406, 412, 413
სარკინეთი 419
სარო 170, 172, 173
სასირეთის ქალა 319
საფარა 227
საფიქლის ზევი 271
საფურცლე 396
საქარა 5, 7, 22
საქართველო 5, 14, 23, 33, 34, 48,
51, 53, 54, 59, 73, 74, 75, 83,
84, 87, 88, 96, 97, 98, 100, 103,
104, 127, 143, 145, 150, 168, 175,
178, 187, 207, 211, 213, 218, 219,
224, 238, 239, 240, 242, 243, 245,
248, 253, 257, 259, 260, 274, 284,
285, 286, 290, 291, 292, 293, 298,
299, 305, 307, 308, 312, 314, 319,
321, 333, 335, 341, 350, 351, 352,
353, 354, 358, 359, 360, 361, 362,
363, 365, 369, 370, 371, 372, 376,
379, 383, 391, 392, 393, 395, 414,
420
საქაშეთი 394
სალამო 31, 81 ტბა; 81, 90, 91, 92,
93
საყარაულო 177, 178, 179, 181, 184
საფუნეთი 210, 213
საჩხერე 16, 17, 19, 20, 21, 22
საილიანი 192, 210, 256
სამეგრეო 362
სახატე 330, 331
საყავახიანი 26, 210
საჭვარე 18
სეფსამორო 401
სერბია 296
სერები 330
სეტის მთავარმოწამე 340
სეანეთი 17, 24, 341, 423
სვერი 22
სვერის ციხე 22
სვირი 3, 4, 16
სენისთავი (ბორჯომისთავზე) 268

სიმონეთი 7
სირგვი 141
სიქთარუა 392
სკანდე 7, 8, 9, 10, 16, 17, 18, 20
სკანდეს ციხე 17, 18
სკვირეთის ზეობა 305
სლესა 249, 255
სლესის ციხე 254, 255, 261, 355
სომხეთი 26, 32, 51, 52, 150, 167,
137, 312
სომხითი 308, 309, 310, 311, 312, 313,
315, 319, 322, 323, 325, 330, 375
სომხით-საბარათიანი 26, 337
სოხტე 243, 290, 291, 292, 295, 296,
297, 298, 299
სოხტმის გორა 293
სოხტმის მთა 291, 293
სოხტმის ციხე 294, 295
სპარსეთი 59, 168
სპასკოე (ყარალა) 67, 68, 69
სპერი 127
სტამბოლი 421
სულდა 127
სურამი 1, 2, 16, 20, 248, 363
სურამის ციხე 28
სუსტს ზარაბა (უწყლო ვერანა) 141
სუხტე 298
სუჯუკი 296
სხალტა 302, 421
ტაბაკინი 220
ტაბაქმელა 25, 220, 302, 304, 317,
318, 325, 330
ტაბაქმელა 325
ტაბისყური 32, 103, 141, 217, 218,
220, 222, 302
ტაგნავეთი 313
ტამბოვკა (ჩაქა) 68, 101
ტანა 394
ტანას ზეობა 33, 52
ტაო-კლარჯეთი 26, 53
ტატიანოვკა 390
ტაშირი 309, 310, 311, 312, 328
ტაშისკარი 223, 256
ტაშისის 223, 256, 262
ტბა 208, 213, 265, 266, 267, 268,
302

ქართული
ენებისათვის

ტბეთი 192; 302, ქართლში; 302 შავ-
შეთში; 341, 385
ტბისი 302
ტბის ყური 220, 221
ტბისყურის ტბა 221
ტელეფა 3, 5, 6, 8
ტელეფისი 6
ტერტერაული 141
ტეძერი 2
ტიბტნი 292
ტილიფი 63
ტიმოთესტბანი 229
ტირიფონა 63
ტირიფონის არხი 352
ტობანიერი 302
ტობახჩა 302
ტოლოში (საშეხვეში) 184
ტოლოშის რ-ნი 170
ტრაქეა 300
ტურცხი 55
ტფილისი 283, 308, 320, 324, 337
ტყეშლოვანი 16, 21
ტყვილიანა 394, 397, 398, 399
ტყიბული 9, 17, 20
ტყიბულის შთები 10
ტყიბუღი 196, 198, 199

შბისა 2
შბუდეთი 36
შდაბში 381, 382
შენარიაანის ციხე 230
შლავი 22
შლუმბას მონასტერი 23
შნგრეთი 296
შრბნისი 51, 127, 135, 363, 394, 413,
418, 420, 421
შრბნისის სიონი 27, 226
შრეკი 286, 295
შრთა 384
შრი (პური) 164
შფლსციხე 75, 127, 188, 189, 305,
363, 413
შჩმანა 108
შქარმა 179, 181, 332

შავნისი 91
შანა (მღ.) 20

შარავანი 32, 39, 40, 51, 68, 99, 302
შარაენის ტბა 40, 51, 99, 296, 302
შარეხები 213, 214
შარსადანკა (ხევი) 214
შარსმანყანევი 195, 198, 199
შარცხისი 26, 308
შერსათი 237, 239
შერსათის შთა 10, 254
შია 130
შილიბოპოლი 387
შიჩხისჯვარი 399
შიცესი 35
შიქენარი 361
შოთი 243, 292, 295, 296
შოკა 40, 41, 42, 88, 94, 97, 98, 103
შოკანი 32, 41, 93, 99
შონა 2
შორნე 17, 20
შორნეს ხეობა 23, 24
შსირცხა 295, 298, 300
✓ შუზნარი 183
შუნარი 184
N შუაგი 423

შავაზინი 308, 336
ქავთაროდლი (ქავთაროდლი) 84
ქანდა 415, 416, 421
ქაოზიანი 336, 337
ქარელი 2
ქარვასლის ხევი 40
ქართლი 2, 15, 17, 20, 21, 24, 32,
35, 36, 51, 96, 126, 176, 181, 191,
194, 210, 213, 223, 224, 235, 237,
239, 242, 256, 261, 271, 308, 311,
318, 333, 334; 340 სოფელი; 340
შხარე; 352, 353, 354, 370, 371,
372, 392; 404 გორა; 405 (იბერია);
422, 426
ქართლის მთიანეთი 352
ქართლის ხევი 406
ქართლ-კახეთი 53, 394
ქარცხები 114, 115, 169
ქაჭატუნ-ქაჭათციხე 127
ქელურთან 63
ქერი 389
ქვაბიხევი 222, 223; 224 მდინარე; 224,

225, 226 სოფელი; 247, 251, 252, 256, 269
 ქვაბიხევის წყალი 224
 ქვათახევი 26
 ქვაკაცა 381
 ქვაციხე 17, 18, 348
 ქვემო აკარა 237
 ქვემო გურია 292
 ქვემო ნიჩბისი 408, 411
 ქვემო რაჭა 17, 19
 ქვემო ქართლი 32, 247, 250, 274, 287, 288, 302, 305, 352, 354, 355, 364, 365, 376, 390, 391
 ქვენასკანდე 7
 ქვენა სოფელი (ქვემო ქართლი) 354
 ქვეშის ციხე 147
 ქვეშის ჭალა 319
 ქვიშხეთი 2
 ქიზიყი 237
 ჭილდა 59, 127, 130, 131
 ჭობულეთი 243, 292, 297
 ჭონქოლი 107
 ჭორაული 195
 ჭორთა (რაჭას) 199
 ჭოროღლი (კოყრის ციხე) 303
 ჭონასწყალი 22
 ჭობალიზარაბა 63
 ჭობილი 63
 ქრცხინვალი 20
 ქსანი 52, 242, 393, 394, 396, 407, 412, 413, 414, 415, 416
 ქსნის საერისთავო 362
 ქსნის ხევი 362
 ქსნის ხეობა 398
 ქსოვრისი 394, 416, 421
 ქსორისი 419, 420
 ქუთაისი 2, 3, 7, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 24, 204, 253, 259
 ქუთაისის გუბერნია 2
 ქურდ-ვაჟარი 311, 313, 319,
 ქუჩუკ ბავრა 107
 ჭყია 75, 218, 220, 316, 374
 ლადო 156
 ლადოს მთა 10, 226
 ლართა 84, 115, 171

ლენკითი 5
 ლიბრაძეების წისქვილი 145
 ლორეშა (ზარაგოულის ტყეში) 177
 ლრტილა (იბტილა) 146, 148, 152
 ლულაისი 60, 61, 62, 65, 88
 ლულელები 178
 შაზახი 355
 ყალა 130
 ყარაია 332, 382, 388, 395, 405
 ყარაის ველი 336, 373, 374, 378, 390
 ყარადღუზი (ველი) 382
 ყარაღალა 68, 69
 ყაურმა 35, 42, 43, 74, 75, 79, 105
 ყაურმას ეკლესია 77
 ყაურმას ხიდი 75
 ყაურმა-ქაფერდი 73, 94
 ყაშაყაია 34
 ყვიბისი 156, 252
 ყვირილა 2, 3, 4, 20, 22, 177
 ყვირილას ხეობა 17, 20
 ყიზ-ყალა 336
 ყიზილაჭლი 34
 ყირიმი 92
 უღლვეი 295
 ურუჯეთი (ჭალა) 319
 ყვარბუღაზ 47
 შავარშეთი 213
 შავი ზღვა 3, 297
 შავნაბადა 221, 330, 331
 შავსერი 224
 შავსერისწყალი (ქვაბიხევი) 225
 შავშეთ-კლარჯეთი 237
 შავწყალი 209, 212, 213, 214, 215, 217, 218, 262, 265, 267, 268 დიდ-წყალი; 269
 შაითუმან 63
 შარვანი 320
 შაშალეთი 130
 შაჰნაბადი (შავნაბადა) 331
 შემოქმედი 360
 შეპიაკი (თრიალეთში) 276
 შერთულა 337
 შელიველი (მთა) 268

შიგნით კახეთი 176, 353, 356, 420.
 შილა ქართლი 26, 32, 52, 53, 128, 210,
 305, 307, 308, 313, 316, 354, 376,
 394, 397, 399, 421
 შილა 180, 242
 შინდისი 302, 318, 325, 330, 394, 420
 შიომღვიმე 117
 შიომღვიმის მონასტერი 412
 შიოსუბანი 416, 419
 შორაპანი 2, 3, 8, 15, 19, 20, 22
 შროშა 2, 16, 267
 შუამთა 181, 221
 შუა ნიჩბისი 411
 შულავერი 377
 შულავრის გორა 313
 შუქრეთი 17, 29, 22

 ჩადივარი 332
 ჩალაუბნის ხევი 356
 ჩანდურა 112
 ჩაჩკა (რი) 102
 ჩეკურიანთარი 179
 ჩეკურთკაი 178
 ჩეკურნი 178
 ჩელეთი 180, 334
 ჩელთა 180; 180 მდინარე
 ჩელესკინელთა ხიდი 360
 ჩერკესსკაია ტროპა 300
 ჩერნიავესკის შთა 293
 ჩილდირი 73, 164
 ჩილდირის ტბა 164
 ჩიტაბევი 222, 249
 ჩიფლიკი 72
 ჩიხა 17, 19, 20, 21
 ჩიხორი 16, 18, 20
 ჩიხორის ციხე 18
 ჩიხორიში 171
 ჩოლაბური 3, 5, 14
 ჩოლარი 34
 ჩორჩანი 23, 261, 341
 ჩოხური 343
 ჩუმათელეთი 2
 ჩუმლაკი 248
 ჩუნეში 202, 203
 ჩუნჩხა 130
 ჩულერეთი 325

ჩულე (იხ. ჩიფლიკი) 112
 ჩხარი 5; 8 მდინარე; 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16
 ჩხარის ციხე 9, 12
 ჩხერიშელა 2, 3
 ჩხიკვა 316
 ჩხიროული 16

 ცანდრიშ 295, 300
 ცეში 213, 265, 271
 ციხე-დიდი 318
 ცივგომბორის ქელი 356
 ციხისძირი 421
 ციხის კალა 225
 ციხისჭვარი 213, 214, 217, 218, 256, 299
 ციშპირი 30
 ცურტავი 372
 ცხა 160, 170
 ცხინვალი 17, 20, 242, 361, 384, 394
 ცხრაკარა 184
 ცხრაწყაროს შთა (შვარშეთი) 218
 ცხრაწყაროს უღელტეხილი 217, 222
 ცხუში 297
 ცხუმის ციხე 297, 298

 ძაგნაკორნა 177
 ძალისა 397, 398, 416, 421
 ძამის ციხე 193
 ძამის ხეობა 52, 193
 ძალათუბანი 170
 ძეგვი 26, 141, 405, 406, 407
 ძეგვისწყალი 407
 ძეგვის ხევი 405
 ძეგრი 14, 35
 ძევრულა 11, 12, 13, 14, 74
 ძეული ბოსღევი 16, 22
 ძირულა 2, 3
 ძირულას ხეობა 2, 16, 23
 ძმობა 376
 ძოვრეთი (საციციანოსი) 6

 წავისი 325, 330
 წალკა 26, 28, 29, 30, 31, 35; 36 გაღ-
 მოლმა; 37, 38, 39, 60, 302
 წასრი 22

წაქეი 235
წალვერი 212 წალველი 217, 265, 271
(ეწხოზი)
წალვლისთავი 23
წალელი 23
წელისი 352
წერიცუნტა 171
წეროვანი 421
წითელი გელსია 32
წითელი ხიდი 336
წითელსაყდარი 220
წითელქალაქი (სოფ.) 1
წილკანი 396, 397, 398, 416, 421
წილკნის აბზი 352, 369, 393, 394
წინარები 33, 36
წინწყარო 313, 316
წირქვალი 20
წიფა 2, 248
წიწმერი 318, 384, 399, 400, 401,
402; 404 გორა; 405, 408
წნორი 63
წოხენი 181
წრომი 2
წუნდა 50, 53, 126, 127, 128, 136,
164, 226
წუნდას გელსია 128
წუნდას საერისთავო 129, 136
წუნი 127
წყალგაყრილა 225
წყალტუბო 195, 197; 197 მდინარე;
201; 201 მდინარე; 202, 203; 203
მდინარე; 204, 205, 206, 252
წყალტუბოს აბანო 196, 202, 203, 204,
206
წყალშავი 21
წყალწყულა (მდ.) 23
წყაროსთავი 107, 128, 136
წყისე 135

შაბიეთი 171
ჭაიჭა 171
ჭალატყე 14
ჭანდარი 390
ჭანდარის ტბა 373, 374, 381
ჭაბაღის გორა 310
ჭარი 243

ჭაჭკარი 102
ჭერათხევი 23, 24
ჭერემა 181, 356
ჭეროული 171
ჭერულა 156
ჭიათურა 9, 16, 17, 19, 20, 21, 22
ჭიშურა 14,
ჭობარეთი 156, 171
ჭობისხევი 214
ჭოჭკანის ქეობა 312
ჭულე 227
ჭუბური-ხინჯი 348
ჭყვიშის ციხე 344
ჭყონდიდი 348

ხავეთი 130
ხანლო 92, 170, 171, 219
ხანუმ ფუნარ (დედოფლის წყარო)
108
ხანჭალის ტბა 63, 64, 73
ხატისთელეთი 331
ხაშური 268, 271, 408
ხევი 423
ხეცსურეთი 423
ხეცსურთ სოფელი 178
ხეცხმელი (ხოვლესთან) 302
ხეკორძელას ხევი 407
ხერთვისი 128, 131, 171, 172, 173
ხერკი 179, 332
ხეისყვარი (იმერეთში) 271
ხვედურეთი 2, 191
ხელიში 171
ხიდიყვარი 141
ხიზა 171
ხიზაბაგრა 130, 155, 170, 171
ხისარი (ციხე) 328, 329, 331
ხმორდოლი (მდ.) 7
ხოვლიგორა 363
ხონი 197, 220, 221
ხონის ტბა 220, 221
ხორენია 84, 105, 109, 111, 219
ხორნაბუჯი 357
ხოსპია 57, 58
ხოჭაბეგი 68, 73, 79
ხრამი 336

ხრეთი 19, 20
ხელფარიანის ხიდი 75
ხულგუშო 55, 56, 57, 101, 142, 219
ხუნანი 75, 311, 312, 313, 314, 316,
334, 337, 354, 355, 363, 365
ხუნევი 267, 268
ხუნისი 141
ხურშიგ 79
ხცისი 2
ქერკი 180

ჯეაბეთი 26, 28, 31, 32, 37, 39, 42,
45, 46, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 57,
59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 68,
69, 72, 73, 74, 79, 80, 81, 83, 84,
87, 88, 92, 93, 99, 101, 102, 103,
104, 109, 110, 113, 127, 129, 130,
131, 136, 141, 142, 145, 147, 148,
150, 152, 154, 156, 164, 165, 166,
167, 168, 169, 172, 173, 210, 214,
218, 233, 239, 256, 274, 301, 302,
311, 313, 319, 340, 355

ჯეაბეთის ზეგანი 53

ჯეაბეთის მტკვარი 41, 42, 47, 51, 56,
57, 68, 73, 79, 81, 84, 89, 93, 105,
109

ჯავის რაიონი 177

ჯალაღრთა 22
ჯანგირის ხევი 381, 382
ჯანჭლა 141
ჯაფისციხე 261
ჯაჭვი 318, 401
ჯეირნის ველი 381
ჯვარი 16, 23
ჯვარის გადასავალი 17, 23
ჯვარის მონასტერი 348
ჯიგრაშენი 165
ჯისალაური 195
ჯიქეთი 300
ჯიხანჭირი 213
ჯიხანჭური 213
ჯოლდა 127, 130
ჯოყოვეთი 22
ჯუგაანი 343
ჯუარის მონასტერი 87
ჯუმათის მთავარანგელოზი 339

შავჭალა 318

შერეთი 32, 178, 181, 182, 242, 310,
311, 322, 332, 333, 334, 335, 336,
337; 340 შხარე; 330; 340 ქალაქი

შისარ (ოსმალეთში) 329

შური 127, 164

შ ი რ თ ა

აბაზაძენი 52

აბაშიძე 3, 4

აბაშიძეები 2

აბრამიშვილი როსტომ 377

აბუბაქარი 314

აბულაძე ი. 124, 338

აბულეთი 309

აბულეთისძენი 52

ადარნასე პატრიკი 336

ადარნასე ძამელი 193

ავაგ 273, 280, 282

ავალიშვილი 211, 270

ავალიშვილები 212

ალაბის ძე ოჭროპირი 115

ალადაშვილი ალ. 228, 229, 253

[ალადაშვილი] ვახტანგ 228, 253

[ალადაშვილი] ნათელა 228, 253

ალბაშოლი გუმბეთა 34

[ალბაშოლი] გუმბეთა 35, 36, 37,

ალექსანდრე პატრონიშვილი 412

ალექსანდრე (იმერეთის მეფე) 202

ალექსანდრე მაკედონელი 393, 394,
412, 413, 414

ალექსანდრე მეფე 297

ალფარსლანი 307, 337

ამანათაშვილები 268

ამილახვრები 412

ამილახორი ვიოზგი 4

ამირეჯიბები 23

ამირეჯიბი კახაბერ 191

ამირ-შირშანი 314, 320, 321

ანდლულაძე 222, 223

ანტონ ჭყონდიდელი 116, 321
 ანტონ ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი 117
 არაბიძე 16
 არაბიძეები 16
 არიანე [ფლავიოს] 295
 არიშინი 343
 არიშიძე დიმიტრი ეზეკელი 344
 არიშიძე ლომი 344
 არსიანი იოანე 344
 არსიანი კერიკე 344
 არსის (არისის, არიშის) ძე 344
 არისის ძე ზანზუა 344
 არსენისძე 198 (არსენისძისა სახლი)
 არტავი 400
 არჩილ მეფე 241
 არძინა 300
 აფთხიძე [ანდრია] 399, 400, 401, 402
 აღნიშნული 416
 აღსართან შარვანშა 314, 320, 321, 322
 აწერელისძე იაკობ 195
 [ახალციხელი] შალვა 139, 140, 141

 ბაგრატ 21, 38, 310
 ბაგრატ აფხაზთა და ქართველთა მეფე 61
 ბაგრატ გიორგი I-ის ძე 78
 ბაგრატ დიმიტრის ძე 21
 [ბაგრატ] ერისთავი ჩიხისა 21
 ბაგრატ კურაპალატი 94, 95
 ბაგრატ IV 50, 97, 147, 184, 290, 249
 ბაგრატ III 50, 290, 294
 ბაგრატ მეფე 308, 326, 336, 337
 ბაგრატ მეფეთა მეფე 134
 ბაგრატ V 241
 ბაგრატ მუხრან-ბატონი 412
 ბაგრატ ქართველთა მეფე 307
 ბაია 96
 ბაქურეან ძე ბაღდადისი 212, 345
 ბაქურიან, ძმა გრიგოლისა და იბაზისა 345
 ბალახაძე სოსო 143
 ბასილი ბულგაროტონი 26
 ბასილი ეზოსმოძღვარი 315, 321, 322, 324, 325
 ბაქრაძე დიმიტრი 283, 339, 350, 384
 ბაღვაშები 52, 293

ბაშკიროვი 293
 ბებურაძე 407, 412
 ბევერელი 94, 95
 ბერიძე 109, 164, 170
 ბერიძე ვუქოლ 9
 ბერიძის ქალი 92
 ბერულავა კ. 298
 ბერქა ყაენი 357, 374, 380
 ბერძენიშვილი დ. 355, 363
 [ბერძენიშვილი] თამარი 253
 [ბერძენიშვილი] ნესტორ 253
 ბერძენიშვილი ნიკ. 77, 223, 367, 403
 [ბერძენიშვილი] ნინა 400, 401, 402, 405
 ბულელაძე 16
 ბუქა (კანონმდებელი) 254
 ბუშქენ 280
 ბიბაღურები 248
 ბიბილური როსტომ 362
 ბივრატისანი სუმბატ 225, 247
 ბოცო 311
 ბოჭორიშვილი ერმილე 15
 ბოჭორიძე გ. 46, 135
 ბოჭორიძე ზაქარია 29
 ბუშტულისძენი 227
 ბურთიკოვი 331
 ბრეგვაძე გ. 330
 ბროსე მარი 65, 153, 158, 211, 260, 284, 326, 327, 329, 344, 350

 ბაბრიელ 96, 165
 გაბრიელ ებისკოპოსი 134
 გაბრიელ კუმურდოელი 133
 გაბრიელიანი 106, 109, 111, 112
 გაგელუბი 355
 გამრეკელი 272, 280, 282
 გამრეკელის ძენი 54
 გარდაბან ქართლოსის ძე 313
 გაფრინდაშვილი გივი 277
 გიგეშიძე 268, 269, 270
 გიგეშიძე მ. 408
 გიგეშიძენი 268
 გელაშვილები 248, 249, 268
 გელაშვილი 250
 გელაშვილი მიხა 252

ქართული
ნაციონალური
ბიბლიოთეკა

გეორგიასძე 90
გვარამაძე 155
გვარამაძე ბენო 109
გვენცაძე სიმონ 6, 9
[გვენცაძე] სიმონ 7,8
გიორგი 26
გიორგი აფხაზთა მეფე 21, 188, 190
გიორგი ბატონიშვილი 392
გიორგი ბრწყინვალე 85, 86, 87, 127, 241
გიორგი (გლახაძე) 132
გიორგი (გორგი) 153
გიორგი დიმიტრის ძე (მეფეთ მეფე) 211, 234
გიორგი იმერეთის მეფე 197
გიორგი იჩქითი 280
გიორგი კურაპალატი 61
გიორგი [ლაშა] 145, 146, 316, 320
გიორგი მეფე 76, 77, 78, 203, 304, 308, 310, 311, 326, 328, 329, 330, 412
გიორგი მთაწმინდელი 346
გიორგი რუსი 311, 319
გიორგი კუონდიდელი 309
გიულდენშტიდტი 204, 205
[გნოლისთავისძე] ანტონ 117
გობეჯიშვილი [გერმან] 384, 385
გობეჯიშვილი (ღებელი) 396
გოგალაძე გიორგი 143, 152, 153
გოგალაძე ლატიფ 130, 143
გოგიბაშვილი 270
გოგიბედაშვილი 392, 393
გოგიჩაშვილები 224
გოგიჩაშვილი 226
გოგოლაძე 267, 268
გოზალიშვილი გ. 301
გოროდცოვი 245
გოზალაღა 123
გრამატიკოპულო 217
გრენი 293
გრიგოლ 334
გრიგოლია გ. 363
გრიგოლ ხანძთელი 223, 250, 350
გრიგორიანი აღას 103
გუგუშვილი პაატა 222, 266
გულბად 142
გულსტინდა 127

გულჭან 119
გურგენის ძე იჩქით 129, 139
გურიელი 411
გურიელი კახაბერ 339
გძელიშვილი იოსებ 371, 379, 383, 399, 402

დადიანი 311
[დადიანი] გიორგი 399
დადიანი დავით 208
დადიანი ლევან 299
დადიანი ზაყვ 339, 340
დადისშვილი იოანე 341
დადისშვილი ფარცმან 341
დიდისძე გიორგი 341
დავით 311
დავით აღმაშენებელი 23, 26, 34, 141, 143, 178, 233, 241, 290, 309, 310, 326, 328, 375, 411
დავით ძე ბაგრატი 33
დავით ძე ბაგრატ კურაპალატისა 305
დავით იმერთა მეფე 10
დავით კახთა მეფე 243
დავით კურაპალატი 290
დავით მეფე 11, 12, 23
დავით რუსუდანის ძე 197
დავით სოსლანი 315, 319, 320
დავით ქართლის მეფე 411
დაუდზანი 304
დეშეტრე გიორგი I-ის ძე 78
დეშეტრე მეფეთა მეფე 172
დეშნა 310, 326, 330
დინარ დედოფალი 182
დომენტი კათალიკოზი 398
დონდარა 309
დონდუა გურამ (უჩა) 265
დონდუა დავით 265
დონდუა ვარლამ 371
დუმბაძე შაშია 208, 228
[დუმბაძე] შაშია 210, 216, 247, 253, 265

შბრალოძე 212
ელისაბედ 96
ელისბალ 135, 136, 137
ელიქატმონ 272, 273, 275, 280, 282

ერეკლე 223, 258, 383
 ერეკლე II 243, 269, 270
 ერეკლე მეფე 204, 379, 392
 ერეკლე პირველი 237
 ეფრემ ეპისკოპოსი 133

ვ
 ვაჟე მანდატურთუხუცესი 339
 ვარაზბაყერ 274, 275, 280, 282
 ვარაზბაყერ გამრეველი 275
 ვარაზბაყერ ერისთავი 275
 ვარაზდანი 149, 151
 ვარაზის ძე ზაქარია 312
 ვარაზის ძე სარგის 117
 ვარდანი 110, 312, 330
 ვარდანის ძე არიშოანი 345
 ვარდანის ძე ივანე 311
 ვარდანძე ბეშქენ 345
 ვაშაბერისძე 195, 198
 ვაჩე 172, 173
 ვაჩე ერისთავი 133, 136
 ვახტანგი 379
 ვახტანგ გორგასალი 180, 311, 312, 334, 356, 375, 407
 ვახტანგ VI 243, 369, 416
 ვახტანგ (მეფე) 304
 ვახუშტი 13, 75, 86, 127, 128, 129, 143, 150, 156, 177, 180, 182, 185, 193, 203, 209, 210, 218, 221, 225, 283, 284, 303, 304, 305, 309, 312, 313, 314, 316, 318, 326, 327, 332, 333, 334, 335, 342, 346, 347, 350, 351, 357, 374, 387, 397, 406, 408, 411, 416, 420, 421, 422
 ვინოგრადოვ-ნიკიტინი 232, 245, 246, 262
 ვორონცოვი 210, 378, 379

ზ
 ზარიძე ნიკოლოზ 141
 ზაქარია ამირსპასალარი 138, 139
 ზევდგინის ძე 412
 ზეიფ-ერისთავი 137
 ზეი (ერისთავი) 132
 ზინა (მეფისის მეუღლე) 212, 213
 ზოსიმე კუმურდოელი 134, 135
 ზრესკელი ბერი 138, 139
 ზურაბ არაგვის ერისთავი 396

თ
 თამარ დედოფალი 269
 თამარ მეფე 31, 54, 74, 116, 117, 141, 146, 195, 220, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 284, 285, 318, 350
 თეფლაშვილი 235
 თევდორე ჭყონდიდელის დისწული 309
 თეიმურაზ ბატონიშვილი 335
 თეიმურაზ 383
 თემურლენგი 26, 90, 168
 თმოგველები 117, 118
 თმოგველი 116
 თოდს ძე 61
 თორელები 54, 87, 192, 355
 თორელი 234
 თორელი გამრეველ 53, 140
 თორელი კახა 54
 თორელი შალვა 87, 233, 234
 თრდატი 379
 თრდატ მეფე 372, 374

ი
 იბი 227, 228, 229
 იაკობ ღვწანოზი 195, 197, 198, 199, 200, 203, 205
 ივანე 234
 ივანე (ახალციხელი) 139, 140, 141
 ივანე ბატონი 352
 ივანე ლიპარიტის ძე 38
 ივანე მსახურთუხუცესი 314
 ივანე მუხრან-ბატონი 419
 იშაყულიხანი 280
 იშნაძე 249
 ინაი 122
 ინასარიძე მიხეილ 59
 ინგოროყვა პავლე 272, 274, 275, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 332, 333,

ქართული
ბიბლიოთეკა
ი. ბ. თემურ

335, 336, 337, 338, 339, 341, 342,
343, 345, 372
იოანე 71, 77, 165
იოანე ბატონიშვილი 325
იოანე ბოლნელი 189
იოანე ეპისკოპოსი 136
იოვანე 76
იოვანე ეპისკოპოსი 132
იოსელიანები 205
იოსელიანი 203
იოსელიანი ეზია 202
იოსელიანი პლატონ 143
ისე წილენელი 394, 397, 398
იულონ ბატონიშვილი 392
იშხანთვი 55
იჩქათ 126
იჩქატ 129, 280, 281 282
იჩქით 129, 280
იჩქიტძე 280

მკაბაძე ს. 124, 234, 335, 350, 403
კალანდაძე ა. 404
კალმახელი 261
კაპანაძე 3.
კაპანაძე 245
კარიკაშვილი დ. 123
კაჭკაჭიშვილი 9, 10
კახაბერისძეები 321
კახიძეები 16
კახოსი 180
კველიშვილები 248
კველიშვილი 250
კველძე კ. 314, 320, 325
კეჩხოველი 270
კვეტენაძე 7, 8
კვირიკაშვილები 248
კვირიკე მეფე 184, 185, 332
კვრიკე ქორეპისკოპოსი 336
კონსტანტინე 190
კონსტანტინე (იუფლისწული) 192
კონსტანტინე (ქართლის ერისთავი) 188
კონსტანტინე აფხაზთა მეფე 336
კონსტანტინე-კახაბ 237
კორტი ვასო 4, 5
კურტანიძე 250
კუფტინი [ბორის] 384
კუხოსი 333, 334

ლაბაძე 259
ლაბაძეები 254
ლალა-ფაშა 258
ლანგოშვილი 357, 374
ლენგი
ლაზრიშვილები 143
ლაზრიშვილი 141
[ლაზრიშვილი] ზურა 142
ლაშა 145, 146, 147, 316, 317, 325
ი. გიორგი [ლაშა]
ლაშქარაძე 115
ლეკან ბატონიშვილი 253
ლეკან კახთა მეფე 411
ლეკან II დადიანი 339
ლეღუაშვილი 415
ლეონ მეფე 20, 132, 137
ლენტი შროველი 50, 179, 180, 181,
218, 223, 225, 332, 333, 334, 335,
338, 343, 346, 371, 372, 373, 390,
396, 403, 418
ლეოვი 204
ლიპარიტი 19, 33, 38
ლიპარიტ ბაღვაში 38, 255, 290, 305
ლომდარიძე 130
ლომთათიძე გიორგი 371, 375, 404
[ლომთათიძე] გიორგი 388
ლოშიძე 235, 267
ლოშიძე იაკობ იოსების-ძე 267
ლომორი თ. 145
ლომსაძეები 248
ლორთქიფანიძე ი. 305
ლორთქიფანიძენი 205
ლუარსაბ მეფე 302
ლუკერია 68
ლურსმანაშვილი 246, 267, 268

მაისურაძენი 224
მაკალათია ს. 376
მალიქშაბი 308
მანგლაფა 84, 85
მანანდია 143
მანუჩარ 119
მანუჩარ ათაბაგი 258
მაჩიაშ დედოფალი 134, 136
მარი ნიკო 223, 350, 359, 361,
372, 391

მარბი 135
მარტია (მარტსი) 133
მალაშვილი 243
მაჟა 312
მაჭა 173
მაქავეარიანი 21
მაქარაშვილები 21
მაქარაშვილი სოფრომ 22
[მაქარაშვილი] სოფრომა 23
მაქარიანი 21
მაქაროვი 21
მახათაძე 267
მახათაძე მალაქია 267
მახათაძე შაქარა 267
მახაირობულო 2
მგელი 107
მელაძე 202
მელთაზან 123
მელიქსეთ-ბეგი ლეონ 40, 43
მელქიზედკ კათალიკოზი 76, 77, 78, 99, 106
მენთეშაშვილი სტეფანე 376
მესხია შოთა 272
მესხები 6
მესხიძე 235
მეფისაშვილი მიხეილ 248
მზექალი 142
მიგოიანი 103
მინაშვილი 228
მირიან შეფე 334
მირიანის ძე ბაქარ 334
მიქელ 95
მიქელ (ვალატოზი) 135
მიქელ ბინეკსალარი 94
მიქელაძე 109
მიქელაძე შოთა 1,
მომწუღის-ძე 96
მოსიძე 223, 224
[მურგან] ყარუ 406
მურავიოვი 300
მუსხელიშვილი დ. 355, 363, 385
მუსხელიშვილი ლ. 116, 118, 234, 301, 303, 351
მუხრან-ბატონი 396
მუჯირი იესიხი 210, 212, 217, 246
მწევარი 96

მკედლიშვილი მაზიტა 392
მხარგრძელი შანშა 144
მქარგრძელები 355
მქარგრძელი 118
მქარგრძელი ზაქარია 140
ნაზარეტიანი 46, 47, 106
ნაზაროვი 38, 39
ნათაძე გ. 6
ნათენაძე შირიან 116, 118, 143
ნანიტაშვილები 248
ნანიტაშვილი სეიმონ (ლიმო) 248, 250, 255
[ნანიტაშვილი] სეიმონ 249
ნეფისოვი (მეფისაშვილი) 252
ნიკიფოროვ (ელჩი) 395
ნინო (წმინდა) 51, 404
ნიკოლასძენი 85, 86
ნიკოლოზ კათალიკოზი 318
ნიორაძე გ. 245, 246, 379, 380
ნერეშიძე 70
ნოვანე ებისკოპოსი 131, 133
ნოვანე ოქროპირი 77, 94
ოგანეზოვი 64
ოგანქანოვი 58
ომარ ხანი 225
ორბელები 282, 326, 328, 331
ორბელი 243
ორბელი ივანე 309, 226, 328, 330, 331
ორბელიანი საბა 102, 140, 280, 318, 322, 323, 328, 392, 419
ორბელიანი სტეფანოს 326, 327, 328, 329, 330, 331
ოპიზარები 79
ოქროპირ კათალიკოზი 75, 77, 78, 79, 95
ოდბეღელი ლუკა დეკანოზისშვილი 121
პაეღე 101
პანინი 204
პასკევიჩი 141, 217
პახომოვი 145
პოსოშვილი პეტრე 171
პოლოსა 157
პროკოპი კესარიელი 6, 298, 300

საქართველოს
საქართველოს
საქართველოს

მორდანია თედო 102, 148, 190, 195,
196, 211, 212, 284, 372

რადიანი შალვა 222

რაზმაძე 210, 246

რატკიანი პროკოპი 300

რევი 334

როსტომაშვილი ივ. 50, 53, 57, 58, 60,
65, 70, 71, 72, 85, 88, 89, 91, 99,
104, 105, 107, 108, 110, 111, 112,
114, 157, 158, 165, 171, 172, 284

როსტომ მეფე 75, 302, 304, 309, 318,
369

რუსუდან დედოფალი 320

რუსუდან თმოგუელთა ქალი 148

რუსთაველი [შოთა] 228

რჩეულას-ძე ანა 123

რჩეულაშვილი ანა 120

[რჩეულაშვილი] ანა 121

რჩეულიშვილი ლ. 299

საკაძე [გიორგი] 302

საგინაშვილი 360

საზუფერელი 192

სალომე 334

სალომე (მადურატის მეუღლე) 208

სამშიფარნი 230

სანდაძეები 220

სანდაძე მარკოზ 220, 221

საოლსძე დარჩი 158

სარგის ათაბაგი 86

სარგის ბეჭას-ძე 86

საბელაშვილი 9, 11, 14

სახოკია თ. 291

საბიტნევი 80

სერგო [გიქია] 164

სესაძე ნასყიდა 254, 261

[სესაძე] ნასყიდა 255, 256, 259

სეიმონ 139

სეიმონ 138

სითილ-არაბი 307

სიმონგულოვი 9

სიმონ მეფე 304

სოლალაშვილები 326

სოლომონი 11

სოლომონ მეორე 10

სოლოლაშვილი 407

სონდელაშვილი იროდიონი

სოფრონი 107

სპირდონა ბერძენი 34, 37, 39, 40

სტაროსელსკი 5

სტეფანე 149, 151

სტეფანიძე 268

სტრაბონი 181, 413, 417

სტრაქევი 293

სხეიტარიძე 211,

ტაბატაძე 270, 271

ტაბატაძეები 21, 268

ტაბატაძე ზაქარია 156

[ტაბატაძე] ზაქარია 157

ტბელნი 188, 192

ტერ-ავეტისიანი 143

ტოლოპელისძე ისაყ 184

ტოტლუბენი 223, 249, 258

ტოლორულ ბეგი 37

შლიანი მიქიტა 160, 170

შაღლა ქორეპისკოპოსი 188

ფადლონ 307, 308, 326, 337

ფალაგანდიშვილი 57

ფალოიანი სტეფანე 105

ფანასკერტელი ფარსადან 190, 191

ფარსმან ერისთავთერისთავი 71

ფეიზულა ბეგი 249, 250

ჭავჭავაძე ირაკლი 273

ქართლოსი 333, 334, 371

ქართლოსის ციხე 390

ქება 85, 96

ქელაიშბეგი 293, 298

ქვეშელი ლიპარიტ 147, 148

ქიშვად 142

ქიჭვულსძე 195, 198

ქრისტეფორე 250

ქრისტიანა 135

ღლონტი ნ. 46

ლოლაბერიძე 205

შაზბეგი გ. 284

ყაუხჩიშვილი სიმონ 1, 5, 24, 29, 32, 47, 350

ყვარყვარე ათაბაგი 86

ყვარყვარე ბექასძე 86

ყვარყვარე 114

ყურაშვილი 138

შაენიშვილი მიხეილ 58, 99, 100.

შავლალიანი ივანე 21

შალივაშვილის ასული გულდამ 190

შალვა ერისთავთა ერისთავი 232, 233, 234

შალვა მანდატურთუხუცესი 85, 86

შალვა მეჭურჭლეთუხუცესი 85, 86

შალვა მეჭურჭლეთუხუცესი და მანდატურთუხუცესი 87

შალვა ძე ბექა მანდატურთუხუცესისა 86

შანიძე აკ. 27, 177, 216, 302, 359

შარდენი [ჯან] 7

შარვაშიძე 299

შარვაშიძე მიხეილ 10

[შატელიშვილი] ხვარამიშ 123

შეგნენკო 213, 214 215, 216, 217

შეშაზა 121

შვანგირაძე 202

შოთა 227, 228, 229, 272, 282

შოთაძ 280

შოთაძე 270

შოთაძენი (სადგერიდან) 228

ხაფიძე 202

ხაბრუსასძენი 227

ხაეიშვილი (ბაგრატიონი) 5

ხაეურიშვილი ზეკურა 178

ხაეიაშვილ-ამირეჯიბი 188, 191

ხაეიას-ძენი 192

ხაეიას-ძე საზურგელ 191

ხატიძე 16

ხოლაყაშვილი ნიკოფორე 237

ხოვა 111

ხორჩანელები 261

ჩუბინაშვილი გ. 27

ჩუბინაშვილი დ. 322, 324

ჩუბინიშვილი ტ. 405

ჩხაბერაძე (ჩიხა ბერაძე) 20

ჩხაიძე (ჩიხაისძე) 20

ჩხეიძე სიმეონ 16

ცინაძე 18

ცინაძე პლატონ 17

ცინცაძე იასე 301

ციციშვილები 192

ციციშვილი 6

ციციშვილი თამარ 191

ციხისჭვარიელ-ჭაყელები 261

ცოტაძე 138, 139, 140

ცქირიშვილი გ. 355, 363, 385, 405

ცქიფურიშვილი ექვთიმე 6, 8

წაჭაძეები 3

წერეთელი გ. 284, 301

წერეთელი (მეშათხუციშვილი) 22,

წერეთელი (ლაბუაშვილები) 21

წულუკიშენი 205

წულუკიძე 197, 203

წულუწია ალექსანდრე 208

შავჭაძე 360

შავჭაძე ეკატერინე 208

შავჭაძე ილია 254, 306

შანგურისძე საბა 58

შანგურიძე გალაქტიონ 268

შავურიძენი 268

ჭარაიი 291

ჭილაშვილი ლ. 355, 363

ჭიჭინაძე ზ. 322

ჭორენისძე იოანე 148

ჭობონელიძე 379, 380, 381, 382

ხათუნაე 184

ხაკოს ძე 195

ხანთაძე შოთა 272, 277

ხარაძისძე 70

ხაჩიკ 158, 159, 164

ხაჩიკოვი 248

ხაჩიკოვი სარქის ალა 250

ხაჩიძე 235, 267

ხაჩიძე სირო 268

ხაჭაპურიძენი 224

ხახუტაშვილი დ. 363

ხეთაგურები 268

ხმალაძე 245

ხომტარია ე. 363

ხომტარია [ნინო] 384

ხოჯა ქოვანა 204

ხუციშვილები 248

ჯავახიშვილი 392

ჯავახიშვილი ალ. 8, 62

ჯავახიშვილი გამრეკელ 54.

ჯავახიშვილი ივ. 75, 77, 78, 147, 187,
188, 196, 284, 301, 317, 346, 350,
359, 361, 400

ჯავახიშვილი სიმონ 393

ჯავახ 54

ჯავახოვი დათიკო 36

ჯავახოს მცხეთოსის-ძე 127

ჯალალედინი 233

ჯალალანია 250, 252

ჯანაშვილი შ. 193, 350

ჯანაშია ნ. 291

ჯანაშია სიმ. 1, 5, 24, 32, 47, 95,
139, 188, 189, 191, 300, 350, 354,
359, 400, 426

ჯანაშია შოთა 293

ჯანელიძე ალ. 302

ჯაყელები 87, 172

ჯაყელი 234

ჯაყელი შალვა 87

[ჯაყელი] შალვა არტანუჯელი 233

[ჯაყელი] შალვა ბოცოს ძე 233

ჯიქია ს. 301, 329

ჯოჭუა 208

ჯოჭუები 208

ჯუანშერი 180, 311, 312, 332, 334,
335, 403, 418

ჯუბინი 115

ჯულელები 3

ჯულელი ა. 291

ჯულელი რაქდენ 3, 4

შინაარსი

შინაარსი	V
1. ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიცია 1932 წ. (დღიური)	1
2. ქაეხეთის 1933 წლის ექსპედიციის დღიური (საანგარიშო მოხსენება)	45
3. ექსპედიცია ივრის ხეობაში 1935 წელს (საანგარიშო მოხსენება)	174
4. ერთი უძველესი საბაგოს ადგილმდებარეობისათვის საქართველოში	187
5. წყალტუბოს ისტორიისათვის	195
6. ბორჯომის ხეობა (დღიური, 1947 წ.)	207
7. აძიკის წარწერის გამო (1948 წ.)	272
8. ქვემო ჭართლის ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა (შესავალი, 1949 წ.)	283
9. აფხაზეთში (ექსპედიციის ხელმძღვანელის დღიურიდან, 1951 წ.)	289
10. ძველი თბილისის ტოპონიმიკიდან (აგარანი)	301
11. ერთი ისტორიულ-გეოგრაფიული მოვლენის გამო (1952 წ.)	332
12. ისტორიული გეოგრაფიისათვის	346
13. ერთი ფურცელი ისტორიულ-გეოგრაფიული დღიურიდან	357
14. საძიებლები	427

ქართული
ენციკლოპედია

Бердзенишвили Николай Александрович,
действительный член Академии наук
Грузинской ССР

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედ.-საგაშომც. საბჭოს დადგენილებით

გამომცემლობის რედაქტორი შ. პაატაშვილი

ტიპოგრაფი N. ქაფარიძე

კორექტორი რ. ფარეშიშვილი

მხატვარი ვ. ნადირაძე

გადაეცა წარმოებას 9.9.1963; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 20.3.1964;
ინაწყოების ზომა 6×10 ; ქაღალდის ზომა $60 \times 84^{1/8}$; ქაღალდის
ფურცელი 14,75; საბეჭდი ფურცელი 29,50; საავტორო ფურცელი 25,67;
სააღრიცხვო-საგამომცემლო ფურცელი 26,00

შპსი 2 მან, 7 კპპ.

შეკვეთის № 287

უკ 02649

ტირაჟი 3 000

თბილისის უნივერსიტეტის სტამბა, თბილისი, ძ. ჭავჭავაძის პროსპექტი, 1.
Типография Тбилисского университета, Тбилиси, проспект И. Чавчавадзе, 1.

